

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

AHMET MİTHAT EFENDİ İLE İSMAİL GASPIRALI'NIN
EDEBİYATÇI, EĞİTİMCİ VE FİKİR ADAMI
YÖNLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Doktora Tezi

Esin ALÇİÇEK

Türk Dünyası Edebiyatı Anabilim Dalı

İZMİR

2022

T.C.
E G E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S o s y a l B i l i m l e r E n s t i t ü s ü

AHMET MİTHAT EFENDİ İLE İSMAİL GASPIRALI'NIN
EDEBİYATÇI, EĞİTİMCİ VE FİKİR ADAMI
YÖNLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Doktora Tezi

Esin ALÇİÇEK

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Fazıl GÖKÇEK

Türk Dünyası Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dünyası Edebiyatı Doktora Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü M¼d¼rl¼ğ¼ne sunduğ¼m “**Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Gaspıralı’nın Edebiyatçı, Eğitimci ve Fikir Adamı Yönleriyle Karşılaştırılması**” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Esin ALÇİÇEK

ÖNSÖZ

Ahmet Mithat Efendi 19. yy.'ın ikinci yarısında Osmanlı sahasında ve aynı dönemde İsmail Gaspıralı Kırım'da Türk dünyasının modernleşme sürecinde edebiyatçı, gazeteci, eğitimci kimlikleriyle öncü çalışmalar yapmış iki değerli fikir adamımızdır.

Ahmet Mithat Efendi roman ve hikâyeleri, gazete yazıları ve eğitim sahasında yaptığı çalışmalarıyla halkın eğitim seviyesini yükselterek Batılılaşma yolunda ilerlemesini sağlamıştır. Ahmet Mithat'ın eserleri Osmanlı Devleti dışında Rusya Türkleri arasında da büyük merak ve ilgiyle okunmuş, onunla Rusya Türkleri ile arasında bir bağ oluşturmuştur.

İsmail Gaspıralı Bey de benzer şekilde roman ve hikâyeleri, gazete yazıları, usul-i cedit eğitim faaliyetleri ile bütün Rusya Türklerinin modernleşmesi için çalışmıştır. Osmanlı'daki Batılılaşma çalışmaları ile yakından ilgilenen İsmail Gaspıralı çeşitli vesilelerle Osmanlı aydınlarıyla temaslarda bulunmuştur.

Biz tez çalışmamızda Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Gaspıralı Bey'in roman ve hikâyelerini, dil, eğitim, gazete yazılarını inceleyerek onların görüş ve düşünceleri, yürüttükleri faaliyetler arasındaki benzerlikleri ve ikisi arasındaki iletişimi tespit etmeyi amaçladık.

Çalışmamızda Ahmet Mithat Efendi'nin roman ve hikâyeleri için Fazıl Gökçek ve Sabahattin Çağın'ın hazırlamış olduğu *Letâif-i Rivayat* adlı eseri ve Ahmet Mithat Efendi'nin çeşitli araştırmacılar tarafından okunup Latin harflerine aktarılmış ve çoğu Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış olan romanlarını okuduk. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesindeki yazıları ile ilgili Fazıl Gökçek ve H. Harika Durgun tarafından iki seri olarak hazırlanan *Edebiyat Yazıları*'nı inceledik. Ahmet Mithat Efendi hakkında yazılmış kaynak kitaplar, ansiklopedi maddeleri, makale vb. yayımları okuyup inceledik. Bunların dışında tespit ettiğimiz gazete yazılarını okumak için elektronik ortamda Beyazıt Devlet Kütüphanesi bünyesindeki Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, İstanbul Atatürk Kitaplığı ve Milli Kütüphane'den yararlandık.

İsmail Gaspıralı ile ilgili araştırmalarımızda Yavuz Akpınar'ın İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesindeki yazılarını inceleyerek hazırladığı Seçilmiş Eserleri serisindeki *Roman ve Hikâyeleri*, *Fikrî Yazıları*, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları* ve *Eğitim*

Yazıları adlı kitaplardan yararlandık. Ayrıca İsmail Gaspıralı'nın eserlerini, çalışmalarını inceleyerek bilgi aktaran kaynak kitapları, makaleleri okuyup inceledik.

Çalışmamız “Giriş” ve “Sonuç” dışında üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Osmanlı Devleti'nde 19. yy.'da meydana gelen yenileşme hareketleri ve Rusya Türklerinin 19. yy.'da içinde bulundukları durum hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde Ahmet Mithat Efendi'nin romanları ve romancılığı, eğitim hakkında düşünceleri faaliyetleri, gazeteciliği ve gazete anlayışı, o günkü toplumda Müslüman kadının hakları ile ilgili görüşleri ele alınmıştır. Eğitimle ilgili bölümde, Arap harfli kaynağından okuduğumuz, Ahmet Mithat'ın okuma yazma öğretimiyle ilgili kullandığı yöntemi anlattığı ve 3 cilt olarak hazırladığı *Rehnüma-yı Muallimîn* adlı eser hakkında bilgi verdik.

İkinci bölümde İsmail Gaspıralı'nın romanları ve romancılığı, eğitim hakkında düşünceleri faaliyetleri, usul-i cedit eğitim, gazeteciliği ve gazete anlayışı, o günkü toplumda Müslüman kadının hakları ile ilgili görüşleri ile ilgili bilgi verilmiştir. İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit öğretim yöntemini anlattığı *Rehber-i Muallimîn ya ki Muallimlere Yoldaş* ve *Mektep ve Usûl-i Cedit Nedir?* ve *Hoca-i Sıbyan* adlı eserleri hakkında bilgi verdik.

Üçüncü bölümde Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı arasında iletişim ve etkileşim olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Ahmet Mithat Efendi'nin Türk dünyası ile olan ilişkisi ortaya konmuş, onun İsmail Gaspıralı ile ilgili düşüncelerine yer verilmiştir. Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Gaspıralı'nın yüz yüze görüşmelerinden söz edilmiştir. İsmail Gaspıralı'nın da Osmanlı Türkleriyle ilişkisi, Osmanlı basın yayın faaliyetlerini yakından takip etmesi ve Osmanlı fikir dünyası ile etkileşimi anlatılmıştır. İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinde Ahmet Mithat Efendi hakkında kaleme aldığı yazılarından ve Ahmet Mithat'ın Rodos'ta sürgünde bulunduğu dönemde yaşadıklarını da içeren *İki Bahadır* adlı eserden söz edilmiştir. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın edebiyat, dil, eğitim, gazete ve kadın hakları konularındaki eserleri ve faaliyetleri karşılaştırılmış, aralarındaki benzerlikler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ahmet Mithat'ın eğitimle ilgili öğretim yöntemini anlattığı ve 3 cilt olarak hazırladığı *Rehnüma-yı Muallimîn* adlı eserle İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit eğitim ile ilgili yazdığı

Rehber-i Muallimîn ya ki Muallimlere Yoldaş ve *Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir?* adlı eseri arasındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı ile ilgili bölümler aynı başlıklar altında oluşturulmuştur. Ancak bazı başlıklarda her ikisinin farklı alanlara ağırlık vermesinden dolayı o kısma ait alt başlıklar aynı ad ve aynı sırayla oluşturulmamıştır.

Sonuç bölümünde Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın düşünceleri ve faaliyetleri arasındaki benzerliği bir bütün olarak özetlemeye çalıştık. Çalışmamızın sonunda kaynaklar kısmı yer almaktadır.

İzmir, Temmuz 2022

Esin ALÇİÇEK

ÖZET

“Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Gaspıralı’nın Edebiyatçı, Eğitimci ve Fikir Adamı Yönleriyle Karşılaştırılması” başlıklı tez çalışmamızda Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı’nın roman ve hikâyeleri, gazete yazıları, eğitim faaliyetleri incelenerek aralarındaki benzerlikler ortaya konulmuştur.

19. yy.’ın ikinci yarısı Osmanlı Devleti’nde ve Türk dünyasında Batılılaşma faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde basın ve yayının da etkisiyle modernleşmenin önemi halka anlatılmaya başlamıştır. Gazeteler ve Batı’dan yapılan tercüme eserlerle Türk edebiyatına yeni edebî türler girmiştir. Osmanlı’da Batılı anlamda bilimin gelişmesi için eğitimin ve ana dilde okuma yazma öğreniminin önemi anlaşılmış ve üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur. Osmanlıcanın sadeleştirilmesi, herkesin kolayca okuyup yazabileceği bir yazı dili meydana getirilmesi çalışmaları yapılmıştır.

Ahmet Mithat Efendi çok sayıda roman ve hikâyeleri, gazete yazıları, yayıncılığı, eğitimle ilgili eserleri ve faaliyetleri ile halkın eğitim seviyesini yükselterek Avrupa medeniyeti seviyesine ulaşması için çalışmıştır. Eğitimde uyguladığı yeni yöntemle okuma yazma öğreniminin kolaylaşması ve eğitimin yaygınlaşması faaliyetlerinde bulunmuş, çocuk terbiyesi konusunda modern pedagoji çerçevesinde yazdığı eserlerle öncü çalışmalar yapmıştır. Tanzimat döneminin önemli konularından biri olan dille ilgili makaleler kaleme almış, bu makalelerde Osmanlıcanın sadeleşmesi üzerinde durmuştur. Ahmet Mithat Efendi eserlerinde kızların eğitimi, evlilik kurumunda ve sosyal hayatta kadının yeri gibi meseleleri işleyerek kadın hakları konusunda halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır.

Osmanlı’da yaşanan gelişmelere benzer çalışmaların yapılması Rusya Türkleri için de aynı öneme sahiptir. İsmail Gaspıralı da roman ve hikâyeleri, gazete yazıları, yayıncılığı, eğitim alanında yazdığı eserleri ve faaliyetleri ile Rusya Türklerinin eğitim seviyesini yükseltmek için çalışmıştır. O, “usul-i cedit” eğitimi bizzat uygulayarak eğitimin modernleşmesini sağlamıştır. İsmail Gaspıralı sade, anlaşılır bir yazı dilinin eğitimi de kolaylaştıracak, halkın bilgisinin artmasını sağlayacak bir öneme sahip olduğunun bilincindedir. O, bütün Türklerin fikir ve iş birliğinin ortak bir edebî dille

sağlanabileceğinden hareketle bu yolda çalışmalar yapmıştır. Osmanlıcanın sadeleştirilmesi, dil ve yazım kurallarının belirlenmesi ile ilgili görüş ve düşüncelerini *Tercüman* gazetesinde yazmış, İstanbul gazetelerinde çıkan dille ilgili tartışmalara katılmıştır. O günkü toplumda kadının değeri, eğitimi, sosyal haklarının korunması, kadınların çalışması gibi konular üzerinde de bilgilendirici yazılar yazarak kadın haklarını savunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Mithat Efendi, İsmail Gaspıralı, roman, hikâye, dil, eğitim, gazete, kadın hakları.

ABSTRACT

In our thesis titled “Comparison of the author, educator and intellectual aspects of Ahmet Mithat Efendi and İsmail Gasprinski” the similarities between the novels and stories, newspaper articles, and educational activities of Ahmet Mithat Efendi and İsmail Gaspıralı are revealed.

The second half of the 19th century was a period in which Westernization activities were intensely experienced in the Ottoman Empire and the Turkish world. Especially in the second half of the century, the importance of modernization began to be explained to the public with the influence of the press and broadcasting. New literary genres have entered Turkish literature with newspapers and translated works from the West. The importance of education and learning to read and write in the mother tongue for the development of science in the Western sense in the Ottoman Empire was understood and became one of the issues emphasized. Efforts were made to simplify the Ottoman language and to create a written language that everyone can read and write easily.

Ahmet Mithat Efendi, with his many novels and stories, newspaper articles, publishing, educational works and activities, has worked to raise the education level of the people to reach the level of European civilization. He was involved in the activities of facilitating literacy learning and spreading education with the new method he applied in education, and made pioneering studies on child education with the works he wrote in the framework of modern pedagogy. He wrote articles about language, one of the important issues of the Tanzimat period, and focused on the simplification of Ottoman Turkish in these articles. Ahmet Mithat Efendi tried to raise public awareness about women's rights by dealing with issues such as the education of girls, the place of women in marriage and social life in his works.

Carrying out studies similar to the developments in the Ottoman Empire has the same importance for the Russian Turks. İsmail Gaspıralı has also worked to raise the education level of Russian Turks with his novels and stories, newspaper articles, publishing, works and activities in the field of education. He provided the modernization of education by personally implementing the “usul-i cedit” education. İsmail Gaspıralı is

aware of the importance of a simple and understandable written language that will facilitate education and increase the knowledge of the people. He has worked in this way, considering that the ideas and cooperation of all Turks can be achieved with a common literary language. He wrote his views and thoughts on the simplification of Ottoman Turkish and the determination of language and spelling rules in the newspaper *Tercüman*, and participated in the language discussions in Istanbul newspapers. He defended women's rights by writing informative articles on issues such as the value of women in the society of that day, education, protection of social rights, and women's work.

Keywords: Ahmet Mithat Efendi, İsmail Gaspıralı, novel, story, language, education, newspaper, women's rights.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	i
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM AHMET MİTHAT EFENDİ

1.1. Edebiyat.....	20
1.1.1. Ahmet Mithat Efendi'nin Romancılığı ve Romanları.....	20
1.1.2. Ahmet Mithat Efendi'nin Dil Anlayışı	61
1.2. Ahmet Mithat Efendi'nin Eğitim Anlayışı.....	91
1.2.1. Ahmet Mithat Efendi'de Eğitimle İlgili Düşüncelerin Oluşması	91
1.2.2. Ahmet Mithat Efendi'nin Eğitimin Yaygınlaşması Hakkında Düşünceleri	95
1.2.3. Ahmet Mithat Efendi'nin Kadınların Eğitimi ile İlgili Düşünceleri	100
1.2.4. Ahmet Mithat Efendi'nin Çocuk Terbiyesi, Okullar ve Öğretmenler ile İlgili Düşünceleri	108
1.2.5. Ahmet Mithat Efendi'nin Yeni Öğretim Yöntemi ile İlgili Düşünceleri ve Çalışmaları	129
1.3. Ahmet Mithat Efendi'nin Gazete ve Gazetecilik Hakkında Düşünceleri	140
1.4. Ahmet Mithat Efendi'nin Kendi Toplumunda Müslüman Kadının Durumu ile İlgili Düşünceleri.....	156

İKİNCİ BÖLÜM

İSMAİL GASPIRALI

2.1. Dil ve Edebiyat.....	175
2.1.1. İsmail Gaspıralı'nın Romanları ve Roman Anlayışı.....	175
2.1.2. İsmail Gaspıralı'nın Dil Anlayışı	224
2.2. İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı	252
2.2.1. İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Konusunda Düşüncelerini Oluşturan Sebepler	252
2.2.2. İsmail Gaspıralı'nın Eğitimin Önemi ile İlgili Düşünceleri.....	258
2.2.3. İsmail Gaspıralı'nın İslâm Dininin Eğitime Verdiği Önem Hakkında Görüşleri.....	266
2.2.4. İsmail Gaspıralı'nın Kadınların Eğitimi ile İlgili Düşünceleri	276
2.2.5. İsmail Gaspıralı'nın Ana Dilde Eğitim ile İlgili Düşünceleri	279
2.2.6. İsmail Gaspıralı'nın Mektep ve Medreselerle İlgili Düşünceleri.....	292
2.2.7. İsmail Gaspıralı'nın Usul-i Cedit Eğitim ile İlgili Düşünceleri	301
2.2.8. İsmail Gaspıralı'nın Öğretmenlerle İlgili Görüşleri.....	313
2.3. İsmail Gaspıralı'nın Gazeteciliği ve Gazete Anlayışı	321
2.4. İsmail Gaspıralı'nın Kendi Toplumunda Müslüman Kadının Durumuyla İlgili Düşünceleri	338

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AHMET MİTHAT EFENDİ İLE İSMAİL GASPIRALI'NIN EDEBİYATÇI, EĞİTİMCİ VE FİKİR ADAMI YÖNLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Gaspıralı'nın Dil ve Edebiyat Hakkında Görüş ve Düşüncelerinin Karşılaştırılması	367
3.1.1. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Romancılık Anlayışlarının Karşılaştırılması	367
3.1.2. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Dil Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması	384

3.2. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Eğitim ile İlgili Görüş ve Düşüncelerinin Karşılaştırılması.....	401
3.3. Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Gaspıralı'nın Gazete ve Gazetecilik Hakkında Düşüncelerinin Karşılaştırılması.....	440
3.4. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Kendi Toplumlarda Müslüman Kadının Durumuyla İlgili Düşüncelerinin Karşılaştırılması	456
SONUÇ	476
KAYNAKLAR DİZİNİ	481
TEŞEKKÜR.....	497
ÖZGEÇMİŞ	498

KISALTMALAR

akt.	: Aktaran
bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
yay.	: Yayınevi/yayınları

GİRİŞ

OSMANLI DEVLETİNDE BATILILAŞMA ÇERÇEVESİNDE YAŞANAN YENİLİKLER VE BU YENİLİKLERİN TÜRK EDEBİYATI'NA ETKİSİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında yenilgileri 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça antlaşmaları ile başlar ve bu durum Osmanlı idarecilerini Batı'yı her yönüyle tanımaya yöneltir. III. Ahmet döneminde, XV. Louis'nin tahta çıkışını kutlamak için, 1718'de Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi Fransa'ya elçi olarak gönderilir. Batı'ya yapılan bu ilk ziyaretin amacı aynı zamanda "Batı üstünlüğünün neden ileri geldiğini ve nasıl bir şey olduğunu"¹ anlamaktır. Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi Fransa ziyareti dönüşü hazırladığı raporla Fransız medeniyetinde ve "o devir Avrupası'nın ileri ülkelerinde de bulunan kurum ve kuruluşlarından ve değişik yaşayış şekillerinden"² söz eder. Fransa Osmanlı'nın "Batı medeniyetine açılan ilk kapısı"³ olur.

III. Selim zamanına kadar askeri alanda yürütülen Batılılaşma hareketleri onun döneminde farklı sahalarda da görülür. Avrupa'da sürekli elçilikler oluşturulur. III. Mustafa zamanında kurulan "Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun"⁴un yanına "Mühendishane-i Berrî-i Hümayun"⁵ açılır. Bu okullarda modern bir eğitim verilmesi Türk eğitim tarihi açısından önem taşır. Batılı tarzda bir ordu olan Nizam-ı Cedit kurulur fakat devri sonlandıran Kabakçı isyanı ile bu ordu da dağıtılır.

II. Mahmut devrinde Batılılaşma çalışmaları askerî alanların dışında yavaş yavaş başka alanlarda da görülür. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması devrin önemli olaylarından. Bunun yerine Batılı tarzda bir ordu kurulur. Bu ordunun ihtiyaçlarına göre askeri tıp okulu ve harp okulu açılır. Buralarda eğitim Fransızca yapılmaktadır. Fransızcadan tercüme birçok bilimsel eserin yanında telif eserler de okutulur. Avrupa'nın değişik ülkelerine öğrenciler gönderilir. Devlet idaresinde Batılı tarzda düzenlemeler

¹ Kenan Akyüz, **Modern Türk Edebiyatı'nın Ana Çizgileri 1860-1923**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 5, 6.

² Akyüz, s. 5, 6.

³ Akyüz, s. 5, 6.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, Ankara, 2020, s. 513, 514.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, Ankara, 2020, s. 515, 516.

yapılır. İlk gazete *Takvim-i Vekayi* 1 Kasım 1831’de çıkar. Devlet eliyle çıkarılan ve resmî gazete niteliğinde olan *Takvim-i Vekayi* Fransızca ve Türkçe olarak haftada bir çıkar. Rüştîyelerin açılması ve ilköğretimin mecburi kılınması da bu dönemdedir. Kısacası bu dönemde “yenilik, hayatın her safhasına şâmil geniş bir mâna ve mahiyet”⁶ kazanır.

1839’da tahta geçen Abdülmecid zamanında Gülhane Hattı’nın ilan edilmesi ile “cemiyet hayatında yeni bir devir”⁷ başlar. Tanpınar’a göre “adlî, siyasî ve idarî sahalarda devlet bünyesini yeni esasların üzerinde teşekküle davet eden ve devletle fert arasındaki münasebetleri yepyeni plana geçiren bu vesikanın en ehemmiyetli noktası, hükümdarın kendi hak ve salahiyetlerini bu yeni esaslara göre hudutlandırması ve bunu bir yeminle”⁸ teyit etmesidir. Bu devirde Avrupaî hayat tarzı yavaş yavaş Müslüman halkın arasında yayılmaya başlar. Beyoğlu Avrupaî yeniliklerin merkezi olur. Bu zamana kadar kapalı olan ve “çok mütevazîâne devam eden kadın hayatı birdenbire dışarıya açılır”.⁹ Memlekette her alanda “eski-yeni”¹⁰, “alafranga-alaturka”¹¹ ikiliği meydana gelir. 1832’de kurulan Tercüme Odası bu dönem yeni yetişenlere yabancı dil öğreten bir okul, “yavaş yavaş yeni bir dünya görüşünün, yeni bir siyasî idealin geliştiği çok ileri bir muhit”¹² olur. Batılılaşma düşüncesinin “siyasî mücadele”¹³ düşüncesiyle beraber yürümesi, “yeninin bütün düşünce ve sanat hayatını sarması, nisbeten sade dil ve düzgün nesir endişesinin”¹⁴ öncelik kazanması Tercüme odasında yetişenler sayesinde gelişen düşüncelerdir. Tercüme Odası’nın yanında kurulan diğer resmî daireler ve Avrupa’ya okumak için gönderilen ve yurda dönmeye başlayan öğrenciler “bulundukları muhitlerdeki gençleri yabancı dillere ve garp irfanına”¹⁵ sevk eder. Yabancı gazeteler ve kitaplar yurda girmeye başlar. Yeni yetişen gençlerin çoğu XVIII. yy.’ın yazarlarını

---

⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, (Haz. Abdullah Uçman), 24. baskı, Dergâh Yay., İstanbul, 2015, s. 78.

⁷ Tanpınar, s. 137.

⁸ Tanpınar, s. 138.

⁹ Tanpınar, s. 141.

¹⁰ Tanpınar, s. 142.

¹¹ Tanpınar, s. 142.

¹² Tanpınar, s. 150.

¹³ Tanpınar, s. 150.

¹⁴ Tanpınar, s. 150.

¹⁵ Tanpınar, s. 150.

asıllarından okur, fikirlerini aralarında tartışır ve başta Fransız gazeteleri olmak üzere yabancı gazeteler sayesinde siyasî olayları takip etme imkânı bulur.¹⁶

Bu dönemde gazete yeniliğin gelişip yerleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Ülkede 1795'ten itibaren yabancı gazeteler bulunmaktadır. 1831 yılında da Sultan II. Mahmut'un emriyle ilk Türkçe gazete *Takvim-i Vekayi* çıkarılmıştır. Resmî gazete niteliğinde olan *Takvim-i Vekayi*'den dokuz yıl sonra 1 Ağustos 1840'ta William Churchill'in çıkardığı yarı resmî gazete *Ceride-i Havadis*, bundan yirmi yıl sonra 22 Ekim 1860'ta Şinasi ve Âgâh Efendi'nin çıkardıkları *Tercüman-ı Ahval* ardından 1862'de Şinasi'nin tek başına çıkardığı *Tasvir-i Efkâr* gazeteleri Türkçe yayımlanan ilk gazetelerdir. 1860'lı yıllara gelindiğinde ülkede basılan gazete sayısı artmıştır.¹⁷

Günlük haberler ve ilanların yer aldığı *Ceride-i Havadis*'te “tiyatro özetleri, Avrupa gazetelerinden alıntılanan magazin türü haberler, ahlak, vatan sevgisi ile ilgili makaleler”¹⁸ bulunur. Churchill gazetesinin ilk sayısından itibaren eğitimin önemi üzerinde durur, Avrupa'da okuma yazma oranının nasıl yükseltildiğini anlatır.¹⁹ Churchill'in gazetesinin ilk sayısında “gazeteleri toplumun kültürünü yükseltecek bir araç sayması bundan sonra çıkan gazetelerde de savunulur”.²⁰

Şinasi ve Âgâh Efendi'nin çıkardıkları *Tercüman-ı Ahval* tek başına çıkardığı *Tasvir-i Efkâr* “Türkçe fikir gazeteciliğinin başlangıcıdır”.²¹ *Tercüman-ı Ahval*'in ilk nüshasında yayımladığı beyannamede Şinasi “Madem ki bir heyet-i içtimâiyede yaşayan halk bunca vezâif-i kanuniye ile mükelleftir; elbette kalen ve kalemen kendi vatanının menâfiine dair beyân-ı efkâr etmeyi cümle-i hukuk-ı müktesebesinden addeyleyler”²² sözleriyle halkın düşüncelerini ifade etme hakkından söz eder. Bu anlamda gazete

---

¹⁶ Tanpınar, s. 150.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Uğur Akbulut, “Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)”, *Turkish Studies*, Cilt: 8, Sayı: 5, 2013, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4914>, (20. 01. 2022), ss. 31-57.; Selçuk Çıkla, “Tanzimat'tan Günümüze Gazete-Edebiyat İlişkisi”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları*, Sayı: 18, 2009, ss. 34- 63.; Taner Tunç, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi ve Türk Edebiyatı (1878-1896)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020, ss. 2-6.

¹⁸ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e), s. 35.

¹⁹ Akbulut, s. 39.

²⁰ Enginün, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s. 36.

²¹ Enginün, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s. 44.

²² Şinasi, *Tercüman-ı Ahvâl*, Sayı: 1'den aktaran Tanpınar, s. 214.

“sadece halk için değil, halkın ifade vasıtası”dır.²³ *Tercüman-ı Ahval*’in çıktığı 1860 ile *Vatan yahut Silistre*’nin oynandığı 1873 yılları arasında gazetenin “hemen tek başına yeniliği idare”²⁴ ettiğini ve birkaç senenin içinde “hakiki manâsında kürsü”²⁵ olduğunu söyleyen Tanpınar’a göre Şinasi ile Münif Paşa’dan itibaren gazete bu devrede tefrikalarla kitabı da içine almış gibidir. Gazeteyle birlikte nesir de önem kazanmıştır. Tanpınar eski şiiri kapatan ve yeni şiirin kapısını açan Şinasi’nin “Şark edebiyatlarının en büyük noksanı olan”²⁶ nesrin de kurucusu olduğunu belirtir. “Namık Kemal, Ahmed Midhat, Recaizâde, hatta Hâmid doğrudan doğruya”²⁷ Şinasi’ye bağlıdır.

Yenileşme dönemi Türk fikir hayatını etkileyen yayınlardan birisi de Münif Paşa’nın *Mecmua-i Fünun* dergisidir. Münif Paşa “memleketi aydınlatmak”²⁸ gayesiyle *Mecmua-i Fünun*’da fen ve sosyal bilimlerle ilgili bilgiler verir. Derginin beşinci sayısında Münif Paşa’nın “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan’ adıyla, Türkçede modern pedagojiye dair ilk tecrübe olan yazısı”²⁹ çıkar. Tanpınar’a göre “Münif Paşa, Tanzimat hareketinin, tercüme yolu ile ahlak prensiplerini münakaşaya koyan adamıdır denebilir”.³⁰ Münif Paşa’nın *Muhâverat-ı Hikemiye* adlı eseri de o dönem için önemlidir. Fénelon, Fontenelle, Votaire’den derlediği bazı diyaloglardan oluşan eserde ilk defa “insan yaratılışı, şöhret telakkisi, ferdî ihtiras, vatan sevgisi, cemiyet ahlakı, genç kız ve kadın terbiyesi gibi”³¹ meseleler “bizde o zamana kadar hâkim olan görüş tarzından ayrı bir şekilde”³² yer alır.

“*Tercümân-ı Ahvâl*’in çıktığı 1861 ile *Vatan yahut Silistre*’nin oynandığı 1873 yılları”³³ arası yenilik neredeyse sadece gazete aracılığıyla gerçekleşir. Gazetede ele alınan yeni fikirlerle halk bilinçlenmeye başlar. O dönemin önemli fikir adamları gazete çevresinde yetişir. “Küçük Said Paşa, Münif Paşa gibi politika adamları gazetecilikle işe

---

²³ Tanpınar, s. 214.

²⁴ Tanpınar, s. 250, 251.

²⁵ Tanpınar, s. 250, 251.

²⁶ Tanpınar, s. 218.

²⁷ Tanpınar, s. 218.

²⁸ Tanpınar, s. 186.

²⁹ Tanpınar, s. 187.

³⁰ Tanpınar, s. 185.

³¹ Tanpınar, s. 185.

³² Tanpınar, s. 185.

³³ Tanpınar, s. 251.

başlarlar. Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Suavi, Ebuzziya Tevfik, Ahmed Midhat Efendi, hepsi gazetecidir”.³⁴

Türk edebiyatı Batı edebiyatından tercüme yoluyla yeni türler tanır. Gazete bu yeni türlerin tanınması, işlenmesi bakımından büyük önem taşır. Gazeteyle birlikte Batılı anlamda hikâye ve roman, tiyatro gibi edebî türler ve makale, deneme, tenkit gibi düşünce yazısı türleri Türk edebiyatında yerini almaya başlar. Bu yıllarda Batılı anlamda hikâye ve roman türleri Fransızcadan yapılan tercümeler yoluyla başlar. 1862’de Yusuf Kâmil Paşa’nın *Télémaque* tercümesi, bundan birkaç sene sonra *Ceride-i Havadis*’te tefrika edilen “*Sefiller* hûlasası”³⁵, 1864’te Ahmed Lütfî Efendi tarafından Arapça tercümesinden aktarılan *Robinson Cruzoe*, 1871-1873 senelerinde Teodor Kasap’ın *Monte Cristo* ve 1872’de Lesage’dan *Topal Şeytan* tercümeleri, Recaizade Ekrem’in Chateaubriand’dan *Atala*, 1873’te Bernardin de Sait Pierre’in *Paul ve Virginie*’si ilk tercüme eserler olarak kabul edilir.³⁶

Batı edebiyatından yeni bir tür olarak edebiyatımıza giren romanın bizde ilk temsilcisi Ahmet Mithat Efendi’dir. Ahmet Mithat Efendi’nin yazıp 1870’te yayımladığı *Kıssadan Hisse* ve *Letaif-i Rivâyât*’ın ilk beş cüzü Türk edebiyatında Batılı tarzda yazılmış ilk hikâyelerdir. Mehmet Kaplan’a göre “Türk okuyucusu romanın lezzetini ilk defa Ahmed Midhat Efendi’nin eserleriyle tadar”³⁷. Orhan Okay da Ahmet Mithat Efendi’nin “Romancı neslinin ilk yazarı”³⁸ olduğunu söyler. Cevdet Kudret de “Memlekette hikâye diye, halk arasında söylenen masallarla, Divan edebiyatındaki mesnevilerden başka bir şeyin bulunmadığı bir sırada, Türkçede, hikâye ve roman türünün Batıdaki anlamıyla ilk örneklerini”³⁹ Ahmet Mithat’ın verdiğini ifade eder.

Ülkede yaşanan siyasî gelişmeler edebiyata da yansdığı için burada o dönemle ilgili bazı olay ve fikirlere kısaca değinmek istiyoruz.

---

³⁴ Tanpınar, s. 251.

³⁵ Tanpınar, s. 286.

³⁶ Tanpınar, s. 286.

³⁷ Mehmet Kaplan, “Felâtun Bey ile Rakım Efendi”, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s. 83.

³⁸ Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, (Batılılaşma Devri), s.71.

³⁹ Cevdet Kudret, *Ahmet Mithat*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1962, s. 17.

Bu devrin önemli siyasi olaylarından birisi Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulmasıdır. Ülkede yaşanan siyasi, sosyal, kültürel gelişmeler sonucunda rejimin değişmesini isteyen gençler 1867'de Yeni Osmanlılar Cemiyeti'⁴⁰ni kurar. İçlerinde Namık Kemal, Ziya Paşa, Ebuzziya Tevfik, Ali Suavi gibi isimlerin bulunduğu cemiyet mensuplarının muhalif düşüncelerini gazetelerde yazmaları üzerine çıkarılan “Kararname-i Âli”⁴¹ ile basına yasak gelir. Osmanlı'da basın yasağı Kararname-i Âli'den önce 1857'de başlamıştır.⁴² Bu yasaklar o dönem gazetelerinin yayın hayatını etkilemesi açısından önemlidir.

Dönemin düşünce dünyasında Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirlerinin de önemli bir yeri vardır. 1904'te yazdığı *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eserinde Yusuf Akçura Osmanlıcılık düşüncesi için “Hükümet-i Osmâniyye'ye tâbi' milel-i muhtelifeyi temsil ve tevehhüd ile bir ‘Millet-i Osmaniyye’ vücuda getirmek”⁴³; İslamcılık'ın “hakk-ı Hilafetin Devlet-i Osmaniyye hükümdârında olmasından istifâde ederek bütün İslâmları hükümet-i mezkûre idaresinde siyâseten birleştirmek (Frenklerin ‘Panislamisme’ dedikleri)”; Türkçülük'ün “ırk üzerine müstenid bir ‘Türk milliyet-i siyasiyyesi’ (Pantuquisme) teşkil itmek”⁴⁴ olduğunu belirtir. II. Mahmut zamanında Osmanlıcılık düşüncesi önem arz ederken yaşanan siyasî ve askerî gelişmeler sonucunda bunun uygulanabilir olmadığı görülür. “Milliyet-i Osmâniyye”⁴⁵ siyasetinin adem-i muvaffakiyeti üzerine İslamiyyet politikası”⁴⁶ öne çıkar. II. Abdülhamit İslamcılık düşüncesiyle “Sultan, Padişah elkabı yerine halife sıfat-ı diniyyesini ikameye”⁴⁷ çalışır. Onun genel siyasetinde “din, din-i İslâm” önemli bir yer tutar.⁴⁸ Yusuf Akçura eserini yazdığı yıllarda “İrk üzerine müstenid bir Türk milliyet-i siyâsiyyesi husûle getirmek fikri”⁴⁹ nin pek yeni olduğunu belirtir. İstanbul'da bu düşünceyi isteyen bir mahfilden

---

⁴⁰ Yeni Osmanlılar Cemiyeti hakkında bk. Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 43, İstanbul, 2013, ss. 430-433.

⁴¹ Akbulut, ss. 45-47.

⁴² Akbulut, ss. 45-47.

⁴³ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyâset*, (Latin Harflerine Aktaran: Mustafa Yeni, Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Erol Kılınç), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, (Üç Tarz-ı Siyaset), s. 15.

⁴⁴ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyâset*, s. 15.

⁴⁵ Akçura, s. 22.

⁴⁶ Akçura, s. 18.

⁴⁷ Akçura, s. 20.

⁴⁸ Akçura, s. 22.

⁴⁹ Akçura, s. 22.

söz ederek “Şemseddin Sami, Necib Âsım, Veled Çelebi ve Hasan Tahsin, *Türkçe Şiirler* müellifi⁵⁰ bu mahfilin göze görünen azâsı olub *İkdam* bir dereceye kadar mürevviç-i efkârlarıdır”⁵¹ bilgisini verir.

Tanzimat Dönemi’nde Dilde Sadeleşme Düşüncesi

Başlangıçta Tanzimat edebiyatçılarının amacı halkın bilgi seviyesini yükseltmek olduğu için “bu edebiyatın en önemli vasfı sanatta fayda ve dilde sadeliktir”⁵². Tanzimat Döneminin yazar ve düşünürleri “Türkçenin gerek fen ve edebiyat dili olarak yeni kılığa girmesi, gerek günlük ihtiyaçları kolayca belirtecek şekilde hayat ve tabiata uyması gereği”⁵³ üzerinde durmuşlar ve yazı dilinin sadeleşmesi düşüncesiyle yazılar kaleme almışlardır.

Tanzimat döneminde “yazı dilinin sadeleşmesi konusunda ilk teşebbüse girişen”⁵⁴ Reşit Paşa eğitimin halk arasında kolayca yayılabilmesi için bilim ve sanatla ilgili kitapların herkesin anlayabileceği bir dille yazılması gerektiği üzerinde durur. Reşit Paşa’nın yanında Ahmet Cevdet Paşa da onunla aynı görüşe sahiptir ve eserlerinde “ilk Tanzimat yıllarının büyük iddiası olan sadelikte ısrar eder”⁵⁵. Yine bu dönemde yayımlanmaya başlayan gazetelerin halk tarafından kolayca okunup anlaşılması için gazete yazılarının sade bir dille kaleme alınması gerektiğini düşünen yazarların çalışmaları Türkçenin sadeleşmesi ve halkın anlayacağı bir gazeteci dilinin meydana gelmesini sağlar. II. Mahmut da Takvîm-i Vekayî’de Türkçe kelimelerin kullanılmasını ve “üslûbun sadeleşmesini”⁵⁶ ister. 1862’de çıkan *Mecmua-i Fünun* dergisinin ilk sayısında derginin “Herkesin anlayacağı surette sehlû’l-ibare çıkacağını”⁵⁷ yazan Münif Paşa, Tanzimat nesrinin ilk temsilcisi kabul edilen ve *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin birinci sayısında yazdığı baş makalede “giderek umum halkın kolaylıkla anlayabileceği

---

⁵⁰ *Türkçe Şiirler*, M. Emin [Yurdakul] Bey’in 1899’da İstanbul’da neşretmeye başladığı derginin adı olduğu gibi, daha sonra yayınlanan kitabının da adı olmuştur. (Yayına Hazırlayanın notu).

⁵¹ Akçura, s. 20.

⁵² Ağâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme Sadeleşme Evreleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960, s. 84.

⁵³ Levend, s. 113.

⁵⁴ Levend, s. 81.

⁵⁵ Tanpınar, s. 182.

⁵⁶ Tanpınar, s. 120.

⁵⁷ Levend, s. 83.

mertebede işbu gazeteyi kaleme almak”⁵⁸ ibaresiyle “aynı zamanda şiir, hikâye ve tiyatro gibi edebî türlerde tutulacak yolu”⁵⁹ işaret etmiş olan Şinasi, “Gazeteleri İstanbul’da avam lisanı olan Türkçe yazalım”⁶⁰ diyen Ali Suavi dilin sadeleşmesi konusunda görüş ve düşünceleri ile çığır açan isimlerdir.

Tanzimat’ın edebiyat ve düşünce alanının önde gelen isimleri Ziya Paşa ve Namık Kemal de dil konusunda Şinasi’nin yolundadır. “Şiir ve İnşa” makalesinde dil ve edebiyat ile ilgili görüşlerini ortaya koyan Ziya Paşa “siyasi hayata atıldıktan sonra seçtiği konuları hep açık bir dille” yazar ve onun “*Rü’ya*’sında kullandığı dil, Şinasi’nin yazılarında kullandığı Türkçeden çok daha açık ve sadedir”⁶¹. Edebî nesrin güzel örneklerini vermiş olan Namık Kemal gazete yazılarında “Şinasi’nin nesrini daha parlak bir üslûpla”⁶² devam ettirmiş, *Lisan-ı Osmani’nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir, Bahar-ı Dâniş Mukaddimesi, Celal Mukaddimesi* gibi yazılarında dil ile ilgili görüşlerini yazmıştır.⁶³ Tanzimat döneminin sade nesrinin “en dikkate değer temsilcisi”⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi’dir. Eserlerini, gazete yazılarını sade dille kaleme alan Ahmet Mithat aynı zamanda Osmanlıcanın sadeleşmesi hakkında da görüş ve önerilerini açıklamıştır.

Tanzimat Dönemi’nde Eğitimle İlgili Gelişmeler

Tanzimat döneminde Batı’da yaşanan gelişmeler Türkiye’de hemen hemen her alanda etkili olduğu için eğitim alanında yapılan yenilikleri ele almadan önce Avrupa’da eğitimle ilgili çalışmalara kısaca değinmek gerekir.

17. yy.’dan itibaren Avrupa’da Latincenin etkisi kalkar ve ana dilde eğitim süreci başlar. Eğitim kitapları ana dille yazılır ve ilkokullar yaygınlık kazanmaya başlar. Alman eğitimci Wolfgang Ratke’nin okullarda öğretimin ana dilde olması yolundaki çalışmaları “millî dilde eğitimle millî birlik ve duygunun geliştirilmesi arasındaki bağın fark

---

⁵⁸ Okay, Batılılaşma Devri, s. 83.

⁵⁹ Okay, Batılılaşma Devri, s. 83.

⁶⁰ Levend, s. 116.

⁶¹ Levend, s. 85.

⁶² Levend, s. 85.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bk. Levend, ss. 112-115, Raşit Koç, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi Aydınlarının Türk Dilinin Eğitimine ve Yapısına Bakışları”, **Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 33, 2007, ss. 15-17.

⁶⁴ Levend, s. 86.

edilmesini”⁶⁵ sağlar. Fransız İhtilali ile oluşan millet bilinci ile 1898’den itibaren devlet okulları açılarak örgün eğitim bir kamu hizmetine dönüşür ve Fransa’da 1882’de ilköğretim zorunlu ve parasız olur, eğitimle ilgili bir bakanlık kurulur. Rusya’da eğitimde ana dilin önemi üzerinde duran Konstantin Dimitriyeviç Uşinski (1824-1871) okul çağındaki çocukların ilgisini çekecek metinleri toplar, *Vatan Dili, Çocuklar Âlemi* kitaplarıyla “ilk dersten itibaren çocukların okuma ve yazma yetilerinin geliştirilmesine yönelik alıştırmalara”⁶⁶ önem verir. Uşinski, Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827)’den sonra Avrupa’da temel eğitim kurumlarında yaygın olarak uygulanan usul-i savtiyeyi Rus alfabesine uygular.⁶⁷ Avrupa’da ilköğretimin yaygınlaşması, eğitim dilinin Latince yerine ana dille yapılması ve kitapların da ana dille yazılması sayesinde kısa sürede okuma yazma bilen kişi sayısı artar. Avrupa’ya eğitim gibi çeşitli vesilelerle giden Türkler eğitim alanında yapılan çalışmaların olumlu sonuçlarını yakından görme, inceleme imkânı bulurlar. Bu da onların Türkiye’deki eğitim sistemini yenileştirme hakkında yapılması gerekenler ile ilgili fikir sahibi olmalarını sağlar.

Osmanlı’da camilerin içinde bulunan sıbyan mekteplerinde çocuklara *Kur’an* okumayı öğretmek amacıyla Arapçanın esas alındığı bir okuma eğitimi verilmektedir. Osmanlı Türkçesinin Arapça, Farsça kelime ve tamlamalarla dolu olması, öğrencinin okuma öğrenirken kendi dilinin kuralları yerine Arapçanın gramerini öğrenmek zorunda kalması, Arap alfabesinin Türkçenin seslerini tam olarak karşılayamaması gibi nedenler Osmanlıca okuma yazma öğrenimini zorlaştırmaktadır. Ayrıca Türkçenin Arap alfabesi ile yazılması matbaada dizgi, baskı problemlerine yol açmaktadır.⁶⁸

Osmanlı’da III. Selim devrinde açılan mühendishaneler eğitimde modernleşmenin başlamasını sağlar. Modernleşmeyle birlikte eğitimin kolaylaşması ve eğitim süresinin kısılması için Arapça, Farsça kelime ve tamlamalarla dolu, okuması, yazması ve anlaşılması kolay olmayan Osmanlıca yerine Türkçe eğitimin önemi anlaşılır. Yeni açılan okullarda mühendis, asker ve doktor yetiştirmek amacıyla okutulacak farklı bilim dallarına yönelik ders kitapları ihtiyacından dolayı yeni kitaplar telif ve tercüme edilir.

---

⁶⁵ Selçuk Türkyılmaz, **İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Millî Uyanış Usul-i Cedid Eğitim**, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2008, s. 18.

⁶⁶ Türkyılmaz, s. 20, 21.

⁶⁷ Türkyılmaz, ss. 20- 22.

⁶⁸ Türkyılmaz, s. 33, 34.

Bu okullara başlayan öğrencilerin yeterli düzeyde Türkçe okuma yazma bilgisine sahip olmamaları nedeniyle alfabenin yeniden öğretilmesi gerekmektedir. 1831’de açılmış olan Mekteb-i Harbiye’ye giden öğrenciler beş yıllık bir öğretim sürecinden sonra “Türkçe okur ve yazar bir hâle gelip askerî bilgileri öğrenmeye”⁶⁹ başlayabilmektedir. Bütün bu gelişmeler sonucu Usul-i cedid eğitimle “alfabe öğretiminin doğrudan Türkçe okuma ve yazmaya yönelik”⁷⁰ olduğu çalışmalar yapılır.

1858’de Kayserili Doktor Mehmed Rüştü Bey’in hazırladığı Nuhbetü’l-Etfal Türkçe okuma yazma öğretme amacıyla kaleme alınmıştır. Bu esere Cevdet Paşa ve Meclis-i Maarif-i Umumiye müsteşarı Hayrullah Efendi tarafından yazılan takriz “Osmanlı maarif bürokrasinin Türkçe okuma ve yazma işine verdiği önemi” gösterir.⁷¹

Tanzimat döneminde okuma yazma öğreniminin kolaylaştırılması dışında da eğitimle ilgili önemli adımlar atılır. 17 Mart 1857 yılında Maârif-i Umûmiye Nezâreti kurulur ve ülkede eğitim faaliyetlerinde bulunan bütün kuruluşlar bu nezarete bağlanır. Öğretmen yetiştirmek için Darümuallimîn, devlet memuru yetiştirmek üzere Mekteb-i Mülkiye kurulur. İlk meslek okulu Ziraat Mektebi açılır. İlkokulların sayısı arttırılır, bir kız ilkokulu açılır, kız öğretmen okulu Darümuallimât kurulur.

Turgut Subaşı Tanzimat dönemindeki “eğitim faaliyetlerini ve eğitimin hedeflerini diğer dönemlerden ayıran temel özellikler” hakkında şu tespitlerde bulunmuştur:⁷²

- 1- Eğitimin devleti felaketten kurtaracak en önemli çarelerden biri olarak görülmesi.
- 2- Eğitimi tek çatı altında toplayarak, bu amaçla kurulan ayrı bir bakanlığın yönetim ve idaresine verilmesi.
- 3- Örgün eğitimin derecelendirilmesine karar verilmesi.
- 4- Öğretmenliğin bir meslek olarak görülüp, bu amaçla bir meslek okulunda yetiştirilmesi kararının alınması.
- 5- Eğitimin yaygınlaştırılması için birçok yeni okulun açılması.
- 6- Kız öğrencilerin ilkokul seviyesi üstünde eğitim görmeye başlamaları.
- 7- Okul programlarına müspet ilim derslerinin girmeye başlaması.
- 8- Meslek ve teknik eğitimin temellerinin atılmaya başlanması.
- 9- Dilin ve yazının öğretimdeki öneminin anlaşılmasına başlanması.
- 10-Öğretimde farklı yöntemlerin kabul edilmesi.

⁶⁹ Türkyılmaz., s. 31, 32.

⁷⁰ Türkyılmaz., s. 37.

⁷¹ Türkyılmaz., s. 36.

⁷² Turgut Subaşı, “Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yeniden Yapılanma: Maarif-İ Umumiye Nezareti’nin Kuruluşu”, International Conference on New Horizons in Education, Guarda, Portugal, June 5-7, 2011, s. 757, 758.

- 11-İlköğretimde okumanın yanında yazının da öğretilmeye başlanması.
- 12-Öğretim araç gereçlerinde yenileşmeye gidilmesi.
- 13-Eğitimin de bir bilim dalı olduğu fikrinin işlenmesi ve bu alanda ilk eserlerin yazılması.
- 14-Disiplin anlayışında yeniliklere gidilerek, dayanın öğretim aracı olamayacağı bilincinin kabul edilmesi.
- 15-Halk eğitimin öneminin anlaşılması.
- 16-Toplumun bilgi ve kültür düzeyinin yükseltilmesi gereğinin yönetim tarafından dikkate alınması.

Ahmet Mithat Efendi Tanzimat dönemi siyaset ve kültür ortamında yetişen bir aydın olarak ülkedeki gelişmeleri yakından takip etmiş ve Türk milletinin modernleşmesine katkıda bulunacak önemli işler yapmıştır. Türk edebiyatında modern roman onunla başlamıştır. Ahmet Mithat halkı eğitme aracı olarak gördüğü bu alanda çok sayıda eser vermiştir. Büyük çabalarla kurduğu matbaasında yayın faaliyetlerinde bulunmuş, devrin önemli gazetelerinden biri olan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini çıkarmış, uzun süre başyazarlığını yürütmüştür. Yine gazetede yayımladığı tefrikalarıyla halkı her alanda ilim sahibi yapmaya gayret göstermiştir. Tanzimat Dönemi'nin sade nesrinin önemli bir temsilcisi olan Ahmet Mithat Efendi dilin sadeleşmesi, Osmanlıcanın ıslahı hakkında yazılar kaleme almıştır. Eğitim alanında gördüğü eksiklikleri gidermek amacıyla okuma yazma öğretimi üzerinde durmuş, çocukların kısa sürede ana dilde okuma yazma öğrenmeleri için çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarını evde kendi çocuklarına okuma yazma öğretirken ve Rodos'ta açtığı Süleymaniye Medresesi'nde gönüllü öğretmenlik yaparken uygulayarak geliştirmiştir. Tecrübelerinden yola çıkarak öğretmenlere veya evde çocuklarını kendileri okutacak olan anne babalara yönelik üç seriden oluşan *Rehnu'ma-yı Muallimin*'i, meslek okulu öğrencileri için *Hace-i Evvel*'i, çocukların okumayı pekiştirmeleri için ilk okuma kitaplarını yazmıştır. Çocuk eğitiminin önemi üzerinde durmuş, bu alanda Avrupa'da yazılan eserleri okuyup anne babaları bilgilendiren kitaplar kaleme almıştır. Toplumun gelişmesi için kadınların erkeklerle eşit şekilde eğitim alması, meslek sahibi olması, aile içinde ve sosyal hayatta kadın haklarının korunması konularında da kitap ve makaleleri ile öncü çalışmalar yapmıştır.

19.yy.'da Rusya Türklerinin Durumu

Rusların 1552'de Kazan'ı ele geçirmeleriyle başlayan Türk illerini işgal süreci, 19. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Ele geçirdikleri topraklardaki Müslüman Türkleri Ruslaştırmak, Hristiyanlaştırmak amacıyla misyonerlik faaliyetlerine de başlayan Ruslar, Müslümanlara baskılar uygulamış, camilerin çoğunu yıkmış, bazılarını kiliseye çevirmiştir.⁷³ Kazan'ı işgal eden Rus Çarı IV. İvan'ın emriyle bütün camiler tahrip edilmiş, orada bir piskoposluk kurulmuştur. İlk Kazan piskoposuna misyonerlik faaliyetine dair verilen talimatta yerli halkın Hristiyanlığa döndürülmesi için yapılması gerekenlerin anlatıldığını belirten Abdullah Battal Taymas⁷⁴ “Kazan Müslüman Türklerinde öteden beri sağlam bir dinî kuruluş”⁷⁵ olduğu için onların Rus misyonerlerine ciddi direnç gösterdiklerini yazar.

Rusların işgal ettiği bölgelerde Hristiyan olmayan halklara karşı misyonerlik faaliyetleri her dönemde olmuştur. Rus imparatoriçeleri Anna İonovna ve Elizabeth zamanlarında misyonerlik faaliyetlerinin başarılı olamamasının “mollaların nüfuz ve tesirinden”⁷⁶ ileri geldiğinin; mollaların nüfuz ve tesirinin ise ibadet, vaaz ve eğitim-öğretim yeri olan camiler vasıtasıyla korunduğunun görülmesi üzerine “1742 senesi Kasım ayının 19’unda çıkmış olan Senato fermanıyla, Kazan vilayetinde yeni tesis edilen, hele yeni dönmelerin yaşadığı köylerde bulunan camileri yıkmak emredilmiş ve yeni camiler açmak”⁷⁷ yasaklanmıştır. Rus hükümetinin baskıları ve uygulanan misyonerlik faaliyetleri Türk toplumunu her yönden sarsmıştır. Abdullah Battal-Taymas “Rusların 18. asırda Kazan ülkesindeki misyonerlik faaliyetlerinin içtimaî ve iktisadî neticeleri hakkında N. Firsov”⁷⁸dan şunları aktarır:⁷⁹

---

⁷³ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Battal-Taymas, **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966, ss. 53-55; 65-66; 70-72; 80, 81., İbrahim Maraş, “Kazan Bölgesinde Misyonerlik Faaliyetleri”, **Dinler Tarihi Araştırmaları-I**, Dinler Tarihi derneği Yayınları/1, Ankara, 1998, ss. 237-244.

⁷⁴ Battal- Taymas, s. 53-55.

⁷⁵ Battal- Taymas, s. 57.

⁷⁶ Battal- Taymas, s. 80.

⁷⁷ Battal- Taymas, s. 80.

⁷⁸ N. Firsov, **Eski Kazan Padişahlığının Yerli Ahalisi Rusya’da**, s. 208, 209’dan aktaran Battal-Taymas, s. 82, 83.

⁷⁹ N. Firsov, **Eski Kazan Padişahlığının Yerli Ahalisi Rusya’da**, s. 208, 209’dan aktaran Battal- Taymas, s. 82, 83.

18. asrın 40. yıllarında, hükûmet tarafından ileri sürülen “nurlandırma” meselesi ve onu tatbik etmek için kullanılan usuller, hristiyanlığı kabul etmiyen gayrı Rusların, yalnız dinî akidelerine temas etmeyip, onların içtimâî hayatındaki başka cihetlerde de derin izler bırakmıştır. Şöyle ki: Bu “nurlandırma” hareketinden dolayı, pek çok cami yıkıldıktan, birçok talim yurtları kapatıldıktan ve hristiyanlığa geçenlerle eski dinlerinde kalanlar arasında derin husumet peyda olduktan başka, bu hareket, diğer elverişsiz içtimâî ve iktisadî haller ile birlikte, onların (yerlilerin) maddî refahını da temelinden sarsmıştır. Onlar, öz topraklarını bırakıp, başka yerlere göçüp-gitmeye mecbur olurlar; hristiyanlık kabul edenlere verilen imtiyazlar yüzünden, sırtlarına yükletilen yeni ağırlıkları taşımak zorunda kalırlardı. Tabiidir ki, onlar hükûmetin bu tedbirlerine karşı ses çıkarmaksızın boyun eğmezlerdi.

Bütün baskılara rağmen çok az Müslüman’ın Hristiyan olduğunu gören misyonerler “bunun sebeplerini hem İslâm’ın akılcı ve hayata uygun bir din olmasında, hem de Müslüman alimlerin şahsî yapısında ve nüfuzunda”⁸⁰ buldukları için uyguladıkları siyaseti değiştirmeyi düşünürler. II. Katerina döneminde zor kullanma yerine yumuşak bir politika izlenir. Rusya Müslümanları için 22 Eylül 1788 fermanıyla merkezi Ufa’da olan Orenburg Muhammedî Ruhanî İdaresi (Orenburskoe Muhammedanskoe Duhovnoye Sabraniye) kurulur. II. Katerina’nın isteğiyle açılan Diniye Nezareti’nin yanında “bazı büyük şehirlerde cami ve medrese binasına da izin verilmiş, böylece Müslümanlar kendi dinî teşkilatları altında, hükûmetten izin almak kaydıyla, imamlar, mollalar, muallimler yetiştirmiştir”⁸¹. Diniye Nezareti ile hükûmet din adamlarına ve dine müdahale etme imkânı bulmuş, bu durum da “Müslümanların âlimlerine ve din görevlilerine olan hürmetini, güvenini sarsmaya”⁸² başlamıştır. Bu konuda amaçlarına ulaşan misyonerler halkın kültürünü, dini inançlarını bozmak düşüncesiyle bunları iyi bilen uzman misyonerler yetiştirmeyi hedeflemişler ve bu nedenle Kazan’da 1798’de Ruhani Akademi açılmıştır. “Bu akademi ile birlikte yerli halkın dilinde, önceleri Arap harfleri, sonradan Rus harfleri ile Hristiyan dinine ait kitaplar ve misyonerlikle ilgili çalışmalar basılmaya başlanmıştır (1803)”⁸³.

19. yüzyılda Kazan’da Ruslar Avrupa modeli üniversitelere sahiptir. Türklerin ise sadece Buhara’dakilere benzeyen medreseleri vardır. Bu nedenle Türkler, Ruslar gibi Batı’nın modern bilimlerini öğrenmekten uzaktır. O devirde bütün İslam dünyasının fikir

⁸⁰ Maraş, s. 241.

⁸¹ Maraş, s. 241, 242.

⁸² Maraş, s. 241, 242.

⁸³ Maraş, s. 241, 242.

hayatı benzer durumdadır. Medreselerde eğitim gören öğrencilere Türk tarihi, Türk kavimleri hakkında hiçbir bilgi öğretilmez. Türk dilinin de ders olarak anlatılması söz konusu değildir. Medresede hiçbir yabancı dil öğretilmediği gibi Arapça da yeterli düzeyde öğretilmez. Rusya Türkleri Batı'nın bilimini ve fikirlerini Rus okullarında alma imkânına sahiptir. Ancak yaşadıkları Rus baskısı onların Ruslara ait her şeyden uzak durmalarına sebep olmuştur. Rus hükümeti Müslümanların aydınlanmasını istemez bir tutum içinde onların eğitim öğretim işlerine karışmamaktadır. İlimskiy “Türklerin karanlık ve geri durumda devam etmeleri için eski medreselerine bağlı kalmalarının matlup olduğunu, Rus asrî mekteplerinde okumanın ise, bilâkis onların fikirlerinin ve gözlerinin açılmasına yardım edeceğini”⁸⁴ söyler. Rus okullarına giden “mirza” çocukları ise kendi halkından uzak, Ruslarla daha yakın bir hayat yaşamayı tercih ederler.⁸⁵

Rusya İmparatorluğu'nun diğer Müslüman Türk halkları ile aralarında din, dil, kültür ve tarih bağları bulunan Kırım'ın Müslüman Türkleri onlarla aynı problemlere sahiptir. 19 Nisan 1783'te Çariçe II. Katerina'nın yayınladığı bir manifesto ile Kırım Hanlığının ortadan kalkması ve onun arazilerinin Rusya İmparatorluğuna ilhak edilmesinin ardından Ruslar uyguladıkları politikayla Kırım'dan Türk Müslüman kimliğine ait izleri silmeye başlarlar. Kırım devletine, hanlara, ülkeden kaçan veya sürülenlere ait topraklar Ruslar tarafından yağmalanır. Rusya'nın diğer bölgelerinden farklı etnik unsurlar bu topraklara yerleştirilir. Buna karşın 1771-1783 arası meydana gelmiş olan iç savaşlar ve sonrasında yaşanan Rus işgali nedeniyle Kırım'ın yerli halkı vatanlarını terk ederek Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalır.⁸⁶ Hakan Kırımlı'ya göre “Nisan 1783 ile Nisan 1883 arasındaki tam bir asırlık devri ‘Kırım Tatarlarının Karanlık Yüzyılı’ olarak”⁸⁷ adlandırmak için her türlü sebep mevcuttur. Kırım Tatarları sosyal, kültürel, ekonomik bakımdan da Rusların baskısı altında kalmış ve millî müesseseleri tahrip olmuştu. Hakan Kırımlı o dönem Kırım Türk toplumunun içinde bulunduğu durumu kısaca şöyle açıklar:⁸⁸

---

⁸⁴ Battal- Taymas, s. 116.

⁸⁵ Battal- Taymas, ss. 115-117.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 5-17.

⁸⁷ Kırımlı, s. 37.

⁸⁸ Kırımlı, s. 37.

Kırım Tatar toplumu öylesine ezilmiş durumdaydı ki, Rus hakimiyetinin başından XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar önemli herhangi bir sahada temeyyüz etmiş tek bir şahsı dahi gösterebilmek hiç de kolay değildir. Kültürel durum da farklı değildi: Eğitim imkânları gayet sınırlı olup, bunlar da tamamıyla gayri-dünyevî geleneksel sistem yoluyla çaresizlik içinde bir izolasyona girmek ile Rus eğitim sistemi yoluyla kaçınılmaz bir Ruslaştırılma sürecini kabullenmek alternatifleri arasında tercih yapmaktan ibaretti. Bu iki sistemden hiç biri Kırım Tatar kültürünün muhafazasını ve gelişmesini temine müsait değildi. Kırım Tatar dil, edebiyat ve tarihini öğreten hiç bir yer yoktu. Kırım'da Tatarca (yani Türkçe) tek bir kitap, risale, gazete veya mecmua neşredilmemişti. Maddî kültürel mirasın büyük çoğunluğu ya çoktan yok edilmiş veya alınıp götürülmüştü, ya da bakımsızlık içinde çürüyüp gitmekteydi. Kısacası, Kırım Tatarlarının modern bir millet haline dönüşerek varlıklarını sürdürebilmeleri ihtimali pek zayıf görünüyordu.

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşıldığı gibi Rus işgali sonrası Kırım ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan tahrip edilmiş, kendi dillerini, kültürlerini, tarihlerini, dinlerini öğrenme ve sürdürme imkânları kalmamıştır. Çariçe II. Katerina'nın uyguladığı politikalar sonucu Kırım müftüleri Rus hükümetine itaat ederler. Bu dönemde İdare-i Ruhaniye'nin Müslümanların aleyhine olan icraatları dikkat çekicidir. 1794'te Müslümanların dinî meselelerine bakmak üzere kurulan ve Müftü'nün başkanlığını yaptığı Tavrida Müslüman İdare-i Ruhaniyesi de Müslümanların aleyhine icraatlar yapar. Bütün bu yaşananlar Müslüman halkın din adamlarına karşı güvenini sarsar.

Rusların Türkleri asimile etmek için buldukları yollardan birisi her Türk topluluğunun kullandığı şiveyi ayrı bir edebî dil olarak kabul etmelerini sağlayarak onlar arasındaki bağı koparma politikasıdır. Kırım Hanlığının yıkılışına kadar Rusya Türkleri arasında Osmanlıcanın etkisi sürmektedir. 18. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın etkisiyle bu bölgelerde Osmanlıcanın tesiri azalır.⁸⁹ Rus Çarlığı Türkistan'da "İhine hizmet edecek ufak kabile edebî lisanlarının"⁹⁰ meydana gelmesini hedefler. Rus misyonerler de bu doğrultuda ülkenin her yerinde mahalli şivelerin kullanmasına yönelik çalışmalar yaparlar. Kazan'daki üniversitede Türk lehçeleri ve ilahiyat üzerinde çalışan N. İlminskiy Rusya idaresi altında yaşayan Müslümanların Ruslaştırılması için onlara Rus dilinin ve Hristiyanlığın öğretilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bunu gerçekleştirmek amacıyla iki önemli öneride bulunur. Bunlardan birincisi ana dilde eğitim fikriydi. Rusya idaresi altında yaşayan her Türk boyunun Türk dilinin farklı

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Cafer Seydahmet Kırimer, **Gaspıralı İsmail Bey**, (Haz. Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 42, 43.

⁹⁰ Kırimer, s. 43.

şivelerini konuştuğunu çok iyi bilen İlminskiy, her boyun kullandığı şivenin ana dil olarak kabul edilmesini ve eğitimin her boyun kendi şivesiyle yapılmasını önerir. Böylece Türk boyları arasındaki dil farkı artacak ve anlaşmaları zorlaşacaktı. İkincisi ise Rus alfabesinin her Türk şivesine uygun işaretlerle kullanılması düşüncesi idi. Böylece konuşma dilindeki farklılık yazıya da geçerek kalıcı olacaktı.⁹¹

İlminskiy 1860'ta Kazakça olan *İrtargın* hikâyesini yayımlar. Astraumof Taşkent'te 1870'ten itibaren 48 sene devam edecek olan "Özbekçe (Sertiye zebanide) yani (Kent) Türkçesinde"⁹² "Türkistan Vilayeti Ceridesi"ni çıkartır ve "hatta Sart şivesine Tatar, Kazak kelimelerini bile sokmamaya"⁹³ gayret eder. Kazak, Başkurt, Kazan Türkleri Rusların da teşvikiyle kendi şivelerini edebi yazı dili haline getirmeye çalışır.⁹⁴ Örneğin Kazan'da 19. asrın son yarısına kadar Çağatayca, Osmanlıca yazı dilleri ve biraz da Kazan konuşma dilinden oluşan karışık bir edebiyat dili vardır. Kayyum Nasırî ile Kazan Türklerinin "yeni edebiyatı ve o edebiyatın yeni lisanı" başlar. Nasırî yazı dilinin Kazan Türkçesi temeline dayanmasını ister.⁹⁵

Sonuç olarak Rusların Müslümanlara uzun yıllar uyguladıkları baskılar ve misyonerlik faaliyetleri Rusya Müslümanlarının medeni gelişimini sürdürmelerini engellemiş, onların kapalı bir toplum haline gelmelerine sebep olmuştur. İlminskiy'nin Türklerin kendilerini birbirlerinden ayrı halklar olarak düşünmelerine sebep olacak yerel dillerin kullanılması projesi de onları birbirinden uzaklaştırmaya başlamıştır.

Rusların uyguladıkları baskılar Türk halklarının Müslüman kimliği etrafında birleşmesine neden olur. Yavuz Akpınar'ın da belirttiği gibi "19. yüzyılın ortalarında Rusya Türk halklarını, birbirine kaynaştıran, birleştiren duygu, Müslümanlık bilinci idi. Birkaç asır süren Ortodoks Rus baskısı; sert asimilasyon, zorla dini değiştirme, Türk halklarının dinî duygularına sıkı sıkıya sarılmasına sebep olmuş, dinî kimlik tek başına millî kimlik olarak algılanmış ve kabul edilmişti."⁹⁶ O dönemde Rusya'da yaşayan

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Saray, **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, TDK Yayınları, Ankara, 2008, ss. 30-33.

⁹² Kırimer, s. 43.

⁹³ Kırimer, s. 43.

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Kırimer, s. 43, 44.

⁹⁵ Battal- Taymas, ss. 132-136.

⁹⁶ Yavuz Akpınar, "İsmail Gaspıralı'nın Din ve Millîyet Anlayışı", **Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)**, (Ed. Alev Sinar Uğurlu-Selçuk Kırılı), Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2014, (Her Yıl Bir Büyük Türk) s. 31.

Türkler Ruslar tarafından da Müslüman üst kimliği ile adlandırılır. H. Kırımlı'nın belirttiği gibi “bütün diğer kolektif özellik ve sıfatlar dinî vasfın altında veya onun tarafından belirlenmekteydi. XIX. yüzyıl boyunca, halkın (hattâ Rus memurlarının) konuşulan kolektif Türk dilini tanımlamak için ‘Müslüman dili’ yahut ‘Müslümanca’ tabirlerini kullanmalarıyla sıkça karşılaşılabilmekteydi”⁹⁷. Yavuz Akpınar da Rus hükümetinin “kendi vatandaşları olan bütün Müslümanları tek bir dinî-millî topluluk olarak”⁹⁸ gördüklerini ve Rusya Müslümanları⁹⁹ olarak adlandırdıklarını, Türk halkları için Tatar ya da “Türk-Tatar”¹⁰⁰ terimlerini kullandıklarını belirtir. İsmail Gaspıralı da o dönemin şartları gereği Rusya Türkleri için Rus yöneticilerinin kullandığı Rusya Müslümanları tabirini kullanır.¹⁰¹

Rusya'daki “bu halklardan hiç birisi başlarındaki benzer problemlerin tek başına üstesinden gelebilecek güce”¹⁰² sahip değildir. Batı karşısında gerileyen ve “çürüyen Doğu ile muzaffer ve gelişen Batı arasındaki mücadelenin o dönemde bütün dünya çapında bir olgu olduğunu ve hiç bir şekilde Kırım'a münhasır bir hal olmadığını müşahade edebilecek durumda”¹⁰³ bulunan İsmail Gaspıralı “aynı şekilde, Müslüman Doğu'nun temel hastalıklarının esas sebeplerinin ve bunların muhtemel tedavi çarelerinin Kırım'ın mahallî boyutlarının çok ötesinde, umum Müslüman dünyası boyunca aranması gerektiğini”¹⁰⁴ de görür. Dolayısıyla onun düşünce dünyası Kırım'la sınırlı değildir.

İsmail Gaspıralı başta Rusya'daki Türk halkları olmak üzere bütün dünyadaki Türk topluluklarının geri kalmışlığından, cehaletinden ve birlik olamamalarından duyduğu rahatsızlıkla bu duruma çareler aramıştır. O, Rus İmparatorluğu'nun yönetimindeki Müslüman Türklerin karşı karşıya bulundukları problemlerle baş edebilmeleri için birlikte hareket etmeleri gerektiğine inanır.

O dönemde Avrupa'da milliyetçilik hareketleri yaşanmaktadır. İsmail Gaspıralı Avrupa'da yaşadığı sıralarda bu hareketleri yakından tanıma imkânı bulmuştur.

---

⁹⁷ Kırımlı, s. 42.

⁹⁸ Yavuz Akpınar, “Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 12/1 (Güz/1), (Türk Dünyası), s. 385.

⁹⁹ Akpınar, “Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı”, **Türk Dünyası**, s. 385.

¹⁰⁰ Akpınar, “Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı”, **Türk Dünyası**, s. 385.

¹⁰¹ Akpınar, “Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı”, **Türk Dünyası**, s. 385.

¹⁰² Kırımlı, s. 43.

¹⁰³ Kırımlı, s. 42.

¹⁰⁴ Kırımlı, s. 42.

Kırımlı'ya göre Gaspıralı'nın Türklerin birlikte hareket etmelerini düşünmesi şaşırtıcı değildir:¹⁰⁵

Diğer taraftan, yaşanmakta olan çağ milliyetçilik, millî birlikler ve “pan” hareketleri çağı idi ki, Gaspıralı Rusya'daki ve Avrupa'daki yıllarında bunları yakından müşahade edebilmek imkânını bulmuştu. Hal böyleyken, Gaspıralı'nın ortak etnik-millî ve dinî şuur temeli üzerinde Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslüman Türklerin sağlam bir koalisyonunu tasavvur etmesi ve bunların toplumlarını reforma tâbî tutarak modernleşme yoluyla karşı karşıya bulundukları problemlere çözüm bulacaklarını düşünmesi şaşırtıcı değildir.

İsmail Gaspıralı Moskova Askerî Okulu'nda okurken aşırı Slavcı hareketin ileri gelenlerinden gazeteci ve Moskova Slav Hayırseverler Komitesi üyesi olan Mihail Nikiroviç Katkov ile arkadaş olur ve onun sayesinde “Rus milliyetçiliği, liberal ve aşırı politik akımlarını”¹⁰⁶ tanır. Gaspıralı 1871'de Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e gider ve orada iki sene kalır. Bu yıllar onun Batı dünyasını iyi ve kötü yönleriyle tanımasını sağlar.¹⁰⁷

İsmail Bey'in Paris'ten en büyük istifadesi, Garp hayat-ı medeniyesini, olduğu gibi, güzellik ve çirkinlikleriyle, iyilik ve kötülükleriyle öğrenmek ve bu hayatın bin türlü mevâni ve müşkilâtıyla cenkleşe cenkleşe yaşamak oldu.

Bu yaşadıklarından elde ettiği birikimle İsmail Gaspıralı'da Rusya Türklerinin yok olmaktan kurtulmaları için “ortak etnik-millî ve dinî şuur temeli üzerinde”¹⁰⁸ sağlam bir birlik oluşturmaları ve yapacakları yeniliklerle modern bir topluma dönüşmeleri gerektiği düşüncesi meydana gelmiştir.

Bu düşüncelerle İsmail Gaspıralı Kırım Bahçesaray'da kendi kurduğu matbaasında büyük mücadeleler sonucu çıkarmayı başardığı *Tercüman* gazetesi ile ideallerini dile getirmiş, gazetesini halkını cehaletten kurtaracak bir araç olarak kullanmıştır. Yazdığı modern hikâye ve romanlarıyla halkına yeni fikirleri anlatmaya çalışmıştır. Kendi açtığı okulda uyguladığı usul-i cedit eğitimi yayarak Türk halklarının eğitim yoluyla gelişmeleri için çalışmalar yapmıştır. Bir toplumun gelişmesinde kadının

¹⁰⁵ Kırımlı, s. 43.

¹⁰⁶ Nadir Devlet, **Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı**, Başlık Yayın, İstanbul, 2011, s. 28, 29.

¹⁰⁷ Akçuraoglu Yusuf, **Türk Yılı 1928**, (Haz. Aslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009, s. 357.

¹⁰⁸ Kırımlı, s. 43.

yeri ve önemi üzerinde durarak kız çocuklarının eğitiminden, kadının sosyal hayattaki haklarına kadar her konuda yazılar kaleme almış, çıkardığı *Âlem-i Nisvan* dergisiyle kadın eğitimine katkıda bulunmuştur. Yaptığı işlerde eşinin ve kızının onun yanında yer alması ve çalışmalarını destekleyici faaliyetler yapması da kadının sosyal yaşamda, iş hayatında yer alabileceğini göstermiştir. Onun faaliyetlerinin merkezinde eğitim ve dil meselesi bulunur. Gaspıralı dünya Türklerinin işte, fikirde birlik olabilmeleri için önce dilde birlik olmaları gerektiğini anlatmıştır.

Sonuç olarak Yavuz Akpınar'ın dediği gibi İsmail Gaspıralı dünyada bütün Türk halklarının modern bir Türk kimliği oluşturması için çalışmıştır:¹⁰⁹

Ortak dil ve edebiyatla, Avrupa'nın bilim ve teknolojisine dayanan usul-i cedit eğitimle, bütün Türk halkları için dünyada "tek bir ulusal kimlik" yani "modern Türk kimliği" oluşturma, İsmail Bey'in asıl büyük idealini oluşturur.

---

¹⁰⁹ İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, (Neşre Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, (Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları), s. 8.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMET MİTHAT EFENDİ

1.1. Edebiyat

1.1.1. Ahmet Mithat Efendi'nin Romancılığı ve Romanları

Türkiye’de Tanzimat’la (1839) başlayan Batılılaşma süreci zamanla Türk edebiyatını da etkiler. Bu süreçte roman, Batı edebiyatından tercüme yoluyla edebiyatımıza girer. İlk Türk romanlarında tercüme eserlerin yanı sıra yerli anlatı geleneğinin de etkisi görülmektedir. Bu durumu Orhan Okay şöyle ifade eder:¹¹⁰

Bazı özellikleri dolayısıyla ilk edebî roman olarak benimsediğimiz Namık Kemal'in İntibah'ına kadar geçen sürede (1870-1876 yılları arası) okuyucu karşısına çıkan ilk denemelerde Batı romanının doğrudan doğruya veya tercümeler yoluyla etkisi ile yerli/klasik geleneğin izleri bir arada bulunmaktadır.

Batı edebiyatından yeni bir tür olarak edebiyatımıza giren romanın modern Türk edebiyatında ilk temsilcisi Ahmet Mithat Efendi’dir. Mehmet Kaplan’a göre “Türk okuyucusu romanın lezzetini ilk defa Ahmed Midhat Efendi’nin eserleriyle tadar”¹¹¹. Ahmet Mithat Efendi’nin “Romancı neslinin ilk yazarı”¹¹² olduğunu söyleyen Orhan Okay *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi* adlı eserinde bu konuyla ilgili olarak “Esasen roman bize geleneği olmayan yeni bir edebiyat nev’i gibi girer” dedikten sonra ilk hikâye ve roman yazarlarımızın eserlerinde eski meddah hikâyelerinin, gelişmiş halk hikâyelerinin tesirinin tesadüfi olduğunu belirtir ve “... hedef şuurlu olarak Batı romanını taklit olmuştur”¹¹³ der. İlk örneklerde Batı’yı taklitte başarılı olunup olunmamasının sonucu değiştirmeyeceğini ifade eden Okay ilk uzun hikâye/romanımızın Ahmet Mithat Efendi’nin *Letâif-i Rivayat* serisinden çıkardığı beş kitap olduğunu

¹¹⁰ Okay, Batılılaşma Devri, s.71.

¹¹¹ Kaplan, s. 83.

¹¹² Okay, Batılılaşma Devri, s.71.

¹¹³ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, (Batı Medeniyeti Karşısında), s. 405.

söyler.¹¹⁴ Konuyla ilgili olarak Cevdet Kudret “Memlekette hikâye diye, halk arasında söylenen masallarla, Divan edebiyatındaki mesnevilerden başka bir şeyin bulunmadığı bir sırada, Türkçede, hikâye ve roman türünün Batıdaki anlamıyla ilk örneklerini”¹¹⁵ Ahmet Mithat’ın verdiğini ifade eder. Jale Parla’ya göre de Ahmet Mithat Efendi, “yapıtlarının dil ve söylem çeşitliliği yüzünden, ayrıca anlatıya kendi kattığı yenilikler yüzünden, Türk Edebiyatı’nda romanın kurucusu sayılmalıdır.”¹¹⁶ Tanpınar da Ahmed Midhat Efendi’nin “hikâye ve romanda icat yahut adaptasyon yolu ile birkaç esaslı kapı açmaya muvaffak olduğunu” belirttikten sonra düşüncelerini onun yeni nev’in temelini attığını söyleyerek tamamlar.¹¹⁷ Fazıl Gökçek de aynı konuyla ilgili olarak yerli anlatım biçimlerinin roman türünün ortaya çıkış ve gelişim sürecinde belirleyici bir payının olmasının romanın toplumumuzun Batılılaşma sürecinde ve Batı edebiyatının etkisiyle ortaya çıkmış bir tür olduğu gerçeğini değiştirmeyeceğini belirttikten sonra Türk romanının Ahmet Mithat Efendi ile başladığını ve “uzun zaman büyük ölçüde onun belirlediği bir çizgide” ilerlediğini ifade eder¹¹⁸. Yine Fazıl Gökçek’e göre “Ahmet Mithat Efendi’nin, 1874’te yayımladığı *Hasan Mellah* romanının önsözünde, bu eseri yazarken örnek aldığı *Monte Cristo Kontu*’nun yazarı Alexandre Dumas ile kendisini karşılaştırırken sarf ettiği şu cümleler, modern Türk roman ve hikâyesi için bir başlangıç tarihi de vermektedir”.¹¹⁹

... eserim Alexandre Dumas'nın eserine nisbetle binde bir derecesini de bulamayacakmış. Varsın bulmasın. Üç yüz seneden beri edebiyat ve hikemiyatla uğraşan bir milletin üç bini müteceviz erbab-ı kalemi meyanında teferrüd etmiş olan bir muharrir ile üç seneden beri edebiyat ve hikemiyata sarf-ı zihin etmeye başlamış olan bir milletin henüz otuza varamayan erbab-ı kalemi meyanında gayretten başka bir şöreti olmayan muharririn arasındaki farkı hesaba katarsak...

Aynı yazının devamında Gökçek, Ahmet Mithat Efendi’nin *Ölüm Allah’ın Emri* hikâyesinin önsözündeki “Bazıları diyorlar ki İstanbul’da roman, yani imkân dâhilinde hikâye tasvir ve tahririne ben başlamışım. Bu hüsn-i zanna teşekkür ederim.”

¹¹⁴ Okay, Batı Medeniyeti Karşısında, s. 405.

¹¹⁵ Kudret, s. 17.

¹¹⁶ Jale Parla, **Don Kişot’tan Bugüne Roman**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 75.

¹¹⁷ Tanpınar, s. 455.

¹¹⁸ Fazıl Gökçek, “Tanzimat Dönemi Türk Romanı İçin Bir Çerçeve Denemesi”, **Küllerinden Doğan Anka, Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, (Küllerinden Doğan Anka), s. 15, 16.

¹¹⁹ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Hikâye ve Roman Anlayışı”, **Küllerinden Doğan Anka**, s. 43, 44.

ifadelerinden onun “roman ve hikâneyi Türk edebiyatında 1870'ten itibaren örnekleri görülen bir edebî tür ve kendisini bu türde eser veren ilk yazar olarak kabul ettiği sonucu”nun çıktığını belirtir.¹²⁰ Buna göre Türk edebiyatında roman Ahmet Mithat Efendi'yle başlamıştır.

Tanzimat yıllarında bizde Batılı anlamda yeni bir edebi tür olarak ortaya çıkan roman ve hikâye türlerinin adlandırılması konusunda bir tutarsızlık vardır. Tanzimat edebiyatı boyunca roman ve hikâye terimlerinin birbirinin yerine kullanıldığı görülür. Orhan Okay konuyla ilgili şunları söyler:¹²¹

Edebî terim olarak birbirinden ayrı ve farklı iki tür olan hikâye ve roman, bütün Tanzimat edebiyatı boyunca birbirine karışır. Hikâyenin geleneğimizden gelen bir isim olmasına mukabil roman, Batı kaynaklı yeni bir kavramdır. Fakat küçük hikâye türüne henüz âşina olmayan Osmanlı aydını için sadece büyük hikâye yahut roman vardır ve bu dönemde her ikisinin de adı uzun süre hikâye olarak kalmıştır. İlk yıllarda Namık Kemal “Mukaddime-i Celâl”de kendi romanı olan İntibah’tan hikâye diye söz ederken, Edebiyat-ı Cedîde’nin kurulacağına yakın yıllarda bile Halid Ziya, roman türünün tarihi ve özellikleri üzerine yazdığı, o dönem için önemli eserinin adını Hikâye (1892) koymaktadır.

İnci Enginün, Batı’dan alınan roman için hikâye kelimesinin de kullanıldığını belirterek “hikâye kavramı hem bir tür hem de her eserde görülen olay örgüsünün dayandığı hikâye olarak kullanıldığından daima bir karışma meydana gelmiştir”¹²² der.

Ahmet Mithat Efendi de romanla ilgili görüş ve düşüncelerini açıkladığı yazılarında roman ve hikâye hatta masal terimlerini birbirinin yerine kullanır. Orhan Okay konuyla ilgili olarak şunları yazar:¹²³

Roman ve hikâye terimini bu bahsimizde de aynı mânâda kullanacağız. Konumuz Ahmed Midhat olduğundan ve kendisi de böyle bir ayırmaya lüzum görmediğinden. Esasen, hikâye dediği Letâif-i Rivayat arasında 228 sayfayı bulanların da (Diplomalı Kız) oluşu bu ayırmayı lüzumsuz kılmaktadır.

Fazıl Gökçek de Ahmet Mithat Efendi'nin hikâye ve roman anlayışını açıklarken onun öncelikle “bir kavram olarak roman ve hikâye ayrımı yapmadığını, aynı anlamı ifade etmek üzere bazen roman bazen hikâye adlandırmasını kullandığını” belirtir.¹²⁴ Gerek

¹²⁰ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Hikâye ve Roman Anlayışı”, Küllerinden Doğan Anka, s. 44.

¹²¹ Okay, Batılılaşma Devri, s.70.

¹²² Enginün, Tanzimat’tan Cumhuriyete, s. 194.

¹²³ Okay, Batı Medeniyeti Karşısında, s. 405.

¹²⁴ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Hikâye ve Roman Anlayışı”, Küllerinden Doğan Anka, s. 44.

roman ve hikâyelerinin önsözlerinde gerekse onları yazarken olayı bölerek arada yaptığı açıklamalarda ya da farklı zamanlarda yazdığı makalelerinde Ahmet Mithat Efendi'nin roman ve hikâye kavramlarını karışık olarak kullandığı olur. Örneğin 1873'te yazdığı, *Letaif-i Rivayat*'ın sekizinci cüzündeki *Ölüm Allah'ın Emri* hikâyesinin önsözünde roman ve hikâye kelimelerini aynı anlamda kullandığını görüyoruz.¹²⁵ Bir yıl sonra 1874'te yazdığı *Hasan Mellah yahut Sır İçinde Esrar*'ın önsözünde de hem kendi eserini hem de esinlendiği Alexandre Dumas'ın *Monte Cristo* romanını hikâye olarak nitelerken¹²⁶ 1892'de yazdığı *Ahmet Metin ve Şirzat* romanının “İfadecek” adlı önsözünde ise *Monte Cristo*'nun roman olduğunu söyler.¹²⁷

Ol Alexandre Dumas ki Monte Cristo'su bizim Osmanlılık âleminde romancılığın ilk meşki olarak ondan beri de Monte Cristo makamına kaim olabilecek ve onu unutturacak hiçbir roman daha ne yazılmış ne tercüme olunmuştur.

Letaif-i Rivayat'ın sekizinci cüzündeki *Bahtiyarlık*'ın dördüncü babındaki “Bu hikâyemizin şu dördüncü babında Paris'e azimetini hikâye edeceğimiz Türk ise daha İstanbul'daki halini beğenmediğimiz “Senai De Berrak Pınar”dır...”¹²⁸ cümlesinde ise hikâye kelimesini hem eserin türü hem de olay anlamında kullanmaktadır. *Hayret* romanında da hikâye okumaktan maksadın “yalnız hayaller ve hurafeler nev'inden masallar dinlemek” olmadığını, “masalın içine “birçok hakayık-ı coğrafiye ve tarihiye ve hikemiye ve fenniye katmanın, romanlardan büyük büyük istifadeleri temin eyleyecek mevaddan” olduğunu söylerken de roman, hikâye ve masal kavramlarını birbirinin yerine kullanır.¹²⁹ *Letaif-i Rivayat*'ın yirmi ikinci cüzündeki *Emanetçi Sıtkı*'nın mukaddimesinde aynı eser için hem roman hem hikâye demektedir.¹³⁰

¹²⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Ölüm Allah'ın Emri”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001, (Letaif), s. 195.

¹²⁶ Ahmet Midhat Efendi, **Hasan Mellah yahut Sır İçinde Esrar**, (Haz. Ali Şükrü Çoruk), TDK Yayınları, Ankara, 2000, (Hasan Mellah), s. 5.

¹²⁷ Ahmet Mithat Efendi, **Ahmet Metin ve Şirzat yahut Roman İçinde Roman**, (Haz. Fazıl Gökçek-Özlem Nemutlu), TDK Yayınları, Ankara, 2013, (Ahmet Metin), s. 9.

¹²⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, *Letaif*, s. 304.

¹²⁹ Ahmet Midhat Efendi, **Hayret**, (Haz. Nuri Sağlam), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 83.

¹³⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Emanetçi Sıtkı”, *Letaif*, s. 733.

Telezzüz” mü dedik? Pek korkarız ki bu sözümüz yanlış çıkmasın. Hele bu hikâyeden genç kızların telezzüz etmeyeceklerinden eminiz. Bunu daha hikâyeye başlamazdan evvel itiraf etmeliyiz. Delikanlıların mütelezziz olup olmayacakları da meşkûttur. Zira bu romanda roman meraklılarının intizar eyledikleri şeylerin aglebi makûs çıkıyor. Fakat roman okumaktan eğer bir maksat dahi “istifade” ise, o maksadın husulünü muhakkak görürüz.

1890’da yayımladığı *Rikalda yahud Amerika’da Vahşet Âlemi* romanında “Muharririn İfadesi”¹³¹ başlığı ile yazdığı giriş yazısında ilk cümlede “İlk yazdığım roman *Letâif-i Rivâyât* sernâme-i umûmîsi altında cemeylediğim hikâyât-ı muhtasarının birinci cüzündeki “Sû-i Zan” nâm hikâyedir” ifadesiyle *Suizan* için hem hikâye hem roman demektedir. Ahmet Mithat Efendi’nin roman hakkındaki görüş ve düşüncelerini açıkladığı, Batı’da romanın tarihi gelişimini kısaca ele aldığı *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar*¹³² adlı eserinde de genel olarak roman terimini kullanmakla beraber hikâye, masal ve roman kavramlarını karışık kullandığını görüyoruz.¹³³

Daniel Huet “hikâye” denilen şeyin ya bir mevcudu tarif veyahut bir muhayyeli tasvir demek olacağından işe girişerek şey-i mevcudu tarife “tarih” ve şey-i muhayyeli tasvire de “masal” denildiği esasını tesis eyledikten sonra bizce kudemanın en ziyade mucib-i istifade bulunanları demek olan nezd-i Yunaniyanda mevcuttan evvel muhayyeli, yani tarihten evvel masalı bulmuş olduğumuzu nazar-ı dikkatimize arz eyler.

1891’de yayımlanan *Müşahedat*’ın “Kariîn ile Hasbihal”¹³⁴ başlıklı önsözünde “Meşhur Danyel Huet’nin dediği gibi hikâye ve rivayet denilen şey, ya bir mevcudu tarif veyahut bir muhayyeli tasvir demek olup şey-i mevcudu tarife ‘tarih’, şey-i muhayyeli tasvire ‘roman’, yani masal derler” ifadelerinde de roman ve masal kelimelerini aynı anlamda kullandığını görüyoruz. Kısaca söylemek gerekirse Ahmet Mithat Efendi yazılarında hayale yani kurguya dayalı bir anlatıyı ifade etmek maksadıyla roman kavramının yanında hikâye ve bazen de masal kavramlarını kullanır.

¹³¹ Ahmet Mithat Efendi, *Rikalda yahud Amerika’da Vahşet Âlemi*, (Haz. M. Fatih Andı). TDK Yayınları, Ankara, 2003, (Rikalda), s. 5.

¹³² Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar*’ı roman sanatı üzerine Nabizade Nazım’la aralarında geçen ve daha sonra İsmail Hakkı’nın da katıldığı bir tartışma sonucu yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Gökçek, “Romana ve Romancılığa Dair Tartışma”, Küllerinden Doğan Anka, ss. 61-78, Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar*, (Haz. Sabahattin Çağın), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, (Ahbar-ı Âsâr), ss. 11-17, H. Harika Durgun, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, (Edebiyat) s. 295-304.

¹³³ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s. 27.

¹³⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat*, (Haz. Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s. 14.

Ahmet Mithat Efendi'ye göre romanlar hayale dayanır. Hayal dünyası geniş olan romancı gerçekleri olduğu gibi aktarmaz, onu okuyucunun ilgisini çekecek olağanüstülüklerle süsler. Romanın tarihi gelişimini ve roman hakkındaki düşüncelerini açıkladığı *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar*'da Romanların, insanların olağanüstü olayları dinlemeye olan eğilim ve ihtiyaçlarından ortaya çıktığını belirten Ahmet Mithat Efendi, insanların bu ihtiyaçlarının nasıl karşılandığını tarihi seyri içinde ele alırken romanın hayalden hakikate doğru geliştiğini, masalın tarihten önce var olduğunu belirtir. Daniel Huet'nun “mevcuttan evvel muhayyeli, yani tarihten evvel masalı bulmuş olduğumuzu nazar-ı dikkatimize” arz eylediğini, “Ebü'l-hayalat Homeros”un “ebü't-tarih Herodotos”tan önce geldiğini ve “Homeros'un kendisi dahi roman gibi muhayyel olup pek çok erbab-ı tetkik bu zatın vücuduna kail olmadıkları halde Herodotos'un tarih gibi muhakkak” olduğunu söyler.¹³⁵

İlk çağlarda Homeros'un tanrıların olağanüstülükleri üzerine kurguladığı anlatıların daha sonra Herodotos tarafından insanların olağanüstü kahramanlıkları üzerine kurgulandığını belirtir.¹³⁶

İnsanların da îka-yı havarika muktedir olduklarını gören Yunanîler, işte artık bıkmış oldukları sırf hurafattan nazarlarını Herodotos'un bu hakikat-i mübalağakârane ve hurafet-gûnesine tahvil ve tevcih eylediler.

Orta Çağ'da da zamanın değişmesi, insanların düşüncelerinin gelişmesi nedeniyle eski anlatıların gelişen toplumun ihtiyacını karşılayamaz olduğunu belirten Ahmet Mithat Efendi artık romanların şövalyelerin olağanüstülükleri üzerine kurgulandığını söyler. Ona göre bu değişim aynı zamanda romanlarda ele alınan konuların da gerçeğe doğru değişimi anlamındadır.¹³⁷

Romanların aslı havarık-ı hayalatı istimaya nev-i beşerin meftuniyet-i mecbuliyesi olup, bilahare bu hayatın taklid-i hakikate doğru nasıl tahavvülata nail olduğunu görüvermekte hiç acelemiz yoktur. İşin henüz mebdeinde iken yine Courtin'in şu sözünü de sem'-i dikkatle dinlemeye mecburuz. Diyor ki: Asren bade asrin romanlardaki hayalatın birçok cihetleri insanların düçarı istihzaları olduktan sonra vakıa denilir ve kabul edilir ki, bir romanın esası hakikate ne kadar takarrüp ederse o kadar güzel, o derecelerde şayan-ı rağbet görülür.

¹³⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s.27.

¹³⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s.38.

¹³⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s.33.

Romanların aslının “havarik” olduğunu “hayaliyundan” kendilerini büsbütün ayıran “hakikiyun”un bile inkâr edemeyeceğini söyleyen Ahmet Mithat, bir romanın gerçeğe ne kadar yakın olursa o kadar güzel olacağını, ancak gerçeğin olduğu gibi yazılmasının da romanın çekiciliğini yok edeceğini düşünür:¹³⁸

Zaten onların tasvir-i hakikat yolundaki romanları içinde aradıkları şey havarik değil midir? Herkesin müşahadat-ı adiyeye nev’inden görüp bildiği ve hiçbir kimsenin istib’ad edemeyeceği hakayıkı yazıverecek olsalar eserlerini kim okur, kim dinler? Tarih kadar bile cazibiyetleri olmaz.

Buraya kadar anlaşıldığı üzere insanlık önceleri olağanüstü olayları anlatmış, zamanla bu olağanüstülükler yerini gerçek hayatta yaşanan olaylara bırakmıştır. Ahmet Mithat’a göre burada dikkat edilmesi gereken önemli nokta gerçeğin anlatımıyla ilgilidir. Gerçeğin olduğu gibi yazılması tarihi bir kayıt anlamına gelir. Oysa romancı gerçeği kendi hayal dünyasında yoğurarak, ona okuyucunun ilgisini çekecek olağanüstülükler ekleyerek yazar. Dolayısıyla roman konusunu gerçek hayattan alsa da bu gerçekleri olduğu gibi sunmaz, hayalle yoğurur.

Ahmet Mithat Efendi romancının geniş bir hayal dünyasına sahip olduğu ve romanların hayale dayandığı düşüncesini hikâye ve romanlarında da tekrarlar. *Emanetçi Sıtkı*’nın¹³⁹ Mukaddime bölümünde “... bir şeyin aslı faslı olmayıp da hayalde vücut bulmuş olursa ona roman” denildiğini söyleyen Ahmet Mithat Efendi *Paris’te Bir Türk* romanında da bu konuda Nasuh’a şunları söyler:¹⁴⁰

Bir sanat arardım ki her şeye karışabileyim. Göklerde uçayım, karalarda dolaşayım, denizler dibine dalıp çıkayım. Lâkin bu sanat ne olduğunu birdenbire kestiremezdim. Derken bu sanatın ne olduğunu hatırıma geldi. Bu sanat telif sanatı olduğunu anladım.

Karı Koca Masalı’nda yazar anlatıcı olarak “... kulunuz pek hayali meşrep bir çocuğum. Hayallerime ise hakikiyet kadar vücut veririm”¹⁴¹ der. *Acâyib-i Âlem*¹⁴² romanında Miss Haft, insanın ahvalini anlamak için “tarih-i tabii”nin yeterli olmadığını bu nedenle “roman denilen bir âlem-i hayâlet” çıktığını söylerken *Henüz On Yedi Yaşında*

¹³⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s.35.

¹³⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Emanetçi Sıtkı”, *Letaif*, s. 733.

¹⁴⁰ Ahmet Midhat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, (Haz. Erol Ülgen), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 107.

¹⁴¹ Nüket Esen, *Belîyat-ı Mudhike ve Karı Koca Masalı ve Ahmet Mithat Kaynakçası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, (Belîyat-ı Mudhike), s. 123.

¹⁴² Ahmet Midhat Efendi, *Acâyib-i Âlem*, (Haz. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 269.

romanındaki Ahmet Efendi de romancıların kurguladıkları âlemin “bir âlem-i maddî olmayıp âlem-i hayâlî” olduğunu belirtir.¹⁴³ *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar*’da romanların hayâlî ve hakiki olarak ayırlamayacağını şöyle dile getirir:¹⁴⁴

Evet şimdiki romanların hayalîlerinden hakikilerinden bahsetmeyeceğiz. Zaten bir dikkat ve ehemmiyet-i tilmizaneyle kendilerine peyrev olduğumuz ve iktiza ettikçe isimlerini yâd eylediğimiz esatize dahi romanların bu suretle inkisamına çendan ehemmiyet vermiyorlar. İsmi roman mıdır? Mutlaka hayalî olacak! Artık bunu tekrar “hayalî” diye tavsif lazım gelir mi? İsmi “şeker” midir? Mutlaka tatlı olacak! Onu tekrar “tatlı” diye tavsife ihtiyaç kalır mı? Hakikîye gelince iş daha ziyade garabet peyda eder. Zira “hakiki midir? O halde roman olmayıp “tarih” olması lazım gelecek. Hatta Emile Zola romanlarındaki hakikiliği bir kat daha arttırmak için bir aralık bunların bazılarına “tarih-i tabiî ve içtimaî” namını vermişti. Lakin roman mıdır? Hakikî olamaz. Hakikî değil midir? Ne tabiî ne içtimaî ne siyâsî tarih addolunamaz.

Dolayısıyla Ahmet Mithat Efendi’ye göre romancı gerçek hayatta yaşanmış olayları konu edinir ama bunları olduğu gibi yazmaz. Romancı bu gerçek olayları geniş hayal dünyası ile okuyucunun ilgisini çekecek şekilde kaleme alır. Gerçekten yaşanmış olayların olduğu gibi yazılmasına roman denmez, tarih denir. Ahmet Mithat’a göre romanların aslı hayale dayalı olduğu için onları “hayalî” ve “hakiki” olarak ayırmanın bir anlamı ve gereği yoktur.

Ahmet Mithat Efendi’ye göre bir romandaki olay, kişiler, olayın geçtiği zaman ve mekân her ne kadar hayali olsa da bunların hakikate benzer olması gerekir. Bu unsurlar ne kadar çok hakikate benzer olursa roman o kadar başarılıdır.

Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar’da romanların zamanla “taklid-i hakikate” doğru gelişim gösterdiğini anlatan Ahmet Mithat Efendi Courtin’in “... bir romanın esası hakikate ne kadar takarrüp ederse o kadar güzel, o derecelerde şayan-ı rağbet görülür”¹⁴⁵ sözlerine yer verir. *Mesâil-i Muğlaka* romanında Emile Zola’nın hayallerinin “fevka’l-imbân ve fevka’t-tabiiyye” olduğunu düşünen Ahmet Mithat Efendi onu eleştirir.¹⁴⁶

Bizce roman demek hayal demektir ama hakikat hududunun irae eylediği meydan dahilinde bir hayal! Onu tecavüz edince hayal kalmayacağı gibi hakikat de kalmaz.

¹⁴³ Ahmet Midhat Efendi, **Henüz On Yedi Yaşında**, (Haz. Nuri Sağlam), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 17.

¹⁴⁴ Ahmet Midhat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s. 75.

¹⁴⁵ Ahmet Midhat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s. 33.

¹⁴⁶ Ahmet Midhat Efendi, **Mesâil-i Muğlaka**, (Haz. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 57.

Müşahedat romanının “Kariin ile Hasbihal” bölümünde Emile Zola,’nın “romanlarına, “Bir Familyanın Tarih-i Tabîî ve İçtimaîsi” adını vererek Danyel Huet’nin “şey-i mevcudu tarife ‘tarih’, şey-i muhayyeli tasvire ‘roman’” denildiğine dair hükmüne “tevfik-i harekette bulunmuş” olduğunu belirterek “natüralizm, yani tabîî denilen surette yazılan romanlar böyle “tarih” addolunabilecek kadar sıhhat-i kat’iyesi müsellemler ahbarı” içeriyorlarsa onlara roman değil kesinlikle tarih demek gerektiğini söyler ve “tabîî” romanın nasıl olması gerektiğini açıklar.¹⁴⁷

Bu hâlde “tabîî” denilen romanların müşahedat-ı yevmiyeye muvafakat ve mutabakatı o kadar tamam olması lazım gelir ki, havi olacağı vekayi katiyen sahih olmayıp muhayyel ise de vekayi-i mezkurenin yegân yegân müşahedat-ı âdiye-i yevmiye ile tamamen mutabakatı derecesinde akla ve ihtimale karib olması lüzumu anlaşılır.

Bu durumda Ahmet Mithat’a göre tabîî romanlar anlattıkları olaylar gerçek hayatta karşılaşılabilen olaylara tamamen uygun olması gereken romanlardır.

“*Hikâye Tasvir ve Tahriri*” isimli makalesinde, bir yazarın hikâyeyi anlatabilmesi için “hikâyenin zeminine göre her şeyi bilmesi” gerektiğini söyler. Avrupa’da bazı yazarların “hamallar kahvesine devamla onların oradaki hâllerini tahkik ve mesela bir doğramacı dükkânına müdavemetle ıstılahlarını, tavırlarını suret-i muameleleriyle tetkik etmek derecelerine kadar” bilgi topladıklarını örnek gösterir. Yoksa sadece “hikmet, ahlâk, entrika” gibi şeylerle hikâyelerin güzel olmayacağını belirterek sonuçta hikâyenin gerçekliği konusuna vurgu yapar.¹⁴⁸

Netice-i kalam, hikâye okumak ne kadar tatlı bir şeyse, yazmak o kadar güç olup bir muharrir tasvir ve tahrir eylediği hikâye eğer sahihü’l-vuku değilse, onu sahihten daha sahih, gerçekten bir kat daha gerçek suretine ifrağ edebilmek için pek çok tetkikata, pek çok malumata muhtaçtır.

Nedamet mi? Heyhat! önsözünde de benzer düşüncelere yer vererek imkân dairesinin haricinde olan tesadüflerin romanlara doldurulmasının okuyucuyu “çocuk gibi aldatmak” olacağını dile getirir.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat*, s. 14, 15.

¹⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Hikâye Tasvir ve Tahriri”, **Edebiyat Yazıları 1**, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, (Edebiyat 1), s. 33, 34.

¹⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Nedamet mi? Heyhat!”, **Edebiyat 1**, s. 314.

Ancak bu romanlara Emile Zola'nın yaptığı gibi münhasıran erbab-ı sefaletin sefaletini, sefaletini, zilletini, rezaletini doldurmak maksad-ı aslıyi nasıl tağyir eder ise ihtimalat-ı dünyeviyece daire-i imkândan hariç olan tesadüfatı, filanları doldurmak dahi işi ciddiyetten çıkarıp okuyanları çocuk gibi aldatmak demek olur. Bu da evvelce dahi bi'l-münasebe denildiği vechle erbab-ı mütalaa ile adeta temeshur ve istihza sayılır.

Yukarıda da belirtildiği gibi aslında hayale dayalı bir kurgu olan romanda hakikatin olduğu gibi aktarılmasının roman değil tarihi kayıt olacağını söyleyen Ahmet Mithat Efendi romandaki olayın, kişilerin, olayın geçtiği zaman ve mekânın tarihten veya gerçek hayattan alınmış olmasının ise romanda gerçeklik hissini sağladığını düşünür. Bu nedenle romancı yazacağı hikâye gerçekten yaşanmamışsa ona gerçeklik duygusu vermek için yazmadan önce pek çok araştırmalar yapar.

Letaif-i Rivayat serisinde yer alan *Bir Gerçek Hikâye*'nin “İhbar” başlıklı yazısında bir dost sohbetinde Akdeniz adaları seyahatinden henüz gelmiş birisinin orada karşılaştığı bir olayı anlattığını, yakın bir zamanda olayın geçtiği adada bulunmuş olan birkaç kişinin bu olayı bildiklerini söyleyerek anlatılanları doğruladıklarını, dostlarından bazılarının da aynı olayı duyduklarını ifade ettiklerini ve “bu hikâyenin kaleme alınmasını” da kendisine bıraktıklarını belirttikten sonra “Hikâyenin birinci meziyeti sahihü'l-vuku bir gerçek hikâye olduğu için ismini ol vechle tesmiye eyledim.”¹⁵⁰ diyerek hikâyenin gerçekliğine vurgu yapar. *Henüz On Yedi Yaşında* romanının mukaddimesinde¹⁵¹ “bu hikâyenin en büyük meziyeti, her vak'asının sıhhat-i kat'ıyyesidir” diyerek romandaki olayların gerçekliğini romanın en büyük özelliği olarak niteler. *Dürdane Hanım* romanında Ulviye “yalnız hikâye kitaplarında okuduğu romanlarla iktifa etmeyerek bir de sahihü'l-vuku' bir romanın sûret-i güzêrânını temâşâdan lezzet almak”¹⁵² merakına kapılır. Romandaki olaylar onun bu merakının peşine düşmesiyle gelişir. *Hasan Mellah* romanının önsözünde romanda adı geçen bazı kişilerin tarihte isimleri anılan önemli kişilerden olduğunu, bu nedenle bu romanın sadece hayal nev'inden olmadığını söyler.¹⁵³ Yine aynı romanın kişilerinden biri olan Pavlos'un

¹⁵⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Bir Gerçek Hikâye”, *Letaif*, s. 225.

¹⁵¹ Ahmet Midhat Efendi, *Henüz On Yedi Yaşında*, s. 3.

¹⁵² Ahmet Midhat Efendi, **Dürdane Hanım**, (Haz. M. Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 59.

¹⁵³ Ahmet Midhat Efendi, *Hasan Mellah*, s. 6.

tarihte yaşamış gerçek bir kişi olduğunu belirterek romanının tamamen hayali olmadığını, gerçekte ilişkili olduğunu göstermeye çalışır.¹⁵⁴

Demek oluyor ki Pavlos asrının ferîdi idi. Hay hay! Hem hikâye muharrirleri sırf hayal ile iştigal ettiklerine nazaran Pavlos hakkında verdiğimiz malûmatı hayal zannetmemeli. Yukarıda dahi dediğimiz veçhile bu zatın ismi İspanya ve Fransa ve Fas tarihinde mezkûr olup Osmanlı tarihinde dahi mezkûr olmak lâzım gelirken tarihlerimizdeki hadsiz, nihayetsiz noksan sebebiyle zikri unutulmuştur.

Altın Âşıkları romanının başında kendisinin Fransa’da bir cinayet olayını gazetesinde “a’cebü'l-acâyib” olarak yazması üzerine maarıftan birisiyle sohbeti esnasında yine Fransa’da yaşanan bir başka cinayet ile ilgili olarak o kişinin şöyle dediğini yazar:¹⁵⁵

— Oo! Asıl A’cebü’l-acâyib işte bu meseledir. Bu mesele bir asra karîb câlib-i enzâr-ı hayret olagelmekte devam etmiştir. Tafsilâtı benim de hatırımda değildir. Amma Fransa tarihinde zaman zaman birçok ebvâb ve fusûlî işgal eylemiştir. Terâcîm-i ahvâl kamuslarına kadar intikal eylediğinden yalnız “Michel” ismine müracaat ederseniz kâfidir. Sizin gibi bir romancı bu zemini biraz da bast u temhîd edecek olur ise bundan o kadar acîb ve garîb bir roman çıkar ki Montepin ve Gaborieu gibi cinâî roman yazarların tahayyülâtı bile bu dereceye varamaz.

Bunun üzerine kütüphanesindeki kitaplarda araştırma yaparak olay hakkında “Dictionnaire de la Conversation” yani “Kamûs-ı Muhavere”nin “Michel” kelimesinde işine yarayacak ayrıntılı bilgiyi bulduğunu ve romanının planını oluşturduğunu anlatır.¹⁵⁶

Gürcü Kızı yahut İntikam romanının girişinde, uluslararası ticaretle uğraşan, bu nedenle çok gezen Gilliom Sanc adında birisinin kendisine, Gürcistan’ın Rusya idaresine geçtiği zamanlarda “kendi kendisine yapılmış bir roman” gördüğünü ve bunu yazara anlatabileceğini ifade ettiğini söyler. Bu kişi yazardan hikâyeyi kendisinden duyduğu “tertibe riayet” kaleme almasını ister. Sadece olayların meydana geldiği tarih ve kişilerin isimleri, tercüme-i halleri gibi aklında kalmamış olabilecek bazı eksikleri yazarın Rus tarihine bakarak tamamlamasını söyleyerek olayın gerçekliği hakkında anlatan kişinin şu sözlerini aktarır.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Ahmet Midhat Efendi, Hasan Mellah, s. 32.

¹⁵⁵ Ahmet Midhat Efendi, *Altın Âşıkları*, (Haz. M. Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2003, ss. 6-8.

¹⁵⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Altın Âşıkları*, ss. 6-8.

¹⁵⁷ Ahmet Midhat Efendi, *Gürcü Kızı yahut İntikam*, (Haz. Kazım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2003, (Gürcü Kızı), ss. 8-10.

— Efendiler! Size nakledeceğim şey hayalî masallardan ibaret değildir. Vakıa garabeti, ehemmiyeti en vâsi hayal erbabından olan romancıları bile hayrette bırakacak derecede ise de sırf vekayi-i târihiyyedendir. Ne hacet muharrir efendi benden işiteceği şeyleri tarih ile tatbik eylediği zaman sıhhat-i kat'ıyyesini anlayacaktır. Kendisine yadigâr bıraktığım şu romanı kaleme aldığı zaman bunun ne kadar doğru olduğuna kalemi bittabi şehadet eyleyecektir.

Ahmet Mithat Efendi bu girişle okuyucularını tarihî gerçeğe dayanan bir olayın romanını okuyacakları duygusuna hazırlar. Romanı da Gilliom Sanc'dan aktarır ve roman boyunca bunu hatırlatır. Böylece romanın gerçeklik hissini sağlar. Romanda gerçeklik hissini uyandırmak için satır aralarına serpiştirdiği cümlelerle okuyucuyu gerçeğe dayalı bir olayı anlattığına ikna etmeye çalışmak onun romanlarında kullandığı yöntemlerden biridir.

Ahmet Mithat Efendi'ye göre bir yazarın romanda kullandığı gerçek zaman ve mekân onun yazacağı harika olaylar için birer kılıftır. Yazarın asıl mahareti o kılıfların içine insanların ilgisini çekecek olaylar yerleştirmesidir.¹⁵⁸

Mesela hakikiyun-ı muasırının pişvası olan Emile Zola'dan halkın beklediği şey bir fahişenin ikametgâhını veyahut bir lokomotif veya furgon dâhilinde şimendifer memurlarının ahvalini görmekten ibaret olamaz. Öyle olsaydı mahal ve ahval-i mezkûreyi gidip maddeten görüverirlerdi. Bu müşahede-i maddiye daha ciddi daha hakiki olurdu. Hâlbuki bu haller, bu mahaller muharririn yazacağı prodigieux merveilleux'ler için birer zarf-ı mekân, birer zarf-ı zamandır. Muharririn asıl mahareti de o zarflara mazruf edeceği hayret-ferma vakayidedir.

Mesail-i Muğlaka romanının önsözünde bir yazarın “tahayyülâtını isnat edeceği memleketin ahvâl-i mâddiyye ve maneviyyesine lüzumu kadar vâkıf” olması kaydıyla tasvir edeceği yerlerin kendi memleketinin dışındaki mekanlar da olabileceğini söyler. Kendisinin *Hasan Mellâh*, *Paris'te Bir Türk*, *Demir Bey* ve *Acayib-i Âlem* romanlarını Avrupa'nın çeşitli memleketlerine isnat ederek yazdığını ancak hepsinde ait oldukları yerleri tamamen gerçeğe uygun olarak tasvir ettiğini beyan eder:¹⁵⁹

Muharrir-i âciz şimdiye kadar Hasan Mellah gibi, Paris'te Bir Türk gibi, Demir Bey gibi, Acaib-i Âlem gibi bir hayli romanlarını Avrupa memalik-i muhtelifesine isnat ve talik eylemiştir. Bunların kâffesinde ait oldukları mahallerin hâlleri hakikate tamamiyle muvafık olarak tasvir edildiğini temine hacet görülemez.

¹⁵⁸ Ahmet Midhat Efendi, *Gürcü Kızı*, s.36.

¹⁵⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 5.

Haydut Montari romanının “İfade-i Mahsûsa” kısmında da bu romanın tercüme veya iktibas olmadığını belirttikten sonra romandaki olayların, geçtiği zaman ve mekâna uygun olmasına özen gösterdiğini belirtir:¹⁶⁰

Fakat bu yoldaki âsâr-ı âcizânemizin kâffesinde iltizam edildiği üzere hikâyemiz hangi memlekete ve hangi zamana isnat edilmekte ise, o zaman ve mekânın ahvâl-i tabiyyesine hikâyenin havi olduğu vukuat tamamıyla mutabık düşmek için ziyadesiyle itina kılınmıştır.

Ahmet Metin ve Şirzat romanının “İfade-i Mahsûsa” kısmında olayın kişilerinin hayali olduğunu ancak olayın istinat edildiği bilimlere ve tarih ve coğrafyaya ilişkin bilgilerin gerçek olduğunu dile getirir:¹⁶¹

Bu romanda aza-yı vakanın kâffesi sırf hayalîdir. Bu eşhasa isnat olunan vakayi ve sergüzeştler dahi sırf hayalîdir. Fakat vakayîin istinat eyledikleri fûnun ve sanayi ile tevarih ve coğrafya vesaireye dair irat olunan malumat ve mülâhazat sırf hakikattir.

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat Efendi’ye göre romanda kurgulanan olayın tarihi gerçeklere dayanması ya da gerçek hayatta yaşanmış olması, olayın geçtiği zamanın ve mekânın gerek tarihi gerek günlük hayattaki gerçeklikle ilişkili bulunması romanda gerçeklik hissinin sağlanması için önemlidir.

Ahmet Mithat bazı hikâye ve romanlarının başında yazdığı olayı onu yaşayan veya olaya şahit olan birisinden dinlediğini belirtir. *Letaif-i Rivayat*’ta bulunan *Suizan* hikâyesi “İşbu hikâyeyi bir Fransız’dan şu vechle dinledim ki...”¹⁶² cümlesiyle başlarken *Esaret* de “Bu vak’ayı ehibbadan ve kibardan Zeynel Bey şu suretle nakil ve hikâye eyledi ki...”¹⁶³ diye başlar. *Gençlik* hikâyesinin başında “Bu hikâyeyi sahib-i vak’a ağzından”¹⁶⁴ dinlediğini; *Bir Gerçek Hikâye*’nin “İhbar” başlıklı girişinde bu olaya bizzat tesadüf eden bir kişinin olayı anlattığını, orada bulunan ve olayı işitmiş olan birilerinin de olayın gerçekliğini tasdik ettiklerini¹⁶⁵; *Cinli Han* hikâyesini bir dostundan işittiğini¹⁶⁶; *Dolaptan Temaşa*’yı kendisine anlatan kişinin “sahib-i sergüzeştin kendi ağzından işitmiş olduğu

¹⁶⁰ Ahmet Mithat Efendi, **Haydut Montari**, (Haz. Erol Ülgen), TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 5.

¹⁶¹ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin*, s. 9.

¹⁶² Ahmet Mithat Efendi, “*Suizan*”, *Letaif*, s. 1.

¹⁶³ Ahmet Mithat Efendi, “*Esaret*”, *Letaif*, s. 15.

¹⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi, “*Gençlik*”, *Letaif*, s. 29.

¹⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, “*Bir Gerçek Hikâye*”, *Letaif*, s. 225.

¹⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi, “*Cinli Han*”, *Letaif*, s. 338.

beyanıyla”¹⁶⁷ anlattığını yazar. Bu tür ifadeler de onun hikâye ve romanlarında gerçeklik duygusunu sağlamak için kullandığı bir yöntem olarak düşünülebilir.

Ahmet Mithat Efendi romancının gerçekleri sadece bir yönüyle değil, bütün yönleriyle vermesi gerektiğini düşünür. *Tercüman-ı Hakikat*’te Ravi müstear adını kullanan Nabizade Nazım’la roman sanatı üzerine aralarında geçen ve daha sonra İsmail Hakkı’nın da katıldığı bir tartışmada Ravi’nin, romancının hayatı bütün yönleriyle tanınması gerektiğini söylemesi üzerine Ahmet Mithat Efendi natüralist bir romancı olan Emile Zola’nın böyle bir çabası olmadığını söyleyerek onu eleştirir.¹⁶⁸ Ahmet Mithat *Nedamet mi? Heyhat!* romanının önsözünde bu gerçeği şöyle dile getirir:¹⁶⁹

Bir de Emile Zola’nın romanlarında yirmiden ziyade eşhas-ı vaka görüldüğü hâlde bunlardan hiçbirisinin hüsn-i hâl erbabından olduğuna tesadüf edilemez. Acaba Fransız milletinin kâffe-i efradı şekavetleriyle, sefahetleriyle fuhuş ve israflarıyla iştihar eden takımdan mı oldular? Hiç böyle bir şeye imkân verilebilir mi? Ona imkân vermekten ise Emile Zola’nın hâlini kendi milleti aleyhine iftiralara kadar varır bir mübalağacı olduğuna imkân vermek elbette daha ziyade doğruya karip olur.

...
Roman yalnız bir vaka-yı latife ve garibenin hikâyesinden ibaret değildir.

Haydut Montari’nin “İfade-i Mahsûsa” bölümünde romanlarda anlaşılması zor olayların, olağan dışı tesadüflerin ve tuhaf sırların “dakik sanayiden” sayılmadığını, romanın “her günkü müşâhedât-ı tabiiyye derecesinde sade” olması gerektiğini yazar.¹⁷⁰ *Müşahadat*’ın Kariin ile Hasbihal bölümünde de bu konuya değinen Ahmet Mithat Efendi, tabii romanların “müşahadat-ı yevmiyye” tamamen uygun olması gerektiğini, içerdikleri olayların gerçek olmasa da günlük, sıradan olaylara uygunluğu derecesinde akla ve ihtimale yakın olmalarının önemini ifade eder. Tabii romanların ait oldukları medeniyet dairesinin gerçeklerine uygun yazılması gerektiğini söyler.¹⁷¹

“Bu zamanın tabii romancılarına bakılacak olursa dünyada ve bhusus dünyanın Fransa denilen kısmında ve hele Fransa’nın da Paris denilen yerinde fezail-i beşeriyeden hiçbir eser kalmamış olmak lazım gelir.”¹⁷² sözleriyle natüralist romancıların toplumun

¹⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Dolaptan Bir Temaşa”, Letaif, s. 663.

¹⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, Ahbar-ı Âsâr, s. 11-13.

¹⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Nedamet mi? Heyhat!”, Edebiyat 1, s. 313.

¹⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi, Haydut Montari, s. 5.

¹⁷¹ Ahmet Mithat Efendi, Müşahadat, s.14, 15.

¹⁷² Ahmet Mithat Efendi, Müşahadat, s.14, 15.

gerçeklerine bütün yönleriyle değinmediklerine, bunun bir eksiklik olduğuna dikkatleri çeker. *Yeryüzünde Bir Melek* romanının “Netîce-i hükm” bölümünde bir yazarın romanda “ulüvv-i ahlâkî” göstermek için olayı “tabiatın dâire-i imkânı haricinde” aramasının okuyucularda “ahvâl-i beşere dair bir fıkır-i hikmet hâsıl edecek eser” meydana getiremeyeceğini söyler. Hikmet-i cedideye göre insanlığın yine insanlık halinde tasvir edilmesi “yani kabahat ve hasenatı içinde” gösterilmesi gerektiğini dile getirir.¹⁷³ Hizmet gazetesinde yayınlanan Halit Ziya’nın yazdığı “*Hikâye*” başlıklı, sonradan kitap olarak da yayınlanacak yazı serisine karşılık olarak kaleme aldığı “*Romanlar ve Romancılık*” adlı makalesinde de Emile Zola’yı içinde bulunduğu toplumun sadece kötü yönlerini göstermesi, gerçeği bütün yönleriyle ortaya koymaması yüzünden eleştirir.¹⁷⁴ Fazıl Gökçek konuyla ilgili olarak Ahmet Mithat Efendi’nin romantizm ile realizm ve natüralizm arasındaki en önemli farkın teknik ve üslupla ilgili bir fark olduğundan haberdar olmadığını veya buna önem vermediğini belirtir.¹⁷⁵ Bu durumda Ahmet Mithat Efendi romanları “hayali” ve “hakiki” olarak ayırmayı anlamlı bulmaz. Hayale dayalı bir kurgu olan roman okuyucuda gerçeklik hissi uyandırmalıdır. Başarılı bir roman için romancı gerçek hayattan, tarihi kaynaklardan yararlanmalı ve gerçekleri bütün yönleriyle ele almalıdır.

Ahmet Mithat Efendi romanların bir amaca hizmet etmek için yazıldığı düşüncesindedir. Yazarın, okuyucunun romana ilgisini çekmek için, içinde bulunduğu döneme ve halkın eğilimlerine göre hareket etmesi gerektiğini, böylece halka anlatmak istediği asıl düşüncelerini aktarabileceğini söyler. *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar*’da Courtin’in romancıya birinci vazife olarak “asrının ve içinde bulunduğu halkın mizacını ve efkâr-ı umumiyesinin nelerle meşgul olduğunu” düşünmesi gerektiğini yüklediğini belirtir ve ekler:¹⁷⁶

---

¹⁷³ Ahmet Midhat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, (Haz. Nuri Sağlam), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 343-345.

¹⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, “Romanlar ve Romancılık”, Edebiyat 1, s. 262, 263.

¹⁷⁵ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Hikâye Roman Anlayışı”, Küllerinden Doğan Anka, s. 51.

¹⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s. 37.

Eğer romancı işe bu düşünceden başlamazsa karilerinin mukaddeme-i rağbetlerini bile celbedemez. İlk sayfelerini bile okutamaz. Mahaza halkın meylini, mizacını aramakla romancı mücerret halkın meyline, mizacına hizmet edecek değildir. Belki o meyle, o mizaca muvafık bir âlem tasvir ederek asıl kendi vereceği hikmeti de bu âlem içinde verecektir.

Halkın duygu, düşünce ve eğilimlerinin her devirde değiştiğini, “tenvirat-ı fikriye ve nazariyesine göre tebeddül”¹⁷⁷ ettiğini belirten Ahmet Mithat Efendi, romanların yazılış amacının bu eğilimler dikkate alınarak halkın bir konuya rağbetini sağlamak olduğunu söyler. Konuyla ilgili şövalye romanlarını örnek gösteren Ahmet Mithat Efendi, onların bugün gülünç olduklarını ama o romanları yazan muharrirlerin eserlerindeki edebi özelliklere bakıldığında aslında onların eserlerini saçma olarak nitelendirilen şeylere inanarak yazmadıklarını, amaçlarının okuyucuda bir etki bırakmak olduğunu söyler. “Muhaberat-ı salibiye’nin yüzlerce sene devam etmiş olması”nın da bu etkinin gerçekleştiğinin göstergesi olduğunu belirtir. Vaktinde bu savaşlar ne kadar kutsal kabul ediliyorsa şövalye hikâyelerinin de o kadar “şairane ve hakikat nüvisane bir surette yazılmış addolunarak” halk üzerindeki etkisinin gerçek romanlardan bile fazla olduğunu söyler. Ona göre her devirde öne çıkan konular vardır ve romancı içinde yaşadığı devrin önem verdiği konuları eserinde işler.¹⁷⁸ Dolayısıyla Ahmet Mithat Efendi’ye göre romancının bir amacı olmalı ve romandaki olayı halkın eğilimlerini, zevklerini, ilgi alanlarını gözетerek ona göre kurgulamalıdır. Romanı okuduktan sonra okuyucunun duygu dünyasında meydana gelecek değişikliklerle romancı amacına erişmiş olur.¹⁷⁹

Romanların bir amaç için yazılması gerektiği düşüncesinde olan Ahmet Mithat Efendi’nin roman yazmaktaki amacı halkın eğitim seviyesini yükseltmektir. Ona göre edebiyat, Kenan Akyüz’ün de belirttiği gibi, Türkiye’de Tanzimat hareketiyle başlayan “medeniyet değiştirme olayının okumamış halk yığınlarına aktarılması, onların yeni medeniyetin çeşitli yönleri üzerinde aydınlatılması ve kendilerine ilk bilgilerin verilmesi”¹⁸⁰ için bir araçtır. Amacını gerçekleştirmek için de eserlerine okuyucunun seviyesinden ve alıştığı şekilde okuyucuya hitap ederek başlar. Onun eser vermekteki amacının halkın eğitim seviyesini yükseltmek olduğunu Oğlu Kâmil Yazgıç’ın

¹⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, Ahbar-ı Âsâr, s.37.

¹⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, Ahbar-ı Âsâr, s. 44-46.

¹⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, Ahbar-ı Âsâr, s. 44.

¹⁸⁰ Akyüz, s. 69.

kendisinden aktardığı “... Benim emelim de, ekseriyete hitap etmek, onları tenvire, onların dertlerine tercüman olma ya çalışmaktı”¹⁸¹ sözleri de açıklık getirmektedir. Tanpınar da Ahmet Mithat Efendi’nin romanlarını halk için “onun disiplini ile onun faydası için, onun ruh hıfzıssihhasını düşünerek ve onu yetiştirmek arzusuyla” yazdığını, onun “daima halka yönelen iyi niyetleri” olduğunu belirtir.¹⁸² “Eseri bir halk mektebi gibi başlar, bir halk ansiklopedisi gibi biter.” diyen Tanpınar, onun topluma okuma alışkanlığı kazandırdığını, “Türk cemiyetine roman okumayı öğretti”ğini söyler.¹⁸³ Mehmet Kaplan¹⁸⁴ ve Orhan Okay¹⁸⁵ da onun Türk okuyucusunu romanla tanıştırdığını ve romana alıştırdığını ifade ederler. Cevdet Kudret de benzer düşüncelere yer vererek Ahmet Mithat’ın “bir ansiklopedinin görebileceği hizmeti tek başına yüklenmiş” olduğunu, “daha ilk yazılarından beri bir halk yazarı olarak” ortaya çıktığını, bu şekilde görevi başarıyla yürüttüğünü ve edebî eserlerinde bile öğretmeyi sanattan önemli bulduğunu belirtir.¹⁸⁶ *Nedamet mi? Heyhat!* romanının mukaddimesinde de romanla ilgili olarak üzerinde önemle durduğu konu romanın okuyucuyu hem eğlendirmesi hem de ona yararlı olmasıdır.¹⁸⁷ Aynı yazıda “roman yazmak ile romancı olmak arasında büyük bir fark”¹⁸⁸ olduğunu söyleyen Ahmet Mithat Efendi’ye göre “para kazanmak için çalışan” romancı “okuyanlarca hasıl edeceği hüsn veya sû-i tesir”i¹⁸⁹ önemsemezken “Romancı olmadığı hâlde roman yazarlar ise gerek kudret-i kalemiye ve gerek ibret-i hikemiyece âleme bir meşk vermek gayretiyle yazarlar”.¹⁹⁰ “Hikâye Tasvir ve Tahriri” başlıklı yazısında da aynı düşüncesini dile getirir. Hikâyenin dört tabakadan meydana geldiğini, birinci tabakanın bir olayı “sathice nakil ve rivayet” etmek olduğunu, bunun adeta bir kişinin “sergüzeşt”i ve tercüme-i hâli anlamına geldiğini söyleyerek, “Hikâye yazmaktan murat hikemiyattan, ahlâktan bazı esasları mudhike ve mü’lime bir suret-i rivayetle erbab-ı mütalaaya telkin etmek” olduğunu, bu nedenle birinci tabaka hikâyelerinde “bu maksada

¹⁸¹ Kâmil Yazgıç, **Ahmet Mithat Efendi, Hayatı ve Hatıraları**, Tan Matbaası, İstanbul, 1940, s.24-25.

¹⁸² Tanpınar, s.447, 448.

¹⁸³ Tanpınar, s. 451.

¹⁸⁴ Kaplan, s. 83.

¹⁸⁵ Okay, Batılılaşma Devri, s. 70.

¹⁸⁶ Kudret, ss. 13-16.

¹⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Nedamet mi? Heyhat!”, Edebiyat 1, s. 309.

¹⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Nedamet mi? Heyhat!”, Edebiyat 1, s. 314.

¹⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Nedamet mi? Heyhat!”, Edebiyat 1, s. 314.

¹⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Nedamet mi? Heyhat!”, Edebiyat 1, s. 314.

pek az hizmet edilmiş” olacağını belirtir.¹⁹¹ *Fenni Bir Roman yahut Amerika Doktorları*’nda şimdiye kadar yazdığı romanlarla okuyucularını nasıl “eğlendirerek müstefid etmiş” ise bu hikâyede “elbette daha ziyade eğlendirerek daha ziyade müstefid edeceği”ni söyler.¹⁹² *Haydut Montari* romanında da romanın “her günkü müşâhedât-ı tabiiyye derecesinde sade” olması, fakat konusunun ve içindeki açıklamaların okuyucunun “intifâ-ı sahihlerini mucip olacak derecelerde” faydalı olması gerektiğini belirtir.¹⁹³ *Rikalda yahut Amerika’da Vahşet Âlemi* romanının “Muharririn İfadesi” bölümünde de bugüne kadar yazdığı romanlarında okuyucularını birçok “seyahat-i fikriyyede refakatine” aldığını anlattıktan sonra bu romanda da onlara “Amerika kıtasında vahşet-i kadîme ile medeniyet-i cedîdenin pençe pençeye gelmiş oldukları bir hâli temaşa”¹⁹⁴ ettirmek istediğini söyler. *Letaif-i Rivayat* serisinde yer alan *Emanetçi Sıtkı* adlı eserinde “roman okumaktan eğer bir maksat dahi “istifade” ise, o maksadın husulünü muhakkak görürüz”¹⁹⁵ diyerek aynı görüşünü dile getirir. *Yeryüzünde Bir Melek* romanının “Netice-i Hükm” kısmında da “bir hikâyeyi okumaktan maksat, yalnız a'zâ-yı vak'anın sergüzeşt-i ahvâliyle kâh müteessiren kâh mütelezzizen vakit geçirmekten ibaret” olmadığını hikâye bittikten sonra neticesinden bir de hüküm çıkarmanın “roman mütalâası zımnında dahil bulunan makasıdın en başlıcalarından birisi” olduğunu yazar.¹⁹⁶ *Mesail-i Muğlaka* romanında da bir romanın konusunun yabancı bir ülkede geçiyor olmasının onun faydalı olmasına bir zarar vermeyeceği gibi “eserin o cihetini bir kat daha itmam etmiş”¹⁹⁷ olacağını söyledikten sonra roman okumaktaki amacın ne olduğunu sorgular.¹⁹⁸ Sonra da roman okumaktan maksadın insanın bilmediği şeyleri öğrenmesi olduğunu ve özellikle Avrupa ahvalinin öğrenilmesi gerektiğini söylediği bu satırlardan sonra da Avrupa’nın iyi ve kötü yönlerini öğrenmemiz gerektiğini belirtir. Böylece iyi yönlerini alır ve taklit edebiliriz, kötü yönlerinden de korunuruz diye düşünür.¹⁹⁹ Kısaca

¹⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, “Hikâye Tasvir ve Tahriri”, Edebiyat 1, s. 28-29.

¹⁹² Ahmet Midhat Efendi, **Fenni Bir Roman yahut Amerika Doktorları**, (Haz. Nuri Sağlam-M. Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2003, (Fenni Bir Roman), s. 4.

¹⁹³ Ahmet Midhat Efendi, *Haydut Montari*, s. 5.

¹⁹⁴ Ahmet Midhat Efendi, *Rikalda*, s. 7.

¹⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Emanetçi Sıtkı”, *Letaif*, s. 733.

¹⁹⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, s. 343.

¹⁹⁷ Ahmet Midhat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 5, 6.

¹⁹⁸ Ahmet Midhat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 5, 6.

¹⁹⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 6.

söylemek gerekirse romanlarında okuyucuyu eğlendirirken bilgilendirmek amacını da gözeten Ahmet Mithat Efendi çeşitli vesilelerle romanların eğitici yönüne vurgu yapar.

Ahmet Mithat'ın roman okumanın insanı eğlendirdiği gibi eğittiği düşüncesinin izlerine romanlarındaki bazı olaylarda rastlamak mümkündür.

Dürdane Hanım romanında Ulviye Hanım Dürdane'nin hiç roman okumamış olduğunu duyunca roman okumuş olsaydı, “hem de kemal-i dikkat ve itina ile okuyarak erkeklerin ve kadınların ahvâlini lâıykı veçhile öğrenmiş”²⁰⁰ olsaydı onun bu durumlara düşmeyeceğini düşünür.²⁰¹ *İki Hud'akâr*'da da anne, babası öldüğü için halasının himayesinde olan Sesil'e halası, onun okuduğu romanlardan kendisine olumlu dersler çıkarmasını istediği için eğitiminin bir parçası olarak ona roman okutur.²⁰² *Bahtiyarlık*'ta Fransızların kızlarına asla roman okutmadıklarını, evlenene kadar bu kızların tamamen esir gibi yaşadıklarını, bu nedenle kızların evlendikten sonra hatalar yaptıklarını söyler. İngilizlerin ise kızlarına roman okumayı yasaklamadıklarını ve kızların evleninceye kadar her şekilde rahat, özgür yaşadıklarını belirtir. Bu kızlar evlendikten sonra çok iyi birer eş olurlar. Fransız kızlarının roman okumadıkları için dünya ile ilgili gerçekleri tam olarak öğrenemediklerini bu nedenle hatalar yaptıklarını, buna karşın İngiliz kızlarının “okuduğu romanlar ve gördüğü adamlar ile dünyanın iyisini de fenasını da”²⁰³ öğrendiklerini anlatır. *Çengi*'de Fransızların kızlarına aşkla ilgili kitaplar okutmamalarını ifrat olarak niteler. İngiliz kızlarının ise okuyup yazmalarını olumlu bulur.²⁰⁴ *Karnaval* romanında ise okudukları romanlardan farklı şekilde etkilenen iki genç kızla karşılaşırız. Alafranga bir kız olan Şehnaz “alafrangada kızlara roman okutmak memnu” olduğu halde muallimesi Madame Mirsak'ın odasından onun romanlarını ve tiyatrolarını gizlice alıp okur. Ancak “cibilletinde tohm-i fâsid” olan Şehnaz onlardan ders almak yerine kendisinin o romanlarda gördüğü kişilerden birisi olması “istidatlarına inbisat” verir. Hasna adındaki hizmetçi kız da o roman ve tiyatroları gizlice okur ama “cibilletinde zaten salah olmakla okuduğu romanlarda ahvali beğenilemeyecek olan a'za-yı vak'anın her birini ibret numunesi olarak telakki” eyler.²⁰⁵

²⁰⁰ Ahmet Midhat Efendi, *Dürdane Hanım*, s. 124.

²⁰¹ Ahmet Midhat Efendi, *Dürdane Hanım*, s. 124.

²⁰² Ahmet Mithat Efendi, “İki Hud'akâr”, *Letaif*, s. 710.

²⁰³ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, *Letaif*, s. 316, 317.

²⁰⁴ Ahmet Midhat Efendi, **Çengi**, (Haz. Erol Ülgen-Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 71.

²⁰⁵ Ahmet Midhat Efendi, **Karnaval**, (Haz. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 55,56.

Romanı okuyucuyu eğitme aracı olarak gören Ahmet Mithat Efendi romanlarında okuyucuya öğütler verir. *Mesail-i Muğlaka* romanının “Hatime”sinde evlerine Fransız mürebbiye almak isteyenleri şöyle uyarır:²⁰⁶

Dostlara nasihat ederim ki hanelerine muallime alacakları zaman Fransa maarif nezaretinin muallimliğe mahsus olan şehadetnamesini arasınlar. Hatta böyle bir şahadetname ibraz olunduğu zaman bile sahte bir şey olmasından emin olmak için Fransız Consulatosa müracaat külfetinden de kaçmasınlar. Vele muallime diye bir eski koket veyahut mütekait bir aktrisi hanelerine almak ihtimali hiç de istib'ad olunamaz.

Esrar-ı Cinâyât romanında Halil Suri'nin intihar süsü verilmiş ölümünün anlatıldığı bölümün girişinde intihar eden insanın kendi canının katili olduğu için cezayı hak ettiğini uzun uzun anlatarak okuyucuyu intiharın ne kadar kötü bir şey olduğu konusunda uyarmış olur.²⁰⁷ *Yeryüzünde Bir Melek* romanının sonunda romanın baş kişileri Raziye ve Şefik'in ağzından okuyucuya nasihatte bulunan²⁰⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Çengi*'de dünyada Cemal Bey gibi mirasyediler ve Melek Hanım gibi kandırılmış kişilerin az olmadığını söyleyerek okuyucusuna nasihat eder:²⁰⁹

Kendisi dört parayı sa'y-i destiyle kazanıp bir tarafa koyabilmekten aciz bulunan ve pederden mevrus servetle vur patlasın, çal oynasın âlemine can atan genç beylerimiz şu noktayı hatırdan çıkarmamalıdır ki bulundukları mecâlîste bezm-i iş ü nûşu neşelendirenler hemen hiçbir zamanda Sünbül ve Melek olamazlar. Binaenaleyh elden çıkan saadeti yine bunlar hatta ibtidasından daha mükemmel ve daha ciddî olmak üzere iade edemezler. ...

Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında dikkati çeken noktalardan birisi de romanlarının sonunda kötülerin cezasını bulması, iyilerin de mükafata kavuşmasıdır. “*Hikâye Tasvir ve Tahriri*” başlıklı yazısında hikâyeleri dört tabakaya ayıran Ahmet Mithat Efendi bu dört tabaka hikâyenin hepsi için geçerli kuralları ortaya koyarken birinci sırada hikâyede kötülerin cezalarını görmesinin önemini vurgular:²¹⁰

²⁰⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 151.

²⁰⁷ Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, (Haz. Ali Şükrü Çolak), TDK Yayınları, Ankara, 2000, ss. 33-37.

²⁰⁸ Ahmet Midhat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, ss. 346-349.

²⁰⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Çengi*, s.151.

²¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, “*Hikâye Tasvir ve Tahriri*”, *Edebiyatı* 1, s. 32, 33.

Evvela, hikâyede en ziyade nazar-ı dikkate çarpacak olan şey baht ve talihin evvel-emirde cevr ü gadr erbabına müsait olmasıdır ki insan en ziyade bundan müteessir olur. Bahusus bu hâl ve mevkide bulunan kimselerin muahharen ceza-yı sezalarını görmesi erbab-ı mütalaaya intikam aldırılmış kadar şevk ve lezzet verir. Bir hikâyede muharrir için bu cihetine dikkat etmemişse, o hikâyenin adeta kocakarı masalları kadar da lezzeti olamaz.

Esrâr-ı Cinâyât romanının beşinci bölümünün başlığı “El-cezâu min cinsi’l-amelî”²¹¹ dir. Bölümün başlarında konuyla ilgili görüş ve düşüncelerini uzun uzun anlatan Ahmet Mithat Efendi “Her ceza onu icap eyleyen amel cinsinden olması yalnız âmâl-i dünyeviyyenin mükâfât-ı uhreviyyesini tayin hususunda doğru olmakla kalmaz”²¹² diyerek yapılan iyi ve kötü işlerin mükafat veya cezalarının daha dünyada iken görüldüğünü söyler. Siyasi kanunlarda ceza işlenen suçun bedeline tam olarak uygun olmasa da ondan tamamen uzak da olmadığını söyler. Kanunlara bakıldığında iyiliğin karşılığının iyilikten başka bir şey olmadığını apaçık görüldüğünü, kısas hususunda birçok yerlerde bugüne kadar cezanın kendi cinsinden uygulandığını, söyler. Ahmet Mithat Efendi her şekilde suçluların cezasız kalmayacağını, zulüm görenlerin ilâhî adaletten başka sığınağı olmadığından, zalimin “her ne suretle olursa olsun kanun pençesinden kurtulduktan sonra”²¹³ hemen olmasa da “mutlaka pençe-i intikam-ı Rabbânîye”²¹⁴ yakalandığını, bunun da “Cenâb-ı âdil-i mutlakta ihmal olmayıp, olsa olsa imhâl bulunduğu”²¹⁵ görüşünü kuvvetlendiğini belirtir. Ona göre sonuçta “şeririn akıbeti şer ve salihin akıbeti hayır olmak kanun-ı adalet-i ilahiyye” gereğidir.²¹⁶ Ahmet Mithat Efendi’nin roman kişilerinin akıbetlerini bölümün başında yazdığı bu görüş ve düşüncelerine uygun şekilde planladığını görürüz. Romanda sevdiği kızı öldüren kişiyi öldürerek yurt dışına kaçan Kalpazan Mustafa oradan suçunu itiraf eden, aynı zamanda sevdiği kızın öldürülmesini de açıklayan mektuplar yazar ve bu cinayetlerin yaşanmasına sebep olan Hediye adındaki kadın hakkında şahitlik yapmak için yurda dönmeye karar verir. Yaptığı itiraflar nedeniyle idam ve kürek gibi cezalara çarptırılmayacak olan Kalpazan Mustafa yurda dönerken yolda ölür. Sevdiği kızı öldüren Halil Suri’yi

²¹¹ Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, s. 185-188.

²¹² Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, s. 185-188.

²¹³ Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, s. 185-188.

²¹⁴ Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, s. 185-188.

²¹⁵ Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, s. 185-188.

²¹⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, s. 185-188.

boğduktan sonra, olaya intihar süsü vermek için onu asan Kalpazan Mustafa da ceviz toplamak üzere çıktığı ceviz ağacından düşerken altta bulunan çatal dala boynundan asılı kalarak ölür. Çevirdiği entrikalarla kötü olayların yaşanmasına ve cinayetlere sebep olan Hediye'nin de geçirdiği çiçek hastalığından dolayı gözleri kör olur ve ömrünün sonunda cami önlerinde dilenmek zorunda kalır. *Letaif-i Rivayat* 'ta yer alan *Bir Gerçek Hikâye*'nin "İhbar" başlıklı önsözünde yazar anlatıcı bir Ramazan gecesi arkadaşlarıyla sohbet esnasında anlatılan bu gerçek hikâyede "El-ceza min cinsli'l-amel" sırrının çok güzel tasvir olunmuş olduğunu söyler.²¹⁷ Ege adalarından birinde zaptiye onbaşı olarak görev yapan Ali adında bir Türk genci ile adada yaşayan bir Rum kızı birbirlerini severek aradaki din farkına rağmen kızın ailesini ve kiliseyi razı edip evlenirler. Ali'yi çok seven kız Müslüman olmak ister. Anne babasının ve köy papazının da kabulüyle gerekli işlemlerin yapılması için resmi makamlara müracaat ederler. Adada görev yapan bir memurun, kızın Ali tarafından kandırılarak namusunun kirletildiği ve bu evliliğin Hristiyan halk arasında infiale sebep olacağı şeklinde bir iftira ile üst makamlara başvurması üzerine Ali görevinden azledilir ve adadan uzaklaştırılır. Ali'yi bir daha adaya gelmemesi hususunda uyaran memur birbirini seven iki gencin ayrılmasına ve bu evlilikten olan çocuğun babasız kalmasına sebep olur. Olayın bu kısmında araya giren yazar anlatıcı kötülerin er geç cezalarını çekeceğini anlatır. "K. cenapları gibi hiçbir vicdanın tecviz etmeyeceği fenalığa mütecasir olanlar bir aralık muvaffak olabilseler bile ceza- yı manevîden yakayı kurtaramayacaklarına dair ortada bin misal görülmüş" olduğunu, "kendi hususiyet-i ahvalini kendileri için bir ibret olmak üzere tetkik edenler her kime bi-gayri hakkın ne fenalıkta bulunmuşlar ise aynıyle öyle bir fenalığa duçar olmak suretiyle cezasını çekmiş olduklarını" ifade eder ve hatta "Herkes bi-gayri hakkın ettiği seyyiatın değil hatta bi-gayri hakkın düşündüğü ve henüz icrasına çıkarmadıkları fenalıkların dahi yine aynıyle cezasını çekmektedir." diyerek insanların fenalık düşünmesinin bile kötü olduğunu dile getirir. Yaptığı uzun açıklamalardan sonra hikâyenin "K. cenaplarının ceza-yı muamalesinden ibaret bulunan" son bölümünü anlatır.²¹⁸ Adadaki görevinden ayrılınca İstanbul'a dönen K. cenaplarının eşi, kendi uşakları ile evlenmeye karar verir ve uşakla anlaşarak bir plan yapar. Bu plana göre uşak,

²¹⁷ Ahmet Mithat Efendi, "Bir Gerçek Hikâye", *Letaif*, s. 225.

²¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, "Bir Gerçek Hikâye", *Letaif*, s. 238-240.

K. cenaplarına çarşıda bir grup gencin aralarında konuşurken bir kadınla eğlenceli bir gece geçirdiklerinden söz ettiklerini duyduğunu söyler. Konuşma sırasında sözü edilen konağın kendi konakları dolayısıyla o kadının da evin hanımı olduğunu anlatır. Bunun üzerine adam hırsla kadını boşar, kadın daha sonra uşakla evlenir. Namuslu olan Ali'ye namus iftirası atan memur, karısı tarafından aldatılır. Böylece kendi işlediği suçun cinsinden bir ceza bulmuş olur. *Gürcü Kızı yahut İntikam* romanında Gürcü prensesi Meryem Çiçiyano'ya ihanet eden, kötü tabiatlı Kalatosof da sonunda çok acı bir şekilde cezasını bulur. Bir hırsızlık ve cinayet olayı üzerine polis zanlıları toplayıp konuşturmak için “bir çuvaldızı kıpkırmızı kızdırıp” zanlıların “butlarındaki kaba eti içine doğru” sokarak işkence yapar. Bu zanlıların arasında Kalatosof da vardır. Anlatıcı bu işkenceyi “... bir fikr-i hikmetle düşünülecek olursa bu da Kalatosof gibi şıklar için muhakkak ve seza bir ceza yerine kaim olur.”²¹⁹ diye yorumlar. Kalatosof'un çektikleri bu kadarla kalmaz. Üç ay sonra suçsuzluğu anlaşılan Kalatosof serbest bırakılır. Bakü civarında yaşayan ateşe tapanlara sığınan Kalatosof orada onlarla yaşamaya başlar. Bir gün çıkan bir yangında feci şekilde yanar, dayanılamayacak acılar çekerek ölür.²²⁰ *Yeryüzünde Bir Melek* romanında birbirini seven Raziye ile Şefik'i kıskanan, kendisi erkeklerle düşüp kalkan ahlaksız bir kadın olan Arife onların kavuşmaması için elinden gelen kötülüğü yapar. Özellikle Raziye'yi kötü yola düşürmeye çalışır. Romanın sonunda Raziye ile Şefik evlenirler. Arife ise malını, mülkünü kaybetmiş, düşkün bir kadın olmuştur. Onların düğününe bir çingene kılığında gelen Arife'yi tanıyan Raziye “Dünyada bir kimseye fenalık edip de o fenalığın aynı bir beliyeye duçar olmamak adâlet-i İlâhiyyeye muvafık olamayacağını”, herkesin yaptığığın “hatta düşündüğünün bile aynını” göreceğini söyler.²²¹ Yaşanılan her şeye rağmen kendisine iyilik yapmak isteyen Şefik'in teklifini reddeden Arife intihar ederek cezasını bulmuş olur. *Dürdane Hanım* romanında Dürdane adındaki bir genç kızı kandırarak hamile bırakan Mergup Bey, onun başkasıyla da ilişkisi olabileceği şüphesiyle, onunla evlenmeye yanaşmaz, hatta doğacak bebeği de öldürmesini ister. Bebek dünyaya geldikten sonra Mergup'la evlenmekten tamamen ümidini kesen Dürdane kendini öldürür. Bu olaydan altı ay sonra evlenen Mergup,

²¹⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Gürcü Kızı*, s. 112.

²²⁰ Ahmet Midhat Efendi, *Gürcü Kızı*, s. 112.

²²¹ Ahmet Midhat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, s. 334.

evlendiği kızın eski sevgilisi tarafından öldürölür. Dürdane'nin temiz aşkına inanmayarak onun başka erkeklerle de ilişkisi olabileceği düşüncesiyle onunla evlenmeyen Mergup kızın hayatını mahvetmesinin bedelini aynı cinsten bir ceza ile ödemiştir. *Jön Türk* romanında Ceylan alafranga bir kızdır. Erkeklerle ilişkilerinde de oldukça serbest davranan Ceylan âşık olduğu Nurullah adındaki genci bir gece oyuna getirip sarhoş ederek ondan hamile kalır. Nurullah bu olaydan sonra Ceylan'la görüşmez ve başkasıyla evlenir. Ceylan düğün günü Nurullah'ı Jön Türk olduğu iftirasıyla ihbar eder. Tutuklanan Nurullah Akka'ya sürölür. Bir süre sonra oradan kaçarak İskenderiye'ye giden Nurullah hukuk mezunu olduğu için bir avukatla çalışmaya başlar. İşlerini yoluna koyduktan sonra eşini ve kayınvalidesini de yanına alır. Ceylan ise çocuğunu dünyaya getirip bir süt anneye verir. Nurullah'ın mutluluğu kendisini çılgına çeviren Ceylan geçirdiği cinnet sonucu kendini yakarak öldürölür. Görölldüğü gibi Ceylan da yaptığı hata ve kötölüklerin cezasını sonunda hayatıyla öder. Ceylan gibi bir alafranga olan ve kızının kötölüklerine ses çıkarmayan babası Kazım Bey de hafıye olduğu için Meşrutıyet'in ilanından sonra intihar eder. Ölümüyle ilgili bir gazetede çıkan haber yazısı "Dünyada kendi eliyle tahdit etmiş olduğu cezasını ahirette Hak Teâlâ hazretleri bin kat daha"²²² arttırması dileğiyle biter. *Letaif-i Rivayat* serisinde yer alan *Ölüm Allah'ın Emri* adlı hikâyede Sıtkı isimli gençte gözü olan Behice, onu sevdiği kızdıan ayırmak için iki gence de çeşitli kötölükler yapar. Ama hikâyenin sonunda Behice'nin yaptıkları "adalet-i ilâhiye" "kendisinin hırmânını ve çocukların nail-i emel olmalarını intaç" eyler.²²³ *Bir Fitnekâr*'da çevirdiği dolaplarla bir ailenin felaketine sebep olan Mansur "ceza-yı sezasını"²²⁴ bulur, ömrünün sonunda sürölür. *Çingene*'de oğlunun himayesine alıp eğittiği bir çingene kızına âşık olarak onunla evlenmek istemesine karşı çıkan anne, oğlunun bu sevda yüzünden ölümünün ardından teselliği o kızdı bulur ve "Çingeneyi kendime gelin etmem derken kız"²²⁵ eder.

²²² Ahmet Midhat Efendi, *Jön Türk*, (Haz. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 237.

²²³ Ahmet Mithat Efendi, "Bir Gerçek Hikâye", *Letaif*, s. 224.

²²⁴ Ahmet Mithat Efendi, "Bir Fitnekâr", *Letaif*, s. 258.

²²⁵ Ahmet Mithat Efendi, "Çingene", *Letaif*, s. 496.

Fazıl Gökçek Ahmet Mithat'ın “bu romantik tavrının arkasında temelini mensubu bulunduğu din ve medeniyet dünyasından alan bir tür değerler manzumesi veya bu değerler manzumesinin belirlediği zihniyet dünyası”²²⁶ olabileceğini düşünür.

Türk edebiyatında modern anlamda roman ve hikâyenin kurucusu olan Ahmet Mithat Efendi aynı zamanda bu alanda çok fazla sayıda eser veren ve eserlerinde oldukça farklı konuları işleyen bir yazardır. Orhan Okay, onun daha ilk eserlerinin isimleriyle bile bütün Tanzimat romanının programını ve repertuarını verdiğini söyler:²²⁷

... Sadece bahis konusu yıllar arasında (1870-1876) bu türde büyüklü küçüklü on yedi hikâye/roman yazan Ahmed Midhat (1844-1912), *Letâif-i Rivâyat* adını verdiği uzun bir seri içinde (1870-1893 yıllarında 25 adet cep kitabıyla, her biri 36 ilâ 228 sayfa arasında değişen 29 hikâye/roman) yine aynı yıllarda bunlardan on ikisini yayımlar: *Su-i Zan*, *Esaret*, *Gençlik*, *Teahhül*, *Felsefe-i Zenan*, *Gönül*, *Mihnetkeşan*, *Firkat*, *Yeniçeriler*, *Ölüm Allah'ın Emri*, *Bir Gerçek Hikâye*, *Fitnekâr*. Bu uzun hikâyelerin daha isimleri bile, bütün Tanzimat romanının programını ve repertuarını verir: Romantik gönül maceraları, kadın, evlilik, esirlik, eğitim vs.

Ahmet Mithat Efendi Türk edebiyatında roman ve hikâyede birçok konuyu da ilk kez işleyen yazarımızdır. Bunlardan kölelik konusunu ilk defa *Letaif-i Rivayat* serisinde yer alan *Esaret*'te işler.²²⁸ Bu hikâyede küçük yaşta esir olarak satılan Fatin ve Fitnat'ın kendilerini satın alan Zeynel Bey tarafından iyi bir şekilde eğitilmeleri, büyüdükları zaman birbirlerine âşık olmaları ve evlendirildikleri gece kardeş olduklarını öğrenerek intihar etmeleri anlatılır. Ahmet Mithat Efendi bu hikâyede esaret müessesesinin yanlışlığını, esir olarak alınıp satılan insanların diğer insanlardan farkı olmadığını, onların hak ettikleri konumun cariyelik, odalık değil evlilik yoluyla eş olmak olduğunu, esir edilmek için ailelerinden koparılan çocukların iyi yaşam koşullarına kavuşmalar da acı bir hayatları olduğunu gözler önüne serer. Fitnat ve Fatin bu yüzden intihar etmişlerdir. Bunun yanında hikâyede dikkati çeken başka noktalar da bulunmaktadır. Örneğin Zeynel Bey'in odalık olarak aldığı cariyeye okuma yazma öğretmesi, çocuk yaşta satın aldığı Fatin ve Fitnat'a iyi bir eğitim vermesi de Ahmet Mithat Efendi'nin daha sonra üzerinde durduğu kadınların ve çocukların eğitimi konusunun adeta ilk nüvesidir. Hikâyede önemli noktalardan biri de Fitnat'a âşık olan Zeynel Bey'in onun Fatin'i sevdiğini öğrenmesi

²²⁶ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi'nin Hikâye ve Roman Anlayışı”, Küllerinden Doğan Anka, s. 55.

²²⁷ Orhan Okay, *Batılılaşma Devri*, s. 70.

²²⁸ Gökçek, “Tanzimat Dönemi Romanı İçin Bir Çerçeve Denemesi”, Küllerinden Doğan Anka, s. 16.

üzerine yaşadığı iç çatışmadır. Tanpınar’a göre “hikâyenin en mühim tarafı şüphesiz kahramanın genç cariyeye duyduğu aşkı yenmesidir. Onun odasında geçirdiği tereddüt ânı, çok acemi bir dille verilen karşısındakinin hislerine hürmet endişesi, edebiyatımızda —yani âdeta resmî şekilde— yeni bir insanın başlangıcıdır”²²⁹. Tanpınar ayrıca Fitnat’ın kendisine ait bir odası olmasını onun “ferdî hayatı” olması anlamına geldiğini, bunun da bir başlangıç olduğunu söyler.²³⁰ *Letaif-i Rivayat*’ın beşinci cüzünde bulunan ve toplumdaki yanlış örf ve adetlerin insan hayatını olumsuz etkilemesini konu edinen *Firkat*’te esaret konusuna da değinilir. Burada Memduh adındaki gencin Kafkasya seyahatinde tanıdığı ve âşık olduğu Guşacuk adındaki genç kızın kaçırılarak köle olarak satılması, odalık olmayı kabul etmediği için dövülmesi, sonunda bir tesadüf eseri Memduh’la evlendirilmesi ancak Çerkez adetlerine göre ikisinin de kardeş sayılmaları nedeniyle Guşacuk’un evlendikleri gece başından geçenleri ve Memduh’a olan aşkını ve bağlılığını anlattıktan sonra her iki gencin zehir içerek intihar etmeleri anlatılır. *Esaret*’tekine benzer bir sonla biten bu hikâyede de özgür bir insanın kaçırılarak zorla esir edilmesinin onun ve onu sevenlerin hayatlarını nasıl mahvettiğinin gözler önüne serilmesinin yanında bazı örf ve adetlerin de insan hayatını esir alarak mahvedebileceği düşüncesi vardır. Guşacuk’la Mazlum’u evlendiren S. Paşa’nın, onların Çerkez adetlerine göre kardeş sayılmaları yüzünden intihar etmeleri üzerine “... sıhriyet-i ca’liyelere riayet, encamı bu gibi yürekler dayanmaz hâlâte sebebiyet gösterir”²³¹ demesi bunu dile getirir.

Ahmet Mithat Efendi’nin kendi özel hayatında²³² da karşı olduğu ve uygulamadığı görücü usulü ile evlilik de onun roman ve hikâyelerinde ele aldığı konulardan birisidir. Konusu evlilik olmamakla birlikte *Esaret*’te Zeynel Bey’in geleneksel evlilik konusundaki tutumu hikâyede dikkati çeken noktalardan biridir. Aslında esarete karşı olan Zeynel Bey görücü usulü evliliğe de karşıdır. Bu konuda düşüncelerini şöyle dile getirir:²³³

---

²²⁹ Tanpınar, s. 455.

²³⁰ Tanpınar, s. 455.

²³¹ Ahmet Mithat Efendi, “Firkat”, *Letaif*, s. 164.

²³² Ahmet Mithat Efendi *Menfa*’da eşi Servet Hanım’la kendisinin seçerek evlendiğini söyler. Bk. Ahmet Midhat Efendi, **Menfa, Sürgün Anıları**, (Yay. Haz. Handan İnci), Kapı Yayınları, İstanbul, 2013, (Menfa), s. 16.

²³³ Ahmet Mithat Efendi, “Esaret”, *Letaif*, s. 14.

...öyle denizdeki balığı pazarlık edercesine körü körüne evlenmeye güvenemedim. Çünkü bir bîçareyi istinkâh edip de muahharen ahval ve etvarı matluba muvafık çıkmadığı gibi tatlik etmek benim için bir kızı görmeksizin ve derece-i terbiyesini ve etvarını ve efkârını lüzumu vechle tecrübe ve imtihan etmeksizin alıvermeye razı olmaktan daha güçlü.

Letaif-i Rivayat'ın ikinci cüzünde yer alan *Gençlik* hikâyesinde aslında evlenmeye niyeti olmayan alafranga bir gencin yolda arabada gördüğü peçeli bir kadının peşine düşmesi ve ondan karşılık görerek onunla buluşmak için gittiği evde peşine düştüğü kadının kendi teyzesi olduğunu anlaması üzerine düştüğü gülünç durum anlatılır. Teyzesi bu gence bir ders vermek amacıyla ona karşılık vermiştir. Hikâyenin sonunda genç, teyzesinin uygun gördüğü bir cariye ile evlenir. Burada yazar, o günkü kapalı toplumda kadın-erkek ilişkileriyle ilgili eleştirilerini gencin ağzından dile getirir. Kadının ilgisini çekmek için karşısına geçip türlü hareketler yapan genç, kadının ona peşini bırakmasını yazdığı pusulayı alınca şöyle düşünür:²³⁴

... Anladım, bu bize bir tekdir. Bizi âdeta defetti. Hakkı da var ya. Ben olsam ben de razı olmam. Hele ben olsam bu yolda bana arz-ı muhabbet edenlerin yüzüne bile bakmam. Bir hanımın karşısına geçip göz kıpış, temenna ediş, bıyık büküş, söz atış... Buna arz-ı muhabbet mi derim? Bu âdeta rezalet. Hem de ne büyük rezalet Muhabbet ve meveddetini celbe çalıştığımız hanımı âleme teşhir ediyoruz. Doğrusu buna denaetten başka bir şey denmez... denmez ama a gözüüm, böyle olmaz ise başka ne yolda arz-ı muhabbet edelim. Mektup yazmış olsak okumak bilmezler. Okusalar cevap yazamazlar. Böyle yazar okur hanım binde bir bulunmaz. Vakıa çerçi ve bohçacı kadınlar vasıtasıyla bir dereceye kadar yol çıkarılabilir ise de bu da bir emr-i asîr.

Görücü usulü ile evliliğin eleştirisini de yine gencin ağzından duyururuz:²³⁵

Bizim memlekette kızlar istediği ve sevdiği kocaya varamazlar. Babalar kimi isterler ise onu kendilerine damat ederler. Eğerçi bir kızın bir delikanlıyı izhar-ı mesair-i muhabbet ettiği görülse, "Vay bu kız perde-i iffeti çâk çâk etmiş" derler.

Gençlerin sevdikleri kişilerle evlenememelerinin onların hayatını mahvettiği konusunu işleyen *Teethül* hikâyesinde ise birbirlerini sevdikleri halde ailelerinin istememesi nedeniyle evlenemeyen iki gencin intiharıyla biten olaylar anlatılır. Hikâyede sadece birbirini sevip evlenemeyen gençlerin hayatları mahvolmaz. Sevdiği kızla evlenmesine razı olmayan Mazlum Bey'in ailesi onu komşularının kızı Sabire Hanım'la

²³⁴ Ahmet Mithat Efendi, "Gençlik", Letaif, s. 32.

²³⁵ Ahmet Mithat Efendi, "Gençlik", Letaif, s. 33.

evlendirirler. Sabire Hanım da Mazlum Bey’i sevmektedir ve onunla evlendiği için çok mutludur. Ancak Mazlum Bey ona elini sürmez. Bir gün sevdiği kızın intihar edeceğini yazan mektubunu aldıktan sonra da onun intihar ettiği gece kendi canına kıyar. Bu olaya şahit olan Sabire Hanım’ın da dünyası kararır. Bu kısa hikâyede de olayı aktaran Sabire Hanım’ın evlilik konusunda anne babanın baskısının yanlışlığını ifade eden sözleri önemlidir.²³⁶

... Halbuki bizim memleketlerde teehhül ve tezevvüç yalnız peder ve maderin rey ve arzuları mucibince icra edilegeldiğine mebni biz de teehhül mucib-i saadet olmaktan ziyade müstevcib-i felâket ve ukubet oluyor.

... Anası babası zor ile evlendirdiler. Hakkımızı helal etmeyiz dediler. Bîçare ne yapsın? Ne yapacak? İşte böyle yapar. Allah’tan bulsunlar! Hem çocuğun başını ateşe yaktılar hem benim. Canım böyle evlenmek mi olur? Ne olur idi, çocuklara bu bapta biraz hürriyet verseler fena mı olur idi?

Hikâyede anne babanın evlilik konusunda çocuklarına uyguladıkları baskı bir çeşit esaret olarak nitelendirilir. Ayrıca gençlerin birbirlerini sevmeleri, birbirleriyle görüşmeleri konularında toplumdaki değer yargılarının da eleştirisi yapılır. Mazlum’un sevdiği Hayfa’nın onunla gizlice görüştüğü ortaya çıkınca ailesi “ıplığı pazara çıkmış” bir kızı gelin olarak almak istemez. İki sevgili bir plan yaparlar. Mazlum ailesinin istediği kızla evlenecek ancak ona elini sürmeyecektir. Sonunda kız ondan boşanmak isteyecek ve Mazlum boşanınca Hayfa ile evlenecektir. Ama Mazlum evlendikten sonra Hayfa’nın beşikteyken bir kethüdanın oğluna nişanlandığı ve şimdi bu nişan gereğince o oğlanla evlenmesi gerektiği ortaya çıkar. Babasının baskılarına karşı koyamayan Hayfa Mazlum’a durumu anlatan bir mektup yazarak “İşbu analık babalık hukuku ve evlat olmak esareti benim hayatımla bakidir ya. Bunu feda ediversem hiç kimsenin diyeceği ve yapacağı kalmaz”²³⁷ der ve zifaf gecesi intihar eder. Bu hikâyede *Firkat*’te olduğu gibi toplumda uygulanan yanlış adetlere karşı eleştiri söz konusudur. Mazlum da Sabire’ye bıraktığı Vasiyetnamede anne babaları da masum gördüğünü, toplumun âdetlerinin yanlış olduğunu anlatır.²³⁸ Tanpınar *Teehhül*’de “hikâyeyi anlatan Sâbire Hanım’ın eserin ağırlık merkezi olması”nın dikkate değer olduğunu, bu suretle eserin “bir kadının hissî hayatı

²³⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Teehhül”, Letaif, s.42.

²³⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Teehhül”, Letaif, s. 54.

²³⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Teehhül”, Letaif, s. 55.

etrafında”²³⁹ toplandığını, yazarın *Felsefe-i Zenân*’da “bunu biraz daha ileriye götürdüğünü”²⁴⁰ belirterek hikâyeye ilgili farklı bir noktaya dikkatimizi çeker.

Yeryüzünde Bir Melek’te de anlatıcı görücü usulü evliliğin eleştirisini şöyle yapar:²⁴¹

... Lâkin bizim memleketimizce, kızlardan sevdikleri adamlara varmış olanları pek nadir olup, aglebi sevdiğini değil henüz yüzünü bile görmediği adamlara varırlar. Hatta kızlar nasıl bir koca istediklerini hülya eyledikleri zaman, zihinlerinde karar verdikleri gibi kocalara da nadir varabilirler. Zira onlar kocalarına kendileri varmazlar. Hatta kocaları dahi karılarını kendileri almazlar. Evlenecek olan herifler kız intihabını akrabasına havale eyledikleri gibi onlar dahi alacakları kızı kendisinden değil akrabasından isterler. Sanki kocaya varacak ve evlenecek olanlar kendileriymiş gibi onlar neye karar verirlerse delikanlıyla kız dahi ona razı olurlar.

Ahmet Mithat Efendi roman ve hikâyelerinde görücü usulü evliliğin yanında evlilikte eşlerin birbirlerine karşı tutum ve davranışları, mutlu bir aile için eşlerin birbirlerine denk olmaları gerektiği, kıskançlık gibi evlilikle ilgili farklı konuları da ele almıştır. *Letaif-i Rivayat*’ta yer alan *Bir Tövbekâr* hikâyesinde Feda adındaki alfranga züppe bir gencin evli bir kadını elde etmek için yaptıkları sonucunda gülünç duruma düşmesi anlatılır. Konusu evlilik olan hikâye ve romanlarında görücü usulü ile evliliğin eleştirisini yapan yazar bu hikâyede eşlerin birbirini görmeden evlenmelerinin bazen iyi sonuçlar doğurabileceğini söyler:²⁴²

... Aralarında muaşaka hâsıl olarak izdivaç eylemiş bulunanlar izdivaçlarından itibaren o muaşakayı tedenniden muhafazaya çalışmış olurlar. Talât ile Murtaza gibi tehhül etmiş olanlar ise birbirini yeniden tanıyarak beğendikleri surette aralarında bir muaşaka peyda olur ve bir hayli zamana kadar gittikçe artar ve ondan sonra hâl-i vukufa vasil olup daha sonra dahi bittabi itidal ve tedenniye yüz tutar.

Vâh romanı iyi eğitim almış ve güzel bir kadın olan Ferhunde Hanım’ın kocası tarafından kiskanılmasını ve onun fotoğrafını ele geçiren bir erkeğin bu fotoğrafı fotomontaj yoluyla kötüye kullanmasının doğurduğu felaketi konu edinir. Bu romanda evlilikte erkekle kadının eşit olmamasının ailede kıskançlığa sebep olduğu dikkatimizi çeker. Bunun yanında Ahmet Mithat Efendi’nin o zaman için yeni bir teknik olan

²³⁹ Tanpınar, s. 456.

²⁴⁰ Tanpınar, s. 456.

²⁴¹ Ahmet Mithat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, s. 50.

²⁴² Ahmet Mithat Efendi, “Bir Tövbekâr”, *Letaif*, s. 420.

fotomontaj tekniğini de ilk defa romanda kullanması önemlidir. *Karnaval* romanında da evlilikte eşlerin birbirlerinin dengi olmasının öneminin işlendiğini görürüz. Genç ve güzel bir kadınla evli olan zengin ve yaşlı Hamparsun Ağa'nın eşini kıskanması ailenin dağılmasına sebep olur. Bu romanda önemli bir konu da *Felatun Bey ile Rakım Efendi* romanında olduğu gibi alafranga züppe bir genç olan Zekayi Bey ile Resmi adında kimsesiz, kabiliyetli ve çalışkan bir gencin tutum ve davranışlarının karşılaştırılmasıdır.

Letaif-i Rivayat serisinde yer alan, kadınların eğitimi ve erkek egemen toplumda kadının yerini konu edinen *Felsefe-i Zenan*'da evlilikle ilgili farklı bir eleştiriyle karşılaşırız. Bu, evlilikte erkeklerin kadınlara karşı tutumlarının eleştirisidir. İyi bir eğitim görmüş ve ilimle meşgul olmayı seven Fazıla Hanım “hürriyetini bir erkeğin eline vermemek”²⁴³ için evlenmemiş, yalnız yaşayan bir kadındır. Evlat edindiği Akile ve Zekiye adındaki kızlara da iyi eğitim veren Fazıla Hanım kendisi evliliğe karşı olduğu için onlara da evlenmemelerini, ömürlerini ilimle uğraşarak geçirmelerini öğütler.²⁴⁴

... Kocaya varmayınız diye ettiğim vasiyetin sebebini size anlatmak ıktiza etmez. Cahil değilsiniz ya! Elhamdülillah ikiniz de kemale geldiniz. Âlemde hürriyet-i şahsiyenize tamamıyla sahip olarak hanenizde kendi keyfinize yaşamak ile bir kocanın hele zamanımız erkekleri gibi hâl ve şanları muhtaç-ı izah olmayan bir herifin dest-i tagallübü altında esirane yaşamak beyinde olan farkı elbette temyiz ve takdir edersiniz. Vasiyetim budur...

Halep valisi olan Muhsin Paşa'nın çocuklarına hocalık yapmak için onlarla birlikte Halep'e giden Zekiye orada evlilik hakkında kendisi gibi düşündüğünü zannettiği Sıtkı Efendi ile evlenir. Bir gece kocasını bir cariye'nin yatağında bulur ve bu duruma çok üzüldüğü için hastalanıp ölür. Zekiye'nin kocasını cariye'nin yatağında gördüğü zaman kocasının ona sorduğu “Ne oldun?” sorusuna verdiği cevap toplumun değer yargılarını sorgular niteliktedir.²⁴⁵

Ne olacağım? Sen beni bir erkekle bulmuş olaydın ne olur idiysen ben de aynıyle öyle oldum.

Aslında bu hikâyede eşler birbirlerini görerek ve aynı düşünceleri paylaştıklarına inanarak evlenmişlerdir. Ama erkeğin sözünde durmaması, eşini aldatması sonucunda

²⁴³ Ahmet Mithat Efendi, “Felsefe-i Zenan”, Letaif, s. 58.

²⁴⁴ Ahmet Mithat Efendi, “Felsefe-i Zenan”, Letaif, s. 58.

²⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Felsefe-i Zenan”, Letaif, s. 85.

aile bir felakete sürüklenmiştir. Fazıl Gökçek’in de belirttiği gibi burada eleştiri konusu evlilik kurumu değil, “erkek egemen toplumun kadına bakışıdır”.²⁴⁶ Sonuçta erkeğin bu yanlış tutumu evlilik kurumunu zedelemektedir.

Letaif-i Rivayat’ın onuncu cüzünde yer alan *Bekârlık Sultanlık mı Dedin?*²⁴⁷ hikâyesinde evliliğe karşı olan Süruri Efendi’nin yaşadığı birtakım olaylar sonunda bekârlığın düşündüğü gibi iyi olmadığını görüp evlenmeye karar vermesi anlatılır. Bu hikâyede dikkati çeken husus Süruri Efendi’nin alafranga bir tip olmasıdır. Bu nedenle Fazıl Gökçek hikâyenin konusunun yanlış “Batılılaşma ve alafrangalık” üzerine olduğunu belirtir.²⁴⁸

Ahmet Mithat Efendi’nin roman ve hikâyelerinde ele aldığı konulardan biri de toplumda düşmüş kadınların durumudur. Tanpınar’ın “devri için hakikî bir kanat darbesidir”²⁴⁹ dediği *Letaif-i Rivayat*’ın dördüncü cüzünde yer alan *Mihnetkeşan*²⁵⁰ hikâyesinde geneleve düşmüş bir kadınla evlenen Dakik Bey’in hikâyesini anlatan yazar, bu kadınların acınacak hallerine dikkat çeker. Tanpınar’ın da belirttiği gibi bu hikâyede “artık merhamet ve içtimai fikirler karşımıza çıkar.”²⁵¹ Ahmet Mithat Efendi *Henüz On Yedi Yaşında* romanında da aynı konuyu ele alır. Arkadaşıyla Beyoğlu’na eğlenmeye giden Ahmet’in bir genelevde tanıdığı henüz on yedi yaşında olan Kalyopi ile kurduğu dostluk ve ondan bu âlem ile ilgili bilgiler alması üzerine kurgulanan romanda yazar, kadınların hürriyetlerinin bu şekilde ellerinden alınmasını, çoğunun buralara kendi isteği ile gelmediğini, yaşadıkları talihsiz olayların onları bu ortama sürüklediğini, buralarda bir nevi esir muamelesi gördüklerini, onlara kızmak yerine acımak gerektiğini anlatır. Romanda Ahmet Efendi Hulusi Efendi’ye böyle kötü şeylerin “Frenklikten” geldiğini, yerli Hristiyanlarda bile bu “bu âdet-i habise yokken şapkalar türediği zamandan beri” bunun da türemiş olduğunu, “Akvâm-ı şarkıyyeyi akvâm-ı garbiyye”nin²⁵² bozduğunu söyleyerek olayın sosyolojik yönüne başka bir bakış açısı daha getirir.

²⁴⁶ Gökçek, “Letaif-i Rivayat Hakkında”, Küllerinden Doğan Anka, s. 99.

²⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Bekârlık Sultanlık mı Dedin?”, *Letaif*, s. 269.

²⁴⁸ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gökçek, “Letaif-i Rivayat Hakkında”, Küllerinden Doğan Anka, s. 107.

²⁴⁹ Tanpınar, s. 456.

²⁵⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, *Letaif*, s. 105.

²⁵¹ Tanpınar, s. 457.

²⁵² Ahmet Mithat Efendi, *Henüz On Yedi Yaşında*, s.121-123.

Ahmet Mithat Efendi konusunu tarihten, yaşanan hayattan, yabancı memleketlerden, seyahatten, aşktan vb. alan macera romanları da yazmıştır.

Letaif-i Rivayat'ta yer alan ve Tanpınar'ın "tarihi romanların en mühimi"²⁵³ olarak nitelendirdiği *Yeniçeriler*'de olay I. Abdülhamit döneminde başlar ama asıl olaylar III. Selim döneminde yaşanır. Romanda yeniçerilerin o dönemdeki durumları gözler önüne serilir. Romanda anlatıcı yazar "Yeniçeriler" başlıklı bölümünün girişinde "yeniçerilerin bulunduğu hâl hakkında bazı malûmat-ı tarihiye almak faydadan hâlî olamayacağına mebni bunun için devr-i Selim-i Salis ricalinden Mustafa Necip Efendi'nin kaleme almış olduğu Vak'a-i Selimiye nam tarihçenin mukaddimesinden"²⁵⁴ alıntı yaparak olayın geçtiği dönem hakkında bilgi verir. *Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar* düşmanları tarafından öldürülmüş olan bir Fas emirinin oğlu Hasan Mellah'ın âşık olduğu genç kızı kaçıran aynı zamanda babasının katili olan Pavlos (Dominico Badia)'un peşine düşmesi sonucu Korsika, Malta, İtalya, Mısır, Osmanlı, Lübnan ve Suriye gibi zengin bir coğrafyada tarihi olaylarla birlikte yaşadığı maceraları konu edinir. Ahmet Mithat romanın önsözünde bu eserini Alexandre Dumas'nın *Monte Cristo* romanından esinlenerek yazdığını belirtse de *Hasan Mellah* "esasinda macera romanı oluşu dışında Dumas'ın eserine" benzemez.²⁵⁵ *Hüseyin Fellah* olayların Cezayir'in Osmanlıların elinden çıkmış olduğu dönemlerde geçtiği tarihi bir macera romanıdır. Romanda Cezayir dayılarının haydutlukları, yeniçerilerin ne kadar bozulduğu anlatılır. *Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş* romanının konusu III. Selim devrinde, Kabakçı İsyanı sırasında geçmektedir. Karanlık işler çeviren Mesut Ağa adında Arap bir lalanın bağlı bulunduğu evin oğlu ve onun sevdiği cariye arasında yaşanan olayları o devirde yaşanan tarihi olaylarla birlikte ele alan bir macera romanıdır. Anlatıcı o dönemde yaşananları öğrenmek için Asım tarihinin "mütalaa olunması"²⁵⁶ tavsiye eder. *Süleyman Musli* "Hicretin altıncı asrı evahiri ile yedinci asrı evailinde"²⁵⁷ geçen ve Hasan Musli'nin Haçlı seferleri sırasında gösterdiği kahramanlığı, sevdiği kızı şövalyelerin elinden kurtarmasını,

---

²⁵³ Tanpınar, s. 461.

²⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi, "Yeniçeriler", *Letaif*, s. 177.

²⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Gökçek, "Monte Cristo Kontu Romanının Ahmet Mithat Efendi'ye Etkisi", *Küllerinden Doğan Anka*, ss. 130-141.

²⁵⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş*, (Haz. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2000, (Dünyaya İkinci Geliş) s. 20.

²⁵⁷ Ahmet Midhat Efendi, *Süleyman Musli*, (Haz. M. Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 15.

Hasan Sabbah'ın kurduğu Haşhaşiler ile mücadelesini anlatan tarihi bir macera romanıdır. Bu romanın “hemen her noktasının esası tarih üzerine mübteni”²⁵⁸ diyen yazar anlatıcı olayları aktarırken “Sahâyifü'l-Ahbâr tercümesi olan Müneccimbaşı Tarihi'nden” Haşhaşiler hakkında kısa bilgi verir.²⁵⁹ *Gönüllü* romanının konusu 1897 Türk-Yunan savaşı sırasında yaşanan tarihi olaylar çerçevesinde gönüllü olarak savaşa giden Recep Köso ve Rum kızı Filomene'in arasında yaşanan aşktır. “Tarihe müstenit bir roman”²⁶⁰ olan *Arnavutlar Solyotlar*'ın konusu 1770-1803 yıllarında, Tepedelenli Ali Paşa zamanında geçer. Müslüman Arnavut olan Rüstem ile Hristiyan Rum kızı Eftimi'nin aşkları ve birbirlerine kavuşmak için çektikleri zorluklar o dönemde Balkanlar'da yaşanan olaylarla birlikte aktarılır. Bu anlamda tarihi bir macera romanıdır. *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanı “Tarihte Gürcüstan'ın Rusya idaresine geçtiği evanda”²⁶¹ Gürcü prensesi Meryem Çiçiyano'nun uğradığı ihanetleri ve bu ihanetin intikamının kızı Heleni tarafından alınmasını tarihi gerçeklere dayanarak anlatan bir romandır. Rusya'nın Kafkas halkları üzerindeki baskılarının, Balkanlarda ve Kafkasya'da oynadığı oyunların söz konusu edildiği bir macera romanı olan *Kafkas* ise tamamlanmamıştır. *Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr* romanında ihtida ederek Demir Bey adını almış olan eski bir Fransız askeri Vikont Alphons Duran'ın hastalığı esnasında sayıklaması üzerine eşinin şüphelenmesi ve Fransa'da eğitim gören oğluyla birlikte yaptıkları araştırmalar sonunda 1856-1858 yılları arasındaki savaşlarda ve Kırım Muharebesi'nde aldığı madalyalarla sırrının açığa çıkmasını konu edinen bir macera romanıdır. Romanın sonunda Demir Bey'in Fransa'daki kızı ve nişanlısı da İstanbul'a gelir ve Müslüman olurlar.

Ahmet Mithat Efendi tarihi macera romanlarının yanında konusu farklı memleketlerde geçen macera romanları da yazarak okuyucusunu eğlendirirken ona farklı memleketler hakkında çeşitli bilgiler vermeyi amaçlamıştır. *Rikalda yahut Amerika'da Vahşet Âlemi* romanının girişinde bu konuya dikkat çeken Ahmet Mithat Efendi “Roman yazmaya ibtidâ-yı sülûkümünden beri sevgili karilerimi ne kadar seyahat-i fikriyyede refakatime aldım”²⁶² diyerek o zamana kadar romanlarında nerelerden söz ettiğine kısaca

²⁵⁸ Ahmet Midhat Efendi, Süleyman Muslî, s. 139.

²⁵⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Gönüllü*, (Haz. Erol Ülgen), TDK Yayınları, Ankara, 2000. s. 91-96.

²⁶⁰ Ahmet Midhat Efendi, *Arnavutlar Solyotlar*, (Haz. Nuri Sağlam), TDK Yayınları, Ankara, 2002, s. 3.

²⁶¹ Ahmet Midhat Efendi, *Gürcü Kızı*, s. 9.

²⁶² Ahmet Midhat Efendi, *Rikalda*, s. 5.

değindir. Ahmet Mithat'ın "Jules Verne'e öykünerek kaleme aldığı bir seyahat romanı"²⁶³ olan *Acâyib-i Âlem* ilim ve öğrenme meraklısı, filozof-meşrep Suphi Bey ile arkadaşı Hicabi Bey'in dünyanın diğer şehirlerini, insanlarını, kültürlerini tanımak amacıyla kuzeye, Rusya taraflarına yaptıkları seyahat ve bu seyahat esnasında tanıdıkları ve kendilerine katılan İngiliz Miss Haft'ın maceralarını konu alır. Ahmet Mithat bu romanda okuyucusunu "seyahat meftunu bir Subhi Bey refakatiyle memalik-i şimâliyyeye kadar"²⁶⁴ gönderdiğini söyler. Ahmet Mithat Efendi'nin "Amerika kıtasında vahşet-i kadîme ile medeniyet-i cedîdenin pençe pençeye gelmiş oldukları"²⁶⁵ bir durumu okuyucularına anlatmak için yazdığı *Rikalda yahut Amerika'da Vahşet Âlemi* Miss Johnsonser ve arkadaşlarının Amerika yerlileri arasında yaşadıkları maceraları, bu yerlilerden ikisinin aldıkları terbiye ve eğitimle medeni olmaları ve kabilelerine medeniyeti götürmek üzere yola çıkmalarının anlatıldığı bir macera romanıdır. Okuyucusuna farklı coğrafyalar hakkında bilgi vermeyi amaç edinen Ahmet Mithat Efendi bu romanı okuyucusuna Amerika kıtasını tanıtmak amacıyla yazmıştır.²⁶⁶ *Acâyib-i Âlem* ve *Rikalda yahut Amerika'da Vahşet Âlemi* romanlarında dikkati çeken bir konu da Miss Haft ve Miss Johnsonser'in iyi eğitim almış, tek başlarına seyahat edebilen, cesur kadınlar olmasıdır. Ahmet Mithat Efendi'nin bu şekilde kadın karakterleri ön plana çıkarmasında kadınların iyi bir eğitim almalarının ve toplumda daha özgür bir konuma gelmelerinin önemini vurgulamak olduğunu düşünebiliriz.

Avrupa'yı tanımak amacıyla bir gazetenin görevlisi olarak Paris'e giden Nasuh adlı bir gencin yolculuğu esnasında ve Paris'te yaşadığı olayları, gezdiği, gördüğü yerleri konu alan *Paris'te Bir Türk* romanında aynı zamanda Batılıların Doğu ve İslam hakkındaki yanlış düşüncelerine karşı Nasuh'un yaptığı savunmalar yer alır. Paris'i görmeden yazdığı bu romanla ilgili olarak Ahmet Mithat Efendi *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı kitabında Teodor Kasap'ın kendisine "Paris'teyken Elsine-i Şarkıye Mektebini"²⁶⁷ ziyaret ettiği sırada Paris'te Bir Türk romanını öğrencilere tercüme ettiren bir öğretmenin,

²⁶³ Gökçek, "Tanzimat Dönemi İçin Bir Çerçeve Denemesi", Küllerinden Doğan Anka, s. 27.

²⁶⁴ Ahmet Midhat Efendi, *Acâyib-i Âlem*, s. 6.

²⁶⁵ Ahmet Midhat Efendi, *Rikalda*, s. 7.

²⁶⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Rikalda*, s. 6.

²⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelan*, (Haz. N. Arzu Pala), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, (Avrupa'da), s. 90, 91.

romanın yazarının “Paris’i iyi tanıyan Türklerden”²⁶⁸ olduğunu düşündüğünü aktarır. *Ahmet Metin ve Şirzat’ta* Ahmet Metin adındaki zengin bir gencin okuduğu İtalyanca bir romanda anlatılan Şirzat adlı Selçuklu şehzadesinin yaşadığı maceralı deniz yolculuğundan etkilenerek aynı yolculuğa çıkması anlatılır. Romanda gemi yapımı ve gemicilik, denizcilik, Eski Yunan, Selçuklu ve Orta Asya Türk tarihi, Yunanistan’ın güney ve batı kıyıları ile Güney İtalya ve Sicilya bölgesinde gezilen yerler hakkında geniş bilgilere yer verilir.

Ahmet Mithat Efendi macera romanlarına hırsızlık ve cinayet olaylarını içeren polisiye romanlar da eklemiştir. Edebiyatımızda ilk polisiye roman olan *Esrar-ı Cinâyât*, kendisini seven iki erkeğin kıskançlığı yüzünden öldürülen Peri adlı kız ile onu öldüren Halil Suri’nin, Peri’yi seven bir diğer kişi Kalpazan Mustafa tarafından intihar süsü verilerek öldürülmesi olaylarının Beyoğlu Mutasarrıflığı müstantiklerinden Osman Sabri tarafından ortaya çıkarılmasını konu alır. Konusu Napolyon döneminde Fransa’da geçen *Cellât* romanında babası cellat olduğu için kimliğini gizleyen genç bir avukat olan Leandre Garas’ın sevdiği kızla evlenmesi ve bu süreçte yaşanan olaylar tarihi gerçeklik içinde anlatılır. Cellat romanı Türk romanında şiddeti ayrıntılı olarak kullanan ilk roman olması bakımından da önemlidir.²⁶⁹ *Hayret* çok zengin bir kişi olan Hindistanlı Prens Safa Kok Sanc’ın ailesiyle birlikte Büyükkada’da kaldığı otelde bir gece odasına giren hırsızlar tarafından kendisine zorla bir kâğıt imzalatılmasının ardından mucizevi bir şekilde ölümden kurtulmasını ve bunu takip eden olaylar zincirini işleyen bir polisiye macera romanıdır. Yıllar önce öldürülen Kont Castelnora’nın kızına âşık olan Andrea adındaki gencin Kont’u öldürenleri açığa çıkarmasını konu edinen *Haydut Montari* de bir polisiye macera romanıdır. *Altın Aşıkları* da Fransa’da Napolyon döneminde Mösyö Du Petit Val adındaki zengin bir adamın yaşadığı şatoda ailesi ve hizmetkârlarıyla birlikte cinayete kurban gitmeleri ve bu cinayetin etrafında gelişen olayların konu edildiği bir polisiye macera romanıdır. *Mesail-i Muğlaka* ise Fransa’ya hukuk tahsili için giden Abdullah Nahifi’nin adını kullanarak dolandırıcılık yapan bir Suriyeli’nin sonunda yakalanmasını konu edinen polisiye macera romanıdır. Bir başka polisiye macera romanı olan *Fenni Bir*

²⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, Avrupa’da, s. 90, 91.

²⁶⁹ Ferhat Korkmaz, “Ahmet Mithat Efendi’nin Cellât Romanı ve Erken Modern Avrupa’da Şiddet (1500-1800)” **Turkish Studies**, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 10/8 Spring 2015, p. 1643-1658, DOI: 10.7827/TurkishStudies.7983 (22. 10. 2021)

Roman yahut Amerika Doktorları’nın başında Ahmet Mithat Efendi, Jules Verne’nin bütün romanlarını “fünûn-ı şettâ esası üzerine bina ederek”²⁷⁰ okuyucularının rağbetini kazandığını söyler. Kendisi de bir Fransız muharririnin kaleme almış olduğu “Aşk ve Galvanoplasti” adlı makalesinden yola çıkarak böyle bir roman kaleme aldığını belirtir.²⁷¹ Romanda galvanoplasti ile uğraşan Doktor Gribling’in arkadaşı Doktor Bovlay’ın cesedini bu yöntemle heykel yapmak istemesi konu edilir. Ancak narkotik üzerine bir araştırma yapan Doktor Bovlay aslında gerçekten ölmemiştir, aldığı uyuşturucunun etkisindedir. Roman olayların bu düğüm etrafında gelişip çözümlendiği fantastik bir macera romanıdır. Bir başka macera romanı olan *Çengi*, Ahmet Mithat Efendi’nin Cervantes’in *Don Kişot* romanından uyarlayarak yazdığı bir romandır. Dört ayrı bölümde farklı olaylar şeklinde kurgulanan romanın sonunda yazar bütün olayların birbiriyle bağlantısını kurar. Büyücülükle uğraşan bir kadının oğlu olan ve peri gibi olağanüstü şeylere inanan Dâniş Çelebi, peri olduğuna inanarak evlendiği Sümbül tarafından türlü oyunlarla aldatılır. Oğlunu da bırakarak kocasını terk eden Sümbül, kocasından çaldığı mücevherlerle rahat ve sefih bir hayat sürer. İkinci bölümde babası tarafından çok sevilen ve herkesten uzak, özenle büyütülen Melek adındaki genç kızın kandırılarak kaçırılması anlatılır. Üçüncü bölümde çengi Sümbül’e kapılan Cemal adında bir gencin Melek’e âşık olması ve Sümbül’ün planlarıyla bütün malını mülkünü tüketmesi anlatılır. Dördüncü bölümde çengi Sümbül’ün Cemal’e annesi olduğunu söylemesi, ona ders vermek amacıyla malını mülkünü elinden aldığını anlatması ve Melek’le evlendirip bütün malını geri vermesiyle olaylar tamamlanır. Jale Parla’ya göre Ahmet Mithat Efendi “bir Don Quijote uyarlaması olarak başladığı *Çengi*’de, gerçeklikten uzak gördüğü geleneksel edebiyatı parodi yoluyla”²⁷² hicveder. *Ölüm Allah’ın Emri* hikâyesinde birbirlerini seven iki gencin öyküsü anlatılır. Sinesaf adında bir cariyeye ile aynı evde evlatlık olan Sıtkı birbirlerini severler. Sıtkı’da gözü olan evin kahyası Behice onları ayırmak için türlü yollara baş vurur. Bu hikâyede cariyenin evin efendisinin odalığı olması için zorlanması bir yönüyle esaret konusuna değinse de asıl konu iki gencin yaşadıkları olaylarla mücadele edip kavuşmasıdır. Bu nedenle konusu aşk olan bir macera hikâyesidir.

²⁷⁰ Ahmet Midhat Efendi, *Fenni Bir Roman*, s. 3.

²⁷¹ Ahmet Midhat Efendi, *Fenni Bir Roman*, s. 3.

²⁷² Jale Parla’nın konuyla ilgili yazısı için bkz. Parla, *Don Kişot’tan Bugüne Roman*, ss. 81-100.

Hikâyenin asıl önemli yönü olayların sondan başlayıp başa doğru gitmesidir. *Dürdane Hanım*, kendisini evlenme vaadiyle kandıran sevgilisinden hamile kalan Dürdane adındaki genç kızın üstün bir güce sahip, yalı komşusu Ulviye Hanım tarafından sırrının öğrenilmesi ve Dürdane'nin bu zor durumdan Ulviye Hanım tarafından kurtarılmasına rağmen Dürdane'nin intiharıyla son bulan, konusu aşk olan bir macera romanıdır. Bu romanda Ulviye Hanım'ın Dürdane'nin sırlarını öğrenmek için onun odasına kadar uzanan telefon kablosu döşemesi Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında teknik gelişmeleri kullanmasına bir örnektir. Birlikte büyüyen ve birbirini seven Raziye ve Şefik'in yaşadıkları acı olaylar sonunda kavuşmalarını konu edinen *Yeryüzünde Bir Melek* romanı da aşk konulu bir macera romanıdır. Bu romanda Ahmet Mithat Efendi “romanda olup biteni hiçbir müdahalede bulunmadan seyreden ve bu seyre okuyucuyu da katan bir anlatıcı tipi kurgulamıştır”.²⁷³

Birçok romanında eğitimin önemine vurgu yapan Ahmet Mithat Efendi konusu eğitim olan romanlar da kaleme almıştır. *Letaif-i Rivayat*'ta yer alan *Çingene*'de Ziba adındaki Çingene bir kıza iyi bir eğitim vererek toplumun hor gördüğü insanların eğitimle kibar ve medeni olabileceğini göstermeye çalışan Şems Hikmet adındaki gencin, Ziba'yla evlenmek istemesine annesinin ve çevresindekilerin karşı çıkması üzerine intihar etmesi anlatılır. Romanın sonunda aldığı eğitim sonucu tam bir hanımefendi olan Ziba davranışlarıyla Şems Hikmet Bey'in annesinin takdirini kazanır ve onunla yaşamaya başlar. Toplumun farklı ırklar, özellikle de çingeneler hakkındaki yanlış yargılarına eleştiri niteliği taşıyan romanda bir insanın eğitimle iyi vasıflara sahip olabileceği anlatılır. *Para!* hikâyesinde insanların çocuklarına “servet-i azime terkine” çalışmaları yerine iyi bir terbiye ve eğitimle “bir fazilet, bir kudret kazandırmaya”²⁷⁴ çalışmalarının önemi anlatılır. Halasından kalan mirasla çalışmadan, rahat yaşamayı tercih eden Sulhi adındaki gencin, babasından kalan miras sayesinde çok zengin bir adam olan kayınpederi Hacı İsmail Ağa'yı dolandırarak onun iflasına sebep olması, buna karşın Sulhi'nin arkadaşı olan Vahdeti adındaki gencin tıp eğitimini tamamlayarak aldığı terbiye, tahsil ve azmi sayesinde toplumda iyi bir mevkiye sahip olması anlatılır. Konusu Fransa'da geçen

²⁷³ Gökçek, “Tanzimat Dönemi Türk Romanı İçin Bir Çerçeve Denemesi”, Küllerinden Doğan Anka, s. 21.

²⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, “Para!”, Letaif, s. 562.

Diplomalı Kız aldığı eğitim sayesinde iş kurarak ailesini yoksul hayattan kurtaran bir genç kızın hikâyesidir.

Tanzimat’la başlayan Batılılaşma hareketinin sonuçlarından biri olan alafrangalık da Ahmet Mithat Efendi’nin romanlarında ele aldığı konulardan biridir. *Felâtn Bey ile Rakım Efendi* romanında alafrangalık meraklısı Mustafa Meraki Efendi’nin oğlu alafranga züppe bir tip olan Felâtn Bey’in düştüğü komik durumlar ve sonunda yaşadığı hayatın bedeli olarak servetini tüketmesi bunun karşısında oldukça efendi, iyi bir eğitim görmüş, hesaplı bir genç olan Rakım Efendi’nin eğitimi ve akıllılığı sayesinde kendisine iyi bir hayat kurması konu edilir. Bu romanın en önemli özelliği Berna Moran’ın da belirttiği gibi “Batılılaşma sorununu alafranga züppe tipini sergileyerek ele alırken Türk romanında uzun yıllar kullanılan bu tipi ilk işleyen roman olması”²⁷⁵ ve “Batılılaşma sorununun Türk romanının kişilerini, kuruluşunu belirlemekte nasıl bir rol oynadığına”²⁷⁶ iyi bir örnek oluşturmadır. *Bahtiyarlık*’ta bir köy ağasının oğlu olan Senai adındaki alafranga gencin şehir hayatına özlem duyması, yaşamak istediği alafranga hayat için İstanbul’u da beğenmeyip Avrupa’ya gitmesi, buna karşın İstanbullu bir devlet memurunun oğlu olan Şinasi’nin kendi elinin emeği ile yaşamayı bahtiyarlık kabul ederek köyde yaşamayı tercih etmesi anlatılır. Bu roman/uzun hikâyede iki önemli husus dikkatimizi çeker. Bunlardan birincisi *Bahtiyarlık*’ın Türk edebiyatında köy hayatını Orhan Okay’ın deyiimiyle “romantik bir yoldan”²⁷⁷ da olsa köy hayatını ele alan ilk roman olmasıdır. Fazıl Gökçek de *Bahtiyarlık* hakkında “vakanın bir kısmının köyde geçmesi sebebiyle ilk köy romanıdır”²⁷⁸ yorumunu yapar. İkinci bir konu da Senai’nin *Felâtn Bey ile Rakım Efendi* romanındaki Felâtn’a göre daha ileri seviyeye ulaşmış alafranga züppe bir tip olmasıdır.²⁷⁹ *Jön Türk*, aldığı eğitim ve büyüdüğü çevre nedeniyle Batılılaşmayı yanlış anlayan, feminist bir kız olan Ceylan’ın Nurullah adında bir gençle yaşadığı gönül macerası sonucu ondan hamile kalması, buna rağmen kendisiyle

²⁷⁵ Berna Moran, “Felâtn Bey ile Rakım Efendi”, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, (Eleştirel Bakış), s. 48.

²⁷⁶ Moran, “Felâtn Bey ile Rakım Efendi”, *Eleştirel Bakış*, s. 48.

²⁷⁷ Orhan Okay, “Türk Romanına Köy Mevzuunun Girişinde Unutulan Bir İsim: Ahmed Midhat Efendi”, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 125.

²⁷⁸ Gökçek, “Letaif-i Rivayat Hakkında” *Küllerinden Doğan Anka*, s. 110.

²⁷⁹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gökçek, “Letaif-i Rivayat Hakkında” *Küllerinden Doğan Anka*, s. 111.

evlenmeyip iyi bir eğitim ve terbiye almış bir kızla evlenmeyi tercih eden Nurullah'tan intikam almak amacıyla onun Jön Türk suçlamasıyla sürgüne gönderilmesine sebep olması etrafında yaşanan olayların anlatıldığı romandır. Romanda iyi bir eğitim ve terbiye alan Ahdiye ile aldığı yanlış eğitim sonucu yanlış Batılılaşan Ceylan'ın karşılaştırılmasını görürüz.

Emile Zola'nın natüralist roman anlayışını eleştiren Ahmet Mithat Efendi'nin "tabii romanlardan bir nümune olmak üzere"²⁸⁰ yazdığı ve kendisinin roman kahramanlarından birisi olarak romanda yer aldığı "yerli"²⁸¹ bir roman olan *Müşahedat*'ta yazar vapurda şahit olduğu bir olay üzerine peşine düştüğü Siranuş ve Agavni'den yaşadıkları olaylar hakkında bilgiler edinir ve bunları bir roman haline getirir. Romanda yazar aynı zamanda roman kişilerinden edindiği bilgileri nasıl roman haline getirdiğini de okuyucuya aktarır. Bu nedenle Berna Moran *Müşahedat*'ın konusunun "bir aşk öyküsü olduğu kadar *Müşahedat*'ın yazılışıdır da"²⁸² der ve bu anlamda "Batı'da bile görülmemiş yeni bir tekniğin bilinçle denendiği ilk romanımız"²⁸³ olduğunu belirtir. *Karı Koca Masalı* da Mahcemal Hanım ile Cemal Efendi'nin hikâyesini anlatacağını söylediği fakat okuyucu ile çeşitli diyaloglara girerek bu hikâyeyi bir türlü anlatmadığı bir eserdir. Nüket Esen "türünün tespit edilmesi zor bir eser"²⁸⁴ dediği *Karı Koca Masalı*'nı "Yazar (anlatıcı), okuyucu (muhatap) ve metin arasındaki ilişkinin hikâyesi"²⁸⁵ni anlatan bir eser olarak nitelendirir. Fazıl Gökçek, "son zamanlarda bizdeki postmodern anlatının ilk örneklerinden biri sayılarak üzerine araştırmacıların dikkatlerinin yöneldiği *Karı Koca Masalı* ile *Don Kişot*'ta Sancho Panza'nın efendisine bir hikâye anlatmaya başlaması ancak sözü uzatması üzerine Donkişot'un kızarak sık sık onun sözünü kesmesi ve Sancho'nun sözünün kesilmemesi şartına uyulmaması yüzünden hikâyeyi anlatmaktan vaz geçmesi arasında ilişki kurar."²⁸⁶

Ahmet Mithat Efendi roman ve hikâyelerinin konularını günlük hayattan seçtiği gibi bazen bir gazete yazısından, bazen bir Fransızca eserden de seçer. *Letaif-i Rivayat*'ta

²⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat*, s. 19.

²⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat*, s. 20.

²⁸² Moran, "İddialı Bir Roman: *Müşahedat*", *Eleştirel Bakış*, s. 64.

²⁸³ Moran, "İddialı Bir Roman: *Müşahedat*", *Eleştirel Bakış*, s. 70.

²⁸⁴ Ahmet Mithat, *Beliyat-ı Mudhike*, s. 69.

²⁸⁵ Ahmet Mithat, *Beliyat-ı Mudhike*, s. 73.

²⁸⁶ Gökçek, "Don Kişot'tan Ahmet Mithat Efendi'ye", *Küllerinden Doğan Anka*, s. 125, 126.

yer alan *Nasip*'in²⁸⁷ “Fransa şuarasından birisinin tertip eylemiş olduğu fıkradan iktibas” olduğunu; *Çifte İntikam*²⁸⁸ hikâyesinin “zeminini kısmen ‘Monitor Oriyantal’ nam gazetede okumuş bulunduğu bir fıkra”nın oluşturduğunu; *Kısmetinde Olanın Kaşığında Çıkar* hikâyesini “Paris’in Büyük Madamları”²⁸⁹ adlı bir romanda gördüğü fıkra üzerine yazdığını; *Diplomalı Kız*’ı²⁹⁰ Dik May adında bir yazarın yazmış olduğu fıkradan esinlendiğini; *İki Hud’akâr*²⁹¹ hikâyesinin zeminini de bir Fransız gazetesinden okuduğu bir fıkradan oluşturduğunu; *Ana-Kız* hikâyesinin başında “Avrupa gazetelerinden hikâye ve roman yollu pek çok fikirler aldığımı ve bunları bilâhare kendi tarafımdan ne surette bast ve temhit eylediğimi karilerim bilmez değildirler”²⁹² der ve bu hikâyenin de Avrupa gazetelerinden okuduğu “bir fıkra-i mahsusa”dan²⁹³ iltibas edildiğini belirtir. *Fennî Bir Roman yahut Amerika Doktorları* romanının başında eserini Oscar Mişon adındaki bir Fransız yazarın “Aşk ve Galvanopilasti”²⁹⁴ makalesinden yola çıkarak kaleme aldığını söyler.

Ahmet Mithat Efendi bütün yazılarını okuyucunun anlayacağı sade bir dille kaleme alarak halkın içinde bulunduğu cehaletten kurtulmasını hedeflemiştir. Roman/hikâye yazmaktaki amacı da okuyucularını birçok konuda geliştirmek, onlara faydalı bilgiler vermektir. Bu nedenle onun romanları basit, sade, anlaşılır bir dille ve samimi bir üslupla yazılmıştır.

Ahmet Mithat çok sayıda roman yazmıştır. Eserlerinin fazlalığı konu çeşitliliğini de sağlamıştır. Onun ele aldığı konular sonraki romancılar tarafından da işlenmiştir. “*Letaif-i Rivayat*’ın ilk kitabındaki *Esaret* hikâyesiyle kölelik, aynı serinin ikinci kitabındaki *Gençlik* ve *Teethül* adlı hikâyeleriyle kadın ve evlilik ve 1876’da basılan *Felatun Bey ile Rakım Efendi* romanıyla alafrangalık/yanlış Batılılaşma konularını”²⁹⁵ ilk işlemiştir.

²⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Nasip”, Letaif, s. 259.

²⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Çifte İntikam”, Letaif, s. 497.

²⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Kısmetinde Olanın Kaşığında Çıkar”, Letaif, s. 563.

²⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Diplomalı Kız”, Letaif, s. 593.

²⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, “İki Hud’akâr”, Letaif, s. 703.

²⁹² Ahmet Mithat Efendi, “Ana-Kız”, Letaif, s.823.

²⁹³ Ahmet Mithat Efendi, “Ana-Kız”, Letaif, s.823.

²⁹⁴ Ahmet Midhat Efendi, Fenni Bir Roman, s. 3.

²⁹⁵ Fazıl Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, **Ahmet Midhat Efendi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2012, s. 209.

İlk eserlerinden itibaren onun farklı anlatım teknikleri denediği de bir gerçektir. O “... ilk eserlerinden itibaren vakanın kendisi ile birlikte düzenleniş tarzına da önem veren, bu yolda da kendisinden sonra gelecek yazarlara yol açmak isteyen”²⁹⁶ bir yazardır. Ahmet Mithat’ın ilk yazdığı eserlerde kurguya zarar verebilecek acemilikler görülse de o “kendini yenilemeyi ve geliştirmeyi”²⁹⁷ bilir. O, romanlarında farklı anlatım teknikleri de dener. Bu tekniklerden birisi “bir hikâyede/romanda yazar-anlatıcı ile muhayyel okuyucunun birbirlerine hitap etmeleridir”.²⁹⁸ Bu yolla yazar-anlatıcı olayın kişilerinden birisi olur, okuyucu da anlatıcı gibi “bu diyaloglar aracılığıyla bir karakter özelliği kazanır”.²⁹⁹ Yeryüzünde Bir Melek romanı bu şekilde kurgulanmış bir romandır. Yazar-anlatıcı romanın başında okuyucuya sokakta birilerini gördüğünü ama kim olduğunu bilmediğini, adamı izleyerek okuyucuyla birlikte öğreneceklerini söyler. Adamın bir evin önünde durarak cumbada birisiyle konuştuğunu görürler. Konuşulanları duymak için yazar-anlatıcı, kendisiyle konuşan okuyucuyu uyarır: “Hişt! Susalım! Şefik ile Raziye söyleşmeğe başladılar. Onları dinleyelim.” Ahmet Mithat böylece yazar-anlatıcıyla okuyucuyu yine diyaloglar aracılığıyla kurgunun bir parçası hâline getirmiş olur.³⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi’nin *Karı Koca Masalı* adlı ise bu şekilde tamamen yazar-anlatıcı ve okuyucu arasındaki diyaloglardan meydana gelir. Fazıl Gökçek bu anlatım tekniğini Ahmet Mithat’ın neredeyse bütün hikâye ve romanlarında görüldüğünü belirterek “Bu anlatım Tarzı onun eserlerinde bir tür anlatma yöntemi haline gelmiştir.”³⁰¹ der ve onun bu yöntemi uygulamasının arkasında meddah anlatısı geleneği olduğunu söyler.³⁰²

Ahmet Mithat Efendi Türk romanında postmodern anlatım yöntemi olan üstkurmaca yöntemini de ilk defa kullanan yazarımızdır. *Ölüm Allah’ın Emri* adlı eserinde “aslında hikâyenin bir parçası sayılması gereken önsözde”³⁰³ bu hikâyeyi sondan başa doğru anlatacağını söyler ve yeni uyguladığı bu yöntemi “her bölümün sonunda”³⁰⁴

²⁹⁶ Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, Ahmet Midhat Efendi, s. 209.

²⁹⁷ Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, Ahmet Midhat Efendi, s. 210.

²⁹⁸ Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, Ahmet Midhat Efendi, s. 211.

²⁹⁹ Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, Ahmet Midhat Efendi, s. 211.

³⁰⁰ Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, Ahmet Midhat Efendi, s. 212, 213.

³⁰¹ Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, Ahmet Midhat Efendi, s. 214.

³⁰² Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, Ahmet Midhat Efendi, s. 214.

³⁰³ Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, Ahmet Midhat Efendi, s. 214.

³⁰⁴ Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, Ahmet Midhat Efendi, s. 214.

okuyucuya hatırlatır. Burada kullandığı tekniği daha sonra *Müşahedat* adlı romanında daha karmaşık ve daha başarılı şekilde uygular.

Ahmet Mithat Efendi hem kullandığı sade dil hem de halkın alışık olduğu geleneksel meddah üslubu ile Türk okuyucusuna roman okumayı sevdirmiştir. Fazıl Gökçek'in dediği gibi "Türk romanı Ahmet Midhat Efendi'nin eserleriyle kendine özgü bir roman dili bulmuştur."³⁰⁵

Sonuç olarak Türk edebiyatında romanın ilk temsilcisi Ahmet Mithat Efendi'dir. Ahmet Mithat romanların gerçeğe uygun olmasını ama gerçeklerin olduğu verilmeden olağanüstü olaylarla süslenmesi gerektiğini düşünür. Romanlarına gerçeklik hissi katmak için yaşanmış tarihi olaylardan, gazete yazılarından, gerçekten yaşamış insanların hayatlarından istifade eder. Bunlar hakkında araştırmalar yaptığını ve ondan sonra romanlarını yazdığını söyler. Ahmet Mithat Efendi'nin roman yazmaktaki amacı Türk okuyucusunun bilgi seviyesini yükseltmek, Avrupa medeniyetini onlara tanıtmak kısaca okuyucusunu roman aracılığıyla eğitmektir. Bu amaçla romanlarında çeşitli vesilelerle okuyucularına bilgiler aktarır. Çok sayıda roman yazmış olan Ahmet Mithat Efendi oldukça çeşitli konuları romanlarında işlemiş, yanlış Batılılaşma gibi bazı konular kendisinden sonra gelen yazarlar tarafından da işlenmiştir. O, aynı zamanda birçok konuyu romanlarında ilk defa işleyen yazarımızdır. Ahmet Mithat Efendi Romanlarında farklı teknikleri de denemiştir. Türk okuyucusunun alışık olduğu dil ve üslubu kullanarak ona roman okumayı sevdirmiştir.

1.1.2. Ahmet Mithat Efendi'nin Dil Anlayışı

Osmanlı Devleti'nde 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla sosyal ve siyasal hayatta yeni bir dönem başlar.³⁰⁶ Bu dönemde Batı medeniyetinin tesiriyle yaşanan gelişmeler edebiyatı da etkiler. Türk edebiyatında Batı edebiyatının etkisiyle roman, hikâye, tiyatro, gibi edebî türlerin yanı sıra makale gibi gazete yazısı türleri ortaya çıkar. Tanzimat edebiyatı adı da verilen bu dönemde yeni türlerin gelişmesi dilde de değişikliklere yol açar.

³⁰⁵ Gökçek, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Anlatım Teknikleri", Ahmet Midhat Efendi, s. 214.

³⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Tanpınar, ss. 137-165. Akyüz, s. 12-22.

Başlangıçta Tanzimat edebiyatçılarının amacı halkın bilgi seviyesini yükseltmek olduğu için “bu edebiyatın en önemli vasfı sanatta fayda ve dilde sadeliktir”³⁰⁷. Tanzimat döneminin yazar ve düşünürleri yazı dilinin sadeleşmesi amacına yönelik yazılar kaleme almışlardır. Tanzimat döneminde “yazı dilinin sadeleşmesi konusunda ilk teşebbüse girişen”³⁰⁸ Reşit Paşa eğitimin halk arasında kolayca yayılabilmesi için bilim ve sanatla ilgili kitapların herkesin anlayabileceği bir dille yazılması gerektiği üzerinde durur. “Reşit Paşa’nın yetiştirdiği Ahmet Cevdet Paşa”³⁰⁹ da onunla aynı görüşe sahiptir ve eserlerinde “ilk Tanzimat yıllarının büyük iddiası olan sadelikte ısrar eder”³¹⁰. Yine bu dönemde yayımlanmaya başlayan gazetelerin halk tarafından kolayca okunup anlaşılması için gazete yazılarının sade bir dille kaleme alınması gerektiğini düşünen “yazarların bu yolda harcadığı emek, Türkçenin sadeleşmesine ve bir gazeteci dilinin meydana gelmesine”³¹¹ yol açar. 1862’de çıkan *Mecmua-i Fünun* dergisinin ilk sayısında derginin “Herkesin anlayacağı surette sehlü’l-ibare çıkacağını”³¹² yazan Münif Paşa, Tanzimat nesrinin ilk temsilcisi kabul edilen ve *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin ilk sayısında yazdığı baş makalede “giderek umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede işbu gazeteyi kaleme almak” ibaresiyle “aynı zamanda şiir, hikâye ve tiyatro gibi edebî türlerde tutulacak yolu”³¹³ işaret etmiş olan Şinasi, “Gazeteleri İstanbul’da avam lisanı olan Türkçe yazalım”³¹⁴ diyen Ali Suavi dilin sadeleşmesi konusunda görüş ve düşünceleri ile çığır açan isimlerdir. Tanzimat döneminin edebiyat ve düşünce alanının önde gelen isimleri Ziya Paşa ve Namık Kemal de dil konusunda Şinasi’nin yolundadır. Ziya Paşa’nın “siyasi hayata atıldıktan sonra seçtiği konuları hep açık bir dille”³¹⁵ yazdığını belirten Agâh Sırrı Levend’e göre onun “*Rü’ya*’sında kullandığı dil, Şinasi’nin yazılarında kullandığı Türkçeden çok daha açık ve sadedir”³¹⁶. Ziya Paşa “Şiir ve İnşa” makalesinde dil ve edebiyat ile ilgili görüşlerini ortaya koymuştur.³¹⁷ Edebî nesrin güzel

---

³⁰⁷ Levend, s. 84.

³⁰⁸ Levend, s. 81.

³⁰⁹ Levend, s. 82.

³¹⁰ Tanpınar, s. 182.

³¹¹ Levend, s. 83.

³¹² Levend, s. 83.

³¹³ Okay, Batılılaşma Devri, s. 83.

³¹⁴ Levend, s. 116.

³¹⁵ Levend, s. 85.

³¹⁶ Levend, s. 85.

³¹⁷ Levend, s. 117-120.

örneklerini vermiş olan Namık Kemal gazete yazılarında “Şinasi’nin nesrini daha parlak bir üslûpla”³¹⁸ devam ettirmiş, “Lisan-ı Osmanî’nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir”, “Bahar-ı Dâniş Mukaddimesi”, “Celal Mukaddimesi” gibi yazılarında dil ile ilgili görüşlerini yazmıştır.³¹⁹

Tanzimat döneminin sade nesrinin “en dikkate değer temsilcisi”³²⁰ Ahmet Mithat Efendi de dilin sadeleşmesi, Osmanlıcanın ıslahı hakkında yazılar kaleme almıştır. Bu konuyla ilgili ilk yazılarını 1872’de *Basiret* gazetesinde yayımlar.³²¹ Bir Varakacık³²² başlıklı yazısında İstanbul’da hanımların gazete okuduklarını anlatan yazar, gazetelerde yer alan haberlerin herkesi ilgilendiren türden olmadığını, kadınların gazetelerdeki ağır konulardan usanıp okumaktan vazgeçmelerinden endişe duyduğunu belirtir. Kadınlara ve gençlere yönelik bir gazete çıkarılmasını arzu ettiğini söyleyen Ahmet Mithat bu gazetenin “terbiyeden, ahlâktan, hane idaresinden velhasıl kadınlığın ve gençliğin müstefit olacağı hususattan” bahsetmesini ve sade yazmasını diler.³²³

Ahmet Mithat Efendi halkın okuma alışkanlığı kazanmasını istemekte, bu nedenle kadınlara, gençlere ve çocuklara yönelik, onların ilgisini çekecek konuları içeren ve onların kolay anlayabileceği sade bir dille kaleme alınmış yazıların bulunduğu neşriyat yapılmasının önemini vurgulamaktadır.

Gazetelerde kullanılan dil Arapça ve Farsça tamlamalarla, ağır dil kalıplarıyla dolu, anlaşılması zor bir dildir. Ahmet Mithat gazete yazılarının herkes tarafından kolayca okunmasını ve anlaşılmasını istediği için gazetelerin kullandığı dili eleştirerek yazarlara “Bizim kendimize mahsus bir lisanımız yok mudur?” diye sorar ve ekler:³²⁴

---

³¹⁸ Levend, s. 85.

³¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk Levend, ss. 112-115, Koç, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi Aydınlarının Türk Dilinin Eğitimine ve Yapısına Bakışları”, Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 33, 2007, ss. 15-17.

³²⁰ Levend, s. 86.

³²¹ Mustafa Argunşah, “Ahmet Mithat Efendi’nin Türkçenin Sadeleşmesiyle İlgili Görüşleri”, **Turkish Studies**, Cilt:7, Sayı:4, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4215>, ss. 1-12. (2. 03. 2022)

³²² İmzasız [Ahmet Mithat], “Bir Varakacık”, **Basiret**, nr. 636, 23 Rebiülevvel 1289/ 31 Mayıs 1872.

³²³ İmzasız [Ahmet Mithat], “Bir Varakacık”, **Basiret**.

³²⁴ İmzasız [Ahmet Mithat], “Ehemmiyetli Bir Layihadır”, **Basiret**, nr. 639, 27 Rebiülevvel 1289/4 Haziran 1872.; Ağâh Sırrı Levend bu yazının Ahmet Mithat Efendi’ye ait olduğunu yazar. Bk. Levend, s. 123.

Türkistan’da söylenmekte bulunan Türkçeyi gösterecekler öyle değil mi? Hayır o lisan bizim lisanımız değildir. Bundan altı, yedi asır mukaddem bizim lisanımız idi fakat şimdi değil. O Türkçe bizim lisanımız olmadığı gibi Arabî ve Farisî dahi lisanımız değildir.

Ahmet Mithat Efendi Osmanlı coğrafyasında yaşayanların kullanacağı sade, anlaşılır bir dil arayışındadır. Bu dil artık kullanılmayan eski Türkçe olamayacağı gibi Arapça ve Farsça da olamaz. “Osmanlıcanın Islahı”³²⁵ başlıklı makalesinde de benzer görüşleri dile getiren Ahmet Mithat Efendi Osmanlıların Orta Asya’dan getirdikleri dili koruyamadıklarını, Arapça ve Farsça ibarelerin Türkçeyi bozduğunu ve bugün yaşanan zorlukların ortaya çıktığını söyler.³²⁶

Vâkıa Osmanlılar Asya-yı vustâ’dan geldikleri zaman beraber getirmiş oldukları lisanı muhafaza etmiş olsaydılar da badehu terakkiyat-ı medeniye nisbetince lisanın dahi terakkiyatını yine türkçe dairesinde aramış olsaydılar şimdi kendilerine pek büyük teşekkürler ederdik. Ne fayda ki o zamanlar İran ve Arabistan’dan celbine mecbur olduğumuz fuzalâ ve üdebâ arap ve acem lisanından ahzına lüzum gördükleri şeyleri Türkçeleştirmek dahi şöyle dursun belki Türkçemizi dahi elimizden alarak arabileştirmişler veyahut farisîleştirmişlerdir ki, “işin gelişâtı”, “gün-be-gün” vesair bu kâbil tabiratin zamanımızda dahi istimal edilmesi gibi bir büyük fesadın tohumunu daha o zaman ekmişlerdir.

Gazetelerin dilinin sade ve anlaşılır olması konusu üzerinde ısrarla duran Ahmet Mithat “Hakayık’a Arıza”³²⁷ başlıklı yazısında da *Hakayık* gazetesinde çıkan medeniyet ile ilgili yazıyı birkaç defa okumasına rağmen tam olarak anlamadığını, gazetenin başlığının altında “Umumun menafii için” ibaresi bulunmasına rağmen yazılanları “husus”un bile anlayamayacağını söyler. Yazıdan iki örnek göstererek neyi eleştirdiğini ortaya koyar.³²⁸

*Birincisi — ... insana politika hayvanı denilmekte ise de “Bu tabirin ağıyarını mani olmadığı ve asıl mertebe-i yakîn ve insana politika ve terakki hayvanı demek iktiza ettiği – muttefekun aleyh kibâr-ı hükema-yı müteahhirin - olmuş.
İkinci — ... göz önüne alsa müteselli ve emin kani inkılâbat-ı ittihadiye-i ruy-ı zemin ve mukayese-i ahval-i pişin ve pesin ile kâmbin olur.*

³²⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi III**, (Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Zeynep Kerman), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2530, İstanbul, 1979, (Antoloji) ss. 70-74.

³²⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 70, 71.

³²⁷ İmzasız [Ahmet Mithat], “Hakayık’a Arıza”, **Basiret**, nr.645, 5 Rebiülahir 1289/12 Haziran 1872.

³²⁸ İmzasız [Ahmet Mithat], “Hakayık’a Arıza”, **Basiret**.

Yazıdan aldığı bu cümlelerle ilgili olarak bunlar “kibar” için yazılmış olsa bu tabirlerin onları rahatsız edeceğini; halk için yazılmış olsa halkın bundan hiçbir şey anlamayacağını söyler. “Yakîn ve müteahhirin”, “emin ve zemin” vb. kelimelerle “hüküm ve manayı kaybedinceye kadar” kafiye yapma çabaları yazıyı büsbütün anlaşılmas hâle getirmektedir. Ahmet Mithat bu durumdan şikâyetçidir.³²⁹

Ey Hakayık! Siz yani gazeteler böyle dallı budaklı sözler söyledikçe ve kafiyeleli mafiyeleli söz söylüyorsunuz diye iftihar etikçe biz yani halk ne diyoruz biliyor musun? Biz diyoruz ki ah! Ne kara bahtlı millet imişiz bu gazeteler medeniyet caddesinde önümüze düşerek bize delalet etmekte iseler de ne çare ki delillerimizin lisanını anlayamamaktayız.

Yazısının sonunda çocukluk yıllarında annelerinden öğrendikleri dili konuşarak birbirleriyle anlaşılan kimselerden bazılarının gazetede yazmaya başlayınca ana dillerinden uzaklaştıklarını söyler.³³⁰

... Lakırdılarını bize gazeteler ağzıyla söyleyen muharrirler ile biz, milletimizin mayasını yoğurmuş olan analarımızın kucağında iken analarımızdan öğrenmiş olduğumuz lisanlar ile pek güzel dilleşir idik. Birbirimizi “karındaşım” diye çağırırdık. Acaba bunlar sonra bizden ve lisanımızdan ne kötülük gördüler ki bütün bütün değişip gittiler. Şimdi bizi “ey ihvan-ı vatan” diye çağırıyorlar. Biz hâlâ analarımızın öğrettiği lisandan hoşnuduz. Hem hakkımız da vardır. Çünkü ana lisanımız!!...

Alıntı yazıdan da anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat Efendi ana dil vurgusu yaparak Osmanlıcanın sadeleşmesi konusunda önemli bir noktaya dikkat çekmektedir. O, ana dilden uzaklaşılmasından ve Türkçeye giren Arapça ve Farsça kelimelerin çokluğundan şikâyetçidir. Arapça, Farsça kelime ve tamlamalar yüzünden dil çok az bir kesimin anlayabildiği bir duruma gelmiştir.³³¹

Gele gele Osmanlı kitabeti o dereceyi bulmuştur ki kaleme alınan bir şeyi ne Arap ne Acem ve ne de Türk anlamayarak, bu lisan yalnız birkaç zat arasında tedavül eder bir lisan-ı hususî hâline girmiş ve azlığın çokluğa tâbi olması darb-ı mesel hükmündeyken, bu azlık çokluğu kendisine tâbi etmek davasına düşerek, nihayet milleti âdeta dilsiz bırakmıştır.

³²⁹ İmzasız [Ahmet Mithat], “Hakayık’a Ariza”, Basiret.

³³⁰ İmzasız [Ahmet Mithat], “Hakayık’a Ariza”, Basiret.

³³¹ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 71.

Az sayıda insan arasında kullanılan Arapça, Farsça ve Türkçeden oluşan bu karma yapıdaki dil Araplar, Acemler ve Türkler tarafından anlaşılmayan, sadece birkaç kişinin arasında kullanılan özel bir hâline dönüşmüştür. Bu birkaç kişi de toplumu etkisi altına almak istemektedir. Ahmet Mithat’a göre o gün kullanılan dil Arapça ve Farsçadan “hariç olamadığı gibi dahilinde de”³³² sayılamamaktadır. “Türkistan’dan bir Türk, Necid’den bir Arap ve Şiraz’dan bir Acem getirsek, edebiyatımızdan en güzel bir parçayı bunlara karşı okusak”³³³ dedikten sonra onların hiç birisinin bu parçayı anlayamayacağını söyleyen Ahmet Mithat, o parçayı Türklerin de anlayamadığını “yedi yüz binden ziyade İslam bulunan İstanbul şehrinde onu anlayabilecek yedi kişi elbette bulunur”³³⁴ sözleriyle ifade eder. Bunları anlattıktan sonra asıl sorunu dile getirip çözümünü söyler:³³⁵

*... bu hâlde İstanbul’da yedi kişinin o mahut lisanı bilmesinden dolayı bize millet lisanı olabileceğini iddia eden bulunabilir mi?
Pekâlâ ne yapalım, lisansız mı kalalım? Hayır! Halkımızın kullandığı bir lisan yok mu? İşte onu millet lisanı yapalım.*

Ahmet Mithat Efendi yazıda kullanılan dilin millî dil olmadığını, çoğunluk tarafından anlaşılmadığını, halkın anlayacağı dilin onun konuştuğu dil olduğunu söyleyerek aslında yazıda ana dil Türkçenin kullanılmasını istemektedir diyebiliriz.

Ahmet Mithat daha açık ve anlaşılır bir yazı dili oluşturmak için halkın konuştuğu dilin yazıda kullanılmasının yanında Arapça ve Farsça tamlamaların dilden kaldırılması gerektiğini düşünür.³³⁶

Arapça ve Farsçanın ne kadar izafetleri ve ne kadar sıfatları var ise kaldırırversek, yazdığımız şeyleri bugün yedi yüz kişi anlayabilmekte ise yarın mutlaka yedi bin kişi anlar. Şimdiki hâlde en açık söylediğimiz söz “devletimizin himemât-ı mahsûsa-i terakkiperverânesi” değil mi? Bunu İstanbul’da sekiz senecik olsun Babiali’ye devam etmemiş olan bir Osmanlı anlayabilir mi? Fakat “daima ilerlemeye çalışan devletimizin himmet ve gayreti” denilse elbette daha çok anlayan bulunur.

Ahmet Mithat “Osmanlıcanın Islahı” makalesinde de Şinasi’nin nesirde seci ve kafiyeleyi kaldırarak noktalama işaretlerini kullanmasının cümleleri daha anlaşılır duruma getirdiğini, böylece “lisanımızı umumileştirmiş” olduğunu ve gençlerin birçoğunun yazı

³³² İmzasız [Ahmet Mithat], "Ehemmiyetli Bir Layihadır", Basiret.

³³³ İmzasız [Ahmet Mithat], "Ehemmiyetli Bir Layihadır", Basiret.

³³⁴ İmzasız [Ahmet Mithat], "Ehemmiyetli Bir Layihadır", Basiret.

³³⁵ İmzasız [Ahmet Mithat], "Ehemmiyetli Bir Layihadır", Basiret.

³³⁶ İmzasız [Ahmet Mithat], "Ehemmiyetli Bir Layihadır", Basiret.

yazmaya başladığını söyler. Dilimizin Şinasi'nin getirdiği noktadan daha ileri seviyede sadeleşmesinin mümkün olduğunu belirterek bu konuyla ilgili *Basiret*'te yazı yazdığını hatırlatır. Yazısının devamında dilde sadeleşmenin nasıl yapılması gerektiğini tekrar anlatır:³³⁷

Biz diyoruz ki arabî sarf ve nahivden izafetlerle sıfatlar ve müzekkerler ve müennesler ve müfredler ve cemi'ler Osmanlı sarf ve nahvine sokulmasa, haniya demek istiyoruz ki, Osmanlı lisanınca bunlara ihtiyaç görülme, lisanımız Şinasi merhumun sadeleştirme sadeleştirme vardırırmış olduğu derecenin daha yukarısına mutlaka varır. Bununla beraber bir kelimenin Türkçesi (ve fakat maruf olan Türkçesi) varsa onun yerine arapça ve farisîce bir söz kullanılmasa lisanımızın sadeliği bir kat daha artar.

Ahmet Mithat Efendi dilin sadeleşmesi için dilde Arapça kelime ve tamlamaların kullanılmamasını, Osmanlıcanın Arapça dilbilgisi kurallarına ihtiyaç duyulmayacak duruma gelmesini, bir kelimenin yaygın olan Türkçesinin kullanılmasını ister. Bu düşüncesini yazının devamında tekrarlar:³³⁸

Hele Türkçe “güvercin” ve “örümcek” gibi lugatlar durup dururken “kebuter, ankebut” gibi Arapça, Farsça lugatlar koyarak halkı Ferheng ve Kâmus'ta baş patlatmağa mecbur etmezdik.

Bunun yanında Ahmet Mithat Osmanlıcadaki Arapça ve Farsça kelimelerin dilden tamamen atılması gerektiğini düşünmez. Ona göre Osmanlıca'yı sadeleştirmek için Osmanlıcadaki Arapça ve Farsça kelimeleri çıkarmak dili “bütün bütün yok etmek” demektir:³³⁹

Türkistan'dan getirmiş olduğumuz asıl ana lisanımızı kaybetmiş bulunduğumuzdan, şimdiki halde lisanımızdan arabî ve farisî lügatlarını çıkarmış olursak, Osmanlı kamusunun hemen bütün bütün boşalacağı derkârdır.

Ahmet Mithat dilden Arapça tamlamalar ve sıfatlarla “ez can ü dil” gibi Türkçeye hiçbir benzerliği bile bulunmayan tabirlerin çıkarılmasını ister. Bu gerçekleştiği zaman herkesin anlayabileceği düzeyde yazı yazmanın mümkün olacağını belirterek “yazı yazacak adam için istediği manayı lafızlara sığdıramayarak düşünüp durmak ve düşünüp düşünüp de yazabildiği bir ibare ile dahi istediği şeyi okuyan adama anlatamamak

³³⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 72.

³³⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 72, 73.

³³⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 70.

beliyyesi kalkardı” der. Böylece yazılanları anlayamadıkları için cahil olarak nitelenen kişilerin de “hiç olmazsa dillerini bilir denilecek bir seviyeye gelmiş” olacaklarını söyler.³⁴⁰ Ahmet Mithat dilin bu şekilde sadeleşmesine bazı kimselerin itiraz ederek dilin sadeleşmiş halini “kaba” olarak niteleyebileceklerini ama bu konuda haklı olmadıklarını da yazısına ekler:³⁴¹

Vakıa dimağlarına eski lisanın lezzeti bulaşmış ve bu lezzet neden ibaret bulunduğunu kendileri dahi anlayamamış olan birkaç kimse benim tavsiye eylediğim kitabete “Artık bu da pek kaba Türkçe” diye kusur bulacakları şüphesizdir. Lakin bunda hak kazanamazlar. “Kaba Osmanlıca” derlerse doğru söylemiş ve fakat bu söz ile bizi yine ayıplayamamış olurlar. Çünkü bizim ihtiyacımız ne kaba Arapçayadır ne de kaba Farsçayadır. Kaba Osmanlıcaya muhtacız.

Ahmet Mithat Efendi sözün güzel, açık ve anlaşılır olması için Arapça kurallar ve kelimeler kullanılması gerekmediğini, belagat ve fesahata uygun güzel söz söylemenin Türkçe kelimelerle de mümkün olabileceğini düşünür. Hacı İbrahim Efendi’nin³⁴² *Hadikatü’l-Beyan* adlı eserini tenkit ettiği “*Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade*”³⁴³ başlıklı yazısında Hacı İbrahim’in İmam Sekkaki’nin³⁴⁴ *Miftahu’l-Ulûm*’undan naklen fesahati kelime ve anlam yönüyle ikiye ayırıp “lafza raci olan fesahati kelime fi’l-asl-ı Arabî ve kavaid-i lûgat üzere cari ve tenafürden salim olmaktır” diye tarif ettiğini söyleyen Ahmet Mithat buna göre “lafızlarda fesahat demek o lafızların yine o lisan elfazından ve kavaid-i lûgat üzere cereyanından ibaret olmasıdır.” diyerek fesahatin Arapça kelimelerle sağlanması gerekmediğine, her dilde olabileceğine dikkat çeker. Yazısında Hacı İbrahim’in Sekkaki’den naklen ele aldığı görüşlere yer veren Ahmet Mithat Efendi İmam Sekkaki’nin *Miftah*’ı Arapçanın fesahat ve belagatini beyan için yazdığını ve bu nedenle o eserde fesahati Arapça üzerinden tarif etmesinin kaçınılmaz olduğunu söyler. Arapça dışındaki lûgatlerde de fesahat olduğunu belirterek özellikle Türkçede fesahat anlamında kullanılacak başka bir kelime olmaması ve kullanılan Türkçenin de Arapça, Farsça ve

³⁴⁰ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı” **Basiret**, nr. 641, 29 Rebiülevvel 1289/6 Haziran 1872.

³⁴¹ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, **Basiret**.

³⁴² Hacı İbrahim Efendi (1826-1888): Arapçayı kısa sürede öğretmek için açtığı Darüttalim adlı mekteple şöhret bulan dil âlimi.

³⁴³ Ahmet Mithat, “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1315, 21 Zilhicce 1299/3 Kasım 1882.

³⁴⁴ Ebu Yakup Siracüddin Yusuf b. Ebu Bekr (b.) Muhammed b. Ali el-Harizmî es-Sekkaki (ö. 626/1229): Arap belagatinde çığır açmış dil bilimi âlimi.

Türkçe karışık bir dil olması nedeniyle “fesahat tabiri”nin Türkçede “gerek Arabî ve gerek Farisî ve gerek Türkî olarak”³⁴⁵ kullanılan bütün kelimelere uygun olduğunu söyler.³⁴⁶ Kısacası Ahmet Mithat’a göre ifadenin güzel ve açık olması için Arapça kelime kullanmak şart değildir. Türkçede Arapçadan alınan fesahat kelimesinin kullanılıyor olması fesahatin sadece Arapçaya mahsus olmasını gerektirmez. Fesahatin her dilde yapılabileceğini “Herhangi lisanın fesahati için bir miftah yapılacak olursa o lisanın fesahatini yine bu yolda tarif etmek doğru olur.”³⁴⁷ sözüyle açıkça ortaya koyar.

Cevdet Paşa’nın Belagat-i Osmaniye adlı eseriyle ilgili tartışmalar üzerine kaleme aldığı “Belagat-i Osmaniye Mübahasesinden Hâsıl Olan Menfaat”³⁴⁸ başlıklı yazıda da Ahmet Mithat Osmanlıcanın belagati meselesini tartışır. Ona göre bir Arap, çocuğuna bir kelimenin doğru telaffuzunu öğretmek için belagat dersi verebilir, ama Türkler bir kelimeyi telaffuzu zor olduğu için değil o kelimeye alışık olmadıkları için kullanmazlar, Arapça ve Farsça kelimelerin de belagate uymasa bile meşhur olanlarını kullanırlar.³⁴⁹

Kezalik Arabî ve Farisî kelimattan bizce istimalleri eşher olanları kullanmak mugayir-i belagat görülüp de kitaplara dahi bu suretle yazılmış olsa, biz belagat-ı Osmaniye en muvafık bunu bulurduk. Maahaza asıl Türkçe “us” demek akıl demek olarak bu hâlde “âkil” yerine “uslu” istimalini dahi muvafık-ı belagat bulamayız. Zira biz(im) asıl lisanımızın istimalinde “uslu” ile “akıllı” arasında bir büyük fark vardır. Biz bu iştihar-ı istimal kaziyesine o kadar ehemmiyet veririz ki “galat-ı meşhur lügat-ı fasihadan evlâdır” sözü belagat-i Osmaniye’nin üss-i kavaidi ittihaz olunur ...

Belagat-i Osmaniye’nin belagat-i Arabiye’den başka bir şey olduğunun bu tartışmalarda birçok kişi tarafından tahkik edilmiş olmasını bu tartışmaların güzel bir sonucu olarak değerlendiren Ahmet Mithat Osmanlı belagatinin ne zaman meydana getirileceği hakkında “şimdilik” bir şey söylenemeyeceğini düşünmektedir.³⁵⁰ “Belagat-i Osmaniye Mübahasesinden Hâsıl Olan Menfaat” başlıklı yazısının devamı olan “Belagat-

³⁴⁵ Ahmet Mithat, “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade”, Tercüman-ı Hakikat.

³⁴⁶ Ahmet Mithat, “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade”, Tercüman-ı Hakikat.

³⁴⁷ Ahmet Mithat, “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade”. Tercüman-ı Hakikat.

³⁴⁸ İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye Mübahasesinden Hasıl Olan Menfaat”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1109, 27 Şubat 1882.

³⁴⁹ İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye Mübahasesinden Hasıl Olan Menfaat”, Tercüman-ı Hakikat.

³⁵⁰ İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye Mübahasesinden Hasıl Olan Menfaat”, Tercüman-ı Hakikat.

i Osmaniye”³⁵¹de Ahmet Mithat Efendi Osmanlı belagatinin Arap belagatinden farklı olduğu düşüncesinin Osmanlıcanın Arapçadan başka bir şey olduğu düşüncesinden kaynaklandığını ifade eder. Ama bu başkalığın tam olarak tespit edilmesinin güç olduğunu söyler:³⁵²

Ancak bugünkü günde Osmanlı lisanının Arap lisanından ne kadar başka bir şey olduğu tayin edilebilmek kabil değildir. Mesela lisanımızda ‘dudak’ ve ‘susamış’ lafızları varken ve ‘leb’ ve ‘teşne’ lafızlarını istimal ne derecelere kadar mecbur olduğumuz dahi tayin bulunmadığı için mutlaka “teşne leb” oldum demek mi lazım yoksa “dudaklarım susadı” demek dahi caiz olur mu, olmaz mı diye bir bahis açılacak olsa herkes kendi zevk-i edebisine tâbi olarak bahis bu defaki belagat-i Osmaniye bahsi gibi uzar gider.

“Acaba lisanımız olan Osmanlı lisanı için bir miftah telif olunmak lazım gelse bizim için ne yolda hareket etmek iktiza eder?” diye soran Ahmet Mithat Avrupalıların yaptıkları gibi konuşulan dili esas alarak bu dilde fesahat ve belagati aramak gerektiğini söyler.³⁵³ Ahmet Mithat Efendi kurallı, açık, anlaşılır bir yazı dili oluşturmak için gelişmiş Avrupa milletlerinin yöntemini uygulamayı önermektedir. Buna göre Osmanlıların konuştukları dili esas alarak Arapça ve Farsçadan da gerekli görülenleri kabul edip kullanmak uygun olur. “Belagat-i Osmaniye” başlıklı yazısında “Bizden başka bütün milletler hep böyle hareket etmişlerdir.” diyen Ahmet Mithat Arapların da böyle yaptıklarını, dillerindeki Habeş, Yunan vb. kelimeleri “doğrudan doğruya Arapça olmak üzere lügat mecmualarına yazdıkları”nı söyler. Arapların o zaman yaptıkları gibi “şimdiki Suriyeliler, Mısırlılar dahi aldıkları elfaz-ı ecnebiyeyi doğrudan doğruya Arapça kelimeler gibi istimal eyliyorlar” diyen Ahmet Mithat onların bundan sonra yazacakları kamuslara “bunları da Arapça olmak üzere derç edecekleri memuldür” diye ekler.³⁵⁴ İbranice’nin “terakkiyat-ı lisaniye ve sanayi-i edebiyece” Arapçadan ve İslamiyetten binlerce sene önce “lisan-ı din” olduğunu ve semavî kitapların o lisan üzerine “inzal buyurulduğunu” belirtir. Arap sözlüklerinde “rahim” ve “eb” kelimelerinin Arapça ve İbranice arasında ortak mı yoksa İbranice mi olduğunu sorgular. Bu konuda delil aranırsa iki kelimenin birleşiminin Hz. İbrahim’in ismi olduğuna dikkat çeker. Sonuçta “Arap

³⁵¹ İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1110, 28 Şubat 1882.

³⁵² İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye”, **Tercüman-ı Hakikat**.

³⁵³ Ahmet Mithat, “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade”, **Tercüman-ı Hakikat**.

³⁵⁴ İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye”, **Tercüman-ı Hakikat**.

kendi lisanının fesahatini ne yolda aramış ise biz dahi o yolda arayabiliriz” der.³⁵⁵ Ayrıca Yunanca bir İncil’de bulunan Hz. İsa’nın son sözlerinin Arapçaya benzerliğini açıklar. Bu benzerliklere göre de İbranice ve Arapçanın benzer olduklarını söyler. Bunlara ek olarak Katolik mezhebinde olanların “aya” kelimesinin “bir sınıf papaz” anlamına geldiğini bildiklerini, bunun müennesine “ayes” dediklerini, bunun da “rahibe” anlamına geldiğini açıkladıklarını söyler. “Aya”nın Arapça ve İbranicede “baba” demek olduğunu belirtir. Bütün bunların sonucunda “Lisan-ı Arap’ta elsine-i saireden me’huz ne kadar kelimat olduğu ilm-i elsine erbabına müracaatla” çıkacağını söyler. Ahmet Mithat Efendi bu konularda sadece Avrupa’yı örnek göstermez. “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade” başlıklı yazısının devamında aslında Arapçada da başka dillerden kelimelerin bulunduğunu ispata çalışarak Arapların bu kelimelere rağmen dillerinde fesahat ve belagati oluşturduklarını anlatır.

Ahmet Mithat, Avrupa’nın dilini değil dil kurallarını oluşturma metotlarını uygulamak istemektedir. Ama onun bu isteğini yanlış yorumlayanlar olmuştur. İbrahim Efendi’nin onun yazılarından “Arapçayı terk edelim, Fransızca’yı terviç eyleyelim” anlamını çıkarmasını kendisine karşı “açık bir haksızlık” olarak değerlendirir. “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele” başlıklı yazısında, kendisinin Arapların da Fransızca kelimeleri kullandıklarını daha önce de yazdığını belirterek buna örnekler verir.³⁵⁶

Düne gelinceye kadar ‘telefon’ ve ‘mikrofon’ ve ‘fotoğraf’ bunların diksiyonlarında yokken bugün elfaz-ı mezkûre her lisan erbabı tarafından kendi lisanlarının elfaz-ı mahsusasındanmış gibi lügat mecmualarına kaydolunmuşlardır. Yarın bu lügatler üzerine fiiller dahi teşkil olunacağına şüphe etmemeli.

Kendisini Frenk mukallidi olarak itham edenlere “Hasenat cihetinde Frenk mukallitliği ile Arap mukallitliği arasında bir fark” görmediğini, “Zira Nebi-i zi-şan aleyhisselam efendimiz tarafından ilmi Çin’den bile talebe” memur olduklarını söyler. Sonuç olarak “Âlemdede her milletin süluküyle fayda görmüş oldukları yola salık olmayacak olursak kendimizi beyhude yormuş oluruz.” der ve Fransızca kelimeleri Osmanlıcaya katmak düşüncesinde olmadığını belirtir.³⁵⁷ O, Avrupa milletlerinin

³⁵⁵ Ahmet Mithat, “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade”, Tercüman-ı Hakikat.

³⁵⁶ İmzasız [Ahmet Mithat], “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1120, 12 Mart 1882.

³⁵⁷ İmzasız [Ahmet Mithat], “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Tercüman-ı Hakikat.

lisanlarına değil onların dillerinin kurallarını oluşturma şekillerine tâbi olmayı tavsiye ettiğini hatırlatır. Avrupalı aynı kökten gelen kelimeleri bile kendi dilinin kuralına göre kullanmaktadır.³⁵⁸ Buradan Ahmet Mithat Efendi'nin dilimizi Arapça ve Farsça kelimelerden arındıralım dediği için bazı çevreler tarafından Avrupa hayranı olmakla itham edildiği görülmektedir. Ahmet Mithat sadece Arapça ve Farsçadan değil diğer dillerden de kelime alınmasına karşı olduğunu açıklar. O, Avrupa'da bir dilin farklı şivelerini konuşan milletlerin ortak bir yazı dili oluşturup bu sayede eğitimi yaygınlaştırdıklarını, millî birliklerini kurup ileri medeniyet seviyesine ulaştıklarını bilmektedir. Bilindiği üzere 17. yy.'da Alman eğitimci Wolfgang Ratke'nin okullarda öğretimin ana dilde olması yolundaki çalışmaları “millî dilde eğitimle millî birlik ve duygunun geliştirilmesi arasındaki bağın fark edilmesini”³⁵⁹ sağlar. Bu yolda yapılan çalışmalar tüm Avrupa'da uygulanır ve kalkınmanın yolunu açar. Ahmet Mithat Efendi daha Bağdat'ta bulunduğu yıllarda Osman Hamdi Bey sayesinde Avrupa'dan getirttiği kitapları okuyarak Batı hakkında geniş bilgiye sahip olmuştur. Dolayısıyla onun Batı'da yaşanan bu gelişmeleri ülkemizde uygulayarak eğitim yoluyla ilerlemeyi hedeflemesi gayet normaldir.

Ahmet Mithat Efendi belagat ve fesahat tartışmalarından önce Osmanlıcanın bir sözlüğünün yapılması gerektiğini düşünmektedir.³⁶⁰

Demek oluyor ki belagat, fesahat derslerinden evvel bizim en büyük ihtiyacımız lûgat dersleri hakkında vakidir. Öyleyse belagat-ı Osmaniye hakkında münazaa-i beyhudeyi uzatacağımıza bir “lûgat-i Osmaniye” vücuda getirelim! Üç lisandan daha doğrusu hangi lisandan olursa olsun “Osmanlıcadan!” diye hangi kelimeleri istimalle mezun isek onları bir mecmuada tayin edelim ki badehu onların haricinde her kim hangi elfazı istimal ederse belagat doğrudan doğruya mugayir olmak üzere lûgat-i gayr-ı menuse istimal eylediğini hükmeder.

Buradan Ahmet Mithat Efendi'nin en az üç dilden meydana gelen Osmanlıcanın kullanımında kafa karışıklığı olduğunu düşündüğünü, bu nedenle öncelikle bir sözlük oluşturularak mevcut kafa karışıklığının giderilmesini istediğini görüyoruz. “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele” başlıklı yazısında lûgat meselesi ile ilgili olarak “Arz

³⁵⁸ İmzasız [Ahmet Mithat], “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Tercüman-ı Hakikat.

³⁵⁹ Türkyılmaz, s. 18.

³⁶⁰ İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye”, Tercüman-ı Hakikat.

ederiz ki *Tercüman-ı Hakikat* evvela bir lüğat kitabı istiyor. Kavaid kitaplarını da sonra isteyecektir”³⁶¹ sözüyle de bu görüşünü teyit eder.

Ahmet Mithat dil konusunda uzun tartışmalara son verilmesini, bu konuda gerekli çalışmaların da bir an önce yapılmasını ister. İbrahim Efendi’nin bir makalesinde kendisi hakkında yazdıklarına itiraz eden Ahmet Mithat “Eğer lisanımıza hizmet edecek erbab-ı hamiyet varsa artık uzun sözlere nihayet vermeli de bir hatt-ı muayyen üzere” hareket edilmeli diyerek dil konusunda belli bir çizgide hareket edilmesi gerektiğini söyler. Ona göre Arapça dilbilgisi kurallarının Osmanlıcada aynen kullanılmasının gerekli olup olmadığı meselesinin halledilmesinden sonra Osmanlıcanın bir sözlüğünün yapılması gerektiği daha açık bir şekilde anlaşılabacaktır.³⁶²

İmdi üstatlarımıza sorarız ki:

Evvela – Osmanlı lisanı Arap lisanının aynı mıdır, gayrı mıdır?

Saniyen – Bir lisan diğer lisanın gayrı olursa o lisan-ı ecnebinin kâffe-i elfaz-ı kavaidini ehli olduğumuz lisana tatbik etmek mecburi midir, değil midir?

Salisen – Bir lisanın diğer lisandan az çok kelimat alması yalnız Osmanlıca ile Arapçamız arasında mevcut bir münasebet olmayıp sair birçok lisanlarda dahi bu münasebet mevcut olduğu hâlde bir lisandan az veyahut çok kelimatin ahziyle o lisanın kâffe-i kavaidini dahi almak mecburiyeti sair elsine erbabı nezdinde var mıdır, yok mudur? Hatta Arap lisanına dahi Arap’tan, Farisî’den, Habeşî’den, Latini’den, Yunani’den me’huz olan kelimattan dolayı bu elsine-i ecnebiyenin kavaidini de almaya mecburiyet gelmiş midir, gelmemiş midir? Hatta biz dahi Arapçadan aldığımız kelimatı tamamı tamamına kavaid-i Arabiye’ye tatbikan mı istimal etmeliyiz?

Eğer bu meseleler hallolursa lisanımız için bir kamus-ı mahsus yapmak lüzumu o zaman tav’an ve kerhen teslim olunur.

Burada Ahmet Mithat Osmanlıcada kullanılan Arapça kelimeler nedeniyle Arap dilinin kurallarını öğrenmek gerekmediğini, bir dilde başka dillerden kelimeler bulunabileceğini ama bu kelimelerin o dilin kendi kurallarına göre kullanılmasının doğru olduğunu ısrarla vurgular. Bunun için öncelikle Türkçenin sözlüğü yapılmalı ve Türkçe kelimeler tespit edilmelidir.

Ahmet Mithat dilin sadeleşmesini eğitim açısından da önemli görür ve bu konuda Fransızları örnek gösterir. Önceden “eski Latince ile Yunancayı öğrenemeyen bir

³⁶¹ İmzasız [Ahmet Mithat], “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, *Tercüman-ı Hakikat*.

³⁶² İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye İbrahim ve Abdurrahman Efendilere Mukabele”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 1115, 7 Mart 1882.

adam”ın Fransızca öğrenemeyeceğini anlatır ve Fransız halkının her alanda sadeliğe yönelmesi sonucu dilde de sadeliği istediğini açıklar.³⁶³

... kozmografya öğrenecek bir çocuk işbu (kozmozğrafya) lafzı Yunancadır, iki kelimedenden mürekkeptir. Kozmos dünya demektir, graf dahi yazmak demektir. İkisi bir yere geldiği zaman, dünyanın türlü türlü hâlini yazan ve haber veren ilim demek olur, diye sonu gelmez tarifler içinde niçin yuvarlansın gitsin?”
“(Kozmozğrafya dünyanın hâlini haber verir bir ilmin adıdır) desin, hemen o ilmi öğrenmeye çalışsın.

Fransızca “chemiz” kelimesinin de Arapça “kamis” kelimesinden geldiğini ve söyleyişte değişime uğrayarak chemiz şeklini aldığını anlatan Ahmet Mithat bu kelimeyi öğrenmek için uzun uzadıya ders almak yerine Fransızların “chemiz demek gömlek demektir, deyişmeli ve gömlek hakkında öğrenilecek daha bir şey var ise o da gömlek ne gibi eczadan yapılır, nasıl biçilir, nasıl dikilir, bunu öğrenmeli diyerek”³⁶⁴ dillerini sadeleştirdiklerini belirtir. “Osmanlıcanın Islahı” makalesinde de Fransızcanın “Yunan, Latin ve Cermen lugatlarından ibaret iken” ıslah edilerek bütün dünyada genel bir dil durumuna geldiğini söyler.³⁶⁵ Bu nedenle ona göre Osmanlıcanın ıslahı da mümkündür. Bununla beraber Fransa’nın “derin şairleri”nin ve “büyük kalem sahipleri”nin yine eski lisanları okumakta ve “hususiyetle ruhani memurlar”ın “hâlâ Latin lisanını ruhani lisanı” olarak kullanmakta olduklarını ekleyen Ahmet Mithat aynı uygulamanın Osmanlıca için de yapılması gerektiğini söyler.³⁶⁶

İşte biz de böyle yapmalıyız. Mesela Topçu Mektebinde bulunan bir çocuk (mermi) aslından (mermevî) idi, bilmem ne oldu ne gitti de (mermi) kaldı; bunun lügatçe manası (atılmış) demektir. İstilahça manası dahi top ve tüfek tanesi demek ve bu kuvvece bir tarife girişmeye hiçbir mecburiyet yoktur. Eğer (gülle ve kurşun), veyahut (tane) demek kifayet etmez de mutlaka Arapça olarak (mermi) demek dahi lazım gelirse (mermi demek top ile atılan tane demektir), deyişmeli.
Bundan sonra canı isteyenler yine derin derin okusun, isterse sırf Arapça söylemeye çalışsın ve söylesin, fakat bakkal veyahut makineci veya asker olacak bir çocuğu öyle bir mecburiyet altında bırakmayıp kendisi Osmanlı olduğu için Osmanlı lisanının tahsilinde hür bırakmalıdır.

³⁶³ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, Basiret.

³⁶⁴ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, Basiret.

³⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 71.

³⁶⁶ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, Basiret.

Buradan da anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat Efendi Osmanlıcada kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin ayrıntılı öğretilmesinin öğrencilerin asıl öğrenmeleri gereken konuları öğrenmelerini geciktirdiğini, bu durumun aynı zamanda kafa karışıklığına yol açtığını, kelimelerin yapısı, kökeni vb. gibi bilgilerle oyalanmaktansa o kelimenin anlamını söyleyip daha sonra onun ifade ettiği kavramla ilgili bilgiler verilmesinin eğitim açısından daha iyi olacağını düşünmektedir. O gün kullanılan Osmanlıcanın içinde Arapça, Farsça hatta Yunanca, İtalyanca ve Fransızca'nın karışık olduğu bir dil olması nedeniyle bir kişinin dilini öğrenmek için bir ömür çalışmasının bile yetmeyeceğini belirtir.³⁶⁷

Ancak biz lisanımızda olan elfâz-ı arabîyeyi kullanabilmek için bütün Arap lisanını öğrenmeğe ve kezâlik diğer lisanları dahi birer birer tahsil etmeğe mecbur olacaksak, müddet-i ömrümüzü yalnız lisan tahsiline hasretsek bile yine muvaffak olamayacağımız derkârdır.

Ahmet Mithat dilin sadeleşmesi ile ilgili görüş ve düşüncelerini ortaya koyarken kendisine yapılabilecek itirazları da hesaplayarak onlara cevap verir.³⁶⁸

Ama denilirse ki bu tarif ettiğimiz suretle yazılan yazı göze batacak ve söylenilen söz kulağı tırmalayacak kadar sakîl olur. Hayır biz iddia ediyoruz ki olmaz. İşte şu sekiz bendde kullandığımız lisan, tarif etmek istediğimiz Osmanlı lisanı olup, bu lisan ile yetmiş satır kadar yazı yazdığımız halde ne bir sıfat-ı mevsuf, ne bir muzaaf, muzafun ileyh ve hattâ ne farisî ve ne arabî bir cemi dahi göstermeyip doğruca yazıyorduk, hattâ arabî ve farisî lugatları bile az kullandık. ...

Murad meram anlatmaksa, bu suretle daha kolay anlatılabileceği dahi derkârdır.

Sadece Arapçanın grameri için “kütüphaneler dolusu” kitap yazıldığını belirten Ahmet Mithat dilimizin bir gramerinin yapılamadığını söyler. Dilin şimdiki halinde bunlar ayıklansa bile Farsça ve Türkçe kurallar da eklenince “iki bin beş yüz sahifelik bir gramer” yapılması gerekecektir. Makalenin sonunda artık iyi bir eğitim için de dilin ıslah edilmesi gerektiğini belirten Ahmet Mithat değişen şartlara göre bir kişinin okur yazar olmasının yetmeyeceğini, kendisine “Hangi fenne hususiyetiniz vardır” diye sorulacağını söyler. Ona göre bir kişi dilini öğrenmek için yirmi beş, otuz yaşına kadar uğraşırsa bilim

³⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 71.

³⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 72.

öğrenmeye geç başlayacaktır. Bunun tersi de sadece bilimle uğraşsa o zaman “iki satır yazı yazıp” meramını ifade edemeyecektir. Bu nedenle milletin ilerlemesi için dilin sadeleşmesi gerektiğini vurgular.³⁶⁹

Bilindiği üzere 1831’de açılmış olan Mekteb-i Harbiye’ye giden öğrenciler beş yıllık bir öğretim sürecinden sonra “Türkçe okur ve yazar bir hâle gelip askerî bilgileri öğrenmeye”³⁷⁰ başlayabilmektedir. Bu durum o gün kullanılan dille okuma yazma öğrenmenin zorluğunu ortaya koyar. Dolayısıyla eğitim için harcanması gereken zaman okuma yazma için harcanmış olur.

Ahmet Mithat “Osmanlı Lisanı” başlıklı yazısında da eğitimin kolaylaştırılması için dilin sadeleşmesi gereğini ele alır. Ona göre Osmanlı milleti her türlü sanata ve bilime hiçbir zaman olmadığı kadar muhtaçtır. Ama lisanın tahsili on-on beş sene sürdüğü için bilim ve sanat tahsiline zaman kalmayacaktır. Bu nedenle “lisanımızı şimdiden hiç olmazsa mümkün mertebede olsun tashihe” muhtaç olduğumuzu söyler. “Ehemmiyetli Bir Layiha” başlıklı yazıda sözünü ettiği “lisanımızdan Arabî ve Farisî izafetlerle sıfatları kaldırırsak lisanımızın birkaç seneden beri kesp etmiş olduğu sadelikten daha ziyade sadeleşeceği” düşüncesinin önemini vurgular ve bunu herkesin kabul etmesi gerektiğini belirtir.³⁷¹ Ahmet Mithat Efendi gazetelerde çok defa açıklandığı gibi o dönemde “tahsil ve tedris” usulünün zor olduğunu kabul eder ve bu durumun Osmanlıcayı öğrenmenin zorluğundan kaynaklandığını belirtir:³⁷²

Çünkü lisanımız çok şeyleri tahsile lüzum göstermektedir. Sarf, nahiv, mantık, meanî, bedî’, beyan öğrenmeli ve bunları Arap lisanı üzerine öğreneceğimiz için maiyetinde bir de Arabî tahsil etmeli. Ve Farisî ve Farisî’nin sarfını marfını öğrenmedikten sonra yine Türkçe öğrenememiş olacağımızı dahi göz önünden uzak tutmamalı.

Türkçede kullanılmayan Arapça kelime kalıplarının ezberlenmesi de zaman alan ve eğitimin uzamasına neden olan bir durumdur. Arapçadaki sarf bilgisinde bulunan üç yüz altmış dil kalıbının “otuz altısı”nın bile Türkler tarafından kullanılmadığını belirten Ahmet Mithat “Şu hâle göre Arabî sarfının Türkçeye mahsus olmak üzere üç yüz altmış

³⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 74.

³⁷⁰ Türkyılmaz, s. 36.

³⁷¹ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, Basiret.

³⁷² İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, Basiret.

sigası on sekize, yirmiye indirilse fena mı olur?”³⁷³ diye sorar. Ayrıca Arapçada kullanılan dil kalıplarından az bir kısmını Osmanlıcada kullanmanın yeteceğini, hepsini öğrenmenin gereksiz olduğunu belirtir.³⁷⁴

Ahmet Mithat Efendi Arapçanın gramerinin ayrıntısıyla öğrenilmesinin Türkçeye bir faydası olmayacağını sık sık tekrarlar.³⁷⁵

Nahiv denilen şey âmil, ma'mul ve amel i'rabı bize öğreterek (zeyd) kelimesinin üç harekeden hagiysiyle kıraat edilmesi lâzım geleceğini göstermeyecek mi? Bu halde bizim için cer ve nasb ve cezm harflerinin ne lüzumu var? Hele o koca munsarîf ve gayr-ı munsarîf bahsi, irab ve mahall-i irab meselesi Osmanlı lisanının ne işine yarar?

Ahmet Mithat Efendi'nin “‘Talim-i Edebiyat’ ve Muahezât” başlıklı yazısında aynı konuya değindiğini görüyoruz. Yazıda daha önce Abdurrahman Süreyya³⁷⁶ ve Hacı İbrahim Efendiler ile aralarında geçen bahiste kendisinin “Lisan-ı Osmanîmiz için kavaid-i Arabiyeye ihtiyacımızı ne kadar azaltırsak o kadar müstefit olacağız” düşüncesinde olduğunu görüldüğünü hatırlatır ve “Hatta Arabiyattan her neye muhtaçsak onlar bir encümen-i mahsus rey ve kararıyla bi't-tahdid külliyyen Osmanlıca olmak üzere ahz ve kabul olunursa Osmanlı lisanının istiklal-i kâmilî o zaman hâsıl olacağını dahi dermeyan eylemişim.”³⁷⁷ der.

Yazısının devamında Recaizade'nin *Talim-i Edebiyat*³⁷⁸ adlı eserinin kendisinin dil hakkındaki düşüncelerini “husule getirecek vesaitten” olduğunu söyler. Bu eserin bazı eksikleri olmakla beraber bu yolda atılmış önemli bir adım olduğunu belirtir:³⁷⁹

... Talim-i Edebiyat'ın şimdiye kadar Osmanlı lisanı denilen lisan için şimdiki mükemmeliyetine diyecek yoksa da pek yakın bir zamanda lisanımızın kesp edeceği hâlâ göre bu şimdiki mükemmeliyetin dahi seriü'z-zeval olacağı fikirlere varit olur.

³⁷³ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, Basiret.

³⁷⁴ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, Basiret.

³⁷⁵ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, Basiret.

³⁷⁶ Abdurrahman Süreyya: (1841-1904) Belâgatla ilgili kitap ve makaleleriyle tanınan gazeteci-yazar.

³⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, “‘Talim-i Edebiyat’ ve Muahezât”, Edebiyat 1, s. 74, 75.

³⁷⁸ *Talim-i Edebiyat*: Recâizâde Mahmut Ekrem'in Mekteb-i Mülkiye'de verdiği ders notlarından oluşan Talim-i Edebiyat 1860'lı yıllardan itibaren başlayan Batı tesirindeki yeni Türk edebiyatı örnekleri göz önünde bulundurularak kaleme alınmıştır. Başta adı olmak üzere belâgat ve inşâ geleneğinden büyük ölçüde farklılık gösteren eser Arap belâgatının maânî, beyan ve bedî' sınıflandırmasının yerine yeni bir sınıflandırmayla dört ana bölümden (fâsıl) meydana gelmiştir. (Kazım Yetiş, “Ta'lim-i Edebiyyât”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt: 39, s. 514, 515)

³⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, “‘Talim-i Edebiyat’ ve Muahezât”, Edebiyat 1, s. 76, 77.

Ahmet Mithat’a göre Osmanlıcada Arapça tamlamalar kullanılmaya devam edilirse o zaman Arapçanın grameri de öğrenilmeye devam eder. Ama bu tamlamaları kullanmayı bırakırsak zaten Osmanlıcayla hiçbir ilgisi olmayan bu tabirler unutulacaktır.³⁸⁰

Fakat mahut Layiha sahibinin dediği gibi biz lisanımızı daha ziyade sadeleştirmek için Arabîden ve Farisîden sıfatlarla izafetler gibi en esaslı olan ve Türkçe için şimdiye kadar en elzem ve en ziyade ehemmiyet zannolunan kaideleri atarsak “keen lem yekûn hükmüne girdi” ve “ma vedaa lehiye” ve “binaen ala zalik” ve “elhaletü hazihi” gibi sırf Arapça olmasından dolayı Osmanlıcaya hiçbir münasebeti bulunmayan tabirâtı bütün bütün unutmak dahi bizim için işten bile değildir.

Dilin sadeleştirilmesinden sonra mantık, maani, beyan, bedii gibi konuların Arapçadan öğrenilmesine gerek kalmayacağını belirten Ahmet Mithat Türkçeye özgü dilbilgisi kuralları yapılmasının da kolay olacağını söyler.³⁸¹

İmdi bir kere lisanımız şu suretle sadeleştirilirse artık mantık ve maani ve bedii ve beyanı Arapçadan öğrenmeye hacet kalır mı? Mantık her lisanın kendisine mahsus olmak ve lisanın hükmü üzerine olacak tesiratını o lisanın kendisine mahsus şivesi mucibince göstermek lazım olduğunu bilmeyen adam olabilir mi? Lisanımız yukarıda gösterildiği veçhile sadeleştikten sonra Türkçeye mahsus bir mantık maani filan yapılmak pek kolay bir şey kalır.

Buna göre Ahmet Mithat Türkçe açısından Arapçanın gramerinin ayrıntısıyla öğrenilmesine gerek olmadığını düşünür. O, dilin sadeleşmesini ve Türkçeye özgü dilbilgisi kurallarının yapılmasını engelleyen Arapça ibarelerin, tamlamaların bir komisyon tarafından dilden ayıklanmasını ister.

Ahmet Mithat Efendi üniversitelerde okutulan derslerde kullanılacak dille ilgili de görüş belirtir. Hukuk fakültesinde hâlâ belagat dersleri okutulmasını eleştirerek, ileri memleketlerde bu dersin ortaokul programında yer aldığını söyler.³⁸² “Mekteb-i hukukta Türkçesi okutulan” belagat derslerinin medreselerde tercümelerinin her zaman okutulduğunu, halbuki mantık, maani, bedii, beyan okumuş, bitirmiş ve mezun olmuş öğrencilerin çoğunun “suret-i belagatte bir şey yazmaya değil düzgünce söz söylemeye” muktedir olmadıklarını belirtir. Buna mukabil bahsedilen ilimlerden hiçbirisini görmediği

³⁸⁰ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, Basiret.

³⁸¹ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisanı”, Basiret.

³⁸² İmzasız [Ahmet Mithat], “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Tercüman-ı Hakikat.

hâlde güzel konuşan ve yazan gençlerin bulunduğunu belirterek bu durumun belagat-i Osmaniye'nin dışında bir şeyden kaynaklandığını söyler. Amacının birilerini kötülemek olmadığını belirten Ahmet Mithat medreselerden de iyi edebiyatçıların çıktığını ifade eder. Ama bu bilgilerin medrese dışında da öğrenildiğini söyler.³⁸³ Dolayısıyla üniversitede hâlâ Arapçanın belagatini öğretmeye uğraşmak vakit kaybına neden olmaktadır. Ahmet Mithat buna karşı çıkar.

Sait Bey'e cevap olarak yazdığı bir makalede tıp fakültesinde tıbbi terimlerin Fransızca öğretilmesi gerektiğini söyleyen Ahmet Mithat bu terimlerin Arapçaya çevrilmesi görüşüne de karşı çıkar. Halkın bilmediği terimlerin “tarif yollu” Türkçeleştirilmesini önerir:³⁸⁴

Fen denilen şey ona nispet olmayanların anlayamayacakları bir şey olmak üzere Avrupa'dan alacağımız fenlerin bizce pek maruf olmayan ıstılahatından madasını kâffeten aynı aynına kabul etmelidir. Fünunu “popularize” etmek yani avam beyinde anlaşılacak surette yazmak lazım gelince bizde mevcut olmayan ıstılahatı da tarif yollu Türkçeleştirmelidir. Cephalopoda³⁸⁵ “ayakları başında olan hayvanlar” diye yazmak gibi!

“Şimdi şu marufumuz olmayan ıstılahatı aynen kabul etmek muhal midir, mümkün müdür yoksa müteassir midir, bir de bunu nazar-ı tetkikten geçirelim.”³⁸⁶ dedikten sonra atalarımızın gemiciliği Avrupa'dan aldıklarını, gemicilikle ilgili bütün terimleri aynen kabul ettiklerini ve bunun bir zararı olmadığını belirtir. Buna benzer “Kostüm, kravat, pardösü” kelimelerinin Frenkçe'den alındığını “kocakarıların bile” bildiğini söyler.³⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi Osmanlıcanın sadeleştirilmesi sayesinde bilim ve sanat alanlarında ilerlemenin mümkün olacağını düşünür:³⁸⁸

Biz diyoruz ki lisanımızın ıslahatını ikmal edelim de halkımızı birçok seneler Arabiyat ile uğraşarak nihayet Arapçayı yine öğrenemedikten sonra birçok zamanlar dahi Fransızcayla uğraşmak külfetinden kurtaralım. Terakki eden milletlerde görüldüğü gibi bizde dahi bir kısım ulemamız Arabiyat ve Farisiyat'ta, bir kısım ulemamız Latiniyat ve Yunaniyat ve Efrenciyat'ta son derecelere kadar

³⁸³ İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye Mübahasesinden Hasıl Olan Menfaat”, Tercüman-ı Hakikat.

³⁸⁴ Ahmet Mithat, “Cevap”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3111, 31 Teşrinievvel 1888.

³⁸⁵ Cephalopoda: (Kafadan bacaklılar) Yumuşakçaların, baş bölgelerinde sert bir gagası ve çekmenli sekiz kolu bulunan önemli bir sınıfı.

³⁸⁶ Ahmet Mithat, “Cevap”, Tercüman-ı Hakikat.

³⁸⁷ Ahmet Mithat, “Cevap”, Tercüman-ı Hakikat.

³⁸⁸ İmzasız [Ahmet Mithat], “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Tercüman-ı Hakikat.

taammuk etmiş erbab-ı ihtisastan olsunlar. Fakat cumhur-ı ahalinin ana lisanı olan bir Osmanlıcası bulunsun ki o lisan şimdiki gibi Osmanlıcadan başka bir şey olmasın da telif ve tercümeler meydan alarak herkes istediği sanatı kendi lisanıyla okusun, öğrensin.

Bütün bunlardan anlaşılan Ahmet Mithat Efendi'ye göre Arapça Osmanlıcadan farklı bir dildir. Bir kişi Osmanlıca'yı öğrenmek için Arapça öğrenmek zorunda değildir. İsteyen kişiler Arapça, Farsça, Yunanca, Fransızca gibi yabancı dilleri öğrenip o dilin uzmanı olabilir. Ama okullarda Arapçanın yazım ve gramer kurallarının öğretilmesi Türkçe eğitimi zorlaştırmakta ve uzatmaktadır. Ahmet Mithat Efendi Arapçayı öğrenmek isteyenler için bu dilin öğreniminin kolaylaştırılması gereği üzerinde de durur. Ahmet Mithat "Zihni Efendi'nin Hizmeti"³⁸⁹ başlıklı yazısında Zihni Efendi'nin³⁹⁰ *Elmüntehab fî Lügati'l-Arab* adlı eserinden söz eder. Zihni Efendi eserinde Arapçanın tahsilini diğer lisanların tahsili kadar kolay olacak şekilde düzenlemiştir. Çok iyi bildiği Arapçayı ve bu dile olan ihtiyacı incelemiş, bunun sonucunda eski yöntemleri bırakarak Arapça öğrenimini diğer dillerin öğrenilmesi kadar kolaylaştırmıştır.³⁹¹

... vâkıfı bulunduğu Arabî'yi şöyle şöyle bir taraf ve bu lisana olan ihtiyac-ı maddî ve manevîyi dahi bir tarafa koyarak ikisini birden ol bapta şimdiye kadar cereyan etmiş bulunan en ciddi mübahesat ve mücadelat nokta-i nazarından tetkik etmiş ve işte bu tetkik üzerine şakirdana "kale" nin aslı "kavl" olup vav kaçarak, kaf kuyruğunu kaldırarak "kale" olması gibi masalları dahi tayy ile (kaldırarak, çıkararak) hakikaten Arap lisanını öğretmek için Elmüntehab'ı vücuda getirmiştir. Zarf-ı müstekarrın irabını hikâye için bir bölük lakırdılar bunda yoktur. ... Arabî dahi bir lisan hem de en muntazam lisanların birisi olup bazı efazılın iddiaları veçhile hiç de demirden leblebi olmadığından bunu ihtiyacımız derecesinde Osmanlılığımız âleminde neşredecek vasıtayı Zihni Efendi kemal-i iktidar ile vücuda getirmiştir.

Yazısının sonunda Ahmet Mithat Efendi Arapça öğrenmek isteyenlerin bu kitaptaki usule göre öğrenmeye başlamalarını tavsiye eder.³⁹²

İşte Arap lisanını elsine-i saire gibi anlamaya, tercüme etmeye heveskâr olanların tedrisat-ı Arabiye'ye bu yolda girişmelerini halisane ihtar eyleriz. Zaten kitab-ı mezkûr birkaç mekteb-i âli tarafından kabul olunmuş olduğu gibi kabulünün tamimi dahi muhakkakattandır.

³⁸⁹ Ahmet Mithat, "Zihni Efendi'nin Hizmeti", **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 2564, 18 Kanunuevvel 1886.

³⁹⁰ Mehmed Zihni Efendi (1846-1913), Son devir Osmanlı âlimi, müderris.

³⁹¹ Ahmet Mithat, "Zihni Efendi'nin Hizmeti", **Tercüman-ı Hakikat**.

³⁹² Ahmet Mithat, "Zihni Efendi'nin Hizmeti", **Tercüman-ı Hakikat**.

Dolayısıyla Ahmet Mithat Arapça başta olmak üzere yabancı dillerin öğrenilmesine karşı değildir. O, Türkçenin yabancı dillerin etkisinde kalıp anlaşılması zor, karışık bir dil olmasına karşıdır.

Ahmet Mithat Efendi Osmanlı'da Arap harflerinin kullanılmasının okuma yazma öğrenimini zorlaştırdığını düşünmez. Ona göre bu zorluk öğretimde kullanılan yöntemden kaynaklanır. Nitekim öğretimde kullanılan yeni yöntemle bu zorluk aşılmış ve eğitim-öğretimde önemli ilerleme sağlanmıştır. Ahmet Mithat "Teceddüd-ı Lisan-ı Osmanî ve Avrupa'nın Derece-i Vukufu"³⁹³ başlıklı yazıda yeni usul eğitimden söz eder. *Oryant* gazetesinde çıkan bir yazıya göre Osmanlıda kullanılan dilin ve harflerin yeni ilim ve bilimlerin öğrenilmesine uygun olmadığından söz edilmektedir. Ahmet Mithat Efendi burada konu edilen bazı düşüncelere itiraz eder. Söz konusu yazısında "Osmanlı harufunun yine Osmanlı lisanı için icat olunmamış bulunması" düşüncesine cevaben kullanılan harflerin Araplar ve Acemler tarafından eklemelerle kendi dillerine uygun hâle getirildiklerini, bu geliştirilmiş alfabenin de Osmanlıcaya uygun hâle gelmesi için eklemeler yapıldığını, "artık haruf-ı mezkurenin lisan-ı Osmani için kifayetsizliğini iddiaya mahal"³⁹⁴ kalmadığını belirtir.

"Osmanlı lisanının tahsilindeki" zorluğun harflerden kaynaklandığını düşünenlerin eğitimdeki yeni usulü bilmediklerini bu nedenle yanıldıklarını açıklar.³⁹⁵

Osmanlı lisanının tahsilindeki suubeti bu huruftan naşidir zannetmek terakkiyat-ı hazıra-i tedrisimizi bilmemekten neş'et eyler.
Yeni usul-i tedrisimiz iktizasınca sekizden on beşe kadar etfalin Osmanlıca'yı pek serbest ve doğru okuyup imlasını da doğru olarak yazabilmeleri çok şükür yine müyesser olduğunu görseler idi ziyadesiyle istiğrab ederlerdi.
Zira suhulet-i tedrisin, bu derecesi eylevm Fransa mekatib-i sıbyanında yoktur." ...
"Kabahat hurufta değildi. Usul ve sa'y-ı tedriste idi. Islahat-ı ahire bu hakikati yine gösterdi.

Avrupa'daki yeni ilimleri öğrenme konusunda da Osmanlı harflerinin yetersiz olmadığını, ilimdeki son gelişmelerin gösterdiğinden söz eder ve o bendi yazan kişinin bu gelişmelerden habersiz olduğunu düşünür.³⁹⁶

³⁹³ Ahmet Mithat, "Teceddüd-ı Lisan-ı Osmanî ve Avrupa'nın Derece-i Vukufu", **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3559, 17 Nisan 1890.

³⁹⁴ Ahmet Mithat, "Teceddüd-ı Lisan-ı Osmanî ve Avrupa'nın Derece-i Vukufu", **Tercüman-ı Hakikat**.

³⁹⁵ Ahmet Mithat, "Teceddüd-ı Lisan-ı Osmanî ve Avrupa'nın Derece-i Vukufu", **Tercüman-ı Hakikat**.

³⁹⁶ Ahmet Mithat, "Teceddüd-ı Lisan-ı Osmanî ve Avrupa'nın Derece-i Vukufu", **Tercüman-ı Hakikat**.

Avrupa ulum-ı cedidesini taallüm hususunda huruf-ı Osmani'nin kifayetsizliği de olmadığı yine terakkiyat-ı ahire-i ilmiyemiz ile mertebe-i tahakkuka vardı. Avrupa gazetesine o bendi yazan muharrir bizde ulum-ı hukukiye ve tıbbiye vesairenin kamilen Osmanlıcaya tahvil olunarak mekatib-i âliyemizde tedris dahi kılındığını bilse idi şüphe yok ki yazdığı bendi daha doğru yazardı.

Osmanlıca öğrenmekte zorluk yaşadıklarını söyleyen Avrupalılara da yeni öğretim yöntemiyle Osmanlıca'yı kolay öğreneceklerini haber verir.³⁹⁷

... Osmanlı lisanını tahsilde düçar-ı suubet olmaları kendilerine bu lisanı tedris eden zevatın hep usul-i atika üzerine tahsil-i lisan etmiş bulunmalarından naşidir. Katiyen temin eyleriz ki eğer onların muallimlerinden birkaçı İstanbul'a gelip veyahut yeni muallimler celp edip usul-i cedide-i tedrisatımızı öğrenecek olsalar elyevm elsine-i Şarkıyye mekteplerinde dört senede tahsil edebilecek derecedeki Osmanlı lisanını bir senede ve daha muntazam tahsil edebileceklerdir.

Osmanlıda usul-i cedit öğretimle okuma yazmayı aynı anda ve kolay öğreten bir sisteme geçilmiştir. Ahmet Mithat Efendi de okuma yazmanın kısa sürede öğrenilmesini sağlayan öğretim yöntemi geliştirerek bizzat uygulamıştır. Bu konuyu onun eğitimle ilgili düşünce ve faaliyetlerini ele aldığımız bölümde açıkladık.

Tanzimat Dönemi aydınları dilde sadeliğin yanında Osmanlıcanın imlası, alfabesi, sözlüğü ve grameri hakkında da tartışmışlar, yeni görüş ve düşünceler ortaya koymuşlardır. Agâh Sırrı Levend Osmanlıcanın medeni bir dil olması bakımından yetmediğinin herkes tarafından kabul edildiğini, imla konusunun çözülmesi gereken meselelerin başında yer aldığını belirtir.³⁹⁸

Sadelik, dil dâvasının ancak bir yüzü idi. Asıl dâva, imlâsı, alfabesi, sözlüğü, grameri ve terimleri ile Osmanlıcanın medenî bir dil olmak bakımından yetmezliği idi. Bütün fikir ve kalem sahipleri, aralarındaki düşünce ayrılığı ne olursa olsun, bu noktada birleşmişlerdi. Tam bir kargaşalık içinde bulunan imlâ, çözülmesi gereken meselelerin başında geliyordu. ...

Ahmet Mithat Efendi de Osmanlı imlasında düzenlemeler yapılması gerektiğini düşünür ve bununla ilgili görüşlerini çeşitli yazılarında dile getirir. “Mebhas-ı İmla”³⁹⁹ başlıklı yazısında Reşat Beyefendi'nin⁴⁰⁰ *Mürüvvet* gazetesinde özellikle “mebhas-ı

³⁹⁷ Ahmet Mithat, “Tecdüddad-ı Lisan-ı Osmani ve Avrupa'nın Derece-i Vukufu”, *Tercüman-ı Hakikat*.

³⁹⁸ Levend, s. 149.

³⁹⁹ Ahmet Mithat, “Mebhas-ı İmla”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 2987, 30 Mayıs 1888.

⁴⁰⁰ Fâik Reşad (1851-1914), Edebiyat tarihi ve hal tercümeleri sahasındaki çalışmaları ile tanınan yazar, şair, eğitimci, gazeteci ve hattat.

imlaya dair yazdığı şeyler”i çok faydalı bulduğunu belirten Ahmet Mithat imlasız bir yazının anlamsız olduğunu söyler.⁴⁰¹

Ahmet Mithat Efendi imlanın ıslahının lüzumuyla ilgili “ol-” mastarından olur ve “öl-” mastarından ölür kelimelerinin yazımındaki karışıklığa, muhatap ekinin “nun”la mı “nun-kef” ile mi yazılacağı sorusuna, dağ kelimesinin “dal” veya “tı” harfiyle mi yazılması gerektiğine vb. değinerek bu meseleler bile halledilmemişken “ıslah-ı imla lüzumunu inkâr”ın da adeta gülünç olacağını söyler. Ahmet Mithat’a göre “ıslah-ı imla meselesi erbab-ı tetkiki yıldırıp usandıracak meşakkatten dahi değildir”. Fiillerin mastarlarının ve isimlerin yalın durumlarının nasıl yazılacağını belirlenmesi, fiil ve isim çekimleri gibi durumlarda meydana gelen değişikliklerin yazımı konusunda Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler üzerinde durulacaktır. Bunlardan Arapça ve Farsça kelimelerin yazımı sağlam kurallara bağlı olduğu için onlar “üzerine parmak basmaya kimsenin haddi” yoktur. Türkçede değişime uğrayan bazı Arapça ve Farsça kelimelerin yazımına müdahale edilebilir.⁴⁰²

... Meğerki “gırbal” kelimesinin “kalbur” ve “dürde” kelimesinin “tortu” olmuş bulunması gibi iktisap eylediği Osmanlılık eski Arabiyet ve Farisiyetini mahv derecesine varmış olan kelimelere müdahale edilmek istenile!

Bu durumda kelimelerin doğru yazımı meselesinin sadece Türkçe kelimelere münhasır kalacağını ve bu meseleyi çözmek için uğraşılması gerektiğini belirten Ahmet Mithat bu konuyu “Osmanlı milletinin suret-i telaffuzuna müracaat ile halletmek” gerekir diye düşünür. Ama her bölgenin kendine mahsus bir söyleyişinin olmasının da bu konuda bir birliğin sağlanmasını zorlaştıracığını belirtir. “İslah-ı imla meselesini dahi biz bir cemiyet-i ilmiyeden bekleyemeyiz” diyen Ahmet Mithat zorluğundan dolayı bu meseleyi bir bilim kurulunun halletmesinin de zor olduğunu düşünür⁴⁰³:

Bu meseleyi olsa olsa Osmanlı milletinin suret-i telaffuzuna müracaat ile halletmek lazım gelir ise de bunda dahi hangi kavmin telaffuzu tercih olunacağı pek güç tayin olunabilir. İstanbul’umuzun telaffuzunu tercih için şehrimizin payitaht-ı saltanat-ı seniyye olmak şerefini haiz bulunması bile medar olamaz. Zira “lakırdı”yı “yakırdı” eden ve “yirmi parelik” sözünü “yimpak” diye söyleyen bir halkın telaffuzu payitaht halkı olsa dahi kendi kendisini hükümden düşürür. ...

⁴⁰¹ Ahmet Mithat Efendi, “Mebhas-ı İmla”, Tercüman-ı Hakikat.

⁴⁰² Ahmet Mithat Efendi, “Mebhas-ı İmla”, Tercüman-ı Hakikat.

⁴⁰³ Ahmet Mithat Efendi, “Mebhas-ı İmla”, Tercüman-ı Hakikat.

*Dikkat buyuruluyor mu? Bir cemiyet-i ilmiyenin kararı değil akvam-ı Osmaniye'nin telaffuzu bile işi müşkülâtından kurtaramıyor.
Bu müşkülâtı olsa olsa mütenevvi telaffuzlara vakıf olmakla beraber lisanımızın aslı olan Çağatay lisanına da vukufu şamil olan bir veyahut birkaç adam bertaraf edebilir.*

Ahmet Mithat'a göre dilde kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin yazımları belli kurallara bağlı olduğu için onlarla ilgili problem yoktur. Ama Arap harfleriyle Türkçe bazı kelimelerin yazımı karışıklığa sebep olduğu için bunlar bir kurala bağlanmalıdır. Bu kuralların belirlenmesinde de kelimenin mahalli ağızlarda farklı telaffuz edilmesi ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Bu sorunla başa çıkabilmek için farklı telaffuzları ve Çağataycayı iyi bilen kişilerin birlikte çalışması gerekir.

Ahmet Mithat Efendi imla konusunda *Tercüman-ı Hakikat*'te "3699. sayıdan itibaren 'Üss-i İmla' adıyla bir seri makale" yayımlayarak "imla meselesini müstakil olarak ele almış, kimi temel sorunları gündeme taşımıştır".⁴⁰⁴ Ayrıca "*Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 3728-3731. sayılarında (23-26 Aralık 1890) seri hâlde Fatma Aliye Hanım ile Ahmet Mithat Efendi tarafından ortaklaşa yazılmış 'Üss-i İmla Hakkında' başlıklı" yazılar bulunur. Bu yazılarda kelimelerin, eklerin nasıl yazılması gerektiğini tartışmışlar, doğru yazım için kurallar bulmaya çalışmışlardır.⁴⁰⁵

Söz konusu yazılarda dikkati çeken noktalardan biri Ahmet Mithat Efendi'nin Fatma Aliye Hanım'la tartıştıkları imla meselelerinin bu alanda bir başlangıç olduğunu, sonraki nesillerin dil hakkında ilerleyeceklerini düşünmesidir.⁴⁰⁶

Hem malum-ı fazılanenizdir ki "telaffuz" denilen şey dahi öyle bütün bütün ağzın kendi keyfine tâbi kalırsa hüküm götüremez. Mukteza-yı lisana tatbik için ağzı da terbiye lazımdır... Lakin bir zaman gelecek ki o zaman erbâb-ı lisani bunlarla da uğraşacak. "Bağa" yerine "baya" diyenlere "Efendi! Ağzını düzelt!" diyecekler! Bizimkisi şimdilik bir mukaddime göstermek, bir çığır açmaktan ibarettir. Ahlaf bizim noksanlarımızı hep ikmal edecek.

⁴⁰⁴ Mustafa Argunşah, "Ahmet Mithat ile Fatma Aliye Arasında Geçen Bir İmla Tartışması", **Turkish Studies**, Cilt: 11, Sayı: 4, 2016, ss. 109-123.

⁴⁰⁵ Argunşah, "Ahmet Mithat ile Fatma Aliye Arasında Geçen Bir İmla Tartışması", **Turkish Studies**, s. 114. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Argunşah, "Ahmet Mithat ile Fatma Aliye Arasında Geçen Bir İmla Tartışması", **Turkish Studies**, ss. 109-123.

⁴⁰⁶ Ahmet Mithat-Fatma Aliye, "Üss-i İmlâ Hakkında", **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3279, 24 Aralık 1890, s. 7'den aktaran Mustafa Argunşah, "Ahmet Mithat ile Fatma Aliye Arasında Geçen Bir İmla Tartışması", **Turkish Studies**, s. 117.

İmla hakkındaki seri yazılardan, Ahmet Mithat Efendi'nin “da, de” bağlacının ayrı yazılması gerektiğini söylediğini öğreniyoruz. Mustafa Argunşah'a göre bu konuyu ilk defa dile getiren Ahmet Mithat Efendi'dir.⁴⁰⁷

Bir sonraki tartışma konusu da/de bağlacıyla ilgilidir. Fatma Aliye, 3704 sayılı Tercüman-ı Hakikat'te edat-ı zarf olan da/de ile edat-ı atıf olan da/de'yi birbirinden ayırmak için birincinin önceki kelimeye bitleştirilmesi, ikincinin ayrı yazılmasının yeni keşfolunmuş bir kaide olduğunu belirterek bu konuda Ahmet Mithat Efendi'ye teşekkür eder. Böyle yapmakla okunan metnin daha kolay kavranacağını belirtir. Ahmet Mithat Efendi, Fatma Aliye'ye şu cevabı verir: “İnşallah herkes zatıalileri gibi munsif olur da doğrular kabul olunmaya başlayarak lisanca mukaddime-i terakki yüz göstermeye başlar.

Bu yazıdan anladığımıza göre da/de bağlacının kelimelerden ayrı yazılması konusunu Ahmet Mithat Efendi gündeme getirmiş, yazmış ve yavaş yavaş kabul edilmesini sağlamış, bunu da dilde ilerlemeye başladığımızın bir işareti olarak göstermiştir.

Ahmet Mithat Efendi dil hakkındaki düşüncelerinden dolayı bazı kimseler tarafından Batı taraftarı olmak gibi ithamlarla eleştirilmiş, kendisi de yazılarında bu eleştirilere cevap vermiştir. “Mevadd-ı Fenniye: Saadetli Hacı İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”⁴⁰⁸ başlıklı yazısında Hacı İbrahim Efendi'nin “terakki taraftarlarının” Arapçayı sevmedikleri, “lisanımızı Arabiden ‘tathir’ edelim” dedikleri iddiasına itiraz eder. İbrahim Efendi'nin ve onun gibi düşünenlerin terakki taraftarlarına “dinsizlik isnat” etiklerini, onları “Avrupa'ya meftuniyet”le Arapçadan ve dinlerinden nefretle itham ettiklerini belirtir.⁴⁰⁹

Ahmet Mithat kendisini ve terakki taraftarlarını eleştiren bu kişilerin “milel-i fazılanın mahsul-i terakkisini alalım” demelerine rağmen kendilerini “her kim milel-i fazılaya nazar-ı iktibasla bakarsa onu Garp meftuniyetiyle” itham ettiklerini “Nef’ilerden, Ruhilerden bed’ ile Kemallere Abdülhak Hâmitlere varıncaya kadar bütün” sanat

⁴⁰⁷ Mustafa Argunşah, “Ahmet Mithat ile Fatma Aliye Arasında Geçen Bir İmla Tartışması”, Turkish Studies, s. 117.

⁴⁰⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Mevadd-ı Fenniye: Saadetli Hacı İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Edebiyat 1, ss. 78-84.

⁴⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Mevadd-ı Fenniye: Saadetli Hacı İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Edebiyat 1., s. 80, 81.

büyüklerini Batıcılıkla lekeleyerek onların eserlerini “şiar-ı kavmiyete ve adab-ı milliyete mugayeretle terzil” ettiklerini söyler. Bu kişiler her türlü yeniliğe karşıdır.⁴¹⁰

Bunlar ol fırkadır ki teceddüt ve terakkiye dair her ne görseler beğenmeyerek vaktiyle selefleri “Süngülü tüfek kâfir icadıdır bu taklit İslam’a yakışmaz.” davalarından kopuştukları gibi şimdikiler dahi Talim-i Edebiyat’ı nice iftiralarla nazar-ı nefret-i ammeye duçar edebilirlerse böyle menfur bir eserin tedris olunduğu mektebi de öyle bir nefrete duçar etmek gayretini peyda ile nihayet Avrupa usul-i müterakkiyanesinden her ne alıyorsak onlara da itale-i lisan-ı itiraza kadar varırlar. Ve varacaklardır!

Mehmet Celal’den aldığı bir mektup üzerine yazdığı “Meram Anlaşılmıyor”⁴¹¹ başlıklı yazısında Şemsettin Sami’nin Arapça ile ilgili araştırma yaptığı için Saadet gazetesinde çıkan iki yazıda “tahkirat-ı edebaneye” uğratıldığını söyler ve gazetede yazılanları sorgular:⁴¹²

Arap lisanı mukaddesmiş. Neden? Dünya ve ahirette bais-i necatımız olan Kur’an-ı azimü’ş-şan o lisanda nazil olduğu için. Pekâlâ! Yalnız gürûh-ı cühela Müslüman değiller ya? Hep Müslümanız. ... Ya acaba Kuran azimü’ş-şan nazil olmazdan evvel dahi Arap lisanı mukaddes miydi? Yok! Zira putperest bir kavmin lisanıydı. ... Demek oluyor ki Kur’an Arap kelamı değil, Allah kelamıdır. Arapça değil, Allahçadır. ... Demek oluyor ki ne Arapça bilmek Müslümanlığın şart-ı zarurisi ve ne de bilmemek küfrün mucibi değildir. Lisan başka, iman başka!

Yazının devamında bir semavî kitabın nazil olduğu dilin kutsal sayılıp sayılamayacağını sorar. Eğer o dil kutsal sayılırsa “Sanskrit, Keldanî, Süryanî, İbranî” dillerinin kutsal olması gerektiğini söyler. Arapça bilmeyenlerin fıkıh öğrenemeyecekleri düşüncesine de karşı çıkarak birçok âlimin Türkçe ilmihaller yazdıklarını belirtir, “Mecelle encümen-i celîlesi fıkıh-ı şerifi Osmanlıcaya tercüme” ettiği için “İslamiyet’e hıyanet mi etmiş?” der ve ekler:⁴¹³

Bakınız mutaassıbîn-i cühelanın güya izhar-ı diyanet için ettikleri bir hezeyan nerelere kadar her şeyi alt üst eyliyor!

⁴¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Mevadd-ı Fenniye: Saadetli Hacı İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Edebiyat 1, s. 81, 82.

⁴¹¹ Ahmet Mithat Efendi, “Meram Anlaşılmıyor”, Edebiyat 1, ss. 227-235.

⁴¹² Ahmet Mithat Efendi, “Meram Anlaşılmıyor”, Edebiyat 1, s. 229-230.

⁴¹³ Ahmet Mithat Efendi, “Meram Anlaşılmıyor”, Edebiyat 1, s. 230.

“‘Talim-i Edebiyat’ ve Muahezat” başlıklı yazısında Osmanlıcanın sadeleşmesi ile ilgili görüşlerini açıkladığı zaman kendisine karşı olanların onu nasıl itham ettiğini şöyle dile getirir:⁴¹⁴

Muarızlarımız bu itikat ve rey-i âcizanemde kâh ifrat kâh tefriti iltizam ederek ya lisanımızı Çağatay lisanına irca etmek veyahut Frenk lisanına müracaat eylemek tehlikelerini bulmuşlarsa da bu ifratların ve tefritlerin ne kadar manasız oldukları ve hele Arabiyat aleyhine buğz ve adavet vadilerine saptırılmak istenilen meselede münazırlarımız nasıl bir vebal altında kalacakları pek çok zevat tarafından teslim buyurulmuştu.

Ahmet Mithat, *Tercüman-ı Hakikat*’te yayımlanan “Lügat-ı Ebüzziya Mukaddimesi Hakkında (Bazı Mütalaat)” başlıklı yazısında “terakkiyât-ı lisanîye hususunda” Ebüzziya ile aynı düşüncelere sahip bulunduğunu belirtir. Yazdığı eserden dolayı Ebüzziya’ya yapılabilecek itirazları tahmin ederek bu konularda açıklamalar yapar. Ebüzziya’nın hazırladığı lügatle ilgili yapılabilecek itirazları şöyle dile getirir:⁴¹⁵

“Su” ve “göz” gibi kelimat-ı Osmaniye’nin bir kamus-ı Osmaniye derci lüzumunu bir türlü havsalalarına sığdıramayan zevat “Canım biz suyun gözüün manalarını bilmiyor muyuz ki bunları lügat kitabına doldurmuşlar” diye gülünç gülünç itirazlarda bulunmuşlar idi. Bunlar Arabî’den başka hiçbir yerden misal almamak gayretinde bulundukları halde Arap dahi “ma” ve “ayn” kelimelerinin manalarını biliyor lakin yine bunları cami iki yüze karip kamuslar vücuda getirmiş olduğunu olsun düşünmeyerek yine bu itirazda bulunmuşlar idi. Acaba şimdiye kadar tebdil-i efkâr etmemişlerdir de Ebüzziya’ya bu itirazı etmeyecekler midir? İnşallah böyledir.

Ahmet Mithat, zamanında “kamis, kandil” gibi birçok kelimenin asıllarının araştırılması gerektiğini söylediği için kendisinin küfrüne “hükmedilmek” istenildiğini, “Siz Arapçayı tanımıyorsunuz! Kıraati tanımıyorsunuz!..” diye itirazlar ettiklerini hatırlatarak Ebüzziya’nın Arapçaya Latin ve Acem lisanlarından birçok kelime alındığı iddiasına şiddetle itiraz edeceklerini belirtir.⁴¹⁶

Özellikle Ebüzziya bu mukaddimesinde açıklamamış olsa da ileride “İbrahim” kelimesinin aslının İbranice olduğundan söz edecek ve bunun tetkiki sonucunda “yüzlerce

⁴¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, “‘Talim-i Edebiyat’ ve Muahezat”, Edebiyat Yazıları 1, s. 75.

⁴¹⁵ Ahmet Mithat, “Lügat-ı Ebüzziya Mukaddimesi Hakkında (Bazı Mütalaat)”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2998, 18 Haziran 1888.

⁴¹⁶ Ahmet Mithat, “Lügat-ı Ebüzziya Mukaddimesi Hakkında (Bazı Mütalaat)”, *Tercüman-ı Hakikat*.

binlerce lüğatin aslı” İbranice çıkacaktır diyerek kendisinin bu konudaki açıklamalarına göndermede bulunan Ahmet Mithat buna da itiraz edileceğini söyler:⁴¹⁷

Ey buna kamusperestan- ı fazılân nasıl sükût edecekler? Vakıa Ebüzziya “İbrî Arabîden akdemdir. O dahi kitab-ı semaviye o dahi enbiya-yı âzam lisanıdır. Hatta asıl millet “millet-i İbrahim” olup evlad-ı İsrail İbrîleri ve evlad-ı İsmail dahi Arabîleri teşkil etmişlerdir diye serd-i hakayık ile def-i itiraza gayret eyleyecek ise de hak mukabilinde mülzem olmak o adamların kârı olmadığı için yine mülzem olmayacaklardır. Muterizûn aleyh olacak diye zanneylediğimiz noktalardan şimdilik şu üçü kifayet eylesin. Kaviyyen ümit eyeriz ki bu tahmin eylediğimiz itirazlar vukua gelecektir.

Ahmet Mithat Efendi “‘Çiçek Demeti’ Karşısında: Edebiyat-ı Cedide ve Atika”⁴¹⁸ başlıklı diyaloglarla kurulu bir yazı kaleme alarak eski ve yeni çatışmasını somutlaştırmıştır. Yazıda “Edebiyat-ı cedideyi tasvir eden C. Bey” ile “Edebiyat-ı atikayı tecessüm ettiren Ayın. Efendi” arasında eğitim, giyim kuşam ve anlayış farkını ortaya koyar. Yazının sonunda C. Bey’in Ayın. Efendi’ye söylediği sözler Ahmet Mithat Efendi’nin eski taraftarlarına vermek istediği cevap niteliğindedir.⁴¹⁹

O sizin ettiğiniz şairiyet âlemini Ahmet Mithat kalemi ucuyla dokunur dokunmaz yıktı yebab eyledi. Fakat bu hâl o kalemdeki kuvvetten neşet etmedi. O köhne binanın kuvvetsizliğinden neşet eyledi. O bina yıkıldı. ... Evet! Biz şıkız! Alafrangayız! Moda perestiz! Biz iyi olan şeyi nerede bulursak alırız. Çünkü onunla memuruz. Siz hâlinizden memnunsanız haydi efendim meyhaneye gidiniz de “Var iken meyhane zevk-i cenneti etmem hayal” deyiniz. Ben ise şu çiçek demetlerinden bir taneciğini mübayaa ederek evime gidip kemal-i dikkatle mütalaa edeceğim.

Kısacası Ahmet Mithat Efendi eski edebiyat taraftarlarının saldırılarından rahatsız olmuş ve onlara cevaben yazılar kaleme almıştır. Bu yazılarında Arapçanın kutsal bir dil kabul edilmesinin yanlış olduğunu, Osmanlıcanın bir sözlüğünün hazırlanmasının önemini, Arapçadan bağımsız olarak dilin kendi kurallarının ortaya konulması gerektiğini anlatmıştır. Ahmet Mithat Efendi dil hakkında söylediklerini hiçbir eleştiriden çekinmeden eserlerinde de uygulamış, kendisinden sonra gelenlere örnek olmayı başarmıştır.

⁴¹⁷ Ahmet Mithat, “Lüğat-ı Ebüzziya Mukaddimesi Hakkında (Bazı Mütalaat)”, Tercüman-ı Hakikat.

⁴¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Çiçek Demeti Karşısında Edebiyat-ı Cedide ve Atika”, Edebiyat 1, ss. 204-212.

⁴¹⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Çiçek Demeti Karşısında Edebiyat-ı Cedide ve Atika”, Edebiyat 1, s. 210, 211.

Ahmet Hamdi Tanpınar “Midhat Efendi ise bir zamanlar attar çıraqlığı yaptığı Mısır Çarşısı esnafının içinde, onlarla yârenlik edermiş gibi yazar. ... Dil bu muharrirde sanki yazmaktan ziyade yârenlik içindir. ... Üslûbu esnaf kahvelerinde dinlediğinden hiç şüphe etmediğimiz meddah hikâyelerinin devamıdır. Hiç olmazsa o meşhur ve yorucu “deyip de geçmeyelim”leri buradan gelir. ... Hakikatte Ahmed Midhat Efendi'nin bütün eseri bir halk okuma odasıdır.”⁴²⁰ sözleriyle onun üslubunu eleştirir. Ahmet Mithat'ın dil konusundaki düşüncelerine baktığımız zaman onun bu tavrının bilinçli olduğunu ve eleştirilere aldırış etmediğini anlıyoruz.

“Muhabere” başlıklı imzasız yazısında (Mim. Lam. imzalı mektub-ı hususi sahibine) yazılarının hamallar tarafından da anlaşılmasının onu mutlu ettiğini belirtir:⁴²¹

Yazılarımızı hamalların da anlayabilmesinde iki suret görülür. Birisi hamallarımızın veyahut o menzilede bulunan halkımızın dahi muharreratımızı anlayabilecek kadar terakki etmiş olmaları ve diğeri yazılarımızın hamallar veya o menziledeki adamlar tarafından bile anlaşılabilir kadar sadeleşmiş bulunmaları suretleridir. Bu iki suretten hangisi “vaki” addedilirse edilsin zımından bahtiyarlığımız tahakkuk eder.

Ahmet Caferoğlu, “Ahmet Mithat Efendi ve Türkçemiz” başlıklı makalesinde Ahmet Mithat Efendi'yi dil savaşçısı olarak niteler ve onun dil konusundaki görüş ve düşüncelerini hayata geçirdiğini belirtir:⁴²²

Çağın ileri gelen aydınlarından ve millet hâdimlerinden Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ahmet Vefik Paşa gibileri bilhassa dilimizin düzenlenmesi ve sadeleşmesi üzerinde epeyce fikir yürütmüş, bu alanda daha semereli çalışabilecek yeni aydınlar yetiştirmeye çalışmışlardır. Ahmet Mithat Efendi bu cereyanın doğurduğu ilk dil savaşçılarından biridir. Şu farkla, ki o kendisinden önce meydana atılan, fakat fikir ve düşüncelerini bir türlü hayat alanına geçiremeyen seleflerine nisbetle, daha hazırlıklı olarak işe girişmiş ve ilk hamlede akıcı üslûbu ile bir çok yabancı kelimeleri dilimizden atarak yerine halkın alıştığı kelimeleri getirmeye muvaffak olmuştur. Üstelik üslûbundaki fazlalıkları atarak, Osmanlı aydınlarının dilini, bazılarının dediği gibi, meddahlarınkine yaklaştırmıştır.

Yusuf Akçura “İsanında, üslubunda fiilen en çok Türkçülük eden ve bu mesleğinde asla şaşırıp sürçmeyen ilk Osmanlı muharriri, Ahmet Mithat Efendi'dir,

⁴²⁰ Tanpınar, s. 447.

⁴²¹ Ahmet Mithat Efendi, “Muhabere”, Edebiyat 1, s. 177.

⁴²² Ahmet Caferoğlu, “Ahmet Mithat Efendi ve Türkçemiz”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt:1, Sayı: 1-2-3-4, Şubat, 2012, s. 2.

dersek bilmem hata etmiş olur muyuz?”⁴²³ diyerek onun, eserlerini sade bir Türkçe ile yazmış olduğunu belirtir.

Mustafa Argunşah Ahmet Mithat Efendi’nin dil konusunda ileri sürdüğü fikirlerin ileride “millî bir edebiyat” meydana getirilmesinde etkili olduğunu belirtir:⁴²⁴

Ahmet Mithat’ın ileri sürdüğü bu ilk fikirler, hayatı boyunca Osmanlı aydınları tarafından tartışılmıştır. İnişli çıkışlı geçen kırk yılın ardından Genç Kalemler dergisinde Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Ali Canip ve arkadaşları tarafından “Yeni Lisan” adıyla sistemleştirilmiş, bu dille millî bir edebiyat meydana getirilmiştir.

Ahmet Mithat’ın dil konusunda ileri sürdüğü fikirler sadece kendisinden sonra gelenleri değil kendisiyle aynı dönemde yaşayan yazar ve düşünürleri de etkilemiştir diyebiliriz. İsmail Gaspıralı’nın İstanbul’da verdiği “Tedrisat-ı Umumiye Hakkında Konferans”ının başında yaptığı takdim konuşmasından Ahmet Mithat Efendi’nin Gaspıralı’nın dilin sadeleşmesi ile ilgili yaptıklarını takdir ettiğini anlıyoruz:⁴²⁵

Rus Müslümanları için bir lisan-ı umumî (genel, ortak dil), lazım olduğunu düşünmüş; zira, lisan bir kavmin hayatıdır. Her şeyden evvel bu cihete büyük himmetler sarfı iktiza eder (harcanması gerekir). Bakmış ki lisanlar pek muhtelif (diller çok çeşitli). O kadar milyon halk, aynı lisanı tekellüm ettikleri (aynı dili konuştukları) hâlde çokları birbirinin dilini anlayamıyor; doğrudan doğruya bi’s-sühule (kolaylıkla) konuşamıyorlar. Bu muhtelif lisanları ıslah ve tevhide (düzeltmeye ve birleştirmeye) çok gayret etmiş ve fakat bununla beraber İstanbul’un Osmanlıcasından da ayrılamamış. Zira biz lisanı bu hâle getirinceye kadar neler çektik... Nergisîlerin, Veysîlerin şan ve şerefini tevkif ederek (durdurarak) biraz da kendi anlayacağımız lisanı söyleyelim dedik. Hayli çalıştık. Vakâa (gerçekten) mümkün merteye muvaffak olduk (başardık); lâkin güç muvaffak olduk. Bununla beraber hâlâ büyük kalemlerden çıkan eserleri kiminiz rahatla anlayamıyorsunuz. İsmail Bey Gaspıralı hazretleri bunu gördüğü için lisanı herkesin rahat rahat anlayabileceği bir surete koymuş; “süzmüş”, dediğim bu.

Alıntı yazıdan da anlayacağımız üzere Ahmet Mithat Efendi İsmail Gaspıralı’nın Rusya Müslümanlarının ortak bir dile ihtiyaçları olduğunu düşünerek bu yolda çalışmalar yaptığını ve bunu yaparken de “İstanbul’un Osmanlıcası”ndan ayrılamadığını söyleyerek İstanbul Türkçesinin Türklerin kullanacağı ortak bir dil durumuna gelmiş olduğuna işaret eder. Ayrıca dili bu duruma getirene kadar çok çalışmış olmalarına rağmen hâlâ Ahmet

⁴²³ Yusuf Akçura, **Yeni Türk Devleti’nin Öncüleri -1928 Yılı Yazıları**, (Yayına Haz. Nejat Sefercioğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 55.

⁴²⁴ Argunşah, “Ahmet Mithat Efendi’nin Türkçenin Sadeleşmesiyle İlgili Görüşleri”, *Turkish Studies*, s. 3.

⁴²⁵ İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 4 Eğitim Yazıları**, (Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, 2017, (Eğitim Yazıları), s. 504.

Mithat'ın istediği seviyeye gelmediğini de bu konuşmasından anlıyoruz. O, İsmail Gaspıralı'nın dili herkesin anlayacağı bir şekle koyduğunu söyleyerek onun yaptığı çalışmaları takdir eder.

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi birçok yazısında Osmanlıcanın sadeleşmesi gerektiğini savunmuş ve bu yolda neler yapılabileceğini anlatmıştır. O, Osmanlı Türkçesinin özellikle Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtulmasını, Türkçenin bir sözlüğünün yapılmasını, dilin kendine ait kurallarının belirlenmesini ve halkın kullandığı dilin yazıda kullanılmasını istemiştir. “Oxford darülmuallimlerinden Max Müller”⁴²⁶’in Türk dilinin tarihi ve yapısı hakkındaki yazısını tercüme ederek yayımladığı “Bend-i Mahsus-ı Lisanî: Filoloji ve Osmanlı Lisanı” başlıklı yazısının sonunda “İnşallahu Teala lisan-ı Osmanî hakkında kariben kendi tetkikat-ı filolojikiyamızı meydan-ı intişara koymaya ve o suretle lisanımızın kadr-i âlisini ispata muvaffak oluruz”⁴²⁷ temennisinde bulunan Ahmet Mithat Efendi en yakın zamanda yapılacak bilimsel çalışmalarla Türk dilinin kıymetinin ortaya konulmasını isteyecek kadar dil davasına sahip çıkmış bir edebiyatçımız ve düşünce adamımızdır.

1.2. Ahmet Mithat Efendi’nin Eğitim Anlayışı

1.2.1. Ahmet Mithat Efendi’de Eğitimle İlgili Düşüncelerin Oluşması

Tanzimat Dönemi’nde eğitim konusu üzerinde en çok duran yazar Ahmet Mithat Efendi’dir. Orhan Okay’ın belirttiği gibi “Doğu milletleri için Aristo nasıl Muallim-i Evvel idiyse Osmanlı’da Batı rüzgârlarının estiği büyük bir değişme dönemi olan 19. yüzyılın Hâce-i Evvel’i de odur”.⁴²⁸

Ahmet Mithat Efendi “bütün ömrünce öğretmek için öğrenecektir.”⁴²⁹ Hayatı boyunca süren öğrenmeleri ile ilgili bilgiler onun eğitim hakkındaki düşüncelerinin oluşması konusunda bizim için yol gösterici olabilir.

⁴²⁶ Friedrich Max Müller (d. 6 Aralık 1823 Dessau, ö. 28 Ekim 1900 Oxford), genelde bilinen ismiyle Max Müller, Alman filolog ve oryantalist.

⁴²⁷ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus-ı Lisanî, Filoloji ve Osmanlı Lisanı”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3315, 1 Temmuz 1889.

⁴²⁸ M. Orhan Okay, “İlk Öğretmenimiz: Hâce-i Evvel Ahmet Midhat Efendi”, **Ahmet Midhat Efendi** (Ed. Mustafa Miyasoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2012, (Ahmet Midhat Efendi), s. 30.

⁴²⁹ Tanpınar s. 440.

Düzenli bir eğitim hayatı⁴³⁰ olmayan Ahmet Mithat Efendi kendi kendini yetiştiren bir insandır. Orhan Okay'ın deyimiyle o bir otodidaktır.⁴³¹

Öğrenmelerine gelince... Bu tarafıyla hemen tamamıyla ve gerçek bir otodidaktır. Şüphesiz her insan gibi okullarda ve okul dışında, bilgisinden faydalandığı hocalar ve insanlar olmuştur, ama rahle-i tedrisinde yetişmiştir diyeceğimiz bir hocası yoktur.

Ahmet Mithat altı yedi yaşlarındayken Mısır Çarşısı'nda bir aktarın yanına çırak olarak verilir. Okuma ve yazmaya hevesli olan Ahmet bu yıllarda Hacı İbrahim Efendi isimli dükkân komşusundan okuma yazmayı, Galata'daki bir Frenk'ten Fransızca'yı öğrenir. 1856'da babasının ölümü üzerine Vidin'de bulunan ağabeyi Hafız İbrahim Ağa aileyi yanına aldırır. Ahmet, burada mahalle mektebine gider. Bir yıl sonra İstanbul'a dönerler ve Ahmet sıbyan mektebine devam eder. 1861'de sıbyan mektebini bitirir. Mithat Paşa'nın emrinde çalışan Hafız İbrahim Ağa, Paşa'nın Niş valiliğine atanması üzerine ailesiyle birlikte Niş'e gider. Ahmet, Niş'te üç yıl rüştiye eğitimi alır ve bu okulu "aliyyü'l-âlâ"⁴³² derecesiyle bitirir. 1864 yılında Mithat Paşa'nın Tuna Vilayetine vali olması üzerine Rusçuk'ta göreve başlayan ağabeyi ile Rusçuk'a giden Ahmet de Tuna Vilâyeti Mektubî Kalemine memur olur. Mithat Paşa, Ahmet'in eğitimiyle ilgilenir ve onun kendi kayınbiraderiyle birlikte Hacı Salih Efendi'nin medresesine devam etmesini ister. Burada Arapça ve Farsçasını ilerletir. Matbuat Kalemünde memur olan Dragan Efendi'den Fransızca dersleri alır. Dragan Efendi, Ahmet'e Fransızca öğretmenin yanında ilmini geliştirmesinin önemini de idrak ettirmiştir. Böylece Fransızca bir kitabı eline alıp okuyacak seviyeye gelmek için gayret etmesini sağlamış ve bu sayede Ahmet bir buçuk senede Fransızcasını istenilen seviyeye getirebilmiştir.⁴³³ Mithat Paşa bu yıllarda çalışkanlığını takdir ettiği Ahmet'e kendi ismini verir.

⁴³⁰ Ahmet Midhat Efendi'nin eğitim hayatıyla ilgili bilgileri hazırlarken şu kaynaklardan yararlandık: A. Hamdi Tanpınar, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, (Haz. Abdullah Uçman), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.; Hakkı Tarık Us, **Bir Jübilenin İntiba'ları: Ahmed Midhat'ı Anıyoruz!** (Haz. Hakkı Tarık Us), İstanbul, 1955.; Ahmet Midhat Efendi, **Menfa**, (Yay. Haz. Handan İnci), Kapı Yayınları, İstanbul, 2013.; Kâmil Yazgıç, **Ahmet Mithat Efendi, Hayatı ve Hatıraları**, Tan Matbaası, İstanbul, 1940. (Bir Jübile); Orhan Okay, "Ahmet Midhat Efendi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2014, Cilt:2, s.100.

⁴³¹ Okay, "İlk Öğretmenimiz: Hâce-i Evvel Ahmet Midhat Efendi", Ahmet Midhat Efendi, s.30.

⁴³² Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 16.

⁴³³ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 15.

Ahmet Mithat'ın hayatındaki dönüm noktalarından birisi ağabeyiyle yaşadığı bir tartışma sonucu evi terk etmesidir. O gece canına kıymak isteyen Ahmet Mithat Tuna mektupçusu Rıfat Paşa'nın nasihati ile bu fikrinden vazgeçer. Kalemdeki memuriyetinden ayrılır. Tapu defterleri doldurarak geçimini sağlamaya başlar. Tanpınar'a göre Ahmet Mithat'ın "çiraklık devri gibi bu mihanikî kopyacılığı da hayatının, eserine tesir edecek tesadüflerindendir."⁴³⁴

Bu tesadüflerin ikincisi Muhacirin Komisyonu reisi Şakir Bey'in onu koltuğunun altında tapu evrakıyla görmesi üzerine gerçekleşir. Şakir Bey onu evine davet eder, kendi kütüphanesini ona açarak tapu defteri yerine telif ve tercüme eserler yazmasını öğütler. Ahmet Mithat, Şakir Bey'in zengin kütüphanesinde okuma ve yazma işiyle meşgul olur. Tanpınar, Ahmet Mithat'ın hayatında Şakir Bey'in ve onun evinde misafir olduğu ilk gecenin, aslen Romanyalı olan ve keman çalan eşinin önemli tesiri olduğunu belirtir.⁴³⁵

Denebilir ki Midhat Paşa'dan sonra hayatında en mühim kapıyı "hem asker, hem şair, hem filozof" diye takdim ettiği Şakir Bey açmıştır. Romanlarındaki ev, okur yazar kadın, musikiye ayrılan saatler, hulâsa bütün bir ehli hayat zevki ve ferdî hayat fikri Menfâ'da kısaca anlatılan bu gecenin tesiridir.

Ahmet Mithat, Mithat Paşa'nın Bağdat'a tayin olması üzerine onunla Bağdat'a gider ve bir süre orada kalır. Bağdat'ta yaşadığı olaylar ve tanıdığı kişiler onun hayatında önemli etkiler bırakmıştır. Bunlardan Bağdat müftülüğü yapmış ünlü fıkıh alimi Muhammed Feyzi ez-Zühafî, onun İslami bilgilerinin genişlemesini sağlar. Ahmet Mithat'ın *Menfa*'da "ayaklı kütüphane"⁴³⁶ olarak nitelendirdiği İranlı Muhammed Bâkır Can Muattar onun öğrenme ve münakaşa hırsına yön veren kişidir. Ahmet Mithat, Can Muattar sayesinde tefsir, dinler tarihi, Doğu ve Batı felsefesi konularında birçok kişi ve kitabı tanır. Onun yönlendirmesiyle Tevrat'ı ve İncil'i okuyan Ahmet Mithat yine ondan, büyük müfessirlerin tefsirlerini içeren Kur'an tefsiri öğrenmiştir. Bağdat'ta Ahmet Mithat'a tesir eden bir diğer kişi Politika Müdürü Osman Hamdi Bey'dir. Avrupa'da iyi bir eğitim almış olan Osman Hamdi ona ilmini genişletmesi için kitap okumasını tavsiye

---

⁴³⁴ Tanpınar, s. 438.

⁴³⁵ Tanpınar, s. 438.

⁴³⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 40.

eder ve onun için Avrupa'dan kitap getirtir. Bu sayede Batı kültürünü yakından tanıma fırsatı bulur.⁴³⁷

Bağdat'a gitmesinden bir buçuk yıl sonra, 1870'te Basra mutasarrıfı olan ağabeyi vefat eder. Bunun üzerine bütün ailenin geçimi üzerine kalan Ahmet Mithat onları İstanbul'a gönderir, kendisi sekiz ay kadar daha Bağdat'ta kalır. Bu süre zarfında Politika Müdürü Osman Hamdi Bey, Kaymakam Feyzi Bey, Vali muavini Raif Efendi ile aynı evde kalırlar. Birbirleriyle her konuda çok iyi anlaşılan bu dört aydın insan, işlerinden kalan zamanı kitap okuyup yazarak, piyano çalarak, fotoğraf çekerek geçirir. Ahmet Mithat'ın hayatının en güzel zamanları olarak nitelendirdiği bu evdeki dönem, Tanpınar'ın deyimiyle "kitabın, musikinin (edebiyatımızda piyanonun ilk görünüşü bu evdedir), uzun konuşmaların devridir".⁴³⁸ "Mekteb-i Sanayi şakirdanını tedris için kaleme alınan *Hâce-i Evvel* risalesinin birinci ve ikinci"⁴³⁹ baskılarını 1870'te Bağdat'ta yapar. Yine aynı yıl bir çocuk kitabı olan *Kıssadan Hisse*'yi yayımlar. Hikâye ve roman külliyatı olan *Letaif-i Rivayat*'ın bazı cüzlerini de Bağdat'ta yazar. O esnada İstanbul'da Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi tarafından sıbyan mektepleri için bazı kitapların yazılmasıyla ilgili bir yarışma düzenlenir. İstenilen kitapları yazanlar ödüllendirilecektir. Ahmet Mithat Maarif Nezareti'nde bulunan Safvet Paşa'ya mektup yazarak *Hâce-i Evvel*'in üçüncü baskısı için kaleme aldığı müsveddeleri takdim etmek ve Maarif Nezareti'nde bu gibi işlerde çalışmak isteğini belirtip Dersaadet'e gelmek arzusunu dile getirir. Nezaretle yazışmalarından bir sonuç elde edemese de kendisi gibi yazı yazmaya hevesli birisinin işsiz kalmayacağını düşünerek İstanbul'a gitme kararı alır.

Ahmet Mithat Bağdat'ta bulunduğu sürece "ahval-i mülk ve devlete dair"⁴⁴⁰ ettikleri sohbetlerin onun düşüncelerinde değişiklik yaptığını, devletini, milletini tamamen başka bir nazarla görmeye başladığını anlatır:⁴⁴¹

---

⁴³⁷ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 42-44.

⁴³⁸ Tanpınar, s. 439.

⁴³⁹ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 46.

⁴⁴⁰ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 61.

⁴⁴¹ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 61, 62.

Biz devr-i istilâımızda dünyanın en güzel bir memleketine mâlik olmuşuz. O zaman elimizde bulunan ilim ve sanat vaktin ihtiyacıyla mütenâsib olduğu cihetle mâlik olduğumuz memleketleri ma'mur dahi etmişiz. Tamam dünyayı kuvve-i medeniyemiz önünde mağlûb görünce "işte maksat hâsıl oldu ya! Şimdi de istirahat edelim," demişiz. Halbuki gerek ilimde ve gerek sanatta hattâ servette bile kanaatin gelmiş olduğu dakika nokta-i kemâl addolunur ise de onu takip edecek istiğna dakikası dahi inhitâtın ilk menzilesi olur. Bu inhitâta biz dahi düçâr olmuşuz ki tedenniyâtımızdan haberimiz olmamış. Bir de Avrupa'nın bir iki yüz senelik sa'yinin semeresi olan terekkiyât-ı medeniyesi karşımıza çıkınca veleh ü hayrete düçâr olmuşuz. O kuvvet ile bizim acimiz arasındaki nispet hesaba kitaba sığar derecede olmadığını görünce kemâl-i telaşla biz de işe başlamış isek de kusurumuzun en büyüğü vâki olmuş ki emr-i teceddüde bir vukuf-ı kâmil ile başlamamışız. Avrupa'dan dost tanıdığımız devletlerin ve oralardan celb olunan memurların nasihat ve delâleti üzerine hareket etmekle kalmışız. ... Binâberin tarik-i terakkide ne kadar çalışmış isek hep akıntıya kürek çekmek kabilinden olarak çalışmışız.

Yukarıdaki satırlardan Ahmet Mithat'ın Bağdat'ta bulunduğu dönemde devletin ve milletin Avrupa medeniyeti karşısında geri kalmasının nedenleri ve bu durumdan kurtulmanın çareleri üzerinde düşündüğünü anlıyoruz. Yazmış olduğu *Kıssadan Hisse*, *Hace-i Evvel* gibi kitaplar da kendisinin daha o zamanlar eğitimle ilgilendiğini gösterir.

1.2.2. Ahmet Mithat Efendi'nin Eğitimin Yaygınlaşması Hakkında Düşünceleri

Ahmet Mithat Efendi'ye göre geri kalmışlıktan kurtulmanın çaresi eğitimidir. Ona göre ilerlemenin gerçekleşmesi için öncelikle milletin içinde bulunduğu durumun farkında olması gerekir. Halkın farkındalığı için de her şeyden önce cehaletten kurtulması, bilgi seviyesinin yükselmesi lâzımdır ki bu da eğitimle mümkün olacaktır.

Ahmet Mithat *Menfa*'da Namık Kemal'le siyasî konularda neden fikir birliğinde olamadığını açıkladığı yazısında toplumda yeniliklerin meydana gelebilmesi için halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi gerektiğini söyler:⁴⁴²

Bir millet için muhtâc olduğu teceddüdatın husulü evvel emirde maarife ihtiyâc gösterir. Bizde ise maarifin vücud ve ademini muvazene lâzım gelse yek kalemdede fıkâdânını hükmetmekten başka kolayı yoktur. Efkâr-ı umumiye sorulsun, elbette yüzde doksan sekiz nisbeti maarif denilen şeyi okumaktan yazmaktan ibaret olmak üzere hükmeder. Okumak yazmak bir insan için dinleyip söylemekten başka bir şey demek olmadığı ve bunlar tahsil-i maarifin medârı oldukları ve bir adam bunları öğrendikten sonra tahsil-i maarife başlayabilecek dereceye gelmiş olacağı henüz memleketimiz içinde taammüm etmemiş olan bir fikr-i cediddir. Biz milletimizin teceddüdü lüzumunu halkımıza anlatmak için ne diyeceğiz?

⁴⁴² Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 71.

Yukarıdaki alıntıdan anlaşıldığı gibi Ahmet Mithat halkın içinde bulunduğu geri kalmışlıktan haberdar olmadığını, kendi durumunun farkında bulunmadığını düşünür.

Ahmet Mithat *Devir*'de Mithat Paşa'ya hitaben yazdığı mektupta da başka memleketlerin medeniyet yolunda ilerlediğini ama kendi memleketinin geri kaldığını, bu nedenle ondan “maarif” istediklerini belirtir:⁴⁴³

Biz maarif istiyoruz. Adam olmak, medeni olmak istiyoruz. Hükümet bunların maarif ile gözleri açılırsa zap(t) ü rabbitları müşkül olur diye bizde maarifi imsâk ediyor.... Biz ilerleyemedik. Biz geride kaldık. Onların saadetine nazar-ı tahassürle bakıyoruz. Ah biz bu derecede kalacak adamlar mıyız? Herkes bize barbar diyor. Çünkü bizi fakir, cahil görüyorlar. Ah biz bu hakareti görecektir babaların evladı mıyız? Bizi okut, sanat öğret, zengin et, hür et. Ta ki biz de göğsümüzü gere gere Osmanlıyız diyebilelim. Terakki isteriz ey Veziriazâm, terakki isteriz! ...

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat Efendi'ye göre milletin Avrupa medeniyeti karşısında geri kalmasının en önemli nedeni cehalettir. Halkın içinde bulunduğu seviyeden daha ileri seviyede bir medeni hayatı isteyip bu yolda adımlar atması ancak onun bu bilince gelmesi ile mümkündür. Halkın bilinçlenmesi de eğitimle sağlanabilir.

İlerlemenin eğitimle mümkün olacağını düşünen Ahmet Mithat daha Bağdat'ta iken bu yolda adımlar atmaya başladığını söyler:⁴⁴⁴

... daha Bağdad'ta iken kendimce terakkiyât-ı milliye'nin tohumu olmak üzere usul-i tahsili tevhin ve teshil etmek tariklerini aramağa başlayıp hattâ kendi hanemde kendi çocuk için bir de ders açtım.

Ahmet Mithat *Hâce-i Evvel*'i de milletin ilerlemesi için “usul-i tahsili ıslah etmek” böylece eğitimin yaygınlaşmasını sağlamak amacıyla yazdığını belirtir:⁴⁴⁵

Daha Bağdad'ta bulunduğum zamandan beri bende bir emel hâsıl olmuş idi ki o da bizim memlekette usul-i tahsili ıslah etmek kaziyesinden ibaret idi. Hattâ bundan mukaddem daha ziyade tafsilât ve izahatıyla dermeyân eylemiş olduğum vechle ben kendi mütâlaât ve tasavvurâtımca milletimizin cidden terakki ve ihyası tamîm-i maarife mütevakkıftır itikadında bulunduğumdan ve tamîm-i marifin birinci mevkufları aleyhi ise usul-i tahsili teshil idüğinden Bağdad'ta Mekteb-i Sanâyi şakirdânı üzerinde zihnî tasavvur eylediğim birçok suretleri tecrübeye başlamış ve Hâce-i Evvel'in birinci ve ikinci tab'larını ve muahharen İstanbul'da neşreylemiş olduğum üçüncü tab'ını dahi bunlar için yazmış idim.

⁴⁴³Us, Bir Jübile, s. 46, 47.

⁴⁴⁴ Ahmet Midhat, Menfa, s. 63.

⁴⁴⁵ Ahmet Midhat, Menfa, s. 141.

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşıldığı gibi Ahmet Mithat'a göre milletin ilerlemesi ve dirilişi eğitimin yaygınlaşmasına bağlıdır. Bu düşünceyle kendisi eğitimin kolaylaşması ve yaygınlaşması yolunda çalışmalar yapmaya başlamıştır.

Ahmet Mithat'ın eğitimin yaygınlaşması hakkında ileri sürdüğü bir gerekçe de toplumun her kesiminin devletin yüksek mevkilerinde görev alma imkânına sahip olmasıdır. Bugünkü anlayışla eğitimde fırsat eşitliği diyebileceğimiz bir düşünceyle okuyarak yükselme imkânını her ferde sağlamak için eğitimin yaygınlaşması gerektiğini savunur.

Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektupta Osmanlı'da demokrasi olduğu için herkesin yüksek mevkîe ulaşma şansı bulunduğunu, bu yüzden eğitim öğretimin yaygınlaşması gerektiğini söyler:⁴⁴⁶

Bir de düşüneceksiniz ki biz Avrupa gibi aristokratik bir millet değiliz. Demokratik bir milletiz. Bir kuyucuzâde sadr-ı a'zam oluyor. Hele bir esir bile sultan oluyor. Bir fakirin kızını bugün bir mülazım alıyor. Yarın o mülazım müşir ve fakirzade kız dahi hanımefendi oluyor. Yahut oğlu vezir-i müşir olup kadın, efendi oluyor. Bu halde tamim-i terbiye ve ta'lim Avrupa'dan ziyade bize lazımdır.

Yukarıdaki alıntıda dikkati çeken bir nokta da Ahmet Mithat'ın, yüksek mevkîde görev yapacak birisinin eşi olma ihtimalinden söz ederek, kızların da yaygın eğitimin içinde olmasını istemesidir.

Ahmet Mithat toplumun eğitim seviyesinin yükselmesi için halkın her kesiminin okuma alışkanlığı kazanmasını ister. Bu düşünceyle özellikle çocuklar için okuma kitapları hazırlamıştır. Ahmet Mithat'a göre okumaya başlayan çocuklar için kullanılan okuma kitapları ağırdır, imlalarında tutarsızlıklar vardır ve okuyup bitirmesi beş altı ay zaman alacak kadar hacimli kitaplardır. Oysa Avrupa pedagoglarına göre “çocuklara verilecek kitapların bir hafta nihâyet on beş gün zarfında okunup bitmesi”, çocuğun anlayacağı kadar sade ve açık yazılmış olması, çocuğun bilgisini artıracak içeriğe sahip olması gerekir.⁴⁴⁷ Avrupalı pedagogların görüşlerini dikkate alarak okuma kitapları hazırlayan Ahmet Mithat bu kitaplarla ilgili şu açıklamayı yapar:⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, **Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar**, (Haz. F. Samime İnceoğlu-Zeynep Süslü Berktaş), Klasik Yay., İstanbul, 2011, s. 222.

⁴⁴⁷ Ahmet Mithat, “Kıraat Kitapları”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3147, 12 Kanunuevvel 1888.

⁴⁴⁸ Ahmet Mithat, “Kıraat Kitapları”, **Tercüman-ı Hakikat**.

İmdi, Medrese-i Süleymaniye usulünü tedvine başlamış olduğumuz şu sırada kıraat kitapları için dahi suret-i mahsusada tetkikat ve tecaribe girişerek bunlardan birçoklarını kaleme almışızdır. İlk kıraat için cümleleri ikişer kelimeden başlayıp bittedric artmak üzere bir kıraat kitabı yazılmıştır ki harekeli basılmak lâzım geldiğinden ayrıca basılacaktır. Ondan sonrası için ise beheri on altışar sahifelik olmak ve her biri bir madde-i nafiadan bahseylemek ve çocuk tarafından nihâyet on beş günde ve hatta biraz daha muktedir olanlarca bir haftada okunup bitirilmek üzere birçok kitapçıklar vücuda getirilmiştir ki mukaddema “Abdest Namaz” ve “Terbiyeli Çocuk” ve “Sağlık” nam kitapçıkları gazetemize dahi koyarak badehu ayrıca basmış olduğumuz gibi bu defa şu küçük kitapları evvelâ gazetemize koyarak badehu resail şeklinde basmaya karar verilmiştir.

Yazısının devamında çocukluk çağını çoktan geçirmiş olanların da kitaplardaki bilgilerden yararlanmasını sağlamak amacıyla bu okuma kitaplarını gazeteye koyduğunu belirtir.⁴⁴⁹

Ahmet Mithat aynı zamanda halkın genel kültür seviyesini yükseltmek amacındadır ve bu nedenle çocuklar için hazırladığı okuma kitaplarını büyüklerin de okuyarak kendilerini geliştirmelerini istemektedir. Dikkatimizi çeken diğer bir konu da okuma yazma öğretimi üzerine hazırladığı eserlerini sadece okullar için değil, çocuklarına evlerinde eğitim vermek isteyen veliler için de yazdığını söylemesidir. Bütün bunlar onun eğitimin yaygınlaşması için çalıştığını gösterir.

“Terakkiyat-ı umumiye dahi asıl ahali-i kuradan baş gösterirse memleket mamur ve millet zengin olur.”⁴⁵⁰ diyen Ahmet Mithat’a göre Osmanlı’nın gelişmesi, ilerlemesi için yapılacak en esaslı iş ilköğretimin köylere kadar yaygınlaşmasıdır.⁴⁵¹

Bundan evvel dahi söylemiş olduğumuz gibi ne kadar tekrar etsek zevaiden addolunamaz ki en ciddi en esaslı terakkiyat-ı Osmanimeyiz mutlaka ve behemehal Mekâtib-i İptidaiyemizin bu suretle tamim ve ıslahlarına vabestedir. Bir milletin kısm-ı azamını köylerde sakin olan halk teşkil eylediği gibi her milletin en faal ve mahsuldar ahalisi dahi ahali-i kurası olduğundan bunlar nimet ve lezzet-i maarıftan mahrum bırakılacak olur ise halka bihakkın tamim-i maarif edilmiş olmayacağı ve halkın cehalet-i umumiyesi ise âdeta her şeye her teşebbüsât-ı ıslahkârîde hükümet-i seniyyemizin gayret ve ikdamı hududunu tahdit eyleyecek bir mania suretinde kendisini meydana koyuvereceği derkârdır.

⁴⁴⁹ Ahmet Mithat, “Kıraat Kitapları”, Tercüman-ı Hakikat.

⁴⁵⁰ Ahmet Mithat, Avrupa’da, s.841.

⁴⁵¹ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Mebde-i Maarif”, Tercüman-ı Hakikat, nr. 3488, 23 Ocak 1890.

Alıntıdan da anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat’a göre ilerlemenin gerçekleşmesi için yapılacak olan yenilikleri halkın tamamının anlayıp kabul etmesi gerekir. Bütün halkın yapılacak olan yenilikleri anlayabilmesi de eğitimin köylere kadar yaygınlaşmasıyla mümkün olur. Konuyla ilgili olarak bir başka yazısında Ahmet Mithat tahsil için köylerden medreselere gelen on dört on beş yaşında öğrencilerin okumayı bilmediklerini, aynı durumun kasaba ve şehirlerdeki çocuklar için de söz konusu olduğunu söyler. Makalesinin devamında “Asakir-i Nizamiye-i Şahane için alay ve tabur mektepleri teşkil olunarak efradın mümkün mertebe okutulup yazdırılması” düşüncesinin de istenildiği gibi gerçekleştirilememesinin sebebinin taşrada ilkokulların ders verme düzenlerinin yetersizliği ve “köylerin büsbütün mektepsizliği” olduğunu yazar. Buna çözüm olarak köylerde usul-i cedit yöntemle eğitim verilmesi gerektiğini belirtir.⁴⁵²

Ahmet Mithat’ın “Mebde-i Maarif” başlıklı yazısındaki ilkokulların “köylere kadar tamimi maksadına itiraz edenler” olmuştur. O, bu itirazlara “Karyelere kadar da Maarif-i İptidaiyeyi” yaygınlaştırarak köylüyü “cehl-i küll halinden kurtarmaya kemal-i isticlal ile himmet eylemelidir ki hiç olmazsa kendi yaşını ve hangi ayın hangi gününde bulunduğunu ve hangi din ve devletten olduğunu ve elinde bulunan malın kadr ü kıymetini ve israf ve ibzâlin fenalığını falanını bilsin” diye karşılık verir.⁴⁵³ Ahmet Mithat köylerde kendi yaşını, mensup olduğu dini ve devleti bilmeyecek kadar cahil kimselerin olduğuna dikkat çekerek eğitimin köylere kadar yayılmasının neden gerekli olduğunu açıklamış olur. *Avrupa’da Bir Cevlan* adlı eserinde Montrö’deki izlenimlerini anlatırken oradaki köylülerin eğitim görmüş olmalarından övgüyle söz eden Ahmet Mithat yine eğitimin köylere kadar yaygınlaşmasının önemine değinir:⁴⁵⁴

Asıl cay-i istiğrabsa inekçi ve bağcı makulesi adamların kâffesini mektep görmüş, sözü sohbeti yolunda, mesleğince malumatı mükemmel adamlardan görmektedir. İnsan bu mislli köylülerle görüşmelidir ki tamim-i maarif demek ne demek olduğunu bihakın fark eylesin. Bir bunlarla görüşmelidir bir de bizim köylüleri nazar-ı dikkat önüne getirmelidir ki şehirlerde, kasabalarda rüştiye mektepleri inşasına verilen ehemmiyetin daha büyüğünü köylerde mektepler inşasına sarf eylemek lüzumuna kanaat-i kat’iye hâsıl olsun.

⁴⁵² Ahmet Mithat Efendi, “Bend-i Mahsus: Mebde-i Maarif”, Tercüman-ı Hakikat.

⁴⁵³ Ahmet Mithat, “Tamim-i Maarif Hakkında: İsabet-i Tahmin”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3490, 25 Kanunusani 1890.

⁴⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi., *Avrupa’da*, s. 841.

Anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat Efendi'ye göre milletin içinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtulması eğitimle mümkün olacaktır. Bu nedenle halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi, eğitimin toplumun her kesimini kapsayacak şekilde yaygınlaşması gerekir. Kısacası o, her ferdin eğitim görmesini istemektedir. İnci Enginün'ün belirttiği gibi Ahmet Mithat “kendisini kurtarmış kişilerle toplumun da yükseleceğine” inanır.⁴⁵⁵

Midhat Efendi ömrü boyunca yaygın eğitimin en önemli temsilcilerindendir. ... Onu Namık Kemal'in önderliğini yaptığı diğer aydınlarından ayıran tarafı ihtilalci olmayışıdır. Midhat Efendi kendisini kurtarmış kişilerle toplumun da yükseleceğine inanır.

1.2.3. Ahmet Mithat Efendi'nin Kadınların Eğitimi ile İlgili Düşünceleri

Toplumun eğitim yoluyla ilerleyerek Avrupa medeniyeti seviyesine yükseleceğine inanan Ahmet Mithat Efendi kadınların eğitimi üzerinde ısrarla durmuştur. İnci Enginün'ün belirttiği gibi o, “kadın eğitiminin önde gelen savunucusudur.”⁴⁵⁶

“Türk ve Osmanlı terbiyesinde” kızlar erkeklerden farklı yetiştiriliyordu. Toplumda “kadın ve erkeklerin ayrı ahlâkî görüşle telâkki edilmeleri” sonucunda eğitim öğretim konusunda da erkek ve kız çocukları arasında farklılık vardı.⁴⁵⁷ *Bahtiyarlık* romanının “Terbiye-i Nisvan” başlıklı bölümünde daha önceleri kız çocukları için “bir talim ve terbiye programı bikküllîye mefkut bir surette olduğundan”⁴⁵⁸ kız babalarının kızlarının eğitim ve öğretimini nasıl yapacaklarını bilemeyerek her birinin farklı yollara başvurdukları anlatılır.⁴⁵⁹

Meselâ bazıları eski usulce mahalle mekteplerinde çocuklarına birkaç hatim ettirtir ve şu tahsili biraz daha ileriye götürmek arzusunda bulunur ise çocuğa bir de inşa okutur idi ki, namaz kılmak için Kur'an okumaya olan ihtiyaç anlaşılabilirdi hâlde yazı yazmayan ve hiç de yazmayacak olan bir kız çocuğa inşa okutmanın lüzumu bir vechle anlaşılabilir idi. Bazıları ise kızlarının tedrisini kendileri deruhte ederek bir yandan mahalle mekteplerinde hafız olmaya kadar cebr eyledikleri kızcağızları diğer taraftan dahi kendileri emsileden başlatarak bina, maksud, izzî, merah, avamil, izhar, kâfiye diye âdeta bir medrese talebesi gibi ulûm-ı âliye-i Arabiye'yi

⁴⁵⁵ İnci Enginün, **Araştırmalar ve Belgeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000, (Araştırmalar), s. 52.

⁴⁵⁶ İnci Enginün, “Ahmet Mithat'ın Hala Geçerli Öğüdü: Kızlarınızı Okutun”, **Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar**, (Haz. Nüket Esen-Erol Köroğlu), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, (Merhaba Ey Muharrir) s. 193.

⁴⁵⁷ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında*, s. 371.

⁴⁵⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, *Letaif*, s. 311.

⁴⁵⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, *Letaif*, s. 311.

tahsile ve talim-i Farisî'den Nasihatü'l-hükema'dan bed' ile Tuhfe-i Vehbi, Pend-i Attar, Gülistan ve Hafız gibi kitaplardan Farisî okutmaya mecbur eyleyerek Fitnatlar, Leylalar gibi edibeler yetiştirmeye gayret eyler idi. Tahsilin böyle Osmanlılığa mahsus olan suretini beğenemeyerek alafranga heveskârı olanlar ise kızlarına mutlaka Fransızca öğretmek arzusunda bulunarak bunun için dahi bazı kudreti olanlar daha çocuk küçük iken hanelerine Frenk muallimleri alırlar veyahut çocuğu biraz büyür büyümez rahibeler idaresi altında bulunan Frenk mektebine verirler idi ki, bu kızlar dahi Avrupalı bir kızın öğrendiği şeyleri tahsil eyledikleri hâlde kendi hanelerinde kendi maişet-i Osmaniyeleri dairesi dahilinde bu tahsillerinin imkân-ı tatbikini bulamamak ve kendi baba ocağının yabancısı addolunmak gibi bir müthiş istikbale müheyya edilmiş olurlar idi.

Bu alıntıdan Osmanlı'da o döneme kadar kız çocuklarının eğitim öğretimiyle ilgili belli bir program olmadığını düşünüyoruz. Buna göre kız çocuklarının bir kısmının sadece mahalle mektebine gittiğini ve Kur'an okumaktan başka bir şey öğrenemediğini anlıyoruz ki maddi imkânlar düşünüldüğünde toplumdaki kız çocuklarının çoğunluğunu bu grubun oluşturduğunu kabul etmeliyiz. Bazı ailelerin kızlarına kendi çabalarıyla klasik eğitim verdiğini, bu kızların diğerlerinden daha fazla bilgiye sahip ama geleneksel kalıplarda kalmış olduklarını, bir bölümünün de kızlarının eğitimi Avrupalı eğitimcilere bıraktıklarını, onların terbiyesi ile yetişen kızların da kendi kültürüne, kendi toplumuna yabancılaştığını anlıyoruz. Sonuç olarak uygulanan yöntemlerin kız çocuklarının iyi bir eğitim alması için yeterli olmadığını görüyoruz.

Aynı yazının devamında anlatılanlar ise Ahmet Mithat'ın kız çocuklarının eğitimi ile ilgili yapılan düzenlemelerden memnun olduğunu gösterir:⁴⁶⁰

Maarifçe tensikat-ı ahiremiz hamd olsun bu fenalıkların kâffesini bertaraf ederek elyevm Osmanlı kadını olacak bir kızın okuyup yazmasını ve dinini ve milletin tarihini ve kendine mahsus olacak ve bahusus bir kadına muvafık gelebilecek suretteki edebiyatını ve hesabını ve usul-i defterisini ve ekonomisini öğrenmesi için iktiza eden tertibat-ı tahsiliyeyi yoluna konulmuş ve hatta bunun için kitaplar bile telif ve neşr olunmuş bulunduğundan badema kız babaları evlâtlarının talim ve terbiyelerini bizzat kendileri deruhte edecek bile olsalar ne yolda talim edeceklerini bilerek duçar-ı hayret olmayabilirler.

Ahmet Mithat kadınların eğitimi ile ilgili olarak erkeklerin çocukluktan çıkıncaya kadar kadınların terbiyesinde bulunduklarını bu nedenle kadınların iyi eğitim almaları gerektiğini yazar:⁴⁶¹

⁴⁶⁰ Ahmet Mithat Efendi, "Bahtiyarlık", Letaif, s. 311, 312.

⁴⁶¹ Ahmet Mithat Efendi, "Bahtiyarlık", Letaif, s. 312.

Zevciyet habli eğerçi kadınları erkeklerin emir ve nehiyelerine muti, münkad olmak mecburiyeti ile bağlamış ise de erkekler daire-i tufuliyetten çıkıncaya kadar kadınların terbiye ve sevklerine terk edilmiş bulunduklarından bir milletin kadınları ne kadar terbiyeli olur ise erkekleri dahi o kadar terbiyeli olabilmek muhakkakat-ı tabiiyedir. Kadınlar erkeklerin ilk mürebbi ve muallimleridirler.

Ahmet Mithat bir milletin erkeklerinin terbiyesini onları yetiştiren kadınların terbiyesine bağlı görmektedir. Hatta toplumun “terakkiyat-ı asriyeye muvafık olacak bir surette ıslahı”nın⁴⁶² kadınların eğitimiyle mümkün olacağını düşünür. Ahmet Mithat *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde çıkan “Muharrirlerimiz” başlıklı yazısında da “Terbiye-i milliye’nin ilk hocaları” anneler olduğu için onların eğitimlerinin önemli olduğunu belirtir:⁴⁶³

Terbiye-i milliye’nin ilk hocaları ümmühattır. Valideler ne derecelere kadar terbiye görmüş olurlarsa ilk talim ve tedipleri kendi himmet-i müşfikanelerine mevdu olan evladı o nispette terbiyeye muktedir olurlar.

Gazetede çıkan makalesinden on bir yıl sonra, 1899’da kaleme aldığı *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi* adlı kitapta annelerin çocukların ilk eğiticisi olduğu düşüncesini farklı bir yaklaşımla ele alır:⁴⁶⁴

Kitaplarda gazetelerde terbiye-i etfale dair ne kadar güzel şeyler okumuşsunuzdur. Bunların en çoğunda etfalin ilk mektebi, ilk terbiyehanesi aguş-ı mader olduğu söylenir. Bu söz yanlış değildir. Fakat o vazife yalnız valideye münhasır olmakla kalmaz. Vakıa hızanet, yani çocuğa bakmak şer’an validelere tayin olunmuş bir vazifedir. ... Bu böyledir ama valide kendisi ne kadar talim ve terbiye görmüşse evladına dahi ancak o kadarını öğretebilir.... İyi valideler her hâlde iyi terbiye olunan evlattan yetiştirilebilip evladın iyi terbiyesi yine iyi yetiştirilmiş validelere mütevakkıf kalmak bir devr-i batıl teşkil eder.

Bu alıntıdan Ahmet Mithat’ın annelerin çocukların ilk öğretmeni olduğu düşüncesinde biraz değişiklik olduğunu anlıyoruz. Ona göre anne olacak kadın başlangıçta bir çocuktur ve onun iyi anne olması için çocukken iyi eğitim alması, iyi yetiştirilmesi gerekir. Dolayısıyla iyi çocuklar yetiştirmek için iyi anneler yetiştirmek gerektiği fikri bir kısır döngüye yol açar. Yukarıdaki alıntı yazıda Ahmet Mithat “İyi valideler herhâlde iyi terbiye olunan evlattan yetiştirilebilip evladın iyi terbiyesi yine iyi

⁴⁶² Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 312.

⁴⁶³ Ahmet Mithat, “Muharrirlerimiz”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3007, 28 Haziran 1888.

⁴⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi*, (Haz. Gizem Akyol), Dergâh Yay., İstanbul, 2013, (Ana Baba) s. 29.

yetiştirilmiş validelere mütevakkıf kalmak bir devr-i batıl teşkil eder.”⁴⁶⁵ diyerek bu kısır döngüyü ifade eder. Ahmet Mithat yıllar sonra Fatma Aliye’ye yazdığı 1894 tarihli mektupta da aynı konudan söz eder:⁴⁶⁶

Kadınların evlat için ilk muallime oldukları artık eskimiş, çürümüş bir hükm olduğunu da söylemeli. Neden kadınlar ilk muallime olmakla kalsınlar? Cemiyet-i medeniyenin yarından çok a’zâsını onlar teşkil etmiyorlar mı?

Başlangıçta kız çocuklarının anne olduklarında çocuklarını iyi yetiştirmeleri için eğitim görmeleri gerektiği üzerinde duran Ahmet Mithat devrin ve şartların değişmesiyle bu düşüncesini geliştirmiştir denilebilir. O, kadının yerinin toplumda sadece anne rolüyle sınırlandırılmasına karşıdır. “Nisvânımızın dahi zükûrumuzdaki tenevvürât-ı fikriye ve terakkiyât-ı zihniye ile beraber terakki eylediği görülerek iftihar etmeli”⁴⁶⁷ diyerek kadınların da medeniyet yolunda erkeklerle beraber ilerlemesinin önemli olduğunu vurgular. Ahmet Mithat Fatma Aliye’ye yazdığı mektubunun devamında bizim demokratik bir millet olduğumuzu, her kesimden insanın yüksek mevkilerde görev alabildiğini, bu nedenle onlara eş olacak kadınların da iyi eğitim almış olması gerektiğini söyler. Ayrıca toplumda erkeklerin eğitime önem verildiğini, iyi eğitim almış bir erkeğin de aynı şekilde iyi eğitim görmüş bir kızla evlenmek isteyeceğini belirterek kızların da eğitim görmeleri gerektiğini yazar.⁴⁶⁸ Anlaşıldığı üzere kadın sadece evde çocukların bakıcılığını yapan bir anne değil aynı zamanda bir eştir.

Fatma Aliye Hanım’a yazdığı bir mektupta kadının evleneceği erkeğin eğitilmiş olmasını onun eğitim alması için bir gerekçe olarak gösterir:⁴⁶⁹

Bir de düşüneceksiniz ki biz Avrupa gibi aristokratik bir millet değiliz. Demokratik bir milletiz. Bir kuyucuzâde sadr-ı a’zam oluyor. Hele bir esir bile sultan oluyor. Bir fakirin kızını bugün bir mülahız alıyor. Yarın o mülahız müşir ve fakirzade kız dahi hanımefendi oluyor. Yahut oğlu vezir-i müşir olup kadın, efendi oluyor. Bu halde tamim-i terbiye ve ta’lim Avrupa’dan ziyade bize lazımdır.

⁴⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 29.

⁴⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s.223.

⁴⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 5.

⁴⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 223.

⁴⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 223.

Ahmet Mithat kızların yabancı dil öğrenmesini de ister. Bu düşüncesinin en önemli gerekçesi kızların evlenecekleri erkeğe uyum sağlamasıdır:⁴⁷⁰

Talimi de yolundadır. Okur, yazar. İhtimal ki lisan-âşinadır da. Zira zamanımızda kız babaları çocuklarına maarif-i Osmaniyeyi öğretmeye pek güzel himmet buyurdıkları gibi bir haylisi birer ecnebi lisanı dahi öğretiyorlar ki pek isabet ediyorlar. İhtimal ki yarın kızları ecnebilerle münasebeti olacak bir adamın zevcesi olur. Sefaretlere mensup kadınlar onun ziyaretine gelirler. Bunlarla lisan-ı umumi olan Fransızca'yı söylemekte maddî, manevî büyük fayda vardır. Velez ki ecnebiler ile münasebeti olmasın, şimdi delikanlılarımızın pek çokları lisan-âşinadırlar. Zevcelerinin dahi lisan-âşına olmasını bittabi tercihen arzu ederler.

Peder Olmak Sanatı'nda kızların yabancı dil yanında müzik eğitimi almış olmasının da önemli olduğunu söyleyen Ahmet Mithat bunu da yine kızın evleneceği erkeğin böyle bir talebi olacağını düşündüğü için gerekli görür:⁴⁷¹

Hasılı sizin müntehabınız dahi gereği gibi Fransızca biliyor. Pekâlâ! Müzikadan da mutlaka behresi vardır. Çünkü müzika talimi, lisan-ı ecnebi taliminden ziyade taammüm etmiştir. Bunlar bir kız için hasbelzaman levazım-ı cedidedendirler. Çünkü onları tezvic edecek olan gençler aglebiyetle mekâtib-i âliyede ikmal-i tahsil etmişlerdir. İlimlere, lisanlara vâkıf olmuşlardır. Bir zamanın ham halat kızları gibi mahluklarla yaşayamazlar. Bazıları ecnebi kızlarını alıyorlar ki buna gönlümüz hiç razı olmamakla beraber mazuriyetlerini dahi inkâr edemeyiz, ...

Kitabın ilerleyen sayfalarında kızların kocalarıyla birlikte geçirecekleri vakitleri güzelleştirmek için okuma yazma, müzik eğitimi aldığını söyler:⁴⁷²

Bundan mukaddem bir kız intihabı esnasında onun gençliğine, güzelliğine zamimeten okuyup yazarak maarif iktisap ettiğini müzika öğrendiğini falanı ne güzel tahayyül etmiştik. Kızlar niçin bu veçhile terbiye ediliyorlardı? Kocalarıyla birlikte geçirecekleri vakitleri letafetlendirmek için, değil mi?

Ahmet Mithat gayrimüslimlerin kızlarına yabancı dil öğrettiklerine özellikle dikkat çeker:⁴⁷³

O lisanlarda nev'iyet-i beşeriyenin ahval ve havayic-i hazırasıyla mütenasip kütüb-i cedide pek çoktur. Ne hacet? Bizim Osmanlı ve Müslüman kibarımıza nispetle gayrimüslim olan vatandaşlarımızın evlad-ı inasına ecnebi lisan öğretmek hiç bile lazım addolunamazken, mektepleri hınca hınç dolduran Rum, Ermeni ve Yahudi

⁴⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi, **Peder Olmak Sanatı**, (Haz. Gizem Akyol), Dergâh Yay., İstanbul, 2013, (Peder Olmak), s. 28.

⁴⁷¹ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 28, 29.

⁴⁷² Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 67.

⁴⁷³ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 28.

kızlarının hemen kâffesi bir lisan-ı ecnebi öğrenmeye mecbur tutuluyorlar. Bunların içinde öyleleri görülüyor ki âdeti bir Avrupalı kızdan hiç fark olunamıyorlar.

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşıldığı üzere gayrimüslim kızların bir Avrupalı gibi eğitim almalarına dikkat çeken Ahmet Mithat bunu aynı zamanda bir tehlike olarak görmektedir. İyi eğitim almış olan erkeklerin yabancı dil bilen, müzik eğitimi almış, kısacası kendilerine uyum sağlayacak bir kızla evlenmek istemesi doğaldır. Bu nedenle erkekler “Bir zamanın ham halat kızları gibi mahluklarla”⁴⁷⁴ evlenmektense istediği özelliklere sahip bir gayrimüslim kızla evlenmeyi tercih etmektedirler.

Ahmet Mithat bu endişesinden Fatma Aliye Hanım’a da söz eder:⁴⁷⁵

Hele asıl şunu düşüneceksiniz ki: Bizde terbiye-i zükûra büyük ehemmiyet veriliyor. Mektepler çocuk dolu. Bilhassa büyük şehirlerde mektebe gitmeyen çocuk yok. Köprü üstünde, vapurlarda üniformasız çocuk görülüyor. Bunlar tam medenî bir halka lâayık terbiyeyi, ta’lîmi görüyorlar, alıyorlar. Ya bunlar kendi terbiyelerine münâsîp kadını istemeyecekler mi? Bulamazlar ise Avrupaya müracaat etmeyecekler mi? Emsâli nedir mi? ... Bir milletin milliyeti kadınlar elinde olduğundan haremlemize unsur-ı ecânib girer ise ma’azallah milliyetin ihlâline kadar varılmayacak mı? İşte buralarını dahi düşüneceksiniz.

Ahmet Mithat bir kızın ev işleriyle ilgili bilgilere sahip olmasını, dikiş, nakış öğrenmesini önemli bir özellik olarak görür:⁴⁷⁶

... hem siz intihabınızda talihinizin büyük bir yardımına da nail olmuşsunuz, intihabgerdeniz olan kızcağz bu hüner ve maariften maada ev kadınlığını da biliyor. Şimdiki kızlarda terbiyenin bu cihetine o kadar ehemmiyet verilmiyor ama sizin müntehabeniz kiler ve mutfak ne olduklarından da gafil değildir. Değil mi? ... Ya el hünerleri asla ihmal edilebilir mi? Biçki, dikiş, nakış falan da lazım. Giyeceği bir gömlek hususunda dikişçilerin esiri olup kalmak bir kadın için hiç de şan sayılmaz.

Kızların on yedi yaşından önce evlendirilmelerine karşı olan Ahmet Mithat onların bu yaşa kadar yukarıda saydığı eğitimi tamamen almalarının mümkün olamayacağını söyler. Ama bu becerilerden bazılarını iyi öğrenmesi bile onun için iyi olacaktır.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 29.

⁴⁷⁵ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 223.

⁴⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 29.

⁴⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 29.

Öyle ya! Bir kadın şu saydığımız evsafın kâffesini mükemmelen cami olamaz, bhusus on yedi, on sekiz yaşındaki bir kızın ömrü o evsaf-ı mezkûreden kesbi olanların tahsiline kifayet edemez. ... Fakat kadın bunlardan bazılarına azıcık vâkıf olursa diğer bazılarına çokça vukufıyla bu noksanlarını örtebilir.

Buraya kadar tespit ettiğimiz kadarıyla Ahmet Mithat kızların erkekler gibi iyi bir eğitim almasını, yabancı dil öğrenmesini, bir müzik aleti kullanmasını onların evlenecekleri erkeklere uyum sağlamaları için istemektedir. Bunun yanında bazı yazıları Ahmet Mithat'ın kızların kendilerine uygun meslekler edinmeleri için eğitim görmelerini istediğini gösterir.

Konusu kızların eğitimi olan *Diplomalı Kız* romanının “Hatime” bölümünde anlatıcı, kızların eğitiminin erkeklerin eğitimi kadar önemli olduğunu ve kızların okuyarak meslek sahibi olabileceklerini söyler:⁴⁷⁸

Bir kız her ne olacak olursa olmalı talim ve terbiyesini ikmal etmiş bulunmalı. “Bizde kızların talim ve terbiyesine lüzum yoktur”, demek için “Bizde erkeklerin de talim ve terbiyesine lüzum yoktur” diyebilmek cesaretini peyda etmelidir, ama kızların terbiyesine “O kadar lüzum olmadığı dava edilebilecek imiş. Terbiye ve talimin ol kadarı bu kadarı olamaz. Nisvan dahi cemiyet içinde yaşadıkları medeniye-i insaniyenin azasından tanındıkça erkeklerin talim ve terbiyeye ne kadar ihtiyaçları var ise kadınların da o kadar ihtiyaçları vardır. Bunu şimdiki zamanlarda inkâra cesaret edecek olanları müstakbel mutlaka tekzip edecektir. Kadınlardan dahi tabibeler, eczacılar, cerrahlar, kâbileler, muharrirler, feylosoflar, muallimeler, falanlar filânlar çoğalıp meydan aldıkları zaman o tekzip-i maddî vukua gelecektir.

Ama o zaman ne zamandır? Daha çok uzakta mıdır? Gaybı Allah'tan başka kimse bilemez.

Fatma Aliye'nin “nisvan-ı İslam'ın terbiyesi” ile ilgili yazmayı düşündüğü eser hakkında ona tavsiyelerde bulunan Ahmet Mithat geçmişte yaşamış Müslüman kadınların içinden “Müderresler bile geldiğini”⁴⁷⁹ yazmasını söyler.⁴⁸⁰ Bunları yazmasına rağmen toplumun geleneksel anlayışının değişmeyeceğini ama buna rağmen kızların da erkekler gibi okuyup meslek sahibi olmaları gerektiğini belirtir.⁴⁸¹

Kadınlar meyânında olsun me'zûn ulema yetişmeli. Çünkü ötedenberi ve hâlâ dahi kadın hocaları bulunup bunlar familyalar içinde va'z u nasihat ve ta'lim ve terbiye işlerinde bulunuyorlar ise de ikmalleri maksûddur. Tabibeler Avrupa'dan ziyade bizde matluptur. Zaten kocakarı ilaçları yapıyor. Mestûriyet-i İslamiye hasebiyle

⁴⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Diplomalı Kız”, Letaif, s. 662.

⁴⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 222.

⁴⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 222.

⁴⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s.222, 223.

haremlere girecek tabiplerin kadın olmaları bizce müreccah ve hatta zaruridir. Avukat bile bulunmalı. Zira tevariüs ve eytâm ve sair umur-ı hukukiyede kadınların hukuku daima zayi oluyor. Erkekler zaaf ve cehalet-i nisvândan daima istifade eyliyorlar. Hasılı ressam bulunmalı, müellif bulunmalı. Çünkü erkeklik nasıl bir âlem-i vâsi ise kadınlık dahi öyle bir âlem-i vâsi'dir. Bu âlem hem de el-yevm mevcuttur. Onu ıslah etmeli.

Ahmet Mithat Efendi kızların iyi eğitim almalarını sadece evlenecekleri erkeklere uyum sağlamaları için değil aynı zamanda onların doktorluktan avukatlığa, ressamlıktan yazarlığa kadar çeşitli mesleklerde çalışmaları için istemektedir, demek yanlış olmaz. Ahmet Mithat'ın 1870'te yayımladığı *Felsefe-i Zenân* bu bakımdan dikkate değer bir eserdir. Tanpınar'ın dediği gibi “Buradaki genç kız hayatta çalışan bir kızdır. Hulâsa Çalığışu'ndaki Feride'den evvel biz Zekiye Hanım'ı görürüz.”⁴⁸² Fatma Aliye'nin gazetede yazılarının yayımlanması üzerine buna karşı çıkanlar olmuştur. Ahmet Mithat Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektupta konuyla ilgili görüşlerini belirtirken gün gelip kadınların erkeklerle birlikte matbuat aleminde çalışacağını söyler:⁴⁸³

Bir kadının bir erkek ile kalem arkadaşı olabilmesi kimin hayaline sığar idi? Fakat bundan sonra iş daha da başkalaşacaktır. İhtimal ki hanım kızlarınız neşriyata başladığı ve benim oğlum bir Mithatzâde olarak matbaada benim yerime geçtiği zaman orada birlikte çalışacaklardır. Evet birlikte çalışacaklardır da hiç kimsenin nazar-ı istiğrabını bile celb etmeyeceklerdir. Bir erkek ile bir kadının gönülleri birer cihet-i meşruaya merbut olduğu halde aralarında yalnız bir refakât-ı kalemiye bulunabileceğini şimdi bu asrın zihni belki de kabul edemese bile o asrın zihni kabul edecektir.

Ahmet Mithat fikirlerini toplumun değerlerine ters düşmeden, onları zamanla ikna edecek şekilde, alıştırma alıştırma anlatmayı tercih eder. Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektupta kadınların örtüsüyle ilgili meseleleri “lüzumundan ziyade bile liberal”⁴⁸⁴ yazmasını söyler. Bu da onun ihtiyatlı tavrının sonucudur. *Tercüman-ı Hakikat*'te çıkan “Ahmet Mithat'a Mektup ve Cevabı” başlıklı makalede yazdıkları da aynı tutumun ifadesidir. *Hâce-i Evvel*'i ilk neşrettiği zaman itirazlara maruz kalmıştır, şimdi ise “şayan-ı istifade bir eser” olarak görülmektedir. Bunu şöyle değerlendirir:⁴⁸⁵

⁴⁸² Tanpınar, s. 456.

⁴⁸³ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 69.

⁴⁸⁴ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s.222, 223.

⁴⁸⁵ Ahmet Mithat, “Ahmet Mithat'a Mektup ve Cevabı”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 149, 11 Kanunuevvel 1878.

Demek oluyor ki küçükten küçüğe alıştırmak suretiyle büyük işlere dahi tabiatıyla istidat hasıl olacak. Tam da istidat hasıl olunca bir Ahmet Mithat'ın vücuda getiremeyeceği işleri yeniden yeniye zuhur edecek binlerce Ahmet Mithatlar vücuda getirebilir.

Dolayısıyla Ahmet Mithat'ın kızların evlenecekleri erkeklere uygun bir eş olmaları veya iyi evlilikler yapmaları için iyi bir eğitim almalarını söylemesi de aslında kızların erkekler düzeyinde eğitim görmeleri gerektiği fikrine toplumu alıştırmak için kullandığı bir araç olabileceğini düşündürür.

Sonuç olarak “erkeklik nasıl bir âlem-i vâsi ise kadınlık dahi öyle bir âlem-i vâsi'dir. Bu âlem hem de el-yevm mevcuddur. Onu ıslah etmeli.”⁴⁸⁶ diyen Ahmet Mithat toplumun yarısını oluşturan kadınların eğitilmiş olmadıkları sürece o toplumun yükselmeyeceğini görmüş ve kadınların erkeklerle eşit seviyede eğitim almaları gerektiğini savunmuştur. Ahmet Mithat kadının eğitilmiş olmasını aynı zamanda onun kendine uygun işlerde çalışması için de ister ve günün birinde bu isteğinin gerçek olacağına inanır. O, bu ileri görüşleriyle içinde yaşadığı toplumayol gösterdiği gibi kendisinden sonra gelenlerin de önünü açmıştır.

1.2.4. Ahmet Mithat Efendi'nin Çocuk Terbiyesi, Okullar ve Öğretmenler ile İlgili Düşünceleri

Ahmet Mithat'ın eserlerinde “Çocukların eğitimi, beslenmesi, süt anne, evlilik dışı çocuklar, anne babanın evladı üzerindeki hakları ve görevleri hakkındaki görüşleri” yoğun olarak işlenir.⁴⁸⁷

Esaret romanıyla “edebiyatımıza çocuk ve çocuk terbiyesi”⁴⁸⁸ girdiğini söyleyen Tanpınar, Ahmet Mithat'ı “cemiyette öğretici” olmasının yanında “çocuğuyla uğraşmaktan hoşlanan ilk aile babası”⁴⁸⁹ olarak niteler. Onun ev yaşamı “çocuklarıyla meşgul olduğu saatler, 1300-1310 [1882-1892] seneleri okuyucusunun karşısında daima bir ideal gibi” parlayacaktır. O sadece “kendi çocuklarıyla değil semt çocuklarıyla da sonuna kadar” meşgul olur.⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 223.

⁴⁸⁷ Enginün, *Araştırmalar*, s. 52.

⁴⁸⁸ Tanpınar, s. 455.

⁴⁸⁹ Tanpınar, s. 451.

⁴⁹⁰ Tanpınar, s. 452.

Orhan Okay Ahmet Mithat'ın “çocuk mevzuuna bu kadar geniş olarak temas eden” ilk muharririmiz olduğunu belirtir:⁴⁹¹

Ahmet Mithat'ın çocuk bahsine dair söyleyeceği daha çok şey vardır. Bilhassa çocuk yetiştirilmesinde, terbiyesinde, sağlığını korumada, iyi gıda almasında Osmanlı ailesinin eksiklerini tamamlamak için Fransızca birçok kitaptan istifade etmiş, yeni kitap ve makaleler yazmıştır. Kanaatimizce çocuk mevzuuna bu kadar geniş olarak temas eden ilk muharririmizdir. Çocuklara tedris edilmek üzere hazırladığı ve zamanına göre oldukça zevkle okunabilir öğretici kitaplarını bir tarafa bıraksak bile yalnız ebeveyn için yazdığı kitaplar onun bu konuya eğilmesinin önemini gösterir. Bunlar arasında Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhiyesi; Hikmet-i Peder; İstidad-ı Etfal; Babalar ve Oğullar; Peder Olmak Sanatı; Ana ve Babanın Evlat Üzerinde Hukuk ve Vezaifi bütünüyle bu meselelere uzanan kitaplardır.

Ahmet Mithat anne babalara çocuk eğitimi ve terbiyesinin önemini ve “bu ehemmiyetle beraber şu iştigalin onlar için mucip olacağı safa ve lezzeti” anlatmayı istemektedir. Kendisini bu konuda çalışmaya mecbur gördüğünü, bir “kütüphanecik vücuda getirmek ve o kütüphane muhteviyatını zahirde maddeten dahi tecessüm ettirecek mini mini bir müzehanecik teşkil etmek” istediğini belirtir. Bu amaçla ilk olarak *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi*'ni yazmıştır. Bundan sonra *Baba Olmak Sanatı* adlı kitabı hazırladığını haber verir.⁴⁹² Ahmet Mithat anne babalara çocuk eğitimi ve terbiyesinin önemini anlatan eserler kaleme almak amacıyla Avrupa'da yazılmış ve pedagojiyle ilgili önemli kişilerin görüşlerini içeren kitaplar okumuştur:⁴⁹³

Kariîn-i Osmaniyyeye biraz da şu yolda hizmet-i kalemiye ifası için elimizde bulunan mehazları tevsie lüzum görerek en meşhurlarından intihap tarikiyle sekiz on kitap mübayaa ettik ki zaten kütüphanemizde mevcut olanlar ile beraber miktarları yirmiye tecavüz eyledi. Yalnız Fransız lisaniyla yazılmış yirmi kitap! Avrupa milel-i müterakkiyesi gibi üç dört yüz seneden beri terakkiyata çalışan halkın terbiye-i evlat hususunda hâsıl edebildikleri usul-i hazırayı dahi kâfi ve tamam bulamayıp usul-i mezkûreyi itmam etmek maksadıyla bir suret-i müntekidanede yazılmış yirmi kitap! Ama öyle yirmi kitap ki Kant gibi Darvin gibi müteahhirîn-i hükemanın akvalini de cami! Bu yoldaki esami-i meşhureden iki yüz kadarını havi! Hele bunların birisi Pedagoji Tarihi'dir ki Eflatun'dan Spinoza'ya gelinceye kadar iki bin beş yüz seneden beri bütün mütemeddin milletler terbiye-i etfal için ne gibi yollar düşünülmüşler, keşfetmişlerse cümlesini icmal etmiş koca bir cilttir.

⁴⁹¹ Okay, Batı Medeniyeti, s. 280.

⁴⁹² Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 72, 73.

⁴⁹³ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 21.

Ahmet Mithat’a göre iyi bir çocuk yetiştirmenin önemli olduğu bilinci gençlerin evliliği düşünmeleriyle başlamalıdır. İnci Enginün’ün de belirttiği gibi “Evlilik onun için çok önemlidir. Bunu birçok eserinde tekrar tekrar dile getirir”.⁴⁹⁴ Roman ve hikâyelerinde evlilik konusunu sıklıkla işlemiş, sağlıklı yuvalar kurulması için okuyucularına yol göstermeye çalışmış olan Ahmet Mithat gençlere bu yolda hayaller kurduracak edebi eserler de yazılmasını ister:⁴⁹⁵

Zira bu kadar romanlar yazılıyor, bu kadar tiyatro oyunları tanzim olunuyor ve bunlarda âşık ve âşıkının birçok ahvalleri tasvir ediliyor da bu hasbihallerin âdeta hiçbirisinde “sevdiğim güzel güzel çocuklar tevlid ederiz, onları şöyle talim ve böyle terbiye ederiz, bunlar bizim mahsul-i sevdamız olacaklarından her birimiz onları sevdikçe yine yekdiğerimizi sevmiş oluruz” tarzında bir söze hemen asla tesadüf edilmiyor.

Çalışmamızın roman ve hikâye ile ilgili bölümünde Ahmet Mithat’ın evlilik konulu eserleri ele alındığı için burada bunu tekrar etmiyoruz. Ancak Ahmet Mithat’ın roman ve hikâyelerini incelediğimiz bölümde ele almadığımız, konusu ve muhtevası bakımından bu bölüme uygun bulduğumuz bir eserinden söz etmek istiyoruz. Bu eser “Ahmet Mithat Efendi’nin anlatım tekniği ve muhtevası bakımından dikkate değer romanlarından biri” olan ve “Bugüne kadar edebiyat tarihçilerinin ve eleştirmenlerin dikkatini çekmeyen”⁴⁹⁶ *Hikmet-i Peder* adlı eseridir. Romanda gençlerin evliliğe hazır olmaları, kızların ve erkeklerin evlilik çağı, çocuk terbiyesi vb. gibi konular işlenir. Mekteb-i Hukuk mezunu, yirmi iki yirmi üç yaşlarında genç bir avukat olan Siret Bey bizzat tanımadığı ama hakkında güzel şeyler duyduğu, iyi eğitilmiş, gazetelerde yazıları çıkan bir kızla evlenmek ister. Kızın babası Doktor ... Bey evlilikle ilgili geliştirdiği “hikmet-i peder” düşüncesi doğrultusunda önceleri Siret Bey’in evliliğe hazır olduğuna inanmadığı için kızını ona vermek istemez. Yaşanan gelişmeler sonucunda iki genç evlenir.

Ahmet Mithat’a göre evliliğin amacı “nev’iyet-i beşeriyemizin idamesine hizmet etmek”, “ailemizin mevkiini ibka eylemek”, “bizden sonra ailemize şan ve şeref verecek

⁴⁹⁴ Enginün, Tanzimat’tan Cumhuriyete, s. 197.

⁴⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 23.

⁴⁹⁶ Fazıl Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Bilinmeyen Bir Romanı”, *Yeni Türk Edebiyatı*, Sayı:9, Nisan, 2014, ss. 7-16.

ahlaf yetiştirmek”tir.⁴⁹⁷ Bu nedenle gençlerde çocuk sahibi olmakla ilgili duygu ve düşüncelerin evlenmeden önce başlaması gerektiğini söyler.⁴⁹⁸

Kararlaştırdığımız teehhülde doğacak olan çocuklarınızın filhakika dostu olacak ve bunları cidden seveceksiniz, onların hüsn-i hâllerini, selametlerini, bahtiyarlıklarını daha şimdiden düşünmeniz lazım gelir. ... Bu yoldaki düşünceler hamiyetli bir baba için vezaif-i tabiiyededirler. ... Çocuklarınızın bahtiyarlığını daha çocuğunuz doğmadan düşünmek bu sanat-ı nazifenin birinci ilcaatındandır.

İyi bir evlat yetiştiren babanın şanı evladı sayesinde yükselecektir. Bu sadece erkek çocuklar için geçerli değildir. Kızların eğitimine de bu açıdan bakan Ahmet Mithat’a göre “güzel terbiye etmiş olduğu kızını meratib-i âliyeye namzet kılan bir adama tezvic ederek damadı sayesinde kendisi dahi mesut ve bahtiyar olmuş adamlar dahi asla nevadirden değildirler”.⁴⁹⁹

Evlenilecek kızla ilgili vasıflardan söz ederken de onun fizikî güzelliğinin dışında iyi eğitilmiş ve çocuk sahibi olabilecek kadar sağlıklı olması gerektiğini söyler.⁵⁰⁰ Babalar “yarın kızları ecnebilerle münasebeti olacak bir adamın zevcesi” olabilecekleri ya da evlenecekleri delikanlı yabancı dil bildiği için “zevcelerinin dahi lisan-âşına olmasını” tercih edecekleri düşüncesiyle kızlarına yabancı dil öğretmelidir. Evlenilecek kızın “müzikadan da mutlaka behresi” olması gerekir.⁵⁰¹ Bütün bunlar “bir kız için hasbelzaman levazım-ı cedidedendirler. Çünkü onları tezvic edecek olan gençler aaglebiyetle mekâtib-i âliyede ikmal-i tahsil etmişlerdir.” Bütün bunların yanında kızın “ev kadınlığını da biliyor” olması gerekir. “Bizzat vekilharçlık ya bilfiil aşçılık etmek için değil, belki hane idaresinin esası demek olan kiler, ambar ve mutfak ahvalinin cahili olmamak” büyük bir özelliktir. “Biçki, dikiş, nakış”⁵⁰² da bilmesi gerekir.⁵⁰³

Kızların küçük yaşta evlenmelerine karşı çıkan Ahmet Mithat erkeğin evlilik yaşıyla ilgili bir sınır koymaz, onun evliliğe hazır olması gerektiği üzerinde durur.

⁴⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 16.

⁴⁹⁸ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 26, 27.

⁴⁹⁹ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 16.

⁵⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 28, 29.

⁵⁰¹ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 28.

⁵⁰² Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 28, 29.

⁵⁰³ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 56.; Ahmet Mithat Efendi, **Hikmet-i Peder**, (Haz. Gizem Akyol), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s. 51.

Hikmet-i Peder romanında evliliğin sorumluluklarını idrak etmeden evlenen erkeklerin felaketlere sebep olduğunu anlatarak Doktorun oğlu Nüzhet’e şunları söyler:⁵⁰⁴

Bir adam evlenecek mi? Bilmeli ki onun için badema hanesi haricinde âlem yoktur. Zevki, safası, eğlencesi, her şeyi kendi yuvası içinde aranacak, bulunacaktır.

Ahmet Mithat evlenecek gençlerde kalıtsal hastalıklara da dikkat edilmesi gerektiğini düşünür. Bu nedenle “Yalnız zevcesinin sıhhat-i zahiresini düşünmek dahi kâfi değildir. Zevcenin peder ve validesinin sıhhatlerini düşünmeye kadar bu lüzum ve ihtiyaç bihakkın vardırılmaktadır”.⁵⁰⁵ Ahmet Mithat’a göre erkekler de baba olacağı için sağlıklı olmalıdır.⁵⁰⁶

Başka hiçbir nokta-i nazardan olmasa bile peder olma nokta-i nazarından sıhhatimizi muhafaza ile mükellef ve buna mecbur olduğumuzu nazar-ı ehemmiyetten asla teb’id edemeyeceğiz.

Kısacası Ahmet Mithat’a göre “... evlada asıl miras bırakılacak şey olsa olsa sıhhat-i vücut olabilir. Vücut sahih ve salim olmadıktan sonra evlat ne servet ve sâmândan istifade edebilir ne de hüner ve irfandan!”⁵⁰⁷

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat Efendi evlilik konusunda çok yönlü düşünür. Gençlerin her yönden evliliğe hazır olması, sağlıklı ve mutlu yuvaların kurulması o yuvada yetişecek çocuklar için uygun ortamın hazır bulunması bakımından önemlidir.

Evlenmek isteğiyle tatlı hayaller kuran gençlerin evlilikten asıl maksadın “baba olmak” olduğunu düşünüp düşünmediklerini sorgulayan Ahmet Mithat iyi terbiye almış gençlerden ümitlidir.⁵⁰⁸

Bahusus fikir ve terbiye-i kadime-i Osmaniye ve İslamiyelerini maarif-i cedide tahsiliyle değiştirmeyip bilakis bir kat daha tezyin ve tarsin etmiş olan gençler nezdinde “evlat ü iyal sahibi olmak” tabir-i meşhuruyla evladı iyale takdim ve tercih edenler bile nevadirden değildirler.

⁵⁰⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Hikmet- Peder*, s. 86.

⁵⁰⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 50.

⁵⁰⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 54.

⁵⁰⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 58.

⁵⁰⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 23.

Ahmet Mithat toplumun gelişmesini aile içi eğitime ve bunu da anne babaların bu konuda bilinçli olmalarına bağlar.⁵⁰⁹

... erkek ve kadın her birimiz babalık ve analık sanatının mukteziyatına bihakkın tevfi-k-i muamele edecek olursak ... hanelerimiz dahi mekâtib-i ibtidaiyeye mahreç olur. Mekâtib-i ibtidaiyeye gönderilecek çocuklarımızı hanelerimiz içinde öyle bir tehye ve i'dad edebilmiş oluruz ki onların inbisata gelmiş olan kabiliyetlerine göre maarif-i iptidaiye programları pek az ve gayr-ı kâfi görüleceğinden onların programları bittabi devlet tarafından ıslah edilecekleri gibi bu ıslah rüşdiye ve idadiyelere ve nihayet mekâtib-i âliyeye kadar da teselsül eder. Bir on beş seneye kadar iş bir hâl kesp eyler ki o zaman mazi, hâl ve müstakbele doğru bir nazar-ı tettebbu tamim edenler bizim bugünkü zamanımızı, biz otuz sene evvelimizi nasıl görüyorsak öyle görürler.

Çocukların sadece maddi yönden değil manevi yönden de iyi yetiştirilmesi gerektiğini anlattığı *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi* adlı eserinde anne ve babanın hukukunu şöyle belirler:⁵¹⁰

Evet, evlâdın tevlid ve himayesi emrinde valideye düşen vazife o kadar büyük ve zahmetli ve hatta tehlikelidir ki hukukun vazife mütenasib olacağı kaide-i adaletine kıyasen validenin hukuku pederden pek çok ziyade olmak zaruriyat-ı bedihe mertebesine kadar da varır. Hukuk-ı maneviye ciheti böyledir. Ama hukuk-ı maddiye ciheti böyle olmak üzere hükmolunmamıştır.

Ahmet Mithat kadınların her şeye rağmen medeni ihtiyaçları bakımından çocuk gibi kabul edildiklerini, ömürlerinin sonuna kadar erkeklerin himayesine muhtaç olduklarını söyler. Bu nedenle dünyaya getirdikleri çocuğun da bakımı, beslenmesi babanın sorumluluğundadır. Onun için “evlat üzerindeki hukuk-ı medeniyetin külliyeti yine pedere irca olunmuştur”.⁵¹¹ Ahmet Mithat’a göre “baba olmak sanatı, ana olmak sanatından akdem ve bi’l-vücuha ondan ehemdir”⁵¹²dir. Buna göre Ahmet Mithat çocukla ilgili sorumlulukların çoğunu babaya yüklemektedir. Bu sorumluluk daha ziyade maddi yöndendir. “Cihet-i maneviye gelince validenin hukuk-ı maneviyesi pederin hukuk-ı maneviyesinden elbette daha çok ziyadedir”.⁵¹³

⁵⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 90, 91.

⁵¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Ana Baba*, s. 19.

⁵¹¹ Ahmet Mithat Efendi, *Ana Baba*, s. 19.

⁵¹² Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 76.

⁵¹³ Ahmet Mithat Efendi, *Ana Baba*, s. 19.

Ahmet Mithat çocukların “ilk mektebi, ilk terbiyesi ağıuş-ı mader”⁵¹⁴ olduğı düşüncesine tam olarak katılmaz. Ona göre “o vazife yalnız valideye münhasır olmakla kalmaz”⁵¹⁵, çocukların talim ve terbiyesi annelerden önce babaların görevidir.⁵¹⁶

Erkek çocuklar yedi ve kız çocuklar dokuz yaşlarına gelinceye kadar terbiyeleri validelere tahsis buyurulmuştur. ... “İyi evlat yetiştirmek için iyi valideler yetiştirmelidir” demişler. Ama iyi valide olarak yetiştirilecek mahluklar dahi o surette yetiştirilmezden evvel yine evlat değil miydiler? İyi valideler her hâlde iyi terbiye olunan evlattan yetiştirilmiş validelere mütevakkıf kalmak bir devr-i batıl teşkil eder. Şu surette tahakkuk eyler ki evladın talim ve terbiyesinden ibaret bulunan vazife-i maneviye valide kadar ve belki ondan ziyade ve terakkiyat-ı medeniye nokta-i nazarınca validelerden akdem pederlere aittir.

Ahmet Mithat’ın bu düşüncesinin sebebi kadınların erkeklerle aynı eğitim seviyesine sahip olmamasıdır. Medeni bakımdan ilerlemiş olan milletlerde bile kadınların okudukları halde erkeklerle eşit görülmediklerini anlatarak geri kalmış ülkelerde kadınların durumunun bu bakımdan daha kötü olduğunu belirtir:⁵¹⁷

Hakikat bu milel-i müterakkiye nezdinde kadınların kemalat-ı zihniye ve ruhiyesine emniyet ve itimat henüz o kadar azdır ki nev’-i beşerin bir nısf-ı cemilini teşkil eden sınıftan nısf-ı diğerini havâyic-i maneviyesine hüsn-i hizmet ve o hizmette muvaffakiyet beklenmek şöyle dursun yalnız kendi sınıfları hakkında bile kıfayetleri teslim olunamıyor. Sınıf-ı zükurun haiz olduğı hukuk-ı medeniyenin birçoğundan sınıf-ı nisvan mahrum bırakılıyor.

...
Evladın terbiye-i maneviyesine analar kadar hatta nisvanında henüz bu kabiliyet olmayan halk ve familyalara göre analardan evvel ve onlardan ziyade babalar borçludurlar. Zira böyle olan halk ve familyalar nezdinde evvelce beyan olunduğı veçhile kadınlar bir sabavet -i daime hâlinde tasavvur olunacaklarından onların evladı terbiye etmeleri şöyle dursun kendileri dahi erkeklerin nezaret-i mürebbiyanelerine muhtaç kalıyorlar.

Buradan da anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat’a göre erkek daha iyi eğitim aldığı ve toplumda kadından daha üstün görüldüğü için çocukların terbiyesi, annelerden çok babaların görevidir.

Ahmet Mithat anne babalara çocukların ruhen ve bedenlen sağlıklı yetişmelerinin önemi konusunda da nasihatlerde bulunur. Çocuğun sağlıklı büyümesi, güçlü bir bedene

⁵¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 29.

⁵¹⁵ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 29.

⁵¹⁶ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 29.

⁵¹⁷ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, ss. 30-32.

sahip olması için beslenmesinden giyim kuşamına kadar her konuda dikkatli olunması gerektiğini anlatır. Bu noktalarda yapılan bazı yanlışlardan, batıl inanç ve davranışlardan söz ederek “çocuğun mahiyet-i uzviye ve ruhiyesini evvel be evvel öğrenmedikten, bilmedikten sonra” ona iyi bakılamayacağına dikkat çeker. “‘Bilgi’ sahibi olmadıktan sonra maişet-i maddiye hususunda zenginliğin nef’inden ziyade zararından korkulsa istib’ad olunmamak icap eder.”⁵¹⁸ diyen Ahmet Mithat çocuk hakkında bilgi sahibi olan anne babaların her bakımdan sağlıklı çocuk yetiştireceklerini belirtir.⁵¹⁹

Zira vezaif-i maddiyelerini ona müteferri olan hakayık-ı ilmiye ve dakayık-ı fenniyeyi bilerek ifaya bihakkın muktedir olan ebeveyn vazife-i maneviyelerini dahi böyle bilerek ifa edecekleri cihetle bunların himmet ve himayesiyle vücut âlemine ayak basan çocuklar cismen kavi ve salim olacakları gibi ruhen dahi kavi ve salim olurlar da öyle akşamları ortalık karardıktan sonra tabiat-ı âlem değişmiş ve cihanı birtakım ervah-ı habise istila etmiş gibi şuraya buraya yalnız çıkamamak ve çarşamba karısı ve gulyabani vesair mütevehhimat korkusundan göz açamamak gibi beliyyelerden masun kalırlar ve binaenaleyh hayatlarının lezzetini bihakkın bulurlar.

Ahmet Mithat çocukların ruh sağlığını bozacak batıl inançlar, hurafelerle ilgili düşüncesini *Çengi* romanında işlemiştir. Romanda annesinin etkisiyle cin, peri hikâyeleri ile büyüyen Daniş Çelebi gerçeğe hayali ayıramayan biri olur ve sonunda delirerek ölür.

Ahmet Mithat çocuğu iyi terbiye edebilmek için onu fizyolojik ve psikolojik yönleriyle iyi tanımak gerektiğini düşünür.⁵²⁰

Mademki çocuk bir zemin-i iştigal ittihaz edilecektir evvel be evvel o zemin malum olmalı ki onunla edilecek iştigalden dahi bir semere hasıl olabilsin.

Bu düşünceyle Gabriel Compayre tarafından yazılan *Çocuğun Ahlâk ve Zekâca İnbisatı* adlı kitabı kendisine “bir plan gibi” kabul eden Ahmet Mithat “kendi tettebbu ve tecrübe”lerinden de yararlanarak “çocuk ne olduğu hakkındaki efkâr-ı müdekkikini” topladığı *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhiyesi* adlı eseri yazmıştır.⁵²¹ Eser “Nevzad”, “Harekât”, “Rüyet”, “Samia, Zaika, Şamme, Lamise”, “İlk Teheyyücat”, “Tekellümden Evvel ve Sonra Kuvve-i Hafıza”, “Tahayyülün Eşkâl-i Mütenneviyası”, “Vicdan, Dikkat,

⁵¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 27.

⁵¹⁹ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 27.

⁵²⁰ Ahmet Mithat Efendi, **Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhiyesi**, (Haz. Gizem Akyol), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, (Çocuk), s. 17.

⁵²¹ Ahmet Mithat Efendi, Çocuk, s. 17, 18.

Teselsül-i Efkâr”, “Meyelan, Taklit, Tecessüs”, “Muhakeme”, “Çocuk Tekellümü Nasıl Öğrenir?”, “Meş ü Hareket, “Hissiyat-ı Ahlâkiye”, “Çocuklar Lehide ve Aleyhinde Sözler” bölümlerinden oluşur. Gabriel Compayre’nin yazdığı medhal bölümünü özetle tercüme eden Ahmet Mithat şu görüşlere yer verir:⁵²²

Bugünün çocukları yarının adamlarıdır. İnsaniyetin, medeniyet-i insaniyenin müstakbeli çocukların hâliyle mütenasıptır. Bugünkü çocukların hüsn-ü terbiye ve talimi yarın medeniyet-i beşeriye zimamını ellerine alacak olanların bazı-yı muvaffakiyetlerine kuvvet vermek demektir. Fakat sabavetin hakayıkını nazar-ı vukufumuzdan setr eden perdeler kaldırılıp da sabavetin fi’l-hakika ne olduğunu öğrenmez ve onun esrarına vukuf peyda etmezsek çocukları bihakkın nasıl terbiye ve talim edebiliriz?

Alıntıdan da anlaşıldığı gibi insanlığın geleceği çocukların durumuna bağlıdır. İnsanlık anne babaların çocuklarını iyi yetiştirmeleri sonucunda ilerlemiştir.⁵²³

Evet! İnsanlık denilen şey, derece-i ibtidaiyesinden şimdiki derece-i gayesine kadar mahza babaların ve anaların babalık ve analık sanatı mukteziyatını hüsn-i ifaları semeresiyle terakki etmiştir. Evet! Bu veçhile terakki ettiğini bize asıl Pedagoji Tarihi gösterecektir.

Ahmet Mithat’a göre küçük çocuklar kendi dikkatleri ile çevrelerinde gördükleri, duydukları çok şeyi öğrenirler. Çocukların konuşmayı nasıl öğrendikleri üzerinde duran Ahmet Mithat onların etraflarında konuşulan dili kendi kendilerine öğrendiklerine dikkati çeker. Hatta çocukların birden fazla dili aynı anda öğrenebildiklerini ve bu durumun “Avrupa mütetebbi ve müdekkiklerinin henüz nazar-ı dikkatlerini celp etmeyen hakayıktan” olduğunu söyler.⁵²⁴ Kendi çocuklarından beşinin Osmanlıca’yı ve Rumca’yı birlikte öğrendiklerini, “Beyoğlu’nda Ermeni familyalarının çocukları meyanında Ermenice, Osmanlıca ve Rumca’yı beraberce öğrenenler daha ziyade calib-i nazar-ı hayret olmak”⁵²⁵ gerektiğini söyleyerek küçük çocukların birden fazla dil öğrenebildiklerine dikkat çeker. Çocuklar okula başlama yaşına gelene kadar “pedagoji ahkâmı dahilinde terbiye edilirlse”⁵²⁶ çok şey öğrenirler ve okula hazırlanmış olurlar.⁵²⁷ Ahmet Mithat’a

⁵²² Ahmet Mithat Efendi, Çocuk, s. 21.

⁵²³ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 88, 89.

⁵²⁴ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 43.

⁵²⁵ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 44.

⁵²⁶ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 40.

⁵²⁷ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 45.

göre çocuk okuma yazma öğrenmeden önce ona okuduklarını anlayacak seviyeye gelmesini sağlayacak bilgiler verilebilir. Çocuklar gördükleri şeyleri öğrenirler. O yüzden “öğrenecekleri şeyler mutlaka derunlarında yaşadıkları mahallere göre”⁵²⁸ olur. Ahmet Mithat çocukların okuma yazmayı bilmeden oyuncaklar, resimler ve modellerle nesneleri öğrenebildiklerini ve nesneleri öğrenen çocukların okumaya başladıkları zaman okuduklarını anlayabildiklerini söyleyerek kendi yaşantısından örnekler verir.⁵²⁹

Gelişmiş ülkelerde altı yaşından küçük çocuklar için bu yöntemi kullanarak eğitim veren okulların olduğundan söz eder:⁵³⁰

Memalik-i sair-i müterakkiyede altı yaşından aşağı çocuklar için dahi mektepler vardır. Bunlara “Ekol Maternelle” yani “Validelik Mektepleri” denilir ki leylileri de vardır neharileri de! Ama bunlarda kıraat ve kitabet dersleri yoktur. “ilm-i eşya” dersleri vardır. O “ilm-i eşya” derslerinin kitapları nedir, bilir misiniz? Birçok resimler, modeller, oyuncaklar!..

Resimler, oyuncaklar ve modellerle eşyayı tanıyan çocuk “bu mektepten çıkıp da okumaya yazmaya başladığı zaman birçok şeye vakıf âdeti mini mini bir âlim iktidarıyla başlar”.⁵³¹ Ahmet Mithat, eşyaya ait hükümleri öğrettiği için, çocuklara nesnelerle ilgili bilgilerin on yaşından sonra da verilmesi gerektiğini anlatır.⁵³²

Evet, çocukları on yaşından sonra dahi ilm-i eşya derslerinde devamı mecbur etmek lazım gelecektir. Birçok hükem ile beraber Spencer⁵³³ dahi bu reydedir. Bu reye göre “ulum” demek birtakım kavaid mecmuası demektir. O kavaid eşyaya ait olan ahkâmdır. Eşya-yı mezkûre bilinmedikten sonra ahkâmını öğrenmekte çendan fayda görülemiyor. Spencer diyor ki: Bir kimseye mesela bir lisanı öğretmeli de onun ahval-i sarfiye ve ahkâm-ı nahviye ve sairesini sonra öğretmeli. Bilmediği bir lisanın ahkâm ve kavaidini öğrenmekte hiçbir mana yoktur, diyor. Hakkı da yok mudur? Bizim lisan-ı şerif-i Arabiyi suret-i tahsilimiz düşünölsün. Arapça henüz selam vermesini bilmediğimiz bir zamanda “İ’lem inna ebvabe’t-tasrif hamsetun ve selasun” veyahut “El-kelimetü lafzu vaz’un li-ma’na müfredun” diye başladığımız ilimlerde ne kadar müşkülata uğruyoruz. O müşkülât ile beraber yine Arapçayı öğrenemiyoruz.

Buna göre Ahmet Mithat Avrupa’da çocukların okula başlamadan önce “Validelik Mektepleri” yani anaokullarında resimler, oyuncaklar aracılığıyla nesneleri

⁵²⁸ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 45.

⁵²⁹ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, ss. 49-53.

⁵³⁰ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 49.

⁵³¹ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 53.

⁵³² Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 54.

⁵³³ Herbert Spencer (27 Nisan 1820- 8 Aralık 1903), İngiliz filozof ve sosyolog.

öğrendiğini ve eğitime başladıklarını anlatır. Bu sayede çok şeyi tanıyan çocuk okuma yazmaya başladığı zaman, onun zihninde okuduğu şeylerle ilgili bir bilgi bulunması nedeniyle, okuduklarını da kolay anlar.

Avrupa’da kadın, erkek herkes çalışmak zorunda olduğu için küçük çocukların bakılması amacıyla okul öncesi böyle kurumlar meydana gelmiştir. Bunların bazılarının yatılı kurumlar olduğunu anlatan Ahmet Mithat bunların “Avrupa’da ihtiyacı medeniyeye cümlesine girmiş” olduklarını söyler. Bizde henüz böyle okullar yoktur ama “bu yoldaki mektepler yapılmış dahi olsalar ciğerparelerini bunlara tevdi şefkatli validelerden binde birisi rıza”⁵³⁴ gösteremeyeceklerini belirtir. Annelerin çocuklarına aşırı düşkün olmaları nedeniyle onların eğitimlerine engel olduklarını söyler:⁵³⁵

Bizdeki valideler henüz çocuklarını göz önünden ayıramazlar. ... İkmal-i tahsil için Avrupa mekteplerine gönderilmeleri lazım gelen kocaman delikanlı şakirdandan birçoklarını mahza validelerin şefkatleri bu nimetten mahrum bırakır ki bunlardan birisi dahi bu muharrir-i fakirdir.

Rüştiyeyi bitirdikten sonra kendisini okumak üzere Avrupa’ya göndereceklerini ama annesinin buna razı olmaması nedeniyle gidemediğini anlatan Ahmet Mithat annelerin bu konuda cehaletinin mazur görülmesini de ister:⁵³⁶

Bundan dolayı o biçareleri hiç olmazsa mazur görmelidir. Çocukları kendi zamanlarından başka bir zamanda yaşayacaklarını, o zaman kendileri rahmet-i hakka vasil olmuş bulunacaklarını ve çocukları gözleri önünden ayırmamak valideler için ancak bir hodgâmlık sayılacağını temyiz derecesinde terakkiyat-ı fikriyeye mazhar olmadıkları için mazur görmelidir.

İsmail Gaspıralı’nın *İvan ve Süleyman* hikâyesinin konusu onun da Ahmet Mithat’la aynı düşüncede olduğunu gösterir. Bu hikâyede biri Müslüman diğeri gayrimüslim ailede yetişen İvan ve Süleyman on üç yaşına geldikleri zaman Mısır’da yaşayan bir Fransız tüccar onları yanına alıp yetiştirmek ve çalıştırmak ister. İvan’ın annesi buna izin verirken Süleyman’ın annesi oğlunun gurbete gitmesini istemediği için izin vermez. İvan iş sahibi olur, annesine de para gönderir. Süleyman bir süre işsiz kalır, sonra kahveci çırağı olur ve hayatına köyünde kahveci olarak devam eder. İvan zengin

⁵³⁴ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 55.

⁵³⁵ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 55.

⁵³⁶ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 57.

olup ailesini de rahat ettirir, Süleyman yoksul bir hayat sürer. İsmail Gaspıralı bu hikâye aracılığıyla Müslüman annelerin çocuklarını yanlarından ayırmak istememeleri yüzünden çocuklarının da kendilerinin de sıkıntılı bir hayat sürmek zorunda kaldıklarını; bu düşüncede olan Müslüman toplumun da gelişemediğini anlatmak istemiştir. Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı bu konuda aynı düşünceye sahiptir denilebilir.

Ahmet Mithat çocukların okuma yazmaya başlama yaşları ile ilgili görüşlerini de yazmıştır. O, okuma yazma öğretiminin altı yaşından önce olmasına karşıdır. Çocuğun ömründen “dört sene ve dört ay ve dört gün”⁵³⁷ geçtikten sonra okula verilmesinin doğru olmadığını, “çocukların hiç olmazsa altı yaşını ikmal etmelerinden evvel”⁵³⁸ kesinlikle okula başlatılmamaları gerektiğini söyler.⁵³⁹

Çocuk yedi yaşından önce okuduklarını anlayamayacağı için ona okuma yazma öğretmek çocuğu boş yere yormak olur.⁵⁴⁰

Dokuzuncu ve hele yedinci yaşından evvel çocukları okutup yazdırmaya sevk etmek beyhude yere yormaktır...

Okuduğunu anlamak hem de mümkün merteye anlayabilmek kudretini altı yedi yaşındaki çocuklarda değil a on on iki yaşlarındaki çocuklarda aramanız bile beyhudedir. Vakıa bu yaşlardaki bir çocuk elindeki kitabı saldır saldır okur. O kitabın muhteviyatını imla etseniz yanlışsız olarak yazar bile. Ama anlamaya gelince ümid-i beyhudeye, hayal-i hâma düşmeyiniz. Anlayamaz. ...

Kısacası Ahmet Mithat çocuğun okuduğunu anlayacak seviyeye gelince ona okuma yazma öğretilmesini ister. Çünkü okumak ve yazmak bilgi sahibi olmak için gereklidir.⁵⁴¹

Ahmet Mithat çocuk terbiyesi konusunda okulların önemi üzerinde de durur. Eski zamanlardan beri okullar, dolayısıyla öğretmenler çocukların eğitimi konusunda babaların vekili olmuşlardır.⁵⁴²

Okulların eğitim öğretim için her bakımdan iyi bir donanıma sahip olması çocukların iyi eğitim alması ve medeniyetin ilerlemesi için önemlidir.⁵⁴³

⁵³⁷ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 39.

⁵³⁸ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 40.

⁵³⁹ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 45, 46.

⁵⁴⁰ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 47.

⁵⁴¹ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 51.

⁵⁴² Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, 33.

⁵⁴³ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 33, 34.

Mekâtib-i umumiye her nerede lüzum ve layığı derecesinde tanzim edilmişlerse orada maarif ve onun zımnında terbiye-i medeniye dahi terakki etmiştir.

Mizan gazetesinde çıkan “Medar-ı Tayin” başlıklı bentte İzmir’den dönen bir âlimin “on yıldan beri İzmir’de Müslüman erbab-ı kesp ü kârının azaldığına ve sebebi de Rüştîye Mektebi olduğuna dikkat eylediği” açıklanmıştır. O âlim kişi okulda “Efendi” namını alacak kadar eğitim görenlerin “devlet memuriyetlerine göz dikivermelerini” önlemek için esnaf çocuklarına ilkokulda gerekli bilgiyi verdikten sonra Mekâtib-i Rüştîye ve Âliyenin kapılarının onlara kapatılması gerektiğini söylemiştir. *Mizan* gazetesi de devlet dairelerinde çok fazla “mülazım” ve “namzetler” bulunduğunu yazarak bu âlimin görüşlerini destekler.⁵⁴⁴ Bu görüşlere katılmadığını belirten Ahmet Mithat Efendi Avrupa’dan örnek vererek orada esnaf çocuklarının okuduktan sonra baba mesleğine devam ettiklerini söyler. Ahmet Mithat’a göre Avrupa’daki çocukların okulu bitirdikten sonra baba mesleğine devam etmelerinin nedeni onların okullarda ticaret yapacak kadar bilgi ve donanımına sahip olarak yetiştirilmeleridir. Bizde ise rüştiyede verilen eğitimin ticaret için yeterli olmaması yüzünden okulu bitiren öğrenciler esnaf olmayıp devlet memuru olmaktadır.⁵⁴⁵

Ahmet Mithat bir tüccarın hangi malın nereden, ne şekilde elde edilip nasıl satılacağını bilemediği takdirde nasıl ticaret yapacağını; “Edevat-ı cedide-yi sanayiye nasıl tatbik edeceğini bilemez ise” ne iş yapacağını sorar. Bu bilgilere sahip olmayanların ellerinden “kahvecilikten, hamallıktan” başka bir şey gelmeyecektir. Dolayısıyla “Rüştiyeleri kapayarak yalnız Maarif-i İptidaiye ile iktifaya rey etmek İzmir gibi kasaba ve şehirler etfalini hizmet-i devlette kesp ü kâra da yaramayacak bir menzileye indirmek demektir”. Bunun yerine “Mekâtib-i İptidaiyeyi de Mekâtib-i Rüştîyeyi de yeniden ıslah ederek etfali o mekteplerde peyda edilecek kudret ile sanayi ve ticaret mesleklerinde dahi kudret olabilecek” duruma getirmelidir.⁵⁴⁶ Yıllar sonra Fatma Aliye’ye yazdığı bir mektupta rüştiyeye giden öğrencilerden bir kısmının yüksek tahsile devam etmeyip çeşitli

⁵⁴⁴ Ahmet Mithat, “Tamim-i Maarif Hakkında: İsabet-i Tahmin”, Tercüman-ı Hakikat.

⁵⁴⁵ Ahmet Mithat, “Tamim-i Maarif Hakkında: İsabet-i Tahmin”.

⁵⁴⁶ Ahmet Mithat, “Tamim-i Maarif Hakkında: İsabet-i Tahmin”.

işlerde çalışmayı tercih ettiklerini söyler ve “halkın kendi hikmetini daha güzel”⁵⁴⁷ belirlediğini dile getirir.⁵⁴⁸

Maarifin iptidaiye, rüştiye, âliye kısımlarına inkısamından erkeklerce de maksad herkesin mesleğine göre ta’lim olunmasıdır. İbrahim Kâmil’in rüştiye-i askeriyedeki sınıfı 244 kişi oldukları halde ancak yüz kadarı idadiyelere gidip ondan ziyadesi esnaf, tacir veyahut adi memur olmak için tahsile nihayet vermiş. İdadiyeye gidenler hep sınıfın en iyileri. Demek ki çocuklar daha yüksek maarifi beceremeyeceklerini kendileri de görmüşler de ekmek parasını daha kolay hizmetlerden çıkarmak için tahsile nihayet vermişler. Halk kendi hikmetini daha güzel tayin eder.

Hangi meslekten olursa olsun kişilerin iyi eğitim almış olmasının önemli ve gerekli olduğunu düşünen Ahmet Mithat bu nedenle çocukların ilköğretimle kalmamasını, daha ileri düzeyde eğitim almasını istemektedir denilebilir.

Ahmet Mithat Ermeni ve Rumların eğitimdeki ilerlemelerine de dikkatleri çeker ve “Rum ve Ermeni patrikhanelerinin ıslah ve tamim-i maarif emrindeki himmetleri köylere kadar çoktan vasıl olmuştur. Bizim için biraz daha teehhür eyleyecek olursa vaktin pek geçmiş sayılması da cümle-i muhtemelattandır” sözleriyle bu konuda geç kalınmaması için uyarıda bulunur. Yine onların başarılarına işaret ederek “kesp ü kârda bizi geride bırakan Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin mekteplerinde neler okuduğunu tahkik etmeyince bu mesleğe dair” görüş bildirmenin büyük hatalara sebep olacağını söyler.⁵⁴⁹

Ahmet Mithat Efendi millî eğitimin daha ileri seviyeye ulaşması hususunda yapılması gereken işleri milletin sahiplenmesini ve yapmasını ister. *Basiret*’te çıkan bir yazısında milletin kendi okullarını yapmasını, hatta okul kitapları yazıp basmasını söyler.⁵⁵⁰

Bizde erbabı kalem yok mu? Kitab yapamazlar mı? Çok değil üç beş erbabı himmet bir yere gelip de bir cemiyet teşkil etseler, bir muntazam mekteb yapsalar, çocuklara en kolay talim ve tahsil ettirmek yolunu düşünüb (pek sade bir şey olduğu cihetle kemali suhuletle) bulsalar, buldukları usul-ü tedrisiyeyi ilan etseler, paraları yoksa erbab-i servetin himmetine müracaat etseler, devletten isteseler muvaffak olamazlar mı zannedersiniz? Biz dava ediyoruz ki hem muvaffak olurlar hem millete hizmet ederler, hem de kendileri bu himmetlerinin bedeliyle müstefit olurlar. Lâkin hani ya erbabı himmet?

⁵⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 222.

⁵⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 222.

⁵⁴⁹ Ahmet Mithat, “Tamim-i Maarif Hakkında: İsabet-i Tahmin”.

⁵⁵⁰ Us, Bir Jübilenin İntiba’ları, s. 44.

Özetle Ahmet Mithat Rum, Ermeni, Bulgar, Yahudi gibi azınlıkların kendi gayretleri ile açtıkları okulları halka örnek olarak göstermekte, eğitimin ilerlemesi için milleti okul açarak, kitap basarak âdetâ eğitim seferberliğine çağırmaktadır.

Okulların, anne ve babaların çocuklarına karşı “vezaif-i maneviyelerini” yerine getiren vekiller oldukları için, manevi aile hükmünde olduğunu düşünen Ahmet Mithat yatılı okulların daha yararlı olduğunu söyler.⁵⁵¹

Yüksek öğrenim düzeyine gelmiş öğrenciler hakkında da onların artık kendi ailelerine tâbi olmadıklarını ve onların eğitimle ilgili her türlü ihtiyacını devletin karşılaması gerektiğini belirtir.⁵⁵²

Çocuklar o çağları geçip de maarif-i âliye ile iştigale ihtiyaç göreceği yaşlara vardığı zaman artık kendi aile-i tabiiyesinden çıkıp “ahali” denilen o büyük aile-i maneviyeye dahil olmuş ve “hükümet” denilen o büyük peder-i siyasi ve maneviyenin hakk-ı talim ve terbiyesi altına girmiş olur.

Ahmet Mithat Efendi eğitimin yaygınlaşması için yeterli sayıda öğretmen yetiştirilmesi gerektiğine de dikkat çeker. *Tercüman-ı Hakikat*’ta çıkan “Bend-i Mahsus: Mebde-i Maarif” başlıklı yazısında köylerde okul açacak yeri bulmanın zor olmadığını, asıl zorluğun öğretmen bulmakta olduğunu belirten Ahmet Mithat bu nedenle “vilâyet veyahut liva merkezlerinde bir Darü’l-Muallimin-i İptidaiye” kurularak “usul-i cedide” yöntemiyle ders verecek öğretmen yetiştirmek gerektiğini söyler.⁵⁵³ Ahmet Mithat ilim ve fennin gelişmesi ve kollara ayrılması nedeniyle bütün derslerin tek bir öğretmen tarafından öğretilmesinin mümkün olmadığını belirtir. Bu durum öğretmenin değerini düşürmez, her bir bilim dalı için ayrı öğretmene ihtiyaç duyulduğunu gösterir.⁵⁵⁴

Ulûm ve fûnûnun bugünkü teşaubu hasebiyle bunların kâffesini bir allamenin ihatasına cidden imkân kalmamış olduğu gibi maarif-i umumiyenin muallim-i vahit tarafından tedrisine de imkân kalmadığından şakird-i vahidi on, on beş muallim ancak tedris ve talim edebilmektedir. Bir şakirdin böyle on, on beş muallim tarafından yetiştirilmesine sırf gayret olunması o şakirt yüzünden devlet ve milletin beklemekte olduğu netayic-i hizmete nazaran istiksar dahi olunamaz.

⁵⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, 37.

⁵⁵² Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s.38.

⁵⁵³ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Mebde-i Maarif”.

⁵⁵⁴ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Meslek-i Talim”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3541, 26 Mart 1890.

Alıntıdan anlaşıldığı üzere ilim ve fennin şubelere ayrılması sonucu eğitimin kalitesi bakımından her öğretmenin farklı bir bilim dalında uzmanlaşması gerekir. Bu da öğretmen ihtiyacını arttıracaktır.

Ahmet Mithat'a göre eskiden olduğu gibi bugün de öğretmenlere hak ettikleri değer verilmelidir. Osmanlı'da "meslek-i talim"e çok önem verildiği dönemlerde "şimdiki müterakki Avrupa henüz hâb-ı giran-ı gaflet ve cehaletten göz açmamış" durumdadır. "Kibar için okuyup yazmak adeta meayibden addolunmakta maarif denilen şey yalnız papaz sınıfına mahsus" zannedilmektedir. Sonraları bizde gerileme ve "Avrupa'da terakki baş göstererek" hükümdarlara varıncaya kadar herkesin saygı gösterdiği "hürmetli profesörler peyda oldukları" halde bizde "tedris emri" adeta "meslek-i aceze hükmünde tutulmak derecelerine" gelmiştir.⁵⁵⁵

Ahmet Mithat'a göre "Bir şeyin üstadı ne kadar büyük olursa onun dest-i terbiyesinde yetişen şakirdanın da mükemmeliyeti o nispette olacağını nazar-ı hikmete almış bulunan milletlerin birincilerinden birisi biz olduğumuzu" hatırlarsak o zaman "asr-ı mesude"⁵⁵⁶ yetişiriz.⁵⁵⁷

Evet! Der-hatır etmeliyiz ki devr-i Fatih'te, devr-i Selim-i evvelde, devr-i Süleyman-ı Kanuni'de "Müderris" unvan-ı maarif nişanını haiz olan zevat-ı kirama yevmi yüzlerce akçe maaş verilerek o zamanın bir akçesi de şimdiki franklara karip bir kıymet gösterdiğini Cevdet Tarihi gibi asar-ı muteberede okumaktayız. İşbu müderrisin-i kiramın değerleri şu maaşlar ile mukayese olunmakla da kalmaz. Bizde bunların ne derecelerde muhterem oldukları her biri asırlarının padişahlarınca malum ve maruf ve hatta şeref-i musahabeleriyle de müşerref ve mümtaz olmalarıyla dahi mukayese olunur.

Ahmet Mithat toplumun ilerlemesinin bireylere iyi eğitim verilmesine, iyi bir eğitimin de öğretmenlere bağlı olduğunu düşünür. Öğretmenler bilgi bakımından dönemin şartlarına göre iyi bir donanımla yetişmelidir. Öğretmen maddi bakımdan sıkıntı çekmemeli, öğretmene hak ettiği değer verilmelidir.

Ahmet Mithat Efendi çocuk terbiyesi konusunda mürebbiye meselesi üzerinde de durur. Bu konuya romanlarında da yer vermiş olan Ahmet Mithat bir yandan mürebbiyelerin çocuk eğitiminde önemli olduğunu belirtirken diğer yandan mürebbiye

⁵⁵⁵ Ahmet Mithat Efendi, "Bend-i Mahsus: Meslek-i Talim".

⁵⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi, "Bend-i Mahsus: Meslek-i Talim".

⁵⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, "Bend-i Mahsus: Meslek-i Talim".

seçimi konusunda aileleri uyarır. “Çocuk bir mürebbiyenin nezareti altında büyütülmez de birkaç sene terbiyesi ihmal olunursa bu müddet-i ihmal zarfında birtakım fenalıklar onun tab’ına girip o kadar kuvvetlenir ki...”⁵⁵⁸ diyen Ahmet Mithat çocukların iyi bir mürebbiyenin terbiyesi altında yetişmesinin önemli olduğunu belirtir. Bununla birlikte aileler yabancı mürebbiye seçiminde dikkatli davranmalıdır.⁵⁵⁹

Bizim ahval-i İslamiye ve Osmaniyemizden hiçbir şey beğenmemek şanından olan bir Avrupalı muallimenin kendi lisaniyla beraber evladımıza vereceği terbiye ve efkârın muhakkak olan mezhahirini men’e kudretimiz varsa evladımızı institutrislere tevdi etmek pek âlâdır.

Fransa’dan “birçok eski kokotların eski aktrislerin muallimelik için” İstanbul’a geldiklerini belirterek mürebbiyelerin “Fransa Maarif Nezareti tarafından muallimlik diplomasını haiz olmakla beraber bundan evvel hizmet etmiş oldukları yerlerde hüsn-ü hallerine dair şehadetnameleri haiz olan kâmil muallimeler” olması gerektiğine dikkat çeker.⁵⁶⁰ Romanlarında da konuyla ilgili örnekler yer alır. *Mesail-i Muğlaka* romanında da mürebbiye konusunda okuyucularını şöyle uyarır:⁵⁶¹

Dostlara nasihat ederim ki hanelerine muallime alacakları zaman Fransa maarif nezaretinin muallimliğe mahsus olan şehadetnamesini arasınlar. Hatta böyle bir şahadetname ibraz olunduğu zaman bile sahte bir şey olmasından emin olmak için Fransız Consulatosa müracaat külfetinden de kaçmasınlar. Velez muallime diye bir eski koket veyahut mütekait bir aktrisi hanelerine almak ihtimali hiç de istib’âd olunamaz.

Bahtiyarlık romanında Mansur ve Nusret adında iki küçük çocuğun mürebbiyesi olan Madam Terniye onlara verdiği eğitimin bir parçası olarak Hristiyanlığa ait bilgileri de öğretir. Ahmet Mithat eğer “bu mahzur cidden menedilebiliyorsa muallimelik diplomasını dahi bihakkın haiz olmak şartıyla etfali bir muallimeye teslim etmekteki menfaat inkâr olunamaz.”⁵⁶² diyerek iyi bir mürebbiyenin çocuk terbiyesinde önemli olduğunu belirtir. Ahmet Mithat’a göre çocuğu üç yaşına kadar annelerin şefkatli kucağında bırakmak gerekse de “bu aguş-ı şefkat üzerinde zeki ve malumatlı bir babanın

⁵⁵⁸ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 57.

⁵⁵⁹ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 57, 58.

⁵⁶⁰ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 58, 59.

⁵⁶¹ Ahmet Midhat Efendi, Mesail-i Muğlaka, s. 151.

⁵⁶² Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 58.

gözü daima açık”⁵⁶³ bulunmalıdır. Mürebbiye tutmaya parası yetmeyen babalar üç yaşından sonra çocukların eğitimi ile kendileri bizzat ilgilenmeli, hayatlarını buna göre düzenlemelidirler.⁵⁶⁴ Kendisi çok meşgul bir insan olmasına rağmen çocuklarının eğitimiyle bizzat ilgilendiğini, akşamları onlara ders verdiğini anlatarak okuyucularına örnek olur.⁵⁶⁵

Bu durumda Ahmet Mithat çocuğun eğitimine doğduğu andan itibaren önem verilmesi ve eğitimin bilinçli kişiler tarafından yerine getirilmesi gerektiğini düşünür. Yukarıda da belirtildiği gibi ailede babanın daha iyi eğitim almış, dolayısıyla daha bilinçli olacağını düşünen Ahmet Mithat çocuğun doğumundan itibaren onun yetiştirilmesiyle bizzat ilgilenmesinin, özellikle üç yaşından itibaren eğitimine dikkat etmesinin, buna gücü yetmiyorsa özenli bir seçimle mürebbiye tutulmasının gerekli olduğunu ifade eder.

Bahtiyarlık romanında anlatıcı eğitimli mürebbiyelerin çocuklara karşı tutumunu beğeniyle anlatır.⁵⁶⁶

Avrupa'nın “İstitutris” denilen muallimleri ne kadar müstait olurlar. Çocukların damarlarına girmeyi ne güzel bilirler! Bunlar “Eti benim kemikleri babasının anasının” diye terbiye-i etfali deruhte etmezler. Ders zamanlarını çocuklara bir işkence edip bırakmazlar. Belki çocuklara hem kendilerini hem tahsili sevdirek muayyen olan zamanlarda derslerine seve seve devam ettirdikleri gibi yine muayyen olan zamanlarında dahi çocuklarla beraber oynayarak hiçbir zaman yanlarından ayrılmazlar.

Buradan Ahmet Mithat'ın eğitimde çocukları sıkmadan, korkutmadan, onlara sevgiyle yaklaşılmasını istediği sonucunu çıkarabiliriz. O, eğitimde şiddeti de eleştirir. *Bahtiyarlık* romanında çocuklara Türkçe ve Arapça ders veren hoca efendinin “düşman üzerine kılıç sallarcasına değnek sallayarak çocukların tehdid ve ihafesi”⁵⁶⁷ çocukları ondan soğutur, buna karşın mürebbiyenin “nazikâne ve muhibbane muameleleri çocukları kendisine o nispette ısındırır”.⁵⁶⁸ Romanın bu bölümünde yazar anlatıcı aynı zamanda mürebbiye Madam Terniye'nin çocuklara uyguladığı eğitim ve öğretim yöntemini anlatarak Avrupa'nın eğitim metodu hakkında bilgi vermiş olur. Madam Terniye'nin

⁵⁶³ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 56.

⁵⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 59.

⁵⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, ss. 59-64.

⁵⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 312.

⁵⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 312.

⁵⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 312.

elindeki öğretmenlerin evlerinde özel olarak verecekleri dersler için hazırlanmış olan kitaplar sayesinde verdiği derslerin etkisi çocuklar üzerinde görülmeye başlar.⁵⁶⁹

Meselâ tedrise bed' edildikten bir buçuk sene sonra çocuklar henüz bir hatm-i şerif indirmemiş ve hatim indiremeyince "rabbi yessir"den meşk alıp karalama yazmak dahi hoca efendinin usulüne mugayir bulunmuş olduğu hâlde Madam Terniye çocuklara Fransız lisanını bayağı düriştçe söyletmeye başladıktan maada elifbadan sonra küçük küçük kıraat kitapları dahi okutarak lâtif ve muhtasar hikâyeler ile eğlendirdiği gibi 'Cihat kaçtır? Dörttür: Şark, garb, şimal, cenup!'...

Ahmet Mithat öğretmenlerin ellerinde öğretecekleri derslerle ilgili bir kılavuz kitap olmasını, okumayı öğrenen çocukların bunu pekiştirmek için özel hazırlanmış kitapları okumalarını ve seviyelerine göre bilgiler öğrenmelerini okuyucularına güzel bir örnek olarak anlattığını görüyoruz. Burada anlattıklarını kendi hayatında uygulamış ve başka eğitimcilerin de uygulaması için kullandığı eğitim metodunu anlatan kılavuz kitaplar hazırlamıştır.

Ahmet Mithat yazılarında çocukların yabancı okullara gönderilmeleri konusunu da ele almıştır. "Etfalimizin şu mekâtib-i ecnebiyeye devamları acaba bizim menâfi-i maneviyemize tamamıyla muvafık düşer mi?" sorusuna kesin bir cevap verilemeyeceğini söyler.⁵⁷⁰

İşte bu nokta nokta-i mühimmedendir. Bunun ne nef'ine ne mazarratına dair kolay kolay hüküm verilemez. Bugünkü günde mertebe-i tahakkuka varmıştır ki her millet kendi lisan-ı millisinden başka bir de ecnebi lisanı öğrenmez ise tahsili nakıs kalır.

Ahmet Mithat'ın Türk çocuklarının yabancı dil öğrenmeleri için yabancı okula gönderilmesini istemediği anlaşılmaktadır.⁵⁷¹

Etfal-i Müslimeyi mekatib-i gayrimüslime ve ecnebiyede tahsile mecbur eden esbabın en büyüğü en mukaddemi lisan maddesidir. Bizim etfal-i Müslime için elsine-i ecnebiye tahsilini bervech-i matlup teshil edecek usul-i tedris hemen mefkûd denilecek kadar natamamdır.

İlkokuldan itibaren öğretimin her seviyesinde yabancı dilin aşama aşama öğretilmesini, "evvelâ çocuklara lügatler öğreterek fiiller tasrif ettirerek" kolay bir

⁵⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, "Bahtiyarlık", Letaif, s. 313.

⁵⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi, "Bend-i Mahsus: İtalyan Mektebinde Osmanlı Çocukları", **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3632, 21 Ağustos 1890.

⁵⁷¹ Ahmet Mithat Efendi, "Bend-i Mahsus: İtalyan Mektebinde Osmanlı Çocukları".

yöntemle dili öğrettikten sonra gramer derslerine başlanmasını önerir. Yazısının sonunda da halkın “büyük kısmın çocuklarına elsine-i ecnebiye tahsil ettirmek hususundaki rağbet ve mecburiyeti” nedeniyle bu okullara rağbet ettiklerini ve bunun önünü alacak tedbirlerin alınması gerektiğini söyler.⁵⁷² Ahmet Mithat yabancı dil öğrenmeyen bir çocuğun eğitiminin eksik kalacağını, her ne işte çalışacak olursa olsun çocukların yabancı dil öğrenmeleri gerektiğini düşünür. Ancak Türk çocuklarının yabancı dil öğrenmeleri için Avrupalıların açtıkları okullara gönderilmesini istemez.

Ahmet Mithat eğitim öğretimde gençlere millî ve dini bilgilerin verilmesinin önemli olduğunu düşünür. O, “Osmanlı kadını olacak bir kızın okuyup yazmasını ve dinini ve milletin tarihini ...” öğrenmesi gerektiğini söyler. Gençlerin ne tam olarak Avrupalı ne de Arap ve Acem gibi olmasını ister. Her türlü yabancı etkiye karşıdır. Kızların eğitimi ile ilgili “... diğer taraftan dahi kendileri emsileden başlatarak bina, maksud, izzî, merak, avamil, izhar, kâfiye diye âdeta bir medrese talebesi gibi ulûm-ı âliye-i Arabiye'yi tahsile ve talim-i Farisî'den Nasihatü'l-hükema'dan bed' ile Tuhfe-i Vehbi, Pend-i Attar, Gülistan ve Hafız gibi kitaplardan Farisî okutmaya mecbur eyleyerek Fitnatlar, Leylalar gibi edibeler yetiştirmeye gayret eyler idi. ... Avrupalı bir kızın öğrendiği şeyleri tahsil eyledikleri hâlde kendi hanelerinde kendi maişet-i Osmaniyeleri dairesi dahilinde bu tahsillerinin imkân-ı tatbikini bulamamak ve kendi baba ocağının yabancısı addolunmak gibi bir müthiş istikbale müheyya edilmiş olurlar idi.”⁵⁷³ cümleleri ile tamamen Doğu veya tamamen Batı etkisinde olan bir eğitimi eleştirir.

Ahmet Mithat'a göre millî ve dini duygular ilkokuldan itibaren verilmelidir. *Bahtiyarlık* romanında Madam Terniye çocuklara Hristiyanlıkla ilgili dini bilgiler de verir. Onlara “Müslümanların dahi Hristiyanlara nasıl seyf-i zulümle muamele etmiş olduklarını” anlatır. Madam Terniye bunları İslam'a düşmanlığından ya da kendisi dinine düşkün olduğundan anlatmamaktadır, “Belki maarif-i İptidaiye olmak üzere çocukları bu yolda talim etmeyi elindeki program dahilinde” gördüğü için görevini yerine getirmektedir. Yazar anlatıcı bu eğitim yöntemini beğendiğini ifade eder:⁵⁷⁴

⁵⁷² Ahmet Mithat Efendi, “Bend-i Mahsus: İtalyan Mektebinde Osmanlı Çocukları”.

⁵⁷³ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 313, 314.

⁵⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 313, 314.

Evet! Çocuklara maarif-i iptidaiyeyi hem de böyle vermelidir. Onlara din muhabbeti, millet gayreti, vatan sevdası gibi mukaddesatın kâffesi henüz hâl-i tufuliyetlerinde verilir ise zihinlerine hakk olunmuş kalarak bir daha çıkmak mümkün olamaz. Fakat bir Müslüman çocuğa Hristiyanlık ve bir Hristiyan çocuğa dahi Müslümanlık âlemi için iktiza eden maarif-i iptidaiyeyi vermemelidir. Her millet kendi dini, diyaneti için lâzım gelen surette maarif-i iptidaiyesini tertip etmelidir.

...

Avrupa’ca maarif-i iptidaiye değil, ikinci, üçüncü derecedeki maarif programları dahi hep böyledir. Hatta bundan bilemeyiz kaç sene evvel Mekteb-i Sultani’de Fransızca olarak tedris olunan bir tarih-i Osmanî’den dolayı büyücek bir mesele dahi meydana çıkmış idi. O tarihte “Türkler’in anadan doğma kayıtsızlığı ve barbarlığı” gibi şeyler olduğu için hamiyet-i Osmaniye erbabı “Bir Osmanlı mektebinde çocuklarımıza böyle mi fikir vereceğiz!” diye haklı bir itirazda bulunmuşlar idi. İşte buna kıyas olunur ise her milletin kendi hissiyat-ı diniye ve milliyesine ne kadar riayet etmesi lâzım geleceği âdeta o yolda taassub derecelerine varmak dahi mayup olamayacağı tahakkuk eyler.

Ahmet Mithat Efendi eğitimin ana dille yani Türkçe olması üzerinde de ısrarla durur. Ahmet Mithat Efendi’ye göre gençler ana dilleriyle kendi milletinin tarihini, edebiyatını, dinini öğrenmelidir. O, millî bir eğitimden yanadır.

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi çocuk terbiyesi konusuna özel önem vermiş, anne babaları bu konuda bilinçlendirmek için modern pedagojiye uygun kitaplar yazmıştır. Bu kitaplarda çocuğun içinde yetişeceği yuvanın özelliklerinden, gençlerin evlenmeden önce anne baba olmak konusunda her bakımdan hazır bulunmasına kadar birçok konuyu ele almıştır. Çocukların okula başlama yaşı, okul öncesi eğitimlerinde eşyayı tanıma konusunda yapılacakları da anlatmıştır. Yine çocukların iyi yetişmeleri için onlara aileden sonra eğitim verecek olan okulların ve öğretmenlerin yeterli donanıma sahip olması üzerinde durmuştur. O günün toplumunun bir gerçeği olan mürebbiye konusunda da aileleri dikkatli olmaya yönlendirir. Çocukların yabancı dil öğrenmelerini isteyen Ahmet Mithat bu yüzden onların yabancı okullara gönderilmesini istemez. Aslında gençlerin Avrupa’da eğitim görmesini teşvik eder ama küçük yaşta yabancı okullarda onların fikirleriyle büyümelerini istemez. Çünkü Ahmet Mithat’a göre millî ve dini duygular ilkokuldan itibaren verilmelidir.

1.2.5. Ahmet Mithat Efendi'nin Yeni Öğretim Yöntemi ile İlgili Düşünceleri ve Çalışmaları

Ahmet Mithat Efendi'nin Rodos'ta sürgünde bulunduğu dönem onun eğitim faaliyetleri bakımından önemlidir.

Sürgünde yeterli vakte sahip olan Ahmet Mithat “teshil-i tahsil için derdest bulunan tecrübeleri”⁵⁷⁵ geliştirmeyi düşünür. Zindan muhafızlarından Mülâzım Ahmet Ağa'nın Mustafa adında yeğenini okutmak için izin alır. On, on bir yaşlarındaki bu çocuğa alfabeyi öğretmekle işe başlayan Ahmet Mithat ona verdiği derslerle ilgili notlar aldığını ve bu derslerden duyduğu mutluluğu şöyle anlatır:⁵⁷⁶

Tecrübelerimin suret-i güzeranını daima yazar idim. Her gün gördüğüm nişâne-i terakki tecrübelerimde muvaffak olacağımı bana vaad eylediğinden memnuniyetim göklere çıkar idi. Dersimiz daha elifbadan ibaret bulunduğu halde bu çocuğa neler okutacağımı düşündükçe ve mütâlaât-ı vâkıamın cümlesinde muvaffak olur isem vatanım ve milletim için ne faideli bir iş görmüş olacağımı hatıra getirdikçe dünyalar benim olurdu.

Bir süre sonra Ahmet Mithat Efendi'nin öğrencilerinin sayısı artar. Bu öğrencilerin yaşları ve eğitim seviyeleri birbirinden farklıdır. Bazıları okumayı ilerletir Fransızca da öğrenmeye başlar.⁵⁷⁷

Medrese-i Süleymaniye nâmu ile muahharen tesisine muvaffak olduğum mekteb-i cesîmin tohumu bu suret ile atılmış olduğunu hükmederseniz hatâ etmemiş olursunuz. Zira işin üzerinden iki ay mürur edip de bizim usul-i tahsilde sihrâsâ muhassenât görülünce herkes evlâdını bize göndermeğe kalkışarak şakirdânımın adedi yirmiye balığ olmuştur.

Ahmet Mithat Efendi öğrencilerine altı ay içinde okuma yazma öğrettiği gibi Arapça, Farsça hatta bazı öğrencilerine Fransızca öğrettiğini söyler.⁵⁷⁸ Daha sonra İbrahim Paşa Camii'nin avlusunda, “Rodos'un fatihi Kanuni'nin adına izafeten”⁵⁷⁹

⁵⁷⁵ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 141.

⁵⁷⁶ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 141, 142.

⁵⁷⁷ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 154, 155.

⁵⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, Menfa, s. 156.

⁵⁷⁹ Orhan Okay, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi”, **Kitap-lık Dergisi**, sayı 54, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, (Kitap-lık), s. 135.

Medrese-i Süleymaniye⁵⁸⁰ adını verdiği okulu kurar ve derslerini burada vermeye devam eder. Ahmet Mithat Efendi Rodos'ta “topu altı yedi yüz haneden mürekkep bir halkın bin beş yüz iki bin lira vermek ve vücut ve ihyasına varıncaya kadar cümle beraber beden dahi” çalışmak suretiyle Medrese-i Süleymaniye'yi meydana getirdiklerini söyler.⁵⁸¹ Bu okulda verdiği dersler yeni geliştirdiği metotla daha verimli olmuştur.⁵⁸² 30 Mayıs 1876'da Sultan V. Murat'ın tahta çıkmasıyla affolunan Ahmet Mithat, 11 Haziran 1876'da İstanbul'a gelir. 21 Ağustos 1876'da “Medrese-i Süleymaniye'yi ikmal için Rodos sancağı tahrirat müdürlüğü” göreviyle bir süreliğine Rodos'a gider.⁵⁸³

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat Bağdat'ta “terakkiyât-ı milliye'nin tohumu olmak üzere”⁵⁸⁴ evinde çocuklarına ders vererek başladığı öğretmenliğe sürgünde bulunduğu zor şartlar altında devam etmiştir. Onun amacı burada uyguladığı eğitim yöntemini bütün vatana yaymaktır. Bu nedenle eğitimle ilgili araştırmalarını derinleştirmeye çalışmaktadır.⁵⁸⁵

Ben ise asıl emelim bir zaman gelip de bu usûl-i tahsili bütün vatanım için tamim etmek kaziyesi olduğundan gördüğüm mukaddeme-i muvaffakiyet ile asla kanaat getirmeyerek tedkikatımda daima taammuk etmeğe çalışır idim.

1885 yılında *Tercüman-ı Hakikat*'te çıkan “Cevap” başlıklı yazısında “Herkesin hizmet için tayin eylediği bir mebde olduğu gibi bendenizin dahi muayyen bir mebdeim vardır. O ise edilecek hizmetin maarif-i iptidaiyeden başlamasıdır.” diyen Ahmet Mithat eğitimle ilgili o güne kadar edindiği tecrübelerinden ulaştığı sonuçları yazar.⁵⁸⁶

Bundan yirmi sene evvel Tuna vilayetinde iken bu mebde'den bazı tetkikat ve tatbikata başlamıştım. Ba'de Bağdat'ta mekteb-i sanayi şakirdanı sınıflarında dahi tatbikata devam ederek Rodos'ta ikamete memur edildiğim zaman yerlilerin gayretiyle vücuda gelen Medrese-i Süleymaniye'de bu tatbikatı ikmal edilmiş saymıştım. Halbuki şimdi Dersaadetçe dahi bilvasıta tatbikat-ı mezkûrede devam

⁵⁸⁰ Orhan Okay Medrese-i Süleymaniye'nin kitabesine göre inşa tarihinin 1876 olduğunu bu nedenle Ahmet Mithat'ın sürgündeki son yılında bu binada ders vermiş olacağını belirtir. Ahmet Mithat sürgünden döndükten yaklaşık iki ay sonra “Medrese-i Süleymaniye'nin eksiklerini tamamlamak için bu defa Rodos Sancağı Tahrirat müdürlüğü göreviyle tekrar adaya döner ve bir müddet daha orada çalışır”. Bk. M. Orhan Okay, “İlk Öğretmenimiz: Hâce-i Evvel Ahmet Midhat Efendi”, *Ahmet Midhat Efendi* (Editör: Mustafa Miyasoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2012, s. 44, 13 numaralı not.

⁵⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, “Ahmet Mithat'a Mektup ve Cevabı”, *Tercüman-ı Hakikat*.

⁵⁸² M. Orhan Okay, “İlk Öğretmenimiz: Hâce-i Evvel Ahmet Midhat Efendi”, s. 37.

⁵⁸³ Us, Bir Jübile, s. 18.

⁵⁸⁴ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 63.

⁵⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 156.

⁵⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Cevap”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2218, 16 Teşrinisani 1885.

etmekteyim. Bu hâlde yirmi seneyi tecaviüz eden tecrübelerimin neticesinde gördüm ki:

Evvelen — Şakirdana Osmanlı hurufunu tedris ve talim etmek elsine-i saire hurufunu tedris ve talimden daha güç değildir. ...

Saniyen — Altı yaşından yukarıda bulunan çocuklara kıraati kitabetle beraber talim etmenin yalnız imkânı değil belki zarureti vardır. Yedi sekiz yaşlarında çocukların hem okuyup hem de bayağı imlayı doğruca yazdıkları fiilen ve defaatle tecrübe ve ispat olunmuştur.

Salisen — Bizce en faydasız zannolunan şey usul-i imla iken bilakis Osmanlı usul-i imlası sair hiçbir lisanda imkânı bulunamayacak derecelerde istisnasız kavaid-i külliye altına alınabilir. Hem de biz almışızdır.

Rabian — Demirden leblebi zannolunan Arapçanın Osmanlıcaya lüzumu olan derecesi (ef'al-i mu'tele dahi dahil oldukları hâlde) bir Osmanlı çocuğu için bir senelikten az ders olarak tedris olunabilir. Farisi ise bundan daha az zamanda husule gelir.

Hamisen — Bizim usulümüzce imlayı yoluna koyup Arabi ve Farisi öğrenmiş olan çocuklar Osmanlı sarfını ecza olarak öğrenmiş olacaklarından ilm-i sarfa ihtiyaçları mücerret nahve methal olmak için ilm-i mezkûru mücmel bir surette görmekten ibaret kalır.

Bu yazıdan Ahmet Mithat'ın daha Tuna'da bulunduğu yıllarda eğitimle ilgili araştırmalara ve uygulamalara başladığını, Bağdat'ta bu çalışmalara devam ettiğini, Rodos'ta da eğitimle ilgili tecrübelerini geliştirdiğini anlıyoruz. Bu tecrübelerle göre Ahmet Mithat Arap alfabesini öğrenmenin zor olmadığını söyler. Çocuklara okuma ve yazma aynı anda öğretilmelidir. Çocukların yazmayı kolay öğrenmeleri için, Osmanlı imlasının kuralları belirlenmelidir ki kendisinin bu kuralları belirlediğini söyler. Ayrıca Arapça ve Farsçanın Osmanlıcaya yetecek kadar öğrenilmesi okumayı öğrenme süresini kısaltacak ve Osmanlıca dilbilgisinin öğrenilmesini kolaylaştıracaktır.

Osmanlı'da ilk öğretimin yapıldığı sıbyan mekteplerinde çocukların dini bilgileri ve Kuran okumayı öğrenmesi amacına yönelik olarak Arap alfabesi öğretilmekteydi. Bu okullarda “ana dilde okuyup yazma öğretimi, doğrudan ulaşılmaması gerekli bir hedef” değildi. Bunun sonucunda “öğrenciler Kuran okumayı öğreniyor ama Türkçe okuma ve yazmayı öğrenemiyordu”.⁵⁸⁷ Tanzimat Dönemi aydınları eğitimin yaygınlaşması, okur yazar oranının artması düşüncesiyle okuma yazmanın kolaylaşması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu nedenle kullanılan Arap alfabesinin Türkçe öğretime uygun duruma

⁵⁸⁷ Türkyılmaz, “Usul-i Cedîd Eğitim ve Türkçe Okuma Yazma Öğretiminde İlk Kitaplar”, Her Yıl, s. 245.

getirilmesi ve Osmanlıcanının imlasının düzeltilmesi konusunda çalışmalar yapmışlardır. Yapılan çalışmalar sonucunda “usul-i cedit” eğitim yöntemi geliştirilmiştir.⁵⁸⁸

Ahmet Mithat eğitim öğretimle ilgili tecrübelerinden yola çıkarak öğrenci ve öğretmenler için yeni yöntemle okuma yazma öğretimine yönelik kitaplar hazırlamıştır. “Kıraat Kitapları”⁵⁸⁹ başlıklı yazısında Rodos’ta açılan ve “usul-i tedrisindeki suhulet-i fevkalade ile bihakkin şöhret” kazanmış bulunan Medrese-i Süleymaniye’de uygulanan öğretim metodunu o zamandan beri kullanarak geliştirdiğini, en sonunda da bu metodu derlemeye karar verdiğini söyler. Ahmet Mithat “ilk üç ay için iktiza eden dersi mecmuasıyla, bunun suret-i tedrisini muallim efendilere gösterecek *Rehnümâ-yı Muallimîn*’i dahi” gazetesinin “mütenevvia kısmına koyarak” sonrasında kitap olarak bastığını anlatır. Özel okullar, Rum, Ermeni ve Yahudi okulları bu “usul-i tedrisi tedvin ve neşirde devam” etmesi için kendisini teşvik etmektedir. Usul-i tedrisin ikinci üç aylığının yazılıp basılacağını ve bu derslerden sonra çocukların okuma yazma konusunda ilerleyeceğini söyler.⁵⁹⁰

... ilk üç aylık dersler şakirdana yalnız huruf-ı hecâ-yı Osmaniye’nin envainı göstermek maksadına mebni olduğu hâlde ikinci üç aylık dersler hareke ve sükûn ve harf-i medler ile şeddenin mahiyet ve kuvvetlerini göstermek maksadına mebni bulunduğundan bu ikinci üç aylık dersler verildikten sonra yedi yaşındaki çocuklar kıraat ve kitabete bayağı derecede kuvvet kesp etmiş olacaklardır.

Ahmet Mithat 1888’de Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İptidaiye, Birinci Defter için yapılmış olan *Rehnüma-yı Muallimîn*’i yayımlar. Eser Ahmet Mithat’ın kendi tecrübelerinden yola çıkarak yeni usul öğretim yöntemini öğretmenlere veya evde çocuklarını kendileri okutmak isteyen babalara anlattığı bir kılavuzdur. 28 sayfa olan Birinci Defter’de Medrese-i Süleymaniye başlığı altında yazdıklarından onun Rodos’ta kullandığı öğretim yönteminin bir süredir bütün ülkede kullanılan bir yöntem olduğunu anlıyoruz. Ahmet Mithat bu yöntemi kendi tecrübeleriyle geliştirmiştir.⁵⁹¹

⁵⁸⁸ Konuyla ilgili bk. Levend, ss. 149-162., Türkyılmaz, ss. 30-48., Namık Kemal Şahbaz, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Islâh-ı Hurûf Sorunu ve Sorunun Elifba Kitaplarına Yansıması Üzerine Bir Çözümleme”, **VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: 24-28 Eylül 2012**, TDK Yay., Ankara, 2020, ss. 1671-1694.

⁵⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Kıraat Kitapları”, Tercüman-ı Hakikat.

⁵⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Kıraat Kitapları”.

⁵⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, **Birinci Defter İçin Yapılmış Rehnüma-yı Muallimîn**, İstanbul, 1305, (Birinci Defter), s. 2.

Rodos'taki Medrese-i Süleymaniye'nin usul-i tedrisi on dört seneden beri Cezayir-i bahr-i sefidin kâffesiyle vilayat-ı şahanenin ağlebine tamim olduğundan usul-i mezkûrenin nef'inden burada bahsetmek malumu ilam hükmünü alır. İşte bu mezkûr usul-i tedrisi neşre ibtidar eyledik. Yalnız şunu haber vereceğiz ki bu defa neşreylemekte bulunduğumuz usul-i tedris bundan on dört sene evvelki usulün ol miktar senelik tecarib üzerine ikmal olunmuş bir suretidir.

Tercüman-ı Hakikat'te konuyla ilgili bir yazısında da bu öğretim yöntemini yirmi beş senedir tecrübe ettiğini söyler:⁵⁹²

İşbu usul-i tedris bizce yirmi beş seneden beri tecrübe olunmakta bulunduğu gibi ahabımızdan pek çok kimseler dahi kendi evlâdını bu usul ile tedrise başlayarak hem akşamları hanelerinde bu işi kendilerine en hayırlı ve mukaddes bir eğlence edinmişler ve hem de pek çok menafîini itirafta bulunmuşlardır.

Burada dikkatimizi çeken önemli bir nokta Ahmet Mithat Efendi'nin eğitimde kullandığı yeni yöntemi uzun yıllar tecrübelerine dayanarak geliştirdiğini söylemesi ve bu yöntemden “usul-i cedit” olarak adlandırmamasıdır. O kendi geliştirdiği yöntemden “usul-i tedris” olarak söz eder.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ahmet Mithat'ın öğretmenlere veya çocuklarını evde okutmak isteyen babalara bir rehber olarak hazırladığı bu kitaba göre harfler 12 haftalık bir programla öğretilcektir.⁵⁹³

Enva-ı Huruf dersleri 12 haftalık ve her haftası 5 ders ve bir imtihanlık olmak üzere suret-i mahsusada bir meşk mecmuasına derç olunmuştur ki bu Rehnuma-yı Muallimîn dahi o derslerin suret-i tedrisini muallimlere veyahut çocuklarını kendileri tedris ve talim edecek olan baba ve velilere öğretecektir.

Ahmet Mithat birinci haftadan başlayarak harflerin nasıl öğretilceğini açıklar. Buna göre harflere “harf namı” verilmeyecek, “harf çizgisi”⁵⁹⁴ denilecektir. “Muallim efendi siyah tahta üzerine beyaz tebeşirle”⁵⁹⁵ yazacak, noktalı harflerin noktaları konulmadan isimleri verilecektir; örneğin “be çizgisi” gibi. Öğretmen bu harflerin isimlerini tekrarlayarak birkaç defa yazacak, nasıl yazıldıklarını tekrar tekrar gösterecek, sonra çocukların ellerindeki “siyah yazı taşlarına” harf çizgilerini yazmalarını isteyecektir. Öğretmenin çocukların harfleri yazarken nereden başlayıp nerede

⁵⁹² Ahmet Mithat, “Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İptidaiyesinden İkinci Defter”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3275, 11 Mayıs 1889.

⁵⁹³ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 2.

⁵⁹⁴ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 2.

⁵⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 3.

bitirdiklerine dikkat etmesinin önemli olduğunu belirten Ahmet Mithat harfleri güzel yazıp yazmamalarının üstünde durmamasını, çocukları “Maşallah! Ne güzel yazdın! Pek beğendim!” gibi sözlerle teşvik etmesini ister. Öğretmen tarafından çocuklara ellerindeki “meşk mecmualarında” birinci haftanın birinci dersi olan çizgiler gösterilir ve çocukların yerlerine gidip bu alıştırmalara bakarak yazmaları istenir. Öğretmen öğrencilere anlattıklarını soracağını belirtip öğrencilerin her çizgiyi adını söyleyerek yazmasını ve tekrar tekrar alıştırma yapmasını tembihlemelidir.⁵⁹⁶ Ahmet Mithat’a göre çocuklar “acemi” oldukları için kendi kendilerine çalışmayı pek beceremeyeceklerdir. Bu nedenle çocuğa “müzakeresinde” yardım edilmelidir. “Asıl Medrese-i Süleymaniye usulünce büyücek sınıftan bir efendi böyle pek acemi olan çocukları müzakere ettirmekle de mükelleftir”.⁵⁹⁷

İlk dersten sonraki günlerde “yoklama” yapılacağı için üç çizgi öğretilir. Yoklama “çocuklar derse geldikleri zaman muallim efendinin evvela dünkü dersi sorması”dır.⁵⁹⁸ Öğretmen siyah tahtaya harf çizgilerini yazıp çocuklara tekrar tekrar bu çizgileri soracak ve bu esnada hangi çocuğun “daha önce ve cüretle” söylediğine dikkat edecektir. Devamında öğretmen söyleyecek, çocuklar yazacak ve öğretmen her birinin yazdığını kontrol edecektir. Her gün birkaç öğrenciyi siyah tahta başına alan öğretmen onlara harf çizgilerini yazdırarak çizgilerin yazılışını doğru yapıp yapmadıklarına bakacaktır.⁵⁹⁹ Ahmet Mithat bu yoklamalarda öğrencilerin bir önceki dersi öğrenememiş olmaları durumunda öğretmenin onları üzmemesini ve diğer dersi mutlaka vermesini ister. Bu ders tekrar edileceği için öğrenci bunu takviye edecektir.⁶⁰⁰ Dersler bu şekilde her gün yoklama yapılarak ve üç harf çizgisi öğretilerek devam eder. Derslere cumartesi günü başlanmış olacağı için çarşambaya kadar beş ders verildikten sonra Perşembe yani haftanın altıncı günü için “Meşk Mecmuasında irad olunmuş olduğu veçhile imtihan icra olunarak yeniden ders verilmeyecektir”.⁶⁰¹ İmtihanın nasıl yapılacağını anlatan Ahmet Mithat ilk hafta öğrencilerin “aferinler”le teşvik edilmesini söyler.

⁵⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 3.

⁵⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 4.

⁵⁹⁸ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 4.

⁵⁹⁹ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 4.

⁶⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 5.

⁶⁰¹ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 6.

İkinci hafta son harf çizgisinden başlanarak başa doğru gidilir. Öğrenciler hepsini yeni öğreniyormuş gibi tekrar anlatılır. İki haftada öğrencilerin hepsi on sekiz harf çizgisini öğrenir. Üçüncü haftada öğretmen önce çizgi ve noktanın ne demek olduğunu anlatıp bu noktalarla harfler meydana geldiğini söyleyecek ve bazı harflerin noktalı, bazı harflerin noktasız olduğunu anlatacaktır. Ahmet Mithat öğretmene soru-cevap yöntemini kullanmasını, böylece öğrencinin anlatılanları “daha dikkatli dinleyip daha kuvvetli bellemeye mecburiyet” hissedeceğini söyler.⁶⁰²

Dördüncü hafta öğretmen noktalı ve noktasız harfleri öğretir. O hafta iki sınav yapılacağını söyleyen Ahmet Mithat sınav sorularını da verir.⁶⁰³ Bu haftadan sonra kalabalık sınıflarda başarılı öğrencilerin ayrılmasını, başarısız olanların başa döndürülmesini önerir. Daha sonraki haftalarda bu harflerin birbirleriyle birleşirken başta, ortada ve sonda nasıl yazıldıkları anlatılır.

Ahmet Mithat Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İptidaiye İkinci Defter için hazırladığı *Rehnüma-yı Muallimîn*’i bir yıl sonra yayımlar. Bu kitap “hareke, sükûn, harf-i med”⁶⁰⁴ konularını içerir. Hareke ve harf-i medler ile harflerin seslendirildiğinden bahsedilerek öğrencilere bunun bilgisinin nasıl verileceğini anlatır. Bunlar da 12 haftalık bir programla öğretilir. Ahmet Mithat “zeki ve çalışkan” bir öğrencinin dikkatli bir öğretmenin yanında bu üç aylık dersi bir ayda tamamlayabileceğini, kendisinin bunu birçok defa tecrübe ettiğini söyler.⁶⁰⁵ İkinciyle aynı yıl yayımlanan Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İptidaiye Üçüncü Defter için yapılmış *Rehnüma-yı Muallimîn* “huruf-ı kameriye ve şemsiye, tenvin, usul-i imla mebadisi”⁶⁰⁶ konularını içerir. Ahmet Mithat kitaptaki “İhtar-ı Mahsus” başlığı altında “İşbu Üçüncü Defter’in nısfı kıraat-i Arabi tedrisi için lâzım gelen huruf-ı kameriye ve şemsiye ve elif, lâm ve tenvin vesaire mebahisini havi olup nısf-ı diğeri dahi usul-i imla mebadisini havidir.”⁶⁰⁷ diyerek 12 haftalık dersin okuma ve yazma öğretimine yönelik olarak altışar haftalık iki kısma

⁶⁰² Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 9.

⁶⁰³ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 13.

⁶⁰⁴ Ahmet Mithat Efendi, **İkinci Defter İçin Yapılmış Rehnüma-yı Muallimîn**, Kırkambar Matbaası, İstanbul, 1306, (İkinci Defter) s. 1.

⁶⁰⁵ Ahmet Mithat Efendi, İkinci Defter, s. 24.

⁶⁰⁶ Ahmet Mithat Efendi, **Üçüncü Defter İçin Yapılmış Rehnüma-yı Muallimîn**, Kırkambar Matbaası, İstanbul, 1306, (Üçüncü Defter) s. 1.

⁶⁰⁷ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 2.

ayrıldığıını belirtir. Ahmet Mithat bu açıklamalara ek olarak “Bir de işbu Üçüncü Defter tedrise başlandığı zaman” çocuklara kıraat dersi verileceği için *İlk Kıraat* adında okuma kitapları yapılmış olduğunu ve onların nasıl öğretilceğini açıklayan “başka bir de *Rehnüma-yı Muallimîn* kaleme alınmış” bulunduğunu söyler. Öğretmenlerin bu *Rehnüma* ile birlikte “*İlk Kıraat Rehnüması*’nı da okuyarak her hafta için kendi vazifelerini gördükten sonra tedrise” başlamalarını ister.⁶⁰⁸ Dolayısıyla Ahmet Mithat’ın öğrencilerin okuma becerisini geliştirmek için okuma kitapları da hazırlamıştır.

Yedinci hafta kitabın ikinci bölümüne başlanır. Bu bölüm “Usul-i İmla Mebadisi” başlığını taşır.⁶⁰⁹ Ahmet Mithat bu bölüme başlamadan önce öğretmenin çocuklara kısa bir konuşma yapmasını ve şunları söylemesini ister:⁶¹⁰

Bir hayli zamandan beri Osmanlıca yazmayıp hep Arabî yazmak ile meşgul olmakta idik. İşte şimdi Osmanlıcamızı tekrar ele alıyoruz. Hem de bu defa usul-i imlaya başlıyoruz ki pek kolay bir ders olmakla beraber pek de faydalıdır. Zira imla bilmeyen çocuk kendiliğinden hiçbir şey yazamayacağı gibi okuduğu şeyleri de öyle pek kolay okuyamaz hem de anlayamaz.

Öğretmen bu konuşmadan sonra dersi anlatmaya başlar. “Kelimeler için ahval-i seb’a” olduğunu söyleyerek ismin hâllerini anlatır. Burada dikkati çeken noktalardan birisi Ahmet Mithat’ın öğretmenlerden “‘seb’a’ demek ‘yedi’ demek olup ‘ahval-i seb’a’ dahi ‘yedi hâl demektir’”⁶¹¹ şeklinde Arapça kelimelerin yerine Türkçe karşılıklarının kullanılmasını istemesidir. Ahmet Mithat kitabın bu bölümünde, bazıları bugünkü adlandırmaları ile olmasa da ismin hâlleri, isim tamlaması, kelime hâlinde ve ek hâlinde zamirler, yumuşama, ünlü uyumu, kaynaşma gibi ses olaylarını açıklar, isimleri ve fiilleri anlatır. Bunların öğrenciye nasıl anlatılacağını örnekleriyle birlikte gösterir. “Mühim İhtar”⁶¹² başlığı altında öğretmenlere burada amacın dilbilgisi öğretmek olmadığını söyler. Bu nedenle zaman kipleriyle ilgili açıklama yapılmamasını, sadece fiile gelecek ekin yazımının öğretilmesinin üzerinde durulmasını ister. Dolayısıyla Ahmet Mithat henüz okuma yazmayı öğrenme seviyesinde olan çocuğun zihnini dilbilgisi kurallarıyla

⁶⁰⁸ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 2.

⁶⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 15.

⁶¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 15.

⁶¹¹ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 15.

⁶¹² Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 30.

meşgul etmek istememekte, doğru yazma beceresi kazanabilmesi için imla kurallarını öğrenmesini istemektedir diyebiliriz.

Kitapta dikkati çeken bir husus da Ahmet Mithat'ın yazım kurallarının uygulanmasında karşılaşılan problemlerde Türkçenin doğal yapısına yani ana dilin kullanımına göre davranılmasını söylemesidir. Örneğin sonu kaf ve kefle biten kelimelerin sonunda ses değişimi (yumuşama) olduğunu anlatırken bunun her kelime için geçerli olmadığını, Arapça kelimelerde bulunmadığını söyler. Öğrencinin bu konuda zorlanmaması için “Hangi kafların gayın, hangi keflerin gef olacağını ağzımız kendi kendisine söyleyiverir”⁶¹³ der. Yine geniş zaman kip ekini anlatırken bu ekin üç tane olduğunu ve hangisinin ne zaman kullanılması gerektiği konusunda bir kural bulunmadığını belirterek “... hakikat bir fiilin muzarisini bulmak için onu birkaç defa telaffuz ederek telaffuzların hangisi umumun telaffuzuna muvafık düştüğüne dikkat eylemekten başka bizim için çare yoktur.”⁶¹⁴ açıklamasını yapar.

Yukarıdaki alıntılardan Ahmet Mithat'ın okuma yazma öğretiminde öğrencinin kendi dilinin kurallarını kavramasını amaçladığını anlıyoruz. Kendi dilinin kurallarını kavrayan öğrenci kısa zamanda okuma yazmayı başaracaktır. Ahmet Mithat Efendi'nin dil hakkında görüşlerini ele aldığımız bölümde de belirtildiği gibi o, eğitimin kolaylaştırılması için Osmanlıcanın sadeleştirilmesini ister. Konuyla ilgili düşüncelerine o bölümde yer verildiği için burada tekrar etmiyoruz.

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat başından itibaren halkın eğitim seviyesinin yükselmesi için eğitimin yaygınlaşması gerektiğini düşünmüş bu yolda çalışmalar yapmıştır. Eğitimin yaygınlaşması için okuma yazma öğretiminin kolaylaşması gerektiğini düşünen Ahmet Mithat yeni öğretim yöntemini kendi çevresinde uygulayarak geliştirmiş ve bu yöntemle eğitimin uygulamasını anlatan kitaplar yazmıştır. Bu kitaplar sayesinde kullandığı eğitim yönteminin okullarda ve hatta evlerde uygulanarak isteyen herkesin okuma yazma öğrenmesini, öğretmesini hedeflemiştir. Okumayı öğrenenlere yönelik hazırladığı okuma kitapları ile de hem okuma yazma becerilerinin gelişmesini hem de o kitapları okuyanların bilgi seviyesinin yükselmesini amaçlamıştır.

---

⁶¹³ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 17.

⁶¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 32.

Ahmet Mithat'ın Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektuptan onun bu çalışmalarının Kırım'da da örnek alındığını ve uygulandığını anlıyoruz.⁶¹⁵

Ahiren Kırım'dan aldığım bir mektupta tek mil Tataristan mekâtib-i İslâmiyesi için bizim usûl-i tedrisin kabul olunduğunu ve rehnümâ-yı muallimin ve çocuklar için yazdığım Üç Cins Mahlûk ve Terbiyeli Çocuk ve Dünya ve Abdest [ve] Namaz ve Sağlık ve Kıssadan Hisse gibi âsârın tedrisi ta'mim edildiğini haber verdikleri sırada Hakk-ı âcizânemden bir takım medâyiğ ve teşekkürât dahi yazılıyor ki hakikaten “flâte”⁶¹⁶ oldum.

İsmail Habib Sevük de Ahmet Mithat'ın Türklük âleminin öğretmeni olduğunu söyler.⁶¹⁷

Bu öğretmenin kürsüsü Tercüman-ı Hakikat idarehanesindeydi. Mektebinin kubbesi bütün vatan semasıydı. Basra'dan Garp Trablusu'na ve İşkodra'dan Şap denizinin sonuna kadar uzanan o zamanki vatan seması. Bu geniş mektebin öğrencileri de her çeşit yaşta büyük bir kalabalıktı. O yalnız vatan içinde değil, Türklük âleminde de en çok okunandı. Bu şerefler şerefini kimse ondan alamaz.

Ahmet Mithat Efendi sadece Osmanlı coğrafyasının değil “aynı zamanda Rusya Türklerinin de Hâce-i Evvel'idir”⁶¹⁸

Milletinin medeniyet seviyesinin yükselmesi için eğitimin yaygınlaşması düşüncesini kendine ideal edindiği anlaşılan Ahmet Mithat eğitimle ilgili çalışmalarından maddi bir karşılık beklememiştir. *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımlanan “Ahmet Mithat'a Mektup ve Cevabı”⁶¹⁹ başlıklı yazıda bir okuyucu ona “Gerek maarifimizi terakki yolunda ve gerek terakkimizi maarif yolunda arayalım her iki surette de zat-ı âlilerini bu yolda bir rehber” kabul ettiklerini yazmıştır. Mektubun devamında arkadaşlarıyla Ahmet Mithat'tan bir okulda ders vermesini isteseler bunun karşılığında onun geçimini sağlamak için nasıl bir ücret vereceklerini konuştuklarını aktarır. Bunun üzerine Ahmet Mithat Rodos'ta sürgündeyken Medrese-i Süleymaniye'de verdiği dersleri “maîşetini” karşılamak için vermediğini, ailesinin geçimini yazdığı eserlerle karşıladığını anlatır ve ekler.⁶²⁰

⁶¹⁵ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 268, 269.

⁶¹⁶ Flattér: Pohpohlanmış.

⁶¹⁷ İsmail Habib Sevük'den aktaran M. Orhan Okay, “İlk Öğretmenimiz: Hâce-i Evvel Ahmet Mithat Efendi”, Ahmet Mithat, s. 33.

⁶¹⁸ M. Orhan Okay, “İlk Öğretmenimiz: Hâce-i Evvel Ahmet Mithat Efendi”, Ahmet Mithat, s. 43.

⁶¹⁹ Ahmet Mithat, “Ahmet Mithat'a Mektup ve Cevabı”, Tercüman-ı Hakikat.

⁶²⁰ Ahmet Mithat, “Ahmet Mithat'a Mektup ve Cevabı”, Tercüman-ı Hakikat.

Hizmet-i milliye emrinde esir bulunduğum zaman ücrete ihtiyaç görmez isem saye-i seniyye-i Abdülhamid-i Sani 'de hür ve kâffe-i evkata sahip ve bir mesudiyet-i sahiha ile mesut bulunduğum zaman mı ihtiyaç görebilirim? Benim ihtiyacım yalnız ihvan-ı zamanın teveccühüdür. Binaenalazalık terakkiyat-ı maddiye ve maneviyemiz emrinde bir hizmete iktidarım görülür de o hizmet benden talep olunur ise kat'a diriğ eylemem.

Yine Ahmet Mithat'ın “Yahu! Bir muallimin şakirdine olan muhabbeti ne garip muhabbet?”⁶²¹ cümlesi onun öğretmenliği severek yaptığını gösterir.

Ahmet Mithat yıllar sonra eğitim adına yaşanan gelişmelerden memnundur. Gelecek için ümit vaat eden bu gelişmeleri yeterli görmeden çalışmalara devam edilmesi gerektiğini düşünür. 1899'da yayımladığı *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi* adlı kitapta okulların ıslah edilmesi ve “gerek müslim ve gerek gayrimüslim etfal-i Osmaniye'nin talim ve terbiyeleri” için hem devletin hem vakıf ve cemaatlerin yardımlarda bulunduğunu yazar. Bu himmetlerin faydası görülmüş, “halkın arasında okumak ve yazmak gereği gibi” yayılmıştır.⁶²²

Bu himmetlerin, bu gayretlerin elhak faydası dahi görülüyor. Elyevm halkımız nezdinde okumak yazmak gereği gibi münteşir olmuştur. Zira şehir ve kasabalarımızdan maada köylerde ve henüz bâdiyelerde gezen aşiretlerde bile peyderpey mektepler açılmış ve bir yandan da açılmakta bulunmuştur.

Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektupta “Ümidimizi kesmeyelim! Teceddüdat-ı ilmiye ve edebiye meydanında 20-30 senelik bir halkız. Bu yolda tekemmül asırlara muhtaçtır. Kendimizin vasıl olamadığımız meratibe bize ahlaf olacakları isale himmet eyler isek pek büyük muvaffakiyete nail olmuş oluruz” der.⁶²³ Kısacası Ahmet Mithat Efendi milletin eğitim yoluyla ilerleyeceğine inanarak ömrünü bu yolda çalışmaya adanmış bir eğitimcidir. O, kendisinin ümit ettiği yükselişi göremese de “ahlaf olacakları isale himmet”⁶²⁴ eylemiştir.

Hakkı Tarık Us'un dediği gibi o, bir “halk mektebi” açmıştır.⁶²⁵

Tanzimat devrinin açamadığı halk mektebini sazdan kalemi ile kuran ve açan o; modern tekniğe dayanarak müsbet ilmin kültürünü türkiyeye sokan ve türkiye kültürünü türk kültürü yapmak kudretini göstererek ününü ve sevgisini türk dilinin

⁶²¹ Ahmet Mithat Efendi, Menfa, s. 155.

⁶²² Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s.34, 35.

⁶²³ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma, s. 25.

⁶²⁴ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 25.

⁶²⁵ Us, Bir Jübile, s. 21.

konusulduğu diyarlara ilk duyuran o; 1278’de niş ıslahhanesinden alarak en son 1912 de darüşşafakaya kadar getirdiği yeni bir öğretim metodu ile türk çocuğunun kafasına tâ zindanlardan aydınlık sokmaya savaşıyor o!

Ömrü boyunca en büyük amacı okuyucularına bir şeyler öğretmek olan “Hâce-i Evvel” Ahmet Mithat Efendi 1909’da Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye idaresine alınır. Tarih-i Osmanî Encümeni’ne aza olur. Darüşşafaka’nın Beykoz İttihat ve Teavün mektebinde ders nazırlığı yapar. Yaş haddi kanununa göre emekliye ayrılan Ahmet Mithat bundan sonra Darülfünun’da umumi tarih, felsefe tarihi, dinler tarihi, Darü’l-Muallimat’ta pedagoji ve tarih, Medresetü’l Vaizîn’de dinler tarihi hocalığı görevlerini yapar. Aynı zamanda Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye’nin tedris meclisi reisliğini ve Darüşşafaka’nın da ders nazırlığını da yapmaktadır.⁶²⁶

Ahmet Mithat hayatının sonuna kadar kendini uğruna adadığı milletin eğitimi için çalışmaya samimiyetle devam etmiştir.⁶²⁷

Üst düzey bir bürokrat olarak emekli olup, Beykoz’daki çiftliğinde hayatının son günlerini huzur ve rahat içinde geçirme imkânına sahip olan Ahmet Mithat’ın, emeklilik yıllarında insanüstü bir gayretle muallimliğe talip olması, birkaç kurumda birden derslere girmesi, tedris heyeti başkanlığı gibi eğitimi geliştirmeye yönelik çalışmalara iştirak etmesi ve onlarca ders kitabı yazması, yazarın eğitimci unvanını almayı sonuna kadar hak ettiğini düşündürmektedir.

Ömrünün son yıllarını çok sevdiği öğretmenlik mesleğini yaparak geçiren “Hâce-i Evvel” Ahmet Mithat Efendi, 28 Aralık 1912’de Darüşşafaka’da nöbetçi olduğu gece son görevini yerine getirirken vefat eder. O, “Ansiklopedik bilgi veren kitapları, gazete ve dergilerdeki makaleleri kadar hikâye ve romanlarıyla hep öğretmen olarak kalmıştır”.⁶²⁸

1.3. Ahmet Mithat Efendi’nin Gazete ve Gazetecilik Hakkında Düşünceleri

Osmanlı devletinde gazete faaliyetleri 1795’ten itibaren yabancılar tarafından başlamış, 1831 yılında da Sultan II. Mahmut’un emriyle ilk Türkçe gazete *Takvim-i Vekayi* çıkarılmıştır. Resmî gazete niteliğinde olan *Takvim-i Vekayi*’den dokuz yıl sonra

⁶²⁶ Us, Bir Jübile., Okay, “İlk Öğretmenimiz: Hâce-i Evvel Ahmet Mithat Efendi”, Ahmet Mithat, s. 30.

⁶²⁷ Kudret Savaş, “Bir Eğitimci Olarak Ahmet Mithat Efendi’nin Eğitimle İlgili Görüşleri”, **Turkish Studies- Language and Literature** Volume 14 Issue 3, 2019, ss. 1521-1545. DOI:10.29228/TurkishStudies.36892, (21.05.2022).

⁶²⁸ Okay, “İlk Öğretmenimiz: Hâce-i Evvel Ahmet Mithat Efendi”, Ahmet Mithat, s. 30.

1 Ağustos 1840'ta William Churchill'in çıkardığı yarı resmî gazete *Ceride-i Havadis*, bundan yirmi yıl sonra 22 Ekim 1860'ta Şinasi ve Âgâh Efendi'nin çıkardıkları *Tercüman-ı Ahval* ardından 1862'de Şinasi'nin tek başına çıkardığı *Tasvir-i Efkâr* gazeteleri Türkçe yayımlanan ilk gazetelerdir. 1860'lı yıllara gelindiğinde ülkede basılan gazete sayısı artmıştır.⁶²⁹

Ahmet Mithat Efendi'nin gazeteciliğe başlaması da 1860'lı yıllarda olur. 1864 yılında Mithat Paşa'nın Tuna Vilayeti'ne vali olması üzerine Rusçuk'ta göreve başlayan ağabeyi ile Rusçuk'a giden Ahmet, Tuna Vilâyeti Mektubî Kalemine memur olur. Bu sırada bir yandan eğitimine devam ederken diğer yandan "Meclis-i İdare-i Vilayet'e kâtip yamaklığı", "Politika Müdüriyeti'nin Türkî ciheti kitabeti" ve *Tuna* gazetesi "hizmet-i tahririyesinde"⁶³⁰ bulunan İsmail Beyefendi'nin⁶³¹ yanında çalışma gibi görevleri yerine getirir. İlerleyen zamanda *Tuna* gazetesi muharrirliğine tayin edilir (1868).⁶³² Bir süre sonra *Tuna* gazetesi başmuharriri olur.⁶³³ Dolayısıyla Ahmet Mithat Efendi gazeteciliğe *Tuna* gazetesinde başlamıştır. Ahmet Mithat muharrirliğe *Tuna* gazetesinde başladığını *Rikalda yahut Amerika'da Vahşet Âlemi* romanında şöyle ifade eder.⁶³⁴

... bence pek mukaddes olan mebde-i mezkûr 1282 senesinde *Tuna* gazetesi muharrirliğidir. Bu hesapça yirmi dört, yirmi beş senedir din ve devletime – velev ki pek naçizane olsun – hizmet-i tahrîriyyede bulunuyorum.

1869'da Mithat Paşa'nın Bağdat'a tayin olması üzerine Ahmet Mithat Efendi Bağdat'ta bir matbaa kurmakla görevlendirilir. Bağdat'a gitmek üzere Rusçuk'tan ayrılan Ahmet Mithat, Mithat Paşa'nın emri ile önce İstanbul'a giderek Bağdat'ta çıkarılacak olan vilayet gazetesinin matbaası ile ilgili gerekli hazırlıkları yapar. Bağdat'a gittiğinde

⁶²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Akbulut, "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)", ss. 31-44.; Selçuk Çıkla, "Tanzimat'tan Günümüze Gazete-Edebiyat İlişkisi", ss. 34- 63.; Taner Tunç, "*Tercüman-ı Hakikat* Gazetesi ve Türk Edebiyatı (1878-1896 (yayımlanmamış doktora tezi), ss. 2-6.

⁶³⁰ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 13.

⁶³¹ Avlonyalı İsmail Kemal Bey (16 Ocak 1844- 24 Ocak 1919), Meclis-i Mebusan milletvekili, Arnavut lider ve Arnavutluk devletinin kurucusu.

⁶³² Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 28.,

⁶³³ Us, Bir Jübile, s. 16.

⁶³⁴ Ahmet Midhat Efendi, Rikalda, s. 5.

vilayet mektubî kalemi memurluğunun yanında vilayet matbaası ve *Zevrâ* gazetesinin müdürlüğü ve muharrirliğine tayin edilir.⁶³⁵

Bağdat'a gitmesinden bir buçuk yıl sonra Basra mutasarrıfı olan ağabeyi vefat eder. Bunun üzerine bütün ailenin geçimi üzerine kalan Ahmet Mithat onları İstanbul'a gönderir, kendisi sekiz ay kadar daha Bağdat'ta kalır. 1871'de Vali muavini Raif Efendi'nin İstanbul'a gideceğini öğrenince Mithat Paşa'dan izin alarak Raif Efendi'yle birlikte yola çıkar. Âli Paşa'nın vefatından birkaç ay önce İstanbul'a gelir. Kendisinden önce İstanbul'a gelen Fevzi Paşa'nın delaletiyle *Ceride-i Askeriye*'ye başmuharrir olur.⁶³⁶ Aslında o, memur olmak istemez. İstanbul'a geliş amacı kitap yazmaktır, ama “on on beş nefisten ibaret”⁶³⁷ ailesinin geçimini sağlamak için bu işi kabul eder. Bir taraftan da Tahtakale'de oturduğu evde kendi matbaasını kurarak bütün ailenin yardımıyla kendi eserlerini basmaya başlar. Bu eserlerde “Muharririn zâtına mahsus matbaa”⁶³⁸ yazılıdır. Ahmet Mithat Efendi aynı yıl *Basiret* gazetesinde de yazmaya başlar.⁶³⁹

Matbaası genişleyip eve sığamayacak duruma gelince onu Camlı Han'a taşıyan Ahmet Mithat yanında birkaç işçi de çalıştırmaya başlar. Beş altı ay sonra Babiâli caddesinde bir daire tutarak matbaasını oraya taşır.⁶⁴⁰ 1872 yılı Tanpınar'ın deyiimiyle “Ahmed Midhat Efendi için hummalı faaliyet ve genişleme yılıdır”⁶⁴¹. Türkçe ve Fransızca yayımlanan *Takvim-i Ticaret* gazetesinin yöneticisi Mösyö Peraldi, Ahmet Mithat Efendi'ye gazetesinin basımını ve Türkçe kısmının yazı işlerini teklif eder. Bu teklifi kabul eden Ahmet Mithat, matbaası için Marsilya'dan Fransızca harfler getirtir.⁶⁴² Bu arada Beyoğlu'nda fotoğrafçı Paskal Sébah, çıkarmayı düşündüğü *L'Orient Illustré* adlı resimli Fransızca bir gazete ile ileride bu gazetenin Türkçesinin neşri için Ahmet Mithat Efendi'den yardım ister. Ahmet Mithat bu teklif üzerine Galata'da bir matbaa

⁶³⁵ Okay, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi”, Kitap-lık, s. 133.; Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 30-34.; Us, Bir Jübile, s. 16.

⁶³⁶ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 50.; Okay, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi”, Kitap-lık, s. 134.; Us, Bir Jübile, s. 17.

⁶³⁷ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 50.

⁶³⁸ Okay, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi”, Kitap-lık, s. 134.

⁶³⁹ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 52; Okay, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi”, Kitap-lık, s. 134; Us, Bir Jübile, s. 17.

⁶⁴⁰ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 53; Okay, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi”, Kitap-lık, s. 135; Us, Bir Jübile, s. 17.

⁶⁴¹ Tanpınar, s. 439.

⁶⁴² Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 54.

takımı satın alır, matbaasını Beyoğlu'nda Haçopulo Çarşısı'nda bir dükkâna taşır ve matbaasına Rumca harfler de ekler. Böylece matbaası Türkçe, Fransızca ve Rumca bir matbaa olur.⁶⁴³ 30 Eylül 1872'de *İbret* gazetesi kapatılınca *İbret*'in matbaa aletleri Ahmet Mithat'ın Asmaaltı'ndaki matbaasına taşınır ve gazete orada basılır.⁶⁴⁴

Ahmet Mithat, Mithat Paşa'nın sadareti döneminde *Ceride-i Askeriye*'deki baş muharrirlik görevinden istifa eder. 29 Ağustos 1872'de⁶⁴⁵ *Devir* adında bir gazete çıkarır ama gazete daha ilk sayısında "Mithat Paşa Hazretlerine hitaben derç edilen bir makale"de "şiddetli lisan"⁶⁴⁶ kullandığı gerekçesiyle kapatılır. *Devir* gazetesinin kapatılmasının ardından yeğeni Cevdet namına aldığı imtiyaz ile 26 Eylül 1872'de⁶⁴⁷ *Bedir* gazetesini çıkarmaya başlar. Ancak bu gazete de on üçüncü sayısında aynı şekilde "şiddetli lisan" kullandığı gerekçesiyle kapatılır.⁶⁴⁸ Ahmet Mithat, *Devir* ve *Bedir*'in kapatılmasından sonra çeşitli bilim ve felsefe konularından söz eden *Dağarcık* isimli dergiyi çıkarmaya başlar. *Menfa*'da bu dergiyi çıkarmaktaki amacının "halkı mebâhis-i fenniye ve hikemiye mütalaasına alıştırmak"⁶⁴⁹ olduğunu söyler. Ona göre bundan önce neşredilen *Mecmua-i Fünun*⁶⁵⁰ dergisi "birkaç fenne ait kitapların birer cüzünün bir yere" toplanmasından ibarettir. Halkı fen bilimlerine alıştırmak için bu bilgilerin eğlenceli hale getirilmesi gerekir.⁶⁵¹

Tanpınar'a göre Ahmed Midhat Efendi'yi bütünüyle *Dağarcık*'ta bulmak mümkündür.⁶⁵²

Bütün Ahmed Midhat Efendi'yi hiç olmazsa okudukları ile Dağarcık'ta bulmak mümkündür. Bir taraftan yeni öğrendiği Avrupa ilmi ve felsefe tarihi ile dinî akidelerinin arasındaki o rahat, buhransız sallanışı ve pozitivist felsefenin, Lamarkizm'in verileriyle İslâmî esasları birleştirmeye çalışması, hatta Kur'an'da,

⁶⁴³ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 67; Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", Kitap-lık, s. 135.

⁶⁴⁴ Sema Uğurcan, "Namık Kemal ve Ahmet Midhat Efendi Münasebetleri", **Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 5, İstanbul, 1990, ss. 301-314.

⁶⁴⁵ Us, Bir Jübile, s. 17.

⁶⁴⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 69.

⁶⁴⁷ Us, Bir Jübile, s. 17.

⁶⁴⁸ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s.71.

⁶⁴⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s.78.

⁶⁵⁰ *Mecmua-i Fünun*: 1861 yılında kurulan Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye'nin yayım organı olarak 1279 Muharreminde (Temmuz 1862) Münif Mehmed Paşa'nın ön ayak olmasıyla yayımlanan aylık ilim, fen ve kültür dergisi. (Abdullah Uçman, "Mecmûa-i Fünûn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, Cilt: 28, s. 270, 271.)

⁶⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s.78.

⁶⁵² Tanpınar, s. 441.

hadiste onlara dayanak araması, öbür taraftan “Teâvün ve Tenâsur”, “Fakr ü Gınâ” gibi büyük, bazı cümlelerinin cesaretiyle şaşırtıcı makalelerinde tutar görüldüğü sınıf ve zümre telakkisi — “namuslu fakir” tabiri bütün bir beyanname olabilir— muharririmizin hangi ufukları yokladığını gösterir.

Ahmet Mithat, *Dağarcık*’ta yayımladığı bir yazıdan dolayı *Basiret* gazetesinde Hoca İshak Efendi tarafından, insanın maymundan geldiğini iddia ettiği gerekçesiyle kâfir ilan edilir. *Menfa*’da bununla ilgili üzüntüsünü uzun uzun anlatan Ahmet Mithat, *Basiret*’in kendisini daha önce de – Bogos Bey’in riyaseti altında olan İdare-i Aziziye Kumpanyası’nın tercümanlığını yaptığı için– “Ermeni kâtibi” olmakla suçladığını belirtir.⁶⁵³ Bu suçlamalara *İbret* gazetesinin yüz on iki numaralı nüshasında cevap verir.⁶⁵⁴ *Dağarcık* onuncu sayısında kapatılır.

6 Nisan 1873’te Ahmet Mithat, Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik, Nuri Bey ve Namık Kemal’den ders alan talebe Hakkı Efendi tutuklanırlar. Ahmet Mithat, *Menfa*’da tutuklanma sebebini bilmediğini yazar. Tanpınar, onun *İbret*’in 3 Nisan tarihli nüshasında çıkan ve matbuat nizamını tenkit eden çok şiddetli bir yazısında geçen “millet-i metbûa” sözünün o zaman için “bütün bir ihtilâl” olduğunu belirtir. Yine Tanpınar’a göre, *Dağarcık*’ta “Din meselesi, fakirlik etrafında yaptığı edebiyat, Lamarck’tan bahsediş Abdülaziz devrinin hoşuna gidecek şeyler değildi”⁶⁵⁵. 10 Nisan’da Namık Kemal Magosa’ya, Nuri Bey ve Hakkı Efendi Akka’ya, Ahmet Mithat, Ebuzziya Tevfik’le Rodos’a sürgüne gönderilir.

Ahmet Mithat, sürgünde *Kırkambar* dergisini çıkarır. 1873-1876 yılları arasında 34 sayı çıkan ve Babıali’de kurulan Kırkambar Matbaasında basılan *Kırkambar* Ahmet Mithat’ın yeğeni Mehmet Cevdet’in adıyla çıkar. *Kırkambar* dergisi de *Dağarcık* gibi halkı “fenni konulara ısındırmak” amacıyla çıktığı için “tarih, coğrafya, din, felsefe, psikoloji, pedagoji, edebiyat, fizik, tıp, tabii olaylar gibi birbirinden farklı alanlarla ilgili pek çok telif ve tercüme yazı, müellifin bütün eserlerinde olduğu gibi hikâye ve latifelerle süslenerek okuyucularla diyalog hâlinde derginin sayfalarında yer almıştır.”⁶⁵⁶

⁶⁵³ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s.98.

⁶⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s.78-83.

⁶⁵⁵ Tanpınar, Age., s. 442.

⁶⁵⁶ Orhan Okay, “Kırkanbar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C: 25, s. 475, 476.

Tanpınar’a göre Ahmet Mithat Efendi’nin *Dağarcık* ve sürgündeyken Mehmed Cevdet’in adı altında çıkarttığı *Kırk Ambar* “devrin fikir hayatına tesir etmiş eserlerdir”⁶⁵⁷.

30 Mayıs 1876’da Sultan V. Murat’ın tahta çıkmasıyla affedilen Ahmet Mithat, 11 Haziran 1876’da İstanbul’a gelir. 10 Temmuz 1876’dan, kapatıldığı tarih olan 27 Şubat 1877’ye kadar *İttihad* gazetesini çıkarır.⁶⁵⁸ 27 Haziran 1878’de *Tercüman-ı Hakikat*⁶⁵⁹ gazetesini yayımlamaya başlar. Bundan sonra birçok eserini önce *Tercüman-ı Hakikat*’te tefrika eder, sonra kitap olarak basar. 10 Eylül 1878’de *Osmanlı* gazetesinin idaresini de üstlenen Ahmet Mithat Efendi 1879’da *Matbaa-i Amire* ve *Takvim-i Vekayi* müdürü olur.⁶⁶⁰

1900’lü yıllara gelindiğinde Ahmet Mithat’ın yazı faaliyetleri azalır. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin yönetimiyle anlaşılamadığı için gazeteden ayrılarak *İkdam* ve *Tarik* gazetelerinde yazmaya başlar. 1908’de İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra *Tercüman-ı Hakikat*’te sosyal ve siyasi içerikli yazılar yazmaya başlasa da 1909’da gazeteden ayrılır.⁶⁶¹

Ahmet Mithat Efendi gerek gazete ve dergilerdeki yazılarında gerek roman ve hikâyelerinde gazete ve gazetecilik hakkındaki görüş ve düşüncelerini dile getirmiştir. Ahmet Mithat Efendi’ye göre gazete halka bir şeyi incelikleriyle anlatan, nasihat eden bir araçtır. Bu yönüyle de gazetecilik onun yaratılışına uygun bir meslektir.

Menfa’da bu düşüncesini şöyle dile getirir.⁶⁶²

Ruşuk’ta Tuna gazetesi neşredildiği zaman ilk nüshasında gördüğüm mukaddeme bana gazetelerin mahiyetini anlatabildiği gibi Muhbir gazetesinin Dersaadet’te neşredilen nüshaları dahi bu bâbtaki vukufumu ikmâl eyledi. Artık gazetelerin halk için bir vâiz-i dakîka-şinâs olmaları zihnimde ol kadar yerleşti ve tab’ıma o mertebede hoş göründü ki bunları yalnız okumakla iktifa edemeyeceğimi anlayıp hattâ kendimin dahi bu silke dehâletimi arzuya başladım.

Alıntı yazıdan da anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat Efendi’ye göre gazeteler halka bir şeyi incelikleriyle anlatır, nasihat eder, dolayısıyla gazeteler halka yol gösterir. “Gazeteciliğin “bir milletin terakkiyat-ı medeniye ve kemalât-ı insaniyesinin aliyyülâlâ

⁶⁵⁷ Tanpınar, age., s. 441.

⁶⁵⁸ Durgun, Edebiyat, s.31.

⁶⁵⁹ Mehmet Tekin, “*Tercümân-ı Hakikat*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, C: 40, s. 497, 498.

⁶⁶⁰ Us, Bir Jübile, s. 18.

⁶⁶¹ Durgun, Edebiyat, s.46.

⁶⁶² Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 57.

rehberi”⁶⁶³ olduğunu söyleyen Ahmet Mithat Efendi “Hakayık’a Arıza” başlıklı yazısında da “gazeteler medeniyet caddesinde önümüze düşerek bize delalet etmekte iseler de ne çare ki delillerimizin lisanını anlayamamaktayız.”⁶⁶⁴ cümlesinde bu düşüncesini dile getirir. Kısacası ona göre gazete halkın medeniyet seviyesinin yükselmesi için halka yol gösteren bir anlamda halkı eğiten araçtır.

Ahmet Mithat’ın gazeteyi halkı eğitmek için bir araç olarak gördüğünü *Basiret*’te çıkan “Bir Varakacık” başlıklı yazısından da anlıyoruz. Yazıda kadınlara ve gençlere yönelik “terbiyeden, ahlâktan, hane idaresinden velhasıl kadınlığın ve gençliğin müstefit olacağı hususattan”⁶⁶⁵ bahseden bir gazete çıkarılması arzusunu dile getirir. Ahmet Mithat *Tercüman-ı Hakikat*’te yer alan “Bend-i Mahsus: Gazete” başlıklı makalesinde de aynı konuya değinir. *Saadet* gazetesinde çıkan bir bendi çok beğendiğini yazan Ahmet Mithat bu bendin özetini okuyucusuyla paylaşır. Söz konusu bentte her sınıf okuyucuyu memnun etmekte olan gazetenin “ahval-i zamaniyeyi tecessüm” ettirdiği, insanlığın farklı kesimlerinden bilgiler vererek “meveddet ve münasebatı tezyit” ettiği, bilim ve sanattaki gelişmeler hakkında her gün yeni bilgiler vererek “yevmi bir tarihi müteselsil” meydana getirdiği anlatılmış, gazete yazılarının büyük emekler sonucunda ortaya çıktığı ele alınmıştır. Yazının sonunda gazetelerin okuyuculara her konuda bilgi veren eğitim araçları olduğu belirtilerek gazete okumanın önemine vurgu yapılmıştır.⁶⁶⁶

İki üç ay gazete okumamak muasırinden iki üç ay geride kalmak demek olur. Tevsi-i daire-i malumatın müşkil olduğu zamanlarda insanlar için ilk tahsil ile iktifa etmek mümkün iken terakkiyat-ı asriye tahsil denilen şeyi hayat-ı beşeriyenin sonuna kadar temdit etmiştir. Bu tahsilin en büyük vasıtaları ise gazetelerdir.

Yazının devamında bu görüşlere katıldığını belirten Ahmet Mithat gazetelerin sadece haberleri nakleden bir “ihbar varakası” olmadığını, hizmetinde bulunduğu medeni cemiyetin gelişmesi, ilerlemesi için gerekli şeyleri de tavsiye eden bir “ihtar varakası”⁶⁶⁷ olduğunu söyler.

⁶⁶³ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus-ı Dahili: Gazeteciliğin Rezaili”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3032, 27 Temmuz 1888.

⁶⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi, “Hakayık’a Arıza”, *Basiret*, nr.645, 5 Rebiülahir 1289.

⁶⁶⁵ Ahmet Mithat, “Bir Varakacık”, *Basiret*, nr. 636, 31 Mayıs 1872.

⁶⁶⁶ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Gazete”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3503, 10 Şubat 1890.

⁶⁶⁷ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Gazete”.

Ahmet Mithat Efendi halkın okuma alışkanlığı kazanması, bilgi ve kültürünün artması gibi konularda gazete tefrikalarının önemli olduğunu düşünür. *Tercüman-ı Ahval*'in çıktığı 1860 ile *Vatan yahut Silistre*'nin oynandığı 1873 yılları arasında gazetenin “hemen tek başına yeniliği idare” ettiğini ve birkaç senenin içinde “hakiki manâsında kürsü” olduğunu söyleyen Tanpınar’a göre Şinasi ile Münif Paşa’dan itibaren gazete bu devrede tefrikalarla kitabı da içine almış gibidir.⁶⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi de gazetecilikte Şinasi⁶⁶⁹ ile başlayan tefrika geleneğini başarıyla sürdürmüştür. *Tercüman-ı Hakikat*’in 1 numaralı nüshasında imzasız olarak yayımladığı “Tefrika” başlıklı yazısında Avrupa’da gazetelerin bir bölümlerini tefrikaya ayırdıklarını, tefrikalarda önceleri “erbab-ı mütalaayı hem mütelezziz hem de müstefit eyleyecek” bazı faydalı konular işlendiğini, sonraları faydalı konuların Avrupa’da on yaşındaki çocuklara varıncaya kadar herkesi içine aldığı için gazete tefrikalarındaki yazılara lüzum kalmadığını, özellikle herkesin bilmediği faydalı konular için özel gazete ve mecmualar yapıldığından gazetelerin tefrika kısımlarına edebi ürünlerden sayılan hikâyeler derç edilmekte olduğunu anlatır. Bizde de “hacminin müsaadesine göre gazetelere birer tefrika hanesi” açılması ama bu tefrikaların sadece edebi eserlerden oluşmaması gerektiğini söyler.⁶⁷⁰

Ancak biz henüz mütemeddin bir halk için iktisabı lazım gelen malumat ve efkâr-ı terakki-yi perveriyi Avrupa’da olduğu gibi avama tamim şöyle dursun olur olmaz havasa bile layıkıyla tahsis edememiş olduğumuzdan bizim gazetelere dercinden fayda beklenilecek olan tefrikaların yalnız âsâr-ı edebiyeye mahsus ve münhasır kalmaması suretiyle istifade mümkün olabilir.

Ahmet Mithat’a göre medeni milletlerde medeniyetin o kadar “garaib-i muhteraatı ve acayib-i keşfiyatı” görülmektedir ki onlar hakkında yazılan bir makale bizim gibi medeniyetin başında bulunan milletlerin “nazar-ı istiğrap ve hayretini celp ve telezzüzat-ı vicdaniyesini icap” etmekte en garip hikâyelerden bile daha etkilidir. Bu açıklamalardan sonra *Tercüman-ı Hakikat*’in ilk nüshasında insanoğlunun büyük buluşlarda ulaştığı son noktayı anlatarak insanda varlığı hayal edilemeyecek derecelere ulaşmış olan “istidat ve kuvvet-i fevka’t-tabiasını intizar-ı hayrete” sunmayı, böylece birçok kişinin bundan

⁶⁶⁸ Tanpınar, s. 250, 251.

⁶⁶⁹ Selçuk Çıkla, “Tanzimat’tan Günümüze Gazete-Edebiyat İlişkisi”, *Türkbilig*, s. 37, 38.

⁶⁷⁰ İmzasız, “Tefrika”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 1, 27 Haziran 1878.

yararlanmasının yanında “bir bahs-i latif ile tatlıca emrar-ı vakit etmek âdetinde bulunan erbab-ı mütalaayı” memnun etmeyi hedeflediğini açıklar. Ona göre “Dünyada medeniyet ve terakkiyata müstait olarak yaşamak gayretinde olan milletler terakkiyatın bugünkü derecesine nazar-ı dikkatle bakmaktan üşenirlerse âdeti hıyanet etmiş olurlar.”⁶⁷¹ Buna göre Ahmet Mithat Efendi gazetede tefrika ettiği eserlerle medeniyet ve ilerlemeye kabiliyetli olduğunu düşündüğü milletine yol göstermeyi amaçlamaktadır denilebilir.

Ahmet Mithat Efendi gazetede yayımladığı tefrikalarla okuyucuları için her konudan biraz bilgi veren eserlerden oluşan bir kütüphane oluşturmayı hedeflemiştir. *Tercüman-ı Hakikat*’teki “Teşekkür ve İzah” başlıklı yazısında bu düşüncesini dile getirir. Gazete tefrikalarının kitap olarak basılması ile “yeni kütüphane” meydana getirilmesi hususunda okuyucuların teşekkürlerinin kendisi için teşvik edici olduğunu söylediği yazıda halkın “her türlü kitaba muhtaç” olduğunu ve “imkân müsaade ettiği kadar” “her şeyin mücmel ve muhtasarından bir numunecik” edinmenin daha fazla fayda sağlayacağını belirtir.⁶⁷² Ahmet Mithat aynı yazıda bilgi veren eserlerin yanında edebî eserlerin⁶⁷³ de tefrika edileceğini söyler. “Gazete tefrikalarına roman derç etmek mutat olup öyle tarih ve asar-ı fenniye derci Avrupa’ca dahi mutat olmadığını”⁶⁷⁴ beyan ederek roman tefrika edilmesini isteyen okuyucuya cevaben bizde mevcut olmayan bir şeyi tefrikalara koymak faydalıdır diyen Ahmet Mithat gazetede roman da tefrika edeceğini belirtir.⁶⁷⁵

Bununla beraber biz tefrikamıza roman dahi derç etmeyecek değiliz. Hatta elde yazılmış ve tercüme olunmuş birkaç roman dahi mevcuttur. Ancak diğer cihetten aldığımız birçok varakalarda dahi romandan sarf-ı nazarla yalnız mevadd-ı nafiadan derç olunması tavsiye olunuyor. Şu hâlde cümleyi memnun etmek için hepsinden derci tarikinden başka yol bulamamaktayız.

Tercüman-ı Hakikat’ta yayımlanan “Ahmet Mithat’a Mektup ve Cevabı” başlıklı yazıda da oluşturmayı düşündüğü yeni kütüphane ile ilgili verdiği bilgide Ahmet Mithat’ın her türden eser tefrika etmeyi düşündüğünü anlıyoruz.⁶⁷⁶

⁶⁷¹ İmzasız, “Tefrika”.

⁶⁷² İmzasız, “Teşekkür ve İzah”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 129, 26 Teşrinisani 1878.

⁶⁷³ *Tercüman-ı Hakikat*’te tefrika olarak yayımlanan edebî eserler hakkında bilgi için bk. Taner Tunç, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi ve Türk Edebiyatı (1878-1896)* (Yayımlanmamış doktora tezi), ss. 26-254.

⁶⁷⁴ İmzasız, “Teşekkür ve İzah”.

⁶⁷⁵ İmzasız, “Teşekkür ve İzah”.

⁶⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Ahmet Mithat’a Mektup ve Cevabı”, *Tercüman-ı Hakikat*.

... başladığım “Yeni Kütüphane” vakit ve hâle nispetle hakikaten büyücek bir iştir. Gazete ile beraber senede altmış yetmiş deste kitap çıkarabileceğim ki büyük bir cemiyet-i maarifin dahi şimdiki hâlde görebileceği hizmet bundan ziyadeye varamaz. İşbu Yeni Kütüphane’nin içinde eğlence için kitap okuyanları işgal edecek romanlardan bed’ ile istifade ve taammuk için müracaata lüzum görecekler kanaat verecek me’haz kitaplarına varıncaya kadar gerek telif ve gerek tercüme yollu eserler bulunacaktır.

Alıntı yazılardan da anlaşıldığı gibi Ahmet Mithat Efendi her kesimden okuyucuyu memnun edecek, onların aynı zamanda bilgilerini derinleştirecek eserler tefrika etmeyi hedefler. O, halkına “büyük bir cemiyet-i maarifin”⁶⁷⁷ yapacağı hizmeti gazetesinde tefrika edeceği kitaplarla tek başına yapmayı amaçlamıştır.

Ahmet Mithat Efendi halkın gazetelerden yararlanması için gazetelerin dilinin de halkın anlayacağı sadelikte olması gerektiğini düşünür. Dil bölümünde de ele aldığımız gibi Ahmet Mithat Efendi halkın okuma alışkanlığı kazanmasını, eğitim seviyesinin yükselmesini istemektedir. Ona göre bu konuda gazetelere görev düşmektedir. Kadınlara, gençlere ve çocuklara yönelik, onların ilgisini çekecek konuları içeren ve onların kolay anlayabileceği sade bir dille kaleme alınmış yazıların bulunduğu neşriyat yapılması gerektiğini söyler. Çünkü gazetelerde kullanılan dil Arapça ve Farsça tamlamalarla, ağır dil kalıplarıyla dolu, anlaşılması zor bir dildir. Ahmet Mithat gazetelerin kullandığı dili eleştirir ve “Bizim kendimize mahsus bir lisanımız yok mudur?” diye sorar.⁶⁷⁸

Ahmet Mithat Efendi’ye göre gazetelere yazı yazanlar yazılarını konuşma diline yakın yazmalıdır.⁶⁷⁹

Terakkiyat-ı sahihamız cümlesinden addolunabilecek şeylerden birisi lisan-ı Osmanî’nin tekellüm olunan suretiyle yazılan suretinin mümkün mertebe birbirine yaklaştırılmış olması kaziyesi olup müşahadat ve mütalaatı gazetelere tebliğ edecek olan zevat bunları lisanıyla söylercesine kalemlle imla ederek ol vecihte yazacak olsalar hiç tashih filana lüzum kalmazdı. Sözü en büyük güzelliği sadeliğindedir. Hele sadelik derecesinin üst tarafına çıkmak istitaatı olmayanlar için kendilerini zorlamak bilküllüye çirkinliği mucip olmaktadır.

Basiret’te çıkan “Bir Varakacık” başlıklı yazısına göre gazeteciler yazılarını o kadar sade yazmalıdır ki “bir yerde okunduğu zaman dinleyenler âdeta laf söyleniyor”⁶⁸⁰

⁶⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Ahmet Mithat’a Mektup ve Cevabı”.

⁶⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Ehemmiyetli Bir Layihadır”, *Basiret*.

⁶⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Gazetelere Yazı Yazanlar”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3500, 6 Şubat 1890.

⁶⁸⁰ Ahmet Mithat, “Bir Varakacık”, *Basiret*.

zannetmelidir. Ahmet Mithat’a göre okuyucunun yazılanları kolayca anlayabilmesi çok önemlidir. Bu nedenle gazetelere yazılan yazılar konuşma diline yakın sadelikte, açık ve anlaşılır olmalıdır.

Ahmet Mithat Efendi gazetecinin yazılarını halkın seviyesine göre kaleme alması gerektiğini düşünür. *Bedir*’de neşredilen “Gazetecilik” başlıklı yazısında gazeteciliğin büyük bir “mevki” olduğunu ve bu nedenle gazetecilerin mütevazı olmaları gerektiğini belirttikten sonra kendisinin yazılarını halkın “havsala-i tahammülüne” göre ele alacağını yazar:⁶⁸¹

... Binaberin Türkistan’ın havsala-i tahammülüne göre gazeteci olmayı zaruri iltizam ettik. Politikadan bahsedeceğiz. Havsalanın tahammülüne göre. Havadisten bahsedeceğiz. Havsalanın tahammülüne göre. Maariften bahsedeceğiz. Havsalanın tahammülüne göre. Letaiften bahsedeceğiz. Havsalanın tahammülüne göre.

Ahmet Mithat Efendi’ye göre gazeteler halka gerçekleri anlatmalı, gazeteci doğruları yazmalıdır. “Gazetecilik” başlıklı yazısında gazetecinin insanlık ve medeniyet âleminin bir parçası olduğunu belirterek onun sözlerinin doğruluğunun çok önemli olduğuna işaret eder:⁶⁸²

Gazetecinin sözünü o fünün-ı mevcude ile tatbik etmeli de eğerçi fünün-ı mevcudenin sırf berahin-i katıadan ibaret bulunan düsturlarına muhalif bir söz olursa “bu herif gazeteci değildir” diye onu mahkûm etmeli. Kendisi için bu ceza kâfidir. Yok! Tevafuk ediyorsa cihanın çar köşesinde fen iki kere iki dört ettiğini gösterdiğinden o gazetecinin (gazeteci) olduğunu ve binaberin alem-i insaniyet ve medeniyete mensup bulunduğunu teslim ve kabul etmeli.

Tercüman-ı Hakikat’ın 1 numaralı nüshasında imzasız olarak yayımlanan “Mukaddime”de Ahmet Mithat Efendi gazetenin ismiyle müsemma olduğunu ve gerçekleri anlatacağını yazar:⁶⁸³

Her müsemma kendi isminden istifham olunan manaya mutabık olacak ise Tercüman-ı Şark ahval-i Şark’ı ve Tercüman-ı Efkar dahi fikirleri tercüme ile iştigal eylediği arada gazetemiz dahi tercüme-i hakayıkla iştigal eyler.

⁶⁸¹ İmzasız, “Gazetecilik”, *Bedir*, nr. 1, 26 Eylül 1872.

⁶⁸² İmzasız, “Gazetecilik”, *Bedir*, nr. 1.

⁶⁸³ İmzasız, “Mukaddime”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 1, 27 Haziran 1878.

Aynı yazının devamında “matbuatımız hakayık-ı ahvali tercüme ve ilan hizmetinde daha pek çok ikmale muhtaçtır” diyen Ahmet Mithat Efendi’ye göre gazetecilerin birçoğu “hakayık-ı ahvale vukuf peyda edemediği için” gerçeklerin ortaya konulması eksik olur. Bazı gazeteciler ise basın özgürlüğünün “neşr-i hakayika gayr-i kâfi” olduğunu düşündükleri için kendilerini bu konuda aciz görürler. Basın özgürlüğünü gerçekleri göstermek için yeterli görenlerden bazıları da “işbu serbestîyi suistimal ederek mertebe-i serbazîye vasıl olunca” bundan menedilirler.⁶⁸⁴

Ahmet Mithat Efendi gazetecilerin olayları araştırarak gerçek haberlere ulaşmalarını, bunları ortaya koyarken de hem çok korkak hem de çok cesur olmamalarını ister. Ona göre gazeteci bir konuyu iyice araştırıp o konu hakkında doğru bilgilere ulaştıktan sonra onu gazetede yayımlamalıdır. *Esrâr-ı Cinâyât* romanında da gazeteci kendisine gönderilen ve işlenen bir cinayetle ilgili bilgiler içeren mektubu hemen yayımlamadığını söyleyerek “Badema edeceğimiz tahkikatın göstereceği netice üzerine keyfiyeti karilerimize tafsilen arz ederiz.”⁶⁸⁵ der. “Gazeteci kısmı bir şeyin tahkik ve tetkikini cidden merak ederler ise o şeyi etrafıyla” öğrenir. Gazetecilerin her yerde dostları vardır ve “dostlarının nezdinde nüfuzları” olduğu için dostları gazeteciye yanlış bilgi vererek bir şeyin “eksik, ziyâde” yazılmasına sebep olup birçok yerden “tekzibi davet etmiş olacaklarını da bildiklerinden” gazetecinin istediği bilgiyi en doğru şekilde verirler.⁶⁸⁶

Ahmet Mithat Efendi *Tercüman-ı Hakikat*’te imzasız olarak yayımlanan “Varakacılar ile Muhbirlerden İllallah!” başlıklı yazısında da gazeteye birileri tarafından gönderilen ihbar mektuplarına karşı gazetecinin ihtiyatlı davranması gerektiği konusunu ele alır. Gazeteye genellikle imza yerine “muhbir-i diğer” yahut “gazetenizin abonelerinden birisi” şeklinde gönderilen haberlerin doğru olmaması durumunda gazetecinin mahkeme edildiğini, “ya hapis ya cezâ-yı nakdi ile” cezalandırıldığını ifade eder. Bu nedenle “gazeteci kendini bir garazkâra alet ittihaz edeceğine kendince tahkikatını icra etmek cihetini tercih” edecektir. Gazeteci her vilayette güvenilir birkaç dostu sahiptir ve onlara müracaat ederek araştırma yaptığı zaman “muhbirin ve daha

---

⁶⁸⁴ İmzasız, “Mukaddime”.

⁶⁸⁵ Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, s. 6.

⁶⁸⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, s. 9.

doğrusu muhbir-i garazkârın kizb ve iftiraları meydana” çıkar. “Herkes efkârını ortaya koymakta kanunen hürdür. Ancak bu hürriyet âleme iftira hakkını veremez” diyen Ahmet Mithat özellikle “gazeteciler için hürriyet-i matbuatı su-i istimalden muhafaza vazifesi”nin yine hürriyet kadar kutsal olduğunu düşünür.⁶⁸⁷ O, gazetelerde yalan haberlerin yer almasını doğru bulmaz. Ona göre gazeteciler bir haberin doğruluğunu araştırıp öğrenebilirler. Burada dikkati çeken bir konu da Ahmet Mithat Efendi’nin “Herkes efkârını ortaya koymakta kanunen hürdür. Ancak bu hürriyet âleme iftira hakkını veremez” sözleriyle düşünce ve ifade özgürlüğünün sınırlarını çizmiş olmasıdır.

Ahmet Mithat Efendi gazetecilerin doğru haber yapmaları gerektiği üzerinde ısrarla dururken bir konuya daha dikkat çeker Ona göre gazeteler insanların özel hayatını etkileyecek yalan haber yapmamalıdır. *Servet* gazetesinde çıkan bir haberin doğruları tam olarak anlatmadığını, habere yalanların karıştığını belirttiği “Gazeteciliğin Rezaili” başlıklı yazısında bu tür yalanların “gazetecilik sanatının cihet-i rezaleti” olduğunu söyler. Yazının sonunda gazetede ki haberin bu olaya katılan herkesi töhmet altında bıraktığını ve bunun ahlaka mugayir olduğunu belirterek “bir kimsenin maişet-i hususisine karışmaya gazetecinin hakkı”⁶⁸⁸ olmadığını hatırlatır.

Ahmet Mithat Efendi okuyucuyu gazete okurken dikkatli davranması konusunda da uyarır. *Mesail-i Muğlaka* romanında Paris’te gazetelerin “Bir parçacık câlib-i nazar olan şeylerin gerek methinde gerek zemminde ifrat ve tefrit” yaptıklarını ve bu halin Osmanlı gazetelerine de sirayet etmekte olduğunu belirten anlatıcı bazı gazetelerin önemli bir olayı bile henüz yaşanmadan yaşanmış gibi haber verdiklerini söyleyerek “Bu kadar mühim işlerde bu kadar kizbi ihtiyar eden matbuatın hususât-ı sâirede daha neleri ihtiyar”⁶⁸⁹ edeceğinin düşünülmesi gerektiğine dikkat çeker. Ahmet Mithat’a göre “gazetelerin her yazdıklarına” inanılmaz, “gazeteler bir yazdıkları haberi bin defa tekzip veyahut tashih ederler”⁶⁹⁰. “Vakıa her ihtar eylediği şeyi kabul ve icraya mecburiyet yoktur.” Her haberi okuyucu kabul etmek zorunda değildir. “Gazeteci la-yahta’ olamaz ya.”⁶⁹¹ Halk “akıl ve hikmete malik olmayıp da her işittiğine inanmak istidadında”

⁶⁸⁷ İmzasız, “Varakacılar ile Muhbirlerden İllallah!”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 534, 25 Mart 1880.

⁶⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Bend-i Mahsus-ı Dahili: Gazeteciliğin Rezaili”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3032, 27 Temmuz 1888.

⁶⁸⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 76, 77.

⁶⁹⁰ Ahmet Midhat Efendi, *Haydut Montari*, s. 211.

⁶⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, “Bend-i Mahsus: Gazete”, *Tercüman-ı Hakikat*.

bulunursa gazeteler o halkın arasında sözü uzatıp çoğaltacak “zevzeklerin seramedanından” oldukları için onlar “türrehât-ı mezkûreyi”⁶⁹² daha da uzatırlar. “... gazetelere mevadd-ı mütenevvia ve tefrika yazan genç ve gayretli muharrirlerin bundan daha ziyade parlak asar-ı zekavet misalleri olmak üzere yazdıkları şeylere kulak verecek olur isek fena hâlde aldanmış oluruz.”⁶⁹³ diyen Ahmet Mithat Efendi’ye göre gazetelerin yalan ve abartılı yazılar yazmalarının sebebi “matbuatın zevzekliği, gevezeliğidir”⁶⁹⁴ ve “Matbuat lisanında ‘bend-i mahsus’ denilen makaleler dahi birer kuzeri, birer musahabe, yani birer çançanlık”⁶⁹⁵tır. Ahmet Mithat Efendi’ye göre “bir memleket matbuatının mübalâğayı böyle kizb ve dürûğ derecesine vardırımları o memleket ahalisine karşı ya doğrudan doğruya hıyanet veyahut ahaliye istihza sayılır”⁶⁹⁶.

Ahmet Mithat Efendi gazetelerin devletin ve milletin yararına uygun iş yapması gerektiğini düşünür. “Varakacılar ile Muhbirlerden İllallah!” başlıklı yazısında bu konuya dikkat çeker.⁶⁹⁷

Ya gazetelerin serlevhalarından “menafî-i umumiyye ait muharrerat maalmemnuniye kabul olunur” tarzındaki ifadeleri kaldırmaya mecbur olacağız yahut bir gazete kendi mesleğine tevafuk etmeyen varakaları kabul ve derç etmez ise muharrerat-ı mezkûre ashabının gücenmeye hakları olmadığını tefhime çalışacağız.

Esrâr-ı Cinâyât romanında gazeteci, müstantik Osman Sabri Efendi’ye “Gazeteler devletin menafini kendi menfaatlerinden ziyade gözetmeğe mecburdurlar.” diyerek bu düşünceyi dile getirir.⁶⁹⁸

Ahmet Mithat Efendi’nin gazeteciliği sadece muharrirlikle kalmaz, kendisinin ifadesiyle “Müretteplikten makineciliğine kadar”⁶⁹⁹ matbaanın her yönünü bilir. Kendisinin Matbaa-i Amire’yi ıslah edebileceği hakkında *Ceride-i Havadis*’te çıkan bir yazı üzerine kaleme aldığı yazıda da bu durumu şöyle dile getirir:⁷⁰⁰

⁶⁹² Ahmet Midhat Efendi, Hayret, s. 36, 37.

⁶⁹³ Ahmet Mithat Efendi, “Bir Acibe-i Saydiye”, Letaif, s. 797.

⁶⁹⁴ Ahmet Midhat Efendi, Mesail-i Muğlaka, s. 76.

⁶⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Cankurtaranlar”, Letaif, s. 766.

⁶⁹⁶ Ahmet Midhat Efendi, Mesail-i Muğlaka, s. 77.

⁶⁹⁷ İmzasız, “Varakacılar ile Muhbirlerden İllallah!”, Tercüman-ı Hakikat.

⁶⁹⁸ Ahmet Midhat Efendi, Esrâr-ı Cinâyât, s. 15.

⁶⁹⁹ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 48.

⁷⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi, Başlıksız, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 492, 24 Şubat 1880.

Bendeniz Tuna vilayetinde yani on altı seneden beri matbaa içindeyim. Bağdat'ta yeniden bir büyük matbaa tesis ettim. İstanbul'da yeniden bir büyük matbaa tesis ettim. İstanbul'da kendi hesabıma açtığım küçücük bir matbaayı kendimi besleyebilecek surette işletmeye muvafık oldum. Huruf tertibinden makine kullanmasından bed' ile teclit-i evraka kadar bizzat dahi işledim. Şu on altı senelik istihdam ile epeyce bir matbaacı oldum. Ümit ederim ki matbaa-i amireyi lüzumu veçhile tanzime muktedir olayım.

Esrâr-ı Cinâyât romanında okuyucuya anlatıcı tarafından gazetenin tertibi hakkında bilgi verildiğini görürüz.⁷⁰¹

Akşamüzeri müstacelen yazacakları şeyler için dahi kâğıtları ufak ufak keserek bunlar birkaçar satırla doldukça, yazıhanelerinin birer tarafına dizerler. Hâlbuki mürettiphanede başmürettip ne kadar ameleli varsa ellerindeki işleri bıraktırıp birinci, ikinci, üçüncü diye cümlesini sıraya koyar...

Matbaacılığı iyi bilen Ahmet Mithat Efendi “gazete yazılarının karmaşıklığından uzak, okuru rahatsız etmeyecek bir şekilde dizilerek yayımlanmasına”⁷⁰² özen gösterir. Eserlerini önce *Tercüman-ı Hakikat*’te tefrika edip “bu tefrikanın mizanpajını kitabına yerleştirerek tashihini”⁷⁰³ kolaylaştıran Ahmet Mithat 1885 yılında tefrikasına başladığı *Mufasssal: Tarih-i Kurun-ı Cedide*’nin tertibinde” yaşanan problemlerin düzeltilmemesi üzerine gazeteden ayrılma kararı alır, kendisinden özür dilenmesi ve onun *Tercüman-ı Hakikat* için çok önemli olduğunun belirtilmesi üzerine bundan vazgeçer.⁷⁰⁴

Tanzimat Dönemi gazetelerinin önemli özelliklerinden birisi de çok sayıda gazeteci, yazar ve şairin gazetede yetişmiş olmasıdır. Tanpınar bunu şöyle ifade eder:⁷⁰⁵

Birkaç büyük politika adamının -ve belki de bazı müderrislerin- dışında bu devrede şöhret kazananların hemen hepsi gazetecidir. Küçük Said Paşa, Münif Paşa gibi politika adamları gazetecilikle işe başlarlar. Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Suavi, Ebüzziya Tevfik, Ahmed Midhat Efendi, hepsi gazetecidir. 1873’ten sonraki senelerde şiir âlemini iki kutup gibi paylaşan Recaizâde ile Muallim Nâci gazetede yetişirler.

⁷⁰¹ Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât*, s. 91, 92.

⁷⁰² H. Harika Durgun, “Ahmet Mithat Efendi’nin Gazete ve Gazeteciliğe Dair görüşleri”, **Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı**, (Ed. Nazım Muradov, Yılmaz Özkaya), Bengü Yayınları, Ankara, 2018, (Bir Köprü) s. 295.

⁷⁰³ Durgun, “Ahmet Mithat Efendi’nin Gazete ve Gazeteciliğe Dair görüşleri”, *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü*, s. 295.

⁷⁰⁴ Durgun, “Ahmet Mithat Efendi’nin Gazete ve Gazeteciliğe Dair görüşleri”, *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü*, s. 294.

⁷⁰⁵ Tanpınar, s. 251.

Ahmet Mithat Efendi de gazetesinde gençleri yazmaları konusunda cesaretlendirmiş, birçok yazar ve şairin yetişmesini sağlamıştır.⁷⁰⁶ “Mütalaamız” başlıklı yazısında *Tercüman-ı Hakikat*’in yayımlarıyla kendini geliştirmiş, “ilmî ve edebî makaleler kaleme almaya muktedir muharrirler”⁷⁰⁷ yetiştiğini belirtir. Sema Uğurcan’ın ifadesiyle “Ara nesil ve ondan sonra gelenlerin telif-tercüme ilk yayınlarında Mithat Efendi ve gazetesi unutulmaz bir rol oynamıştır. Beşir Fuad, Hüseyin Rahmi, Ahmet Rasim, Fatma Aliye, Hüseyin Cahit, Ali Kemal, Ahmet İhsan’ın ilk yayınları onun eliyledir”.⁷⁰⁸

Osmanlı’da 1864 yılında çıkarılan Matbuat Nizamnamesi ve 1867’de yayımlanan Âli Kararname⁷⁰⁹ ile devlet gazete kapatma yetkisine sahipti. Ahmet Mithat Efendi’nin çıkardığı *Devir* ve *Bedir* gazetelerinin şiddetli lisan kullandığı gerekçesiyle kapatılması, Ebuzziya Tevfik’le Rodos’a sürgüne gönderilmesi onu daha sonraki yıllarda daha dikkatli davranmaya yöneltmiştir. Ahmet Mithat Fatma Aliye’ye yazdığı bir mektupta sansürün kendisi için siper olduğunu ifade eder:⁷¹⁰

Herkes sansürün vücudundan şikâyet eylediği hâlde ben müteşekkirim. Sebebi ise rızâ-yı hümayûna mugâyir olan şeyleri sansörler elbette benden a'lâ bileceklerinden rızâ-yı istihsâl eder iken gazabı isticlâb etmiş olmak tehlikesine mukabil sansür bize bir siperdir.

Hakkı Tarık Us Ahmet Mithat’ı anma toplantısında yaptığı konuşmada Ahmet Mithat’ın Nüzhet Ortanca’ya “Abdülhamid bir mekteb açtı mı onu çok senâ ediniz; tâ ki ona benzer eserler vücade getirmekte hevesi artmış olsun” dediğini aktarır. Hakkı Tarık’a göre bu ölçülü tutumuyla “hâce-i evvel’in bütün bir milletçe ve bütün bir millet ömrünce alkışlanacak bir vatan hizmeti başarmış olduğu”⁷¹¹ muhakkaktır. Ahmet Mithat

⁷⁰⁶ Konuyla ilgili bk. Tunç, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi ve Türk Edebiyatı (1878-1896)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), ss. 469-515.

⁷⁰⁷ Ahmet Mithat, “Mütalaamız”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3234, 23 Mart 1889.

⁷⁰⁸ Sema Uğurcan, “Ahmet Mithat Efendi ve Elinden Tuttukları”, *Merhaba Ey Muharrir*, s. 290.

⁷⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Nevin Ünal Özkorkut, “Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti’ndeki Görünümü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 51, Sayı: 3, 2002, ss. 72-78.; Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, “Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 14, 2005, ss. 259-263.

⁷¹⁰ Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 376.

⁷¹¹ Us, *Bir Jübile*, s. 26.

Efendi'nin bu dikkatli tutumu sayesinde *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi yayın hayatına “otuz dört yıl” devam etmiştir.⁷¹²

İhsan Sungu'nun belirttiği gibi Ahmet Mithat Efendi “Türk gazeteciliğine yeni bir ruh, yeni bir teknik”⁷¹³ getirmiş, “Ona yepyeni bir inkişaf yolu”⁷¹⁴ açmıştır. Ahmet Mithat'ın çok farklı ilgilerle “mücehhez” olan kafası onu “millete zevk, neşe, bilgi ve enerji verecek “her vasıtayı aramağa, nerede bulursa halkın idraki önüne sermeğe”⁷¹⁵ sevk etmiştir.

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi'nin gazetecilik anlayışının merkezinde okuyucularına doğru haberler verme, onlara okuma alışkanlığı kazandırma, onların bilgi ve kültür seviyelerini yükseltme düşünceleri vardır denilebilir. İhsan Sungu'nun belirttiği gibi:⁷¹⁶

Doymak bilmez bir öğrenme ve öğretme hırsı ile dünyaya gelmiş olan bu adama niçin öğrendin, niçin öğrettin demekten daha büyük haksızlık olur mu? Hiçbir meselede ihtisas davasına kalkışmamış, sadece bir gazetecinin meslek icabı olarak mücehhez olduğu çeşitli ilgilerle binlerce okuyucusunu bilgilendirmeye çalışmış olan bu millet hocasına hayranlıktan başka ne duyulabilir?

1.4. Ahmet Mithat Efendi'nin Kendi Toplumunda Müslüman Kadının Durumu ile İlgili Düşünceleri

Osmanlı Devleti'nde bir medeniyet değiştirme hareketi olan Tanzimat'la birlikte yaşanan yenilikler ve gelişmeler kadına bakışı da etkilemiştir. Dönemin yazarları eserlerinde kadın sorunlarını ele almaya başlar. Bu dönemde eserlerinde kadınlarla ilgili konulara en çok yer veren yazarımız Ahmet Mithat Efendi'dir.

Ahmet Mithat halkın medeniyet seviyesinin yükselmesi için bütün halkın bilinçlenmesini ve yapılacak yenilikleri benimsemesini istiyordu. Onun bu idealine elbette kadınlar da dahildi. Tamer Kütükçü'nün belirttiği gibi:⁷¹⁷

⁷¹² Tekin, “Tercümân-ı Hakikat”, TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 497, 498.

⁷¹³ Us, Bir Jübile, s. 60.

⁷¹⁴ Us, Bir Jübile, s. 60.

⁷¹⁵ Us, Bir Jübile, s. 60.

⁷¹⁶ Us, Bir Jübile, s. 66.

⁷¹⁷ Tamer Kütükçü, “Tanzimat Romanı, Kadın/ Aşk ve Yeryüzünde Bir Melek”, Merhaba Ey Muharrir, s. 164.

Modern Türk edebiyatının kurucularından, bu bağlamda pek çok yeni değer in “baba”sı Ahmet Mithat Efendi’nin en önemli duyarlılıklarından biri de hiç şüphesiz, kadın konusuna getirmiş olduğu yeni yaklaşımlardır. Bugüne değ in yapılmış pek çok araştırma ve incelemede ortaya konduğu üzere, Ahmet Mithat Efendi, Tanzimat sonrası oluşmaya başlayan yeni toplum yapısı içinde kadının yerini sorgulayan, tanımlayan ve tayin eden bir “aydın” olarak dikkat çeker.

Ahmet Mithat roman ve hikâyelerinde, çeşitli makalelerinde kadın konusunu hemen her yönüyle ele almıştır. Onun eserlerinde kadının eğitiminden evlenmesine; eş, anne, kız evlat, seven, sevilen kadın olarak durumuna, cemiyette bazen düşmüş kadın bazen de eli kalem tutan bir aydın olarak bulunduğu yere kadar kadını çok farklı konumlarda görürüz.

Ahmet Mithat “Cemiyet-i medeniyenin yarıdan çok a’zâsını”⁷¹⁸ teşkil eden kadının sosyal hayattaki konumundan memnun değildir. Ona göre kadınların “evlat için ilk muallime oldukları artık eskimiş, çürümüş” bir hükümdür ve kadın toplumda her alanda var olmalıdır. Bu nedenle kadınlar mutlaka okumalıdır. Toplumun ilerleme sürecinde kadınların eğitimi ihmal edilirse yapılacak olan işler eksik kalacaktır. “Çünkü erkeklik nasıl bir âlem-i vâsi ise kadınlık dahi öyle bir âlem-i vâsi’dir. Bu âlem hem de el-yevm mevcuddur. Onu ıslah” etmek gerekir.⁷¹⁹ Ahmet Mithat kadınlığın büyük bir dünya olduğunu ve onun durumunun iyileştirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Kadının durumunun iyileştirilmesi için gerekli en önemli araç eğitimidir. Ahmet Mithat’ın kadınların eğitimi hakkındaki düşüncelerini tezimizin eğitimle ilgili bölümünde açıkladığımız için burada tekrar etmiyoruz.

Ahmet Mithat eserlerinde kadının sadece eğitimi üzerinde durmaz. Toplumda kadının saygın bir yeri olmasını, ona hak ettiği değerin verilmesini ister. Bu nedenle kadınla ilgili evlilik, aile konularına eserlerinde önemli bir yer ayırır.

Ahmet Mithat kızların evlilik hakkında hiçbir şey bilmeden, çocuk yaşta evlendirilmelerini eleştirir. *Bahtiyarlık* romanında anlatıcı konuyla ilgili şunları söyler.⁷²⁰

Malûmdur ki bizde kızlar ağıbiyet üzre zevciyet hakkında bir fikr-i metin peyda etmeksizin kocaya varırlar. Zaten on üç on dört nihayet on beş yaşında teehhül ederek bu zamanlar ise henüz çocuk sayılacaklarından hayatın en mühim bir hâli olan bu meselede bir fikr-i metin peydasına yaşları dahi müsait olmamıştır.

⁷¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 223.

⁷¹⁹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 223.

⁷²⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 317.

Kız çocukları için evlenmek “gelin olmak” yani tellenmek, pullanmak demektir ve “böyle olmak hevesiyle bir kız gelin olur”. Ama gelin olduktan sonra nasıl bir hayatı olacağını hiç düşünmemiştir.⁷²¹

Kocaya varmayı onlar “gelin olmak” tabiri ile yâd ederler. Ne kadar dikkat edilecek bir tabirdir! “Ayşe Hanım gelin oldu” derler ki, “tellendi, pullandı, giyindi, kuşandı” demektir ve böyle olmak hevesiyle bir kız gelin olur. Gelin olduktan sonra şu maişethanenin taayyüşü ne suret göstereceğini hiç hatırına bile getirmemiştir.

Kız çocuklarının gelin olmayı hayal etmesi normaldir ama evliliğin amacını bilmeden küçük yaşta gelin olmaları normal değildir.⁷²²

Gelin olmayı düşünmelerini tabii bulurum. Daha küçük iken varaklı kağıtları yüzlerine yapıştırarak yeltendikleri gibi. Fakat bu heves-i masûmâneyi gelin olacakları zamana kadar vardırıdıklarına itirâz ederim. Gelinlik çağına geldikleri zaman gelin olmayı yalnız gelin olmak diye düşünmeyip onun hükmü asıl dünya olan âlem-i maişete girmek demek olduğunu da düşündükleri için intikâda girişiyorum.

Ahmet Mithat’a göre kızlar gelin olma hayallerinin gerçekleşmesiyle ilgilenirken onları yetiştiren kadınlar da damadın maddi özellikleriyle ilgilenir.⁷²³ Dolayısıyla Ahmet Mithat sadece kızların değil onları yetiştiren kadınların da evliliğe yüzeysel bakışını eleştirir. Ahmet Mithat *Peder Olmak Sanatı*’nda da kız çocuklarının on üç, on dört değil on altı, on yedi yaşında bile evlenmelerinin erken olduğunu söyler.⁷²⁴

Öyle on altı, on yedi yaşına varır varmaz teehhülî hekim hem de iki manasınca hekim olan zevatın hiçbirisi tasvip edemez. Bu kadar tez teehhül yalnız hıfz-ı sıhhat nokta-i nazarından değil daha birçok nokta-i nazardan dahi bizce hoş görülemez. Ne gibi esbaba mebni hoş görülemediği Hikmet-i Peder romanımızda mufasssalan bast ve temhid edilmiştir.

Buradan anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat kızların küçük yaşta evlenmelerini öncelikle onların sağlığı açısından doğru bulmaz. Ayrıca küçük yaşta evlenen kızlar evliliğin getireceği sorumlulukları bilmedikleri için zorluklar yaşayacaktır.

Ahmet Mithat’a göre kurulacak yuvanın sağlam olması için kızların evlenmeden önce hayatı tanımaları gerekir. *Bahtiyarlık*’ta İngiliz kızlarıyla Fransız kızlarının

⁷²¹ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 317.

⁷²² Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof, s. 327, 328.

⁷²³ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof, s. 327, 328.

⁷²⁴ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 56.

yetiştirilmelerini karşılaştıran Ahmet Mithat Fransızların kızlarına asla roman okutmadıklarını “Kocaya varıncaya kadar kızlarını bir esaret-i külliye içinde” bulundurdıklarını söyler. Buna karşın İngilizler “kızlarını her türlü romanları okumadan menetmedikleri gibi kocaya varıncaya kadar her türlü harekât ve sekenatta hürriyetlerini asla” sınırlamamaktadırlar.⁷²⁵ Bunun sonucunda Fransız kızları ile İngiliz kızlarının evlilikleri de farklıdır.⁷²⁶

Bu hâlin neticesi olmak üzere Fransızlar meyanında şan-ı zevciyete mutaassıbane riayet eden zevce pek az bulunarak kadınlardan aglebinin kendi hâllerince birer gönül eğlencesi olur. İngilizlerde ise nisvanın pek azı bu hâlde bulunup aglebi birer zevce-i sadıka ve lâyika olmaya lâzım gelen hâl ve tavırda bulunur. ... Yani Fransızlar kızlarını birer hayal adamı olmak üzere terbiye ederek sonra bunlar hakikat âlemine girdikleri zaman o âlemi kendi hayallerine muvafık bulamazlar. İngilizler ise kızlarını evvelden hakikat âleminde terbiye ederek sonra o âleme girdikleri zaman her şeyi evvelden görüp öğrenmiş oldukları surette bulurlar.

Yukarıdaki alıntıda İngiliz kızlarının evlenmeden önce hayatı tanımaları sayesinde evliliklerinin iyi gittiği ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla Ahmet Mithat kızların evliliklerinin iyi gitmesi için onların evlenmeden önce hayatı tanımaları gerektiğini düşünür.

Ahmet Mithat Efendi kızların evlenecekleri kişiyi görmeden evlendirilmelerine karşıdır. *Gençlik* hikâyesinde ... “Bizim memlekette kızlar istediği ve sevdiği kocaya varamazlar. Babalar kimi isterler ise onu kendilerine damat ederler.”⁷²⁷ diye eleştirir. *Teëhhül*’de Sabire Hanım “Canım böyle evlenmek mi olur? Ne olur idi, çocuklara bu bapta biraz hürriyet verseler fena mı olur idi?”⁷²⁸ diye sorgular. Ahmet Mithat romanlarında bu konuyla ilgili benzer örneklere çokça yer vermiştir.

Ahmet Mithat’a göre evlilikte kızın rızası mutlaka alınmalıdır. *Mihnetkeşan*’da Mithat, evlenmek isteyen Dakik Bey’e “... Hem de sen onu sevdin. Ama bakayım o da seni sevdi mi, beğendi mi?” diye sorar. Devamında “Nihayet Dakik’i kabul edip etmeyeceğini, yani kabul etmesi gönlünün rızasıyla mı yoksa şimdiki fakr-ı hâlinin icbarıyla mı olduğunu münasip bir lisanla sordum.” diye bilgi verir.⁷²⁹ Burada Ahmet

⁷²⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 316.

⁷²⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 316, 317.

⁷²⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Teëhhül”, Letaif, s.42.

⁷²⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Teëhhül”, Letaif, s.42.

⁷²⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 113.

Mithat'ın her ne koşulda olursa olsun kızın evlenmek için rızasının alınması gerektiği düşüncesini görüyoruz. *Hikmet-i Peder*'de Doktor ... Bey kızı Rana'yı kendisinden istedikleri zaman "... şer'-i şerif ahkâm-ı celilesi mucib-i âliyesince bu talebinizi kızıma tebliğ edeyim"⁷³⁰ diyerek kızın rızasını almanın şeriatin bir gereği olduğunu dile getirir.

Ahmet Mithat evliliğin sorumluluklarını idrak etmemiş erkeklerin de evlenmesine karşıdır. Sadece gönlünün istediğine kavuşmak arzusuyla evlenmeyi düşünen erkekleri, evlenecekleri kadının hakları açısından uyarır.

Mihnetkeşan'da Dakik Bey düşmüş bir kızı kârhaneden çıkarıp onunla evlenmek istediğini olayın kişilerinden biri olan Mithat'a söyleyerek nikâh konusunda kendisine yardım etmesini ister. Mithat, bu evliliğin temellerinin sağlam olmasını istemektedir. Dakik Bey'e "Yahu sen bu kızı alacaksın. Ama senin hâlin malûm. Yarın bîçareden bıcarsın, kendisini terk edersin. Varır zavallının başı daha büyük bir belâya uğrar."⁷³¹ diye endişesini dile getirir. *Hikmet-i Peder*'de Doktor ... Bey kızıyla evlenmek isteyen gencin avukat olmasına önem vermez, yaşının küçük olması nedeniyle "Böyle bir çocuğun tehhülünden maksadı aile teşkil etmek olacağına emniyet edilebilir mi? Çocuk kendisine bir gönül eğlencesi, bir bebek, bir karı bulmak istiyor."⁷³² diyerek talebi reddeder.

Ahmet Mithat'a göre evlenmek isteyen erkek, kadını kendisine bir gönül eğlencesi olarak görmemeli, evliliğin sorumluluğunu taşıyacak olgunlukta olmalıdır. Onun bu düşüncesinin sebebi evlilikte kadının haksızlığa uğramasının önüne geçmektir ki yukarıdaki alıntıda geçen "Yarın bîçareden bıcarsın, kendisini terk edersin. Varır zavallının başı daha büyük bir belâya uğrar."⁷³³ cümlesi bize bunu gösterir.

Sadece kızların değil erkeklerin de küçük yaşta evlenmesine karşı olan Ahmet Mithat kızlar için on sekizinden itibaren evliliği uygun görürken erkek için bir yaş belirlemez. *Hikmet-i Peder*'de Doktor ... Bey bunu şöyle ifade eder:⁷³⁴

Adam var ki yirmi yaşındayken tehhül için pek geç kalmış sayılır. Adam var ki otuz beş yaşına gelmiş olduğu halde henüz tehhül zamanı gelmemiştir. Bu zamanı o adamın maişeti tayin eder.

⁷³⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Hikmet- Peder*, s. 60.

⁷³¹ Ahmet Mithat Efendi, "Mihnetkeşan", Letaif, s. 114.

⁷³² Ahmet Mithat Efendi, *Hikmet- Peder*, s. 58.

⁷³³ Ahmet Mithat Efendi, "Mihnetkeşan", Letaif, s. 114.

⁷³⁴ Ahmet Mithat Efendi, "Mihnetkeşan", Letaif, s. 69.

Ahmet Mithat kadının hakkını korumak için erkeğin yaşam tarzının evliliğe uygun olmasını ister. Bu nedenle erkeğin evlilik yaşına bir sınır getirmez diyebiliriz.

Ahmet Mithat aile kurumunun devam etmesi, yuvanın huzuru, aile bireylerinin mutluluğu gibi birçok konuda kadının değil erkeğin sorumlu olduğunu düşünür. Bir erkek evliliğin sorumluluklarının idrakinde olarak ailesini mutsuz edecek davranışlardan kaçınmalıdır. Peder Olmak Sanatı'nda ailede kadın ve erkeğin sorumluluklarından söz ederken asıl sorumluluğu erkeğe yüklediğini görüyoruz. Buna göre iyi bir baba olmak için gereken şartların çoğunu “bir iyi koca olmak”⁷³⁵ cümlesi içerir. “Yuvayı dişi ve erkek kuşların her ikisi fikir ve amel birliğiyle yaparlar. İnsanların dahi yuvalarını teşkil etmeleri için karı ile kocanın evvela fikren badehu amelen ittihatları lazım gelir.”⁷³⁶ Yuvada eşlerin fikir birliği içinde olmaları için “... erkek evvela fikren ve zekâveten faik olduğunu karısı nazarında ispat etmelidir.” Ama bu üstünlük “cidden ve mütehakkık olmalıdır.... Ahval-i maişete dair iktisabı lazım gelen malumat ile yine o malumat üzerine mübteni olan mütalaatta erkek bu tefevvuku ispat etmelidir.”⁷³⁷ Ahmet Mithat yuvanın sorumluluğunu tek başına kadına yüklemeyi. Hatta ona göre ailede erkek birçok yönden kadından üstün olmalıdır. Ama bu üstünlük erkeğin sorumluluklarını yerine getirmesi için gerekli özellikler anlamındadır. Ahmet Mithat bu üstünlüğü erkeğin kadını kendi esareti altına alması anlamında kullanmaz. Hatta erkeğin üstünlüğünü ispatlamak için karısını beğenmeyip aşağılamaktan kaçınmasını söyler:⁷³⁸

O faikiyet, cidden mütehakkık olmalıdır. Hatta bunu ispat için zevcesini istihfaf ve istihkara da lüzum yoktur. ... Erkek ilmen ve zekâveten karısına tefevvukunu ispat için onun malumat ve mütalaatını takdir ile beraber o malumat ve mütalaatı kendi bızaa ve behresiyle tevsi ve teyit yolunda davranmalıdır.

Buradan da anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat kadının duygu dünyasını iyi anlayan bir yaklaşımla erkeğin kadına karşı tutumunun zorbaca olmamasını söyler. Erkek, kadının bilgisini takdir ettikten sonra ona vermek istediği yeni bilgileri vermelidir.

Ona göre erkek kadına sevgi dolu, mutlu, güvenilir bir yuva sunmalıdır:⁷³⁹

⁷³⁵ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 60.

⁷³⁶ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 62.

⁷³⁷ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 63.

⁷³⁸ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 62.

⁷³⁹ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 65, 66.

Kadın inanmalı ki onun erkeği yalnız kendi âşığı değildir. Hem âşığı, hem muhib ve hayır-hahı, hem mürşid ve muallimi velhasıl şehrah-ı maişette refik-i hayatı, enis-i canıdır. Kadın inanmalı ki o yuvayı şimdiki hâlde zevcesiyle ve müstakbelen evladı ile bahtiyar olmak için teşkil ediyor ve etmiştir.

Ahmet Mithat evlenilecek kızlarda aranan gençlik, güzellik gibi özelliklerin yanında “Kocalarıyla birlikte geçirecekleri vakitleri letafetlendirmek için” okuyup yazmak, müzik aleti çalmak gibi özelliklere de sahip olmaları gerektiğini söyler. “Bir koca, kendi bahtiyarlığını hanesi haricindeki yerlerde”⁷⁴⁰ aramamalı diyen Ahmet Mithat bir koca vaktini evinde geçirmezse kadının bu özelliklerini nerede kullanacağını sorar.⁷⁴¹

Bir koca, kendi bahtiyarlığını hanesi haricindeki yerlerde arayacak olursa zevcesinin bu yoldaki müktesebat-ı mütemmimleri abese mahmulül olmak lazım gelir. Gençliğini, güzelliğini kime gösterecek? ilim ve zekâ ve fetaneti, âsârını kimin önüne koyacak? Kime karşı giyinip kuşanacak? Kimin istimal için çalacak çağırarak? Hepsi boş! Değil mi? Hepsi beyhude!

O günün toplumunda kadınların kocalarıyla birlikte tiyatro gibi eğlence yerlerine gidememelerini de bu açıdan eleştirir.⁷⁴²

Vakia bizde erkeğin hane haricindeki eğlencelerine kadın iştirak edemiyor. Seyirlere, tiyatrolara falanlara kadınlar dahi gidiyorlar ama onlar başka ve erkekler başka gidiyorlar. Kadın erkek buralara başka başka gidilmekte adab-ı İslamiye ile asla tevfiik kabul edemeyecek birçok uygunsuzluklar apaşikâre görüldüğü durmakla beraber kadın erkek beraber gitmek her neden dolayısıyla mugayir-i adab görünüyor.

Ahmet Mithat iş dışında evde ailesiyle vakit geçirdikleri için İngiliz erkeklerini örnek olarak anlatır.⁷⁴³

Bu hususta İngiliz milleti, sair milletler için hakikaten misal ittihazına şayandır. Onlarda “home life” derler bir tabir vardır ki “maişet-i beytiye” demektir. “Hanesinde yaşamak” demektir. ... Düşünülecek olursa asıl bu İngiliz babanın haftada bir gün istediği gibi gezip eğlenmeye hak kazanmış olduğunu teslim etmek lazım gelir. Hâlbuki biçare İngiliz, bu hakkı o günü hanesinde ve efrad-ı ailesi meyanında geçirmeye kazanmış olmak ile müktefidir. Bundan dolayı bahtiyar ve minnettardır.

⁷⁴⁰ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 67.

⁷⁴¹ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 67, 68.

⁷⁴² Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 69.

⁷⁴³ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 68.

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat'a göre bir erkek mutluluğu evinin dışında aramamalı, evinde eşiyle ve çocuklarıyla vakit geçirmelidir. Erkek kadının mutluluğunu, yuvanın devamını sağlamak zorundadır. Ailenin neredeyse bütün sorumluluğu kadına değil erkeğe aittir. Aslında bu yaklaşımda kadının hakları korunurken bir taraftan da onun fazla edilgen duruma getirilmiş olduğunu düşünebiliriz.

Ahmet Mithat eserlerinde çok eşlilik konusuna da yer vermiştir. O, “İslâm şeriatının bu husustaki hükmüne bağlıdır”. *Esaret* adlı eseri dışında, “eserlerinde taaddüd-i zevcatı” savunmuş, bunu özellikle “Batı’daki metres münasebetlerine karşı bir silah olarak” kullanmıştır.⁷⁴⁴

Ahmet Mithat talak konusunda da kadını değil erkeği sorumlu tutar. Ona göre erkeklerin sorumsuz ve yanlış davranışları boşanmalara ve kadınların zor durumlara düşmesine sebep olur. *Hikmet-i Peder*’de Doktor ... Bey boşanmalarla ilgili bir defter tutmaktadır. Anlatıcıyla konuşmalarında “talakların yüzde sekseni”nin “pek gençken evlenmek belasından” kaynaklandığını söyler. On dokuz yirmi yaşında evlenen bir erkek “on dört on beş yaşında bir kız” alır ve “onunla birkaç sene pek heveskârane, muhibbane” yaşarken kız bir çocuk doğurur. Hem bu “mevsimsiz validelik onun tazeliğini” yıpratır hem de kocası “onunla muaşakaya muhabbete” doyar ve karısına ihanet etmeye başlar. Bu durum “en sade, en ziyansız bir beliyeye bir felaket” olarak eşlerin boşanmasına sebep olur. Boşanmanın yanında “bu yolda husule gelen dirliksizlikler daha birtakım fecayi’e dahi” yol açar.⁷⁴⁵ Konuşmanın devamında Doktor ... Bey genç yaşta evlilik yapıp sonrasında karısından bıkan, onu ihmal eden, aldatan erkeklerin yol açtıkları felaketleri anlatır. Örneğin, kendisini aldatan kocasından intikam almak arzusuyla “henüz on dokuz yaşında bulunan” “kadıncağız” da başka erkeklerle gönül eğlendirirken “halkın diline düşer”, kocası onu boşar, babası kızı ya evine kabul etmez ya da öldürür. Bir akrabasına sığınsa bir süre “sonra kimisi kocasını, kimisi genç çocuklarını kıskanarak zavallıya bu hanelerde misafirliği daha ziyade uzatamayacağını” söyler ve sonunda kadın “bir ocağı yıkılasıca murdar hanede” sığınır.⁷⁴⁶ Bir başka olayda da on dokuz yaşındayken on altı yaşında bir kızla evlendirilen sonra da “ehibba teşvikiyle murdarhanelere de devam

⁷⁴⁴ Okay, Batı Medeniyeti Karşısında, s. 249.

⁷⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Hikmet- i Peder*, s. 59.

⁷⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Hikmet- i Peder*, s. 61, 62.

başlayan”⁷⁴⁷ adamın karısına bulaştırdığı hastalıktan dolayı kızın “Yüzüne bakanların korkacakları, ürkecekleri bir hâle”⁷⁴⁸ girdiğini anlatır. Doktor ... Bey benzer olayları anlattıktan sonra defterindeki kayıtlara göre boşanmaların “yüzde onuna bile kadın”ın sebep olmadığını söyler. Bunların çoğunun sebebi “erken evlenmek” ve “Aile teşkili için değil kendi zevki için evlenmek.” olduğunu ekler.⁷⁴⁹ Ahmet Mithat’ın Makbule Leman⁷⁵⁰ hakkında çıkan dedikodularla ilgili yorumunda da onu bu duruma düşüren kocasını sorumlu tuttuğunu görüyoruz.⁷⁵¹

Koca olan efendiler mâdem ki te'ehhül eylediler mâdem ki bir kadının ömrünü kendi hayâtlarına kattılar ona hüsn-i refâkat borcu altındadırlar. Kocasından hüsn-i refâkata nâil olan bir kadının başkalarına göz atması gâyet güçtür.

Ahmet Mithat’ın 1870’te kaleme aldığı *Felsefe-i Zenan* da evlilik konusunda dikkate değer bir eserdir. Fazıl Gökçek bu hikâyede “kadının toplumda bir birey olarak kendi kimliğiyle yer alamaması, iradesinin yok sayılması”⁷⁵² nedeniyle hikâyenin evlilik kurumuna bir başkaldırı olduğunu söyler.⁷⁵³

Bir kadının bakış açısından, evlilik kurumuna başkaldırının dile getirildiği eserde bu başkaldırının arkasındaki sebep, kadının toplumda bir birey olarak kendi kimliğiyle yer alamaması, iradesinin yok sayılmasıdır. Hürriyetini bir erkeğin eline vermemek için evlenmeyen Fazıla Hanım’ın ve evlatlık alarak yanında büyüttüğü Akile ve Zekiye adındaki iki genç kızın hikâyesinin anlatıldığı eserde Ahmet Mithat Efendi’yi âdeta feminist bir yazar tavrıyla görürüz. Fazıla Hanım’ın, evlilik aleyhindeki görüşlerini açıklarken, içinde bulunduğu toplumda kadının konumunu sorgulaması ve evliliğin kadını âdeta bir esir derekesine düşürdüğünü ileri sürmesi, hikâyenin 1870’te yayımlandığı düşünülürse, o günün toplumunda bir kadından pek de beklenmeyecek bir tavidir. Fazıla Hanım’ın kendisi evlenmediği gibi yetiştirdiği kızlara da evlenmemelerini tavsiye ederken “hürriyet-i şahsiye”den söz etmesi ve evlenme arzusunu “cahillik” olarak nitelemesi, ondaki bu fikirlerin felsefi diyebileceğimiz bir temele dayandığını göstermektedir.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat’a göre “teehhülden maksat aile teşkilidir”.⁷⁵⁴ Sağlam bir aile kurmak için kızlar hayatı tanımadan küçük yaşta

⁷⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi, Hikmet- i Peder, s. 76.

⁷⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, Hikmet- i Peder, s. 77.

⁷⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, Hikmet- i Peder, s. 64.

⁷⁵⁰ Makbule Leman (1865-1898), İstanbul’da yaşamış kadın yazar ve şair.

⁷⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 237.

⁷⁵² Gökçek, “Letaif-i Rivayat Hakkında”, Küllerinden Doğan Anka, s. 98.

⁷⁵³ Gökçek, “Letaif-i Rivayat Hakkında”, Küllerinden Doğan Anka, s. 98.

⁷⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi, Hikmet- Peder, s. 57.

evlendirilmemelidir. Erkeklerin sorumsuz davranışları yüzünden aileler dağılmakta, kadınlar büyük zorluklara yaşamaktadır. Bu yüzden erkekler de evliliğin sorumluluğunu alacak olgunluğa gelmeden evlenmemelidir. Evli erkekler de kadının haklarını korumalı, “ona hüsn-i refâkat”⁷⁵⁵ etmelidir.

Ahmet Mithat boşanma konusunda da kadının haklarını savunur. Bir kadının kocasından haksızlık görmesi durumunda buna katlanmak zorunda olmadığını söyler:⁷⁵⁶

Fena kocaya ve onun getirdiği ortağa tahammül etsin de gebersin hükmünü hiçbir vicdan lâyük göremez.

Kadınların kocaları tarafından boşanmalarının kolay olmasını eleştirir. *Mihnetkeşan*’da Dakik’le evlenen kızın iyi bir eş olacağından emin olmayan Mithat bu düşüncesinde yanıldığını söyler ve ekler:⁷⁵⁷

Lâkin kız, kadın çıktı. Ne yapsın, ne yapsın? Bîçare kadın çıkmasın da ne yapsın. Kocasıyla olan rabîta-ı zevciyetin ukdesi iki kelimecikle çözülebilecek kadar gevşek olduğu ve bu iki kelimenin tarik-i telâffuzundan başka itimat edecek bir şey olmadığı hâlde bir karı kocasını memnun etmeye çalışmaz da ne yapar?

Erkeğin istediği zaman karısını boşama hakkına sahip olmasına karşın kadının böyle bir hakkı olmadığı düşüncesine karşıdır.⁷⁵⁸

Erkek istediği zaman karısını bırakır da karı istediği zaman bırakamaz zannı yanlıştır. Karı da bırakır. Erkek de bırakamaz. Yalnız bir erkek karısına “boş ol” der de karı sükûtuyla kabul etmiş olursa hâkim ne yapar? Karı erkeği bırakmak istediği zaman gâyeti herif nikâhı, nafakayı vermemek için muanede eder. Ama kadının talebi bilâ-ind-i [sened-i] şer’î olur ise! O halde iş muhâlaaya varır.

Fatma Aliye’ye yazdığı bir mektupta evlilik, boşanma gibi konularda şeriatın hükümlerinden söz eder, nikahın bir sözleşme olduğunu ve kocanın buna uymadığı takdirde boşanmanın gerçekleşeceğini söyler:⁷⁵⁹

Netice – Herkes tâbi’ olduğu kanunu bilmek körü körüne hareket etmemek lâzımdır. Kanun-ı İslâmca nikâh bir mukaveledir. Bunun hîn-i akdinde falan ve fûlan şartlar tasrih olunup da koca o şartlara riâyat etmeyecek olur ise nikâhın münfesih olacağı

⁷⁵⁵ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 237.

⁷⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 162.

⁷⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 114.

⁷⁵⁸ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 162.

⁷⁵⁹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 327, 328.

beyne’ş-şuhud tayin edilir ise bu şartların bozulduğu anda kadın boş düşer. Eğer maksûd kadını bu surette sâhib-i salâhiyet etmek ise yolu budur.

Ahmet Mithat kadın erkek ilişkilerinde erkeklerin kadınları kandırdıklarını, onların duygularını suiistimal ettiklerini de düşünür. *Hikmet-i Peder*’de Doktor ... Bey “Güzelce düşününüz ki bir zevciyet hakkının ve bir zevciyet vazifesinin paymal olması emrinde ilk teşebbüs kadınlar tarafından mı vukua geliyor, erkekler tarafından mı?”⁷⁶⁰ sorusuyla okuyucunun bu konuda düşünerek doğruyu bulmasını ister ve kadının erkek tarafından kandırıldığını şöyle anlatır.⁷⁶¹

Erkek bir zavallı kadını baştan çıkarırsa kendini muvaffak, bahtiyar sayar. Hiç aklına gelir mi ki onun kendi nefsi için muvaffakiyet ve bahtiyarlık addeylediği bu fiil umumiyet üzere hukuk-ı rical için bir felaket, bir bedbahtlıktır. Zira bu adamın o kadında mahveylettiği şey bir erkek ırzıdır. Paymal ettiği şey bir erkek hukukudur.

Ahmet Mithat Fatma Aliye’ye de benzer düşüncelerden söz etmiştir.⁷⁶²

Ah! Şu zavallı kadınlar bilseler ki kendilerine o kadar âteşin sözler eden, arz-ı ubudiyet ve te’min-i musâdakat ve muhâlasat eden beyefendilerin maksadı fütuhat ve muzafferiyât-ı menhusa ve melûnelerine bir dahasını ilave ederek ilan-ı mefharetten başka bir şey değildir.

Ahmet Mithat’a göre erkekler kadınlara yaptıkları kötülüklerle övünürler.⁷⁶³

Çünkü erkekler hiçbir şey saklamazlar. Bunu katiyen böyle biliniz ki bir erkeğin irtikâb-ı fuhş etmesi yalnız o muvaffakiyetle iftihar etmesi içindir. Yalnız İstanbul’da değil Avrupa’da dahi öyledir.

Ahmet Mithat’a göre erkek kadını yoldan çıkarmak için uğraşır ve başarılı olunca bu yaptığıyla övünür. Bu nedenle toplumdaki fuhşiyattan kadın değil erkek sorumludur.

Ahmet Mithat toplumda düşmüş kadınların durumunu da toplumun bakış açısından farklı bir açıdan ele alır. Ona göre kârhanelerdeki kadınların çoğu kendi istekleri ile orada değildir. Ahmet Mithat düşmüş kadınların içler acısı durumlarını *Mihnetkeşan*’da Dakik’e anlattırır. Ona göre “kârhaneler”e düşmüş kadınlar “melekler gibi afif, masum kızcağızlar” iken onların “kimisini bazı alçaklar enva-ı vaatleriyle

⁷⁶⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Hikmet- Peder*, s. 67.

⁷⁶¹ Ahmet Mithat Efendi, *Hikmet- Peder*, s. 67.

⁷⁶² Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 239.

⁷⁶³ Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 243.

kendilerini istinkâh edecekleri”ni söyleyerek “daha bakir iken bu hâl-i felâkete uğratmışlar”, kimisi evliyken “herifin hoyratlığına veyahut vaktini hamamlarda veya halayık odalarında geçirmekte bulunmalarına tahammül edemeyerek güya kocalarından ahz-ı sar edeyim der iken bu cah-ı mezellete düşmüşler”, kişi de fakirlik yüzünden “bu viran kalasica yerlere iltica etmiş”, kimileri çocukken bu “kârhanecilerin” ellerine düşmüş, bazılarının da “cehl ve nadanî başını bu belâ-yı takat-güdaza” sokmuştur.⁷⁶⁴

Anlatıcı kadınları masum bulurken bunlara sebep olan erkekleri suçlar. Özellikle evli erkeklerin eşlerine karşı davranışlarına kadın bakış açısıyla getirdiği eleştiri dikkat çekicidir.⁷⁶⁵

Bunda dahi o bîçare karıyı mazur görebilmek için kendini yine erkek farz edip fakat meseleyi nazar-ı insafla vicdanına güzelce muhakeme et. Ömrünü sana vakfetmiş olması azminde bulunduğun karıdan kemal-i muhabbet ve fart-ı merbutiyet bekler ve âlemde seni yalnız seni düşünmesini ve efkârı senden başka bir kimse ile meşgul olmamasını arzu eder iken o karı seni horlar, daima yüzüne hırlar, olur olmaz şey için seni tahkir eder.

Ahmet Mithat olayı sadece kadınlar üzerinden değerlendirmeyiz. Erkek hem bu kadınların zavallı duruma düşmesine sebep olduğu için suçludur hem de o kârhanelere gittiği için oradaki kadın kadar zavallıdır. *Mihnetkeşan*’da anlatıcı düşmüş kadınların acınacak durumda olduklarını ortaya koyduktan sonra onlara “acımaya hasbe’l-insaniye” hakkı olduğunu belirtirken ömrünü “böyle musibet-dideler arasında geçirenleri dahi mihnetkeşan zümresine ithal ederek onların hâline de” acıdığını söyler.⁷⁶⁶ Kısaca Ahmet Mithat kadınların yaptıkları hataların, yaşadıkları zorlukların sebebinin erkeklerin kadınlara karşı sorumsuz davranışları olduğunu ortaya koymuş ve bunu kadın bakış açısıyla vermeyi de başarmıştır.

Ahmet Mithat’a göre açlık sınırında yaşanan yoksulluk ve cehalet de düşmüş kadınlara acımak için bir sebeptir.⁷⁶⁷

Belâ-yı fakr u zaruret insanı küfre icbar edebileceği hadis-i nebevi ile müstedildir. Artık bu hâle göre ateş-i fakr ile yanıp tutuşan bir zaifü'l-kalp karı ne yapsa mazur olamaz. Ya bîçare bu terbiyeyi kundakta almış ise, ya iffet ile iffetin beynini tefrik edemeyecek derece cahil ise...

⁷⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 111, 112.

⁷⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 112.

⁷⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 115.

⁷⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 112.

Kadınların bu durumlara düşmesini engellemek için çaresizliklerini, cahilliklerini görmeli, onların bu hale gelmelerine sebep olan şeyleri ortadan kaldırmalıdır. Erkekler “merdî-fürüşluk ederek bir bîçarenin başını belâya sokmaktan kaçınmalı”, kocalar “karısı kendisine ne vaz’ ve muamelede bulunmayı isterler ise kendileri dahi karılarına o vaz’ ve muamelede” bulunmalı, fakirlik içinde olanların, özellikle kadınların bu durumuna bir çare bulmalı, “terbiye-i zenana behemehal himmet etmeli”dir.⁷⁶⁸ Ahmet Mithat’ın kadınların içine düştükleri kötü durumdan dolayı onları suçlamadığını, kadınların cehalet, fakirlik, erkeklerin kadına saygı duymaması gibi sebepler yüzünden bu durumda olduklarını düşündüğünü görüyoruz.

Ahmet Mithat tesettür konusunda kadının erkeğin dikkatini çekecek kadar açık giyinmesine karşıdır. Fatma Aliye’ye yazdığı bir mektupta Avrupalı kadınların erkeklerin dikkatlerini üzerlerine çekecek şekilde giyinmelerini eleştirerek “Demek oluyor ki kadınların mahfûziyetinde bir ciddiyet-i makule ve hikemiye olabildiği halde şu Frenklerin mekşûfiyeti suretindeki mekşûfiyette hiçbir ciddiyet bulunamıyor. Makûsu bulunuyor.”⁷⁶⁹ sonucuna varır. Avrupa’da Oryantalistler Kongresi’ne katılan Ahmet Mithat orada tanıştığı Madam Gülnar ile gittiği balede “bacaklarına mayolar giymiş ve balet kıyafetine girmiş olan ve biraz uzaktan adeta çıırçıplak gibi görünen”⁷⁷⁰ kızların kıyafetini beğenmez. Madam Gülnar da, Müslüman kadının kapanmasını eleştirmesine rağmen, baledeki kızların bu derece açıklığından rahatsız olduğunu söyler. Bunun üzerine Ahmet Mithat düşüncesini şöyle açıklar:⁷⁷¹

Bir kadın için âlemin erkeklerine yaranmak vazifesizlik olacağı muhakkaktır. Hattâ bir erkek için de âlemin kadınları kendisine yaransınlar iddiasında bulunmak bil’külliye hodgâmlıktır. Beşeriyetin münkasım olduğu iki nev’ birbirinin yabancısı kalsınlar demek istemiyorum, fakat lüzum ve vazifenin büsbütün fevkinde ve kat kat haricinde olarak bunlar arasında her ne veçhile olursa olsun münasebet-i karibe vukuuna lüzum görmüyorum. Bu hâlde mestûriyetin bencesiyle mekşûfiyetin sizcesi arasında fark o kadar azalır ki bu meselede âdeta ittîfakımız hükmolunur.

Ahmet Mithat kadının örtünmesi gerektiğini savunur ama bu konuda aşırıya gidilmesini eleştirir. Fatma Aliye Hanım’a şiir hakkında yazdığı bir mektupta İranlılar

⁷⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 113.

⁷⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 170.

⁷⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi, Avrupa’da Bir Cevlan, s. 197.

⁷⁷¹ Ahmet Mithat Efendi, Avrupa’da Bir Cevlan, s. 198.

hakkında “Onlar kadınlarını çuvala koyup kal’a gibi haremlere habs ederek öte tarafta yüzleri yolunmuş, düzgünlenmiş, rastık, sürme falan çekmiş püserlere ilan-ı aşk ederler imiş.”⁷⁷² diyerek onların kadınları dinin emri çerçevesinde değil geleneğin kalıplarına göre kapattıklarını anlatır. Türkler tesettürü İranlılardan almışlardır.⁷⁷³

Evet! Bize istitarı Acemler idhal etmişlerdir. Türkler İran içinden geçerek onların âdât-ı medeniyesini süzüp alarak geldikleri cihetle bu âdet-i medeniyeyi ilk onlardan almışlardır. Maa hâzâ bu da yalnız kibar sınıfına, şehirli halkına mahsustur.

Ahmet Mithat Türklerin İslam’ın tesettürle ilgili kuralının uygulamasını İranlılardan öğrendiklerini ve onların etkisiyle bu uygulamada aşırıya gidildiğini düşünür.⁷⁷⁴

El-hâsıl İslâmca tesettürden maksad el, ayak, yüz gibi izhârında be’is olmayan şeylerden olduğu halde bilahare Acemler ta’assuben kadınları çuvala kadar sokmuşlardır. Mîl-i kadîmede dahi tesettürü bulacaksınız. Harem daireleri başta olduğunu da göreceksiniz. Kantu’yu tettebbu’ eyledikten sonra başka müracaata ihtiyacınız kalmayacaktır. Lâkin bu hakayıkı halka serbest serbest söyleyebilecek misiniz. İşte şübhe buradadır.

Anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat kadının İslam ölçülerine uygun olarak örtünmesi gerektiğini düşünür. Ama kadının çuvala girmiş gibi kapatılmasının İranlıların taassubu olduğunu, İslam’ın emri olmadığını söyler. Ancak bu gerçeği halka anlatmanın zorluğundan da söz eder. Bu da o dönemde kadınlarla ilgili konularda halkın cehaletini ortaya koyar. Ahmet Mithat “tesettürü mutlak olarak müdafaa etmiştir.” Ama bu “erkeklerden kaçmak veya görünmemek” anlamında değildir.⁷⁷⁵

Toplumun değer yargılarının kadın-erkek her iki kesim için de geçerli olduğunu savunan Ahmet Mithat toplumun erkeği eleştirmede bir konuda kadını eleştirmesini doğru bulmaz. Makbule Leman hakkında çıkan dedikodularla ilgili Fatma Aliye’ye şunları yazar.⁷⁷⁶

Bir kadının rakı içmesi! Bunu istib’âd edemem. Çoklarını gördüm. Hatta mütâla’amı ketm etmeyerek derim ki bunu şiddetle mu’aheze dahi edemem. Bence rakı iki cihetten şâyân-ı muahezedir. Birisi sıhhat cihetinden, diğeri dahi ifrâtındaki

⁷⁷² Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 68.

⁷⁷³ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 257.

⁷⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 256.

⁷⁷⁵ Okay, Batı Medeniyeti Karşısında, s. 214.

⁷⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 235.

mugâyeret-i ahlâkiye cihetinden. Lâkin bir erkek için güyâ mübâh addolunan bir kadın için de mübâh addetmeye ne mâni' vardır? Bir kadın iki kadeh rakı içmekle ne gâvur olur ne . . . olmuş sayılır.

Burada Ahmet Mithat erkek için uygun görülen bir şeyin kadın için neden uygun görülmeceğini sorgular. Ona göre toplumda yanlış veya doğru olan bir şey kadın ve erkek her ikisi için de aynıdır.

Ahmet Mithat kadının yerine göre çalışması gerektiğini söyler. Mihnetkeşan'da bunu şöyle dile getirir:⁷⁷⁷

Ah karı olmak pek güç bir şeydir. Bahusus ki hem karı hem de fakir olmak pek güç bir şeydir. Eğerçi bir karı, karılıktaki olan güçlüğü takdir edebilecek merteye tamik-i efkârâ muktedir olsa ya karı olduğuna pişman olur veya bu güçlüğü kolaylatmaklığın vesailini aramak mecburiyetinde bulunur idi ki o da bir karının, kocasız olduğu hâlde dahi eli hüneriyle veyahut terbiye ve irfanı sermayesiyle saadet-i hâlini muhafaza edebilmesidir.

Buradan anladığımıza göre üzere o günkü toplumda kadın, ailesinden bir gelire sahip değilse, tek başına kendini geçindirecek durumda değildir. “Kocasız” kaldığı zaman geçimini sağlaması “eli hüneriyle veyahut terbiye ve irfanı sermayesiyle”⁷⁷⁸ mümkün olabilir. Dolayısıyla Ahmet Mithat kadının geçimini sağlayacak bir mesleğinin olmasını ister. Ahmet Mithat'ın Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektupta kadının çalışması fikrine karşı olmadığını, hatta kadının çalışmasını istediğini anlıyoruz:⁷⁷⁹

Mestûriyet-i İslamiye hasebiyle haremlere girecek tabiplerin kadın olmaları bizce müreccah ve hatta zaruridir. Avukat bile bulunmalı. Zira tevarüs ve eytâm ve sair umur-ı hukukiyede kadınların hukuku daima zayi oluyor. Erkekler zaaf ve cehalet-i nîsvândan daima istifade eyliyorlar. Hasılı ressam bulunmalı, müellif bulunmalı.

Ahmet Mithat bu düşüncesini *Felsefe-i Zenân*'da da işlemiştir. Tanpınar'ın dediği gibi “Buradaki genç kız hayatta çalışan bir kızdır. Hulâsa Çalıkuşu'ndaki Feride'den evvel biz Zekiye Hanım'ı görürüz.”⁷⁸⁰

Fatma Aliye'nin gazetede yazılarının yayımlanması üzerine bu yazıların bir kadının kaleminden çıkacağına inanmayanlar, onu eleştirenler olmuştur. Ahmet Mithat

⁷⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 114.

⁷⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 114.

⁷⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s.222, 223.

⁷⁸⁰ Tanpınar, s. 456.

Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektupta konuyla ilgili görüşlerini belirtirken gün gelip kadınların erkeklerle birlikte matbuat aleminde çalışacağını söyler:⁷⁸¹

Bir kadının bir erkek ile kalem arkadaşı olabilmesi kimin hayaline sığar idi? Fakat bundan sonra iş daha da başkalaşacaktır. İhtimal ki hanım kızlarınız neşriyata başladığı ve benim oğlum bir Mithatzâde olarak matbaada benim yerime geçtiği zaman orada birlikte çalışacaklardır.

Ahmet Mithat Efendi Madam Gülnar⁷⁸², Fatma Aliye, Makbule Leman gibi o dönemin kadın yazarlarıyla görüşmüş, mektuplaşmıştır. Avrupa'da Oryantalistler Kongresi'nde tanıştığı⁷⁸³ Madam Gülnar'ı evinde birkaç defa misafir etmiştir. Fatma Aliye ile birlikte *Hayal ve Hakikat* adlı romanı yazdığı gibi onun biyografisini de kaleme almıştır. Ayrıca kadın yazarların eserlerini *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayımlamış, onları yazmaları konusunda cesaretlendirmiştir.⁷⁸⁴ Kısacası o, kadın ve erkeğin arkadaş olabileceğini, aynı konular üzerine fikir alışverişinde bulunabileceğini bizzat yaptıklarıyla o günkü topluma göstermiştir.

Bir mektubunda Fatma Aliye'nin *Meram*⁷⁸⁵ tercümesi ile ilgili gazetelerde çıkan eleştirilerden duyduğu rahatsızlığı sert bir ifadeyle dile getirir:⁷⁸⁶

Bunlara edib diyemem! Osmanlı? Hiç! Hele insan? Büsbütün hiç! Erkek bile diyemem ki erkeğin birinci ve en mukaddes vazifesi benât-ı nev'ini ta'zim ve tevkirdir.

Bir başka mektubunda Fatma Aliye'ye erkekler tarafından yöneltilen eleştirilerin onun *Volonté*'yi tercüme etmesini kışkırdıkları için olduğunu söyler ve ekler:⁷⁸⁷

⁷⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 69.

⁷⁸² Olga Lebedeva veya bilinen Türkçe takma adıyla Gülnar Hanım (d. 1854, Kazan), Rus tercüman, dilbilimci ve oryantalist. St Petersburg'da Şarkiyat Cemiyeti'nin kurucusuydu. (Wikipedia.org) Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Faruk Akün, "Gülzar Hanım", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 14, İstanbul, 1996, ss. 243-248.

⁷⁸³ Ahmet Mithat Efendi, Avrupa'da Bir Cevlan, s. 195.

⁷⁸⁴ Ahmet Mithat'ın yazma konusunda kendilerini cesaretlendirdiği kadın yazarlar hakkında bk. Uğurcan, "Ahmet Mithat Efendi ve Elinden Tuttukları", Merhaba Ey Muharrir, ss. 299-306.

⁷⁸⁵ Fatma Aliye Hanım Georges Ohnet'nin *Volonté* romanını *Meram* adıyla tercüme etmiştir. Bazıları, bir kadının böyle bir tercümeyi yapacağına inanmamışlar; eseri abisi Ali Sedat'ın tercüme ettiğini söylemişlerdir. Bazıları da Fatma Aliye Hanım'ın babası Cevdet Paşa'nın hatta Ahmet Mithat Efendi'nin tercümeyi tashih ettiğini iddia etmişlerdir. *Ahmet Mithat Fatma Aliye Hanım veya Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti* adlı eserinde buna da değinir. Bk. Ahmet Mithat Efendi, **Fatma Aliye Hanım veya Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti**, (Haz. Ayşe Aşır), Dergâh Yay., İstanbul, 2016, s. 80, 81.

⁷⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 28, 29.

⁷⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 33.

Kendilerinin âciz kaldıkları muzafferiyât-ı kalemiyede bir kadının muvaffakiyât-ı gâlibânesini çekemezler. Bilemem ki gıpta dedikleri his onların kalblerinde var mıdır yok mudur? Eğer var ise kendi haremlerinin, hemşirelerinin, kızlarının bu şâna şâyeste olmamalarına mukabil mütercime-i Meram'ların, Makbule Lemanların isbât-ı ehliyet etmelerini – gıbtayı hasede tahvil ile – çekemezler.

Ahmet Mithat genel anlamda kadının toplumun dışına itilmesine karşıdır. Ona göre bir şey toplumun kurallarına uygun değilse bu durum kadın için de erkek için de aynı ölçüde geçerlidir.⁷⁸⁸

Bir teşebbüs eğer ma'yub ise kendini bilen, namusunu takdis eyleyen erkekler dahi onu irtikab etmemelidir. ... Halbuki biz erkekliğimizle beraber yine birçok müşacerat-ı ma'yubede bulunmaktan kendimizi alamamak derecesinde duçar-ı zaaf-ı beşerî bulunduğumuz halde bir kadının şan-ı nisvanisi dairesi dahilinde neşriyat-ı masumanede bulunduğunu hangi şanımızla istihfafa cüretyab olabileceğiz? Asıl şayan-ı istihza işte bu fuzuli tecavüzatımız addolunmak lazım gelir.

Toplumun medeniyet yolunda ilerlemesi için kadının gelişmesi gerekir. Çünkü “Kadın yükseldikçe gayret-i merdanesi hasebiyle erkek dahi te'âliye gayret”⁷⁸⁹ edecektir. Kısacası “Cemiyet-i medeniye'nin terakki hususunda en büyük kuvve-i müşevvikası kadınlardır”⁷⁹⁰ diyen Ahmet Mithat'a göre kadın toplumun ilerlemesini sağlayan tetikleyici güçtür. O “Nisvânımızın dahi zükûrumuzdaki tenevvürât-ı fikriye ve terakkiyât-ı zihniye ile beraber terakki eylediği görülerek iftihar etmeli.”⁷⁹¹ diyerek kadın dünyasındaki olumlu gelişmelerinden gurur duyulması gerektiğini söyler.

Ahmet Mithat Efendi'nin yıllar içinde kadınlarla ilgili yaşanan gelişmelere temkinli yaklaştığını görüyoruz. 1899'da kaleme aldığı *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi* adlı eserinde feminizm hakkında olumlu düşüncelere sahiptir.⁷⁹²

Sınıf-ı zükurun haiz olduğu hukuk-ı medeniye'nin birçoğundan sınıf-ı nisvan mahrum bırakılıyor. Şu son senelerde kadınlarda görülen terakkiyat-ı nisbiyeyi nazar-ı insafa alanlar neviyet-i beşeriyenin şu iki nısfı, şu iki sınıf arasında görülen bu kadar büyük farkı beğenemeyerek nisvanın hukukunu birazcık olsun artırmaya çalışıyorlar. Bu gayrette bulunanlara “feminist” deniliyor. Bunlar lisanlarıyla, kalemleriyle hukuk-ı nisvanın tezyidi lehinde neşr-i efkâr ediyorlar da medeniyetin erkân-ı asliye ve kadimesinden olan hurde-endişan-ı ukala bunların o güzel ve haklı sözlerine hemen hiç de havale-i sem'-i kabul etmiyorlar!

⁷⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 4.

⁷⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 228.

⁷⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, 2011, s. 131.

⁷⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 5.

⁷⁹² Ahmet Mithat Efendi, *Ana Baba*, s. 31.

Yukarıdaki alıntıda Ahmet Mithat Avrupa’da kadınların erkeklerin sahip oldukları hakların çoğundan mahrum bırakıldıklarını, son zamanlarda yaşanan gelişmeler sonucu “şu iki sınıf arasında görülen bu kadar büyük farkı beğenemeyerek nisvanın hukukunu birazcık olsun artırmaya” çalışanların “feminist” olarak nitelendirildiğini anlatır. Alıntının sonunda içinde “... o güzel ve haklı sözlerine ...” ifadesi geçen cümlesinden Ahmet Mithat Efendi’nin feminizm hakkında olumlu düşüncelere sahip olduğunu anlıyoruz. Yıllar sonra kaleme aldığı son romanı *Jön Türk* romanında feminizmi şöyle anlatır.⁷⁹³

“Feminizm” denilen mebhas-ı nisvan Avrupa kadınlarını öteden beri duçar olageldikleri pestane bir mazlumiyetten kurtarıp hukuk-ı insaniyye ve medeniyyeye lââyık ve nail etmek gayret-i merdânesinden ibarettir ki Avrupa’yı yalnız zahiren tanıyanlar için böyle bir gayrete şaşmamak kabil değildir. Zâhir-i hâlde kadınlara bu kadar hürmet ve riayet gösterilsin de hakikat-i halde o kadınlar pest görülsün, mazlum görülsün buna imkân verilir mi?

Hâlbuki böyledir. O görülen hürmet, zahire âdeta adam aldaticılıktan ve daha doğrusu kadın aldaticılıktan ibarettir.

Burada feminizmin, görünüşte kadın haklarına saygılı ama gerçekte kadını aşağı gören Avrupalılar için geçerli bir fikir olduğu düşüncesi hakimdir. Bilindiği gibi Ahmet Mithat *Jön Türk* romanında feminist bir kız olan Ceylan üzerinden feminizmin eleştirisini yapmıştır. *Felsefe-i Zenan*’daki Fazıla Hanım ile *Jön Türk*’teki Ceylan arasındaki farka dikkati çeken Fazıl Gökçek bu farkın belki de “Ahmet Mithat Efendi’nin Türk toplumunda gerçekleşmesini istediği değişimin çerçevesini” gösterdiğini söyler.⁷⁹⁴

Fazıla Hanım ile, yazarın son romanı Jön Türk’te feminist bir genç kız olarak gördüğümüz Ayşe Ceylan arasındaki fark, Ahmet Mithat Efendi’nin yenilikçiliğinin çerçevesini veya sınırlarını göstermesi bakımından ilginçtir. Fazıla Hanım iyi bir eğitim almıştır, ama bu yerli ve millî bir eğitimidir. O, Batılı yazarları okuyarak kendi kültürüne yabancılaşmış biri değil, içinde yaşadığı toplumu gözlemleyerek aksaklıkları tespit eden yerli bir kahramandır. Ayşe Ceylan ise Batı’nın ikinci sınıf bilim adamları veya romancılarını okuyarak “bozulmuş” bir feministtir. Bu fark belki bize Ahmet Mithat Efendi’nin Türk toplumunda gerçekleşmesini istediği değişimin çerçevesini de gösterir.

⁷⁹³ Ahmet Midhat Efendi, *Jön Türk*, s. 73, 74.

⁷⁹⁴ Gökçek, *Küllerinden Doğan Anka*, s. 99 (dipnot).

Ahmet Mithat'ın kadınların eğitimiyle ilgili bölümde de ele aldığımız gibi o, “Osmanlı kadını olacak bir kızın okuyup yazmasını ve dinini ve milletinin tarihini ...”⁷⁹⁵ öğrenmesi gerektiğini söyler. Dolayısıyla Osmanlı kadını kendi milletine, dinine yabancı olmamak şartıyla Avrupalı eğitim almalıdır. Buradan Ahmet Mithat'ın kadın hakları konusunda da aynı sınırları çizdiği düşüncesine ulaşabiliriz.

Sonuç olarak Ahmet Mithat toplumda kadının önemli bir yeri olduğunu bilen ve ona hak ettiği değerin verilmesiyle toplumun yükseleceğine inanan bir düşünürümüzdür.

---

⁷⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 313, 314.

İKİNCİ BÖLÜM

İSMAİL GASPIRALI

2.1. Dil ve Edebiyat

2.1.1. İsmail Gaspıralı'nın Romanları ve Roman Anlayışı

Türk dünyasında daha çok fikir adamı, gazeteci, eğitimci kimlikleriyle tanınan İsmail Gaspıralı bütün bunların yanında edebiyatla da ilgilenmiş; roman, hikâye, tiyatro ve tenkit hakkında görüş ve düşüncelerini belirten makaleler yazmış, az sayıda da olsa roman ve hikâye kaleme almıştır. Yavuz Akpınar onun bir fikir adamı olmasının yanında bir edebiyatçı olduğunu da belirtir:⁷⁹⁶

Türk dünyasının büyük önderi, ideologu İsmail Gaspıralı'nın eserleri, ismi kadar iyi bilinmemektedir. Genelde fikir adamı olarak tanınmasına ve gerçekten de öyle olmasına rağmen, o, aynı zamanda bir roman ve hikâye yazarı; edebiyatın nazari problemleri ve eleştiri konularında önemli görüşler bildirmiş bir edebiyatçıdır.

İsmail Gaspıralı'nın edebiyat, roman ve hikâye hakkındaki düşüncelerini yazdığı gazete yazılarından, romanlarından ve hikâyelerinden öğrenebiliyoruz. O, “Edebiyat-ı Cedide” başlıklı makalesinde Namık Kemal'i hatırlatacak şekilde edebiyatı edep, ahlâk, bilgi ve becerinin yayılmasına hizmet eden yazılı eser olarak tanımlamıştır:⁷⁹⁷

*Edep, ahlâk, hüner ve ilim intişarına (yayılmasına) hizmet eden cümle asar-ı kalemiyeye (bütün yazılı eserlere) “edebiyat” derler.*⁷⁹⁸

“Basiret-i Edebiye” makalesinde de edebiyatın “akıl, fikir, fehm, bilük (anlayış, bilgi) ve ibret hazinesi” olduğunu söyleyerek böyle bir hazineye malik (sahip) olmaya çalışmak ve gayret” etmek gerektiğini belirtir.⁷⁹⁹

“Basiret-i Edebiye” makalesinde de edebiyat kavramını ilim ve fen kavramlarını içerecek şekilde kullanır. Makalede Rusya'da yaşayan halkların Rusça yazılmış eserleri okuyabilmesi için “Rusça bilmesi uzakça zamanlara tevakkuf ettiğinden (uzun zamana

⁷⁹⁶ İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikâyeleri** (Neşre Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), Ötüken Neşriyat, İstanbul, (Roman ve Hikâyeleri), 2005, s. 63.

⁷⁹⁷ İsmail Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 274.

⁷⁹⁸ Alıntılanan metinlerde parantez içindeki açıklamalar bu eserleri hazırlayan Yavuz Akpınar'a aittir.

⁷⁹⁹ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat, s. 290.

bağlı olduğundan) ulûm ve fûnun bereketinden mahrum (bilimlerin ve teknolojinin yararlarından yoksun) kalmamak için her bir kavim, öz dilinde biraz miktar olsun “hazine-i edebiyeden” hisse bulundurmak lâzımdır.”⁸⁰⁰ der. Yazısının devamında o yıl telif veya tercüme edilmiş “Tatarca” kitapları bir iki cümle ile tanıtır. Bu kitaplar arasında hikâye, manzume, komedi kitapları olduğu gibi insanlar için faydalı bilgiler içeren kitaplar, fizik, coğrafya kitapları da bulunmaktadır. Kısacası İsmail Gaspıralı sadece hikâye, roman şiir vb. eserleri değil insanlara edep, ahlak, bilgi ve beceri kazandıran bütün yazılı eserleri edebiyat kavramı içinde görür.

İsmail Gaspıralı “Edebiyat-ı Cedide” başlıklı makalesinde Türklerde edebiyatın “dini kitaplar ve risaleler” ve abartılı, boş şeylerden bahseden hayal ürünleri, masal kitapları olmak üzere iki türlü neşriyattan oluştuğunu söyler. Bunlardan dini kitapların önemli ama hayal ürünü eserlerin önemsiz olduğunu belirtir. Medeniyet bakımından ilerlemiş halkların ürettiği bazı roman, hikâye ve tiyatroların hayal ürünü olmalarına rağmen gerçeğe yakın ve yararlı olduğunu anlatır.⁸⁰¹

... ama, medenî ve terakki etmiş (ilerlemiş) halklar beyninde (arasında), terbiye-i ahlâk (ahlâk terbiyesi), ibret ve tefekkür (düşünceyi geliştirmek) için, maişet-i insaniyeye teyîşli (sosyal yaşama gerekli) ve maişetten (yaşamdan) alınıp hüsn dil ile (güzel bir dille) yazılmış hikâyeler, romanlar ve tiyatro risaleleri neşrolunur.

Gaspıralı abartılı, boş şeylerden bahseden hayal ürünü eserlerin ve masal kitaplarının insanlara bir fayda sağlamayacağı düşüncesiyle okunmaya değer olmadığını söylerken roman ve hikâyelerin hayal ürünü olmalarına rağmen konularını gerçek hayattan almaları ve bunları abartısız bir şekilde anlatmaları bakımından faydalı olduklarını belirtir. Çünkü anlatılan olaylar gerçek hayattan alındığı ve abartılmadığı için kişinin başından geçmiş, gerçekten yaşanmış duygusu uyandırır ve okuyucu bundan ders alır. Bu eserlerin bir diğer faydalı yönü ise yazarı dili iyi kullanmışsa okuyucunun dil ve anlatım becerisi kazanmasını sağlamasıdır. Dolayısıyla Gaspıralı’ya göre hikâye ve romanlar hem gerçeklikle ilgili olmalı, konularını gerçek hayattan almalı hem de okuyucuya bir fayda sağlamalıdır. Gaspıralı yaptığı açıklamaların ardından sözünü ettiği

⁸⁰⁰ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 291.

⁸⁰¹ Gaspıralı, “Edebiyat-ı Cedide”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 275.

bu tarzın yeni bir tarz olduğunu ve “bundan son (sonra) bu surette tarz-ı cedit üzere yazılıp neşrolunacak resail ve esere hep ‘edebiyat-ı cedide’ namı”⁸⁰² vereceğini de ekler.

Meyve-i Zaman adlı eserinin Mukaddimesinde de benzer düşüncelerini şöyle dile getirir:⁸⁰³

Şu eser-i âcizanemizde edebiyat-ı Şarkiyeye mahsus letafet ve nezaket kısırlıdır; yoktur. Padişahlar, cinler ve şeytanlar hikâyesi dahi olmadığı gibi Leyla Mecnun’un karları, buzları eritir, ateşli muhabbeti gibi muhabbetler dahi rivayet olunmuyor. Ancak cümlemiz gibi adamların fikir ve hareket ve maişetleri beyan olunup mübalağasız, fantazyasız gün be gün devam eden maişet-i hazıra nakl olunuyor.

...

Eğer eserimiz, karangı olan maişet-i umumiyemizi az mı çok mu zahir ve malûm edip okuyanların fikirlerine tazelik, özlerine azacık ibret olur ise elde kalem uykusuz geçirmiş geceleri unutup mükâfat-ı kâmile tapmış oluruz.

İsmail Gaspıralı yeni edebî tür olan roman ve hikâyeyi okuyucuya tanıtırken bu eserlerde Doğu’ya özgü olağanüstülüklerin bulunmadığını belirtir. Bu eserde sıradan insanların günlük hayatta yaşadıkları olayları gördüğü, bildiği gibi anlattığını söyler. Eserden beklentisi de okuyucunun okuduklarından ibret alması, düşüncelerine yenilik gelmesidir.

İsmail Gaspıralı’ya göre tercüme veya telif bütün romanlar bir amaca hizmet etmelidir. Romanlar sadece insanların hoşça vakit geçirmelerini sağlamak için telif veya tercüme edilmemeli, aynı zamanda okuyucunun düşüncelerini ve bilgilerini geliştirmeli, insanı terbiye etmelidir. “Tenkit [-1]” başlıklı makalesinde konuyla ilgili şunları söyler.⁸⁰⁴

Burasını tayin etmeli (belirlemeli). Roman ve bahusus (özellikle) “tercüme” edilmiş roman, saat geçirmek, gönül eğlendirmekten ibaret olamaz. Tercüme edilen bir roman, okuyanın tenvir-i efkârına ya ki (düşüncelerini aydınlatmaya veya) terbiye-i hissiyâtına (duygularını terbiye etmeye) veya ki tevsî-i malûmatına (bilgilerini genişletmesine) hizmet edecektir.

Gaspıralı’ya göre hikâyeler, okuyucuya verilmek istenen duygu ve düşüncelerin “idrak” edilmesini sağlar. Okuyucu kendisine verilmek istenen olumlu duygu ve düşünceleri, hassas konuları karmaşık kitaplar yerine küçük hikâyelerle daha iyi kavrar. “Rusya Müslümanları” makalesinde anlatmak istediği fikirlere açıklık getireceği

⁸⁰² Gaspıralı, “Edebiyat-ı Cedide”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 275.

⁸⁰³ Yavuz Akpınar, “Rusya Türklerinin Modern Hikâyeleri Açısından ‘Meyve-i Zaman’ ve İsmail Gaspıralı”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 23, Bahar 2007, (Meyve-i Zaman) s. 12.

⁸⁰⁴ Gaspıralı, “Tenkit [-1]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 231.

düşüncesiyle çocukluğunda annesinden dinlediği bir hikâyeyi aktararak bir meselenin hikayelerle idrak edilebileceğini söyler.⁸⁰⁵

Okuyucu, emin olabilirsin ki Müslümanların büyük çoğunluğu, hukuk, doğruluk ve adalet kavramlarını ve diğer bazı nazik hususları, girift kitaplarda değil, böyle sade, küçük hikâyelerde, karşılaştırmalarda, kıyaslamalarda idrâk ederler.

İsmail Gaspıralı'ya göre roman ve hikâyeler hem okuyucunun hoşça vakit geçirmesini hem de onun düşünce dünyasının genişlemesini, bilgisinin artmasını sağlar diyebiliriz.

Romanların okuyucuyu geliştirmek amacıyla yazılması gerektiğini düşünen Gaspıralı bu amaç çerçevesinde onların “üç büyük tarzda kaleme alınmakta” olduğunu söyler. Bunlar “efkârî romanlar”, “ruhanî romanlar” ve “tarihî romanlar”dır. Efkârî romanlar “maişet ve münâsebât-ı insaniyenin” daha güzel taraflarını ele alır ve anlatır. Ruhanî romanlar “insanların ahval-i ruh ve hissiyâtlarını” keşfetmeye ve açıklamaya hizmet eder. Tarihi olaylardan veya gerçeklerden, bilimsel tasavvurlardan haber vererek “tevsî-i malûmata” hizmet eden tarihî romanlar ise kolay okunan ve okuyucuda merak uyandıran romanlardır. Bu üç büyük kısım dışında yazılan romanlar olsa da bunlara roman denmeyeceğini belirterek “Falanca Jozefina'nın falanca Alfred ile olan muşakasını veya bizim Fatmalardan birinin, bizim Süleymanlardan birine yaşmak arkasından çektiği âh ve vâhları hikâyeye” etmenin roman yazmak olmadığını söyler.⁸⁰⁶

İsmail Gaspıralı tercüme edilen eserlerin çoğunun Türk halkının yaşantısına, inancına, kültürüne uygun olmadığını düşünür. Bunlar Avrupalının sosyal hayatını anlattıkları için bu tür eserlerden bir fayda gelmeyeceğini, bunun yerine milli hikâyelerin daha yararlı olduğunu ifade eder.⁸⁰⁷

Ekseri Parij maişetini (çoğunluğu Paris hayatını) ve Fransız efkârlarını tasvir eden romanlardan maişet-i Osmanî hisse alabilir mi? Zannetmeyiz. ... Avrupa edebiyatının kadrini bilmez ve aksi zannetmeniz (değerini bilmez ve karşı olduğumuzu sanmayınız); hayır! Söyleyeceğim ancak şudur ki; iki Fransız romanından, bir millî hikâyeye menfaatlidir.

⁸⁰⁵ Gaspıralı, “Rusya Müslümanları”, **Seçilmiş Eserleri:2 Fikrî Eserleri** (Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, 2005, (Fikrî Eserleri) s. 99.

⁸⁰⁶ Gaspıralı, “Tenkit [-1-]”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 231, 232.

⁸⁰⁷ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî [-1-]”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 204, 205.

“Matbuat-ı Osmaniye” makalesinde de bunca roman ve tiyatroların tercüme ve neşrolunduğunu, okunduğunu, seyredildiğini ancak okuyucularının yabancıları Batı dünyasına dair olayları anlamalarını, oradan kendilerine fayda verecek düşüncelere ulaşmalarını sağlamak için “bunlara dair ehli ve erbabı tarafından fikir” verilmesi gerektiğini söyler ve ekler:⁸⁰⁸

Yoksa iki çavuşun kahramanlığından, Margarita’nın hâlerinden, Jülyete’nin başına gelenlerden, Mösyö Barbe’nin dolandırıcılığından o bizim Hüseyinler ve Aışeler pek de istifade edemezler, zannederim.

Yazısının devamında “müşterek hâllerden müşterek olmayan hâller” daha fazla olmasaydı “maişet-i Osmanî”nin Paris romanlarından yararlanabileceğini, ibret alabileceğini belirten İsmail Gaspıralı, “Tenkit [-2-]”⁸⁰⁹ başlıklı makalesinde de bir ayırım yapılmadan sıradan romanların tercümelerinin “yağmur gibi” yağdırılmasını uygun bulmadığını yazar. Aynı makalenin devamında yabancı romanların “onda sekizinde” rastlanılan içeriğe bir örnek olmak üzere genç, varlıklı ve zengin bir adam olan Mösyö Şarl’ın güzel ve iyi bir eğitim almış Jülyete ile ikinci evliliğini yapması, bir süre sonra Jülyete’nin kocasından daha genç bir erkeği sevip onunla gizli aşk yaşaması ama sonunda yine kocasına dönmesi, yaşlı kocanın bu ilişkiden haberdar olmasına rağmen susmasının konu edildiği bir roman çerçevesinden söz eder. Sonra da böyle bir romanı okuyan Doğulu birisinin bir Batılı gibi düşünemeyeceğini ve böyle romanların Doğulu milletlere hiçbir yararı olmadığını belirtir:⁸¹⁰

Bu yolda romanların ehl-i Şark’a verecek dersi, edecek hüsn-i tesiri (iyi etkisi) nedir: Hiç! Tabiatlara mülâyemet (yumuşak huyluluk), ahlâka süs, maişete imtisal (hayat örnek) olabilir mi: Hiç!

Başka bir yazısında da aynı görüşleri tekrarlayan Gaspıralı “tercümelere sarf edilen mesai”nin “millî hikâye ve roman yazmaya” sarf edilmesinin daha iyi olacağını, roman yazma kabiliyetine sahip olmayanların tercümelere bel bağlamamasını, “faydasız tercümeden ise o kadar süslü olmayan, lâkin faydalıca bir millî hikâye” yazmanın daha iyi olduğunu vurgular.⁸¹¹

⁸⁰⁸ Gaspıralı, “Matbuat-ı Osmaniye”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 229.

⁸⁰⁹ Gaspıralı, “Tenkit [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 234.

⁸¹⁰ Gaspıralı, “Tenkit [-3-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 236.

⁸¹¹ Gaspıralı, “Tenkit [-4-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 238.

Edebiyatın okuyucuya bir fayda sağlaması, onun bilgi ufkunu genişletmesi, onu terbiye etmesi gerektiği üzerinde duran İsmail Gaspıralı hikâye, roman ve tiyatronun milli değerleri işlemesi gerektiğini düşünür.

Gaspıralı'ya göre Osmanlı edebiyatının en zayıf tarafı millî romanları ile millî piyesleridir. Namık Kemal'in *Cezmi*'si ile Mizancı Mehmet Murat Bey'in *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* eserlerinin dışında millî roman olmadığını, oysa Osmanlı tarihinin ve sosyal hayatının “roman, dram, facia (trajedi) hazinesi” olduğunu, bu hazineden “efkâr ve meslek ihraç edenleri” görmediğini söyler.⁸¹² Osmanlı tarihinden örnek olarak “Ertuğrul'un zuhuru; Ankara vakası, Çaldıran zamanı, Viyana muhasarası, Cem Sultan faciası, Yunan ve Mısır âsiyanı”nın “üçer beşer” roman olabileceğini belirtir.⁸¹³ *Cezmi* ve *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* romanlarını milli roman örneği olarak görmesi ve beğenmesine bakarak da onun roman anlayışı konusunda bir fikir edinebiliriz. Gaspıralı, romanın okuru millî ve manevi değerler konusunda bilgilendirmesi ve eğitmesinden yanadır. Dil ve tasvir güzelliği veya roman tekniği gibi konularda bir duyarlılığı veya beklentisi yoktur.

İsmail Gaspıralı romanlarda Avrupalının yaşadığı sorunların değil halkın sıkıntılarının konu edilmesini ister. Ona göre “hissiyât-ı kalbiyeden, psikolojiden ders vermek” gerekirse “ehli elinde millî vakalar ve maişet”⁸¹⁴ yazmakla bitmeyecek kadar büyük sermaye olabilir. Halkın yaşadığı sıkıntıları konu alan eserlerden okuyucunun gerçekten yararlanacağını düşünür.⁸¹⁵

Ruhanî (Psikolojik) roman istiyorsanız, meselâ; esir satılıp gelmiş Gürcü zadegân (soylu) kızının veya ki kündeşinden (kumasından, rakibesinden), yoksa göze girmiş cariyyeden, verem döşegine girmiş hanımın hâlinden, kocası Girit'te, büyük oğlu Karadağ'da, ikincisi Plevne'de düşmüş Anadolu Fatmalarının binde birinin ahvâl-i ruhaniyesinden (iç dünyasından), efkârından vesair hâlden bahsederek, keşf ve resme nâil olsanız (keşfedip anlatmayı becerir iseniz) ne ibretli, ne dehşetli, ne tesirli şeylerin üstünü açmış olursunuz ki okuyan hakikat istifade eder (gerçekten yararlanır); düşünmeye ve vicdanı ile mükâlemeye (konuşmaya) mecbur olur.

Roman yazmak için kişileri “balolara, millet bahçelerine, tiyatrolara götürüp getirmek” gerekmediğini, kendi toplumumuzun gerçeklerinden yola çıkılarak Batılı

⁸¹² Gaspıralı, “Matbuat-ı Osmaniye”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 229.

⁸¹³ Gaspıralı, “Tenkit [-4-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 238.

⁸¹⁴ Gaspıralı, “Tenkit [-3-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 237.

⁸¹⁵ Gaspıralı, “Tenkit [-4-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 238.

romancıların romanlarından daha etkili, daha faydalı romanlar yazılabileceğini söyler.⁸¹⁶ O, Doğulu insanın yaşamının roman konusu olamayacağı düşüncesinde olanları, Avrupalı insanı ve onun yaşamını konu edinen romanlar yazanları eleştirir.⁸¹⁷

Maişet-i Şarkiye (Doğu hayatı), roman suretinde tasavvur olunamaz zannında olanlar çoktur; lâkin, yanlış zannediyorlar. Şurası çok gariptir ki bazı Osmanlı muharrirleri eşhası Frenk, âdat ve nazarları efrencî (âdetleri ve görüşleri Avrupalılara özgü) romanlar yazıyorlar; güya Avrupa'da romancı az olmuş da şarktan istimdat (yardım) istemişler.

Gaspıralı, romancının güzel ve işlek bir kalemin yanında zengin bir düşünce dünyasına da sahip olması, insan ruhundan anlaması, bilimsel konuları sadeleştirmede yetenekli olması gerektiğini söyler. Romancıyı ressamı benzeten Gaspıralı'ya göre yazar gördüklerini ve düşündüklerini ressamın fırçası yerine yalnız dil ve yazı ile açıklama yeteneğine sahip olmalıdır. Bu bakımdan ona göre romancı ve hikâyeci birbirinden farklıdır.⁸¹⁸

... Bunun içindir ki Takerey [Thackeray], Viktor Gugo [Victor Hugo], Spilgagen [Spielhagen], Graf Tolstoy, Filamaryon [Flammarion], Jul Vern [Jules Verne] gibi romancıları taklit edenler "romancı" olmayıp güzel yazabilseler dahi "hikâyeci" payesinde kalmaktadırlar.

Görüldüğü gibi Batılı büyük romancıları taklit ederek roman yazanları eleştirerek iyi bir romancının kalemini kendine özgü eserler ortaya koymak için kullanması gerektiğini vurgular. Dolayısıyla bir romancı eserlerinde kendi memleketini, kendi halkını konu edinmelidir. Rumeli ve Anadolu'nun her bir köyünün "koca bir hikâye teşkil edebileceğine" dikkat çeken Gaspıralı Osmanlı hayatının asırlarca gece gündüz devam eden "en parlak bir hikâye", "en dehşetli bir facia", "en güzel bir tarih" olduğunu; milli hikâye ve romanların milli dili, düşünceyi ve duyguları geliştireceğini, milliyet ve kavmiyet konusunun edebiyatın şerefi olduğunu vurgular.⁸¹⁹

Lisan ve efkâr ve muhabbet-i milliyeyi terakki ettirecek (milli sevgi, düşünce ve dili ilerletecek) ve süslelendirecek ve tabiat ve ahlâkı terbiye edecek, millî hikâyelerdir. Bunlara çalışmak ehl-i kalemin borcudur; milliyet ve kavmiyet rengi edebiyatın şerefidir.

⁸¹⁶ Gaspıralı, "Tenkit [-3-], Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 237.

⁸¹⁷ Gaspıralı, "Tenkit [-3-]", Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 237.

⁸¹⁸ Gaspıralı, "Tenkit [-1-]", Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 232

⁸¹⁹ Gaspıralı, "Tenkit [-4-]", Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s.239.

Gaspıralı Batı edebiyatındaki yazarları, eserlerinin okuyucuya faydalı bilgiler vermesi, okuyucuyu geliştirmesi bakımından birinci sınıf, ikinci sınıf olarak ayırır. Shakespeare, Goethe, Chateaubriand, Voltaire, Walter Scott, Spielhagen, Molière gibi birinci sınıf yazarların eserlerinin “cihanın her tarafına”, “asırların pek çoğuna” hizmet ettiğini, onların canlandığı karakterlerin “her yerde, her millet arasında” ibret olabileceğini; Paul de Kock, Gaboriau gibi “ikinci belki de üçüncü sınıf” yazarların tasvirlerinin “ancak bir mahalle, bir asra mahsus” olduğunu ifade eder.⁸²⁰ Bir başka makalesinde de “Mir Ali Şir Nevaî, Fuzulî, Hafız ve Sadi ne kadar muteber iseler” Batı’nın Shakespeare, Hugo, Schiller, Puşkin’inin de o kadar muteber olduğunu söyler ve ünlü yazarların insanlığa rehber makamında bulunduklarını belirtir.⁸²¹ “Tenkit [-1-]”⁸²² başlıklı makalesine göre de “büyük romancıların” düşünceleri o kadar “parlak ve meydandadır”, duyguları ve tasvirleri o kadar “derin ve umumîdir” ki âdetler ve yaşam biçimleri nedeniyle birbirlerinden farklı olan insanların kalplerinin köşelerinde kapalı kalmış “umumî beşer vicdanına ve hissiyatına” kalemleriyle nüfuz ederler. Bu nedenle büyük romancıların romanlarının her dile tercüme edildiğini, yazdıklarından çeşitli milletlerin istifade edebildiğini; onların düşüncelerinden, keşfettikleri duygulardan ve açıkladıkları gerçeklerden bütün insanların “hisse ve ibret” alabileceklerini belirtir ve ekler:⁸²³

Meşahir-i üdebanın (ünlü yazarların) yazdığı romanların tercümesine ve okunmasına cevaz (izin) ve münasebet olduğu derkârdır (bilinmektedir); lâkin, ecnebi âdi (basit, sıradan) romanların tercümesine lüzum göremiyorum. Pol de Kok, Gaburyo ve hatta Emil Zola [Emile Zola], Pol Berje [Paul Bourget] gibi romancıları Türklere takdim etmede bir istifade göremiyorum. Bunlar sayesinde Avrupa’yı, maişet-i garbiyeyi (batı hayat tarzını), medeniyet-i hazırâyı (şimdiki medeniyeti), efkâr-ı âliyeyi (yüksek seviyeli düşünceleri) tanıyacaklar ise tanıyamazlar. Bunları okuyup eğlenecekler ise bunlardan aşağı derecede addolunan “millî hikâyeler”i okutmak daha efzaldır (çok daha iyidir).

⁸²⁰ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 205, 206.

⁸²¹ Gaspıralı, “Tenkit [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 233, 234.

⁸²² Gaspıralı, “Tenkit [-1-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 232.

⁸²³ Gaspıralı, “Tenkit [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s.233.

Buna göre İsmail Gaspıralı hem tercüme hem telif romanların okuyucuya fayda sağlaması, onu geliştirmesi gerektiği üzerinde ısrarla durur. Bu düşünceden yola çıkarak da eserlerinin okuyucuya faydalı olup olmaması bakımından romancıları kendi içinde sınıflara ayırır.

Gazete yazılarından İsmail Gaspıralı'nın İstanbul'daki neşriyatı, edebi eserleri ve edebiyatçıları yakından takip ettiğini anlıyoruz.⁸²⁴

Ahir on-on beş seneler içinde maişet ve edebiyat-ı Osmanî çok terakki ettiği (Osmanlı edebiyatının çok ilerlediği) inkâr olunamaz. Yüzler ile neşrolunmuş türlü türlü kitaplar, büyük büyük gazeteler, kıraathaneler, tiyatrolar [Namık] Kemal, [Ahmet] Midhat ve gayri adlar hep buna delildirler.

Avrupa lisanlarından pek çok fen kitapları tercüme olunduğu gibi Osmanlılar özleri dahi bu cins hayli eserler telif ettikleri malûmdur (yazdıkları bilinmektedir).

“Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî [-2-] ve [-3-]” makalelerinde “lâzımınca basmahâneleler açılıp”, gazeteler neşredilmeye başlayalı yarım asır olmamasına rağmen Osmanlı'da “matbuat ve neşriyat” terakkisinin dikkate değer dereceye geldiğini belirtir ve hem Osmanlı'daki neşriyat hem de Şemsettin Sami, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi gibi yazarlar hakkında kısaca bilgi verir.⁸²⁵ “Matbuat ve Maişet-i Osmanî [-4-]” başlıklı makalesinde de “İstanbul gazetelerini mütalaa edenlere” Osmanlı hayatının ilerlemekte olduğunu aşikâr olduğunu söyler. Bazı gazete yazıları hakkında görüşlerini yazar. Kısacası “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî”, “Tenkit”, “Muaheze”, “Fecir”, “Osmanlı Gazetelerinden” gibi çeşitli başlıklarla kaleme aldığı makalelerinde Osmanlı yayın hayatı, edebiyatı ve edebiyatçıları hakkında görüş ve düşüncelerini dile getirmiştir. Bu yazılarında da üzerinde durduğu önemli noktalardan birisi edebi eserlerin yararlı olması gerektiği konusudur. “Matbuat ve Maişet-i Osmanî [-3-]” adlı makalesinde Şemsettin Sami, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerini faydalı bulduğunu dile getirir:⁸²⁶

Hazırda kalem çekmekte (yazı yazmakta) olan Osmanlı ediplerinden faydalı eserleri ile yâd olunacaklardan üç zatı işaret etmelidir. Bunlar: Şemsettin Sami ve Kemal Beyler ve Ahmet Midhat Efendi'dir.

⁸²⁴ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî [-1-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 204.

⁸²⁵ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî [-1-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 208.

⁸²⁶ Gaspıralı, “Matbuat ve Maişet-i Osmanî” [-3-], Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 211.

Şemsettin Sami'yi iyi bir dilci olduğu için överken Namık Kemal'i hem roman hem de tiyatro yazarı olarak "Osmanlıların en sevgili yazıcısı" diye niteler. Ahmet Mithat Efendi'yi ise "Eski ve taze Osmanlının, Ahmet Midhat gibi kalemi olmamıştır" diye över. Onun çıkardığı dergi, gazete ve kitapların bir kısmından kısaca söz ettikten sonra ekler.⁸²⁷

Ahmet Midhat Efendi, Kemal Bey gibi yakışıklı (güzel, görkemli) yazar diyemeyiz velâkin, edebiyat ve cemiyet-i Osmaniye'ye büyük ve zor (büyük) hizmetleri inkâr olunamaz.

Emile de Jiradan [Emile Augier?]⁸²⁸, Duma [Alexandre Dumas], Sardou [Victorien Sardou], Osmanlı toprağında Ahmet Mithat vücudunda birleşmiştir. Tez yazar, hem çok yazar ki Ahmet Mithat Efendi, yazı maşinasına (makinesine) benzer desek mübalağa olmaz.

Yukarıda belirtildiği gibi İsmail Gaspıralı az sayıda da olsa roman ve hikâye de kaleme almıştır. Yavuz Akpınar, İsmail Gaspıralı'nın dönemin şartları yüzünden yazılarının çoğunda kendi adı yerine takma adlardan yararlandığını belirtir. En çok kullandığı adlardan biri olan Molla Abbas Fransevî imzasıyla "Taşkentli Molla Abbas adlı kahramanının Avrupa ve Afrika'daki seyahatlerini, maceralarını konu alan" ve bir seri oluşturan eserler de yazmıştır. *Frengistan Mektupları, Dariürrahât Müslümanları, Sudan Mektupları, Kadınlar Ülkesi* adlı eserleri bu seriyi oluşturur. Akpınar'a göre bunların uzantısı olarak kabul edebileceğimiz *Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf-Gülbaba Ziyareti* adlı eser de dahil olmak üzere, Molla Abbas adlı bir kişinin maceralarını konu edinen bu eserler tek bir roman olarak kabul edilebilir.⁸²⁹ Bunların dışında *Arslan Kız, Gün Doğdu, Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan, İvan ve Süleyman, Belâ-yı İslâm* adında küçük hikâyeleri de bulunmaktadır.⁸³⁰

Yavuz Akpınar, *Tercüman*'da M. İskenderof imzasıyla tefrika edilen ve küçük hikâyelerden oluşan *Meyve-i Zaman*'ın da hem üslup ve konu bakımından Gaspıralı'nın eserleriyle büyük bir yakınlığı olması hem de bu imzayı kullanan başka birisinin bulunmaması nedeniyle Gaspıralı İsmail Bey'e ait olduğunu düşünmektedir.⁸³¹ Akpınar'a

⁸²⁷ Gaspıralı, "Matbuat ve Maişet-i Osmanî" [-3-], Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 213, 214.

⁸²⁸ Émile de Girardin, 1806-1881 yılları arasında yaşamış Fransız gazeteci ve yazar.

⁸²⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 64.

⁸³⁰ Yavuz Akpınar aynı zamanda Gaspıralı'nın roman ve hikâyelerinin *Tercüman* gazetesindeki tefrika tarihleri, varsa fasikül olarak yayımlanmaları, eserlerin tespit edilen farklı versiyonları, konuları vb. hakkında bilgiler vermektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "Roman ve Hikâyeleri Hakkında Genel Bilgiler", Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 63-72.

⁸³¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 72.

göre “Rusya Türklerinin ilk modern nesir örneklerinden”⁸³² olan ve “*Tercüman*’da 16 Sentabr 1885 tarihli 1. sayıdan başlayarak 26 Noyabr 1885 tarihli 20. sayıya kadar, küçük bir Mukaddime ile 14 tefrika hâlinde yayımlanan *Meyve-i Zaman*, birbiriyle bağlantılı veya ortak kahramanlara sahip *Beylik ve Törelük*, *Acaip Bir Derviş*, *Yeni Müritlik*, *Orenburg*, *Kırgız Kızı Mengli Gül*, *Danyal Bey*, *Midat Yaki İvan İvaniç* adlarını taşıyan 8 adet küçük modern hikâyeden oluşur.”⁸³³

İsmail Gaspıralı’nın “Seyyah” imzası ile *Tercüman*’da 1906-1907 yıllarında yayımlanmış *Mükâleme-i Selatin* adında bir hikâyesi de vardır.⁸³⁴

Bunların yanında Akpınar, Gaspıralı’nın “Molla Abbas Fransevî” imzasıyla *Tercüman*’da çıkmış *Dikbaş Kız*, *Dragonlar Kızı* gibi yarım kalmış küçük hikâyelerinin olduğunu da bildirir.⁸³⁵ Gaspıralı İsmail Bey’in imzasız olarak yayımlanmış yazılarının arasında roman ve hikâyelerinin olduğunu da belirten Akpınar, bir kısmı yarım kalmış olan *Ayşe*, *Pek Çok Ehl-i Gar Ne Gerçektir Ne Yalan*, *Dünyada Neler Olmaz*, *Knyaz Azamat Bey*, *Biçare Fatma* gibi küçük hikâyelerinin bunlardan olabileceğini söyler. *Çoban Kız(ı)* adlı eserin de bazı kaynaklarda hem Gaspıralı’nın hem de Akçürin’in eseri olarak gösterildiğini ve bu esere ulaşamadığı için bu konuda bir karar veremediklerini; yine *Yüz Sene Sonra Yahud 2000 Sene-i Milâdiye* adlı eser hakkında da henüz bir hüküm veremediklerini belirtir.⁸³⁶ Bu nedenlerle biz bu eserleri incelememizin dışında tuttuk.

Edebiyatı “edeb, ahlâk, ilim ve hünerin” yayılması için bir araç olarak gören İsmail Gaspıralı roman ve hikâyelerini de bu amaçla kaleme almıştır. O, hitap ettiği okuyucu kitlesinin bilgi seviyesini yükseltmek amacıyla Avrupa’nın ilim, fen ve teknoloji bakımından gelişmişliği, Müslümanların geri kalmışlığı, cehalet, eğitimin önemi, o günkü Müslüman toplumda kadının ezilmesi, kadının okumasının ve sosyal hayatta yer almasının gerekliliği, Türk topluluklarının birlik olamamaları, beylerin, zenginlerin zaafı, gösteriş merakları yüzünden yaptıkları yanlışlar gibi konuları işleyen roman ve hikâyeler yazmıştır.

⁸³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Akpınar, “*Meyve-i Zaman*”, *Türk Dünyası*, ss. 7-11.

⁸³³ Akpınar, “*Meyve-i Zaman*”, *Türk Dünyası*, s. 10.

⁸³⁴ Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı’nın *Mükâleme-i Selatin* Adlı Hikâyesi”, ***Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi***, sayı: 27, Bahar 2009, TDK Yay., Ankara, s. 7-20.

⁸³⁵ Gaspıralı, *Roman ve Hikâyeleri*, s. 71.

⁸³⁶ Gaspıralı, *Roman ve Hikâyeleri*, s. 71, 72.

Gaspıralı'nın okuyucularına Avrupa medeniyetini tanıtmak amacıyla yazmış olduğunu düşündüğümüz *Frengistan Mektupları*, *Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf-Gülbaba Ziyareti* Taşkentli Molla Abbas'ın birbirinin devamı niteliğinde maceralarını içerir.

Frengistan Mektupları'nda Taşkentli Molla Abbas, Avrupa'ya gidişini, yolda ve özellikle Fransa'da yaşadığı olayları, gördüğü yerleri ve izlenimlerini anlatır. Hikâyenin adı *Frengistan Mektupları* olmasına rağmen hikâye teknik özellikleri açısından tam olarak mektup özelliği taşımaz. Sadece ilk bölüm "Ey, ey kardaşlar! Başımın kara yazıları!"⁸³⁷ şeklinde bir hitapla başlar. Bunun dışındaki bölümler birbirini takip eder ama mektup türünde kullanılan hitap cümlesine rastlanmaz. İlk bölüm dahil olmak üzere bölümlerin sonu da mektup türüne uygun bitirilmemiştir.

Frengistan Mektupları'nın baş kişisi Taşkentli Molla Abbas yirmi iki yaşında "seyahat ve ilim ve bilig"⁸³⁸ için Taşkent'ten yola çıkar. Aslında amacı İstanbul'a uğrayıp oradan Hicaz'a yani hacca gitmektir.⁸³⁹ Ama Odessa'da gittiği bir tiyatrodan tanıştığı Josefin adında bir kadını seven Molla Abbas'ın Avrupa'ya ilgisi artar ve Paris'e gitmeye karar verir. Yolculuğuna Josefin'le devam eden Molla Abbas ondan Fransızca öğrenmeye başlar ve kısa bir süre sonra onunla evlenir. Avrupa'da seyahat ederken gördüklerini kendi ülkesiyle karşılaştırarak anlatan Molla Abbas, özellikle kadınların okumuş olmalarına, tek başlarına korkusuzca rahat seyahat etmelerine ve erkeklerle kadınların bir arada bulunmalarına dikkat çeker. Josefin'le önce Viyana'ya giden Molla Abbas burada Osmanlı'dan kalma Gül Baba türbesini ziyaret etmek ister. Molla Abbas bu türbeyle ilgili hiçbir yerde bilgi bulamayınca bilgi edinmek üzere Osmanlı elçiliğine müracaat eder. Oradaki memur Gül Baba'dan habersizdir ve onun böyle bir ziyaret amacıyla oraya gelmesine şaşırır. Elçilikte bilgi edinemeyince Osmanlı konsoloslukuna giden Molla Abbas konsolosluk görevlilerinin tamamen Almanlardan oluştuğunu görüp şaşırır. Bunun üzerine Viyana'daki büyük bir üniversiteye gidip oradan bilgi edinir. Molla Abbas bu vesileyle Türklerin kendi tarihine, kültürüne ilgisizliğini eleştirirken Avrupalıların Doğu

⁸³⁷ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 83.n

⁸³⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 85.

⁸³⁹ *Sudan Mektuplarında geçen* "Taşkent'ten çıktığımda İstanbul'a varıp bade (sonra) Hicaz'a yollanacaktım. İstanbul deyü Frengistan'ın ortasına düştüm ..." sözlerinden bunu açıkça anlıyoruz. Gaspıralı, "Sudan Mektupları", Roman ve Hikâyeleri, s. 286.

dillerini bilmelerini, Doğu'ya ait eserleri okuyup incelemelerini ve bu eserlerdeki bilgilerden faydalanmalarını hayretle ve hayranlıkla anlatır. Burada ona, kimsenin bilmediği Gül Baba'yı Vambéry'nin⁸⁴⁰ bileceğini söylerler. Vambéry ile tanışan Molla Abbas onun hakkında bilgi verir. Gül Baba'nın yerini tam olarak öğrenemez, Fransa'daki Kırk Azizler'i ziyaret etmek ümidiyle Paris'e gidip yerleşir. Kırk Azizler'i ziyaret etmek için çıktığı yolculukta rehberi tarafından soyulan Molla Abbas evine döndüğünde Jozefin'in erkek misafirlerle oturduğunu görür. Doğulu bir erkek olan Molla Abbas bu durumu normal karşılamaz, karısını kıskanır ve bu yüzden ondan ayrılır.

Molla Abbas Paris'te hem Fransızcasını geliştirmek için farklı dillerin öğretildiği bir okula devam eder hem de ticaretle uğraşarak geçimini sağlar. Dil öğrenmek için gittiği okulda Farsça öğrenen bir tüccarla tanışır. Tüccarın kızı Margarita'ya Türkçe ve Farsça öğretmeye başlar. Bu arada Paris yakınlarında yaşayan yaşlı bir kadınla tanışır, onunla Türkistan ve Fransa hakkında konuşur. Onu birkaç kez ziyaret eder. Kadının evinde öldürülmesi ve Molla Abbas'ın para kesesinin de orada bulunması üzerine Molla Abbas tutuklanır. Oysa o, olay esnasında âşık olduğu Margarita ile buluşmuştur ve bu gerçeği herkesten gizledikleri için Molla Abbas kızın namusunu korumak amacıyla kendisini savunamaz, ama Margarita mahkemede durumu anlatarak onu kurtarır, ancak babası bu olay yüzünden üzüntüden ölür. Bunun üzerine Margarita dünyadan elini eteğini çekip bir derviş gibi yaşamaya karar verir. Molla Abbas Paris'te uzun yıllardır ticaretle uğraşan Şeyh Celal adında bir Arap'la tanışır. Şeyh Celal ona, Müslümanların eski zamanlarda kazandıkları şeref ve medeniyeti öğrenmek istiyorsa, İspanya'yı ziyaret etmesini söyler. Sevddiği kızla da evlenme ihtimali kalmayan Molla Abbas bu üzüntüyle Paris'ten ayrılma kararı alır ve Endülüs'e gider.

Bu hikâyede Molla Abbas gezdiği, gördüğü yerler, özellikle Paris, Avrupa medeniyetinin ileri seviyede olması, Fransa'daki kreşler, anaokulları ve eğitim kurumları, kadınların eğitim görmesi ve sosyal hayatın içinde yer alması vb. konular hakkında bilgiler verir. Avrupa'nın refahından söz eder. Avrupa'yı konu alan eserlerinde İsmail Gaspıralı'nın kendi gözlemlerinin yer aldığını biliyoruz. Gaspıralı "öğrenimini tamamlamak ve askeri lisede belirli ölçüde edindiği Fransızca'yı, iyice öğrenmek

---

⁸⁴⁰ Macaristan'da Türkoloji'nin kurucusu sayılan ünlü Türkolog Arminius Vambéry.

amacıyla 1871’de Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris’e” gitmiştir.⁸⁴¹ Yusuf Akçura, İstanbul’da memur olmak isteyen İsmail Bey’in bu nedenle “Fransızca’ya vâkıf” olması gerektiğini düşünerek önce Paris’e gittiğini ve orada iki sene kaldığını, böylece Batı dünyasını iyi ve kötü yönleriyle tanıdığını belirtir.⁸⁴²

İsmail Bey’in Paris’ten en büyük istifadesi, Garp hayat-ı medeniyesini, olduğu gibi, güzellik ve çirkinlikleriyle, iyilik ve kötülükleriyle öğrenmek ve bu hayatın bin türlü mevâni ve müşkilâtıyla cenkleşe cenkleşe yaşamak oldu.

Zeki Velidi Togan da onun Paris’teki gözlemlerinin sonuçlarının, daha sonra Rusya’da bastırdığı eserlerine yansıdığını yazar.⁸⁴³ Bu durumda Molla Abbas’ın okuyucuya Avrupa hakkında sürekli bilgiler vermesi, *Frengistan Mektupları*’nın, Gaspıralı’nın Avrupa’daki izlenimlerini aktarmak, okuyucuya Avrupa medeniyetini tanıtmak amacıyla kurgulanmış olduğunu düşündürür.

İsmail Gaspıralı’nın Avrupa medeniyetinin gelişmişliği, buna karşın İslam dünyasının geri kalmışlığı konusunu işlediği bir diğer hikâye olan *Molla Abbas Fransevî’ye Tesadüf: Gülbaba Ziyareti* İstanbul rüştiyelerinden birinde öğrenciyken Molla Abbas’ın *Frengistan Mektupları*’nı okuyan ve kendisini onun öğrencisi olarak niteleyen anlatıcı tarafından hikâye edilir. İleriki yıllarda Macaristan’a giden anlatıcı Gül Baba Türbesi’ni ziyaret ederken orada Molla Abbas ile karşılaşır. Molla Abbas ona Gül Baba hakkında bilgiler verirken Türklerin bir süre bu topraklarda hüküm sürdüğünü de söyler. Birlikte Tuna Nehri kenarında yürümektedirler, anlatıcı buraların düzenli ve güzel olmasından, çan kuleleri ve fabrika bacalarının çokluğundan söz eder. Anlatıcı, Molla Abbas’tan ayrılır, Reşit Efendi adıyla bilinen Vambery’yi ziyaret etmek üzere yola çıkar. Anlatıcının Vambery’yi ziyaret etme isteğinin nedenini onun bilinç akışından öğreniriz. Bu vesileyle İsmail Gaspıralı gerek hacca gitmek için yola çıkan Tatarların önce İstanbul’a uğramalarının gerekse Ahmet Mithat Efendi’yi yakından tanıyan Fatih

⁸⁴¹ Gaspıralı, *Roman ve Hikâyeleri*, s. 24.

⁸⁴² Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, s. 357.

⁸⁴³ Zeki Velidi Togan, “Gaspıralı İsmail Bey”, (Çev. Y Akpınar), *Kardaş Edebiyatlar*, 1994, Sayı: 26, s. 5.

Kerimi⁸⁴⁴ gibi Tatar gençlerinin İstanbul’da eğitim görmelerinin önemini de vurgulamak istemiştir.⁸⁴⁵

Tramvayda düşünüyordum... Niçin Reşit Efendi’yi ziyaret etmek istiyorum?.. Ekser Tatar gençlerindeki, hatta ihtiyarlarındaki büyükler görmek, büyükler meclisinde bulunmak merakından başka bir muharrikim (beni harekete getiren bir şey) var mı? Lâkin bu merak hadd-i zatında (aslında) hiç de fena değil. Tatar hacılarının Darü’l-Hilafet’ten (İstanbul’dan) gelip geçerken Şeyh Cemalettinler, Hoca Musalar, Ahmet Mithatlar ile konuşarak hayli gözleri açıldı... İstanbul’a tahsile giden Tatar gençleri de gerek medreselerde yatsınlar, gerek mekâtib-i nizamiyeye (modern okullara) devam etsinler Cuma ve tatil günleri “meşahiri” (tanınmış şahsiyetleri) arayıp bulmaya, onların musahebesi (sohbetleri) ile müşerref olmaya (şereflenmeye) uğraşırlardı. Gençlerimizin bu mütecemmiliğinden (donanmışlığından) yalnız kendileri değil, bütün halkımız istifade etmiştir.

Reşit Efendi ile görüşmeye giden Anlatıcı onunla biraz sohbet ettikten sonra ona “Müslümanlar nerede bulunurlarsa bulunsunlar, nasıl yaşarlarsa yaşasınlar, Avrupalılara nispetle her cihetten (bakımdan) gerideler. Acaba bunun sebepleri ne?” diye sorar.

Reşit Efendi’nin cevabı kısa ve özdür:⁸⁴⁶

- Cehldir (cehalettir), efendim, cehl...

İsmail Gaspıralı burada konuşmaları çok uzatmayıp, söylemek istediği gerçeği Reşit Efendi’ye tek kelimeyle söyleterek daha etkili ve çarpıcı bir şekilde ifade etmiştir. Bu hikâye yarım kalmıştır.

İsmail Gaspıralı’nın Kart Agay imzasıyla 1905’te *Tercüman* gazetesinde tefrika olarak neşrettiği⁸⁴⁷ Türk milletinin geri kalmışlığını, cehaletini, birlik olamamasını ele aldığı hikâyelerden olan *Gün Doğdu* hikâyesinin başında “milli roman” ibaresi bulunur. Giriş bölümünde yazar, gerçek bir hikâye yazacağını belirtir:⁸⁴⁸

*Muharrir (yazar) diyor ki hikâyemde şairane bir lisan izlenmesin (şairane bir dil aranmasın); şair değilim. Oldukça sade yazacağım. Şu sadelikte hem (bile) hayli kusurlarım ve ediplerin (edebiyatçıların) hoş görmeyecekleri hayli ibarelerim (ifadelerim) belki bulunacaktır...
... tarih yazmıyorum her şey açık söylensin; ancak şurasını temin ederim (garanti ederim) ki her gördüğümü ve işittiğimi doğru yazacağım.*

⁸⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, Küllerinden Doğan Anka, ss. 207- 220.; “Ahmet Mithat Efendi’den Fatih Kerimi’ye Mektuplar”, Küllerinden Doğan Anka, ss. 221- 233.

⁸⁴⁵ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 356.

⁸⁴⁶ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 359.

⁸⁴⁷ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 408.

⁸⁴⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 407.

Burada Gaspıralı tarihi olayları açıkça kayıt etmek ile konusunu gerçek hayattan almış bir hikâye yazmak arasında fark olduğunu söyler. Yazdığı hikâyede bazı olayların kısaca beyan edilmesini “çünkü tarih yazmıyorum her şey açık söylensin...” diye açıklayan Gaspıralı tarihi kayıtlarda gerçeklerin olduğu gibi açıkça yazılmasına karşın hikâyelerde ise bütün gerçeklerin olduğu gibi verilmesinin söz konusu olmadığını belirtir.

Hikâyede milletini seven ve ona hizmet etmek düşüncesiyle yaşayan Danyal adındaki bir gencin gözlemleri, duygu ve düşünceleri anlatılmıştır. Danyal ile varlıklı bir ailenin kızı olan Leyla birbirlerini sevmektedir ve gizlice buluşup evlenmek üzere sözleşirler. Yazar daha sonra bu olayı geliştirmemiştir.

Hikâyenin devamında anlatıcı 1880 yılında Moskova’da bütün Rusya’nın Etnografi Sergisi açıldığını, Rusya’da yaşayan bütün milletlerin sanat ve kültür varlıklarının burada sergilendiğini anlatır. Müslüman zenginler, beyler, soylular, valilerin kendilerine madalya vereceği düşüncesiyle çok miktarda para harcayarak bölgelerinde bulunan eşyalardan en güzellerini seçip bu sergiye göndermişlerdir.⁸⁴⁹

Bu gayretleri ve birçok akçalar sarfettikleri (para harcamaları), kuru kuruya değil idi. Çünkü gubernatorlar her birinin ağzına birer parmak bal silip (sürerek) birer medal (madalya) almak hayalini gönüllerine koymuş idi. Şurasını setretmeğe, gizlemeğe hacet yoktur ki cümlemiz (hepimiz) medal takmayı pek severiz. Göğüslük var ise boyunluk, gümüşten ise altından etmeğe (yapmaya) çapar (koşar), çabalarız ve bazen medal delisi oluruz.

Müslümanların sergilerinde halılar, kilimler, keçeler, kırmızı kapları, türlü renkli işlemeli ayakkabı ve çizmeler, gümüş eşya ve silahlar bulunmaktadır. Beyler kendileri de gösterişli, göz alıcı giyinmişlerdir. Bütün bunlar Rus ve Avrupalıların oldukça ilgisini çekmektedir. Zahiren gösterişli ve ilginç olan bu sergi başka ülkelerin sergilerindeki sanayi ürünleri ve her yerde makbul olan ticaret malları karşısında bir hiç derecesinde kalmaktadır ve Müslümanlar bu durumun farkında bile değildirler. Anlatıcı bu durumu şöyle ifade eder.⁸⁵⁰

Enzar-ı ibretle (ibret gözüyle) bakıldıkça, dünya işlerinde, kâr ve kespte (iş ve kazançta) cümle milletlerden geride kaldığımız, serginin lisan-ı hâlden zahir (hâl dilinden belli) idi; lâkin aramızda bunları gören, anlayan yok idi.

⁸⁴⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 421.

⁸⁵⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 421.

Sergiye katılan farklı Müslüman topluluklarının temsilcileri bu konular üzerine düşünmedikleri gibi birbirleri ile selamlaşmanın ve Cuma namazı kılmanın dışında bir araya gelip konuşmamaktadırlar. Anlatıcının bu konuyla ilgili söyledikleri aslında Gaspıralı'nın düşünceleridir.⁸⁵¹

Fikirsizlik o derecelere varmış idi ki hatta Sartlar (Özbekler) Nogayları, Nogaylar Sartları, her ikisi Kafkas Müslümanlarını ve cümlesi beraber Kırgız-Kazak kardaşlarını görmüyor, bilmiyor idiler. Görüşmez, meclis etmez (bir araya gelmez) idiler.

Sergi münasebeti ile kırk yılda bir kere bir mahalle (yere) tesadüfen cemolmuş din ve til (dil) kardaşları, böyle bir meclis-i kebirden istifade edip (büyük toplantıdan yararlanıp) söyleşmek (konuşmak), anlaşmak, birleşmek fikirlerinden pek uzak dolanıyorlar idi.

Sergiye katılan Yakup Bay eli açık bir insan olduğu ve Kırgız, Türkistan, Kafkas illeriyle ticaret yaptığı için onun meclisinde ulemadan, tüccardan farklı sınıflardan insanlar bulunur. Bir gün bu meclise Danyal Bey'in geleceği söylenir. Anlatıcı bu vesileyle Danyal Bey'i tanıtır.

Danyal Bey iyi eğitim görmüş, milletini seven, onların cehaletine, geri kalmışlığına üzülen ve amacı millete hizmet etmek olan bir gençtir. Danyal'ın babası Ali Bey soylu, zengin ve dürüst bir adamdır. Bir sınavla Rus Devletine memur olmuş ancak atandığı yerde kaymakamın yolsuzluk yaptığını görmüş ve istifa ederek malının mülkünün başına dönmüştür. Annesi okuma yazma bilmez ancak dindar ve oğlu üzerinde etkisi olan bir kadındır. Ona dinî ve millî hikâyeler anlatarak güzel huylar aşılır ve millet sevgisini öğretir. Danyal annesinin karşı çıkmasına rağmen Rus okullarında eğitim görür ve avukat olur. “N’işleyelim?” adındaki risalesi ve Rus defterlerine “Rus” olarak kaydedilmiş bir Türk köyünü gizlice Müslümanlık yaptıkları iddiasıyla sürgüne gönderilmekten kurtarması nedeniyle Türkler arasında ün kazanmıştır.

Milletin her kesiminin derin bir gaflet uykusunda olduğunu düşünen Danyal Bey bu duruma üzülmemektedir. O, milletin ölmediğine, içinde bulunduğu gaflet uykusundan uyanarak diğer milletler gibi ileriye gideceğine kesinlikle inanmaktadır. Hikâyedeki olaylar gelişmemiş, yarım kalmış gibidir. Bu hâliyle yazarın bu hikâyeyi o dönemde Türk ve Müslüman halkların içinde bulunduğu durumu anlatmak için yazdığını düşünebiliriz.

---

⁸⁵¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 421.

Ayrıca hikâyenin baş kişisi Danyal Bey ile İsmail Gaspıralı arasında benzerlik vardır. İsmail Gaspıralı da Türk ve Müslüman halkların geri kalmışlığına, birlik olamamalarına üzülen, hayatını milletin uyanışı için çalışmaya adanmış bir düşündür ve yazardır. İsmail Bey'in yazdığı eserlerinde kendi tercüme-i hâlinde söz ettiğini belirten Yusuf Akçura, *Gündoğdu* hikâyesinin kahramanı Danyal Bey "bizzat İsmail Bey'dir" der.⁸⁵² Zeki Velidi Togan da onun "1874 ve 1878 yılları arasında Kırım Türklerinin köy hayatı ile aşına olmaya" başladığını, "hayatının bu dönemini 1906'da yayımlanan *Gün Doğdu* adlı hikâyesinde" tasvir ettiğini ve "bu hikâyede kendisinden Danyal Bey" adıyla söz ettiğini belirtir.⁸⁵³

Yukarıda da belirtildiği gibi 1885'te *Meyve-i Zaman* adıyla tefrika edilen küçük hikâyelerden biri olan *Danyal Bey* hikâyesi *Gün Doğdu* hikâyesine benzer. Her iki hikâyenin baş kişinin adı Danyal'dır ve hayatları birbirine çok benzemektedir. Her iki hikâyede de milletin geri kalmışlığına, cehaletine, birlik olamamasına üzülen ve bu konuda bir şeyler yapmak isteyen eğitilmiş bir Türk genci konu edilmiştir. *Danyal Bey* hikâyesinde Danyal Bey'in babası Knaz Varansof'un tercümanlığını yapan Süleyman Bey, oğlunun eğitime önem vermiş, İslam dini ile ilgili ilim tahsilinden sonra lise ve üniversitede öğrenimine devam ettirmiştir. Hukuk eğitimini tamamlayan Danyal Bey maddi durumu iyi olduğu ve kendi başına buyruk iş yapmayı sevdiği için devlet hizmetine girmeyip avukatlık yapmaya karar verir. Lise yıllarında Müslümanların haklarını korumayı, onlara yardım etmeyi hayal eden Danyal Bey üniversiteyi bitirip Tiflis'e yerleşir ve bu hayalini gerçekleştirmeye çalışır. Önceleri Rus okullarında okuduğu için ona güvenmeyen halk zamanla onun haksız davaları kabul etmediğini, aldığı haklı davaları ise kazandığını görüp güvenmeye başlar. Danyal Bey'in amacı milletin gözünü açmak, onların okumaya, eğitime önem vermelerini sağlamaktır. Danyal Bey'in milleti ile ilgili düşünceleri aslında İsmail Gaspıralı'nın Rusya Müslümanları ile ilgili düşünceleridir.⁸⁵⁴

Rusya toprağında çok İslâm bar... İslâmların hâl ve ahvali her tarafca birbirine benzer. Şöyle ki, hacetleri, noksanları ve yahşılıkları hep bir surettedir. Ahalimizin yahşı tabiatları çok olduğu gibi bu günde görünmez mestur hâlde kemalâtı dahi

⁸⁵² Akçuraoğlu, Türk Yılı 1928, s. 357, dipnot.

⁸⁵³ Togan, "Gaspıralı İsmail Bey", Kardeş Edebiyatlar, s. 6.

⁸⁵⁴ Akpınar, "Meyve-i Zaman", Türk Dünyası, s. 34.

bardır, ama bu kemalât meydana çıkmak için intişar-ı ulum ve maarife muhtacız, muhtacız ama, intişar-ı ulum ve maarife kimler ve ne gibi hizmet ederler? Ümeramız... ama, çok şeyden haberi yok. Ulemamız... ama, özleri bazı cihetlerde avamın önüne çıkacak kadar kuvvete malik değildir. Erbab-ı fehm pek az. Beden-i insaniyenin barlığı için bedende kan nasıl gerek ise, milletin terakkisi için arasında erbab-ı fehm ve malûmâtlı bir sınıf olması böylece lâzımdır; fakat, yok! N’işlemeli? Belki de bardır ve azca olsa ileride ziyadece olur... Herhâlde men öz ömrüm boyunca fevaid-i milliye ve maarif yolunda gayret etmeliyim... Herhâlde boşdan boşa yalnız aşamak ve içmek ile vakt geçirmemeli... Gönlüm rahat olur. Halk ve millet işi evet bir adam ile geçmez, ama adamlar birer birer peyda olur, birer birer toplanır çok olur.

Danyal Bey bu düşüncelerle milletine hizmet için yaşar, çalışır, okur, yazar; eğlenceyle boş işlerle vakit geçirmez.

Meyve-i Zaman serisinde *Danyal Bey*’den sonra yer alan *Midat Ya Ki İvan İvanoviç*⁸⁵⁵ hikâyesinde Tiflis tüccarlarından Molla Habibullah Efendi’nin altın madalya almak için Danyal Bey’e müracaat etmesi söz konusu edilir. Danyal Bey’in Molla Habibullah’a olumsuz cevap vermesi üzerine o da Müslümanlar arasına yerleşip onlarla kaynaşmış bir Rus memur olan İvan İvaniç’e müracaat eder. İvan İvaniç bu işin eskisi kadar kolay olmadığını, güç de olsa olabileceğini söyler. Bu hikâye yarım kalmıştır. Yazar bu hikâyede aslında herhangi bir başarı göstermeden elde edilen ve bu nedenle hiçbir anlamı olmayan madalyaları bir gösteriş aracı gören zenginlerin, beylerin cehaletlerini, gülünç ve acınacak hallerini göstermek istemiştir. Sonradan zengin olan Molla Habibullah *Gün Doğdu* hikâyesinde de anlatılan “madalya delisi” beylerden biridir.⁸⁵⁶

Habibullah Bay, az vakitte bayıymış bir tüccar idi. İpek, manufaktur ve şal ile büyük iş köçire idi. Tez tez bayıldığından ve maldar olduğundan artlarını unuta barıp kin ve rağbete, nişan ve saltanata ziyade heves olmuş idi. Mahallesinde birinci, şehirde rağbetli, zabıtlere malûm göğsü midallı bir tüccar olduğuna kani olamayıp boynuna büyük bir midat almak aşkına düşmüş idi. Naslı düşmesin ki Ali Bay’ın böyle midatlı bar, ama Ali Bay’ın bunun kadar ne dükkânı ne akçası bar! Ali Bay’ın midatlı Habibullah Bay’ı hiç rahat etmiyor idi. “Onda olsun da mende olmasın, hiç sabır olunur mu? Ni’şlemeli işlemeli zor midatlı almalı. Moskova’dan mal geliyor, Peterburg’dan midat geliyor. Halklar görsünler de bilsinler, derecesine hayran olsunlar!

⁸⁵⁵ Hikâyenin başlığında yer alan İvan İvanoviç adı hikâyede sadece bir yerde İvanoviç olarak geçmiştir, daha sonra İvan İvaniç olarak yazılmıştır.

⁸⁵⁶ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 36.

Beylik ve Törelık hikâyesinde Rus yönetimi altında bulunan Kafkas bölgesindeki hanların gaflet içinde yaşamaları gözler önüne serilir. Bu hikâye aynı zamanda kendisinden sonra gelen ve halkın cehaletini, geri kalmışlığını anlatan hikâyelerin başlangıcı niteliğindedir. Hikâyede Kafkas bölgesindeki hanların Rus yönetimine geçmeden önce bazen kendi aralarında bazen Gürcüler ve İran şahlarıyla savaştıkları, bölge Rus idaresine geçtikten sonra birçok şeyin değiştiği, bu savaşların son bulduğu anlatılır. Eski dönemi hatırlatan şeylerden biri yol kesen kanun kaçakları, diğeri ise beylerin “kibir, kaygısızlık, devamsızlık, at, it, avcı kuşlar, silah ve hesapsız hizmetkâr âleminde gün ve ömür” geçirmeleridir. Yeni hayat tarzı hanların masraflarını arttırmıştır. Anlatıcı, *Gün Doğdu* hikâyesinde olduğu gibi, beylerin Rus yönetimi altında bulunmaktan rahatsız olmamalarına, yeni hayatı kabullenip düşüncesizce mallarını tüketmelerine dikkat çeker:⁸⁵⁷

General forması, yaltıravuk apolet, Tiflis meclislerinde bulunmak, gubarnatöre ziyafet bermek ya ki ziyafetinde bulunmak, az akçeler ile meydana gelmiyor. Her ne ise günden güne beylerin ahval-i maliyeleri fenalaşıp sıklet içinde kaldılar. Velâkin hâl bu ise de gene cümlesi törelık nam ve şanını kütüp masarîf ve bolluktan el çekmezler. Saraylara barılır ise beşlep onlap hizmetçiler ve ahır tolusu atlar ve asralmış itler, hanedanlığı işaret ederler. Zevkli avlara, büyük büyük toylara, kalabalık meclislere, konuşmalara adam yaralemeklere bakar isek hâlâ Gürcistan’a seferler olunan zamanlar geçmemiş zannedersin.

Knyaz Ahmet Bey Bahtlinski de zengin beylerden bir tanesidir. N. şehrindeki hanzadeler, beyler av için Prens Ahmet Bey’in malikanesine gelirler. Beş-on gün süren av esnasında yeme, içme, zevk ve sefa için çok miktarda para ve mal sarf edilir.

Acaip bir Derviş hikâyesi *Beylik ve Törelık* hikâyesinin devamı gibidir. Ahmet Bey ve misafirleri Cuma namazı kılmak için camiye giderler. Oraya misafir olarak gelmiş olan güzel giyimli, genç bir derviş cemaate vaaz verir. Vaazında Müslümanların Allah katında bir ve eşit olduğunu, derecelerinin ilim ve ahlak ile artacağını söyler. Müslümanın “şanı ve şöhreti yalnız ilim ve amel üzere bina olunur” diyerek ilim öğrenmenin önemini vurgular. Beylerin, zenginlerin yanlış davranışlarından, zaaflarından söz eder.⁸⁵⁸

⁸⁵⁷ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 14.

⁸⁵⁸ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 17.

Yolumda çok türlü baylar ve namdar adamlara tesadüf ettim... Biri kız delisi, biri it delisi ki itleri için hergün hizmetçileri horlap aşağılamaktadır. Üçüncüsü at delisi ki at için dostluk düşmanlıktan maada esirlik zamanı olmuş olsaydı beş-on esir dahi berir idi. Dördüncüsü apolet delisi ki apolet digen fenn-i harp bilenler, hüner, malûmat kesbedenler için mahsus bir işaret olduğu fehmlenmeyip öz adını bile yazmaya öğrenmediği hâlde yuklamaya yatar iken apoletleri taşlamaz! Beşincisi mal delisi, büyükler önünde kul gibi bel бүker, katlanır özünden küçüklere gaddarlık, zulm eder, akça toplar nefis-i evlâdlarının terbiyesi için akça kazanur! Altıncısı büyüklük delisi ki büyükler ile tanış biliş olmak için yüzler, binler masarîf eder, oturduğu avulda cami haraplanmış, köprü çürümüş tamirleri için yüz-iki yüz ruble tapamaz!.. Daha ve daha emsâli çok; lâkin, işbu naklettiklerim dahi ibret için kâfidirler.

Derviş, soyluların, beylerin halka ve ilme hizmet etmeleri, tembelliğin, haksızlığın karşısında olmaları, iyileri korumaları, çalışkanları sevmeleri, halkı yoksulluktan kurtarmak için çalışmaları, okumaları ve okutmaları gerektiğini söyler. Kafkas zenginlerinin cömertlikleriyle ünlü olduklarını ama hastalar için bir şefkathane, çocuklar için bir okul yaptırmamış olmalarına çok şaşırdığını söyleyen Derviş kendilerinden geri seviyede iken bugün ilerlemiş olan Gürcülerin, Ermenilerin bu seviyeye nasıl geldiklerinin bilinmesi ve bundan ibret alınması gerektiği üzerinde durarak yine ilim öğrenmeye vurgu yapar.⁸⁵⁹

İlimsiz, maariîsiz bu koca ulu dünyada naslı cürülür? Atalar zamanında mal ve nam, şan ve şöhret harp meydanında, can bazarında kesbolunuyor imiş. Bizim zamanda ise ilim ve marîfet, sa'y ve gayret ile kesbolunur.

Derviş vaazını bitirdikten sonra caminin imamı onun için para toplar. Derviş teşekkür ederek paraları alır ama bu kadar paraya ihtiyacı olmadığını söyleyerek bu paraları orada bir şefkathane yapılması için bağışlar. Bu paralar yeterli olmasa da sermaye olur diyerek orada bulunanlara güçlerini birleştirerek iyi işler yapabileceklerini anlatmış olur.

Acaip Bir Derviş hikâyesi, *Yeni Müritlik* hikâyesi ile devam eder. Camiden çıkınca Ahmet Bey, Derviş'i evine yemeğe davet eder. Yemekte memur ve subay olmuş bazı beyler de vardır. Konuşmalar esnasında Derviş'in adının Şeyh Abbas ve babasının da şeyh olduğunu, babasının ölümünden sonra yanında çok az mürit kaldığını öğreniriz. Orada bulunan bir binbaşya göre Dağıstan'ın Rusya ile savaştığı dönemlerde

⁸⁵⁹ Akpınar, "Meyve-i Zaman", Türk Dünyası, s. 18.

tekkelerdeki müritler şeyh Şamil'in askerleri olarak savaşmışlardır. Bu nedenle o dönemde müritlik çok önemlidir. Şimdi savaş olmadığı için müritliğe ihtiyaç da kalmamıştır. Derviş bu düşüncelere itiraz eder ve asıl şimdi “merhametsiz ve gayet gaddar, bînsaf bir düşman” karşısında olduklarını ve bu düşmana karşı fedakâr müritlere ihtiyaç duyulduğunu söyler. Binbaşı bu düşmanın kim olduğunu sorunca Derviş cehalet ve gafletin güçlü ve tehlikeli bir düşman olduğunu ve şimdi bununla savaşacak müritlerin olması gerektiğini söyler.⁸⁶⁰

Bu düşmana karşı müritler ve fedakârlar gerek! Merhum atam zamanında Ruslar ile kanlı muharebeler eden müritlerden güçlü ve gayretli ve kâmil müritler şimdi gerek... Atam vasiyetinde buyurduğu gibi şişhane multık ile kılıcı terk edip kalem ile kâğıda yapışmalılar. Kan tökmek, can telef etmek lâzım değil; velâkin, maddî ve manevî barlıklarını düşmana karşı koyup, ulum ve marifet, sanayi ve hüner meydanında talaşmalılar! Gece ve gündüz toktamayıp, bezmeyip cehl ve gaflet gibi uluğ ve gaddar düşmandan ahaliyi halas etmeye gayret etmeliler. Zamanımızda müritler gerek ve böyle müritler gerek!

Orada bulunanlar Derviş Abbas'ın düşüncelerini çok beğenirler. Aslında Derviş'in cehaletin kötülüğü ve ilmin önemi ile ilgili söylediği sözler İsmail Gaspıralı'nın hayatını adadığı düşünceleridir.

Tekrar *Yeni Müritlik* başlığı ile hikâyeye devam eder. Derviş Abbas orada misafir bulunan iki beyle yola çıkar. İkisi de genç olan bu beylerden Hasan Bey okumuş ama devlet hizmetine girmeyip babasından kalan malın başına geçmiş, ticaret yapmaktadır. İş olarak değil insanlara yardım amacıyla da avukatlık yapar. Derviş'in diğer yol arkadaşı Hudaverdi Bey Müslümanların durumlarını, ihtiyaçlarını iyi bildiği için onların gelişmelerini candan isteyen birisidir ama bunun için ne yapacağını bilmemektedir. Hasan ve Hüdaverdi Beyler Derviş'in güzel fikirlerini hayata geçirmeye karar verirler. Şeyh Abbas ile mektuplaşarak onun nasihatlerinden yararlanmaya devam etme kararı alırlar.

İsmail Gaspıralı eserlerinde o günkü İslam toplumunda eğitimden mahrum bırakılan, sosyal hayatın dışına itilen kadının durumunu da ele almıştır.

Gaspıralı *Sudan Mektupları*'nda ilim tahsil etmiş olan Avrupalı bir kadının ticaretle uğraşmasını, sadece kendi ülkesi değil dünyanın başka ülkeleri hakkında da bilgi

⁸⁶⁰ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 20, 21.

sahibi olmasını, merak ettiği her konuda okuyarak bilgisini arttırmasını, siyasi meselelerle ilgilenmesini Müslüman topluma bir örnek olarak göstermek istemiştir. *Frengistan Mektupları* ve *Darürrahat Müslümanları*'nın baş kişisi Molla Abbas, bir zamanlar sevdiği Margarita'nın ricası üzerine Sudan'a gitmeye karar verir ve orada yaşadıklarını *Sudan Mektupları* adlı hikâyede anlatır.

Dünyadan elini eteğini çekip bir derviş gibi yaşama kararı alan Margarita daha sonra bu kararından vaz geçerek babasından kalan ticarethaneyi işletmeye başlar. Bombay, Bağdat, Tebriz gibi Doğu illerindeki tüccarlara Farsça mektuplar gönderir. Bir kızın ticaret yapması, yabancı dil bilmesi ve mektup yazması Molla Abbas'a (Doğululara) göre şaşkınlık vericidir. İslam kadınları ile Avrupalı kadınları karşılaştıran Molla Abbas Avrupalı kadınların hünerlerini üstün bulur. Ama onların hünerlerinin İslâm terbiyesi ile birlikte daha güzel olacağını düşünür. Margarita'nın Molla Abbas'ın memleketinin yemeklerini bir yemek kitabından öğrenip hazırlayarak ona ikram etmesi üzerine Avrupalıların her işinin kitabî olduğunu anlatan Molla Abbas, onların her konuda kitap yazmalarından övgüyle söz eder. Avrupalı kadınların ticaretten siyasete birçok alanda bilgili olduklarını, kendi tahsilinin bile onların yanında yetersiz kaldığını anlatır. Yazarın Molla Abbas'a söylediği şu sözler dünyaya kapalı kalmış, ilim ve fen bakımından gelişmemiş Müslümanların durumuna bir öz eleştiri mahiyetindedir.⁸⁶¹

Yazık benim er kişi olduğuma! Dünyanın ve zamanın hiçbir hâline Aşına olmayıp, bir Frenk kızının fehm ve malûmâtının öşrüne mâlik (anlayış ve bilgisinin onda birine sahip) olmayıp dininden maada (başka) iftihar edecek bir hâlim olmayacak idi. Her ne kadar Frenklerden hayli fûnun ve malûmât tahsil etti (bilim ve bilgi edindi) isem de yine şu Fransız kızına yetişemediğim inkâr olunamaz.

Molla Abbas İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya arasındaki toprak kavgasını, siyasi çekişmeleri, İngilizlerin Mısır'ı işgalini anlatarak okuyucuya bilgiler verir. Sudan Müslümanları Şeyh Muhammet Ahmet önderliğinde İngilizlere karşı ayaklanmıştır. Fransızlar bu ayaklanmada Sudanlıları desteklemektedir. Margarita Molla Abbas'ın Arapça bilmesi nedeniyle çeşitli keşiflerde bulunması ve Sudanlılara yardım etmesi için bir grup Fransız'la Sudan'a gitmesini ister. Bu amaçla "Cemiyet-i İlmiye ve Keşfiye" adlı bir cemiyetten para temin edilir. Bu cemiyet Avrupalıların bilim ve coğrafya alanında

⁸⁶¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 280.

keşifler yapanlara yardım etmek amacıyla kurdukları cemiyetlerdendir. Ülkesini seven Margarita da onlara bir miktar para verir. Molla Abbas, topçu subayı Marten, mühendis Mark ve doktor Jan ile birlikte bu görevi yerine getirecektir. Önce Cezayir’e uğrayıp yanlarına bir rehber alarak Sudan’a gitmek üzere yola çıkarlar. Bu yolculukta esir olarak kaldıkları Kadınlar Ülkesi bir sonraki hikâyenin konusunu oluşturur.⁸⁶²

Görüldüğü gibi bu hikâyede Avrupalı bir kadın ticaret yapar, ülkesinin çıkarları için çalışır, erkeklerle iş birliği yapar, hatta onları yönlendirir.

Sudan Mektupları’nın devamı niteliğinde olan *Kadınlar Ülkesi* fantastik bir hikâyedir. Cezayir’den Sudan’a gitmek üzere yola çıkan Molla Abbas ve arkadaşları çölde bir kum fırtınası esnasında Kadınlar Ülkesi’nin kadın askerleri tarafından esir edilirler. İlkel bir kabile hayatı süren bu ülkenin yöneticisinden askerine kadar hepsi kadındır ve zencidir. Erkek ve kadınla ilgili her türlü kabulün tersine döndüğü bu ülkede erkeklerin hiçbir söz hakkı yoktur ve kadın gibi davranmak zorundadırlar. Askerlik, savaş, işe gidip çalışmak gibi erkeklerin yaptığı işleri burada kadınlar yaparlar. Ev işleri, çocukların bakımı gibi kadınların yapması gereken işleri de erkekler yaparlar. Erkeklerin bıyıkları ve sakalları onların süsleridir ve sadece onlara sahip olan karıları görebilir. Bu yüzden erkekler başlarını ve yüzlerini örterler, kadınlardan kaçarlar, saygılı, edepli olmaları gerekir. Kısacası o dönemdeki İslam ülkelerinde yaşayan kadının durumu bu hikâyede erkeklere uyarlanmıştır.

Ülkenin yöneticisinin huzurunda Molla Abbas Avrupa’da ve Türkistan’da kadın ve erkeğin durumundan söz ettiği zaman, “şeytana benzer bir kart ve kambur kadın” olan “İbadet Veziri”nin nefretle “Sizin ülkeniz batacak ülkedir” diyerek sarfettiği sözler, dini emirleri yanlış yorumlayarak insanların özellikle kadınların baskı görmesine sebep olan din adamlarını akla getirir.⁸⁶³

Ne demek! Er kişiden asker olur mu? Er kişi baş keser mi? Bala (çocuk) bakmaktan, aş pişirmekten maada (başka) bunlar ne işe yarar? Saçları gibi akılları dahi kısa (kısa) olan erlerden (erkeklerden) hâkim ve âmir olur mu? Bunların âdet ve usulleri pek fena imiş, nakletmesinler. Bizim halklar (insanlar) da işitip fesad efkâra bais (bozuk düşüncelere sebep) olur, günah!” derdi.

⁸⁶² İsmail Gaspıralı *Sudan Mektupları*’nın devamını yazmamıştır. Yavuz Akpınar’a göre “İsmail Bey, Muhammed Ahmed’in Türk aleyhtarı olduğunu, Türklere kâfir dediğini öğrendikten sonra bu eseri işlemekten vazgeçmiş olabilir.” Bkz. Gaspıralı, “Sudan Mektupları”, Roman ve Hikâyeleri, s. 285, dipnot.

⁸⁶³ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 320.

Ülkenin yöneticisi olan Kara Malike geceyi Marten ile geçirmek için emir verir. Marten'in yıkanıp, güzel kokular sürüp, ipek elbiseler giymesi söylenir. Marten bu duruma öfkelenir ve Malike'yi öldürmek istediğini söyler. Arkadaşları çaresizce onu sakinleştirirler ve oradan kurtulmak için bir plan yaparlar. Malike için hazır edilen Marten çok gülünç görünmektedir:

Başını kızıl ipek yağlık ile bağlamışlar; üstüne topuğuna yetişir ağ ipek kölmek (gömlek) giydirip onun üstünden sarı bağlı, çiçekli kaftan giydirmişler.

Molla Abbas'ın bu durumla ilgili yorumu bir yerde Müslüman toplumunda kadının durumu ve görücü usulü evliliğin eleştirisi⁸⁶⁴:

Ne müşkül hâl! Görmeye (görmek) istemediğin bir kadına esir olup ister istemez eğlendirmek, sevmek mecburiyetinde bulunmak ne ağır iş!.. Ama ne çare? Muhalefet edip karşı varılsa (karşı çıkılsa) açuv (kızgınlık) hiddet çıkarıp belki ağır cezaları mucip olur (gerektirir). İşte dostlarım halimize bakıp bizim ülkelerde yüzlerce kadın-kız bu hâlde bulunup istemediği, sevmeyişi adam eline düşüp bicevap, büradet ve çare (karşı koyamaz, iradesiz ve çaresiz) olduklarını şimdi kemalen (iyice) anladım. Kara Malike, bizim gönlümüze kulak vermeyip “gelsin istiyorum” dediği gibi nice nice kızlara, kadınlara cebrolunuyor (zor kullanılıyor). “Belki gönlü yoktur, belki muhabbeti yoktur” deyü fikrolunmuyor; “gelsin!” vesselâm!

Hikâyede Molla Abbas ve arkadaşları esir edildikleri için onlara yapılan muamele üzerinden esaret konusu da ele alınır. Mösyö Mark esaretin eleştirisini yapar:⁸⁶⁵

Vakian (gerçekten), esiriz. Esirde gönül mü olur? Hak mı olur? İstek mi olur?.. Hayvan misali bir şey...

Molla Abbas kadınların İslam toplumunda içinde bulundukları kötü durumun İslam dini yüzünden değil kendini bilmez birkaç kişi yüzünden olduğunu söyler:⁸⁶⁶

İslâm kadınları ise şariat-i Muhammediye ile muhafaza olunmuşlardır (İslâm dini hükümleriyle korunmuşlardır) ... Şöyle ki cebr ve zulümden emindirler. İsteddiği adama varırlar, zor-cebr ile kimse alamaz. Kocaya vardıktan son, keza (yine) keyf ve hâllerine dikkat etmek borçtur. Hiçbir koca refikasına (karısına) cebr, zulmetmez ve edemez.

Bir yolunu bulup bu ülkeden kaçan Molla Abbas ve arkadaşları Tunus'a giderler. Orada Mehdi Muhammet Ahmet'in öldüğünü, Sudan'da kıtlık ve kargaşa olduğunu

⁸⁶⁴ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 327.

⁸⁶⁵ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 327.

⁸⁶⁶ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 328.

öğrenirler. Fransız arkadaşları Fransa'ya döner, Molla Abbas da İstanbul'a gitmeye karar verir.

Gaspıralı bu fantastik hikâyesinde İslam toplumunda kadınların yaşadığı sıkıntılara, bu sıkıntıların kaynağının sanıldığı gibi aksine İslam dini olmadığına, aynı zamanda esaret kurumunun kötülüğüne dikkat çekmiştir. Hikâyede Gaspıralı'nın erkeklere kadın gibi muamele yapılmasını kurgulaması erkeklerin kadınlarla ilgili empati kurmasını sağlaması açısından çok önemlidir. Bu bakımdan *Kadınlar Ülkesi* kadınların hakkını çok çarpıcı bir şekilde savunan, feminist bakış açısıyla yazılmış bir hikâyedir diyebiliriz.

Meyve-i Zaman'da yer alan *Orenburg* hikâyesi *Kırgız Kızı Mengligül* hikâyesi ile bağlantılıdır. *Orenburg* hikâyesinde önemli bir ticaret merkezi olan bu şehirde yaşayan Kırgızların yoksullukları ve Kırgız kızlarının bu nedenle fuhşa sürüklenmesi anlatılır. Anlatıcı Orenburg'da çok sayıda zengin Müslüman tüccar olduğuna dikkat çeker. “Karınları tok, keselerinde akça çok, bunca adamlar bu zavallıların hâline merhamet edip cümlesine bir yardım, bir tertip fikretmediler”⁸⁶⁷ diyerek Kırgızlara yardım eli uzatmayan Müslüman tüccarlardan yakını. Şehre gelen bir Çerkez tüccar, orada ticaretle ilgili görüşmeler yapar. Bu, Müslüman ve dindar tüccarın oradaki Müslüman tüccarlara “kumpanya ve şirket” kurarak birlikte ticaret yapmanın daha bereketli olacağını bu fikre uygun hadislerle anlatması dikkat çekicidir. Tüccarın düşünceleri İsmail Gaspıralı'nın birlik fikrini her alanda düşündüğünü göstermektedir denilebilir. Kaldığı misafirhanede kendisine hizmet eden Rus hizmetli bir gece ona bir Kırgız kızı getirmeyi teklif eder. Çerkez tüccar “her ne kadar Rusya'da misafirhanelerde bu misillü teklifler âdetten olduğu”nu bilse de fahişeliği rezalet olarak nitelemektedir. Bunun Müslümanları da zehirlemeye başladığını öğrenince çok üzülür ve sinirlenir. Biraz düşündükten sonra bu Kırgız kızı merak eder. Bu kızın ve iki kız kardeşinin yetim olduklarını öğrenir.

Bundan sonra *Kırgız Kızı Mengligül* hikâyesi başlar. Çerkez tüccar, Mengligül ile tanışır. Onun babasının memlekette malını kaybedip Orenburg'a geldiğini ve burada öldüğünü öğrenir. Öksüz kalan bu kıza tanımadığı bir yaşlı kadın sahip çıkmış ve ona kendisini zengin bir kadın yapacağını söylemiştir. Bu kız ve kardeşleri Müslümandır ve

---

⁸⁶⁷ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 24.

namaz kılmaktadır. Bunları öğrenen Çerkez tüccar, kızın masumiyetine acır ve onu bir delikanlıyla evlendirip düşmek üzere olduğu kötü durumdan kurtarır. Onların geçimini sağlayacak para verir, delikanlıyı iş sahibi yapar. Diğer zenginler de gençlere para yardımı yaparlar. Çerkez tüccarın bu şekilde kötü yola gidenlere nasihat etmekten ziyade yardım edip iyi yola gitmelerini sağlamanın daha önemli olduğunu göstermesi diğerlerine de örnek olur.⁸⁶⁸

Ahmet Mithat Efendi'nin *Henüz Onyediyi Yaşında* romanını hatırlatan bu hikâyede de İsmail Gaspıralı toplumun önemli yaralarından birine dikkat çekmiş ve yine özellikle zenginlerin birlik olarak yoksul kızlara yapacakları yardımla bu kötülüğe engel olabileceklerini anlatmak istemiştir.

Arslan Kız hikâyesinde mazlum Kaşgar kıt'asının Üçturfan şehrinin Çinliler tarafından muhasara edilmesi ve kurtuluşu anlatılır. Bu muhasarada kalenin idarecisi İzzet Ata'nın on altı-on yedi yaşlarındaki kızı Gülcemal erkeklerin istişare meclisine girip kaleyi Çinlilere teslim etmemeleri için konuşur ve onları ikna eder. Gülcemal, okuma yazmanın yanında Arapça ve Farsça da bilmektedir. Ata binip ok atmayı ve silah kullanmayı bilen Gülcemal iyi bir avcıdır da. Aynı zamanda ev işlerinde, dikişte, nakışta ve saz çalıp gazel okumada ustadır. Gaspıralı, Gülcemal'in özellikleri ile ideal bir Müslüman kadın tipi oluşturmak istemiştir.⁸⁶⁹

Gülcemal lâzımınca (gereği kadar) yazıp okuduğundan maada (başka) ilimden dahi bibehre (yoksun) değil idi. Türkîden son (Türkçeden başka) Arabî ve Farsî lisanlarına (Arapça, Farsça dillerine) aşina olup Arabî kasidelerden ve Farsî gazeliyâtta hıfzında (gazellerden ezberinde) az değil idi. Bundan evvel, anası sağlığında (annesinin sağ olduğu dönemde) pek serbest ise de bunun vefatından son (sonra) daha ziyade meydan (daha çok imkân bulup) alıp, yaz esnası bağda ikâmet edildiği zaman Gülcemal at binmeye, ok ve tüfenk atmaya alışıp şu derece mahire (usta) olmuş idi ki, uçar kuşu urup (vurup) düşürdüğü görülmüştür. ... At ağzını kanatır kadar (atın gemini çektiğinde ağzını kanatacak derecede) kolu kuvvetli ise de şu güzel ve ak kollarına saz alıp bir gazel söylese belki kör adamın gözünden yaş getirir idi. Dikiş ve nakışta dahi büyük mahareti (becerisi) olup işlediği namazlıklar, şahlara hediye olacak gibi zanaatli (sanatkârane) oluyor idi.

⁸⁶⁸ Akpınar, "Meyve-i Zaman", Türk Dünyası, s. 29.

⁸⁶⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 369, 370.

Gülcemal Kaşgar'a gidip yardım getirmek üzere yola çıkar. Bu cesaretinden dolayı ona Arslan Kız derler. Tehlikeli bir yolculuktan sonra Kaşgar'a ulaşır. Üçturfan'daki kalenin muhasarası ile ilgili mektupları idarecilere iletir. Belde yöneticisi Taştımur Bey Çinlilerle iş birliği yapan bir haindir. Arslan Kız bunu öğrenir. Bir plan yaparak bunu halka duyurur. Sonuçta gerekli yardımı alarak Üçturfan'a gelir ve şehrin Çinlilerin muhasarasından kurtarılmasını sağlar. Tarihi bir hikâye niteliğinde olan *Arslan Kız*'da Gaspıralı iyi eğitilmiş bir kadını cesur bir kahraman olarak hikâyenin baş kişisi yapması dikkat çekicidir. İsmail Gaspıralı bu hikâyenin devamının Atalık Gazi olarak tasarlandığını belirtir, ancak Yavuz Akpınar bu esere rastlanmadığını söyler.⁸⁷⁰

Fantastik bir eser olan *Darürrahat Müslümanları*'nın konusu kadın olmamakla beraber hikâyede kadının sahip olduğu hakların kurgusu bu anlamda da hikâyeyi önemli kılar. *Frengistan Mektupları*'nın baş kişisi Molla Abbas Margarita ile evlenme ümidi kalmayınca “ulema-yı meşhure (tanınmış bilginler) ve şanlı-namlı rical-i İslâmiye (İslâmın önde gelenlerini) yetiştirmek ile şöhret bulmuş Endülüs yurdunu”⁸⁷¹ ziyarete gider. Endülüs'te yaşadıklarını *Darürrahat Müslümanları*'nda anlatır. Eserin başında İspanya, özellikle Endülüs İslam Devleti, Müslümanların burada kurduğu medeniyet ve bu medeniyetin Avrupa'ya etkisi hakkında uzun bilgiler verir. İspanya'da Müslümanlardan kalan eserleri gezen Molla Abbas Gırnata'da Elhamra Sarayı'na gittiği günlerden birinde orada gecelemeğe karar verir. O gece orada Müslüman Arap genç kızlara rastlar, onları gizlice takip eder, kızların oraya kendisinin de tanıdığı Şeyh Celal ile gelmiş olduklarını görür. Onlarla gizli bir geçitten geçerek Darürrahat'a gider. Hiç kimsenin bilmediği bu gizli ülke Endülüs Devleti İspanyollar tarafından yıkılınca kaçan bir grup Müslüman tarafından kurulmuş; ilim ve fende çok ileri bir seviyede, Avrupa şehirlerinden daha temiz, daha düzenli ve güzel şehirleri olan bir ülkedir. Burada kızlar da eğitim görür, erkeklerden kaçmaz, onlarla konuşurlar. Doktor olan Feride Banu isimli genç kız ülke hakkında bazı bilgiler verirken Endülüs tarihinden ve o muhteşem medeniyetin çöküş nedenlerinden söz eder.

Bu eserde üzerinde durulan konulardan birisi de eğitimidir. Kadınların eğitim görmesinin yanında hangi alanlarda ilim tahsil edilmesi gerektiği ele alınır. Dini ilimlerin

⁸⁷⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 403.

⁸⁷¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 165.

yanında tıp, fizik, kimya, yönetim bilimi, maliye, müzik vb. alanlarda da ilim tahsil edilmesi gerektiği anlatılır. Molla Abbas'ın bir imamla sohbeti sırasında imam Taşkent ve Buhara medreselerinde sadece İslami ilimlerin öğretilmesine çok şaşırır ve bu durumu sorgular:⁸⁷²

Sizin diyarlarda tabip, kimyager, mimar ve mühendis gerek olmuyor mu? Sizin hanlar ve hükümetler idare-i mülk (ülke yönetimi) ve devlet için umur-ı idareye (yönetim işlerine), fûnun-ı maliyeye (mali bilimlere), mahir memurlara ve törelere hacet görmüyorlar mı (soylulara ihtiyaç hissetmiyorlar mı)?

Molla Abbas'ın din dışı bilimlerin fesada sebep olduğunu söylendiğini ifade etmesi üzerine imamın bunun büyük bir gaflet olduğunu belirterek söyledikleri de dikkat çekicidir:⁸⁷³

- ... Yahu oğlum, gözü bağlı kişi cürür mü (yürür mü)? Toprağı bilmez, saban ekersiz; suyu bilmez su içersiz, dünyayı bilmez; ömür ve gün edersiz.

Konuşmaların devamında Türkistan'da herkesin okuma yazma bilmediğini öğrenen imam “Okumak, yazmak ve dahi ilim, cümle (bütün) Müslim ve Müslimeye farz olduğu sizlere malûm değil mi? Malûm ise icrasında kusur neden?” diye tepki gösterir.

Feride Banu'nun daveti üzerine onların evine yemeğe giden Molla Abbas orada da Müslüman ve eğitilmiş bir kadının kendi ülkesindeki kadınlardan ne kadar farklı olduğunu görür. Feride Banu saza benzer bir alet çalıp şarkı söyler. Molla Abbas'la müzik hakkında konuşurlar. Molla Abbas Türkistan'da şarkı ve musikinin “bir cins edepsizlik ve takvalığa mâni” kabul edildiğini söylemesi üzerine Feride Banu müziğin kendisinin dinen mahsurlu olamayacağını, birçok şeyde olduğu gibi müziğin kullanım şeklinin önemli olduğunu anlatır. Feride Banu da doktor olması, din, tarih gibi ilimleri bilmesi gibi özellikleriyle, *Arslan Kız* hikâyesindeki Gülcemal gibi, idealize edilmiştir. Bu eserde dikkate değer bir nokta da kadınların eğitilmiş olmasının yanında meslek sahibi olmalarıdır. Buradan yola çıkarak o günkü toplumda açıkça dile getiremese de İsmail Gaspıralı'nın kadınların meslek sahibi olmasını, çalışmasını istediğini düşünebiliriz.

Eser boyunca eğitim, kadının toplumdaki yeri ve eğitimi, kadın hakları, evlilik ve aile müessesesi, İslam dininin emirlerinin yorumlanması konuları çeşitli şekillerde ele

⁸⁷² Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 210, 211.

⁸⁷³ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 210, 211.

alınır. Tarihte büyük bir medeniyet kurmuş olan Müslüman Endülüs Devleti'nin Avrupa medeniyetinin ilerlemesini sağladığından söz edilir.⁸⁷⁴

Bu eserde Gaspıralı'nın olayları Tanzimat yazarlarının eserlerinde de gördüğümüz Endülüs'te⁸⁷⁵ kurgulaması onun Tanzimat edebiyatçılarından etkilendiğini gösterir. Sonunda Gırnata'da bir hastanede gözlerini açan Molla Abbas, kendisini Elhamra civarında bir dağda bulup hastaneye getirdiklerini öğrenir. İyileştiğinde yaptığı araştırmalarda Darürrahat ile ilgili bir ize rastlayamaz. Paris'e gittiğinde Şeyh Celal'in, kendisinin İspanya'ya gittiği zaman mal almak için Paris'ten ayrıldığını öğrenir ve yaşadıklarının doğru olduğuna kanaat getirir.

İslâm dininin “menba-ı medeniyet”⁸⁷⁶ diyen İsmail Gaspıralı bu eserde İslam dininin kurallarının uygulandığı idealize edilmiş bir toplum yapısı kurgulamıştır. Müslüman toplulukların geri kalmalarının İslam dini yüzünden olmadığı, aksine İslam'ın kurallarının uygulandığı bir toplumda eğitime, bilim ve fen teknolojide ilerlemeye önem verildiği düşüncesini okuyucuya iletmek istemiştir.

Tanzimat dönemi romanlarında gördüğümüz alafranga züppe tipi İsmail Gaspıralı'nın hikâyesinde de karşımıza çıkar.

Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan babasından kalan malı mülkü tüketen bir mirasyedi olan Cevat Bey'in hikâyesidir. Soylu bir adam olan Ahmet Bey Miralay rütbesine sahip birisi olmasına rağmen aslında iyi bir eğitim görmemiştir. Malını mülkünü hesapsızca tüketir. Soylu bir aileden olan karısı da kendisi gibidir. Ailenin tek oğlu Cevat Bey, sahip oldukları mala mülke güvenildiği için eğitimine önem verilmemiş bir çocuktur. Ailenin kâhyası olan Bedros Ağa Ermeni asıllı, akıllı, tutumlu bir insandır. Ahmet Bey'in malını iyi idare eden Bedros Ağa ailede herkesin güvenini ve sevgisini kazanmıştır. Bedros Ağa'nın karısı da kendisi kadar tutumlu ve akıllı bir kadındır, aynı

⁸⁷⁴ Gaspıralı, *Roman ve Hikâyeleri*, s. 178.

⁸⁷⁵ Kendilerinin sahip oldukları dinî ve kültürel değerlere karşı Batılıların takındıkları tavırdan rahatsız olmaya başlayan Tanzimat aydınları öz değerlerini Batı'ya karşı savunma çabasına girerler. Bu değerlerin başında İslam dini gelmektedir. O dönemde meydana gelen siyasî gelişmeler sonucu doğan anlayışlardan biri olan İslamcılık anlayışını benimseyenler İslam'ın Batı karşısında savunulması amacıyla eserlerinde Müslüman Endülüs medeniyetini kullanmışlardır. Aynı dönemde yaşamış olan ve Osmanlı fikir ve siyaset hayatını yakından takip eden İsmail Gaspıralı'nın da bu düşünceden etkilenmiş olduğu eserlerinde görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Tayfun Barış, “Tanzimat Aydınlarının İsmail Bey Gaspıralı Üzerindeki Etkileri”, *Her Yıl Bir Büyük Türk*, s. 271-273. Ayrıca bak. İnci Enginün, “Edebiyatımızda Endülüs”, *Araştırmalar ve Belgeler*, ss. 32-41.

⁸⁷⁶ Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 159.

zamanda az da olsa okuma yazma bilmektedir ve çocuklarının eğitimleri ile yakından ilgilenmektedir. Ahmet Bey'in oğlu Cevat Bey'in annesi okumamış ve oğlunun ilim ve tahsil ile zahmete girmesini de istememiştir. Babasının malının mülkünün ona yeterli olacağını söylemiştir. Bu nedenle Bedros Ağa'nın iki oğlu Rus okullarında iyi bir eğitim görürken Cevat okumamıştır. Ahmet Bey öldükten sonra oğlu parayı idare etmesini bilmez, aile fakirleşir ve malı mülkü kaybeder. Sonunda Cevat, Bedros Ağa'nın müfettiş olan oğlunun yanında tercüman olarak çalışmaya başlar.

Cevat Bey, Ahmet Mithat'ın romanlarında karşılaştığımız alafranga züppe tipini hatırlatır.⁸⁷⁷

Cevat Bey, pederi gibi fûnun ve terbiye-i cedideden (bilimler ve yeni ahlâktan) bîbehre kaldığı hâlde (nasibini almadığı için), pederinin sebat ve istikametini ve şanını ziyade aşağı düşürmüştü idi. Ahmet Bey, hiç yalan söylemez bir bey idi. Sözüne herkes amel eder (uyar) idi. Cevat Bey, bazı yalan söylemeye tenezzül ettiğinden sözüne emniyet edilmiyor (güvenilmiyor) idi. Ahmet Bey, hiçbir vakit şanıdan aşağı (kendine yakışmayan) iş etmiyor idi. Cevat Bey, muhalif-i şan ve şöhret (adına ve şöhretine yakışmayan) iş etmiyor idi. Ahmet Bey “şarap haramdır” deyü içmez idi. Cevat Bey “haramdır” deyü içer idi.

İvan ve Süleyman hikâyesinde Petrooğlu İvan ile Hasanoğlu Süleyman adında iki çocuğun eğitimleri ve yaşamları karşılaştırılır. Anlatıcı, Müslüman toplumun eğitim sistemi ile Hristiyan toplumun eğitim sistemi hakkında kısaca bilgi verir. Rus okuluna giden İvan dört yıllık eğitimin sonucunda okuma yazma, hesap işlerini öğrenir, İncil'i anlar. Mektebe giden Süleyman dört yıllık eğitiminde *Kur'an* okumayı öğrenir. Yazı yazmayı ve hesap işlerini bilmez, *Kur'an*'ın manasını öğretmedikleri için okuduğu *Kur'an*'ın bir satırını bile anlamaz. Buna rağmen artık *Kur'an* okumayı biliyor diye mektepten alınır. Burada Müslüman çocuğu olan Süleyman'ın eski usül eğitim aldığını ve eğitiminin yetersiz olduğunu görüyoruz. Bu iki çocuk on üç yaşına geldikleri zaman Mısır'da yaşayan bir Fransız tüccar, bu çocukları yanına alıp yetiştirmek ve çalıştırmak ister. İvan'ın annesi izin verir, Süleyman'ın annesi gurbet olduğu için izin vermez. Zamanla İvan iş sahibi olur, annesine de para gönderir. Annesi bu paralarla inek satın alıp sütçülük yapar. Süleyman bir süre işsiz kalır, sonra kahveci çırağı olur. İlerleyen yıllarda evlenen Süleyman ailesiyle yoksul bir hayat sürer. Arkadaşı İvan onun yoksul haline

⁸⁷⁷ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 451, 452.

acıyıp çalıştığı yerde güvenilir bir adama ihtiyaç olduğunu söyleyerek ona iş teklif eder. Süleyman bu işi çok istemesine rağmen annesi, eşi ve erkek kardeşi onun Mısır'a gitmesine karşı çıktıkları için işi kabul edemez. Ömrünü kahvecilikle kıt kanaat yaşayarak geçirir. Hikâyede cahil ve fazla duygusal olan Müslüman ailenin hayatlarını değiştirmek için ellerine geçen uygun fırsatları değerlendirmedikleri, yoksulluğa kanaat ederek aynı düzeyde bir yaşam sürdürdüklerini görürüz. Buna karşın sıradan bir okulda bile iyi eğitim alan, yeniliklere açık Hristiyan ailenin oğlunun eline geçen fırsatı değerlendirerek kendisinin ve ailesinin hayatını iyileştirdiğine şahit oluruz. Bu aynı zamanda Türk ve Müslüman halkların geri kalmaları ile Avrupalı ve Hristiyan halkların ileri gitmelerinin nedenini gösteren küçük bir örnektir de diyebiliriz.

Gaspıralı'nın, Müslümanların bugün Batı medeniyeti karşısında geri kalmış olmalarının sebeplerini sembolik olarak anlattığı *Belâ-yı İslâm* fantastik bir hikâyedir. Dört Halife zamanında kurulmuş olan İslam Devleti, Emevi ve Abbasi hanedanlıkları zamanında da ilim, fen, teknoloji, tıp, siyaset gibi alanlarda her bakımdan ilerlemiştir. Birlik, dirilik ve bilicilik, sade bir köylüden ta halifelere kadar her kesimde görülmektedir. Şeytanlar bir araya gelerek İslam âlemindeki bu güzellikleri yok etme kararı alırlar ve bunun için çalışırlar. Moğol akınları ile İslam ülkelerinin yakılıp yıkılmasına sebep olurlar. Ancak Moğolların Müslüman olmaları üzerine İslam âlemi tekrar toparlanır ve eski gücüne kavuşmaya başlar. Şeytanlar bundan çok rahatsız olurlar ve Yaşlı Şeytan'a gidip bir çözüm bulmasını isterler. Yaşlı Şeytan kurduğu mecliste aldığı bilgilerden şu sonuçları çıkarır:⁸⁷⁸

Birinci madde: Hâkim-i İslâm (İslâm yöneticileri) zulmetmez ve ettirmez. Şer'i şerif (Kutsal Şeriat) ve nizam (kanun) ve millet huzurunda mes'ul olduğunu bilir. Vazifesini, umuma (herkese) hizmetten ibaret ve ibadullahın (Allah kullarının) sahibi değil, hâdim-i ekberi (en büyük hizmetçisi) olduğunu bilir ve buna göre ömür eder, iş görür. Beytülmal (devlet hazinesini) herkesten ziyade muhafaza eder öyle mi?

...

İkinci madde: Bunların uleması, üdebası ve şuarası (âlimleri, edipleri ve şairleri) garaz ile (art niyetle) bir söz söylemez, bir satır yazmaz. ... İlim ve bilgiye âşıktırlar, Şark'tan, Garp'tan (Doğu'dan, Batı'dan) ilim ve fikir cem' ederek neşrederler (toplayarak yayımlarlar). Milleti ilim, sa'y ve gayret (emek ve çaba) yollarına sevkederler (yöneltirler). Orunsuz, yersiz tevekküle meydan vermezler (tedbir almadan işlerini Allah'a bırakmazlar).

...

⁸⁷⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 470, 471.

Üçüncü madde: Bu millet efradının (fertlerinin) her biri izzet-i nefis (şeref, onur), haysiyet, vicdan ve cesaret sahibidir. Meydan-ı harpte (savaş meydanında) arslan gibi arka göstermeyip uruştuğu (kaçmadan savaştıkları) gibi, kadıda, valide hatta hâkimde bir hata ya hıyanet (ihamet) görürse, gözüne bakıp söyler; zulmünden korkup zalime baş eğmez; ... bunun ile beraber her biri mülâyim (yumuşak), edepli ve tevazuludur (alçak gönüllüdür) öyle mi?

İsmail Gaspıralı Yaşlı Şeytan’a bu sözleri söyleterek o okuyuculara ideal Müslüman tipini anlatmak istemiştir. Yaşlı şeytan onlardan üç erkek, bir kız çocuğu seçmelerini ister. Bir zaman sonra Mat Molla adında sözde bir âlim ortaya çıkar, şöhreti doğudan batıya uzanır. Mat Molla Yunan ve Hint bilim kitaplarından tercüme edilip İslam âlimleri tarafından geliştirilmiş matematik ve akıl bilimlerinin dine ve imana zararlı olduğunu söyler. En kötü bir yöneticinin yedi evliya kadar kerameti olduğunu söyleyerek halkı kandırır ve idarecilerin zulümlerine ses çıkarmamalarını sağlar. Şad Molla adında bir şair ortaya çıkararak halkın düşünce yapısını bozacak, değer yargılarını alt üst edecek, gerçek şiir estetiğinden uzak şiirler söyler. Doğruları yalan, yalanları doğru gibi gösterir. Halk ilim ve düşünceden uzak, baskı ve zulümden yolunu şaşırmış bir vezir ve kız kardeşi yöneticiyi zevk ve sefa sürmeye yöneltir. Böylece vezir, halkı baskı ve zulümle yönetir. Anlatıcı sonuçta şeytanlar meclisinin başarılı olduğunu söyler.⁸⁷⁹

Görüldüğü gibi bu hikâyede de Gaspıralı’nın üzerinde düşündüğü ve milletin de düşünmesini istediği sorunlar çarpıcı bir şekilde ele alınmıştır. O gün insanların içinde bulunduğu ve kabul ettikleri durumun olması gerekenden ne kadar farklı ve bozulmuş olduğunu anlatmak istemiştir.

İsmail Gaspıralı konusunu Türk tarihinden alan hikâye de yazmıştır. Kurgusu bakımından fantastik bir hikâye olan *Mükâleme-i Selatin*’de olay Semerkant’ta Timur’un türbesinde geçer. Anlatıcı Timur’un türbesini akşamüstü ziyaret eder. Bu ziyaret esnasında türbede kabri bulunan şeyh Seyyid Bereke mezarından kalkar, Timur’u kaldırır. Anlatıcı bir köşeye saklanarak olanları izlemeye başlar. Daha sonra Sultan Abdülaziz Han, Nâsirüddin Şah, Emir Nasrullah Han, Hidiv İsmail Paşa, Atalık Gazi Yakub Han, Hokandlı Hudayar Han ve Şeyh Şamil de sırasıyla oraya gelirler. Şeyh Cemalettin (Cemaleddin Afgani)⁸⁸⁰ elindeki “kara yapraklı, yeşil yazılı” kitaptan siyasi hutbe okumaya başlar. Buna göre on dokuzuncu yüzyılda Avrupa’nın ilim, fen ve teknikte çok

⁸⁷⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 476.

⁸⁸⁰ Bk. Akpınar, “İsmail Gaspıralı’nın Mükâleme-i Selatin Adlı Hikâyesi”, s. 13, 52 numaralı dipnot.

ileri düzeye ulaştığı halde Müslüman milletlerin ilim, fen teknik, askeriye vb. her yönden geri kaldığı belirtilerek bunun sonucunda Rusya'nın “sel suyu ve deniz dalgaları gibi memalik-i İslâmiyeyi basmaya ve kenarlarını koparmaya”⁸⁸¹ başladığı, sanayi ve malları ile Müslüman esnafları söndürdüğü, “nizamlı askeri” ile Müslüman nizamsız askerleri dağıttığı dile getirilir. Bu noktada Timur, Sultan Abdülaziz'e bu durum karşısında neler yaptığını, hangi tedbirlere başvurduğunu sorar. Sultan Abdülaziz cevap veremez. Hutbenin devamında o dönemde sultanların bu değişiklikleri biraz taklit etmek isteseler de yapılması gerekenlerin yüzde birinin yapılmadığı belirtilerek örnek olarak İran Şahı Nâsirüddin'in kırk yıl rahat içinde hüküm sürdüğü ama milleti için işe yarayacak bir şey yapmadığı okunur. O devirde Rus hükümdarlarının hem İstanbul'a göz diktikleri hem de Türkistan ve Maverâünnehir taraflarına yöneldikleri, Türkistan yöneticilerinin Rus topları başlarında patlayana kadar gaflet içinde oldukları; Ruslara düşman olan İngilizlerin buradaki hanlara yardım teklifinin kabul edilmediği hatta Nâsirullah Han'ın iki İngiliz elçisini katlederek zamanenin en güçlü, en zengin devletini küstürdüğü yer alır. Cemaleddin Afgani bu dönemde sultanların dünyadan habersiz yaşadıklarını, etraflarındaki dalkavuklara aldandıklarını anlatır ve hutbeyi okumaya devam eder. Osmanlı hükümdarı Sultan Mahmut yaptığı yeniliklerle devletin nüfuzunu tekrar güçlendirdiği, Şeyh Şamil dağınık halde olan Dağıstan kabilelerini bir araya getirip Ruslara karşı elli yıl direndiği ve Atalık Gazi Yakub Han Doğu Trükistan'ı Çin zulmünden kurtardığı için övülürler. Mısırlı İsmail Paşa da israf yüzünden Avrupa'ya borçlanması sonucu Mısır'ın İngilizlerin eline geçmesine sebep olması yüzünden suçlanır. Yine Kazan'ın Ruslar tarafından işgali ve bu işgalin Türklerin birlik olamamaları yüzünden olduğu ifade edilir.

Timur hutbeyi yarıda keser ve kendi yaptıkları hakkında konuşur. Kendisinin yanlış anlaşıldığını, Türk devletlerinin birbirinden habersiz hatta birbirine düşman olarak yaşamalarından duyduğu rahatsızlık sonucu Türkleri birleştirmek “Türkistan-ı kebir” kurmak için çalıştığını ve bir dereceye kadar buna muvaffak olduğunu anlatır. Konuşmalar biter, anlatıcı türbeden çıkar.

---

⁸⁸¹ Akpınar, “İsmail Gaspıralı'nın Mükâleme-i Selatin Adlı Hikâyesi”, s. 14.

Bu hikâyede Gaspıralı'nın Cemaleddin Afgânî'yi⁸⁸² hutbe okuyan karakter olarak seçmesi onun fikirlerinden etkilendiğini akla getirir. Hakan Kırımlı da İsmail Gaspıralı'nın, elde deliller olmamasına rağmen, XIX. yüzyılda yaşamış olan ve Müslüman toplumların geri kalmışlıktan kurtulmaları için İslâmî düşünce çerçevesinde çözümler arayan bazı düşünürlerden etkilenmiş olabileceğini söyler:⁸⁸³

Bu noktada, XIX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ve genel olarak hepsi de bir İslâmî uyanış arayışında olan tanınmış bazı Müslüman aydınların Gaspıralı'nın kine paralel çizgileri gözden kaçmaz. Aralarında Osmanlı vatanseveri Namık Kemal, "Pan-İslamist"ler Cemaleddin el-Afgânî ve Muhammed Abduh, Arap fikir adamı Abdurrahman el-Kevâkibî gibi pek çoklarının yer aldığı bu aydınlar Müslüman toplumlarının geri kalmışlıklarından kurtarılmalrı ve Batı sömürgeciliğine karşı mücadele edebilmeleri için çareler aramaktaydılar. Yaygın manâlarıyla bunlar ne fundamentalistler ne de gelenekçilerdi. Farklı şekillerde olmakla birlikte hepsi de İslâmî açıdan izah ettikleri dayanışma, birlik, vatanseverlik ve proto-milliyetçilik kavramlarına başvurmak suretiyle ve reforma (fakat kesinlikle teolojik açıdan bir reforma değil) tâbî tutarak Müslüman toplumlarını emperyalizme karşı birleştirmek emelindeydiler. Genel olarak bütün bu aydınlar İslâm aleminin selâmeti için, seçerek almak kaydıyla, Batı'nın teknolojisini, bilimini hattâ bazı siyasî müesseselerini (elbette ki bütün bunların İslâmî açıdan kabul edilebilirliğini ortaya koyduktan sonra) uyarlamak veya benimsemek fikrini savunmaktaydılar.

Sonuç olarak İsmail Gaspıralı bu hikâyede tarihte yaşanan hatalardan ders çıkarılması, bugün aynı hataların yapılmaması amacıyla o dönemdeki yöneticilerin, birbirinden habersiz hatta birbirine düşman Türk devletlerini birleştiren büyük Türk hükümdarı Timur'un huzurunda adeta yargılandıklarını kurgulamıştır. Türklerin geri kalmışlığı, birlik olamamaları meseleleri onun hayatının merkezinde yer almış, bu konularda milletin de düşünmesini ve bir şeyler yapmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu hikâyenin de merkezinde aynı sorunların bulunduğunu görüyoruz. Yavuz Akpınar'ın belirttiği gibi "onun bu hikâyede, hayal gücünü sınır tanımayacak derecede serbest kullanma imkânı veren, ölülerin mezarlarından kalkıp bir meclis oluşturmaları gibi fantezi bir kurguyu seçmesi, düşüncelerini somutlaştırmasına olanak sağlamış, böylece

⁸⁸² Seyyid Cemâlüddin Muhammed b. Safder el-Efgânî el-Hüseynî, 1838-1897 yılları arasında yaşamış, İslâmî uyanışı etkileyen XIX. yüzyıl fikir ve siyaset adamlarından. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hayreddin Karaman, Efgânî, "Cemâleddin", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 10, İstanbul, 1994, ss. 456-466.

⁸⁸³ Kırımlı, s. 49, 50.

Tercüman'ın hitap ettiği geniş halk yığınlarının bu hikâyeden istenilen sonuçları çıkarmasını da kolaylaştırmıştır".⁸⁸⁴

Roman ve hikâyelerini açık ve anlaşılır bir dille yazan İsmail Gaspıralı eserlerinde "oldukça sadeleştirilmiş, cümleleri kısaltılmış, Arapça, Farsça terkipleri oldukça azaltılmış bir Türkiye Türkçesi"⁸⁸⁵ kullanır.

Necip Hablemitoğlu meşhur Türkolog Samayloviç'in Gaspıralı'nın dili ve edebiyatı hakkında, onun gayesinin "ortak bir dil ortaya koymak" olduğunu, "kendi neşriyatında, Rusya Müslümanlarının anlamalarını kolaylaştırmak için oldukça sadeleştirilmiş Osmanlı dilini arz eden özel edebi bir dil" kullandığını ve bu dilin "Türkiye, Kırım, Kafkasya, Maveray-ı Hazer bölgesi, İdil boyu ve Türkistan'ın tahsil görmüş okurları için büyük bir zorluk teşkil" etmediğini söylediğini aktarır.⁸⁸⁶

"İş küş (güç) ve fikir birliği gibi şive ve lisan birliği dahi, maişetin en mühim ahvallerindendir (yaşamın en önemli nitelikleridendir)"⁸⁸⁷ diyen Gaspıralı eserlerinin bütün Türk topluluklarında okunup anlaşılmasını hedeflemiştir. Bu amaçla Yavuz Akpınar'ın da belirttiği gibi "gerekli gördüğü yerlerde, bir kavramı anlatmak için anlam itibarıyla tamamen birbirinin aynı olan çift -nadir de olsa bazen üç- kelime kullanmayı tercih etmiştir."⁸⁸⁸

... temaşa ve seyir hanesi ..., ... hanımların çıplak ve yalangaç (çıplak) boyun ve köreklerine...,⁸⁸⁹ bostan, bağ ve bağçe,⁸⁹⁰ ... ahali ise gayet kübra (çok) ve çok olduğundan ...,⁸⁹¹ Karye ve avul (köy) binaları ...⁸⁹² Evet kadınım Jozefin tercümanlık ve dilmaçlık ediyor idi...⁸⁹³, ... iki tarafları dağ ve tav (dağ) gibi ...⁸⁹⁴, ... ibraz-ı memnuniyet ve hoşnudî buyurdular.⁸⁹⁵ vb.

Bazen de parantez içinde kelimelerin açıklamalarını verir.⁸⁹⁶

⁸⁸⁴ Akpınar, "İsmail Gaspıralı'nın Mükâleme-i Selatin Adlı Hikâyesi", s. 8, 9.

⁸⁸⁵ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 75.

⁸⁸⁶ Necip Hablemitoğlu, **Gaspıralı İsmail**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2014, s. 57.

⁸⁸⁷ Gaspıralı, Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları, s. 28.

⁸⁸⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 75.

⁸⁸⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 86.

⁸⁹⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 95.

⁸⁹¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 96.

⁸⁹² Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 96.

⁸⁹³ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 98.

⁸⁹⁴ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 99.

⁸⁹⁵ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 190.

⁸⁹⁶ Yavuz Akpınar'ın hazırladığı kaynakta metinlerde kendisi tarafından açıklanan kelimeler parantez içinde ve küçük punto ile verilmiş; İsmail Gaspıralı'nın kendisinin parantez içinde açıkladığı kelime veya

Körgenim de köp (çok) hem benim yazılarım ...⁸⁹⁷, ... başımda ak çalma (sarık), üstünde sarı hil'at, ayağımda yeşil çetık (mest) ..., ... lâkin, Matmazel Jozefin (Fransızca kızlara böyle derler) bunlar gibi suklandırıcı (insanı cezbeden) değil idi. ...⁸⁹⁸, Jozefin Hanım öz tarafından süt beyaz (ak) ve gök (mavi) tūs kolçaklar (eldiven) alıp ...⁸⁹⁹, ... yaz güneşi (kuyaşı) ...⁹⁰⁰, cel (serin)⁹⁰¹, salkın (serin)⁹⁰², Güzel ve nazik elini tutup öptüm (Kız kadın elini öpmek Frenk âdetidir)⁹⁰³, vb.

Roman/hikâye yazmaktaki amacı okuyucularını birçok konuda geliştirmek, onlara faydalı bilgiler vermek olduğu için yeri geldikçe olayı keserek, bazen okuyucuya seslenerek kısa veya uzun bilgiler aktarır. Düşüncelerini basit, sade, anlaşılır bir dille ve samimi bir üslupla aktarır.

Mektup türünün özelliklerini taşımamakla beraber mektup tarzında yazdığı *Frengistan Mektupları*, *Darürrahat Müslümanları*, *Sudan Mektupları*, *Kadınlar Ülkesi*, *Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf: Gülbaba Ziyareti* ona olayları birinci kişi ağzından anlatma ve istediği konularda okuyucuya bilgi verme imkânı sağlamıştır.

Molla Abbas, Jozefin ile tiyatroda tanışmasını anlatırken tiyatronun ne demek olduğunu söyler.⁹⁰⁴

Tiyatro nedir deseniz: Bu bir temaşa ve seyir hanesidir ki anda, olmuş şeyleri de söylerler, olmamış hâlleri de beyan ederler (açıklarlar). ...

Jozefin'le evlendikten sonra nikah şahitlerine çay ve tatlı ikramında Jozefin'e yardım eden Molla Abbas “Frenk âdetince erler kadınlara hayli sırada yardım ve hizmet etmek nezaketten imiş...” diye açıklama yapar. Yine aynı gün yolculuğa çıkmaları ile ilgili “Nikâh günü seyahate çıkmak kibar âdeti imiş...” der.

Viyana'da Osmanlı konsolosluğuna gittiklerini anlatırken “Konsul demek bir devletin ikinci bir devletle ticaret vekili, ticaret memuru demektir” şeklinde bilgi verir.⁹⁰⁵

Yeri geldikçe “mösyö”nün ve “madam”ın ne demek olduğunu açıklar.⁹⁰⁶

---

ifadeler ise aynı şekilde yazılıp ana metinle aynı puntoda dizilmiştir. Açıklama için bk. Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 80.

⁸⁹⁷ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 84.

⁸⁹⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 86.

⁸⁹⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 90.

⁹⁰⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 93.

⁹⁰¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 226.

⁹⁰² Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 227.

⁹⁰³ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, 155.

⁹⁰⁴ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 86.

⁹⁰⁵ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 104.

⁹⁰⁶ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 117.

Bana “Mösyö Abbas” dendiğine taaccüp buyurmanız (şaşmayınız). Mösyö demek; efendi, ağa, abzıy demektir. Taşkentli dostlarım Molla Abbas ile Mösyö Abbas arasında bir fark olmadığını bilsinler.

...
“Madam deyü, Fransızlar, kocalı ya kocaya varmış kadına derler.”⁹⁰⁷

Tüccar Şalon’un evinde kızı odaya girince ayağa kalkan Molla Abbas ve bunun “Frenk usulü” olduğunu söyler ve ekler.⁹⁰⁸

- Taşkent muteberânından (ileri gelenlerinden) Mösyö Abbas ve kızım Margarita, deyü beni kıza takdim etti, yani bildirdi. Böylece tanıştırmak Frenk âdetidir.

...
“Bilirim, bilirim kız nasıl idi, deyü sual edeceksiz! Size nice (nasıl) tarif edeyim ki özüm de yahşı bilmiyorum!”

Görüldüğü gibi okuyucuyu bilgilendirirken onunla sohbet ediyormuş gibi okuyucunun aklında oluşacak soruyu tahmin eder ve ona cevap verir.

Bazen yazar anlatıcı olayı anlatmayı bırakır, okuyucuya açıklama yapar.⁹⁰⁹

Hikâyemizde çok defa (sık sık) ismi ve işleri görülecek Danyal Bey’i cümleye takdim ederek bahse (herkese tanıtarak) başlamış olsak, belki daha güzel olurdu; ama hikâye başka türlü başladı. Gelecek bablarda (bölümlerde) Danyal Bey hakkında malumat-ı lâzime veririm.

Gaspıralı’nın gerek olayların akışı içinde gerek olayı keserek verdiği bilgilerin genellikle bir amacı vardır. Okuyucusuna vermek istediği bir fikri veya onun zihninde canlanmasını arzuladığı bir düşünceyi olayların içine yerleştirdiği bilgilerle iletme ister.

Jozefin’le yaptığı yolculuk esnasında geçtiği topraklar hakkında bazen bilgi verir. Örneğin Galiçya’dan geçerken Galiçya’nın Polonya’ya aitken Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından Polonya’nın parçalanması sonucu Avusturya’nın eline geçtiğini, halkının Leh ve Polonyalılardan oluştuğunu ve onların tekrar Polonya devleti kurmak istediklerini anlatır.⁹¹⁰ Avrupa yolculuğu sırasında gördüğü birçok yeri anlatmayıp Galiçya’dan söz etmesinin nedeni Polonyalıların tekrar devlet kurma isteğinin Rus devletinin işgali altında yaşayan Türk halklarına örnek olması düşüncesi olabilir.

⁹⁰⁷ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 129.

⁹⁰⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 119.

⁹⁰⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 424.

⁹¹⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 96.

Viyana hakkında yollarının, pazarlarının pek geniş olmasa da “hoş döşenmiş” ve “gayet temiz” olduklarını, iki taraflarının dağ gibi, güzel görünümlü binalarla çevrili olduğundan çok gösterişli görüldüğünü söyler ve “Taşkent’in ufak ufak yurtlarına, binalarına baktıkça gönlüme küncülük tüşe idi (gönlüme kıskançlık düşüyor idi)” diye ekler.⁹¹¹

İsmail Gaspıralı kendi memleketinin Avrupa memleketleri gibi gelişmiş, düzenli, güzel olmamasından dolayı duyduğu üzüntüyü dile getirmek için Molla Abbas’a Viyana’da gördüklerini anlatır.

Viyana’da kaldıkları otelin temizliğini ve döşemesinin güzelliğini anlatıp buna rağmen ucuz olduğunu belirtir. Burada “şeritli, ziynetli” giysileri beylerin, soyluların değil hizmetlilerin giydiklerini söyler.

Erkeklerin kadınların elini öptüğünü, erkeğin evinden çıkınca kapıyı kilitlemediğini, “kadın özü kimseyi içeri almaz ise bir türlü ziyan ve hıyanet” olmayacağını anlatır.⁹¹²

Bir vesileyle kreşleri tanıtır:⁹¹³

Mösyö Şalon’un hanesi civarında mahsus mahalde “Bahçe-i sıbyan” (çocuk bahçesi, kreş) var idi. Gül bahçeler olduğunu biliyor idim, meğer sıbyan bahçeleri de oluyor imiş! Bu nasıl dersiniz?

...

- Bu yer nedir, dedim bir kadına.

- “Ezil” (asile: barınak; kreş) derler. Bunlar fukara balalarıdır (yoksul çocuklarıdır). Anaları bütün güne (gün boyunca) hizmete ve fabrikalara gittikleri sebepten (gittikleri için) sabah balaları (çocukları) bu yere getirip taşlarlar (bırakırlar) ve akşam yurtlarına kaydıkta (evlerine dönerken) her biri gelip balasını alıp gider. Üç beş akça ile bütün gün balalar bu yerde hoş bakılırlar. Hıfz olunur (korunur), anaları ise bala bakıp, işten, kespten (çalışmadan) kalmayıp kısmetlerini talep ederler.

Aynı şekilde Margarita ile konuşurken Margarita ona Fransız okulları hakkında bilgiler verir. Böylece onun anlatımıyla İsmail Gaspıralı okuyucusunu Fransız okullarında görevli müdürlerin bulunduğu, kız ve erkek çocuklarının eğitim gördükleri,

⁹¹¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 99.

⁹¹² Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 99, 100.

⁹¹³ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 124, 125.

bu nedenle Fransa’da okuma yazma bilmeyen pek fazla kişi bulunmadığı, genlikte okuma yazma öğrenme fırsatı bulamayanların yaşlılıkta öğrendikleri gibi birçok bilgi verir.⁹¹⁴

Hapishaneye düşen Molla Abbas buraların da temizliğinden, burada mahkûmlara yapılan muamelenin iyiliğinden söz eder. Hapishane nazırıyla konuşmalarını aktararak hapishanelerde mahkumlara okuma yazma ve meslek öğretilip bu kişilerin topluma kazandırılmasından söz eder ve gördüklerini kendi memleketiyle kıyaslar:⁹¹⁵

Nazırın bu sözlerini fikredip, vakien (gerçekten) Taşkent’te ve sair yerlerde gördüğüm hırsızlar ve oğrular (hırsızlar) hep nâçar, nâdan (çaresiz, cahil) kişilerden olduklarını nazar-ı tecrübeyle aldım (tecrübe ettim). Bereketli senelerde azca ve kıtlık ve aç senelerde her türlü oğruluk ve kabahat (hırsızlık ve suç) ziyadece vaki (bir hayli fazla) olduklarını dahi hatıra getirip kabahat ile yolsuzluk ve ihtiyaç beyninde (arasında) çok münasebet olduğunu fehmettim (anladım).

Margarita’nın şahitliği sayesinde hapishaneden kurtulan Molla Abbas, mahkeme günü Margarita’nın bayıldığını, onun öldüğü zannıyla kendisinin de bayıldığını anlatır. Gözlerini bir hastanede açan Molla Abbas bu vesileyle hemşirenin ne demek olduğunu açıklar:⁹¹⁶

Bu “kızkarındaş” (hemşire) ne olduğunu bilmiyor musuz? Tarif edeyim: Frenklerde bazı kızlar ve kadınlar sevak ve insaniyet için hastalara ve hacetlilere (ihtiyaacı olanlara) yardım ve hizmet etmeye özlerini feda edip, dünya sefasından vaz geçip, hastahanelerde hasta ve hâlsizlere, muharebede yaralı ve mecruhlara (yaralılarına) hizmet ederler.

Görüldüğü gibi her vesile ile okuyucuyu bilgilendirme gayretinde olan İsmail Gaspıralı olayları buna göre kurgulamış ve yeri geldikçe vermek istediği bilgileri aktarmıştır.

Gaspıralı’nın romanlarında olay örgüsü basit olduğu gibi kişi kadrosu da kalabalık değildir. Kişiler onun anlatacakları için birer araçtır. O, hikâye ve roman kişileri hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Verdiği kısa bilgiler sonucu onların fiziki görünümleriyle ilgili okuyucunun aklında pek bir şey canlanmaz. Kişilerini blok kişileştirme yöntemiyle tanıtır. Örneğin okuyucu *Frengistan Mektupları*’nda Molla Abbas’ın tiyatrodan tanışıp evlendiği Jozefin’in “İstanbul’da vezirlerin birine ders” veren “hoca kızlardan” olduğunu,

⁹¹⁴ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 125.

⁹¹⁵ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 139, 140.

⁹¹⁶ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 153.

boynundan ayağına kadar “her yeri mestur”⁹¹⁷ giyindiğini, Türkçe bildiğini, iyi huylu ve güzel bir kız olduğunu öğrenir. Ama onunla ilgili daha fazla bilgi verilmez.

Frengistan Mektupları’nda Molla Abbas’ı da fiziki bakımdan tanıtmaz. Birkaç yerde onun giyimi hakkında kendi ağzından bilgi verir. Molla Abbas başından beyaz sarığını, sırtından kaftanını çıkarmaz. Ama eline Avrupalılar gibi beyaz eldiven takar, “Frenk gömleği, Frenk ayakkabısı” giyer. *Molla Abbas Fransevî’ye Tesadüf: Gül Baba Ziyareti* hikâyesinde Macaristan’da Molla Abbas’la karşılaşan anlatıcı onu tanıtır:⁹¹⁸

Yaşı, yetmişlerini geçmiş olacak (olmalı); fakat, gayet dinç, sağlam, canlı... Parlak elâ gözlerinden zekâ fışkırıyor... Geniş alnındaki çizgilerden, dünyanın acısını tatlısını çok görüp geçirdiği okunuyor... Kara cübbesi üzerine dökülen süt gibi beyaz, uzun sakal, artık hayata değerli bahayı biçip (hayata gereken değeri verip) beyhude (mânâsız) kaygılardan kurtulmuş gibi gösteriyor... Maamafih (buna rağmen) ihtiyar, gençlikten bahse başladığıyla (konuşmaya başlamasıyla birlikte) gözleri alevlendi; kaşları teprendi (kıpırdadı); sakalı titremeye başladı... Görülüyordu ki başına, sakalına yağan kar, kalbindeki yanardağları daha tamamen söndürememiş.

Molla Abbas âşık olduğu kız Margarita’yı birkaç cümle ile tanıtır:⁹¹⁹

Ay gibi apak bet (yüz) üzerinde gül gibi ufacık ağız. Gök gibi mavi gözlere kalem ile çekilmiş kara kunduz kaşlara, belden aşağı düşmüş kestane saçlara, kalıba dökülmüş gibi boy ve kıyafet koşsanız (ekleseniz) belki Margarita’nın sıfatından azıcık haber alırsınız.

Kızın sesinde, her bir hareketinde ve bakışında olan nezaket ve letafet, tarîf edebileceğim hâllerden değildir.

Darürrahat Müslümanları’nda Feride Banu’nun doktor olduğunu, çok iyi eğitim almış, terbiyeli bir Müslüman kadın olduğunu belirtir ama onun fiziki özelliklerinden söz etmez.

Kadınlar Ülkesi’nin yöneticisinden Kara Malike diye söz eder ama onun nasıl görüldüğünü anlatmaz. İbadet Veziri hakkında sadece “şeytana benzer bir kart (ihtiyar) ve kambur kadın” betimlemesini yapar. Vambery’yi de şöyle tanıtır:⁹²⁰

Reşit Efendi hiç de altmış geçkine (altmış yaşını geçmişe) benzemiyor, (Hâlbuki tam 75 yaşındadır!). Kısa beyaz sakallı, kısa beyaz bıyıklı çehresinde gayet canlı iki göz parlıyor. Başı büyük, hutut-ı vechiyesi muntazam (yüz hatları düzgün), burnu

⁹¹⁷ Gaspiralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 86.

⁹¹⁸ Gaspiralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 346.

⁹¹⁹ Gaspiralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 119.

⁹²⁰ Gaspiralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 357.

büyücek, çok çizgili alnı geniş, edasında bir nev'i istiğna (tokgözlülük), belki de istihza (alaycı bir tavır) var gibi...

*Gündoğdu hikâyesinde Leyla Hanım'ı da birkaç kelime ile tanıtır.*⁹²¹

Leyla Hanım, on sekiz yaşlarında, ak yüzlü, mavi gözlü, uzun kara saçlı, boylu ve nazik kıyafetli (ince endamlı) güzel bir kız idi.

Danyal Bey'i tanıtırken onun fiziki özelliklerinden ziyade bütün Türk milletinin sahip olduğu özellikleri vurgulamak istemiştir:

Danyal Bey, Karadeniz kenarı K(a)f. vilayetinde dünyaya gelmiş idi. Türk-Tatar hanedanına mensup ise de, kaymin pek muteber (saygın) ve eski ocaklarından olmayıp, tamurlarında (damarlarında) hareket eden kan, Türk mayası olduğu hâlde, belki biraz da gayr-i Türk (Türk dışı) kanı ile karışık olması ihtimal idi. Deşt-i Kıpçak'tan (Kıpçak Çölü'nden) çıkmış ve Aziya (Asya) ile Avrupa'nın birçok yerlerine cayramış (yayılmış) evlâd-ı Türk (Türk soyu), her geldiği yerlerde yerli ahali ile hayli karışmıştır. İran'a hâkim olmuş evlâd-ı Türk, bir derece Fars kanı kabul ettiği gibi, Anadolu ve Rumeli'ye sahip olanları Rum, Çerkes, Arap ile imtizaç etmişlerdir (karışmışlardır). Rusya'yı istila edip (ele geçirip), iptida (önce) büyük Altınordu Hanlığı'nı teşkil eden (kuran) Türkler, bade (sonra) bir nice ufak hükümetlere (birkaç küçük devletlere) münkasım olup (bölünüp) Fin, Bulgar ve Slavyan (Slavlar) ile karıştıkları, hazırdaki (günümüz) kıyafet ve çehrelerinden (görünüş ve yüzlerinden) zahir (belli) olmaktadır. Bunun ile beraber, her kaysı (hangi) iklimde (coğrafyada) olursa olsun, her kaysı bir millet ile karışmış olursa olsun, evlâd-ı Türk, Türklüğü muhafaza etmiştir. Lisani (dili) yine Türk lisanıdır; kıyafet ve çehresinde Türklük ve tabiatında (yaratılışında) eski Türk gayreti (?) mevcuttur.

İsmail Gaspıralı, eserlerindeki kişilerin ruh dünyalarını da ayrıntılı tanıtmaz; ruhsal çözümlemelere pek fazla yer vermez. Bazen olayların gelişimine göre önem arz eden tepkilerine kısaca değinir.

Molla Abbas'ın tiyatro sahnesinde, herkesin önünde öpüşenleri eleştirmesi üzerine Jozefin güler ve kızarır.⁹²² Bunun yanında Jozefin'in iç dünyası tanıtılmaz.

Milletinin içinde bulunduğu durumdan rahatsız olan ve “N’işlemeli (ne yapmalı), işi neçik başlamalı” diye milleti için bir şeyler yapma düşüncesiyle kıvranan Danyal Bey'in ruh dünyasını tam olarak anlatmaz. Ona “iş kişisi” namı verildiğini, az konuştuğunu, “ciddi fikirli, sebatlı”, her işe el uzatmadığını fakat tuttuğunu bırakmadığını, ağır tabiatlı olduğunu, din ve millet ile ilgili konularda saatlerce

⁹²¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 413.

⁹²² Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 87.

konuştuğunu ve sözünün dinlenir olduğunu vb. anlatır.⁹²³ Türk milletinin içinde bulunduğu durumu göstermek ve okuyucuyu düşündürmek amacıyla Danyal Bey'in düşüncelerine yer verilir. Toplumdaki aydın, okumuş, din adamı, ulema, zanaatkâr, tüccar, zengin, bey, soylu bütün sınıfların üzerine düşen görevi layıkıyla yerine getirmediği, halkını düşünmediğini gören Danyal Bey onların hâline üzülmemektedir.⁹²⁴

Bir taraftan ümerasız (yöneticisiz) diğer taraftan ulemasız (âlimsiz) gibi kalmış millet, dünyanın ve işlerin tebdil-tagayyüründen (değişmesinden) şaşmış, neden ne olduğunu bilmez bir hâlde, güç hâl (zorlukla) geçinir, güç hâl rızık bulur bir surette yaşar idi. Âlim (din adamı) görse pul (para) vermek, emir (yönetici) görse el öpmekten başka milletin bildiği bir şey yok idi. Velhasıl (kısacası) vücud-ı milleti (milletin varlığını) pus ve duman (sis) basmış; âlemden (dünyadan) ve âlemin hareket ve terakkisinden (ilerlemesinden) ayırmış gibi idi. Vücud-ı millet canı çıkmamış bir meyyit-i kebir surette (büyük bir ölü şeklinde) idi. Meslek-i milliye (millî amaçlar), metalib-i cem'iyeye (toplumun istekleri), efkâr-ı umumiye (kamuoyu) yok idi. Herkes başka başka ve cümle beraberce (herkes topluca) hâb-ı gaflete (gaflet uykusuna) girmiş horul horul uyumakta idi. Bu hâli gören Danyal Bey'in gönlü kara kanlara batıp (kalbi kan ağlayıp), başı efkârın galeyanından (düşüncelerin kaynaşmasından), hareketinden çatlar derecelere gelir idi.

Görüldüğü gibi hikâye veya roman kişilerinin kişilik özellikleri onların veya diğer roman kişilerinin düşünceleri, davranışları üzerinden okuyucuya aktarılmaz. Bu bilgileri yazar anlatıcı hazır olarak verir ve aktardığı bilgiler onun okuyucuya vermek istediği duygu ve düşünceler için bir araçtır.

İsmail Gaspıralı bazı hikâyelerinde olumlu ve olumsuz diyebileceğimiz kişileri birlikte kullanmış ve söylemek istediklerini bu karakterleri kıyaslayarak anlatmıştır.

Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan hikâyesinde soylu ve zengin bir adam olan Ahmet Bey çok az okuma yazma bilen, malının mülkünün kıymetini bilmeyen, eli açık, sahip olduğu nüfuzu kullanan bir kişidir. Onun kâhyası olan Bedros Ağa Ahmet Bey'den daha iyi derecede Türkçe ve Rusça okuyup yazan, çalışkan, dürüst ve tutumlu birisidir. Ahmet Bey'in eşi de onun gibi soylu bir aileden gelmektedir. Okuma yazma bilmeyen bu kadın eğitime de önem vermez. Eğitim için oğullarını başka şehre gönderen Meryem'e oğullarının hasretine dayanması noktasında hayret eder; kendi oğlunun hasretine dayanamayacağını söyler. Bedros Ağa'nın eşi Meryem bir keşişin

⁹²³ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 437.

⁹²⁴ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 440.

kızıdır. Çok iyi Ermenice, biraz da Rusça okuyup yazma bilen Meryem tutumlu bir kadındır ve oğullarının eğitime önem verip onların yüksek tahsil görmelerini sağlamıştır.

İvan ve Süleyman hikâyesinde de Müslüman bir kadın ile Hristiyan bir kadının çocuklarının geleceklerini etkileyecek önemli bir kararda takındıkları tavır karşılaştırılır. İvan'ın annesi Marya Kadın, oğlunun geleceği için bir tüccar tarafından edilen teklifi kabul edip onun Mısır'a gitmesine razı olur. Süleyman'ın annesi Halime Hanım duygusal davranıp oğluna izin vermez.

Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan hikâyesinde de Ahmet Bey'in hanımı ile Bedros Ağa'nın eşi Meryem İvan ve Süleyman hikâyesindeki benzer bir tutum sergilerler. "Ermenice pek güzel ve bir miktar (biraz) Rusça" okuyup yazmasını bilen Meryem, iki oğlunu okutmak için onları gurbete gönderirken Ahmet Bey'in hanımının bu konuda Meryem'e söyledikleri onun tutumunu ortaya koyar:⁹²⁵

- Böyle, ama yine senin sabrettiğine taaccüp ediyorum (şaşıyorum)! Aylar, seneler ile çocukların hasretine çıdırıyorsun (katlanıyorsun)... Gönlün, bağrın taştan mı nedir?.. Cevadım sabî (çocuk) değil de, yine üç gün bir yere gidip kalır ise dünya başıma zindan oluyor.

Yine aynı hikâyede atadan kalan maldan dolayı çok zengin olan ve bu malın kıymetini bilmeyen, müsrif aynı zamanda cahil Ahmet Ağa ile yoksul ve tutumlu olan Bedros Ağa da buna örnek gösterilebilir. Ahmet Ağa'dan daha iyi düzeyde okuma yazma bilen Bedros Ağa sonunda ticaret yapar ve zengin olur. Oğulları okuyup önemli mevkilere gelirler. Sağlığında malının üçte ikisini tüketen Ahmet Ağa'nın oğlu evine gelen hocalardan ders alsa da ailesi nazarında çok iyi eğitim almasına önem verilmediği için fazla okumamış, babası gibi malın kıymetini bilmeyen biridir. Kısacası bu hikâyede varlıklı, cahil bir Müslüman aile ile az çok okumuş, eğitimin önemini bilen, tutumlu bir Hristiyan aile karşılaştırılarak okuyucuya bir ders verilmek istenmiştir.

Olayların geçtiği mekânlarla ilgili çok detaylı bilgi vermeyen İsmail Gaspıralı mekân tasvirlerini de belli bir amaç için kullanır. *Frengistan Mektupları*'nda Molla Abbas okuyucuya tiyatronun ne demek olduğunu açıklar ama gittiği tiyatro salonunun görünümünü anlatmaz. Avrupa yolculuğunda bindiği trenin bölmelerinin rahat olduğunu

⁹²⁵ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 450.

söyler ama içini tasvir etmez. Jozefin’le Paris’e ulaşır orada yaşamaya başladıklarını söyler ama Paris sokaklarını vb. tanıtmaz.

Bunun yanında Jozefin’le Avrupa’ya giderken yolda gördüklerini biraz daha ayrıntılı anlatır. İsmail Gaspıralı’nın anlatıcıya buraları ayrıntılı olarak tasvir ettirmesinin sebebinin okuyucuların kendi yaşadıkları yerler ile buraları karşılaştırmalarını ve bunun üzerinde düşüncelerini sağlamak olduğu düşünülebilir.⁹²⁶

Ades’ten (Odesa’dan) çıktığımızdan yirmi dört saat olur olmaz Rusya’nın çetine yetişip (dışına ulaşır) Nemse (Alman) ülkesine girdik. Türkistan’da Rusya toprağına ayak baskaç (basar basmaz) ormanlara, togaylara (çimenliklere) hayran olduğum gibi Rusya’dan çıkıp Nemse yurduna girgeç (girince) daha ziyade hayran oldum! İnsanlar, kırlar, togaylar, bahçeler ve karyeler (köyler) daha başka, daha yahşı. Ne tarafa bakacağımı bilmedim; ne tarafa baksam görmediğim şeyler ve insanlar. Toprakları ne yahşı halletmişler! Her taraf yemyeşil, resim ve tüş (rüya) gibi. ...

Tüccar Şalon’un evine gittiğinde gördüklerini kısaca anlatır.⁹²⁷

Bölmenin ziynet ve yaraşığına hayran oldum isem de Fransız’a duyurmayıp (hissettirmeyip) ipekten pencere ve kapı askılarını (perdelerini), ceviz ve şimşir ağacından yasalmış altın, gümüş örnekli stol (masa) ve oturguçları (sandalye, koltukları) ve duvarlara asılmış büyük resimleri, şamdan ve lambaları seyre tutundum.

Vambery’nin evini değil onun mesleği ile ilgili bir görünüme sahip olan odasını kısaca tanıtır.⁹²⁸

Müsteşrik cenaplarının geniş, büyük pencereleri ile Tuna’ya, Budin’e, Türk Kalesi’ne bakan geniş yazı odasını Şark eşyası, şark (?) kitap dolu raflar, dolaplar ve bazı meşahirin (ünlülerin) resimleri tezyin ediyor (süslüyor); kendi asarı ile memlû (eserleriyle dolu) bir raf, İngiltere Kral ve Kraliçesi’nin bizzat (şahsen) müsteşrik cenaplarına (doğubilimci hazretlerine) hediye ettikleri tasvirleri (kendi resimleri), Reşit Efendi’nin Asyay-yı Vusta (Orta Asya) seyahati esnasında (sırasında) derviş kıyafeti ile aldırıldığı (çektirdiği) resim en ziyade şayan-ı dikkattir (en çok ilgiyi çekmektedir).

*Darürrahat Müslümanları’nda ülkenin görünümü hayranlık uyandıracak şekildedir.*⁹²⁹

⁹²⁶ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 95,96.

⁹²⁷ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 117.

⁹²⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 357, 358.

⁹²⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 193, 194.

Uluğ ve meydan togay (büyük ve geniş çimenlik)... Her taraf yüksek ve ormanlı dağlar ile kuşalmış (kuşatılmış)... Dağların üstü gümüş ile ziynetlenmiş ak taç gibi karlı ve buzlu idi; lâkin yüksek, gayet yüksek! Dört tarafı dağlarla kuşalmış cennet gibi bir togaylıkta bulunduğumuzu gördüm.

Eserlerinde tarihi bilgilere de yer vererek okuyucunun yaşanan olaylardan örnek almasını ister. *Darürrahat Müslümanları*'nda Feride Banu'nun Endülüs tarihini oldukça uzun anlatması bunu gösterir.

Müslümanların kurdukları büyük Endülüs medeniyeti Avrupa'ya da örnek olmuştur. Müslümanlar çalışıp çabalayarak kurdukları büyük şehirler ve köylerle mutlu ve bolluk içinde bir ömür yaşamışlardır. "Sa'y ve gayret ile mesut; hüner ve sanayi ile namlı, ilim ile münevver (aydınlanmış), cav cürek (korkusuz?)"⁹³⁰ olan Müslümanlar "500 sene Endülüs'te hüküm ve saltanat" etmişlerdir. Sonraları düşünceler, âdetler, manevi duygular değişmeye başlar. "Tuğyan (azgınlık), tembellik, kaygısızlık, kibir, kin ve tefrika yılan ağusu gibi vücud-ı devlet ve milleti (devlet ve milletin bedenini) çürütmeye"⁹³¹ başlar. Adaletsiz kadılar, paragöz valiler, "aklı noksan ve gayretsiz hükümdarlar" ortaya çıkar; "fitnebazlar ulemaya (sahtekârlar bilginlere); hoş (tatlı) yalan söyleyenler sadık bendelere; nafsaniyet ve menfaat-i şahsiye (nefsine düşkünlük ve çıkarıcılık), fevaid-i umumiye (toplumun yararlarına); riyabazlık ve gösteriş namazları amel-i hayriyeye (hayırlı amellere) ve milletperverliğe galip"⁹³² gelir. Müslümanlar arasında savaşlar başlar. Bundan istifade eden Kral Ferdinand Müslümanlar arasındaki ayrılığı daha da körükler ve sonunda Endülüs'ü işgal eder. Müslümanlara verdiği sözleri tutmayan Kral Ferdinand onlara türlü eziyetler yaptığı gibi İslam eserlerinin çoğunu da yok eder. Hatta bu topraklarda bulunan Yahudiler de zulüm görürler.⁹³³

Arslan Kız hikâyesinde Doğu Türkistan'da yaşayan Çinli Müslüman Dunganlarla diğer Müslümanların Çin zulmüne karşı isyan etmelerini ve gelişen olayları anlatır.⁹³⁴

Mükaleme-i Selatin'de Cemaleddin Afganî'nin okuduğu hutbede yer yer tarihi olaylar hakkında bilgi verilir.⁹³⁵

⁹³⁰ Gasıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 195.

⁹³¹ Gasıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 196.

⁹³² Gasıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 196.

⁹³³ Gasıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 194-204.

⁹³⁴ Gasıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 377-379.

⁹³⁵ Akpınar, "İsmail Gasıralı'nın Mükâleme-i Selatin Adlı Hikâyesi", s. 15-19.

Asrın selatini, inkılab-ı zamana karşı cüz'i bir hareket-i taklidiye gösterdi ise de işlerin yüzde biri işlenmedi. Meselâ İran Şahı Nâsirüddin... Tamam kırk sene kemal-i rahat ile saltanat sürdü. Osmanlı gibi rahatsızlıklar görmedi; lakin, kırk senede ne işe yarayacak asker, ne ibadullahı rah-ı terakkiye koyacak nizam yetiştirdi. Yevm-i vefatında İran, İngiliz ve Rus sıkıntısı arasında pek âciz ahali ise nâdan ve sergerdan kaldı...

...

Bu asırda Rus hükümdarları bir taraftan İstanbul'a göz ettikleri gibi diğer taraftan Türkistan ve Maverâünnehir cihetine ciddî harekete başlamışlar idi. Türkistan hanları ve gerek umerası şu derece gafil ve bî-haber idiler ki Rus topları ta başları üstünde patlagaç "- Bu ne" dediler. Lâkin iş işten geçmiş idi.

...

On üçüncü asr-ı hicrînin selatin hazeratında umumî bir maraz var idi; cümlesi ahval-i dünyadan bî-haber olarak haber ve bilgiyi yalnız müdahin ve methiyecilerden alırlar idi.

Tarihi olaylar anlaşılır, yalın bir dille, oldukça kısa bir şekilde aktarılmıştır. Anlatılan dönemlerde yaşayan idarecilerin cahilliği, gelişmeleri, yenilikleri takip etmemeleri, basiretsizliği, onların etrafında bulunan dalkavukların onları olumsuz etkilemesi ve her şeyden önemlisi Türk devletlerinin birlik olamaması, kardeşlik duygusuyla hareket etmemeleri özellikle vurgulanmıştır. Hikâyenin sonunda Timur'un söylediği sözler de bunu göstermektedir:⁹³⁶

Benden mukaddem nice asırlar, bahadır milletim ölüm ve kargın ile bitmez Türklerim, Özbeklerim nâ-ehl idaresinde ezilmekte diyar be diyar ayırıp, vilayet vilayete, ordu orduya akslikte idi... İdil Kıpçakları Azerbaycan'ı, bunlar ise Osmanlı'yı, Kaşgariler Özbekleri ve Özbekler Horasanîleri; yani ağa kardaşını, kardaş ağasını tanımaz hâlde idiler. Civanlığımda Keş toğaylarında bir Kenekez beği bulunduğum vakit, milletimin bu hâli gönlümü dağlar, gözümü yaşlı ederdi... Zaman-ı iktidarım, Türkleri birleştirmeye Türkistan-ı kebir teşkiline verilmiş idi!

Gaspıralı'nın Timur'a söylediği bu sözler, Türklerin birlik olmaları için çalışan ve eserlerini bu düşünceyle kaleme alan İsmail Gaspıralı'nın okuyucuya iletmek istediği düşünceleridir. Dolayısıyla İsmail Gaspıralı okuyucunun kafasında canlanmasını istediği düşüncelere uygun olacak tarihi olaylara eserlerinde yer vermiştir denilebilir.

İsmail Gaspıralı eserlerinde ironiye de kullanır. Bu ona okuyucusuna vermek istediği düşünceleri daha çarpıcı ve etkili bir şekilde verme imkânı sağlar.

⁹³⁶ Akpınar, "İsmail Gaspıralı'nın Mükâleme-i Selatin Adlı Hikâyesi", s. 14.

Molla Abbas'ın Avrupalı kadınların erkeklerden kaçmaması hakkındaki düşünceleri o günkü İslam toplumunda kadınların erkeklerden kaçmak zorunda olmalarına yönelik ince bir eleştiridir.⁹³⁷

Neden bilmem Frenk kızları er kişilerden hiç de çekinmiyorlar? Mutlak Frenklerin canı kanı bizlerden başkaca olsa gerek. Bunlar bizler gibi ateşli ve kızgın adamlar olsalar idi kadınları böyle muhataralı (tehlikeli) usûl ile muamele etmezler idi: Yaş, kart (genç, yaşlı), er ve kadın hep bir yerde bulunurlar, hepsi kadın mıdır nedir, anlayamadım! Acaip kavim (halk).

Avrupa medeniyetini iyi tanımayan Molla Abbas bazı şeyleri yanlış anlaması yüzünden gülünç duruma düşer. Viyana'da kalacakları otelin kapısında kendilerini karşılayan “ziynetli (süslü), gümüşlü-altınlı urbalar (elbiseler) giymiş” kişiye “nemse vezirlerinden (bakanlarından) yaki beylerinden biri olsa gerek” diye iltifat eder. Bu adamın onların eşyalarını taşıması üzerine ne kadar terbiyeli bir millet olduklarını düşünür. Ama daha sonra o kişinin otel hizmetlisi olduğunu anlar ve “Frenklerde acaip âdetler çok. Hizmetçileri beyler, paşalar gibi giyindiriyorlar” diye yorum yapar.⁹³⁸

Jozefin'i aşırı kıskanır, ki bu onun yetiştği çevrenin kadına karşı tutumudur, otel odasında onu yalnız bırakmak zorunda kalır, kendisi şehri gezmeye çıkar. Otele döndüğünde odasının kapısını daha önce yolda karşılaşmış oldukları üniversite öğrencisi Genrih açar. Genrih trende Jozefin'le sohbet etmiş olduğu için Molla Abbas ona kızgındır, üstelik dil bilmediği için neler konuştuklarını tam anlayamamıştır. Genrih onu içeri davet eder. Odaya giren Molla Abbas Jozefin'i ve eşyalarını göremeyince Genrih'e saldırır, bağırıp çağırmaya başlar. Jozefin'in bu öğrenciyle anlaşıp kendisini kandırdığını ve kaçtığını düşünür. Genrih ona nazık davranıp oturması için yer göstermesine rağmen o bağırıp çağırmaya devam eder.⁹³⁹

Hayır, hayır it oğlu! Oturacak vakit değil!... Kadının kayda (nerede), şeylerim kayda (eşyalarım nerede), tez söyle başını bulamaç gibi ezerim.

Üstelik bu sözleri Tatarca söyler, Genrih de ona Fransızca bir şeyler söyler ama ikisi de birbirini anlayamaz. Daha sonra belindeki kuşağı çıkarıp Genrih'in elini ayağını bağlar. Onun sesine odaya girenlerin konuşmalarını anlamayan Molla Abbas “Gara gura,

⁹³⁷ Gaspiralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 92.

⁹³⁸ Gaspiralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 99.

⁹³⁹ Gaspiralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 101.

bilmem neler aytışmaya (söyleşmeye)” başladıklarını anlatır. Sonunda otel görevlisi onun yanlış odada olduğunu hareketlerle anlatmaya çalışır ve onu kendi odasına götürür. Kısacası kendi odası zannederek Alman öğrencinin odasına girmiş, üstelik eşinin onunla kaçma planları yaptığını düşünerek ortalığı ayağa kaldırmıştır. Yaptığından utanan Molla Abbas, durumu Jozefin öğrenmeden, ona başka bir otele gitmeyi teklif eder.⁹⁴⁰

Kadınlar Ülkesi baştan sona ironiyle doludur denilebilir. Yukarıda da değinildiği gibi erkeklerin kadınlar gibi davranmak zorunda olmaları, Kara Malike’nin Marten’le geceyi geçirmek istemesi üzerine onun Malike için hazırlatılması, Molla Abbas’ın Kara Malike’yi bu fikrinden caydırmak üzere onunla konuşması esnasında yaşananlar oldukça gülünçtür.⁹⁴¹

-Bize ibraz ettiğiniz (gösterdiğiniz) hürmet ve muhabbetin teşekkürüne geldim; fakat, Malikem (kraliçem), dil bilmeyip gönlünüzü, yoldan yorgun tüşüp kendinizi memnun edemez korkusu ile geldim. Mösyö Marten emrinize göre hamama yollandı; fakat, beş-on günler bizi gönülden çıkarsanız daha yahşı olur... dediğimde kara şeytan yatağından köterilip (kalkıp) hem gülüp:

-Sen kemalen (tam olarak) dilimizi anlıyorsun... Hem sakalın şu kadar letafetli ki her ne aybın var ise setreder (örter) dedi.

Artık Marten yerine beni alıp kalır fikri ile damarlarımda kan toktadı (durdı). Betim (yüzüm) apak olmuştur ki Malike hâlimden hoşlanıp yerinden sıçrap (sıçrayıp) gelip boynuma sarılıp sakalımı sıypap (sıvazlayıp) sevmeye başladı! Kendi kendimden utanıp ayalanıp (haya edip) ne olduğunu bilemedim! Vay kara yazılarım; ne hâl bu? Bunca senelerden beri gözüm gibi saklap (koruyup), hürmetle taşıdığım sakalım, ak gerdan, kızıl yanak makamında alet-i keyf (eğlence aleti) olsun! Ya Rab, sen imdada gel!

Yılan çakmış (sokmuş) adam gibi kucağından atılıp çıkdığıma gülüp hem taacülenip (şaşırp) ...

İbadet Malikesi’nin Molla Abbas ve arkadaşlarının kendi ülkelerindeki erkeklerin durumunu anlatmaları üzerine gösterdiği tepki ve söylediği sözler de okuyucuyu hem gülümsetir hem de düşündürür.

Sonuç olarak İsmail Gaspıralı roman ve hikâyelerini okuyucuyu eğitmek, ona bazı duygu ve düşünceleri vermek için kaleme almıştır. Eserlerini bütün Türk dünyasında okunmak üzere yazdığı için oldukça sade bir Türkiye Türkçesi kullanmış, anlam bakımından birbirinin aynı olan kelimeleri yan yana kullanmaktan çekinmemiştir. Yavuz

⁹⁴⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, ss. 100- 103.

⁹⁴¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, 326.

Akpınar'ın da belirttiği gibi onun üslup ve estetik kaygısı yoktur.⁹⁴² Eserlerinde tek bir olay örgüsü kullanan Gaspıralı'nın roman tekniği ile de ilgilenmediği söylenebilir.

2.1.2. İsmail Gaspıralı'nın Dil Anlayışı

1552'de Kazan'ın işgaliyle başlayan süreçten itibaren Rusya'da yaşayan Türkler Ruslardan gördükleri baskı, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları yüzünden asimile olma, yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.

O dönemde Rusya'da yaşayan Türklerde milliyet bilinci değil ümmet bilinci vardır. Onlar Ruslar tarafından da Müslüman üst kimliği ile adlandırılmaktadır. Hakan Kırımlı'nın belirttiği gibi “bütün diğer kolektif özellik ve sıfatlar dinî vasfın altında veya onun tarafından belirlenmekteydi. XIX. yüzyıl boyunca, halkın (hattâ Rus memurlarının) konuşulan kolektif Türk dilini tanımlamak için ‘Müslüman dili’ yahut ‘Müslümanca’ tabirlerini kullanmalarıyla sıkça karşılaşılabilmekteydi”⁹⁴³. Yavuz Akpınar da Rus yöneticilerin “kendi vatandaşları olan bütün Müslümanları tek bir dinî-millî topluluk olarak”⁹⁴⁴ gördüklerini ve “Rusya Müslümanları”⁹⁴⁵ olarak adlandırdıklarını, Türk halkları için “Tatar” nadir olarak “Türk-Tatar” terimlerini kullandıklarını belirtir. İsmail Gaspıralı da o dönemin şartları gereği Rusya Türkleri için Rus yöneticilerinin kullandığı Rusya Müslümanları tabirini kullanır.⁹⁴⁶

Rusların Türkleri asimile etmek için buldukları yollardan birisi her Türk topluluğunun kullandığı şiveyi ayrı bir edebî dil olarak kabul etmelerini sağlayarak onlar arasındaki bağı koparma politikasıdır. Kazan'daki üniversitede Türk lehçeleri ve ilahiyat üzerinde çalışan N. İlminskiy Rusya idaresi altında yaşayan Müslümanların Ruslaştırılması için onlara Rus dilinin ve Hristiyanlığın öğretilmesi gerektiğini savunur. Bunu gerçekleştirmek amacıyla iki önemli öneride bulunur. İlk olarak Rusya idaresi altında yaşayan her Türk boyunun Türk dilinin farklı şivelerini konuştuğunu çok iyi bilen İlminskiy, her boyun kullandığı şivenin ana dil olarak kabul edilmesini ve eğitimin her boyun kendi şivesiyle yapılmasını teklif eder. Böylece Türk boyları arasındaki dil farkı

---

⁹⁴² Kırımlı, s.75.

⁹⁴³ Kırımlı, s. 42.

⁹⁴⁴ Akpınar, “Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı”, Türk Dünyası, s. 385.

⁹⁴⁵ Akpınar, “Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı”, Türk Dünyası, s. 385.

⁹⁴⁶ Akpınar, “Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı”, Türk Dünyası, s. 385.

artacak ve anlaşmaları zorlaşacaktır. İkincisi ise Rus alfabesinin her Türk şivesine uygun işaretlerle kullanılmasını önerir. Böylece konuşma dilindeki farklılık yazıya da geçerek kalıcı olacaktır.⁹⁴⁷ İlminski bu düşüncelerini hayata geçirir.

İsmail Gaspıralı Rus İmparatorluğu’nun yönetimindeki Müslüman Türklerin içindeki bulundukları cehaletten kurtulabilmeleri, karşı karşıya bulundukları problemlerle baş edebilmeleri için birlikte hareket etmeleri gerektiğine inanır. Onun Müslüman Türk halklarının birlikte hareket ederek Avrupa medeniyeti seviyesine yükselmelerini sağlamak için ileri sürdüğü düşünceler arasında üzerinde önemle durduğu konulardan biri “dil” meselesidir. İsmail Bey ilk yazılarından itibaren Rusya Müslümanlarının ortak bir edebî dil etrafında birleşmelerinin önemini vurgulamıştır.

Yavuz Akpınar bu konuyu şöyle dile getirir:⁹⁴⁸

Gerçekten de Gaspıralı’yı dil üzerinde düşünmeğe zorlayan her şeyden önce o dönemde Türk topluluklarının geri kalmışlığı, içinde bulundukları cehaletti. O, insanlığın en büyük eksikliği, kusuru olarak gördüğü cehaletin; ancak halk arasında bilgiyi yaygınlaştırmakla ortadan kaldırılacağına inanıyordu. Bunu yapabilmek için en azından geniş halk yığınlarına önce okuma yazma öğretmek sonra onları bilgilendirmek gerekiyordu. Bu da ancak dil yoluyla, eğitim ve öğretimle (“Maarif” ile) yapılabilirdi. Bunun için dilin, daha doğrusu bilgilendirmede (eğitim ve öğretimde) kullanılacak dilin halk tarafından anlaşılması şarttı.

Yusuf Akçura “Kırımlı İsmail Bey’in ilk fikrî, tahrirî teşebbüslerinden itibaren”⁹⁴⁹ görüş ufkunun Kırımla sınırlı olmadığını hemen göze çarptığını, *Tavrida* gazetesinde yayımlanan Rusça yazdığı makalelerin hepsine “Rusya Müslümanlığı” adını vermiş olduğunu ve bu gazetede Türk Tatarların lisanda birliği meselesini ortaya attığını söyler.⁹⁵⁰ İsmail Gaspıralı da 1906’da yayımladığı “Açık Mektup” başlıklı makalesinde kendisinin 1881’de neşrettiği “Eski Türkçe’de birinci oğul, birinci eser”⁹⁵¹ anlamına gelen *Tonguç*’ta yer alan “Birinci Söz”ünü naklederek yazılarında ilk günden beri dil meselesini ele aldığını belirtir.⁹⁵²

⁹⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Saray, Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, ss. 30-33.

⁹⁴⁸ Akpınar, “Gaspıralı’nın Türk Diline Bakışı”, Türk Dünyası, s. 387.

⁹⁴⁹ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 355.

⁹⁵⁰ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 355.

⁹⁵¹ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 97.

⁹⁵² Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 97.

Lisan-ı Tatariye'nin, yani Türkî'nin işlenmesine ve ilerlemesine çalışmak isterim. Ben bir usta ve kalem ehli değil isem de, vatanımın yetişip gelen gençleri kalem ve fûnun erbabı, amel ve gayret sahipleri olurlar hüsn-i zannıyla bu baltalama kaba kalemimizi yol ve çar açmaya mahsus eyledim (yol açmaya adadım).

İsmail Gaspıralı'nın dille ilgili üzerinde ısrarla durduğu en önemli nokta bütün Türklerin ortak bir edebî dil kullanmaları konusudur. Yavuz Akpınar'ın belirttiği gibi İsmail Gaspıralı'nın asıl büyük ideali “ortak dil ve edebiyatla, Avrupa'nın bilim ve teknolojisine dayanan usul-i cedit eğitimle, bütün Türk halkları için dünyada ‘tek bir ulusal kimlik’ yani ‘modern Türk kimliği’”⁹⁵³ oluşturmaktır. “Gaspıralı'nın dil anlayışının temelinde bütün Türkler için ortak bir edebi dil meydana getirmek ülküsü”⁹⁵⁴ olduğunu söyleyen Ahmet B. Ercilasun, onun bu ülküsünü şöyle açıklar:⁹⁵⁵

Onun tabiriyle “lisan-ı umûmî ve edebî”. “Umumi lisan” tabiriyle, “bütün Türkler arasında ortak olarak kullanılacak dil” kastedilmektedir. “Edebî lisan” tabiri ise “avam lisanı”nın zıddı olarak “edebî dil, yazılı eserlerde kullanılacak dil” anlamında kullanılmaktadır. Gaspıralı'nın dil alanındaki ülküsü, bütün Türkler arasında ortak olarak kullanılacak bir yazı dili meydana getirmektir; buna tevhid-i lisan (dili birleştirme) dedi ve bütün ömrünce bunun için çalıştı.

Türk halkları arasında iş, güç, fikir birliği kadar dil birliğinin de önemli olduğunu düşünen İsmail Gaspıralı, bilimin ve yayının gelişmesi için edebiyat ve yazı dilinin ortak olması gerektiğini söyler:⁹⁵⁶

Kitabet ve lisan-ı edebiye (yazı ve edebiyat dili), bir şive ve bir kaide altına alınmadıkça (bir kurala bağlanmadıkça), beynimizde (aramızda) fûnun ve neşriyât meydan alamayacaktır. Çünkü, her vilayet öz şivesinde kitabet ve edebiyat kesp etmek (kazanmak, elde etmek) için gerek olan maliye ve akliye ve ilmiye kuvvetleri yetiştiremeyecektir. İş küş (güç) ve fikir birliği gibi şive ve lisan birliği dahi, maişetin en mühim ahvallerindendir (yaşamın en önemli niteliklerindendir).

Ona göre “edebî ve umumî dili” olmayan millet dilsiz insan gibidir. Çünkü edebî dil olmadıkça yazı yazma, eğitim, bilim, ilim, ruhun ve aklın kaynaşması, var olmak imkânsızdır. Milletin geçmişi ile bağ kurmasının ve sağlam bir geleceğin temelini atmasının dil ile mümkün olduğunu söyler:⁹⁵⁷

⁹⁵³ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 8.

⁹⁵⁴ Ahmet B. Ercilasun, “Gaspıralı İsmail'in Dil Anlayışı”, Her Yıl Bir Büyük Türk, s. 21.

⁹⁵⁵ Ahmet B. Ercilasun, “Gaspıralı İsmail'in Dil Anlayışı”, Her Yıl Bir Büyük Türk, s. 21.

⁹⁵⁶ Gaspıralı, “Lisan-ı Türkî Şiveleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 28.

⁹⁵⁷ Gaspıralı, “Can y aki Dil Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 119.

Milletin geçmiş zamanlarını zaman-ı hazıra bağlayıp rapteden (kenetleyen), gelecek zamanlar için yol açıp milletin istikbalini temin edecek (geleceğini sağlayacak) mal değildir, akça değildir, hatta maarif de değildir; ancak edebî lisandır.

Gapıralı bir milletin millet olabilmesi için dil birliğinin din birliği kadar önemli olduğunu vurgular.⁹⁵⁸

Edebî dili, milletin birliğini sağlama konusunda, din kadar kutsal gören İsmail Gaspıralı bunun değerini bilmeyen milletin yıkılmaya mahkûm olacağını söyler. Ona göre bu gerçek, tarihle ispatlanmış bir gerçektir; yeryüzünü titreten Hunlardan bugün bir kişinin bile kalmamasına karşın yirmi asır önce ortaya çıkmış bir avuç kadar az olan Yunanlıların hâlâ var olmalarının sebebi “Hunların dilsiz, Yunanîlerin edebî lisana malik ve sahip oldukları sayesinde.”⁹⁵⁹ Bugün de bir avuç kadar olan Danimarka veya Norveç halklarının yüz milyon oldukları hesap edilen Afrika zencilerinden “kuvvetli, nüfuzlu, bay (zengin) ve medenî oldukları, zencilerin dilsiz ve bunların sahib-i dil ve lisan olduklarından”⁹⁶⁰ diyerek medeniyetin, zenginliğin nüfusun çokluğu ile değil o toplumun sahip olduğu edebî dil sayesinde ilim ve fende ilerlemesiyle olduğuna dikkat çeker. Dolayısıyla İsmail Gaspıralı milletin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan medenî gelişmenin ortak edebî dil sayesinde ilim ve fende ilerlemeyle sağlanabileceğinin üzerinde durmuştur.

İsmail Gaspıralı bazı yazılarında Türkçe’nin çok geniş bir coğrafyada, çok sayıda insan tarafından konuşulduğunu ve farklı şiveleri olduğunu açıklayarak Rus misyonerlerin, yukarıda sözünü ettiğimiz, mahalli şivelerin edebî dil olarak kabul edilmesi konusunda yaptıkları faaliyetlerin önüne geçmeye çalışmıştır. O, farklı coğrafyalarda yaşayan Türklerin aynı dili konuştuklarını söyler. Onların yaşadıkları coğrafyadan dolayı farklı isimlerle adlandırılmasının yanlış olduğunu, bunun Türklerin bütünlüğüne, birliğine engel teşkil edeceğini bilir. Aslında nerede yaşarlarsa yaşasınlar aynı dili konuşan bu halklar aynı milletin mensubudur. Bu düşüncesini 1881’de yayımladığı *Rusya Müslümanları* eserinde Rusya’da yaşayan Türk-Tatar kavminin aynı dilin lehçelerini konuşan bütün bir halk olduğunu açıkça söyler.⁹⁶¹

⁹⁵⁸ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-1-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 75.

⁹⁵⁹ Gaspıralı, “Can ya ki Dil Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 120.

⁹⁶⁰ Gaspıralı, “Can ya ki Dil Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 120.

⁹⁶¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 81.

... zaten şu anda, Rusya'nın pençesinde aynı dine inanan, aynı dilin lehçelerinde konuşan, aynı sosyal ortama, aynı geleneklere sahip on milyon civarında Türk-Tatar kavminden halkın bulunduğu gerçeğini belirtmek istiyoruz.

“Lisan-ı Türkî Şiveleri”⁹⁶² makalesinde Orta Asya ve Doğu Avrupa’da yaşayan Türk ve Tatar kavimlerinin Türkçenin farklı şivelerini konuştuklarını, aslında bir dile ait olan bu şivelerin arasında konuşmada farklılıklar olsa da yazıda bu farkın “hiç derecesine”⁹⁶³ geldiğini söyler ve şivelerin birbirine çok yakın olduğundan söz eder.

İsmail Gaspıralı Türk şivelerini Çağatay, Kazan, Azerbaycan ve Osmanlı şiveleri olmak üzere dörde ayırır. O zamana kadar matbaanın yaygın olmaması, halkların birbirlerinden uzak yaşamaları nedeniyle her bölgenin kendi şivesiyle yazıp konuştuğunu; artık mesafelerin buharlı gemiler, trenler sayesinde hızla katedildiği ve basma kitapların yaygınlaştığı devirde “Türkî şiveleri birbirine karışıp umumî bir lisan-ı edebiye (ortak bir edebî dil) meydana çıkması”⁹⁶⁴nın zamana bağlı olduğunu söyler. Bir makalesinde Türkçenin beş büyük şivesi olduğunu yazar ve bu şiveleri konuşan toplulukların toplamının 40 milyondan fazla olduğunu belirtir:⁹⁶⁵

Bu günde lisan-ı Türk beş büyük şive üzere tekellüm edilmektedir (konuşulmaktadır). Biri Şark ya ki Çağatay şivesidir ki Kaşgar’da, bütün Aziya-yı Vusta’da (Orta Asya’da) ve şimalî Afganistan’da kullanılıyor. Bu şive ile tekellüm eden halkın miktarı 9 milyon hesap olunuyor. İkinci Kırgız şivesidir ki Rusya Aziasında ve garbî Çin’de. Bunu ise 4 milyona karış Kırgızlar tekellüm ediyorlar (yakın Kazaklar konuşuyorlar). Üçüncü Tatar şivesidir ki Rusya’nın Volga boyu vilayetlerinde, şimalî Kafkaziya’da ve Kırım’da sakın olan (yaşayan) 3,5-4 milyon miktarı halkın lisanıdır. Dördüncü Azerbaycan şivesidir ki cenubî Kafkaziya’da, şimalî İran’da ve Horasan’da ikamet eden (oturan) 6 milyon halkın ağzındadır. Beşinci garp ya ki Osmanlı şivesidir ki Türk ve gayr-i Türk, 18 milyon halkın anadilidir ki bu hesaptan lisan-ı Türk ile tekellüm edenlerin miktarı 40 milyonu tecavüz ediyor.

Gaspıralı’ya göre dil bakımından “doğu Sibirya’da yaşayan Yakutlar, Sibirya Türkleri, Baraba,⁹⁶⁶ Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkırt, Nogay, Kazanlı, Kırımlı, Uygur,

⁹⁶² Gaspıralı, “Lisan-ı Türkî Şiveleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 27, 28.

⁹⁶³ Gaspıralı, “Lisan-ı Türkî Şiveleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 27, 28.

⁹⁶⁴ Gaspıralı, “Osmanlı Gazetelerinden”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 47.

⁹⁶⁵ Gaspıralı, “Osmanlı Gazetelerinden”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 47.

⁹⁶⁶ Barabalar: Rusya’nın Novosibirsk vilâyetinde yaşayan küçük bir Türk topluluğu. (Kitabı hazırlayanın notu.)

Özbek, Tarança,⁹⁶⁷ Sart,⁹⁶⁸ Azerbaycan ve Osmanlı” adlarıyla bilinen halkların hepsi Türkçe konuşurlar ve hepsi Türk’tür.⁹⁶⁹

İsmail Bey “İnsanları tefrik eden (ayıran) üç şey vardır: Biri mesafe-uzaklık, biri din başkalığı ve biri dilsizliktir”⁹⁷⁰ der ve 25 yıl önce milletin durumu hakkında düşünürken dini bir olan milletin mesafe bakımından birbirinden uzak olması ve aralarında dil birliği olmaması nedeniyle ayrılığa düştüğünü gözlemlediğini söyler. Artık gelişen teknoloji ile mesafelerin aşılabildiğini, bu nedenle edebî bir dilin olmamasının bu ayrılığın esas sebebi olduğu konusundaki düşüncesini tekrarlar.⁹⁷¹ Gaspıralı Türk halkları arasında ortak bağı sağlayacak olan ortak edebi dilin kullanılmasının gelişen teknoloji ile daha da kolay olacağını düşünmektedir.

İsmail Gaspıralı şive ayrılığı nedeniyle Türk boylarının ayrı milletlermiş gibi gösterilmesini ayrımcılık olarak niteleyerek buna karşı çıkar.⁹⁷² Gaspıralı dil birliği düşüncesine engel olabilecek ve Türklerin tek bir millet değil de farklı milletlermiş gibi algılanmasına yol açacak her türlü düşünceye itiraz eder. Rusya’ya tâbi bulunan Türklere “Tatar” denilmesinin bir hata olduğunu belirten İsmail Gaspıralı “Buhara, Semerkant Türkleri”nin Rusya’da bulunanlara genel olarak “Nogay” demelerinin de hata olduğunu söyleyerek “Rusların, Tatar ve Buharalıların Nogay tesmiye ettikleri (adlandırdıkları) hulken, hakikat hâlde (yaratılış itibarıyla gerçek) Türktür” der ve ekler.⁹⁷³

Biz Tatarmız” digen kişiler rücu kılmalı (sözünü geri almalı); bu fikirden kaytmalı (vazgeçmeli).

Nur gazetesinde çıkan “Elif. Elif.” imzalı “Tatar Tili” başlıklı yazıyı kaleme alan yazarın, kendilerinin Arap ya da Türk olmadıklarını, Tatar olduklarını ve dillerinin de

⁹⁶⁷ Tarança: Günümüzde daha çok “Tarançi” olarak bilinen, İli vadisinde yaşayan Türk topluluğu. (Kitabı hazırlayanın notu.)

⁹⁶⁸ Sart: XIX. yy. sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar, Batı Türkistan’da, daha çok şehirlerde yaşayan Türklere-Müslümanlara, bozkır ahalisi veya Ruslar tarafından verilen isim. (Kitabı hazırlayanın notu.)

⁹⁶⁹ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 86.

⁹⁷⁰ Gaspıralı, “Açık Mektup”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 96.

⁹⁷¹ Gaspıralı, “Açık Mektup”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 96.

⁹⁷² Gaspıralı, “Açık Mektup”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 110.

⁹⁷³ Gaspıralı, “Yine Lisan Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 86.

kendilerine özgü ayrı bir dil olduğunu yazması üzerine Gaspıralı bu fikirlerin yanlış olduğunu açıklar:⁹⁷⁴

Biz Arap değiliz; ama Tatar da değiliz, efendim. Çünkü “Tatar milleti” bizlerden bambaşka bir millettir. Tatarlar, Kıtay’a tâbi (Çin’e bağlı) ve Moğolistan’ın bir köşesinde dolanan bedevî (göçebe) ve mecusî-putperest bir kavimdir. Tilleri bizim tile hiç oşamaz (benzemez), Rusya’da bunlardan bir nefer kişi bulunmaz.

Bu konuyla ilgili *Babürname*, *Şeybaniname*, *Secere-i Türki*, Mercanî’nin *Tarih-i Bulgar* adlı eseri, Rusça yazılmış tarih ve etnografya kitapları, Almanca Brockhaus ansiklopedisinin ilgili maddesi gibi eserlere bakılmasını, buralarda bilgi verildiğini yazar. İsmail Gaspıralı’nın *Nur* gazetesi yazarına, Tatar olarak adlandırılan halkların Türk olduğu konusunda ilgili, okumasını tavsiye ettiği kitaplardan biz onun dil meselesi hakkında hangi kaynakları okuduğunu da öğrenmiş oluyoruz.

İsmail Gaspıralı farklı bölgelerde yaşayan Türklerin birbirlerinden farklı milletlermiş gibi ayrı ayrı adlandırılmasını aynı zamanda siyasi bir hata olarak görür. Rusya’da bulunan Türklerin Rus bilim adamları tarafından Tatar, Başkurt, Kırgız vb. gibi farklı farklı adlandırılmasına ve özellikle bazı Osmanlı yazarlarının da onlara Tatar demesine tepki göstererek, Rusların da farklı adlarla anılan halklardan meydana gelmesine rağmen hepsinin bilimsel ve kültürel olarak Rus oldukları gibi kendilerinin de genel olarak “Türk oğlu Türkler” olduklarını ve bütün Türklerin bir isimle adlandırılmasının uygun olacağını belirtir:⁹⁷⁵

Yirmi milyonu yirmi isim ile yirmiye münkasım eden (bölen) isimleri taşılayıp (bırakıp) “Kazan Türkleri”, “Kırım ve Kafkas Türkleri”, “İran, Anadolu, Dala, Fergana, Sibirya, Kaşgar, Maverâünnehir, Hokant Türkleri nam-ı hakikisi ile (gerçek adıyla) söylemek ve yazmak âdet edilse olmaz mı?

Bir makalesinde Devlet Duma’sının eğitim ve okullar komisyonunda yapılan görüşmeler sonucunda okullarda Ermeni, Gürcü ve Tatar dillerinde eğitime izin verilmesinin uygun görülmesi üzerine Duma’ya katılan Türk temsilcinin Tatar kelimesine razı olmayarak Türk demenin daha doğru olacağını söylemesine rağmen komisyonun çoğunluğunun “Türk” kelimesinin Pantürkizm’e hizmet edeceğinden korkup bu teklifi

⁹⁷⁴ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-2-]”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s., 85.

⁹⁷⁵ Gaspıralı, “Refiklerime Açık Mektup”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 115.

reddetmiş olduklarını anlatır. Ne olursa olsun Tatar diye bir millet, Tatarca diye bir dil olamayacağını söyler:⁹⁷⁶

Demek oluyor ki millî lisanımız “Tatarca” ve tahsil-i iptidaimiz (ilkokul eğitimimiz) de bu Tatarca ile edilmek lâzım gelecek. Vay politika, politika! Mekteplere girmes isen (girmeseydin) ne güzel olurdu. Tatar kavmi mevcut değil, Tatar dili mâlum değil. Lisanımıza her ne isim verilirse verilsin hakikat hâlde (gerçekte) Türk dilinden başka bir şey olamayacaktır.

Daha önce İslam’ın kurallarını öğrenmek istediklerini söyleyip bir “molla” atansın dediklerinde buna “Panislamizm” dediklerini, şimdi de milli dilde eğitim isteklerine karşı “Pantürkizm” endişesini ileri sürdüklerini belirten İsmail Gaspıralı “Sizin zan, kıyas ve evhamınıza (kuruntularınıza) bakıp Tatar olmadığımız hâlde, nasıl Tatar olalım? Türkçe olan lügat ve dilimize niçik (nasıl) ‘değildir’ diyelim?”⁹⁷⁷ diye sorarak onlara dayatılan bu adlandırmaya karşı çıkar. Ona göre Tatar, Nogay, Kumuk, Başkırt gibi adlarla bilinen Türk boyları için genel bir edebî dil olmalı ki “ehl-i kalem ve ehl-i mütalâa (öğrenciler, yazarlar ve araştırmacılar), ister Kazanlı ister Şirvanlı olsun”⁹⁷⁸ bu dili anlayabilsinler.

Görüldüğü gibi farklı yörelerde Türkçenin farklı şivelerinin konuşulması Rusların Türkleri tek bir millet olarak göstermeme politikasına hizmet etmektedir. Ruslar kabile adlarının ayrı millet adı gibi algılanmasını istemektedir. Bunun önüne geçmenin yolu aynı dilin farklı şivelerini konuşan bu topluluklar arasında ortak bir edebî dil meydana getirmektir. Bu sayede eğitim gören herkes bu dili anlayacak, bu dilde anlaşacaktır.

Gaspıralı sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesini bütün Türklerin ortak edebî dili olarak uygun görür. Bu nedenle onun ortak dil konusunda üzerinde durduğu noktalardan birisi de Osmanlıcanın sadeleştirilmesi meselesi olmuştur.

Yusuf Akçura, “İsmail Bey’in ‘edebî lisan’ veya ‘umûmî Türk dili’ tabiriyle ifade etmek istediği dil, çok sadeleştirilmiş İstanbul Türkçesidir”⁹⁷⁹ der. Ahmet Bican Ercilasun da “Onun muradı, sade İstanbul Türkçesini bütün Türk dünyasında edebi bir dil olarak yaymak, fakat bu edebi dile diğer Türk şivelerinden bazı kelimeler de ilave ederek bir yandan onu zenginleştirmek, bir yandan da diğer Türkler için munis hâle getirmek”⁹⁸⁰

⁹⁷⁶ Gaspıralı, “Can ve Hayat Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 148.

⁹⁷⁷ Gaspıralı, “Til, Til, Til”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 88.

⁹⁷⁸ Gaspıralı, “Til, Til, Til”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 88.

⁹⁷⁹ Akçuraoğlu, Türk Yılı 1928, s. 362.

⁹⁸⁰ Ercilasun, “Gaspıralı İsmail’in Dil Anlayışı”, Türk Dünyası, s. 25.

olduğunu belirtir. Yavuz Akpınar da İsmail Gaspıralı'nın dil hakkındaki görüşlerini ele aldığı yazısında onun Osmanlı Türkçesinin gelişmiş, edebî bir dil olduğunu inkâr etmediğini ve ortak edebî dil olarak sadeleştirilmiş Osmanlı Türkçesini düşündüğünü söyler:⁹⁸¹

O, Osmanlı Türkçesi'nin gelişmiş, edebî bir dil olduğunu inkâr etmez ve bizim şimdiye kadar yaptığımız araştırmalara göre açıkça söylemese de kullandığı ve teklif ettiği ortak edebî dil, sadeleştirilmiş, umumîleştirilmiş Osmanlı Türkçesi'dir!

İsmail Gaspıralı sadeleşmiş Osmanlıcanın Türklükle canlanarak büyük bir millet dili olacağını vurgular.⁹⁸²

Dilleri değil, Türklerin vücudunu bile inkâra hazır bulunan Rumluk ve Hellenizm mutaassıplarının (radikallerinin) sözüne, nazarına müracaata ne hacet? Mesele zaten açık bir meseledir: Osmanlı dili ve eğer müsaade edilirse “Osmanlının güzel şivesi”, gittikçe sadeleşip; Türklük ile canlanıp büyük bir millet dili olacaktır; yavaş yavaş oluyor.

Sadeleşmemiş Osmanlıcanın ulusal dil olmadığını söyleyen İsmail Gaspıralı, sadeleşmiş bir Türkçenin bütün Türk dünyasının dili olacağını belirtir:⁹⁸³

Her kavimin iki büyük sermayesi olur: Biri din, diğeri lisanıdır. Her ikisi umumî olmak lâzımdır, hâlbuki sadelenmemiş lisan-ı Osmanî, “kavim” (nasyonalite) lisanı olmayıp (ulusal dil olmayıp), tabaka-i âliye lisanı sıfatında bulunuyor (yüksek sınıfın dili olma özelliğini taşıyor); ama, “sade Türk dili” Adıyatkı yalılarında (sahillerinden) tâ Lobnor gölüne, Tibet ovalarına ve Altay dağlarına kadar anlaşılacak bir lisanıdır. Lisan-ı edebiye ve umumiye (genel ve edebî dil); bu olmak lâzımdır ve olacaktır, zannederim.

Gaspıralı'ya göre Türklerin dili Türkçedir, Osmanlıca değildir. Arapça, Farsça kelime ve tamlamalarla dolu olan Osmanlıcanın Türklerin dili olamayacağını belirterek “Türk dili, Türkçe olmalıdır; Osmanlılar ise Âl-i Osman (Osman oğulları) devletine mensup akvama (halklara) hâkim olan Osmanlı Türkleridir”⁹⁸⁴ diyerek bu görüşünü dile getirir. Dikkat edilirse İsmail Gaspıralı “Osmanlıca”yı hem adı hem de dilin yapısı nedeniyle bir kavmin dili olarak görmez. O, Osmanlıca yerine kavim adını taşıyan Türk dili ifadesini kullanır. Bütün dünya Türkleri tarafından kolayca anlaşılacak ortak edebî

⁹⁸¹ Akpınar, “Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı”, Türk Dünyası, s. 408.

⁹⁸² Gaspıralı, “Bakû Gazeteleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 152.

⁹⁸³ Gaspıralı, “Maişet-i Memalik-i İslâmiye”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 52.

⁹⁸⁴ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 45.

dilin adı da “Türkçe” olmalıdır. Dolayısıyla İsmail Gaspıralı ortak edebî dil için sadeleştirilmiş Osmanlıca’yı uygun görmekte ama bu dile bir ailenin adı olan “Osmanlıca” yerine bir kavmin adı olan “Türkçe” demek gerektiğini söylemektedir.

Türkiye’de o dönem Osmanlılık kimliğinden Türklük bilincine geçiş başlamıştır.⁹⁸⁵

Aynı dönemde Türkiye’de Osmanlılık kimliğinden “Türklük” bilincine geçiş, Osmanlıca yerine “Lisan-ı Türkî” terimini kullanma 1870-1880’li yıllarda yaygınlaşmaya başlamıştı. Bu gelişme Osmanlılar arasında millî tarih bilincinin ortaya çıkmasının bir sonucuydu ve bunda Ali Suavî, Süleyman Paşa, Ahmet Vefik Paşa ve diğerlerinin, daha sonraki dönemde de özellikle Şemseddin Sami, Ahmet Midhat Efendi ve daha başka düşünürlerin, yazarların büyük rol oynadığı bilinmektedir.

Osmanlı Türkçesinin çok işlenmiş ve edebiyatının zengin ve ilerlemiş olmasından dolayı Türk kavimleri arasında yaygınlaşacağını düşünenler vardır. Gaspıralı onlara Osmanlıcanın başka dillerden aldığı kelimelerle “kavmî dil” olma özelliğini kaybetmesinden dolayı bu haliyle bunun mümkün olmadığını belirtir.⁹⁸⁶

Osmanlı şive-i Türkîsi ziyade işlenmiş ve edebiyatı gayrilere göre zengin ve ilerlemiş olduğundan, akvam-ı Türkî beyninde (Türk kavimleri arasında) meydan alacağını zannedenler bar ise de biz bu zanda (kanaatte) değiliz; çünkü, Osmanlı şivesi, has Türkî’den (öz Türkçe’den) ziyade (oldukça) uzaklaşmıştır ve kavmî lügatleri terk edip (soya ait; ulusal kelimeleri bırakıp) Arabî ve Farsî ve gayri dillerden gayet çok kelimeler kabul edip şivelerin en gücü (en zoru) ve kavmî dilin ögey oğlu olmuştur. Kavmî olmayan dil, öz dairesinin haricine geçemez. Zannımıza göre Osmanlı şivesi kavmî bir lisan değil; divanhaneler ve memurlar şivesidir. Bu bir şivedir ki Kaşgarlı bir Tatar için ne kadar güç ve çetin ise, Anadolulu kaba bir Türk için dahi belki şu kadar güçtür. Anadan öğrenilmez üç dilin tahsiline ve karışılmasına (birbirine katılmasına) muhtaçtır.

Gaspıralı’ya göre zamanında Osmanlılar “Süleyman Şah ile Baba Ertuğrul dilini” geliştirmiş olsalardı soydaşlarına büyük hizmette bulunmuş olacaktı. O, Osmanlıcanın sadeleşmeden yaygınlaşamayacağını düşünür.

Gaspıralı Türkler için işlenmiş ve hazırlanmış umumî bir dil henüz yoksa da böyle bir dilin gerçekleşeceğine inanmaktadır. İleride yaygınlık kazanacak bu dile “orta dil” (ortak dil) adını verir. “Kaşgar’dan Hankirman’a kadar, Sibiry’a dan Merv’e ve Konya’ya

⁹⁸⁵ Akpınar, “Gaspıralı’nın Türk Diline Bakışı”, Türk Dünyası, s. 386.

⁹⁸⁶ Gaspıralı, “Lisan-ı Türkî Şiveleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 28- 30.

kadar kullanılan Türk lügati, birdir”⁹⁸⁷ diyen Gaspıralı her Türk’ün anlayabildiği “umumî millet sözleri”⁹⁸⁸ adını verdiği umumî Türk sözlerini kullanmak, umumîsi oldukça yöresel sözleri kullanmamak ve imlâyı birleştirmek suretiyle “umumî yani orta bir dilin meydana çıkarılması”⁹⁸⁹nın mümkün olduğunu düşünür. Arapça ve Farsçadan Türkçeye girmiş ve yerleşmiş olan sözleri de Türk dilinin kurallarına göre kullanmak gerektiğini belirtir ve *Tercüman* gazetesinin bütün Türk topluluklarında okunması ve anlaşılmasının sebebinin, onun bu gibi şeylere dikkat ederek “orta dil” ile yazmasından olduğunu söyler.⁹⁹⁰

Sade ve herkes tarafından anlaşılır bir dile sahip olmayan bir milletin geleceğinin karanlık olduğunu söyleyen Gaspıralı, Alişir Nevaî’nin “neşr-i maarif (kültürü yaymak) ve tevsî-i muamelât (muameleleri genişletmek) için en iptida (ilk önce) lâzım olan alet ve vasıta sade ve millî dildir”⁹⁹¹ sözünü aktarır ve “Türk oğlu için sade Türkçe, cümle sair dillerden afdaldır (daha iyidir)”⁹⁹² diyerek sade dilin önemine vurgu yapar.

Osmanlıca’yı sadeleştirmek ve Türkçeyi geliştirmek meselesinin edebî öneminden fazla siyasî önemi olduğunu düşünen Gaspıralı, Türkçenin sadece Osmanlı coğrafyasında yaşayan halklar tarafından konuşulan bir dil olmadığını, bütün dünyada yaşayan Türklerin dili olduğunu her fırsatta ifade ederek, ortak Türkçe için Osmanlıcanın sadeleştirilmesi gerektiğini söyler.⁹⁹³

Şive-i Osmaniyeyi sadeleştirmek, lisan-ı Türkî’yi ilerletmek meselesinin ehemmiyet-i edebîyesinden maada (başka) daha büyük ehemmiyet-i siyasiyesi (siyasî önemi) vardır. Yazının yalnız güzelliği aranılmamalı, daha ziyade “umumî”liği matlah edilmelidir (istenilmelidir, arzu edilmelidir).

Kendisinin yayımladığı *Tercüman* gazetesinin de “Kaşgar’dan Kulça’dan [Kulca veya Gulca], Sibiry’a’dan tâ Tebriz’e, Horasan’a, Dersaadet’e ve İzmir’e kadar”⁹⁹⁴ yayılmasının onun mükemmelliğinden kaynaklanmadığını dilinin oldukça sade olmasından ve içerdiği konuların geniş halk yığınları tarafından anlaşılabilirlikte

⁹⁸⁷ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 82, 83.

⁹⁸⁸ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 82, 83.

⁹⁸⁹ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 82, 83.

⁹⁹⁰ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 82, 83.

⁹⁹¹ Gaspıralı, “Dil Sadeliği”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 35, 36.

⁹⁹² Gaspıralı, “Dil Sadeliği”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 35, 36.

⁹⁹³ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 46.

⁹⁹⁴ Gaspıralı, “Maişet-i Memalik-i Osmaniye”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 52.

yazılmasından kaynaklandığını belirtir. Ona göre dil bütün bir ulusun sermayesidir ve bütün ulusa mâl edilmelidir; onu herkes anlamalıdır. Fransa, Almanya ve birçok ulusun kuzey ve güney bölgelerinde konuşulan şiveleri epeyce farklı olsa da edebiyat ve yazı dilinin bir ve sade olduğunu söyler ve vurgular.⁹⁹⁵

“*Sadedir*” dikkat buyurulsun.

Buradan da anlaşıldığı üzere o, dilin sadeleşmesinin siyasi önemi olduğunu söyler ki bu, bütün dünya Türklerinin aynı dil ile okuyup yazmaları anlamındadır. Kendisi *Tercüman* gazetesi ile bu birliği sağlamıştır.

Servet-i Fünun’da A. [Ayın] Nadir Bey’in yazdığı “Maarif-i edebiyemize (edebî kültürümüze) hizmet için ne yazmalıyız?”⁹⁹⁶ başlıklı yazısına istinaden yaptığı yorumda “Ne yazmalıyız?” sualine cevaben “akvam-ı Osmaniye’nin ve bâhusus (Osmanlı halklarının ve özellikle) Osmanlı Türklerinin malûmâtını tevessü (bilgilerini genişletmek), efkârını (düşüncelerini) işlek ve âli edecek (yükseltecek) şeyler yazmalıyız ve “Nasıl yazmalıyız?” sualine ekseriyetin okuyup anlayabileceği bir tarzda yani “sade olarak yazmalıyız” desek olmaz mı acaba?”⁹⁹⁷ diye sorar. Buna göre Gaspıralı halkın bilgisini arttıracak eserler yazılması gerektiğini düşünür. Yazılanları geniş halk kitlelerinin okuması için de bunların sade bir dille yazılması lazımdır.

İsmail Gaspıralı Arapça, Farsça kelime ve tamlamalardan meydana gelen dili analaşılması zor, karışık olduğu için eleştirir. *İkdam* gazetesinde çıkan “Ta’m-ı Aşnayân-ı Fevaki”⁹⁹⁸ başlıklı yazıda kullanılan dili eleştirerek bu şiveyi nereden çıkardınız, Şinasi bunu sona erdirmemiş miydi, diye sorar. “Lügat çorbası tertibi müsabakasına girmeyeceğinizi bilerek şaşırdım”⁹⁹⁹ diye bu Farsça ve Arapça kelimelerle dolu olan ağır yazıyla adeta alay eder. İsmail Gaspıralı sadece Arapça ve Farsça değil başka dillerden de kelimelerin dile girmesine karşıdır. Bir yazısında sadece Arapça, Farsça değil diğer dillerden de alınan kelimelerle karma bir dil ortaya çıkmış olmasını eleştirerek yine “lisan çorbası” ifadesini kullanır.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁵ Gaspıralı, “Maişet-i Memalik-i Osmaniye”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 53.

⁹⁹⁶ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 45.

⁹⁹⁷ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 45.

⁹⁹⁸ Gaspıralı, “Osmanlı Gazetelerinden”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 48.

⁹⁹⁹ Gaspıralı, “Osmanlı Gazetelerinden”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 48.

¹⁰⁰⁰ Gaspıralı, “İstanbul Gazeteleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 31.

Kalemde istimal olunan (yazıda kullanılan) dilin ise adı Türkîdir; lâkin, özü Arabî, Farsî, Türkî, Rum, Slav ve bir miktar Fransevî lügatlerinden mürekkep (sözlerden oluşma) karmakarışık lisan şorbasıdır (çorbasıdır) ki muteber tutulan (itibarlı sayılan) Osmanlı şivesi “Türklükten” çıkıp kavmî lisan suretini (ulusal dil özelliğini) kaybetmiştir.

Bir makalesinde konuyla ilgili olarak özellikle Fransızcadan koleksiyon, enjeksiyon, proje ... gibi kelimelerin alınmasına hiç gerek olmadığını, bunların yerine Türkçe kelimeler bulunabileceğini belirtir. Eskiden okumuş kişilerin dilimize Arapça ve Farsça kelimeleri soktukları gibi bugün okuyanlar Fransızca, Almanca kelimeler sokmayı âdet ederlerse Türkçe cümlelerin nasıl karma bir yapıya sahip olacağını gösteren örnek cümleler yazar. Bunlardan “Lisan-ı maderanem dray dilden kompozedir (anadilim üç dilden oluşmuştur)”¹⁰⁰¹ cümlesini Arapça, Farsça, Almanca, Türkçe, Fransızcadan oluştuğu için eşitliğin sağlandığı bir cümle olarak niteler; “Tam müsavat (eşitlik)!”¹⁰⁰² diye ironi yapar. Türkçe kelimelerin bazı ifadeler için yeterli olmadığını düşünenlere karşı çıkan Gaspıralı “Türkçesi bulunmadı da onun için mi ‘demiryol’a ‘şimendifer’ denilmek âdet edildi?”¹⁰⁰³ diye sorar. Türkçe aranılır ve tahsili lâzım görülürse zannedildiğinden daha zengin olduğunun anlaşılabileceği ümidinde olduğunu söyler. Bir başka yazısında da dilde Fransızca kelimelerin kullanılmasını, Osmanlıların geçmiş asırlarda dillerine Arapça ve Farsça kelimeler “karıştırmak derdine müptelâ oldukları gibi şimdiki asırda Fransız elfazına âşık oldukları görülüyor”¹⁰⁰⁴ diyerek eleştirir. Özellikle Türkçede bulunan kelimelerin yerine yabancı kelimelerin alınmasını “lisan kadri, kavmiyet kadri bilmemekten gayrı bir şey”¹⁰⁰⁵ olmadığını söyler. İzmir’de neşrolunan *İzmir* gazetesinde çıkan bir makalede yer alan Araplar, Fransızlar ve İngilizlerin başka dillerden kendi dillerine karışacak olan kelimelerin karşılıklarını bularak o kelimelerin dillerine girmesini engellediklerini, aynı şeyin Türk dili için de yapılması gerektiği yazılmıştır. Gazetenin düşüncesine katıldığını söyleyen Gaspıralı’ya göre Osmanlıca’yı sadeleştirmek aslı “Türkî” olan bu dili oldukça “Türkleştirmek” demektir. Dili sadeleştirmekteki amaç ise “edebiyattan milleti yani Türkleri” yararlandırmaktır.¹⁰⁰⁶ Türkçesi bulunan bir kelimenin

¹⁰⁰¹ Gaspıralı, “Osmanlıca ve Sade Türkçe [-2-] Ahiri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 39, 40.

¹⁰⁰² Gaspıralı, “Osmanlıca ve Sade Türkçe [-2-] Ahiri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 39, 40.

¹⁰⁰³ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s.45.

¹⁰⁰⁴ Gaspıralı, “Hizmet Gazetesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 32, 33.

¹⁰⁰⁵ Gaspıralı, “Hizmet Gazetesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 32, 33.

¹⁰⁰⁶ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 43, 44.

yerine başka dilden alınan bir kelimenin kullanılmasını “cinayet-i edebiye”¹⁰⁰⁷ olarak niteleyen Gaspıralı hem Batı dillerinden hem de Arapça ve Farsça’dan dilimize giren kelimelerin karşılığını bulmamız, karşılığını bulamadıklarımızı ise Türkçe’nin yapısına ve kurallarına uyarlayarak kullanmamız gerektiğini söyler. Benzer bir düşünceyle “her dilin kendine mahsus bir yaraşığı” olduğunu ve işlenerek ortaya çıkacağını söyleyen İsmail Gaspıralı dili sadeleştirmek için iki yol önerir:¹⁰⁰⁸

Biri, Türkçesi bulunduğu hâlde sair dilin lüğatini kullanmamalı; Türkçesi bulunmayıp kabulüne mecbur bulunduğu veya ki umumca malûm lüğatleri (herkesin bildiği kelimeleri) Türk kavaidine tabi etmeli (Türk kurallarına uydurmalı): Meselâ; sabır, sabırlı, sabırsız, sabırlılar gibi, İkincisi: İbareyi (ifadeyi, anlatımı) sadeleştirmektir ki bir satır Türkçe ile anlaşılacak bir fikri ya cümleyi, çamsakızı gibi uzatmamalıdır.

Osmanlıcanın sadeleşmesi için Arapça ve Farsça başta olmak üzere dilin yabancı kelimelerden arındırılması gerektiği düşüncesinin yanında İsmail Gaspıralı dilde bulunan ve herkesin kullanıp anlayabildiği Arapça ve Farsça kelimelerin çıkarılmasını istemez. Ona göre bu kelimeler artık Türkleşmiştir. “Sade lisan” bizim indimizde (bize göre) herkesçe kullanılan ve yengil (kolay) anlaşılan lisandır” diyen Gaspıralı’ya göre Arapçadan, Farsçadan Türkçeye kabul edilmiş, herkesin kullandığı kelimeler Türkleşmiş kelimelerdir ve bunları kullanmak dili sadelikten çıkarmaz:¹⁰⁰⁹

Huda; tanrı, sabır; çıdam, vakit; çağ, zemin; yer gibi umuma malûm lüğatleri, lüğat-i Türkîden addetmek caizdir zannederiz (Türkçe kelime kabul etmek uygun olur sanırsız). Sabır, çıdam kadar, vakit, çağ kadar Türkleşmiştir.

Hizmet Gazetesi’nde çıkan bir yazıda ele alınan Osmanlıcada kullanılan Fransızca kelimelerin yerine Türkçesi yoksa Arapçasının kullanılmasının daha uygun olduğu düşüncesinin doğru olduğunu söyler ve ekler:¹⁰¹⁰

Evet diksiyoner demeden ise lüğat; politikadan ise siyaset; kuvvet-i fizikiyeden ise kuvvet-i cismaniye denilir ise daha efdaldır (daha iyidir).

¹⁰⁰⁷ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 44.

¹⁰⁰⁸ Gaspıralı, “Dil Sadeliği”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 36.

¹⁰⁰⁹ Gaspıralı, “Diğer Cevap”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 41, 42.

¹⁰¹⁰ Gaspıralı, “Hizmet Gazetesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 32.

Sade dil konusunda gazetelerin de önemine dikkat çeken İsmail Gaspıralı gazeteler herkes için yazıldığından dolayı en çok onların sadeleşmiş olması gerektiğini söyler ve Osmanlı gazetelerinden aldığı cümleleri sade ifadelerle yazarak bunun mümkün olduğunu gösterir. Bu cümlelerden bazıları şunlardır:¹⁰¹¹

1- Bu kere Bank-ı Osmanî memurlarının cümlesine telkih-i cederî ameliyatı icra ettirilmiştir (çiçek aşısı işlemi uygulanmıştır).

1- Bu kere Bank-ı Osmanî memurlarının cümlesine çiçek aşılanmıştır.

...

4- Laleli civarında kâin (bulunan) Kızılaş Cami-i Şerifi'nin müceddeden inşasına ibtidar edilmiştir (yeniden yapılmasına süratle başlanmıştır).

4- Laleli civarında bulunan Kızılaş Cami-i Şerifi'nin yeniden yasılmasına (yapılmasına) başlanmıştır.

“Osmanlıca ve Sade Türkçe [-2-] Ahiri” başlıklı yazısında da “gazete ve havadis dili nasıl sade ise ‘edebiyat ve şiir dili’ dahi o derece sade olmalı ki ‘millî olsun’ diyen İsmail Gaspıralı Arapça, Farsça karıştırıp “güzel dil tertip etmenin”¹⁰¹² belki hüner olduğunu ama milli dilin gerilemesine ve unutulmasına sebep olduğu için faydalı bir hüner olmadığını söyler.

İsmail Gaspıralı herkesin kolayca okuyup anlayabileceği bir edebî dil ister. Ahmet Mithat Efendi gibi onun da amacı bütün halkın okuyarak gelişmesidir. Bu nedenle onların okumakta zorlanmayacağı bir dil önemlidir. Sade bir edebî dilin önemini anlatmak için Namık Kemal ve Şemsettin Sami’yi mukayese eder. Namık Kemal’in güzel ve etkili yazmasına rağmen Şemsettin Sami’nin kullandığı dilin sade olması nedeniyle daha fazla insanın ondan yararlandığını belirtir.¹⁰¹³ Başka bir yazısında da Namık Kemal’in çok güzel yazdığını ama onun dilinden çok az kişinin yararlandığını, sade Türkçe ile yazan Şemsettin Sami’nin dilinden ise daha fazla insanın istifade ettiğini belirterek, “Kemal’in yazdıkları bilâd-ı selase (üç şehir?)¹⁰¹⁴ hududundan çok ileriye gidemediği hâlde Sami’nin lisanı ta Tebriz’e, Horasan’a kadar işliyor”¹⁰¹⁵ der ve dil ve yazı konularında meselenin bu yönünün düşünülmesi gerektiğini söyler.

¹⁰¹¹ Gaspıralı, “Dil Sadeliği”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 37, 38.

¹⁰¹² Gaspıralı, “Osmanlıca ve Sade Türkçe [-2-] Ahiri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 39.

¹⁰¹³ Gaspıralı, “Lisan-ı Türkî Şiveleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 29, 30.

¹⁰¹⁴ Bilâd-ı Selâse: Eskiden İstanbul, Edirne ve Bursa’ya verilen isim. Burada parantez içindeki ifade ve soru işareti yazara aittir. Herhâlde “üç şehir”in nereleri olduğunu tam olarak bilemiyordu. (Kitabı hazırlayanın notu.)

¹⁰¹⁵ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 50.

Gaspıralı'ya göre Osmanlıcanın sadeleştirilmesini gerektiren bir diğer önemli konu Osmanlı tebası olan diğer milletlerin de Türkçeyi öğrenmek zorunda olmalarıdır:¹⁰¹⁶

En eski Osmanlı olan “Türklerden” maada Devlet-i Osmaniye 'ye tâbi bunca akvam-ı saire (diğer halklar) vardır bunların lisan-ı hâkimeyi tahsilleri (hâkim dili öğrenmeleri) farzdır. Hâlbuki bu farzın edası (yerine getirilmesi) için uzun senelerce Arabistan çöllerinde ve İran gül bahçelerinde dolaşmak lâzım olursa iş bozulur...

İsmail Gaspıralı dil ve anlatımda güzelliği ön planda tutarak bunu sağlamak için yabancı dilden alınan kelimelerin kullanılmasının ve dilin sadeliğinin bozulmasının o dilin öğrenilmesini de zorlaştırdığını düşünür. Bu nedenle Osmanlıyı oluşturan çeşitli halkların yaşadıkları ülkenin resmî dilini öğrenmeleri için Osmanlıcanın sadeleştirilmesi gerektiğini söyler. Ona göre bu, edebî ve siyasî anlamda önemli bir konudur:¹⁰¹⁷

Letafet letafet ama, lisandan bazı sair istifadeler de aranmalıdır. Devlet-i Aliye (Osmanlı Devleti) muhtelif cins akvamdan (çeşitli soylardan gelen halklardan) ibarettir. Cümlesinin lisan-ı resmîsi (hepsinin resmî dili) Osmanlı olduğu hâlde (için) cümlesince (hepsi tarafından) bilinmesi farz derecededir. Bu farzın edası (yerine getirilmesi) lisanın sadeliğine tavakkuf eder (bağlıdır). Eğer Lazlara, Gürcülere, Kürtlere, Arnavutlara, Irak ve Şam Araplarına “Osmanlı lisanını” tahsil ettirmek (okutmak, öğretmek), bildirmek lâzım ise (Evet, lâzımdır) bu lisanın sadeleştirilmesi, edebiyat ve siyaset nazarlarından icap edeceği aşîkârdır.

Buradan İsmail Gaspıralı'nın Türklerin birliğinin yanında Osmanlı devletinin bütünlüğünün korunması için de dilin sadeleşmesini önemli gördüğünü anlıyoruz.

İsmail Gaspıralı Türk halkları arasında ortak bir dil oluşturulmasının yanında ortak yazım kurallarının olması gereğinden de söz eder. “İstanbul Gazeteleri”¹⁰¹⁸ makalesinde Türk dilinin kabul edilmiş kurallara bağlı olmadığını, herkesin gelişigüzel söyleyip yazdığını anlatır. “İstanbul yazıcılarının ve kâtiplerinin”¹⁰¹⁹ Türkçeyi unutmuş olduklarını, Anadolu kaba Türkleri tarafından onların dilinin kolaylıkla anlaşılmadığını söyler ve “ımlâ ve lisan-ı kavmî meselesinde, Osmanlılara tâbi bulunan Ermeni, Rum ve sair akvam”¹⁰²⁰ ın sahiplerini geçtiğini ifade eder.

¹⁰¹⁶ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 46.

¹⁰¹⁷ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 50, 51.

¹⁰¹⁸ Gaspıralı, “İstanbul Gazeteleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 30.

¹⁰¹⁹ Gaspıralı, “İstanbul Gazeteleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 31.

¹⁰²⁰ Gaspıralı, “İstanbul Gazeteleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 31.

Gaspıralı imla kurallarının belirlenmesini Osmanlıca'nın yazımının kolay öğrenilmesi için gerekli görür. Arapça ve Farsça kelime ve tamlamaların çokluğu ve bu iki dilin gramerinin hakimiyeti nedeniyle Osmanlıca'yı doğru yazmak zordur. Ayrıca yazılanları Türk halkı anlayamamaktadır. “İmlâ Bahsi”¹⁰²¹ başlıklı yazısında Osmanlı gazetelerinde “lisan ve imlâyı sadeleştirmek, Türkleştirmek”¹⁰²² Osmanlıca'nın şimdiki güzelliğine ve birkaç asırdır kaydettiği ilerlemeye zarar vereceğinden Osmanlıca'nın muhafaza edilmesine dair düşünceler yer aldığını belirtir. Bu düşüncelere karşı İsmail Gaspıralı Osmanlıca'nın Türk şivelerinin içinde en büyüğü olduğunu, edebiyat bakımından da en ileri seviyede bulunduğunu söyler. Bu durumda bu şivenin korunmasından, ıslahından ya da sadeleştirilmesinden söz ederken Türkçeyi mükemmel bilmek gerektiğini düşünür. “Bunu bilen pek azdır; belki yoktur”¹⁰²³ diyerek Türkçenin gelişmiş ve işlenmiş bir şivesi olan Osmanlıca'yla ilgili bir görüş belirtmek isteyenlerin Türkçeyi çok iyi bilmeleri gerektiğine dikkat çeker.

Dil konusunda mevcut problemlere dikkat çeken İsmail Gaspıralı bu problemlere çözüm önerileri de sunar. Türkçenin bir sözlüğünün olmaması sıkça dile getirdiği bir konudur. 1888’de yazdığı “Lisan-ı Türkî Şiveleri” makalesinde dili sadeleştirme çalışmalarının geç kaldığını ve Türkçe’nin bir sözlüğü olmamasının bu çalışmaları zorlaştırdığını söyler.¹⁰²⁴

Geçrek (oldukça geç) davranılmış ise de lisan için tarık-ı selamet (kurtuluş yolu) bulunmuştur; ama meseleyi hâletmek zorluğa kaldı. Çünkü, Türkler, Türkçe'yi unutmuşlar ve Arabî, Farsî, Fransevî, İngilizî ve gayri lügatlere malik (sahip) oldukları hâlde, Türkî olarak bir lügat (sözlük) kitabı yoktur. Merhum Ahmet Vefik Paşa'nın Lehce-i Osmanî'si, kamus-ı Türkî makamını (Türkçe sözlük yerini) tutamaz.

Bunun yanında Türkçenin önemli birçok kaynağı yoktur ve bunlar olmadığı sürece dil ve yazı ile ilgili meselelerde bir sonuca ulaşmanın mümkün olmaz. Dille ilgili bütün meseleleri çözmek, dilin sadeleşmesini sağlamak için dilin bir sözlüğünün olması ve bununla ilgili özel bir kurumun bulunması gerekmektedir.¹⁰²⁵

¹⁰²¹ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 48-50.

¹⁰²² Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 48-50.

¹⁰²³ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 48-50.

¹⁰²⁴ Gaspıralı, “Lisan-ı Türkî Şiveleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 28.

¹⁰²⁵ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 50.

Elde her türlü lüğatimiz var, lüğat-ı Türkî (Türkçe sözlük) yoktur. Elde her türlü (ta Bulgarcaya kadar) sarf ve nahvler (gramer kitapları) vardır, sarf ve nahv-i Türkî (Türk dilinin şekil ve cümle bilgisi) yoktur. ... Bu hâlde lisan ve imlâ bahislerinden başlıca bir netice hasıl olur, zannedemem. Hâlbuki mesele pek büyüktür, mühimdir; hallolunabilirse semeredar (verimli) olacaktır. Lisanı lüzumsuz lüğat-ı ecnebiyeden (yabancı kelimelerden) kurtarmak ve imlâsını kararlaştırmak için encümen-i mahsus lâzımdır (özel bir kurum gereklidir) ki bu da meydanda yoktur.

Bir başka makalesinde dilin mutlaka sadeleşmesini, bir sınıfın dili değil herkesin ortak dili olması için önce Türkçe sözlük oluşturulmasını sonra da şu kuralların uygulanmasını söyler:¹⁰²⁶

- 1) *Türkçesi bulunduğça ecnebiden lüğat almamalıdır;*
- 2) *Eskiden dilimize kabul olunmuş ve Türkleşmiş lüğatleri (kelimeleri) Türk kavaidine tâbi etmelidir (Türkçe'nin kurallarına uydurmalı);*
- 3) *Türkçesi bulunmadığı hâlde Arabiden (Arapçadan) alıp kavaidine tâbi ederek Türkleştirmeli.*

Bazı yazar ve gazetecilerin Osmanlı şivesini ulusallaştırmak amacıyla sadeleştirme fikrine kapılmışlardır. Ancak İsmail Bey Türk ulemasından kurulmuş olan bir meclis tarafından hazırlanacak Türkçe sözlük olmadan sadeleşmenin mümkün olmayacağını düşünür:¹⁰²⁷

... en iptida (ilk önce) bir kamus-ı Türkî kesp etmek zaruridir (bir Türkçe sözlüğü çalışıp ortaya koymak kaçınılmazdır). Bu ise Türk ulemasından (âlimlerinden) kurulmuş büyük meclise bağlıdır. Mürüvvet nam gazete, akademi yani kavmi olarak ulema ve üdeba (ulusal bilim adamları ve yazarlar -ulusal akademi-) meclisi açılmasını münasip gördüğü haklıdır.

Türkçede nazik durumları ve manevî duyguları anlatmaya yeterli kelimeler bulunmadığı için Arapça ve Farsça tamlamalar olmadıkça “lisan da lisan olmuyor” diyenlere “Belki böyledir; ama, hâlâ bu zamana kadar Türk diline mahsus bir lüğatimiz olmadığı hâlde bu kadar kestirici bir hükmetmeye (kesin hüküm vermeye) hakkımız yoktur, zannederim; Türkçeyi mükemmel bilen kimdir?” diye cevap verir.¹⁰²⁸

Osmanlı devletine tâbi olan Ermeni, Rum ve diğer milletler dil ve edebiyat alanında Osmanlıları geçtiğine dikkat çeken İsmail Gaspıralı, Türkiye’de her türlü

¹⁰²⁶ Gaspıralı, “Diğer Cevap”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 41

¹⁰²⁷ Gaspıralı, “İstanbul Gazeteleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 31, 32.

¹⁰²⁸ Gaspıralı, “Diğer Cevap”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 44, 45.

edebiyatın ve dilin var olduğunu, Türk edebiyatının ve Türkçenin ise bulunmadığını söyler ve sözü Türkçenin bir sözlüğünün olmamasına getirir:¹⁰²⁹

Arabî, Farsî, Fransevî ve gayri lûgat kitapları meydandadır; lûgat-ı Türkî (Türkçe sözlük) bulunmaz! Gerçi merhum ve meşhur Ahmet Vefik Paşa'nın Lehce-i Osmanî'si bar; lâkin bu kitap, kavmî ve Türkî lûgat makamını tutabilecek eser değildir.

Bu durumda İsmail Gaspıralı Türkçe ile ilgili yapılacak her türlü çalışma için öncelikle Türkçenin bir sözlüğünün olmasını gerekli görmektedir. Türkçenin sözlüğünün yanında yazım kurallarının belirlenmesi gerekmektedir. Bu çalışmaları dil konusunda yeterli bilgiye sahip bilim adamlarından oluşan bir kurul gerçekleştirebilir.

İsmail Gaspıralı eğitim dilinin de Türkçe olması gerektiğini ısrarla söyler. Ana dilde eğitimin ilerlemesi, okulların açılması izin ve para açısından mümkün olsa da ortak edebî dil olmadıkça bunların yürütülmesini mümkün görmez. Gazetelerde kullanılan dilin birbirinden ayrı olmasına dikkat çekerek “İlmü’l-arz, ilm-i servet, hikmet-i tabiiye, kimya, hendese ve cebir, hukuk-ı milel ve düvel (jeoloji, iktisat, fizik, kimya, geometri ve cebir, ulusal ve uluslararası hukuk) vesaire kaysı (hangi) gazetemizin ‘lisanı’ ile ders edilecek (okutulacak)?”¹⁰³⁰ diye sorar. Edebiyatın ve basının henüz çocukluk döneminde bulunduğunu, ıstılaha ve yeni kelimelere ihtiyacı olduğunu, bunları Osmanlıca, Farsça ve Arapça’dan almak gerektiğini düşünür. Bunlar halledilmedikçe Türkçe eğitimin de zor olacağını söyler. Bu nedenle ortak edebi dilin temelini oluşturmak için yazarların acele çalışmalarını ister.¹⁰³¹

İsmail Gaspıralı Türklerle aynı durumda olan diğer milletlerin ortak edebî dil sayesinde tek bir millet olmayı başardıklarını söyler. Ermenilerin, Gürcülerin, Letonyalıların nüfuzlarının edebiyatları sayesinde olduğunu; Finlandiya ve Polonya’nın özerkliklerinin yarısı tarihlerinin, yarısı edebiyatlarının sayesinde olduğunu söyler. Tarih ve edebiyatlarının temeli ise “lisan-ı edebiyeleri”dir.¹⁰³² Ortak edebî dil konusunda Arapların, Rusların ve Almanların da Türkler gibi mahallî şiveleri olduğunu ama ortak edebî dilleri olduğu için edebiyatta, bilimde ve eğitimde ortak dil kullandıklarını yazar.

¹⁰²⁹ Gaspıralı, “İstanbul Gazeteleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 31.

¹⁰³⁰ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s.105.

¹⁰³¹ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 117.

¹⁰³² Gaspıralı, “Refiklerime Açık Mektup”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 118.

Ona göre Türklerin de bunu gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bu konuda şimdilik gazetelerdeki ufak tefek ayrılıklara tahammül edilebileceğini, “İleride umumî tahsil günlerinde mektep ve ders kitapları”¹⁰³³ ile bu sorunun çözülebileceğini düşünür. “Lisan Meselesi [-1-]”¹⁰³⁴ makalesinde de Türk şiveleri arasındaki farkın kaldırılması ile ilgili olarak Rus, Alman, İtalyan, Arap gibi diğer milletlerin de farklı şivelere sahip olmalarına rağmen edebî dili dedikleri ortak bir yazı dili kullandıklarını ve bu meseleyi böyle hallettiklerini anlatır.

İsmail Gaspıralı’nın Türklerle aynı durumda olan Rus, Alman, İtalyan, Arapların ortak edebî dil sayesinde tek bir millet olmayı başardıklarına dikkat çekmesi bilinçli bir davranıştır. 17. yy.’da Alman eğitimci Wolfgang Ratke’nin okullarda öğretimin ana dilde olması yolundaki çalışmaları “millî dilde eğitimle millî birlik ve duygunun geliştirilmesi arasındaki bağın fark edilmesini”¹⁰³⁵ sağlar. Bu bilinç zamanla bütün Avrupa’ya yayılır. Paris’te bulunduğu yıllarda Avrupa’daki gelişmeleri yakından gözlemleme, inceleme imkânı bulan ve halkının cehaletten kurtulması, birlik olması için çareler arayan, okuyan, araştıran İsmail Gaspıralı’nın Avrupa’daki çalışmaları örnek göstermesi tesadüf değildir.

“Can ya ki Dil Meselesi [-1-]” makalesinde elli milyonluk Türk milletinin farklı şivelerle konuşmasına rağmen dillerinin bir olduğunu tekrar vurgulayarak eğitimin ilerlemesi için ortak bir yazı ve edebiyat dili oluşturmak için çalışılması gerektiğini söyler.¹⁰³⁶

Elli milyonluk Türk kavminin vilâyet vilâyet şiveleri (nareçiya)¹⁰³⁷ telaffuzda (pronons) tefavütleri (söyleyişte farklılıkları) var ise de hasıl[ı] (kısacası) lisanları birdir. Binaenaleyh (bundan dolayı) bu kavim-i necibin (bu soylu halkın) umumî lisan-ı edebiyeye (ortak edebî dile) hakkı olduğundan maada (başka) dünyada yaşamak istiyor ise her şeyden ziyade ve her şeyden evvel ittihad-ı lisana (dili birleştirmeğe) çalışmalıdır.

Arslan gibi milletimizin başına gelen felâketler ve zaaf, her su boyunda bir han ya emire tâbi bulunduğu değildir; her su boyunda bir şive kullanıp şimdiye kadar umumî lisan-ı kitabet, lisan-ı edeb vücuda getirmekte (ortak yazı ve edebiyat dili oluşturmakta) ettiği gaflettir.

¹⁰³³ Gaspıralı, “Refiklerime Açık Mektup”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 115.

¹⁰³⁴ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-1-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s.74.

¹⁰³⁵ Türkyılmaz, s. 18.

¹⁰³⁶ Gaspıralı, “Can ya ki Dil Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 121.

¹⁰³⁷ Parantez içinde aynı puntuyla yazılan açıklamalar İsmail Gaspıralı’ya aittir.

Buradan da anlaşılacağı gibi İsmail Gaspıralı'ya göre Türk kavimleri dünyada varlıklarını sürdürmek istiyorlarsa ortak edebiyat ve yazı dili oluşturmalıdır. Millet olma bilinci ancak ortak bir edebiyat ve yazı dili sayesinde gerçekleşebilir. Bu sayede verilecek eğitimle elde edilecek bilimle milletin birlikte hareket etmesi ve kalkınması mümkündür, aksi halde yok olmaya mahkûmdur.

Gaspıralı ana dilde eğitimle ilgili her türlü hazırlığın yapılması, eğitimde ana dili olarak mahalli şivelerin kullanılmasına izin verilmemesi konularında da uyarıcı yazılar yazar. Duma'nın Eğitim komisyonunda görüşülen genel eğitim kanun teklifi tamamlanıp Duma'ya verilmiştir. Buna göre açılacak okullarda Rus olmayanların ilk iki sene “ana diline müracaat etmeğe”¹⁰³⁸ izin verileceğini belirten İsmail Gaspıralı bunun aslında edebî dile avam diline müraccat edileceği anlamına geldiğini söyler. Bunun yanında “Maarif Nezareti'nin tertip edip Ministrler Meclisi'ne takdim ettiği (Bakanlar Kurulu'na sunduğu) ‘Hususî Mektepler’ nizamnamesinde”¹⁰³⁹ Rus olmayanlara ait olan ilkokullarda eğitimin ana dilde olmasının mümkün olması durumunda ders kitaplarının hepsinin hükûmet tarafından onaylanması şart koşulmuştur.¹⁰⁴⁰ Bu tasarıların sonucu olarak Türklerin okullarında kullandıkları alfabeler, okuma kitapları ve diğer kitapların içeriğinin gözden geçirilmekte olduğunu belirten İsmail Gaspıralı, hükûmetin yapması gerekeni yaptığını belirtir. Buna karşın Türklerin neler yaptığını sorgular. Yarın için gerekli ders kitaplarının hazırlanması, dil, şive konusunda bir fikirde olunması, ana dili ile yani edebi olmayan, işlenmeyen, kaba lisan ile adamakıllı ders verilemeyeceğinin tartışılması konularını gündeme getirir. “Kitap ve Dil Meselesi”¹⁰⁴¹, “Çağatay Dili”¹⁰⁴², “İslah-ı Huruf”¹⁰⁴³, “İmlâ Meselesi”¹⁰⁴⁴ vb. yazılarında bu konulara değinir.

Beş altı seneden beri yeni hayatlar, hayali gelişmeler ile uğraşmayıp “maîşet-i milliyemizin (millî hayatımızın) yalnız lisan ve mektep işi ile uğraş[ıl]mış olsa idi”¹⁰⁴⁵ belki bugün hayati mesele olan dil meselesinin halledilebilir bir duruma gelmiş olacağını

¹⁰³⁸ Gaspıralı, “Kitap ve Dil”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 149.

¹⁰³⁹ Gaspıralı, “Kitap ve Dil”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 149.

¹⁰⁴⁰ Gaspıralı, “Kitap ve Dil”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 149.

¹⁰⁴¹ Gaspıralı, “Kitap ve Dil”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 149.

¹⁰⁴² Gaspıralı, “Çağatay Dili”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 156.

¹⁰⁴³ Gaspıralı, “İslah-ı Huruf”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 164.

¹⁰⁴⁴ Gaspıralı, “İmlâ Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 165.

¹⁰⁴⁵ Gaspıralı, “Kitap ve Dil”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 150.

belirtir. “Vakit geçti; lâkin bitmedi” diyerek o günden itibaren işe başlamanın faydalı olacağını düşünür ve yapılması gerekenleri sıralar:¹⁰⁴⁶

Fikrimizi ikdam (düşüncemizi devamlı çalışmaya) ve himmete, akçamızı, kişilerimizi, lisan-ı mektep ile (okul, eğitim diliyle) idare-i şer’iyemiz umurunun ıslahına (şer’i işler Dairesi’nin işlerinin düzeltilmesine) vermeli.

Gaspıralı’nın milletine inancı her zaman tamdır. Ona göre bir süre sonra Türklerin göstereceği çalışmayla diğer milletlerden aşağı kalmayacaktır. Millet şimdilik milli aydınları, milli işler için çalışacak işçilerini beklemektedir ve “Bunlar tabii vücut bulacaktır”¹⁰⁴⁷. Okullar, eğitim ve yayınlanan eserler konusunda da aynı şekilde iyimser davranmakta, yapılan işlerin gelecek için ümit verdiğini düşünmektedir:¹⁰⁴⁸

Edebiyat-ı cedidemizin (yeni edebiyatımızın) ilk destesini teşkil edecek 500 kadar kütüp ve resail-i fenniye ve edebiye (kitaplar, edebî ve fennî risaleler) neşredilmiştir ve bunların da bir miktarı edebî Türk lisanıyla yazılmıştır ve okunmaktadır (okunmaktadır).

İsmail Gaspıralı her yörede konuşulan mahalli dilin yazıda kullanılmasının yazı dilinde ayrılığa sebep olacağı gibi edebî dilin oluşmasına ve basılan eserlerin her yörede okunmasına da engel olacağını düşünür. Rusya’da Türkçe basılan kitap ve dergilerin sayısının artmasına rağmen bunların yeterince yayılmadığını, kitapçılık işinin ilerlemediğini söyleyerek bunun nedenleri üzerinde durduğu “Kitap ve Kitapçılık” makalesinde de basılan eserlerin her yerde yayılması için yazarların ve kitap tercüme edenlerin sokak diline yer vermeyip “edebî Türk dili”¹⁰⁴⁹ ile yazmalarının önemi üzerinde durur:¹⁰⁵⁰

Lisan birliği pek mühim bir şey olduğu herkese malûmdur. Bir kavmin (halkın, milletin) edebî lisanı yok ise; özü de yoktur. Edebî, umumî lisana malik (sahip) olmayan kavim maarifte, irfanda hiç terakki edemez; ama, edebî lisan münteşir oldukça kitapçılık kavileşip (güçlenip) kuvvet alır ve okuyanların miktarı yüzer yüzer artar. İş ve maarif terakki eder. Kavim için lisan can ve ruhtur.

¹⁰⁴⁶ Gaspıralı, “Kitap ve Dil”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 150.

¹⁰⁴⁷ Gaspıralı, “Efendiler, Lisan Gerek Lisan!”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 131, 132.

¹⁰⁴⁸ Gaspıralı, “Efendiler, Lisan Gerek Lisan!”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 131, 132.

¹⁰⁴⁹ Gaspıralı, “Kitap ve Kitapçılık”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 73, 74.

¹⁰⁵⁰ Gaspıralı, “Kitap ve Kitapçılık”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 73, 74.

Nur gazetesinde Ataullah Efendi'nin "Tatarca mı, Türkçe mi yazalım?"¹⁰⁵¹ sorusuna cevaben İsmail Gaspıralı Ataullah Efendi'nin "eski Tatarca" olarak adlandırdığı dilin ne olduğunu sorgular. "*Bedevam, Tabirname, Yıldızname, Fal Kitabı*"¹⁰⁵² gibi edebî niteliği olmayan, sokak dili ile yazılan kitaplardan başka Tatarca yazılmış kitap göremediğini söyler. Tatar dili adında bir dili tarihi kaynaklarda da göremediğini söyleyerek aydın insanların açtığı yoldan ilerlemenin daha iyi olacağını belirtir.¹⁰⁵³ İsmail Gaspıralı'ya göre sokakta sıradan insanların konuştuğu dil ortak dil için uygun değildir. "Lisan ve Mesuliyet"¹⁰⁵⁴ makalesinde de benzer konulara değinir. Genel olarak "Türk evlâdı olan Rusya Müslümanlarının diyar be diyar (ülkeden ülkeye) 'mahallî şiveler' ile"¹⁰⁵⁵ konuştuklarını, Rusların ve diğer halkların da aynı durumda olmalarına rağmen "neşr-i maarif", "hizmet-i milliye" ve "temin-i istikbal"¹⁰⁵⁶ için ayrı diller oluşturma çabasında olmadıklarını, tam tersine dâhi yazarlar bir yana, en sıradan, en sade bir yazarın hatta vilâyet veya köy yazarlarının, edebî lisan ile yazmaya çalıştıklarını belirtir. Türk yazarlarının ise bu kuralın dışında davrandıklarını üzüntüyle söyler. Edebiyat eğitimi almamış, kendi millî dilinin gramerini öğrenmemiş yazar ve edebiyatçıları bu konuda mazur gördüğünü de belirtir. Ama edebî dili ve dilin kurallarını bilen yazarların "tahsil ve terbiye ve lisan-ı edebîye muhtaç olan avamı"¹⁰⁵⁷ taklit ederek yazmalarını eleştirerek onların gelecekte edebiyat eleştirmenleri tarafından "cinayât-ı edebiye"¹⁰⁵⁸ ile suçlanacaklarını söyler. O dönem yazarlarını biri Rusça düşünüp Türkçe sözlerle yazanlar, diğeri de edebiyat dilini avam diline çevirenler olarak iki kısma ayırır ve birinci kısımdakilerin ellerinden geleni yaptığını söyleyerek onların hoş görülebileceğini söyler. Ancak diğerlerinin "sağı çü[r]üğe, altını bakıra"¹⁰⁵⁹ dönüştürdüklerini ve yaptıklarından sorumlu olduğunu belirtir. Her yazarın kendine özgü yazım ve dil kuralları varmış gibi yazmasına "İmlâsız, kaidesiz kalan; bîçare, bîkes (sahipsiz) 'lisandır'"¹⁰⁶⁰ diye tepki

¹⁰⁵¹ Gaspıralı, "Lisan Meselesi [-1-]", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, ss. 78-80

¹⁰⁵² Gaspıralı, "Lisan Meselesi [-1-]", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, ss. 78-80

¹⁰⁵³ Gaspıralı, "Lisan Meselesi [-1-]", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, ss. 78-80

¹⁰⁵⁴ Gaspıralı, "Lisan ve Mesuliyet", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 137, 138.

¹⁰⁵⁵ Gaspıralı, "Lisan ve Mesuliyet", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 137, 138.

¹⁰⁵⁶ Gaspıralı, "Lisan ve Mesuliyet", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 137, 138.

¹⁰⁵⁷ Gaspıralı, "Lisan ve Mesuliyet", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 137, 138.

¹⁰⁵⁸ Gaspıralı, "Lisan ve Mesuliyet", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 137, 138.

¹⁰⁵⁹ Gaspıralı, "Lisan ve Mesuliyet", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 139.

¹⁰⁶⁰ Gaspıralı, "Lisan ve Mesuliyet", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 139.

gösterir. Edebî dili bilen yazarların bilgiyi çokça yaymak ve okuyanları uyandırıp kendi tarafına çekmek amacıyla halk şivelerini kullanmalarını doğal ve haklı sebepler olarak görür. Ancak bundan elde edilecek yararın oluşacak zararı karşılamayacağını; bu yanlışın sonucunda “koca bir milletin lisansız, imlâsız, kaidesiz bir hâlde”¹⁰⁶¹ kaldığını söyler.

“Efendiler, Lisan Gerek Lisan!” başlıklı yazısında Rusya Türklerinin yeni edebiyatından bazı eserlerin İstanbul’da satışa sunulması üzerine buna memnun olduğunu, ama bu eserlerin çoğunun cahil kalemıyla karalanmış ve sokak diliyle yazılmış olmalarının onların kıymet kazanmalarına engel olacağını söyler. “Her yılga (dere) boyunda bir han, her su boyunda başka bir siyaset”¹⁰⁶² milletlerin harap ve zayıf olmalarına sebep gibi “her muharririn başka bir şiveye, her kalemin başka bir kaideye çalışması”¹⁰⁶³’nın geleceğe, edebiyata set çekeceğini belirterek tek bir dil etrafında birlik olmayan milletin, “bir kanadı buzlu denizde donup kalmaya, diğer kanadı ateşte kavrulup kül olmaya, savrulmaya mahkûmdur”¹⁰⁶⁴ der. Gaspıralı’ya göre edebiyat ve bilim bakımından halk, okumuşlara tâbi olmalıdır.¹⁰⁶⁵

Birçok hususâtta (konularda, işlerde) avamın, halkın, hakkı büyüktür, mukaddestir; lâkin, ulûm ve edebiyat cihetinde avam (bilimler ve “edebiyat” bakımından cahil halkın), âlimlere ve ediplere tâbi olmak ile ıslah ve terakki yolları açılır.

İsmail Gaspıralı Türk dünyasında yayımlanan farklı gazetelerin kullandıkları dil hakkında görüşler, eleştiriler yazmış, böylece onlara yol göstermiş, onları ortak edebî dil konusunda bilinçlendirmeye çalışmıştır. 1905 ihtilâlinden sonra Rusya’da siyasi baskının azalması nedeniyle Türkler arasında gazete faaliyetleri artar. İsmail Gaspıralı bu duruma sevinmekle birlikte her birinin “başka bir imlâ, başka bir usul-i ifade (anlatım yolu)” tutmasından endişelidir. Japonya örneğini vererek adalarda yaşayan halkın farklı şiveler konuşmasına rağmen gazeteci ve yazarlarının “lisan birleştirmekten” işe başladıklarını, böylece “milletin fikirlerini, niyetlerini ve işini birleştirdiklerini anlatır ve “Çünkü lisan ve edebiyat birliği, sair cümle birliklerin esası ve negizidir (diğer bütün birliklerin esası ve temelidir)” der.¹⁰⁶⁶ “Dinimiz, dilimiz, fikrimiz ve işimiz birdir” cümlesiyle başladığı

¹⁰⁶¹ Gaspıralı, “Lisan ve Mesuliyet”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 139.

¹⁰⁶² Gaspıralı, “Efendiler, Lisan Gerek Lisan!”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 158, 159.

¹⁰⁶³ Gaspıralı, “Efendiler, Lisan Gerek Lisan!”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 158, 159.

¹⁰⁶⁴ Gaspıralı, “Efendiler, Lisan Gerek Lisan!”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 158, 159.

¹⁰⁶⁵ Gaspıralı, “Efendiler, Lisan Gerek Lisan!”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 160.

¹⁰⁶⁶ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 99.

“Bizim Matbuat” başlıklı yazısında *Tercüman* gazetesinin ortaya çıktığı günden beri üstü kapalı veya açık bir şekilde, “nihayetsiz büyük ve uluğ bir şey”¹⁰⁶⁷ olan “bir” ve “birlik” meselesini anlattığını söyler. *Nur* gazetesi yazarının, “Kayyum Nasırîler, Şıhabüddin Mercanîler”¹⁰⁶⁸den beri terk edilen sokak dilini yazılarında kullanarak buna Tatar dili demesi ve bu konuyla ilgili çeşitli yazılar kaleme alması üzerine tekrar dil meselesini ele aldığını belirten Gaspıralı bu konunun sadece edebî bir mesele olmadığına, “içtimaî ve siyasî” önemi olduğuna dikkat çeker:¹⁰⁶⁹

Til meselesi yalnız bir “edebî” mesele değildir. Belki daha ziyade içtimaî, siyasîdir. ... “Yek lisan-ı edebiyesi” (tek edebî dili) olmayan kavim ve millet, 5-10 değil, hatta 100 milyon can olursa (olsa bile) heyet ve millet olamıyor.

Kazan’da çıkan *Yıldız*¹⁰⁷⁰ gazetesinin birinci nüshasında “Kazan tilinde atnada (haftada) bir kazet (gazete)”¹⁰⁷¹ çıkaracağını yazması ile ilgili olarak “Muhterem refikim, Kazan tili, Bahçesaray tili, Bakû tili, Kızılyar tili yoktur; cümlemizin tili bir tildir”¹⁰⁷² diyerek Türk halklarının dilinin bir olduğu konusuna vurgu yapar. “Til Bahsi”¹⁰⁷³ makalesinde de *Yıldız*, *Nur*, *Fikir* gazetelerinin dilini değerlendiren Gaspıralı *Nur* yazarının dil ve üslubunun ilk sayıya göre çok geliştiğini; *Yıldız* ve *Fikir* yazarlarının ise dil bilgisi konusunda cahil halkın söyleyişine uymalarının dışında *Tercüman*’daki dilden farklı bir dil kullanmadıklarını memnuniyetle belirtir. *Hayat* gazetesinin bir yıllık nüshalarının ciltletilerek kendisine hediye olarak gönderilmesine teşekkür etmek için yazdığı “Açık Mektup”¹⁰⁷⁴ başlıklı yazısında da dil konusuna değinen İsmail Gaspıralı, 25 seneden beri dil konusunda yazdığını, yol açmak için çalıştığını anlatır. 25 senedir meslek arkadaşı beklediğini söyleyen Gaspıralı *Hayat*’ın yayımlanmasının ona teselli olduğunu belirterek aynı ülküye sahip yeni bir gazetenin ortaya çıkmasının önemini vurgular. “Azad Refikimize Açık Mektup”¹⁰⁷⁵ makalesinde de *Nur*, *Azad* gazetelerinin

¹⁰⁶⁷ Gaspıralı, “Bizim Matbuat”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 91.

¹⁰⁶⁸ Gaspıralı, “Bizim Matbuat”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 91.

¹⁰⁶⁹ Gaspıralı, “Bizim Matbuat”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 91.

¹⁰⁷⁰ *Yıldız (Yıldız)*: 1906-1918 arasında Kazan’da Ahmet Hadi Maksudî tarafından çıkartılan siyasî, içtimaî ve edebî gazete. (Kitabı hazırlayanın notu.)

¹⁰⁷¹ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 92.

¹⁰⁷² Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 92.

¹⁰⁷³ Gaspıralı, “Til Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 94.

¹⁰⁷⁴ Gaspıralı, “Til Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, ss. 95-99.

¹⁰⁷⁵ Gaspıralı, “Azad Refikimize Açık Mektup”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 99.

yazılarını ele alır. Daha önce kendisinin, *Nur* gazetesinin ilk 3 nüshasının dilini millî edebiyata uygun bulmadığını yazdığını hatırlatır ve artık *Nur*'un anlatım tarzının epey düzeldiğini yazar. *Azad* gazetesinde çıkan “Meşrute-i Germaniya”¹⁰⁷⁶ başlıklı yazının dilini eleştirir. Gazetenin bir dili olması, yazının altına imza atan muharririn bütün yazıları gözden geçirmesi gerektiğini söyler.¹⁰⁷⁷

Kardeşim gazeteyi baştan ayak bir muharrir yazmaz; lâkin, gazetenin malûm bir lisanı olmak ve baş muharrir cümle (baş yazar bütün) yazıları gözden geçirmek şarttır. Gazetenin altında (altında) “naşir ve muharrir” imzasını atmak ile ne edebiyata hizmet edilir, ne millete hayır getirilir. Her bir gazete ve sair eser için en evvel ve en ziyade “dil”, “lisan” gerektir.

İsmail Gaspıralı Rusya Türklerine Osmanlı'daki basın yayın faaliyetlerini örnek göstererek bütün Türkleri aynı ülküde birleştirmek için çalışmıştır. Bu konuda kendisine itiraz edenlere onların Türk soyundan olduğu için kardeş olduklarını hatırlatarak aynı ülküye sahip olmaları gerektiğini anlatır. *Tercüman* gazetesinin Rusya Müslümanlarının matbuatını Türkiye matbuatı ile kıyaslamasına “Türkiye ahalisi ve Türkiye matbuâtı ile Rusya'daki Müslüman ahalisi ve Müslüman matbuâtı arasında hiç bir umumî ve müşterek fiil”¹⁰⁷⁸ olmadığı gerekçesiyle karşı çıkan *Terakki*¹⁰⁷⁹ gazetesine cevaben Osmanlı'da Ermeniler, Rumlar (Grek), Bulgarlar, Türkler, Kürtler, Araplar'ın ayrı halklar olmalarına rağmen bugün, geçmişte ve gelecekte ortak emelleri olunca birleşip kardeş olduklarını söyler ve buna karşın “Azerbaycan, Kırım, Kazan, Maveray-ı Bahr-ı Hazar (Hazar ötesi), Türk-Tatar taifeleri (boyları) zaten kardaş ve ‘Türk ata’nın oğulları oldukları hâlde, kardaş olamazlar mı, bir meslek tutamazlar mı (tek bir yolda yürüyemezler mi)?”¹⁰⁸⁰ diye sorar. Mantıken aynı yolda yürümeleri gerektiğini söyler. “Til, Til, Til” makalesinde de ortak edebî dilin bütün milletlerin yükselmesi ve varlıklarının devamı açısından önemi üzerinde duran Gaspıralı, “Aziz ve mukaddes üç şey vardır ki ne kadar söylene, yazılsa yine azdır ve azdır”¹⁰⁸¹ diyerek bunların din, dil ve ilim olduğunu ve bunlardan dil konusunun her yönden ele alınması gerektiğini belirtir. Gazetelerin birinci sayfasındaki şive ve imlânın

¹⁰⁷⁶ Gaspıralı, “Azad Refikimize Açık Mektup”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 99.

¹⁰⁷⁷ Gaspıralı, “Azad Refikimize Açık Mektup”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 99.

¹⁰⁷⁸ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 127.

¹⁰⁷⁹ *Terakki*: 1908-1909 yıllarında Bakû'da M. Muhtarov'un imtiyaz sahipliği ve A. Ağaoğlu'nun başyazarlığıyla çıkan bir gazete. (Kitabı hazırlayanın notu.)

¹⁰⁸⁰ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 127.

¹⁰⁸¹ Gaspıralı, “Til Til Til”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 87.

ikinci sayfadan başkaca olmasını eleştirerek gazetelerde “uçitel¹⁰⁸² kalemi, muallim kalemi, edip kalemi”¹⁰⁸³ olmak üzere üç türlü yazı dili şivesinin kullanıldığını işin içinde olanların bildiğini söyler ve ekler.¹⁰⁸⁴

“Efendiler! Türk kalemi hacet, Türk!”

İsmail Gaspıralı gazetelerin ortak edebî dile hizmet etmeleri düşüncesini kendi gazetesinde gerçekleştirmeyi başarmıştır. Gaspıralı’nın 1905’ten sonra başına “Dilde, Fikirde, İşte Birlik”¹⁰⁸⁵ düsturunu eklediği *Tercüman* gazetesi ortak dil konusunda önemli bir örnektir. *Tercüman*’ı okuyanlar farklı yörelerden bile olsalar kolayca anlayabilmektedirler.

Rusya Müslümanları tarafından Rusya’da 1905’ten itibaren düzenlenen kongrelerin ilk birkaç tanesine katılan İsmail Gaspıralı, bu toplantıların hâl diliyle “Umumi ittifak (birlik) ve iş için umumi lisan-ı edebiye lâzım”¹⁰⁸⁶ olduğunu söylediğini belirtir. Bu toplantılara çeşitli bölgelerden *Tercüman* gazetesini okuyup gelmiş olan Türkler birbirleriyle kolayca konuşabildikleri halde mahalli, yerli şiveden başka Türkçe bir şey görmemiş, okumamış olanlarla, Rusça, Fransızca, Almanca, Latince bilen aydın kişiler birbirleriyle Türkçe sohbet edememişlerdir. Gaspıralı, bu toplantılarda elde edilen en önemli sonucun ortak dile duyulan ihtiyacın açığa çıkması olduğunu belirtir.¹⁰⁸⁷ “Til ve Lisan Senesi”¹⁰⁸⁸ makalesinde aynı konuya değinerek 23 seneden beri *Tercüman*’ın yazdığı sade, kolay ve açık Türkçe’nin yazı ve toplantı dili konumuna gelmiş olduğunu ancak ortaya çıkan mahallî gazetelerin farklı şivelere yazmaları, yerel kültüre hizmet etmeleri yüzünden ortak edebî dil işinin zaman içinde tecrübeyle belli olacağını söyler. Dil birliği davasından hiçbir zaman vazgeçmeyeceğini belirten İsmail Gaspıralı yaşanan gelişmelerin, milletin eğiliminin de lisan birliği yönünde olduğunu gösterdiğini anlatır.¹⁰⁸⁹ Rusya Müslümanlarının İttifak Partisi toplantılarında da konuşmaların ortak

¹⁰⁸² Uçitel: Rus okullarında okumuş öğretmen, Rusça öğretmeni. (Kitabı hazırlayanın notu.)

¹⁰⁸³ Gaspıralı, “Efendiler, Lisan Gerek Lisan!”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 162.

¹⁰⁸⁴ Gaspıralı, “Efendiler, Lisan Gerek Lisan!”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 162.

¹⁰⁸⁵ Yusuf Akçura *Tercüman*’ın başına “Dile, Fikirde, İşte Birlik” ibaresinin 1905’te ilave edildiğini yazar. Bk. Akçuraoglu, *Türk Yılı 1928*, s. 362. Yavuz Akpınar ise bu düsturun “7 Oktyabr [20 Ekim] 1912 tarihinden itibaren *Tercüman*’ın başlık klişesinin altında” görülmeye başladığını belirtir. Bk. İsmail Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 29.

¹⁰⁸⁶ Gaspıralı, “Til ve Lisan Senesi”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 98.

¹⁰⁸⁷ Gaspıralı, “Til ve Lisan Senesi”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 98.

¹⁰⁸⁸ Gaspıralı, “Til ve Lisan Senesi”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 102, 103.

¹⁰⁸⁹ Gaspıralı, “Til ve Lisan Senesi”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 102.

Türkçe ile yapıldığını, her taraftan gelen halkların bu dil ile anlaşabildiğini, ulusal birlik kararlarının da Türk dili ile yazıldığını söyler. O sene kendi mahallî şivesi veya Tatarca adıyla yazı yazan çoğu gazeteci ve yazarın kısa sürede “Türkleştiği”ni belirtir. Gazetelerin dilinin gittikçe Türkleşmesi, ayrıca yirmi farklı gazete ortaya çıkmasına rağmen *Tercüman*’ın okuyucularının azalmaması, bazı yerlerde artması ona göre dil birliği inancının millet tarafından kesinlikle kabul edilmesinin sonucudur.¹⁰⁹⁰

Tercüman umum milletin tercümanı; lisan-ı Türk, umum milletin lisanı olduğuna şek ve şüphe kalmıyor.

Yaşasın millet! Yaşayacaktır bu millet; çünkü, anladı ki lisan ve til birliği, fikir ve edebiyat birliğini mucip olup (gerektirip) bu ise iş, amel ve hareket birliğini doğurup bais-i necat (kurtuluş sebebi) olacaktır.

Kafkazy’a’da, Türkistan’da, Rusya dahilinde 24 seneden beri Tercüman’ı okup gelenler (okumakta olanlar) yüzlerce var. 10, 15, 20 seneden beri okup gelenler binlerce var... Tevhid-i lisan, ittifak-ı milliye efkârına (ulusal birlik düşüncesine), mekâtîp ve tedris ıslahına (okulların ve eğitimin ıslah edilmesine), büyük ve ciddi hizmet edip gelenler bunlardır. Nasıl demeyelim ki yaşasın Tercümancılar!

Dolayısıyla İsmail Gaspıralı dil birliğini halkın da istediğini ve desteklediğini belirtir. Ona göre halk geri kalmış olmasına rağmen sezgileriyle dil birliğinin milli kurtuluş vesile olacağını bilir.

“Lisan Senesi” makalesinde de gazetelerin dilinin “lisan birliği” yolunda ilerlediğini ve bunun milletin arzusu olduğunu söyler.¹⁰⁹¹

... “her türlü birliğin” birinci esbabından (sebeplerinden) olacak lisan birliği meydan alıyor. Bu hususta sene başı, sene ahiri (sonu) arasında büyük terakki ve tagayyür (ilerleme ve değişme) görülüyor. Milletin murad-ı âliyesi (yüce arzusu) de budur.

“Tataristan’ın her tarafında biraz ‘vatan-ı mahsusa muhabbeti’, yani ‘partikülarizm’ (kendi özelliğini korumaya çalışmak düşüncesi)” olmasına rağmen milletin ruhen yavaş yavaş dil, düşünce, ülkü ve iş birliğine doğru gideceğinden ümitlidir.¹⁰⁹²

Ne için Rusya’nın evlâd-ı Türk’ü (Türkleri) bir mesleğe gelemesinler (bir ülkü etrafında birleşmesinler)? Cümlesine cami, mektep, Türkçe okumak, yazmak lâzım değil mi? Lâzımdır...

¹⁰⁹⁰ Gaspıralı, “Til ve Lisan Senesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 103.

¹⁰⁹¹ Gaspıralı, “Lisan Senesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 106.

¹⁰⁹² Gaspıralı, “Bizlerde Lisan ve Meslek-i Umumî Olabilir mi ya Yok?”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, 136, 137.

Makarya'daki toplantı ve tutanak dilinden kararların toplanıp ilan edildiği mecmuaların diline kadar hepsi Türkçedir. Okullarda da eğitimin üst sınıflarda Türkçeye çevrilmesi kural olarak kabul edilmiştir. Bütün bunlar halkın ortak bir Türkçeyi kullanmak istediğini göstermektedir. Halkın eğilimi ortak bir Türkçe ile anlaşmak yönünde olduğuna göre yazarların, edebiyatçıların, öğretmenlerin de halkın istediği ortak dili kullanmaları gerektiğini düşünür.¹⁰⁹³ Milletin bu kararını yerine getirmeye çalışmak İsmail Gaspıralı'ya göre herkes için “farz-ı ayn-ı edebiyedir, vazife-i siyasiyedir (edebî bir emir ve siyasî görevdir)”.¹⁰⁹⁴

Sonuç olarak İsmail Gaspıralı'ya göre başta Rusya Türkleri olmak üzere bütün dünya Türklerinin birlikte hareket ederek içinde bulundukları geri kalmışlıktan kurtulmalarını, Avrupa medeniyeti seviyesine ulaşmalarını sağlayacak önemli yollardan birisi bütün Türklerin ortak bir edebî dilde birleşmeleridir. Onun ortak edebî dil için sadeleşmiş bir Osmanlı Türkçesini uygun gördüğü anlaşılmaktadır. Bir yandan Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilerek bütün Türkler arasında ortak edebî dil durumuna gelmesi için önerilerde bulunurken diğer yandan Türkçenin, kuralları belirlenmiş bir yazı dilinin olması, bir sözlüğünün oluşturulması gerektiğini de dile getirmiştir. Onun bu çabasının sebebi, başta da belirttiğimiz gibi, farklı coğrafyalarda da yaşasalar bütün Türklerin ortak edebî dille eğitimde ilerlemeleri ve modern bir millete dönüşmeleri böylece fikirde ve işte birlik olmaları düşüncesidir.

2.2. İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı

2.2.1. İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Konusunda Düşüncelerini Oluşturan Sebepler

İsmail Gaspıralı'nın Türk ve Müslüman halkların Avrupa medeniyeti seviyesine ulaşması hususunda üzerinde durduğu konulardan birisi de eğitimidir. İsmail Bey'in eğitime önem vermesi yetiştiği toplumun içinde bulunduğu durumu iyi gözlemlemesinin sonucudur.

¹⁰⁹³ Gaspıralı, “Can ya ki Dil Meselesi [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 123.

¹⁰⁹⁴ Gaspıralı, “Can ya ki Dil Meselesi [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 124.

Daha önce de belirtildiği gibi Rusların Türk illerini işgal etmesinden sonra buralarda uyguladıkları baskılar, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları ile Rusya Müslümanlarının durumu ekonomik, sosyal, kültürel bakımlardan daha da geriye gitmiştir. Özellikle Kırım'da göçlerle oldukça azalmış olan Müslüman Türk nüfusu asimile olma, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır.

18. yüzyılın sonlarına kadar Rus idaresinin siyasî, dinî, ekonomik baskıları, savaşlar, iç karışıklıklar, ağır vergiler yüzünden fakir düşen Müslüman Türkler arasında eğitimin ilerlemesi de mümkün olamamıştır. Abdullah Battal Taymas bu durumu şöyle dile getirir:¹⁰⁹⁵

... Halk fakir düşmüş, dağılmış, miskinlenmiş, umudsuzlanmış idi. Biricik geçisinin vergi için satılmak ihtimalinden korkup titriyen, hayat ağırlığı yüzünden öz yurdundan bezen bir halkın okuma-yazma işlerini düşünmesi, mektep-medrese beslemesi, yazma kitapları çoğaltması kabil midir? İşte, bundan dolayıdır ki, bu halk manevî karanlığa dalmış, uzun zamanlar maddî ve ruhî yoksulluk içinde kıvranmış ve hattâ mazisini (tarihini) de unutmaya başlamış idi.

Gaspıralı, Rusların Osmanlı ve Türkistan Türklerine uyguladığı siyaseti yetiştirme yıllarında öğrenmiş, buna karşı mücadele etmek için halkın cehaletten kurtarılması gerektiği üzerinde durmuştur.¹⁰⁹⁶ İsmail Bey'in eğitim hayatı, içinde yetiştiği sosyal ve siyasal ortam onun eğitim yoluyla Müslüman Türk halkını ayağa kaldırma konusunda nasıl bir birikime sahip olduğunun ipuçlarını verir.

İsmail Gaspıralı önce Akmesic'teki Rus okuluna, iki yıl sonra da önce Vorononej daha sonra Moskova Askerî Okulu'na gider. 1865-1867 yıllarında burada okur. Moskova'da aşırı Slavcı hareketin ileri gelenlerinden gazeteci ve Moskova Slav Hayırseverler Komitesi üyesi olan Mihail Nikiroviç Katkov ile arkadaş olur ve onun sayesinde "Rus milliyetçiliği, liberal ve aşırı politik akımlarını"¹⁰⁹⁷ tanır. Katkov'un etkisiyle Herzen¹⁰⁹⁸, Çernişevski¹⁰⁹⁹, Belinski¹¹⁰⁰ ve Pisarev¹¹⁰¹ gibi fikir adamlarının

¹⁰⁹⁵ Battal-Taymas, Kazan Türkleri, s. 112.

¹⁰⁹⁶ Saray, s. 25.

¹⁰⁹⁷ Kırimer, s. 16, 17. Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, s. 355, 356.

¹⁰⁹⁸ Alexander Herzen: (1812-1870) Rus asıllı filozof, gazeteci ve yazardır.

¹⁰⁹⁹ Nikolay Gavriloviç Çernişevski: (1828-1889) Rus devrimci demokrat, materyalist filozof, eleştirmen ve sosyalist.

¹¹⁰⁰ Vissarion Grigoryeviç Belinski: (1811-1848) Batılılaşmaya eğilimli, milliyetçi Rus yazar ve edebiyat eleştirmenidir. Alexander Herzen, Mihail Bakunin ve diğer eleştirel entelektüellerle iştiraki olmuştur.

¹¹⁰¹ Dimitri İvanoviç Pisarev: (1840-1868) Rus yazar ve edebiyat eleştirmeni.

eserlerini okur. Yaz tatilini Katkov'un evinde geçirir.¹¹⁰² O, Moskova Askerî İdadisindeki öğrencilik yıllarında Slavcılığın önemli bir merkezi olan Moskova'da özellikle Türk düşmanlığına bizzat şahit olmuş, pazar günleri evine gittiği Rus milliyetçisi gazeteci Katkov'un Moskova Gazetesi'nde Türk ve Müslümanlar aleyhine yazdığı yazılar, okul ve çevresindeki Türklere karşı düşmanca tutum onu derinden etkilemiştir.¹¹⁰³ Bütün bunlar İsmail Gaspıralı'yı ilk gençlik yıllarından itibaren halkın kurtuluşu için bir şeyler yapması gerektiği üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Bu düşünceleri içinde ilk sıralarda halkın içinde bulunduğu cehaletten kurtulması, eğitim seviyesinin yükseltilmesi konusu yer alır.

Kendisinin halkının acıklı durumu hakkında derin düşüncelere daldığını, çözüm yolları aradığını onun hayatından izler taşıyan¹¹⁰⁴ *Gündoğdu ve Danyal Bey* hikâyelerinde de okuyoruz. Bu hikâyelerdeki Danyal Bey adındaki genç, milletin varlığını "kara duman gibi kaplamış cehalet kaldırılrsa ve milletin vücudunu uyuz gibi lekelemiş çürük kabuklar"¹¹⁰⁵ yok edilse milletin varlığının taze can bulacağını, güç kazanacağını düşünür ve "Herhâlde men öz ömrüm boyunca fevaid-i milliye ve maarif yolunda gayret etmeliyim..."¹¹⁰⁶ der. İsmail Gaspıralı ömrü boyunca halkına faydalı olmak için çalışmak ve eğitim öğretim yolunda gayret etmek gibi kendisine ait olan düşünceleri hikâyelerin kahramanı Danyal Bey üzerinden aktarmıştır.

İsmail Gaspıralı'nın düşünce dünyasının özeti kabul edebileceğimiz *Bahşesaray Mektupları* ve bunun yeniden işlenmiş, genişletilmiş şekli olan *Rusya Müslümanları* eserinde de onun "Türk-Tatar milletini inkırazdan kurtarmak, bu milleti ayağa kaldırmak"¹¹⁰⁷ konusunda neler yapılabileceği, eğitimle ilgili görüş ve düşünceleri bulunur. Eserin başında Rusların Asya'da Türk-Tatar kavimlerini işgalinden söz eden Gaspıralı, Rus egemenliği altında bulunan Türklerin çokluğuna dikkat çeker:¹¹⁰⁸

... zaten şu anda, Rusya'nın pençesinde aynı dine inanan, aynı dilin lehçelerinde konuşan, aynı sosyal ortama, aynı geleneklere sahip on milyon civarında Türk-Tatar kavminden halkın bulunduğu gerçeğini belirtmek istiyoruz.

¹¹⁰² Devlet, s. 28, 29.

¹¹⁰³ Kırimer, s. 16, 17.; Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, s. 355, 356.

¹¹⁰⁴ Konuyla ilgili bk. Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, s. 357., Togan, "Gaspıralı İsmail Bey", s. 5.

¹¹⁰⁵ Akpınar, "Meyve-i Zaman", *Türk Dünyası*, s. 34.

¹¹⁰⁶ Akpınar, "Meyve-i Zaman", *Türk Dünyası*, s. 34.

¹¹⁰⁷ Kırimer, s. 36.

¹¹⁰⁸ Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 81.

Yazının devamında da Gaspıralı, din ve sosyal hayat açısından “özel ve sağlam” hayat tarzına sahip olan bu halkın mukadderatının toplumun ve devletin ciddi ilgisine lâyık olduğunu düşündüğünü belirtir.

Müslümanların Ruslarla ilişkileri çok kısıtlıdır, iki halk birbirini tanımamaktadır. Müslümanların Rusları tanımamalarının sebebi İslâm dini değil, cahillik ve bilgisizliktir. Ruslardan gördükleri yanlış davranışlar, yapılan yanlış uygulamalar Müslümanların içe kapanmalarına sebep olmaktadır. Rus dilini ve yaşam tarzını bilmeyen Müslümanlar bu sebeple de Rusya’nın problemlerine karşı bilgisiz ve ilgisizdir.¹¹⁰⁹ “Hâkim olan benim, vergilerinizi ödeyin, nasıl istiyorsanız, öylece yaşayın!”¹¹¹⁰ tavrında olan Ruslar da Müslümanları iyi tanımamaktadır. Ruslar Müslümanlarla yakın ilişki kuramamakta, onlarla ilişkileri resmî işlemlerden, “kaza kaymakamı veya köy muhtarı vasıtasıyla ulaştırılan devlet taleplerinden”¹¹¹¹ ve asayişin sağlanmasından ibarettir. Bunun sonucu ise “Müslümanların sosyal ve zihinsel olarak soyutlanması, müthiş bir cehalet, bütün faaliyet alanlarını kaplayan ölümcül hareketsizlik, kendilerinin ve yurtlarının giderek yoksullaşması ve sınırlarda görülen mahvedici göç!”¹¹¹² olmuştur.

Rusya Müslümanları Rusya’nın çıkarlarına ilgi duymamakta, sevinçlerini, dertlerini bilmemektedirler. Rusça bilmemeleri onları Rus düşüncesinden ve edebiyatından soyutlamaktadır.¹¹¹³

Rusya Müslümanları, sanki bütün beşeriyetten kopmuş gibi kendi eski kavramlarının ve hurafelerinin dar ve bunaltıcı ortamında manasız bir hayat sürmektedirler ve rızkları olan bir lokma ekmekten başka kaygıları, karınlarını doyurmaktan başka idealleri yoktur.

İsmail Gaspıralı’ya göre Rus egemenliği Müslümanlara medeniyet bakımından yeni bir şey getirmemiştir. Üstelik Rus egemenliği zamanında Müslümanlar ulaşmış oldukları fikrî gelişmenin daha aşağı seviyesine düşmüşlerdir. Müslümanların daha önceden sahip oldukları ve şimdi harap olmuş olan eserleri bile onların bir zamanlar “yazabildiklerine; güzel konuşabildiklerine; yüksek seviyede zihnî faaliyet gerektiren

¹¹⁰⁹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 100, 101.

¹¹¹⁰ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 82.

¹¹¹¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 83.

¹¹¹² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 83.

¹¹¹³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 84.

konular hakkında düşünebildiklerine”¹¹¹⁴ bir delildir. Dolayısıyla Kırimer’in belirttiği gibi bu eserinde Gaspıralı, “Rus hâkimiyetinin medeniyet ve maarif getirmediğini ve bu hâkimiyetin Türk-Tatar kavimlerine maddi menfaatler veremediği gibi taze ve yeni bir hayat verme kabiliyetinde de olmadığını kuvvetli bir surette”¹¹¹⁵ ortaya koymuştur.

Ruslar Tatar egemenliği altında bulundukları zamanlar Tatarlar onların yaşam tarzına ve dinlerine karışmamışlar, onları daha güçlü yabancı tesirlerden korumuşlar, ilk defa Kulikovo meydanında şekillenen “Rusya’nın birlik fikrinin hazırlanmasına”¹¹¹⁶ sebep olmuşlardır. Ruslar da Tatarlar üzerinde hakimiyet kurup haraç toplamakla kalmamalı, onların Avrupa bilimini öğrenmelerini sağlamalıdır. Ruslar Müslümanlara “bilgi ve ışık”¹¹¹⁷ vermelidir. Hâkim ve daha eğitimli kavim olan Ruslar, Müslümanlarla öyle ilişkiler içinde olmalıdır ki bir taraftan Müslümanları çok yönlü başarıya, Ruslara, Rusya’ya ve onun eğitim seviyesine iyice yakınlaştırsın. ¹¹¹⁸

Farklı kavimleri egemenliği altında bulunduran Ruslar devletin birliğini sağlamak için bu kavimlere farklı yöntemler uygulamaktadır. Bunlardan biri de asimilasyondur. Asimilasyon da kendi yapısında zorlama taşır; asimile edilen halkın haklarının sınırlandırılması söz konusudur. Milliyete ve kavimlerin eşitliği fikrine dayalı bir siyasî sistem hem “devletin birliğini sağlamaya”¹¹¹⁹ en iyi şekilde hizmet eder hem de eğitime, gelişmeye, emeğin ve hayatın daha iyi düzenlenmesine yardımcı olur.

İsmail Gaspıralı *Rusya Müslümanları* eserinde ana dilde eğitimin önemine de vurgu yapar. Ona göre Ruslar tarafından eğitim için açılan okullar halkın eğitim ihtiyacına uygun şekilde düzenlenmediğinden dolayı bu okullardan hiçbir verim alınamamaktadır. Kendi dillerinde eğitim Müslümanların Rusları tanımasını, onların Rus düşüncesi ve hayatına katılmasını sağlayacaktır. “Tatarca’ya okulda ve edebiyatta vatandaşlık hakkının tanınması yoluyla”¹¹²⁰ Müslümanların aklî seviyeleri ve bilgileri yükselecektir. Müslümanlara Rusça öğretmek amacıyla açılmış olan Rus-Tatar okulları bu konuda başarısız olmuştur. Bu okullarda eğitim günde 2-3 saatten 5-7 ay arasında sürmektedir ve

¹¹¹⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 86, 87.

¹¹¹⁵ Kırimer, s. 36.

¹¹¹⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 89- 91.

¹¹¹⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 89- 91.

¹¹¹⁸ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 89- 91.

¹¹¹⁹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 94-97.

¹¹²⁰ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 109, 110.

bu da Rusça öğrenmek için yeterli değildir.¹¹²¹ Yüksek öğrenim Rusça olmalıdır ama temel bilgilerin öğrenilmesi için Tatar dilinin kullanılması lâzımdır. Ruslar bilge pedagoglar gibi Müslüman-Türkleri eğitmelidir. “Okul aklî ve ahlâkî terbiye organıdır”¹¹²², bilim insanlığın tümü için birdir; cehalet ve hurafeler yalnız bilimle yenilir. Tatarların Rus Slavlığı ile birleşmesi yalnız bilimle olacaktır. Bilimin yayılması için “Tüm halklara ana dillerinde yazmak, okumak ve öğrenmek imkânı”¹¹²³ verilmesi gerekir. Kendi dinini, kültürünü iyice öğrenmeden yabancı dil öğrenen Müslümanlar kendi kavimlerinin en iyi özelliklerini kaybedip başka kavmin kötü özelliklerini kazanırlar. Bu nedenle iyi dil bilmek değil terbiye ile elde edilen ilim önemlidir. “Rusya Müslümanları yeni hayatı, Rus dili vasıtasıyla değil, onlara en kolay ve gerçek biçimde verilmesi gereken bilim vasıtasıyla”¹¹²⁴ kavrayacaklardır.

Müslümanlar yeterli sayıda ilkokullara, yüksek okullara, medreselere, öğretmen okullarına ve genel eğitim kurumlarına sahiptir. Bütün din adamlarının, ulemanın, mektep hocalarının yetiştiği medreseler Müslüman bilgisinin, ahlâkının ve hayır işlerinin tek kaynağıdır ve toplumda önemli bir nüfuza sahiptir. Medreselerde yapılacak küçük değişikliklerle eskiden olduğu gibi farklı bilimler öğretilir. Bu değişiklikler gerçekleştirildiği zaman bilimin, bilginin önemini anlayan Tatarlar Rus dilini öğrenmek isteyecekler, Rus liseleri ve üniversiteleri Müslümanların gözünde önem kazanacaktır.¹¹²⁵

İsmail Gaspıralı eserin sonunda düşüncelerini maddeler halinde toplar.¹¹²⁶

1. Rusya Müslümanlarının Rusya ile yürekten yakınlaşmasına bilgisizlik, dolayısıyla güvensizlik engel olmaktadır.
2. Yurttaşlık bilincinin ve bilgilerin Müslümanlar arasında Rus dili vasıtasıyla yayılması asla düşünülemez; Rus eğitim kurumları, sade halk bir yana dursun, yüksek tabakadan Müslümanların yüzde birini bile cezp etmiyor.
3. Müslüman medreselerinde temel bilimlerin Tatarca okutulması gerçekleşirse bu, devlete hiçbir zarar vermeden Müslüman kitleleri arasına bilginin girmesini kolaylaştırır ve din adamlarının, orta tabakanın aklî seviyesini hızla yükseltir ve birçok kötü hurafeyi dağıtır.
4. Tatarlar arasında önemli derecede okur-yazar olduğundan, Tatar dilinde basın için gerekli şartların kolaylaştırılması, onlar arasında gerekli olan faydalı ve pratik

¹¹²¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 109, 110.

¹¹²² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 111-113.

¹¹²³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 111-113.

¹¹²⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 115, 116.

¹¹²⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 116-118.

¹¹²⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 120-121.

bilgileri hızla yayacaktır; bu nedenle Müslüman lehçelerinde her türlü basını korumak ve teşvik etmek zarurîdir.

5. Müslümanları vatandan soğutan, büyük kayıplardan ve çoğu zaman devlet dairelerinde karşılaştıkları belâlardan kurtarmak için Tatar nüfuslu vilâyetlerdeki mahkemelerde kadrolu tercümanların olması çok yararlı olurdu; zarurî talimât ve haberlerin mahallî yayınlarda Rusça metninin yanında yerli diline tercüme edilerek yayımlanması da faydalı olurdu.

6. Bu tedbirlerden dolayı ne Rus dilinin ne de Rus devletinin menfaatleri hiçbir şekilde zarara uğramaz.

Buradan anlaşılacağı üzere *Rusya Müslümanları* eserinde Gaspıralı Müslümanların içinde bulunduğu durumu açıklayarak onların neden ve nasıl bir eğitime ihtiyaçları olduğunu anlatmıştır.

2.2.2. İsmail Gaspıralı'nın Eğitimin Önemi ile İlgili Düşünceleri

Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesinin de en önemli konularından birisi eğitimidir. O, gazeteyi çıkarmaya başladığı andan itibaren yazılarında eğitim meselesini işlemiş, toplumun Avrupa medeniyeti seviyesine ulaşması için eğitimin önemi konusunda Müslüman halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Yusuf Akçura da “*Tercüman*’ın ibtidalarda en mühim mevzuu millete kendi dilinde ilim vermek, Avrupa ulûm ve maarifini, hüner ve sanayiini iktisâb ettirmektir”¹¹²⁷ diyerek bu noktaya dikkatimizi çeker.

İsmail Gaspıralı *Tercüman*’daki yazılarında sık sık ilmin, bilginin önemine vurgu yapar. Bilimi insanlığın şerefi olarak niteleyen Gaspıralı ilimden uzak olan kişileri çok aşağı seviyede görür:¹¹²⁸

Dünyada şeref-i insaniyet maarıftan (bilgiden) ibarettir. Yoksa nisab-ı ilm (bilim sermayesi [olmayan]) veya tahsiline sâlik olmayan avamın (bilim yoluna girmemiş cahilin) hevamdan (böceklerden) hiç farkı olmaz...

O, eğitim yoluyla elde edilen bilginin önemini anlatmak için Asya ve Avrupa’yı karşılaştırarak Avrupa’da insanlar tarafından yapılan kanunlar altında herkesin rahat ve emin yaşamasının sebebinin eğitimle kazanılan bilgi olduğunu; Asya’da ise “bunca adl-i şariat-ı Muhammediye (İslam kanunlarının adaleti) olduğu hâlde”¹¹²⁹ insanların rahat ve güvende olmadıklarını belirtir.

¹¹²⁷ Akçuraoğlu, Türk Yılı 1928, s. 359.

¹¹²⁸ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 35.

¹¹²⁹ Gaspıralı, “Maarif”, Eğitim Yazıları, s.35.

Gaspıralı halkına bilgiyle neler yapılabildiğini, bilim sayesinde insanlığın ulaştığı yüksek medeniyet seviyesini anlatarak halkının cehalet içinde bulunduğunu ve bu yüzden diğer milletlerden geri kaldığını fark etmesini sağlamaya çalışır. “Maarif” başlıklı yazısında bunu şöyle dile getirir:¹¹³⁰

Maarif öyle güçlü bir şeydir ki, insan gibi zayıf ve nâçar bir mahlûk, anın ile rûy-i zemine (yeryüzüne) hâkim ve sultan olup cüz’i iradâtı ile (küçük iradesiyle) küllî tabiatı yesir eylemiştir. Maarif ile kıt’aları biri birinden ayırıp denizleri, deryaları biri birine koşuyorlar (ekliyorlar)... Biz ne zamana kadar böyle giran-hab-ı fütur olup deryay-yı nâdaniyette (ağır uykuyla zayıf olup cehalet denizinde) kalacağız?

İlerlemek için çalışmanın önemini vurguladığı “Sa’y ve Terakki Yani İşlemek ve İlerilemek” başlıklı makalesinde insanın ölüme hazır olmasının ama ölmeyecekmiş gibi çalışmaya ve bilim öğrenmeye devam etmesi gerektiğini, maddi ve manevi bereketin bu yoldan geldiğini belirtir. Çünkü millet ve insanlık dünya durdukça duracaktır. Dünyada daha önce yaşayanların çalışmaları insanlığa fayda vermiştir. Bu nedenle şimdi, gelecek kuşaklar için çalışmak gerekmektedir. Yani insanlık için çalışmak ve bilgili olmak farzdır, bir borçtur. Yazının devamında çalışmanın sonucunun ilerlemek olduğunu söyleyen İsmail Gaspıralı çalışarak bilgi ve beceri kazanma konusunda okuyucularına İngiltere’yi örnek verir. Londra’da on on iki yaşında bir çocuğun Türklerdeki kırk elli yaşında birisinin bilgisine sahip olduğunu, üç dört dil, altı yedi bilim öğrendiğini; okula başlayan beş altı yaşında bir çocuğun okuma yazmayı, rakamları annesinden öğrenip geldiğini, okulda yüksek fen bilimleri öğretilendiğini anlatır. Kütüphanelerde her dilden bir iki milyon kitap olduğunu, üniversite ve akademi gibi yerlerdeki bilimin ise hiç anlayamayacakları kadar ileri seviyede bulunduğunu belirtir. Fabrikalardan, pazarlardan, yollardan, parklardan, bahçelerden söz ederek ülkenin gelişmişliğini anlatır ve bütün bunların “sa’y ve gayret”¹¹³¹ ile meydana geldiğini vurgular.¹¹³² “Bugünkü Mesele” başlıklı yazısında da ilmin, bilginin, öğrenmenin üzerinde durur. “Cahil ve fakir bir milletin rağbette bulunduğu görülmemiştir. Âlim, maarif-mend (bilgili) ve zengin bir milletin ayak altında (altında) kaldığı keza görülmemiştir”¹¹³³ diyerek herkesin kendi

¹¹³⁰ Gaspıralı, “Maarif”, Eğitim Yazıları, s. 36.

¹¹³¹ Gaspıralı, “Sa’y ve Terakki”, Eğitim Yazıları, s. 39-44.

¹¹³² Gaspıralı, “Sa’y ve Terakki”, Eğitim Yazıları, s. 39-44.

¹¹³³ Gaspıralı, “Bugünkü Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 394.

durumuna göre ve bütün toplumun birlikte hem malî hem ilmî yönden ilerlemek için çalışması gerektiğini söyler. Müslümanların, bütün milletlerin çalışıp geçtikleri ilim, bilgi, beceri, sanat, iktisat yolunu geçmeleri için okulu, bilgiyi geliştirme, edebiyatı ve dili iyileştirme araçlarını kullanmaları gerektiğini belirtir.¹¹³⁴

Gaspıralı'ya göre çocukla büyük insan arasındaki fark bilgi ve tecrübedir. Büyükler kazandıkları bilgi ve tecrübe sayesinde çocuklardan üstün olur. Okumamış, gelişmemiş insanlar ve toplumlar da okuyup olgunlaşmış insanlar ve toplumlar karşısında çocuk gibidir. Müslümanların okullarında öğretilen dinî ilimler, Arapça dilbilgisi kuralları, biraz okuma yazma yeterli değildir. Bu açıklamalardan sonra “Otuz yaşına yetişip, medenî sekiz-dokuz yaşarlık sabiler (yaşında çocuklar) derecesine gelemiyoruz”¹¹³⁵ diye yakınır. Medenî milletlerde öğretilen ilimler sayesinde bir çocuk dünyada “bin yıl yaşamış, gezmiş ve görmüş”¹¹³⁶ derecesine yükselirken okumuş, âlim seviyesinde olan Müslüman seksen yaşında bile o çocuğun bilgisine sahip olamamaktadır. Bu durum Müslüman dünyasının esaretine sebep olmuştur.¹¹³⁷

Sabiler, baliğlerin (ergin insanların) eline bakar; baliğlere tâbi bulunur, baliğlerin himayesine, merhametine tevdi' olunurlar (bırakılırlar) ve muhtaç bulunurlar. Bu emr-i tabiidir (doğal bir iştir), herkese malumdur. Bütün âlem-i İslâmın taht-ı himayeye (korunma altına, korunmaya muhtaç hâle) ya ki esarete düştüğünün sebebi budur.

İsmail Gaspıralı bu düşüncesini *Frengistan Mektupları* romanında da işler. Molla Abbas Paris'te eğitimine devam eder. Burada öğrendikleri sonucunda kendisinin Fransa'da on yaşındaki bir öğrenci kadar bilgiye sahip olmadığını anlar. Oysa o Taşkent'te kendisini bir molla ve çok bilgili biri olarak görmektedir.¹¹³⁸

Gaspıralı'nın roman ve hikâyelerinde de Avrupa medeniyetinden söz ederek okuyucularını eğitimin önemi; eğitim yoluyla daha ileri seviyede, güzel ve rahat yaşanabilir bir medeniyete ulaşılabileceği konusunda bilinçlendirme amacı güttüğünü biliyoruz. *Frengistan Mektupları* romanında Molla Abbas Fransa'da kreşlerde ve okullarda verilen eğitimi anlatır ve bu eğitimin ücretsiz olduğunu belirtir. Fransızların

¹¹³⁴ Gaspıralı, “Bugünkü Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 394.

¹¹³⁵ Gaspıralı, “Ne Okumalı ve Ne İçin Okumalı”, Eğitim Yazıları, s. 434.

¹¹³⁶ Gaspıralı, “Ne Okumalı ve Ne İçin Okumalı”, Eğitim Yazıları, s. 434.

¹¹³⁷ Gaspıralı, “Ne Okumalı ve Ne İçin Okumalı”, Eğitim Yazıları, s. 435.

¹¹³⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 127.

savaşta, ticarete, bilimde, hünerde, rahat bir hayat yaşamada ileri gitmiş olmasının “mekte  ve ilme muhabbet ve rağbetlerinden”¹¹³⁹ olduğunu söyler. Yine aynı romanın baş kişisi Taşkentli Molla Abbas’ın yirmi iki yaşında “seyahat ve ilim ve bilig”¹¹⁴⁰ için Taşkent’ten yola çıkması Rusya’da yaşayan Müslüman Türk gençlerine bu konuda bir yol göstermek amacıyla kurgulanmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi İsmail Gaspıralı da öğrenimini tamamlamak ve İstanbul’da memur olmak amacıyla askeri lisede öğrenmeye başladığı Fransızca’yı iyi seviyeye getirmek için 1871’de Viyana, M n h ve Stuttgart  zerinden Paris’e gitmiştir. Bilindiği üzere o yıllarda Osmanlı’da birçok genç eğitim için Avrupa ülkelerine gidiyordu. Dolayısıyla Gaspıralı Rusya Müslümanlarının eğitim için Avrupa’ya gitmelerini, Avrupa medeniyetini yakından görmelerini ve örnek almalarını istemiştir. Molla Abbas’ın Vambery ile görüşmesinde ona söyledikleri de bu açıdan önemlidir.¹¹⁴¹

- H rmetli efendim, dedim. Yirmi sene mukaddem siz Türkistan canibini (tarafını) ziyaret buyurdunuz. İlim ve bilig k dırıp hatarlı seferlerden (bilgi arayıp tehlikeli yolculuktan) ve susuz kırlardan korkmayıp c rmeye (yürümeğe; dolaşmaya) cesaret ettiniz. Frengistan’da dolaşmak böyle korkunç değil. Çok sel metlik. Bu hâlde ben yalnız geldiğimde taaccüp buyurmanız (şaşmayınız). Habersiz olup Frengistan’a tahsil ve ticaret için y zlep (yüzlerce) gelmediğimize taaccüp olunur.

Bu konuşmada Vambery’nin de Molla Abbas’a “Frengistan dünyanın umumî dershanesidir. İlim ve marifet hazinesidir”¹¹⁴² diyerek onun Avrupa’da ilim tahsiline devam etmesini  ğ tler. Aynı romanda ilim öğrenmenin  nemi Molla Abbas’ın Gül Baba hakkında bilgi almak için Viyana’da bir üniversiteyi ziyareti üzerinden anlatır. Romanın bu bölümünde gittikleri  niversitenin kütüphanesinde her dilden çok sayıda kitabın olduğunu, sadece “İslâmca olarak (Müslüman halkların dilinde) bin yedi yüz kitap”¹¹⁴³ bulunduğunu, orada okuyanların çok iyi Arapça ve Farsça konuştuklarını anlatan Molla Abbas bu kadar masraf edip “İslam dilleri ve ilimleri tahsil”¹¹⁴⁴ etmelerinin sebebini merak eder. Cevap kısa ve özüdür; “Bilmek ve hisse almaktır”¹¹⁴⁵. Molla Abbas

¹¹³⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 125.

¹¹⁴⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 85.

¹¹⁴¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 109, 110.

¹¹⁴² Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 110.

¹¹⁴³ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 105.

¹¹⁴⁴ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 105.

¹¹⁴⁵ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 105.

Avrupalıların ilim ve marifet düşkünü olduklarını, bu nedenle her nerede olursa olsun bilgiyi alıp kullandıklarını anlatır. Gaspıralı'nın istediği de Müslümanların ilim ve bilginin peşine düşmeleridir. Romanında ilmin, bilginin önemini bir Avrupalı öğrenciye söyler:¹¹⁴⁶

İlim ve hakikat ve marifet ziya-yı şems (güneş ışığı) gibidir. Cümle (bütün) âleme aydınlık ve kuvvet verir. Âlem için müşterek bir nimet ve ihsandır.

İsmail Gaspıralı toplumun her alanda ilerleme sağlamasını hedeflediği için eğitim öğretimin her sahada önemli olduğunu anlatmış, bu konuda da fikirler ileri sürmüştür. “Bize Ne Gerek” başlıklı yazısında Müslümanların sahip oldukları toprağı gereği gibi işlemeyi bilmediklerini söyleyerek “Rençberliği talim ve tedris edip öğrenmeli”¹¹⁴⁷ diyerek ziraat eğitiminden söz eder. Müslümanların arasında okumuş, aydın insanların neredeyse yok seviyesinde olduğunu belirtir ve hiç olmazsa zenginlerin çocuklarının okuyup doktor, avukat, hâkim vb. olmalarını ister. Rusya’da okul çoktur ve Müslümanların bu okullarda okuma hakları vardır. Gaspıralı bunu hatırlatarak gençleri okumaya teşvik eder. Tüccarların şirketler kurarak büyük ticaretler yapmasını, onların çocuklarının da Türkçe ve Rusça okuyarak dünyada şirketlerin nasıl kurulduğunu ve işlediğini öğrenmelerini önerir. Bunun için özel bilim dalı ve ticaret okulları olduğundan söz eder.¹¹⁴⁸

İsmail Gaspıralı ilerlemenin bir unsuru olan meslekî açıdan modernleşme için meslek okullarının önemini halkına anlatmaya çalışır. El sanatları/zanaat alanında da yenileşme ve ilerleme üzerinde duran Gaspıralı elde yapılan eşyanın hep eski aletle ve eski moda üzere yapıldığını, yenilenen, değişen mallar karşısında bunların itibar görmediğini söyler. El sanatlarını ilerletmek için zamanla aletleri değiştirmek, malları pazarlara (piyasaya) uygun üretmek ve özellikle sanat okulları açıp sanayi ile ilgili bilimleri okutmak gerektiğini anlatır.¹¹⁴⁹ İsmail Bey’in bu düşüncesini *Gün Doğdu* hikâyesinde de işlediğini görürüz. Hikâyeye göre 1880 yılında Moskova’da açılan bütün Rusya’nın Etnografi Sergisi’nde Rusya’da yaşayan bütün milletlerin sanat ve kültür

¹¹⁴⁶ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 106.

¹¹⁴⁷ Gaspıralı, “Bize Ne Gerek?”, Eğitim Yazıları, s. 48.

¹¹⁴⁸ Gaspıralı, “Bize Ne Gerek?”, Eğitim Yazıları, s. 48.

¹¹⁴⁹ Gaspıralı, “Bize Ne Gerek?”, Eğitim Yazıları, 49, 50.

varlıkları sergilenmektedir. Müslümanların sergilerinde halılar, kilimler, keçeler, kımız kapları, türlü renkli işlemeli ayakkabı ve çizmeler, gümüş eşya ve silahlar bulunmaktadır. Zahiren gösterişli ve ilginç olan bu sergi başka ülkelerin sergilerindeki sanayi ürünleri ve her yerde makbul olan ticaret malları karşısında bir hiç derecesinde kalmaktadır ama Müslümanlar bu durumun farkında bile değildirler.¹¹⁵⁰ Dünyada rahat, iyi yaşamak için insanların ziraat, sanat ve ticaret alanlarında çalışmaları gerektiğinden söz eden Gaspıralı bu alanlarda eski usul çalışmalarla istenilen kazancın sağlanamayacağını anlatır. Günün şartlarına uygun üretim yapmak, yüksek kazanç sağlamak için yeni bilgilere sahip olmak gerektiğini, bunun için bir sanat okulu (meslek okulu) açılmasının önemini vurgular.¹¹⁵¹

Avrupa’da okullarda her alanda bilgi ve beceri kazanmaya yönelik eğitim verildiğini anlattığı “Okumak Maslahatı” başlıklı yazısında da okumanın, her alanda eğitim görmenin, bilgi ve beceri sahibi olmanın önemi üzerinde durur. Diğer milletlerden geride kalmamak için çalışmak; eğitim, öğretim, sanat ve ticarete ilerlemek gerektiğini söyler.¹¹⁵²

Cümlemiz fikir ve maslahat kılıp beynimizde (aramızda), ulûm, marifet ve bilginin revacına ve maişet-i uhrevî ve dünyevîmizi (dünya ve ahiret hayatımızı) temin ve selameti için yollar, çareler hazırlamalı. Velhasıl sair halklardan ve milletlerden geride ve arka kalmamak için gayret etmeli, maarif ve sanâ’atte kesp ve kârda beraber olmalı ve mümkün ise ozup (geçip) gitmeli ki kabahat değil hünerdir. “Artğa kalan koyu kaşkıır alır” (geride kalan koyunu kurt kapar) diyen söz bardır. Artğa kalmamak için dünyaca gayret gerektir.

Geçinmenin zorlaştığını, çalışıp kazanmada bereket kalmadığını söyleyenlere cevaben yazdığı “Ne İşlemeli” başlıklı yazısında da bilginin önemi üzerinde durarak geçmiş zamanda bulunmayan rahatın bu zamanda bulunabileceğini ancak bunun şartının bilgi ve beceri olduğunu belirtir. Her türlü işte ilim ve bilginin önemli olduğunu; zamanın ve mekânın şartlarına göre iş yapılması gerektiğini, aksi hâlde işin bereketinin olmayacağını, o işten kazanç sağlanamayacağını anlatır.¹¹⁵³ Ona göre “İşin, kesbin bereketi ilim ve bilgiden doğar”¹¹⁵⁴ ve her iş için ilim gereklidir. İlim dünya ve ahiretin anahtarıdır; en büyük zenginlik, en büyük kuvvettir. İnsanoğlu beşikten çıktığı gibi okula

¹¹⁵⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 421.

¹¹⁵¹ Gaspıralı, “Açık Mektup”, Eğitim Yazıları, s. 113.

¹¹⁵² Gaspıralı, “Açık Mektup”, Eğitim Yazıları, s. 117.

¹¹⁵³ Gaspıralı, “Ne İşlemeli”, Eğitim Yazıları, s. 272, 273.

¹¹⁵⁴ Gaspıralı, “Ne İşlemeli”, Eğitim Yazıları, s. 274.

başlamalı, ilim, sanat tahsilinden sonra hayata atılmalıdır.¹¹⁵⁵ “Dostlara Cevap” yazısında da ilim öğrenmenin önemi üzerinde durur. Yazısında her işin bir ilmi olduğunu ve ilimden kastın sadece dinî ilimler olmayıp dünya ve ahiretle ilgili bütün bilimler olduğunu söyler. Gaspıralı’ya göre bilgi işten önce gelir ve her işin ilmini bilmek gerekmektedir. Bu kurala göre çeşitli işlerle meşgul olan halka bilim ve kültür gereklidir. Cehaletin bir düşman olduğunu, insanları iyi edecek şeyin okumak, ilim öğrenmek olduğunu anlatır. Maarif, medeniyet için gereklidir. Medeniyet ise “hüsn-i maişet ve insaniyet hâli ve ahval[i]dir”¹¹⁵⁶ diyerek medeniyetin güzel yaşamak olduğunu söyler. İlim öğrenmeyi millete hizmet olarak gören İsmail Gaspıralı gençlere “vatanın selameti”, “milletin terakkisi” için ilim öğrenmelerini öğütler. Ona göre sadece insanları değil “dağları, taşları, deryaları barça halkolunmuş (bütün yaratılmış) kuvve-i tabi’iyeleri (tabiat kuvvetlerini) zabt ve özüne tâbi eden”¹¹⁵⁷ maarifin meyvesi olan anlama ve düşünme gücüdür.¹¹⁵⁸ Kısaca İsmail Gaspıralı bilgi ve beceride çağı yakalamanın önemini vurgulayarak bunun için eğitim öğretime, çalışmaya önem verilmesi gerektiğini düşünür, diyebiliriz.

İsmail Bey bilginin, eğitimin yaygınlaşmasını ister. Halkın modern bilimlerle donanması için gençlerin ilim öğrenmelerini ve ilmi yaymalarını ister. Onlara toplumun hâlini şöyle anlatır:¹¹⁵⁹

Terbiye-hanelerimiz yok! Mektep ve medreselerimiz revnaksız ve nizamsız (sönük ve düzensiz); yetimlerimiz ve fukaralarımız muavenetsiz ve nezaretsiz (yardımsız ve gözetimsiz); terakki-i sanâ’yi (zanaatların gelişmesi) ve ticaret için esbab ve lâzım malûmatımız (sebepler ve gerekli bilgilerimiz) yok. Okumaya, hüner fûnûna müteallık neşriyat (sanat ve fen bilimleri ile ilgili yayınlar) ve cedit kitaplarımız yok...

Gençlerden, toplumu içinde bulundukları ve farkında bile olmadıkları bu durumlarla ilgili sürekli bilgilendirmelerini ister. “Çünkü avam yokluğundan haberdar olsa, yokluğu fehmler ise” varlık için gayret etmeye başlayacaktır.¹¹⁶⁰ İnsanoğlunun ve çoğunluğun faydasını düşünüyorlarsa, nasihatlerinin etkili olmasını istiyorlarsa halktan,

¹¹⁵⁵ Gaspıralı, “Ne İşlemeli”, Eğitim Yazıları, s. 274.

¹¹⁵⁶ Gaspıralı, “Dostlara Cevap”, Eğitim Yazıları, s. 68.

¹¹⁵⁷ Gaspıralı, “Dostlara Cevap”, Eğitim Yazıları, s. 69.

¹¹⁵⁸ Gaspıralı, “Dostlara Cevap”, Eğitim Yazıları, s. 69.

¹¹⁵⁹ Gaspıralı, “Dostlara Cevap”, Eğitim Yazıları, s. 69, 70.

¹¹⁶⁰ Gaspıralı, “Dostlara Cevap”, Eğitim Yazıları, s. 70.

çoğunluktan ayrılmamalarını; halkın önünde, halktan ileri ama onlardan uzak ve ayrı olmamalarını ister. *Rusya Müslümanları* adlı eserinde söylediklerini tekrarlar:¹¹⁶¹

Bilmek fazilettir; velakin bildiğinizi bilmeyene öğretmek daha büyük fazilettir. Biçare kalmış ebna-yı cinsimizi malûmâtımızdan faide-mend etmeli (yararlandırmalı), dilimize yahşı ve cedit kitaplar tercüme; cedit usuller kabul ve icat; cedit mektep ve terbiye-hâneler küşad etmeli (açmalı). Bunun ile beraber Rusya İslâmları olduğumuzu unutmamalı.

Buradan anlaşıldığı üzere İsmail Gaspıralı okumuş insanların toplumu aydınlatmasını ister. Onların toplumu cehaletten kurtarmak için yapabilecekleri işlerden söz eder. Alıntıda dikkati çeken bir nokta da yeni usul eğitimden söz eden Gaspıralı'nın “Bunun ile beraber Rusya İslâmları olduğumuzu unutmamalı.”¹¹⁶² sözleriyle yenileşmenin sınırını belirlemesidir.

“Meclis (üçüncü)” başlıklı yazısında da bilginin, öğrenmenin önemi üzerinde durduktan sonra açılacak olan kiraathaneler vasıtasıyla her gün birçok kişinin çeşitli kitap, gazete, dergi okuyup bilgisini geliştirmesinin mümkün olduğunu anlatır. Bunların örneklerini Bakû'de Neriman [Nerimanof] Bey, Kuba'da Molla Mehemed Ali Efendi'nin kurduklarını haber verir.¹¹⁶³ Dolayısıyla Gaspıralı yazılarında sadece okullarda verilen eğitimden söz etmez, yaygın eğitimle toplumun her kesiminin bilgi sahibi olmasının önemine de değinir. Halkın arasında bilginin, ilmin yayılması konusunda toplumdaki eğitilmiş insanlara önemli görevler düştüğünün bilincindedir. Kendisi de hayatı boyunca bu uğurda çalışmış ve yine kendisi gibi çalışmalar yapanları desteklemiştir.

Sonuç olarak Gaspıralı ileri medeniyet seviyesine ulaşmanın ancak bilim, fen ve teknolojiye sahip olmakla mümkün olduğunu, bunun için de eğitime önem verilmesi gerektiğini düşünür. İleri milletlerin eğitim seviyesine ulaşmak için onların neler yaptıklarına bakmalı, o ülkelere gidip ilmi arttırmak için eğitim almalıdır. El sanatları, ziraat gibi çeşitli alanlarda modern anlamda gelişme sağlanması için yeni yöntemler de eğitim yoluyla elde edilmeli, meslek okulları açılmalıdır. Eğitim toplumun her kesimine yaygınlaştırılmalı, halka bilgide çağı yakalamanın önemi kavratılmalı, bu konuda eğitilmiş

¹¹⁶¹ Gaspıralı, “Dostlara Cevap”, Eğitim Yazıları, s. 70.

¹¹⁶² Gaspıralı, “Dostlara Cevap”, Eğitim Yazıları, s. 70.

¹¹⁶³ Gaspıralı, “Meclis (üçüncü)”, Eğitim Yazıları, s. 189-193.

gençler topluma rehberlik yapmalıdır. Gaspıralı bilgi işten önce gelir, her işin ilmini bilmek gerekir düşüncesiyle halkı bilgiye yönlendirir.

2.2.3. İsmail Gaspıralı'nın İslâm Dininin Eğitime Verdiği Önem Hakkında Görüşleri

İsmail Gaspıralı eğitim konusundaki düşüncelerini anlatma ve uygulama safhasında bir taraftan Rus misyonerlerinin diğer taraftan kendi toplumunda dini çıkarları için kullanan bazı din adamları ile dini yanlış anlayan kimselerin tepkileri ve engellemeleriyle karşı karşıya kalmıştır. Hem Hristiyan misyonerlerin Müslümanlar aleyhindeki düşüncelerine cevap vermeye hem de dini yanlış anlayan Müslümanların düşüncelerinin yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır.

İsmail Gaspıralı'nın İslam dininin eğitime verdiği önemi konu alan yazılarından söz etmeden önce konunun daha iyi anlaşılması bakımından Rusya Türklerinin o dönemde dinî bakımdan ne durumda olduklarına değinmek gerekir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Rusların 1552'de Kazan'ı ele geçirmeleriyle başlayan Türk illerini işgal süreci, 19. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Ele geçirdikleri topraklardaki Müslüman Türkleri Ruslaştırmak, Hristiyanlaştırmak amacıyla misyonerlik faaliyetlerine de başlayan Ruslar, Müslümanlara dinî baskılar uygulamıştır.¹¹⁶⁴

İsmail Gaspıralı *Rusya Müslümanları* adlı eserinde Rusya Türklerinin sosyal yapısını ve eğitim sistemini anlatır. Müslüman mahallelerindeki her bir cemaat küçük bir devlet gibidir. İsmail Gaspıralı “bu devlet parçacıklarının” sağlam bağlara sahip bulunduğunu, “İslam ruhunun daimî gücü ve tazeliğiyle korunan kendi kanunları, gelenekleri, sosyal kuralları, kurumları, ananeleri”¹¹⁶⁵ olduğunu belirtir.¹¹⁶⁶

Bu topluluk, -aksakallar ve tüm cemaat- şahsında gücünü Tanrıdan alan bir iktidara sahiptir. Zira bu hakimiyetin nüfuzu dinî, ahlakî nüfuzdur ve onun da kaynağı Kur'andır. Bu cemaatin kimse tarafından atanmayan, tamamen bağımsız bir dinî

¹¹⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Battal-Taymas, ss. 53-55; 65-66; 70-72; 80, 81.; Maraş, “Kazan Bölgesinde Misyonerlik Faaliyetleri”, s. 237-244.

¹¹⁶⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 103, 104.

¹¹⁶⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 103, 104.

başkanı vardır. Cemaatin rızasıyla her bir yetişkin mümin, hoca, müezzin, imam, ahund vs. bu göreve getirilebilir. Müslümanlıkta ruhbanlık ve onun tâbi olduğu silsile yoktur.

Her Müslüman cemaatinin kendileri veya vakıflar tarafından yönetilen okulları ve camileri vardır. Bu okullar cemaate çok sıkı bir şeklide bağlıdır ve “aile mektebine ilave olarak”¹¹⁶⁷ hizmet eder. Aile içinde anne babalar tarafından verilen eğitimle çocuk doğumundan başlayarak İslam’a göre terbiye edilir. Bir camiye sahip olan küçük cemaatlerin “Müslümanların tüm bilgi kaynaklarının toplandığı ve içinden kadılar, mollalar, ahundlar, öğretmenler ve genelde âlimlerin yetiştiği bir medresesi”¹¹⁶⁸ vardır.¹¹⁶⁹

10-20 aileden oluşan böyle bir İslam cemaati, kader onları nereye sürüklerse sürüklesin, genelde aynı bina içinde bulunan mescit ve mektep etrafında gruplaşır ve hemen daha yüksek bilgilerden nasip almaları için çocuklarını gönderecekleri herhangi bir yakın medresenin tesir alanına girerler.

Bu yapıya sahip olan Müslümanlar Rusların içinde yaşamalarına rağmen “Tatar-Müslüman çizgilerini” hiç kaybetmezler.

Buraya kadar anlaşıldığı üzere o dönemde Rusya’da yaşayan Türkler kendi içlerine kapalı bir yaşam sürmektedir. Bu yaşamın içinde geleneksel eğitim de vardır. Her Müslüman cemaatinin kurduğu okullarda ve medreselerde eğitim verilmektedir. Yaşadıkları şartlar yüzünden kapalı bir topluma dönüşmüş olan Türklerin bu eğitim sisteminin gelişen şartlara göre yenilenmediğini, bu yüzden medeni dünyanın gerisinde kaldığını anlıyoruz. Bu nedenle İsmail Gaspıralı Türklerin içinde bulundukları geri kalmışlıktan kurtularak ileri bir medeniyet seviyesine ulaşmalarının eğitimle mümkün olacağını söylerken onun kastettiği eğitim modern dünyanın sahip olduğu ilim, fen ve teknolojiyi içine alan bir eğitimidir.

İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesinde eğitimle ilgili kaleme aldığı ilk yazılarından itibaren İslam dininin ilme, bilgiye eğitim ve öğretime verdiği önemi vurgulamıştır. 1883’te yazdığı “Maarif”¹¹⁷⁰ başlıklı yazısında bilginin, ilmin ve öğrenmenin önemi üzerinde durduktan sonra kendi milletinin bilim için neden

¹¹⁶⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 104.

¹¹⁶⁸ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 104.

¹¹⁶⁹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 104.

¹¹⁷⁰ Gaspıralı, “Maarif”, Eğitim Yazıları, s. 36.

çalışmadığını sorgular. Bazı cahil ve bağınaz insanların bilimden dine zarar gelir düşüncesinin yanlışlığını anlatır.¹¹⁷¹ Bazı Avrupa gazetelerinde İslâm'ın medeniyete uzak olduğuna dair yazılar çıkmaktadır. Cahil Müslümanlar da İslâm dininin kurallarıyla cehaleti birbirine karıştırarak birçok şeye İslâm'a uygun değil, Müslümana lazım değil, bu bilgi bize uymaz, bu kâfir işi gibi gerekçelerle karşı çıkmakta ve Avrupalıların Müslümanlar hakkındaki yanlış düşüncelerinin artmasına sebep olmaktadır. Gaspıralı İslâm dininin ilim öğrenmeye karşı olmadığını, dinî ilimlerin dışında ilim öğrenmenin gereksiz olduğu gibi düşüncelerin dinden kaynaklanmadığını söyler:¹¹⁷²

İslâm ve medeniyet hakkında ileri nomerolarda yazılacak çok şey olduğundan bu defa “utlubu’l-ilme mine’l-mehdi ile’l-ahdi” “yani beşikten lahde kadar ilim talebinde olunuz” ferman-ı ruhanî (dinî buyruğu; hadis-i şerifi) hatıra getirip toktadık (durduk).

“İslâm ve Medeniyet” başlıklı yazısında medeniyetin insanların dünyada rahat yaşamalarının sebebi olduğunu, bunun da insanların düşünce, anlayış, bilgi, beceri ve servetlerinin artması ve ilerlemeleri ile meydana geldiğini; medeniyetin esas unsuru olan eğitim, çalışmak, çabalamak, birlik, eşitlik, özgürlük, vatan sevgisi gibi özelliklerin İslâm dininin birinci derecede tavsiye ettiği hükümlerden olduğunu ifade eder. Ona göre Kur’an’da ilim ve eğitimle ilgili ayetlerin anlamlarının açıklamalarından bile başlıca bir kitap oluşturmak mümkündür. “Bilenler ile bilmeyenler müsavi (eşit) olur mu?”¹¹⁷³ anlamına gelen ayet, “Beşikten lahde (mezara) kadar tahsil-i ilme çalışın”¹¹⁷⁴ ve “Dahi Çin’de (Kıtay’da) olsun ilmi talep ediniz”¹¹⁷⁵ şeklindeki hadisler ve Hz. Ebu Bekir’in her bir mü’min ve mü’mineye ilim farzdır” ve Hz. Ali’nin “İlim Müslüman[’ın yitik] malıdır, kayda bolsa barıp alır”¹¹⁷⁶ sözleri İslâmiyet’in medeniyete uygun olduğunun delilleridir.

Görüldüğü gibi Gaspıralı Türk halkının diğer milletler tarafından yeteneksiz olarak nitelendirilmesinin aslında Türklerin cahil olmalarından kaynaklandığını belirtir. O, yeni okullar açılmasını ve Türklerin okuyarak bu kötü ithamlardan kurtulmasını ister.

¹¹⁷¹ Gaspıralı, “Maarif”, Eğitim Yazıları, s. 36.

¹¹⁷² Gaspıralı, “Maarif”, Eğitim Yazıları, s. 36, 37.

¹¹⁷³ Zümer suresi 9. ayet, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Z%C3%BCmer-suresi/4066/8-9-ayet-tefsiri>. (20.05.2022)

¹¹⁷⁴ Gaspıralı, “Maarif”, Eğitim Yazıları, s. 45.

¹¹⁷⁵ Gaspıralı, “Maarif”, Eğitim Yazıları, s. 45.

¹¹⁷⁶ Gaspıralı, “Maarif”, Eğitim Yazıları, s. 46.

İsmail Bey'in, *Rusya Müslümanları* eserinde belirttiği konuları değişik vesilelerle tekrar ele almak zorunda kaldığını görüyoruz. Müslümanların özellikle Tatarların taassuptan dolayı çocuklarını Rus okullarına göndermedikleri iddiasına karşın o, bu durumun dinî taassup olmadığını, Müslümanların Rus okullarını tanımadıkları için bu okullara karşı bazı endişeleri olduğunu dile getirir. Bu konuda Müslümanlar arasındaki bölgesel farkların da onların tutumlarını etkilediğini söyler. *Orenburg* gazetesinin Orenburg Gimnaziya Mektebi ile ilgili yazdığı Kırgızların (Kazakların) çocuklarının Gimnaziyada okumak, Rusça öğrenmek isteğinde olmalarının çok güzel olduğunu, buna karşın Tatar halklarının çocuklarını (bu okullarda) okutmamalarının onların inançlarından ve taassuplarından kaynaklandığını ileri sürmesi üzerine cevaben yazdığı yazıda Kırgız (Kazak), Başkurt, ve Tatarların hepsinin Müslüman olduğunu söyleyerek Tatar halkının davranışının dinden kaynaklandığı düşüncesine karşı çıkar. Volga boyunda oturan Müslümanlar çiftçi veya tüccar oldukları için ya dükkâna ya da sabana (toprağa) bağlıdırlar; soyluları ve devlet hizmetinde adamları yoktur. Oysa Kırgızlar ve Başkurtlar arasında çok sayıda zengin ve soylu sınıf vardır. Onlar uzun zamandır az çok fen bilimlerine ve Rus okullarına aşinadırlar ve genellikle devlet hizmetinde bulunurlar Bunun için de çocuklarını Rus okullarına verirler. Dolayısıyla Orenburg gimnaziyası gibi Rus okullarında okuyan Müslüman çocukları tüccar ve rençber çocukları değil, böyle soylu ve zengin ailelerin çocuklarıdır.¹¹⁷⁷ Rusya'da yaşanan son yeniliklerden önce aynı durumun Rus halkı için de geçerli olduğunu hatırlatarak Müslümanların Rus okullarında okumamalarının sebebinin dinî taassup değil hayat şartları olduğunu söyler. Ayrıca Müslümanlar Rus okullarını iyi tanımadıkları için oralarda, kendi okullarında olduğu gibi, dinî eğitim verildiğini düşünmekte ve bu yüzden o okullarda okumayı istememektedirler.¹¹⁷⁸ Uzun zamandır var olan Rus okullarının kapıları diğer halklara olduğu gibi Müslümanlara da açıktır ama bunu Müslümanlar bilmemektedir. Bu durumu Rusların dinî taassup olarak nitelemesine karşı çıkan İsmail Gaspıralı, İmparator Deli Petro zamanından önce Rus halklarının Moskova ve Kiev'de dinî okullardan başka okul bilmedikleri gibi şimdi Müslümanların aynı durumda olduğunu anlatır. Her köyde her mahallede kız ve erkek çocukları için var olan okullarda çocuklar kendileri için gerekli

¹¹⁷⁷ Gaspıralı, "Maarif Meselesi", Eğitim Yazıları, s. 51.

¹¹⁷⁸ Gaspıralı, "Maarif Meselesi", Eğitim Yazıları, s. 52.

olan dinî bilgileri öğrenmektedirler. Ayrıca medreselerde dinî bilimler ve Arap dili ve edebiyatı öğrenilmektedir. Bunların dışındaki bilimlerle ilgili okulların varlığından Müslümanların haberi yoktur. Rus okullarını da dinin öğretildiği yerler olarak düşünürler. Gimnaziyaların yönetim dünya ile ilgili işlerin, fen bilimleri ve aklî bilimlerin öğretildiği yerler olduğunu bilmemektedirler. Bu nedenle de gimnaziyaya gitmeye korkarlar. Liselerde sanat, ilim ve bilim okutulduğunu bilseler Müslümanlar okumayı, ilmi, beceriyi sevdikleri için okumaktan kaçmayacaklardır.¹¹⁷⁹ Müslümanlar arasında Avrupa ölçüsüne göre aydın insan çok az olduğu için Rus okullarına giden bir iki Müslüman çocuğu da bunların çocuklarıdır. Rus halklarından okuyanlar da soylu veya Avrupa ölçüsünde aydın olan insanların çocuklarıdır. Bunun üzerine Gaspıralı Müslümanların çocuklarının dinî taassuptan dolayı okumadıklarını ileri sürenlere Rus soylu ailelerinin ve Avrupa bilimiyle aydınlanmış kişilerin çocuklarının dışındaki çocukların okumamalarının sebebini sorar.¹¹⁸⁰

İsmail Gaspıralı yazılarında sıklıkla İslam'ın ilme önem verdiğini dile getirir. Dünyada insanın varlığının ilimle mümkün olduğunu, ilimsiz hiçbir iş yapamadığını anlattığı “İlim”¹¹⁸¹ çeşitli ilimlere Müslümanlar kadar hizmet eden bir milletin olmadığını söyler. Eski Mısır'da ve Yunan'da adı bile bilinmeyen bazı bilimleri Müslümanlar icat etmiştir. On dokuzuncu yüzyılda bilgi ve medeniyet bakımından ünlü olan Avrupalıların hocaları da Müslümanlardır. Her ilmin kökü Müslümanlara dayanmaktadır ve bunu birçok Avrupa bilgini defalarca itiraf etmiştir. İslâm dininin “menba-ı medeniyet”¹¹⁸² olduğunu söyleyen İsmail Gaspıralı'ya göre Müslümanlar önceki devirlerde her bakımdan yüksek bir medeniyet kurmuşlar, kurdukları bu medeniyet Avrupa medeniyetinin de gelişmesine vesile olmuştur. *Rusya Müslümanları* eserinde bunu şöyle dile getirir:¹¹⁸³

---

¹¹⁷⁹ Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s., 56, 57.

¹¹⁸⁰ Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 57.

¹¹⁸¹ Gaspıralı, “İlim”, Eğitim Yazıları, s. 93.

¹¹⁸² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 159.

¹¹⁸³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 86, 87.

Sadece, yarı yarıya yıkılmış, harap olmuş tarihî abideler ve kitabeler, toz ve kir içinde olan kitaplar bile, Tatarların da bir zamanlar yazabildiklerine; güzel konuşabildiklerine; yüksek seviyede zihnî faaliyet gerektiren konular hakkında düşünebildiklerine; Hafız şiirinin letafetini, Şeyh Sadi'nin insanlığını, İbn-i Sina ve diğer "Arap, Fars filozof ve yazarlarının cesaretle ifade edilmiş fikir zenginliklerini anlayabildiklerine şahittir.

"İslâmiyet ve Medeniyet" başlıklı yazısında da Arapların Müslüman olduktan sonra ilim ve medeniyet sahasında ilerlediklerini ve bütün insanlığa örnek olacak bir seviyeye geldiklerini, Bağdat, Şam, Mısır, Endülüs, Isfahan, Horasan, Buhara gibi şehirlerde üniversiteler açtıklarını, buralarda her türlü bilim alanında çok sayıda âlimin yetiştiğini anlatır. Diğer milletlerin Arapların kurdukları medeniyete hayran olduğunu, insanların kendi dilini, dinini terk edip Müslüman olduklarını söyler. "Avrupa halklarının hazırdaki hüner ve medeniyetlerine esas, ulemâ-yı İslâm'ın (İslâm bilginlerinin) semere-i sa'yi (gayretinin sonucu) olduğu"nın¹¹⁸⁴ inkâr edilemeyeceğini belirtir. İlmin farklı tanımlarını yaptığı "İlim"¹¹⁸⁵ başlıklı yazısında çeşitli ilimlere Müslümanlar kadar hizmet eden bir milletin olmadığını, Eski Mısır'da ve Yunan'da adı bile bilinmeyen bazı bilimleri Müslümanların icat ettiğini, on dokuzuncu yüzyılda bilgi ve medeniyet bakımından ünlü olan Avrupalıların hocalarının da Müslümanlar olduğunu, her ilmin kökünün Müslümanlara dayandığını birçok Avrupa bilgininin defalarca itiraf ettiğini anlatır. *Tercüman*'daki "İslahat ve Terakki"¹¹⁸⁶ başlıklı yazısında da medeniyet anlamında sürekli ilerleyen insanlığın bu ilerlemesine Müslümanların da katkıları bulunduğunu, ticaret, sanayi, ziraat, siyaset, devlet yönetimi gibi birçok işte insanoğluna Müslümanların hizmetlerinin çok olduğunu, ilmin herkese farz olduğu, ilmi karşılık beklemeden Allah rızası ve insanlık için yaymak gerektiği düşüncesiyle Müslümanların ilmi yaymak için çalıştıklarını ve yeni yöntemler icat ettiklerini yazar. *Tercüman* gazetesindeki "1301 Sene (1301'inci yıl:1883)" yazısında bilime hizmet etmiş İbn-i Sina, Farabi gibi Müslüman bilim adamlarından söz ederek benzer düşüncelerini dile getirir. "Bizler Adam Olurmuz mı?" başlıklı yazısında da İslâm ve Türk bilginlerinden söz eder.

¹¹⁸⁴ Gaspıralı, "İslâmiyet ve Medeniyet", Eğitim Yazıları, s. 47.

¹¹⁸⁵ Gaspıralı, "İslahat ve Terakki", Eğitim Yazıları, s. 93-96.

¹¹⁸⁶ Gaspıralı, "İslahat ve Terakki", Eğitim Yazıları, s. 131-135.

Gaspıralı ilmi talep etmek farzdır, ilmi beşikten kabre kadar talep ediniz şeklindeki dinî buyrukları hatırlatarak İslam’ın ilme önem verdiğini anlatır.¹¹⁸⁷ Bu kutsal emirlerden “ilimsiz insan, ilimsiz dünya, ilimsiz ahiret olmaz”¹¹⁸⁸ kuralının çıktığını buna binaen Türklerin atalarının okuma yazmaya, ilme önem verdiklerini anlatır. Türkler, Arapça edebiyat ve ilim eserlerinden başka Yunan eserlerinde ve Hint’te, Çin’de buldukları bilim ve tekniği kendi dillerine tercüme etmişler, her şehir ve köyde okullar, medreseler açarak ilim öğrenimine, eğitime çalışmışlardır. Okumanın, öğrenmenin padişah saraylarında, zenginlerin arasında olduğu kadar fakirlerin ve kadınların arasında da itibar gördüğünü tarih kaydetmiştir. Çünkü İslâm’a göre ilim kadın, erkek her Müslümana farzdır.¹¹⁸⁹

Bazı Müslümanlar dinî ilimlerden başka bir şey öğrenmenin gereksiz olduğunu iddia etmektedir. Gaspıralı bu düşüncesinin yanlışlığı üzerinde ısrarla durur. Çünkü Müslümanlar içinde bulundukları geri kalmış durumdan ancak bilgi, kültür, bilim ve teknoloji sayesinde kurtulabileceklerdir. Kendilerinin Allah korkusuyla dinin yasakladığı şeylerden uzak durduklarını, Hak yolunda olduklarını söyleyen bazı insanlar, ilimden söz edilince, Müslüman’a dinî ilimden başka ilmin gerekli olmadığını, dünyanın geçici, ahiretin sonsuz olduğunu söyleyerek cahil kimselerin kafalarını bulandırmaktadırlar. Bu noktada gerçek ilim adamlarından ilim ve kültür elde etmeleri konusunda halkı aydınlatmasını, halkı cehalete sürükleyenleri susturmasını ister.¹¹⁹⁰ Din ilminden başka ilme lüzum yoktur diyenlere “İlim Çin’de bolsa talep ediniz”¹¹⁹¹ buyruğunu sık sık hatırlatır. Gaspıralı’ya göre Çin Hz. Muhammed döneminde de putperestlerin yaşadığı yerdir. Dolayısıyla Müslümanlar Çin’de din ilmi değil iş yapmak, geçinmek gibi yaşamla ilgili ilimleri talep edebileceklerdir. Müslüman’a farz olan budur. Askere komutan olan kişinin savaşla, askerlikle ilgili bilimleri bilmesi gerekmez; saraylar, şehirler, camiler, köprüler, yollar ve geçitler yapacak adamın mimarlık ve mühendislikle ilgili bilimleri bilmesi gerekmez; doktor olacak adama tıpla ilgili bilimleri bilmesi gerekmez; ülkeler arası ticaretle uğraşan adama tarih, matematik, coğrafya, dil bilmesi gerekmez demenin

¹¹⁸⁷ Gaspıralı, “Islahat ve Terakki”, Eğitim Yazıları, s. 94.

¹¹⁸⁸ Gaspıralı, “Islahat ve Terakki”, Eğitim Yazıları, s. 94.

¹¹⁸⁹ Gaspıralı, “Islahat ve Terakki”, Eğitim Yazıları, s. 95.

¹¹⁹⁰ Gaspıralı, “Islahat ve Terakki”, Eğitim Yazıları, s. 95.

¹¹⁹¹ Gaspıralı, “Islahat ve Terakki”, Eğitim Yazıları, s. 96.

ne kadar yanlış olacağını dile getirir.¹¹⁹² Usul-i cedit eğitimi Buhara’da uygulamak istemeyenlerin tutumları yüzünden Buhara’da yaşanan olumsuz olaylar yüzünden kaleme aldığı “Buhara-yı Şerif”¹¹⁹³ makalesinde de İsmail Bey, dini yanlış yorumlayarak yeniliklere karşı çıkan kimselerin İslam dinine ve Müslümanlara zarar verdiklerini belirterek onları sert bir dille eleştirir.

Çeşitli vesilelerle Müslümanların önceden Avrupa’nın çok ilerisinde, yüksek bir medeniyete sahip olduklarını ama zamanla bozulmaları sonucunda Avrupa medeniyeti karşısında geri kaldıklarını anlatan İsmail Gaspıralı Müslümanların gerileyiş sebeplerinden söz ederek bu konuda toplumu uyarmaya çalışır. Buna roman ve hikâyelerinde de geniş yer verir. *Darürrahat Müslümanları* romanında Feride Banu’nun Endülüs Devleti’nin yıkılışına sebep olan olayları anlatırken ileri sürdüğü gerekçeler bu anlamda dikkat çekicidir. Müslümanlar çalışıp çabalayarak kurdukları büyük şehirler ve köylerde mutlu ve bolluk içinde bir hayat yaşamışlardır. Onların kurdukları büyük Endülüs medeniyeti Avrupa’ya da örnek olmuştur. “Sa’y ve gayret ile mesut; hüner ve sanayi ile namlı, ilim ile münevver (aydınlanmış), cav cürek (korkusuz?)”¹¹⁹⁴ olan Müslümanlar “500 sene Endülüs’te hüküm ve saltanat”¹¹⁹⁵ sürmüşlerdir. Sonraları düşünceler, âdetler, manevi duygular değişmeye başlar. “Tuğyan (azgınlık), tembellik, kaygısızlık, kibir, kin ve tefrika yılan ağusu gibi vücud-ı devlet ve milleti (devlet ve milletin bedenini) çürütmeye”¹¹⁹⁶ başlar. Adaletsiz kadılar, paragöz valiler, akılsız ve çalışmayan hükümdarlar ortaya çıkar; sahtekâr kişiler dürüslere, yalan söyleyenler doğru iş yapanlara, kendi çıkarları için topluma zarar verenler toplum için çalışanlara, gösteriş için iş yapanlar samimi duygularla çalışanlara üstün gelir.¹¹⁹⁷ Müslümanlar arasında savaşlar başlar. Bundan istifade eden Kral Ferdinand Müslümanlar arasındaki ayrılığı daha da körükler ve sonunda Endülüs’ü işgal eder.¹¹⁹⁸

Fantastik bir hikâye olan *Belâ-yı İslâm*’da da dört halife zamanında kurulmuş olan İslam Devletinin, Emevi ve Abbasi hanedanlıkları zamanında da ilim, fen, teknoloji, tıp,

¹¹⁹² Gaspıralı, “Islahat ve Terakki”, Eğitim Yazıları, s. 96.

¹¹⁹³ Gaspıralı, “Buhara-yı Şerif”, Eğitim Yazıları, s. 354, 355.

¹¹⁹⁴ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 195.

¹¹⁹⁵ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 196.

¹¹⁹⁶ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 196.

¹¹⁹⁷ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 196.

¹¹⁹⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 194-204.

siyaset gibi alanlarda her bakımdan ilerlemesi üzerine şeytanların bir araya gelerek İslam âlemindeki bu güzellikleri yok etme kararı almaları ve bunun için yaptıkları anlatılır. hikâyede Yaşlı Şeytan'ın Müslümanları alt etmek için uyguladığı ve başarılı olduğu planda da Mat Molla adında birisinin Yunan ve Hint bilim kitaplarından tercüme edilip İslam âlimleri tarafından geliştirilmiş matematik ve akıl bilimlerinin dine ve imana zararlı olduğunu söylemesi; en kötü bir yöneticinin yedi evliya kadar kerameti olduğunu söyleyerek halkın idarecilerin zulümlerine ses çıkarmamalarını sağlaması; Şad Molla adında bir şairin halkın düşünce yapısını bozacak, değer yargılarını alt üst edecek, gerçek şiir estetiğinden uzak şiirler okuması; yöneticiyi zevk ve sefaya yöneltmek halkı baskı ve zulümle yöneten vezir ve kız kardeşi sembolik olarak Müslümanların bozulmalarını ifade eder.¹¹⁹⁹ Kısacası İsmail Gaspıralı'ya göre ilimden, fenden uzaklaşılması, hurafelerle gerçek din anlayışının bozulması, yöneticilerin zevke sefaya düşerek halkın hâlini görmemesi, Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin bulunmaması Müslümanların kurdukları büyük medeniyetlerin yıkılmasına ve onların Batı medeniyeti karşısında geri kalmalarına sebep olmuştur.

İsmail Gaspıralı ilim öğrenme konusunda din adamlarının toplumda öncü olmaları gerektiği üzerinde durur. Çünkü din adamları vaazlarında, derslerinde anlattıklarıyla halkı etkileme gücüne sahiptirler. Bu nedenle de din adamlarının çok iyi eğitim almaları gerekmektedir. “Müftüler Hazerâtının Dikkatine Mahsus”¹²⁰⁰ başlıklı yazısında toplumun öncüleri konumunda olan müftülerin eğitim öğretim konusunda çalışmaları gerektiğini ele alır. Din adamlarının toplumda farklı konumlarda görevleri vardır. Bir köyde ya da şehirde mahalle mollası veya imamı; “camide imam ve nasihatçi, mektepte hoca, mecliste, baş mahkemede kadı, huzur-ı hükümette (hükûmet katında) hâkim”¹²⁰¹ olarak görevlerde bulunur. İdare-i Ruhanîler ve müftüler, din adamlarının çok iyi eğitim almış olmaları konusunda dikkatle çalışmalıdır.¹²⁰²

Bilindiği gibi 1794'te Müslümanların dinî meselelerine bakmak üzere Müftü'nün başkanlığını yaptığı “Tavrida Müslüman ‘İdare-i Ruhaniye’si (Rusça ismi ile, Duhomoe Pravlenie)” kurulur ve Müftü'ye asalet payesi verilir. “İrsî olarak ‘ruhanî paye’

¹¹⁹⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 476.

¹²⁰⁰ Gaspıralı, “Müftüler Hazerâtının Dikkatine Mahsus”, Eğitim Yazıları, s. 102.

¹²⁰¹ Gaspıralı, “Bahçesaray’da Mekteb-i Cedit”, Eğitim Yazıları, s. 98.

¹²⁰² Gaspıralı, “Bahçesaray’da Mekteb-i Cedit”, Eğitim Yazıları, s. 99.

(duhovnoe zvanie)ye sahip olmayan hiç kimse”¹²⁰³nin dini bir göreve tayin edilemeyeceği kararı alınır ve kişilerin dinî tahsiline bakılmaksızın din adamı olarak çalışmasının önü açılır. İsmail Gaspıralı bu yanlış uygulamanın sonucunda yeterli dini bilgisi olmayan din adamlarının İslam’a ve topluma zarar verdiğinin bilincinde olarak din adamlarının çok iyi eğitim almış olmaları konusunda yazılar kaleme almıştır. Çünkü dinin yanlış yorumlanması ve bunun sonucundaki yanlış uygulamalar dine zarar verdiği gibi toplumun ilerlemesini de engellemektedir. Bilgi sahibi ve güzel ahlaklı din adamlarının vaaz, ders verme, yargı gibi çeşitli yollarla halkı etkilediklerini söyleyerek “Maarif ve terakki-i milliyemize hizmet etmek şer’en ve nizamen (kanunen) bunların borcudur”¹²⁰⁴ der. Bir köyde ya da şehirde mahalle mollası veya imamı; “camide imam ve nasihatçi, mektepte hoca, mecliste, baş mahkemede kadı, huzur-ı hükümette (hükûmet katında) hâkim”¹²⁰⁵ olarak görevlerde bulunur. İnsafı ve ahlaklı bir âlimin, hangi topluluk olursa olsun, onu içinde bulunduğu gafletten kurtarıp ilerleme yoluna koyabileceğini belirtir. Ona göre âlimleri yetiştiren okullar ve üniversiteler mükemmel olursa ilmin ve âlimlerin ilerlemesini sağlarlar. İdare-i Ruhanîler ve müftülerin dikkati ve çalışmaları bu konuda olmalıdır.¹²⁰⁶

Ermeni toplumunun, akıllı ve milletine düşkün ruhanî başkanlarının, din adamlarının çalışmaları sayesinde canlandığını, “ticarette, sanatta, devlet hizmetinde birinci adamlar” yetiştirdiğini söyleyerek bunlardan ibret alınmasını ister.¹²⁰⁷ “Müftüler Hazerâtının Dikkatine Mahsus” başlıklı yazısında da toplumun öncüleri konumunda olan müftülerin eğitim öğretim konusunda çalışmaları gerektiğini ele alır. Gaspıralı’ya göre müftülerden beklenen ilk iş mekteplerin durumunun düzeltilmesi ve eğitimin ilerlemesi ile ilgili çalışmalar yapmalarıdır. “Nizamen (kanunen) mektep ve medreseler idare-i ruhaniyelerin¹²⁰⁸ ve müftülerin nezaretinde hesap olunuyor (gözetiminde sayılıyor). Acaba

¹²⁰³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. H. Kırımlı, s. 19-21.

¹²⁰⁴ Gaspıralı, “Bahçesaray’da Mekteb-i Cedit”, Eğitim Yazıları, s. 98.

¹²⁰⁵ Gaspıralı, “Bahçesaray’da Mekteb-i Cedit”, Eğitim Yazıları, s. 98.

¹²⁰⁶ Gaspıralı, “Bahçesaray’da Mekteb-i Cedit”, Eğitim Yazıları, s. 99.

¹²⁰⁷ Gaspıralı, “Bahçesaray’da Mekteb-i Cedit”, Eğitim Yazıları, s. 100.

¹²⁰⁸ İdare-i Ruhaniye veya İdare-i Şeriye: Kırım ve Kafkasya’da Müslümanların din işlerine bakan resmî daire. Bazen kısa şekilde Ufa’daki “Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi” için de kullanılır.

bu nezaret neden ibarettir? Bu vakte kadar bir türlü nezaret olduğu yoktur.”¹²⁰⁹ sözleriyle eleştirisini dile getiren Gaspıralı onlardan bu konuda beklentilerini yazar.¹²¹⁰

Sonuç olarak İsmail Gaspıralı yazılarında, dini yanlış yorumlayarak halkın gelişmesine engel olanlara karşı İslam’ın ilim öğrenmeye verdiği önemi delilleriyle göstererek halkın da bu kişilerden olumsuz etkilenmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere Müslüman halkın içinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtulup Avrupa medeniyeti seviyesine yükselerek varlığını sürdürebilmesi için cehaletten kurtulması, bilim, fen ve teknoloji alanında gelişmesi gerekmektedir. Bu da ancak Avrupa düzeyinde bir eğitimle mümkün olacaktır. İsmail Gaspıralı bu düşünceleri savunurken hiçbir zaman İslam dininden uzaklaşmamış, her zaman İslam’ın ilme, bilgiye, kültüre önem verdiğini vurgulayarak modern eğitimin İslam’dan uzaklaşmak anlamına gelmeyeceğini de göstermiştir. Yavuz Akpınar’ın belirttiği gibi İsmail Gaspıralı Rusya Müslümanları arasında din algısının olumlu yönde değişmesi konusunda da önemli bir yere sahiptir.¹²¹¹

2.2.4. İsmail Gaspıralı’nın Kadınların Eğitimi ile İlgili Düşünceleri

İsmail Gaspıralı toplumun her kesiminin eğitimle gelişmesini istemektedir. Bu nedenle kadınların okumasına karşı çıkanlara yönelik yazılar da kaleme almıştır.

Ona göre İslam dini kızların okumasını yasaklamaz; Müslümanlar her zaman kız ve erkek çocuklarına temel düzeyde dini bilgiler öğretmişlerdir. “Tedris Meselesi” başlıklı yazısında Kırım ve Kazan taraflarında ve diğer Müslüman memleketlerinde “her mahallede cami olduğu gibi bir de sıbyan mektebi”¹²¹² olduğunu, kız ve erkek çocuklarının bu okullarda Kur’an okumayı dinî bilgileri bazen de yazı yazmayı öğrendiklerini yazar. Çünkü İslam’a göre ilim öğrenmek kadın erkek her Müslüman’a farzdır. Bu nedenle kadınların eğitimden uzak tutulmalarını anlamadığını belirtir.¹²¹³ “Terğibü’l-Benat fî Taallümi’l-Edebiyat”¹²¹⁴ yazısında da kızların eğitimleri ile ilgili sorunları dile getiren bir bayan öğretmenin yazdığı *Terğibü’l-Benat fî Taallümi’l-*

¹²⁰⁹ Gaspıralı, “Müftüler Hazretinin Dikkatine”, Eğitim Yazıları, s. 102.

¹²¹⁰ Gaspıralı, “Müftüler Hazretinin Dikkatine”, Eğitim Yazıları, s. 102, 103.

¹²¹¹ Akpınar, “İsmail Gaspıralı’nın Din ve Milliyet Anlayışı”, s. 36.

¹²¹² Gaspıralı, “Tedris Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 122.

¹²¹³ Gaspıralı, “Tedris Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 122.

¹²¹⁴ Gaspıralı, “Terğibü’l-Benat fî Taallümi’l-Edebiyat”, Eğitim Yazıları, s.222.

Edebiyat isimli risale vesilesiyle kızların eğitiminin önemi hakkındaki düşüncelerini tekrarlar. İlim öğrenmek erkek ve kadına farz olduğu için Kırım, Kazan, Kırgız, Türkmen memleketlerinde Müslüman erkek ve kızlar mahalle mektebine gider. Ama Kafkasya taraflarında kız çocukları okutulmamaktadır. İsmail Gaspıralı'ya göre bu konuda Kafkas Müslümanları İran nüfuz ve usulüne uymuşlardır. İslâm'dan önce İran'da kadınlar okutulmadıklarından İslâm'dan sonra da bu eski âdetlerini devam ettirmişlerdir. Bu düşüncüyü şu sözlerle eleştirir.¹²¹⁵

Kadınlar okumak bilseler âşık-nameler (aşk mektupları) yazarlar, fesada bais (sebe) olur zannetmişler. Ne garip ne nâçar (çirkin) fikirdir! Cahil ve nâdaniyet fesada bais olmaz da ilim bais olur mu? Terbiyesizlik hoş olur da terbiye fena olur mu?

İlim, ibadet ve terbiye, kadın ve er, cümleye (herkese) gerektir. İlim ve ibadet cümleye farzdır. İlimsiz ibadet nasıl olur?

Gaspıralı'ya göre kadınların okuması çocukların iyi eğitim almaları için önemlidir. Bir erkek aldığı eğitimden kendisi istifade eder, bir kadın ise öğrendiklerini çocuklarına da öğreterek onların iyi yetişmelerini sağlar. Dil, düşünce, fen, matematik ilk önce anneden öğrenilir. İlk öğretmen annedir. Anneden alınan ders en tesirli derstir. Bu nedenle ilim sahiplerinin cahil halkın düşüncelerine itibar etmemelerini, bu yanlış düşüncüyü düzeltmelerini, özellikle Kafkasya müftüsünün bu konuda çalışmalar yapmasını ister. *Kadınlar* risalesinin sonunda yer alan “İki İmam”¹²¹⁶ başlıklı hikâyede annelerin eğitilmiş olmasının önemini konu edinir. Hikâyede Çin'de iki farklı eyaletten birinde çok sayıda Müslüman olmasına karşın diğerinde Müslümanların sayısının az olmasının nedeni anlatılır. Bir eyaletin imamı kızların eğitime önem vermiş, diğeri ise kızların okutulmaması gerektiğini söyleyerek onları cahil bırakmıştır. Çin'le aralarında çıkan bir savaşta Müslüman erkeklerin öldürülmesi nedeniyle çocuklar anneleri tarafından büyütülmüştür. Bunun sonucu olarak okumuş annelerin çocukları onlar tarafından eğitildikleri için Müslüman olarak yetişmiş ve nesilden nesile Müslümanlık devam etmiştir. Cahil bırakılmış annelerin çocukları ise dinlerini öğrenemedikleri için Çinlilerin dini üzerine yetişmişlerdir. Sonuçta “Atanın ilmi özüne/ Ananın ilmi

¹²¹⁵ Gaspıralı, “Tedris Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 123.

¹²¹⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 303-305.

nesline”¹²¹⁷dir. “Kızların Terbiye ve Tahsili” başlıklı yazılarında da benzer görüşlerini açıklayan İsmail Gaspıralı, özellikle kızların eğitimden mahrum edilmelerini “zaman-ı cahiliyet eseri” olarak değerlendirir ve eleştirir. Kazan, Volga ve Ural taraflarında kızlara biraz okuma yazma öğretirlerken Kırım’da bir parça dini bilgi öğrettiklerini ama yazma öğretilmediğini; Kafkasya ve Maverâünnehir taraflarında ise kızlara kitap yüzü bile gösterilmediğini söyler. Okuma yazma bilen kızların bunu kötüye kullanacağı düşüncesiyle onların eğitimden mahrum bırakılmalarını şu sözlerle eleştirir:¹²¹⁸

Tahsilin bu kadar aşağıda kaldırıldığı güya fesattan korkudur. Ya Rab, bu basiretsizlikten bizleri ne vakit halâs edeceksin (kurtaracaksın)! Ya Rab bizlere bak; ilimden fesat; cehil (cahillik) ve hayvanlıktan necat (kurtuluş) ümit ediyoruz! En büyük bedbahtlığımız da işbu gafleti ve âdet-i mekruheyi (iğrenç alışkanlığı), şer’i şerif-i nuraniyeye (aydınlık kutsal kanunlara) ve evamir-i mukaddeseye isnad ettiğimizdir (kutsal buyruklara dayandırmamızdır).

Kızlara okuma yazma öğretilmemesinin, eve kapatılmasının tarihte Çinlilerin uygulaması olduğunu, Türklerin de bu konuda onlardan etkilendiğini anlatır. Çinlilerin, kızları koşabilmesin, dışarı gidebilmesin diye ayaklarının gelişmesini engellediklerini yani onları sakat bıraktıklarını, bu tür yanlış düşüncelerin İslam’a uygun olmadığını; Çin’in kötü medeniyetinin “Yazı ilmin nısfıdır (yarısıdır)”¹²¹⁹ ve “İlim cümle Müslim ve Müslimeye farzdır”¹²²⁰ gibi dini kuralları örttüğünü ve iptal ettiğini belirtir. Kadınların okuma yazma bildikleri zaman yabancı erkeklere aşk mektubu yazabilecekleri gibi düşüncelerle onlara okuma yazma öğretilmemesine “Yalnız ihtimali itibara alıp fezail-i ulûm ve kemalâtan (kültürün ve bilimlerin faziletlerinden) bizler gibi insan yaratılmış Müslimleri derya-yı cehalette (Müslüman kadınları cahillik deryasında) bırakmayalım”¹²²¹ diyerek karşı çıkar.

Gaspıralı kızlar için açılan usul-i cedit eğitim veren okulları gazetesinde halka duyurur. Sibirya’da Tara şehrinde, Kırım’da Bahçesaray’da, Kazan vilayeti Cavbaş ve Tatarbay köylerinde, Kafkasya’da Şeki şehrinde kızlara özgü okullar açılmıştır. Bu okullarda Gaspıralı’nın *Hoca-i Sıbyan* isimli ders kitabındaki fonetik yöntem üzere ders

¹²¹⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 303.

¹²¹⁸ Gaspıralı, “Kızların Terbiye ve Tahsili”, Eğitim Yazıları, s. 205.

¹²¹⁹ Gaspıralı, “Kızların Terbiye ve Tahsili”, Eğitim Yazıları, s. 205.

¹²²⁰ Gaspıralı, “Kızların Terbiye ve Tahsili”, Eğitim Yazıları, s. 205.

¹²²¹ Gaspıralı, “Kızların Terbiye ve Tahsili”, Eğitim Yazıları, s. 206.

verilmekte, Türkçe ve Arapça okuma, yazma, dinî kurallar, temel düzeyde matematik dersleri verilmektedir. İki okulda da bazı el işleri, nakış öğretilmektedir.¹²²² Bu okullardan övgüyle söz eder. Kız okullarına karşı çıkanlara ise “Yarım molla din bozar”¹²²³ sözünü hatırlatır ve bu konuyu bilgili, gerçek âlim olan kişilere sormalarını, onların görüşlerini almalarını ister.

İsmail Gaspıralı Müslüman toplumda kızların eğitimi konusunu roman ve hikâyelerinde de işlemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi *Arslan Kız* adlı eserinin baş kişisi Gülcemal ve *Darürrahat Müslümanları* romanındaki Feride Banu okumuş Müslüman kızlardır. Her iki karakterin iyi eğitim görmesi, okuma yazma bilmeleri, bunun yanında yemek yapma gibi ev işleri konusunda da bilgili, becerikli olmaları, bir müzik aleti çalıp güzel şarkı söylemeleri ortak noktalarıdır.

Sonuç olarak İsmail Gaspıralı için bütün toplumun birlikte kalkınması söz konusudur ve bunun gerçekleşmesi için toplumun temelini oluşturan kadının eğitilmiş olması şarttır. Bu nedenle o, bazı insanların İslam dinini gerekçe göstererek kızların okumasına karşı çıkmalarının hiçbir dini dayanağı olmadığını ortaya koymuş; yazılarında kızların okumasının, iyi bir eğitim almasının önemini anlatmıştır. Gaspıralı’nın kadının eğitimi konusunda onların okuma yazma öğrenmelerinin yanında bazı el işleri, nakış, yemek ve hatta bir müzik aleti çalmayı bilme gibi beceriler de kazanmalarını istediğini anlıyoruz.

2.2.5. İsmail Gaspıralı’nın Ana Dilde Eğitim ile İlgili Düşünceleri

İsmail Gaspıralı’nın eğitimle ilgili üzerinde durduğu konulardan birisi de ana dilde eğitim meselesidir. Gaspıralı’nın Rusya Müslümanlarının gelişip modern bir yapıya kavuşmaları amacıyla gerçekleştirmek istediği işlerde karşısındaki engellerden birisinin misyonerlik faaliyetleri olduğunu belirtmiştik. Bu konuda akla gelen en önemli isim Nikolay İlminskiy’dir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Kazan’daki üniversitede Türk lehçeleri ve ilahiyat üzerinde çalışan N. İlminskiy Rusya idaresi altında yaşayan Müslümanların asimile olması için Rusya idaresindeki her Türk boyunun kendi şivesinin ana dil olarak kabul edilmesini ve eğitimin de bu doğrultuda yapılmasını önerir. Böylece

¹²²² Gaspıralı, “Kızların Terbiye ve Tahsili”, Eğitim Yazıları, s. 207.

¹²²³ Gaspıralı, “Kızların Terbiye ve Tahsili”, Eğitim Yazıları, s. 207.

Türk boyları arasındaki dil farkı artacak ve anlaşmaları zorlaşacaktır. Ayrıca Rus alfabesinin her Türk şivesine uygun işaretlerle kullanılmasını sağlayarak konuşma dilindeki farklılığın yazıya da geçerek kalıcı olmasını ister. Rus olmayan milletlerin ancak eğitim yoluyla Ruslaştırılabileceğine inanan İlminskiy'e göre İslâmiyet'in Rusya'da ortadan kaldırılması gerekiyordu. Önemli mevkilere özellikle eğitim kurumlarının idaresine Müslümanların getirilmemesini isteyen İlminskiy 1882'de hükûmetin bu konuda, Çarlık rejiminin sonuna kadar sürecek bir karar almasına sebep olmuş, Müslümanların okullarda idari görev almalarını engellemiştir.¹²²⁴ İsmail Gaspıralı'nın Müslümanlar arasında birlik sağlama ve modernleşme konusunda yaydığı düşünceler İlminskiy'i rahatsız etmiş, Gaspıralı'nın fikirlerini yaymasını sağlayan *Tercüman* gazetesinin susturulmasını istemiştir. 1880-1905 arasında Rus Ortodoks kilisesinin başkanı olan K. P. Pobedonostsev'e yazdığı mektupta¹²²⁵ bunu açıkça dile getirmiştir.¹²²⁶

İlminskiy eski usul eğitimle devam ettirilen Müslümanlığı Rusya ve Ortadoksluk için önemli bir tehlike olarak görmez. O, Batı medeniyetinin teknik imkânlarını kullanarak modern okullar açıp ilerlemeye yönelik olan Müslümanlığı tehlike olarak görmektedir. Bu nedenle Gaspıralı'nın önderliğini yaptığı usul-i cedit okullarının açılmasına karşı çıkar.¹²²⁷ İlminskiy Müslüman idarecilerin de cahil olmasını ister. Cahil müftü ve cahil idarecilerin başta bulunduğu Müslüman topluluklarını kontrol etmenin daha kolay olduğunu düşünen İlminskiy'e göre "bilgili ve aydın kişilerin idare edecekleri Müslüman Türk toplulukları aralarındaki kan ve kültür bağının farkına varacaklar, bu ise, Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm gibi Rusya'ya hasım cereyanların ortaya çıkmasına sebep olacaktır"¹²²⁸.

Bu ortamda İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinde yazdığı yazılarından onun, usul-i cedit eğitim anlayışının önemli bir parçası olan ana dilde eğitim konusunun

¹²²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Saray, ss. 30-33.

¹²²⁵ N. İlminskiy'nin Pobedonostsev'e yazdığı mektuplar hakkında bk. Nazım Muradov, "Gaspıralı İsmail Bey'in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi", **International Journal of Humanities and Education**, 2/2, Aralık, 2016, ss. 133-136, Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijhe/issue/31787/348391> (24.06.2022). "İlminskiy'inin mektupları onun vefatından sonra (1898'de) Kazan'da yayımlanmış olan 426 sayfalık Pis'ma Nikolaya İvanoviça İl'minskago [Nikolay İvanoviç İlminski'nin Mektupları] kitabından alınmış, Gaspıralı tarafından Türkçeye çevrilerek Tercüman'da yayımlanmıştır.", Nazım Muradov, s. 133, dipnot.

¹²²⁶ Saray, s. 33.

¹²²⁷ Saray, s. 33, 34.

¹²²⁸ Saray, s. 34.

üzerinde ısrarla durduğunu görürüz. Bakû'da neşrolunan *Kaspi* gazetesinde Müslümanlar için okulların çoğalması ve gelişmesinin eğitim öğretimin Müslümanların dilinde olmasına ve devlet tarafından para yardımı yapılmasına bağlı olduğuna dair bir yazı yazılır. İsmail Gaspıralı bu yazıdaki düşünceye katıldığını, Müslümanlar için açılmış okulların eğitim ve öğretim konusunda verimsiz olduklarının görüldüğünü söyler. Ayrıca çevrelerinde Rusça bilen kimse olmadığı için çocukların bir öğretmenden Rusça öğrenmelerinin mümkün olmayacağını belirtir. Kırım'da bazı köy ve şehirlerde Rus okulları on iki yıldır eğitim vermesine rağmen Rusça öğrenen bir çocuk olmamıştır.¹²²⁹ “Maarif Meselesi” yazısında Müslümanların yüksekokullara gidip okumadığını, Ruslardan bile yüksekokulda okuyanların az olduğunu, bunların genellikle zengin ve soylu çocuklarının olduğunu söyler. Aslında Müslümanların özel durumlarına yani inançlarına ve yaşantılarına uygun, onların dilinde eğitim verecek yeni okullar gerekmektedir.¹²³⁰

1870'te Millî Eğitim Bakanı Graf Tolstoy zamanında Müslümanlara has okullar ve bu okullara Müslüman öğretmenler yetiştirmek amacıyla Kazan'da, Orenburg'da, Gori'de ve Akmesid'de birer erkek öğretmen okulu açılır. Ama bu okulların asıl amacının Rusça öğretmek olmasını eleştiren İsmail Gaspıralı “‘terbiye’, ‘maarif’, Rus dili öğretmek gibi muratlar birbirine müteallık ise de üç efkârı, üç muradı bir yere karıştırmamalı; üçünün üç türlü yolu, erkânı ve çaresi olur”¹²³¹ der.

İlkokulların amacının çocuklara güzel bir eğitim vermek olduğunu; Avrupa'nın uygulama ve tecrübesinin de bu yolda olduğunu, çocuklara yeni bir dil ve sanat öğretmek gibi bir amacın ilkokullara uygun olmadığını söyler. Bunun yanında çocuklar için açılmış ilkokulların Avrupa'dan alındığını ama Avrupa'daki her uygulamanın o topluma uymayacağını da belirterek “Her türlü usûl ve tertip, zamana ve mekâna muvafık ve uygun olmak bir kaide-i küllîdir (genel bir kuraldır)”¹²³² der. Avusturya ve Prusya'da Almanların hâkim halk olduklarını, Bohemya ve Poznan'daki Slav halkların onlarla karıştıklarını anlatır. Her gün birbirleriyle ticaret yapan, görüşen bu iki kavim aynı zamanda Hristiyan oldukları için evlilik de yapmışlardır. Almanlar bilgili, eğitilmiş

¹²²⁹ Gaspıralı, “[Orenburg Gimnaziya Mektebi...]", Eğitim Yazıları, s. 52, 53.

¹²³⁰ Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 57, 58.

¹²³¹ Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 59.

¹²³² Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 59, 60.

oldukları için çalışma ve yaşayış yoluyla Almanca Slavlar arasında yaygınlaşmıştır. Bu durumda Alman okulu açılıp burada Almanca okutulması çocuklara yeni bir dilin öğretilmesi anlamına gelmeyeceğinden eğitim için uygundur. Ama Rusya Müslümanlarının yaşadıkları yerlerde çok fazla Rus yoktur ve onlar Ruslarla kaynaşmamıştır. Şehirlerde, köylerde Ruslar ve Müslümanlar ayrı ayrı yerlerde otururlar. Müslümanların oturduğu bazı yerlerde ise hiç Rus yoktur. Bu durumda Rus dilinin öğrenilmesi mümkün değildir. Sadece kitap ve okul ile dil öğrenmenin dünya tarihinde gerçekleşmemiş olduğunu söyleyerek dilin ancak yaşayarak öğrenilebileceğini belirtir. Arapçanın bile cennet halkının dili, “Kelamullah dili (Allah’ın kitabının dili)”¹²³³, “ibadet dili”¹²³⁴ olmasına ve bu dili Müslümanlar sevdikleri için onun öğretilmesi amacıyla mektep ve medreseler bulunmasına rağmen sadece mollalar tarafından biraz öğrenildiğini, halk tarafından öğrenilmediğini söyler ve “ameliyat (pratik) ve maişet olmadıkça taze dil bilinmez”¹²³⁵ der.

“Maarif Meselesi”¹²³⁶ yazısında Hacitarhan’da Rusça neşrolunan gazetede Rusya Müslümanlarının kendi dillerini ve âdetlerini çok sevdikleri ve bunun politikayla ilgisi olmadığı için saygıya değer olduğu; bu nedenle onlara kendi dillerinde çalışıp bilgi edinecekleri özel bir bilim ve kültür okulu açılmasının iyi olacağı yolunda bir yazı yayımlandığını söyleyen İsmail Gaspıralı bu düşüncenin çok doğru ve yerinde olduğunu belirtir. Arapça ilimlerin okutulduğu medreselerden başka bir iki yerde bilim ve kültür medreseleri açılarak “ilmihal, akait (dinî inanç bilgileri), hesap, hendese-i ûlâ (ilk geometri bilgileri), cihanname (geometri), tarih, usûl-i defterî (muhasabe), ilm-i sıhhat (sağlık bilgileri)”¹²³⁷ gibi bazı bilimlerin Türkçe olarak öğretilmesinin yanında Arapça, Türkçe, Rusça ve Fransızca da öğretilse buralara çok öğrenci bulunacağını söyler. Benzer bir düşüncüyü *Rusya İslâmları* adlı eserinde de dile getirdiğini hatırlatır. O zaman kendisine Rusya’da ilim ve bilimin Rus dilinde olması gerektiğini söyleyerek karşı çıkanların olduğunu söyler. Ona göre ilim, fen ve bütün bilimler insanlığın ortak malıdır; bir yere, bir zamana, bir halka ait değildir. Ayrıca bu konu az tartışıldığı için pek çok

¹²³³ Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 60, 61.

¹²³⁴ Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 60, 61.

¹²³⁵ Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 60, 61.

¹²³⁶ Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 82-84.

¹²³⁷ Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 84.

insan “Rusya’da Türkçe ders ve tahsil olunmaz”¹²³⁸ zannetmektedirler. Bu da çok yanlış bir düşüncedir. Görüldüğü gibi İsmail Bey, öğrencilerin bilim, fen ve kültürde ilerlemelerini sağlayacağı düşüncesiyle Rusçayı ve diğer dilleri öğrenmelerini de istemektedir.

“[Tiflis’ten Aldığımız Bir Habere Göre...]”¹²³⁹ yazısında da ana dilde eğitime değinir. Kafkasya müdürü Yanofski bir komisyon oluşturup devlet okullarında fen bilimleri öğrenen Müslüman öğrencilere İslâm’ın kurallarını bildiren ilim ile mükemmel Türkçe okuma ve yazma dersleri verilirse faydalı olur mu meselesini görüşmeye açmıştır. Gerçekleşen bir toplantıda Kafkasya Müftüsü Gayibof başkanlığında devlet okullarında İslâm’ın kurallarını bildiren ilim ve Türkçe öğretmenin çok gerekli ve yararlı olduğu, hatta Rus çocukların da bir dereceye kadar Türkçe öğretmenin faydalı olacağına karar verilmiştir. Bu durumu Gaspıralı ilmin, öğrenimin yayılması için çok faydalı bir yol olarak değerlendirir. O zamana kadar Müslümanların Rus okullarına rağbet etmemelerinin sebebinin buralarda Müslüman öğrencilere kendi dillerinde ders verilmemesi olduğunu belirtir. Darülmuaallimîn okullarına diğer okullardan fazla ilgi gösterilmesinin sebebi de buralarda kendi dillerinde derslerin daha fazla olmasındandır. Daha önce söylediklerini tekrarlayarak Müslümanların çoğunlukta bulunduğu yerlerde lise ve ortaokullarda Müslüman dilinde (Türkçe) okuma yazma, dinî ilimler ve Türk dil bilgisi dersleri olursa öğrenci toplamaya ve fen bilimlerini yaymaya sebep olacağını söyler. Müslümanların okullara ilgi göstermemesinin sebebi kendi dillerinde eğitim verilmemesi “millî din ve dil bilinmeyip kalır”¹²⁴⁰ korkusudur. Yeni fen bilimlerine ve Batı’nın bilgi deneyimlerine sahip lise ve üniversiteyi bitirmiş Müslümanların onda dokuzunun “ulûm-ı Şer’iyeden bî-behre (dinî bilimlerden habersiz) oldukları ve ana dillerini bilmedikleri için kendi halkını etkileyemediklerini söyler. Bu nedenle Gaspıralı’ya göre her Müslüman önce kendi dilini ve dinini bilmeli; öğrendiği her bilgi ve beceri bu sayede ilgi görecektir, kendine, devletine ve milletine faydalı olacaktır.

Bir başka yazısında Müslümanlara Rusça öğretmek için açılan okullardan elde edilen deneyimlere göre okulların, orada yaşayan halkın durumuna uygun olması

¹²³⁸ Gaspıralı, “Maarif Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 84.

¹²³⁹ Gaspıralı, “[Tiflis’ten Aldığımız Bir Habere Göre...]”, Eğitim Yazıları, s. 90-93.

¹²⁴⁰ Gaspıralı, “[Tiflis’ten Aldığımız Bir Habere Göre...]”, Eğitim Yazıları, s. 92.

gerektiğinin anlaşıldığını söyler. Halkın durumuna uygun olan okul şekli hem Rusça hem de Müslümanca¹²⁴¹ eğitim veren okul şeklindedir. “Eğer Rus şkolalarında İslâm balalarına usûl-i cedit ile (yeni yöntemle) Müslümanca ders berilecek olsa şkolalar daha muteber olur”¹²⁴² düşüncesindedir. Nazariyatta bunun uygun olmadığı söylense de deneyim ve uygulamaların bunu gösterdiğini söyler.¹²⁴³

İsmail Gaspıralı Rusçanın öğretilmesine karşı değildir. Ama çocukların okuma yazma ve temel bazı bilgileri kavrama noktasında ana dille eğitime başlamalarını daha sonra Rusça ve hatta diğer dilleri öğrenmelerini uygun görür. Hatta o, Türk çocuklarının Rusçayı çok iyi öğrenmelerini ve Rusça eserleri okuyarak gelişmelerini ister. Bunun yolu da Türk çocuklarının ana dillerinde okuma yazma ve bazı temel bilgileri öğrenip belli bir seviyeye gelmeleridir. Ondan sonra Rusça öğrenerek bu dilde yazılı olan eserleri okumaya ve gelişmeye, ilerlemeye hevesli olacaklarını düşünür. Fen bilimleri, meslek öğretimi açısından Rusça öğrenmenin gerekliliğini vurgular.¹²⁴⁴

Tahsil-i fûnûn (fen bilimleri öğrenimi), talim-i sanayi (meslekî öğretim), edebiyatı, neşriyatı büyük ve lisan-ı hükûmet olan Rus dilinin bize ne kadar gerek olduğundan ne kadar çok bahsedilse ziyade görülmez (fazla sayılmaz).

“Rusya’da İslam Meselesi”¹²⁴⁵ başlıklı yazısında Rusya Müslümanlarının ana dilde eğitim görmelerinin onları bilgi, kültür bakımından daha fazla geliştireceği, Rusçayı daha kolay ve daha iyi öğrenmelerini sağlayacağı düşüncesini dile getirir. Okulda bir iki sene Rusça eğitim gören bir çocuğun daha sonra bu dili kullanmadığı için unutmasının normal olduğunu belirtir. Sadece Rusça öğrenip diğer bilimlerden yoksun kalmış bir kişinin medenî topluma giremeyeceğini söyler.¹²⁴⁶ Gaspıralı okulun amacının anlayış ve bilgiyi arttırmak olduğunu, Rusça yazılmış kitapların bu amaca hizmet eden birinci araç sayıldığı gibi “talebenin lisan-ı millîsi olan ana dili”nin¹²⁴⁷ de büyük bir araç kabul edilmesi gerektiğini belirtir.¹²⁴⁸ İsmail Gaspıralı’ya göre ana dilinde eğitim gören bir

¹²⁴¹ Müslümanca: Rusçanın etkisiyle herhangi bir Müslüman halkının dilini ifade etmek için Rusya Müslümanları arasında kullanılan terim. (Kitabı hazırlayanın notu.)

¹²⁴² Gaspıralı, “[Tiflis’ten Aldığımız Bir Habere Göre...]”, Eğitim Yazıları, s. 153.

¹²⁴³ Gaspıralı, “[Tiflis’ten Aldığımız Bir Habere Göre...]”, Eğitim Yazıları, s. 153.

¹²⁴⁴ Gaspıralı, “[Açık Aşıkâr...]”, Eğitim Yazıları, s. 200.

¹²⁴⁵ Gaspıralı, “Rusya’da İslam Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 228.

¹²⁴⁶ Gaspıralı, “Rusya’da İslam Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 228.

¹²⁴⁷ Gaspıralı, “Rusya’da İslam Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 229.

¹²⁴⁸ Gaspıralı, “Rusya’da İslam Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 230.

çocuk kendi dilinde bir parçasını okuduğu bir eseri merak edip o esrin Rusçasını okuyacak böylece dilini geliştirecektir. Dolayısıyla ana dilde eğitim görmek Rus dilini öğrenmeyi geriletmez, pekiştirir.¹²⁴⁹

Rus yönetimi Taşkent’te Müslümanlara yönelik fen konulu bir toplantı düzenler. Taşkent’in kadıları, müderrisleri ve itibarlı âlimleri bu toplantıya davet edilir. Toplantıda fen ve teknik alanındaki gelişmeler hakkında bilgiler verilir, birçok makine ve alet tanıtılır. Bu aletler tanıtılırken Müslümanların da bunlardan yararlanabileceği gösterilir. Örneğin gramofondan ezan dinletilir, yerküre tanıtılırken hac yolu gösterilir. Toplantıda Taşkent okulları müdürünün konuyla ilgili yazmış olduğu bir yazı yerel dile çevrilerek okunur. Görüşmelerin sonunda genel vali görevinde bulunan General İvanof, daha çok bilgi ve anlayış sahibi olmak için Rus dilinin öğrenilmesi gerektiğini söyler. Buna cevaben konuşma yapan kadı Hoca Muhyiddin Efendi Taşkent medreselerinde “Rus dili ders ve tahsil edilmesine cemaatin gayret edeceğini”¹²⁵⁰ belirtir. İsmail Gaspıralı konuyla ilgili yorumlarında bu toplantıda görüşülen maddelerin Müslümanların istek ve anlayışlarına uygun bir şekilde, kendi dilleri ile açıklandığı için Müslümanların da yapılan açıklamalara olumlu yaklaştığını belirtir. Dolayısıyla fen bilimlerinin yayılması için millî dilin kullanılması gerektiğinin ve bunun faydalı olacağını gördüğünü söyler. Ona göre Müslümanlar anne babalarının dilinde sanat, fen ve teknoloji bilgileri alırlarsa anlayış ve düşünce bakımından gelişecek, daha fazla bilgi sahibi olmaya ve Rusça öğrenmeye ilgileri artacaktır.¹²⁵¹

“Millî Dilde Maarif”¹²⁵² başlıklı yazısında N. Likoşin’in¹²⁵³ *Russkiy Türkistan* gazetesinde “Millî Dilde Maarif” başlığıyla yazdığı makalelerin *Tercüman* gazetesinde defalarca sözü edilen düşüncelere yakın olduğunu belirterek bu yazılara dikkat çeker. Likoşin yazısında şunları dile getirmiştir:¹²⁵⁴

¹²⁴⁹ Gaspıralı, “Rusya’da İslam Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 230.

¹²⁵⁰ Gaspıralı, “Güzel Haberler”, Eğitim Yazıları, s. 242.

¹²⁵¹ Gaspıralı, “Güzel Haberler”, Eğitim Yazıları, s. 242.

¹²⁵² Gaspıralı, “Millî Dilde Maarif”, Eğitim Yazıları, s. 248.

¹²⁵³ Likoşin, Nil Sergeyeviç (1860-1922): 1890-1917 yıllarında Türkistan bölgesinde çeşitli resmî görevlerde bulunan subay, doğubilimci, Türkistan’ın arkeolojisi ve etnografyası hakkında yayınlanan 800 kadar çalışmanın yazarı, Orta Asya’nın tarihi ve topografyasıyla ilgili orta çağ dönemi eserlerini Rusçaya aktaran çevirmen. Çar döneminde Taşkent vali yardımcılığı yapmış, 1917’de generalliğe kadar yükselmiştir.

¹²⁵⁴ Gaspıralı, “Millî Dilde Maarif”, Eğitim Yazıları, s. 249.

Aziya (Asya) Müslümanları Rus dilini tahsil edip, ba'de (sonra) Rus dilinde kütüb-i fenniye ve edebiyeden (edebî ve fennî kitaplardan) hisse alıp tevsî-i malûmât ve tenvir-i efkâr edecekleri (bilgilerini genişletme ve düşüncelerini aydınlatmaları) beklenir ise, malayani (boşuna) pek çok zamanlar ötüp (geçip) gidecektir. Bu hâlde, bunları kemalât-ı asriyeden hissemend etmek (çağdaş bilgi ve kültürden pay alma) ve tenvir-i efkâr sayesinde Rusya ve âlem-i medeniyet ile ünsiyet ettirmek (alıştırmak, uzlaştırmak) için öz dillerinde malûmât vermek lazımdır. Binaenaleyh (bundan dolayı) Müslümanlara faydalı olacak kütüb-i fenniye ve edebiyeyi öz dillerine bi't-tercüme (çevirerek) neşir ve intişar zaruridir. Müslümanların kütüb-i diniyeleri vardır; lakin fenden, hünerden (sanattan) ve ahval-i hazıradan bâhis (şimdiki durumdan, şartlardan söz eden) edebiyat-ı cedideleri (yeni edebiyatları, eserleri) olmadığından, buna himmet etmek gerektir.

İsmail Gaspıralı bu görüşlerin benzerlerini *Rusya Müslümanları* adlı eserinde ve *Tercüman* gazetesinde defalarca dile getirdiğini ancak bu fikirlere yeterince kulak verilmediğini, bazılarının da bunları yanlış anladığını yazar. Likoşin'in bu görüşlere ek olarak fen bilimlerinden ve yeni edebiyattan uygun olan kitapları ilkokullarda okutmanın yararlı olduğunu söyleyen Gaspıralı bu konu üzerinde durarak "Halkların ana dilinde hoş risaleler neşredilse, kabul olunacakları şüphesizdir"¹²⁵⁵ der. 25 sene öncesinde Rusya'da edebiyat-ı cedideden söz eden Türkçe bir eser varken şimdi "150 türlü" eser olduğunu ve bunların bazılarının tekrar tekrar basılmasının da halk arasında rağbet gördüklerini gösterdiğini belirtir. Kırım, Kazan, Kafkasya taraflarındaki Müslümanların coğrafya, tarih, bilim kitaplarını, yeni hikâye ve romanları alıp okudukları gibi Türkistan Müslümanlarının da okuyabileceğini söyler. Türkistan'da Rus memur ve subayı olarak çalışan Müslümanların kitap yazarak veya tercüme ederek milletine hizmet edebileceklerini belirtir.

Halklara ana dilinde bilgi verilirse bunun ilerlemeyi, modernleşmeyi sağlayacağını söyleyerek yazısını bitirir:¹²⁵⁶

Hulasa-yı kelâm (sözün kısısı), ana dilinde halklara malûmât-ı iptidaiye verilirse, bunların gözü açılıp, kemalât-ı asriyeden ve efkâr-ı cedideden (çağdaş kültürden ve yeni düşüncelerden) haber ve lezzet alıp, ba'de (sonra) öz dillerinde bulunmayan mufassal (ayrıntılı) kitapları görmek için Rusça okumaya ve Rus edebiyatından hisse almaya heves ederler.

Bir başka yazısında da Müslüman çocukları için açılmış şkolalarda Rusçanın yanında gereği kadar Müslümanca ders verildiğinden bu okullara Müslümanların daha

¹²⁵⁵ Gaspıralı, "Millî Dilde Maarif", Eğitim Yazıları, s. 250.

¹²⁵⁶ Gaspıralı, "Millî Dilde Maarif", Eğitim Yazıları, s. 251.

fazla rağbet göstereceğini, okulların Müslümanların yaşam tarzına uygun olması gerektiğini söyler.¹²⁵⁷

Graf Dimitri Tolstoy'un bakanlığından beri Müslümanlar arasında öğretimi yaymak için çok sayıda rus okulu açılmış ve bunlar devlet tarafından desteklenmiş, teşvik edilmiştir. Daha sonra da öğretimi daha çabuk yaygınlaştırmak için Rus harfleriyle ders kitapları basılmaya başlanır. İsmail Gaspıralı o güne kadar yapılan çalışmaların eğitim öğretim bakımından bir sonuç vermediğini, bu okullara giden Müslümanların Rusça öğrenemediklerini söyler. Bunun sebebi bu okulların temelinin yanlış olmasıdır.¹²⁵⁸ Bu konuda Fransızların Cezayir'de, İngilizlerin Hindistan'da uyguladıkları yöntemi örnek gösterir. Cezayirdeki uygulama ile ilgili *Basiretü Âlemü'l-İslâmî* (İslam Dünyası Dergisi) isimli Fransızca bir dergide konuyla ilgili yazılar olduğunu haber verir. Bunun yanında Araplar için açılmış okulların temel prensiplerini anlatır. Buna göre Fransızlar tahsil programını Müslüman medeniyetine uygun şekilde yapmışlardır. Rusların programı ise İlminsky'nin Konstantin P. Pobedonostsev'e takdim ettiği "Müslümanlara çok nerse bildirmek (çok şey öğretmek), çok nerseden haber vermek lazım gelmez; Rus dili ile biraz da hesap öğrensinler kâfidir"¹²⁵⁹ görüşüne dayanmaktadır.

"Maarif Meselesi [2]" başlıklı yazısına göre Fransız Müslüman okullarının birinci amacı halkı faydalandırmaktır. Bu, halkın bildiği ve istediği bir faydadır. Öğrencilere biraz Fransızca öğretmekle birlikte onların çalışıp kazanç sağlayabilecekleri zanaatler, meslekler öğretmek amacı güdülür. Okulda Müslümanların âdet ve inançlarına uygun olmayan bir şey görülmez, söylenmez. Yaşadıkları yere uygun meslekleri öğretirler. Okuldan beklenen şey "Arapları Fransızlaştırmak değildir; adam etmek, hünerli etmek, kesbe kâra muktedir etmektir".¹²⁶⁰ Fen bilimleriyle öğrencilerin fikrini, anlayışını açmak, öğrendikleri Fransızca sayesinde de Fransız kanunlarından haberdar olmalarını sağlamak amacıdadır. Konuşma dili olan Arapça ile de İslam inançlarını öğretmek "aynı şekilde Franko Müslüman şokolasının" amacıdır. Okuldaki dersler hakkında şunları yazar:¹²⁶¹

¹²⁵⁷ Gaspıralı, "Kaysı Şkola Daha İyi?", Eğitim Yazıları, s. 257.

¹²⁵⁸ Gaspıralı, "Maarif Meselesi [1]", Eğitim Yazıları, s. 321.

¹²⁵⁹ Gaspıralı, "Maarif Meselesi [2]", Eğitim Yazıları, s. 321, 322.

¹²⁶⁰ Gaspıralı, "Maarif Meselesi [2]", Eğitim Yazıları, s. 323.

¹²⁶¹ Gaspıralı, "Maarif Meselesi [2]", Eğitim Yazıları, s. 323.

Buna binaen bu şkolalarda lisan-ı Arab ve Fransevî, hesap, akaid-i İslamiye, Fransa'nın bütçe, bank, vergi ve resm ve sair nizamlarını, muhtasar (özet halde) fıkıh, muhtasar ilm-i sıhhat (sağlık bilgileri), mukaddemât-ı ilm-i iktisat (başlangıç seviyesinde iktisat bilgileri), coğrafya ve tarih dersleri verilir ve her hâlde bir ya iki türlü sanâ'at gösterilir (zanaat öğretilir).

İsmail Gaspıralı 1905 Anayasa Devrimi'nden sonra meydana gelen özgürlük ortamında düşüncelerini biraz daha rahat ifade etmiş, Müslümanların hükümetten bazı taleplerde bulunmaları için onlara ön ayak olmuştur. 1906'da yazdığı "Mekâtib-i İslâmiye ve Duma Zemstva Akçaları" başlıklı yazısında bu konuyu ele alır. Rusya Müslümanları toplantılarında ve mahallî gazetelerinde şehir ve Zemstva¹²⁶² kurumlarının bütçesinden Müslümanların okullarına para istemeli mi, verilirse kabul edilmeli mi, kabul veya reddetmenin sonucu ne olabilir, sorularını tartışmaktadırlar. Kazan yerel yönetimi Müslüman okullarına para vereceğini açıklamıştır. Ancak okullarda Rusça okunmasını istemektedir. Mektep ve medreseler atalardan kalma mirastır, bunların düzelmesi, iyileşmesi için yardım almak gerekmektedir. Ama budurumda okul Rulsar tarafından yönetilecektir. İsmail Bey buraların yönetiminin bağımsız olarak kendi ellerinde kalması gerektiğini söyler.¹²⁶³ "Tahsil ve Mektep Meselesi"¹²⁶⁴ başlıklı yazısında da aynı konuyu ele alır. Bazı haberlere göre öğretimin genelleşmesi için kademeli olarak gerekli sayıda açılacak olan okullara devlet hazinesinden, yerel yönetim ve şehir meclislerinin bütçelerinden para verilecek, bu okullarda fen bilimleri Rusça olacaktır. Müslüman, Ermeni, Gürcü gibi Rus olmayanların çoğunlukta olduğu yerlerde o milletin dili ve mezhebinin öncelikle okutulması öngörülmekle beraber kendi ana dillerini, Rusça derslerin anlaşılmasına yardım etmesi açısından, bir sene kullanacaklardır. İsmail Gaspıralı bu haberlerden Rus resmî okullarında fen bilimlerinin her milletin kendi dilinde yapılmasına hükümetin izin vermeyeceği sonucuna ulaşır. Buna göre devlet hazinesi veya belediyenin parasıyla açılan okullarda eğitim öğretim Rusça olacak buna karşın Duma'nın tasarısında bulunan bir maddeye göre de hazineden veya belediyeden yardım almadan açılan okullarda Rusça da okutulması şartıyla her millet kendi dilinde eğitim

¹²⁶² Zemstva: Çarlık döneminde üyelerinin ekseriyeti soylulardan oluşan ve seçimle iş başına gelen mahallî idare organlarından biri. Kısmen Türkiye'deki "Özel İdare"ye benzer. (Kitabı hazırlayanın notu.)

¹²⁶³ Gaspıralı, "Mekâtib-i İslâmiye ve Duma Zemstva Akçaları", Eğitim Yazıları, s. 319.

¹²⁶⁴ Gaspıralı, "Tahsil ve Mektep Meselesi", Eğitim Yazıları, s. 356.

öğretim yapabilecektir.¹²⁶⁵ Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan tasarıya göre ise her halkın özel olarak ilkokul, lise ve yüksek okul açmasına ve bazı bilimleri kendi dillerinde okumasına izin verilecektir. Bu ilkokullarda Rusça okumak gerekecektir. Lise ve gimnaziya programı uygulanacak olan liselerde Rus dili ve edebiyatı, tarih ve coğrafya dersleri Rusça okutulacak, diğer bilimler Rus olmayan halkların kendi dillerinde okutulacaktır. Yüksek okullarda ise her halkın kendi dili ve dinî bilimlerinin dışında diğer bütün bilimler Rusça okutulacaktır. Bu özel okulların bütün öğrencilerinin aynı halktan olması şarttır. Yazısında bunları aktaran Gaspıralı, özel okullara verilecek izinden yararlanmak için çalışılması hususunda halkı uyarır.¹²⁶⁶

“En büyük Mesele” başlıklı yazısında eğitim öğretimin yaygınlaştırılması için devlet tarafından alınan kararlarda “ana dil” ile eğitim konusunda okullarda edebî dil yerine halk ağzının kullanılacağına dikkati çeker.¹²⁶⁷ Tahsil-i Umumî kanunu gereği her yerde açılacak ilkokullar iki dereceli olacaktır. Rus olmayanlar kendi dinlerini okuyabileceklerdir. Kendi dillerini okumaları ise kazanın eğitim müdürünün izniyle olabilecektir. Şkolada öğrenim dili Rusçadır. İkinci derecelik şkolada öğrenim süresi altı sene olacak, burada Rusça dışında kullanılacak diller halk ağızlarından ibaret olacaktır. Edebî dil öğretimi için başka bir kanun çıkarılması gerekir. İsmail Gaspıralı buna göre “şimdiki layiha (tasarı) programında edebî lisanımıza mahal ve orun (yer) yoktur”¹²⁶⁸ der ve ekler:¹²⁶⁹

Hulasa-i kelâm umumî ibtidaî şkolanın (sözün kıyası genel ilkokulun) programı meydan ve nâfidir (geniş ve yararlıdır). Ders lisanı Rusça, lâkin gayr-i Rus dillerine meydan (yer) verilmemiştir.

Bunun üzerine “Duma’nın Maarif Komisyası’nda” Rus olmayan vekiller itiraz ederek bu programa göre Rus olmayan milletlerin eğitim öğretimi kendi dillerinde yapmalarını, Rusçanın da dil olarak okutulmasını talep ederler. Maarif Komisyonu, devlet hazinesinden veya zemstva sandığından çıkacak parayla Rusça dışında dillerin gelişmesine hizmet etmek uygun değildir gerekçesiyle bu okullarda Rusça dışında bir

¹²⁶⁵ Gaspıralı, “Tahsil ve Mektep Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 357.

¹²⁶⁶ Gaspıralı, “Tahsil ve Mektep Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 358.

¹²⁶⁷ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 359.

¹²⁶⁸ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 361.

¹²⁶⁹ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 361.

dille eğitime izin vermek istemez. İsmail Gaspıralı öncelikle hazine, zemstva ve şehir meclisi bütçelerinde Müslümanların vergileri bulunduğu için onların da bu sandıklardan yardım almaya hakları olduğunu söyler. İkinci olarak Müslümanların hazine parasıyla kendi dillerini yaymak düşüncesinde olmadıklarını ancak “umumî olan şkola programında gösterilmiş dersleri[n]”¹²⁷⁰ kendi dillerinde okutulmasını istediklerini belirtir. Üçüncü olarak da eğitim biliminin, öğretimin yayılmasını kolaylaştırmak için her milletin kendi dilinin diğer bir dilden daha yararlı olduğunu belirttiğini söyler.¹²⁷¹ Bütün bu konulara kulak vermek gerektiğini, yeni kanuna göre açılacak okulların eski okullar gibi olması durumunda Müslüman eğitimine engel olunmuş olacağına ve yirmi milyon halkın eğitim öğretimde aksaklık yaşamasının Rusya için önemsiz olamayacağına dikkati çeker. Rusya’da lisede okutulan derslerin başka milletlerin ilkokullarında okutulduğunu, bununla bütün milletlerin güç kazandıklarını söyleyerek uluslararası rekabette Rusya’nın geri kalmamak için yasal yoldan bütün dillerde eğitim öğretime izin vermesi gerektiğini belirtir. İsmail Gaspıralı bazı Oktaybristlerin¹²⁷² ve basılı bazı eserlerin millî dil isteğinin milletin isteği olmayıp sadece siyasi grup üyelerinin isteği olduğu yolundaki düşüncenin yanlış olduğuna da değinir:¹²⁷³

Eğer böyle olsaydı, eğer millet öz dilinin kadr ve kıymetini bilmeseydi, din ve dil her milletin müstakil (bağımsız) iki direği, sütunu olduğu nâ-malum (bilinmez) olsa idi bedbahtlığımız bî-karar, bî-çare olurdu (bahtsızlığımız ölçsüz ve çaresiz olurdu); lâkin millet bu şeyleri biliyor; mektep ve maarif umurunda (işlerinde) fraksiya ile yekvücuttur (tek varlık gibidir, tam bir uyum içindedir). Daha doğrusu fraksiyamız millet ağzından söyleniyor, milletin talebini arz ediyor.

Devlet Duması açılınca Müslüman vilayetlerden Petersburg’a özel yardımcılar gönderilerek millet adına Duma’nın bütün liderleri huzurunda “mektepe ve lisan-ı millî hukukunu”¹²⁷⁴ savunup bu konuda ricada bulunacaklar, gerekli bütün makamlara, bakanlara taleplerini sunacaklardır. İsmail Gaspıralı Rusya Müslümanlarının haklarını aramaları noktasında cesur olmalarını ister, onlara bu konuda yol gösterir. Özellikle Ekim devriminden sonra başlarda yaşanan olumlu gelişmelerden ümitlidir ve bu ortamdan

¹²⁷⁰ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 361, 362.

¹²⁷¹ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 361, 362.

¹²⁷² Oktaybrist: Rusya’da Çar II. Nikolay’ın Ekim Manifestosu’nu ve ılımlı liberal reformları destekleyen siyasi parti. <https://www.turkcebilgi.com/oktobristler#post>, (03. 06. 2022).

¹²⁷³ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 363.

¹²⁷⁴ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s.363, 364.

faydalanmayı istemektedir. Konuyla ilgili milletin arzusuna Duma'nın ve hükümetin kulak vereceğini umduğunu; talepte bulunulmadığı takdirde bu meselenin çözülemeyeceğini ve hükme bağlanamayacağını söyler.¹²⁷⁵

“Yine Mektep Meselesi” başlıklı yazısında da Devlet Dumasında görüşülecek olan “umumî şkolalara (genel okullara) dair yeni nizam layihısından (yeni kanun tasarısından)” ne gibi sonuçlara ulaştığını yazar:¹²⁷⁶

1) Yeni çıkacak nizam mucibi (gereği) umumî ibtidaî şkolalarda (ilkokullarda) tahsil-i fûnun ve malûmât (genel bilgiler ve fen dersleri öğretimi) Rus dilinde olup ehl-i İslâm bulunan mahallerde (yerlerde) Müslümanların zarurât-ı diniyeleri (dinen bilmeleri zarurî olan bilgiler) ve mahallî lisanları ve yazıları dahi tedris olunacaktır (okutulacaktır).

D[evlet]. Duması'nın Müslüman Şubesi, nizamın bu suretini (kanunun bu şeklini) makbul görmeyip ahali-i İslâm (Müslümanlar) arasında açılacak şkolalarda fûnun ve malûmât-ı millî (millî bilgiler ve fen dersleri) Türkî dilinde ders edilmesini (okutulmasını), tahsil-i dinî mükemmelce (dinî öğretimin eksiksiz olmasını ve Rus lisanı, lisan olarak mükemmel ders edilmesini (okutulmasını) talep ediyor; fakat Duma'nın buna razı olacağı şüphelidir.

İsmail Gaspıralı, büyük emeklerle kurulmuş ve yaygınlaşmış olan usûl-i cedit okullarının bu tasarıyla kapanmak zorunda kalmasından endişe duymaktadır:¹²⁷⁷

Şimdi ekser mekteplerimizde elifba, Heftyek, Kur'an, muhtasar (kısaltılmış) ilmihâl ve biraz da Türkiyât (Türk dili) ve yazı gösteriliyor. Bu pek dar ve mahdut (sınırlı) bir program. Bu derecede “Müslümanca okuy-yazı” mezkûr (bu) şkolaların birinci, ikinci senelerinde dahi okutulacaktır. Şöyle ki şkolaya girmiş çocuğun “millî mektebe” haceti (ihtiyacı) kalmayacak gibi bir hâl huzurunda (karşısında) bulunacağız.

İsmail Bey bu tasarıda millî dilde eğitim konusunun yer almasında ısrarlıdır. Millî mekteplerin şimdiki ve gelecekteki durumlarının İdare-i Şer'iyelere emanet olduğunu hatırlatarak onlardan bu konuda gerekeni yapmalarını beklediğini söyler ve ekler:¹²⁷⁸

Fikr-i âcizeye göre (bana göre) en lazım olan, yeni açılacak şkolalarda tahsil-i fûnun (fen derslerinin öğrenimi) öz dilimizde edilmesini talep etmek ve muvaffak (başarılı) olmaktır.

¹²⁷⁵ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s.363, 364.

¹²⁷⁶ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 364, 365.

¹²⁷⁷ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 365.

¹²⁷⁸ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 366.

“Son Sözüümüz”¹²⁷⁹ başlıklı yazısında da aynı konu üzerinde durarak Duma’da Purişkeviç¹²⁸⁰ ve arkadaşlarının Müslüman vekillere “Talepleriniz, nazarlarınız (görüşleriniz) yalnız sizlere mahsustur. Müslümanlar bir şeyi istemiyorlar. Her ne versek kabul ediyorlar. Ana dili; millet dili diye sizler bağırıp çağırıyorsunuz”¹²⁸¹ şeklinde konuştuklarını yazar. Bu nedenle tasarının görüşüleceği 15 Ekim tarihine kadar Peterburg’a “her taraftan birer imameli ya ki kalpaklı mürahaslar (sarıklı veya kalpaklı delegeler, temsilciler)”¹²⁸² göndererek Devlet Dumasına ve resmî dairelere Müslüman halkın talebini açıklamak gerektiğini belirtir. Hatta temsilci göndermenin mümkün olmadığı bölgelerden dilekçe gönderilmesini ister. Daha önceki yazılarında da gördüğümüz gibi kamuoyu oluşturmak için benzer düşüncelerini tekrar tekrar dile getirerek halkı bu konuda harekete geçirmeye çalışır.

Sonuç olarak Gaspıralı farklı Türk topluluklarını tek bir millet çatısı altında toplama, tek Türk milleti oluşturma idealinde olan İsmail Gaspıralı’nın ana dilde eğitimin önemi üzerinde ısrarla durduğunu görüyoruz. O, her Türk kavminin konuştuğu mahalli şivenin eğitim dili olarak kullanılmasının Türk toplulukları arasında ayrılığa yol açacağını çok iyi bilmektedir. Dolayısıyla onun ana dilde eğitimden kastı bütün Türklerin kullanacağı ortak bir edebî dil ile eğitimidir. Bu nedenle de ortak bir yazı ve edebiyat dili oluşturmak için çalışılması gerektiğini vurgulamıştır.¹²⁸³

2.2.6. İsmail Gaspıralı’nın Mektep ve Medreselerle İlgili Düşünceleri

İsmail Gaspıralı’nın eğitimle ilgili üzerinde en çok durduğu konulardan birisi de medreselerdeki eğitimin modern şartlara göre düzenlenmesi meselesidir.

Müslüman Türkler arasına “barış yoluyla sokulmak” amacıyla Kazan’da 1758’de Elizabeth zamanında açılmış olan ilk Rus gimnaziasında 1768 yılında II. Katerina’nın

¹²⁷⁹ Gaspıralı, “En Büyük Mesele”, Eğitim Yazıları, s. 366.

¹²⁸⁰ Purişkeviç, Vladimir (1870-1920): Muhafazakâr Rus siyasetçi. 1900 yılından itibaren Rusya İçişleri Bakanlığı’nda çalışmaya başlamış, Oktyabristler Partisi’nin lideri olmuştur. 1907’deki bir Duma meclisinde gayr-i Rus milletvekillerinin Rus devlet ve siyasetini sert sözlerle eleştirmesine dayanamamış, konuşmacılara yakışsız, ağır sözler söylemiştir. 1905’ten sonra inkılapçılara karşı kurulan “Rus Halk Hareketi”nin liderlerinden biriydi ve Yahudi düşmanlığıyla tanınmıştı. (Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 570.)

¹²⁸¹ Gaspıralı, “Yine Mektep Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 367.

¹²⁸² Gaspıralı, “Yine Mektep Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 367.

¹²⁸³ Gaspıralı, Dil- Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 121.

fermanıyla Türkçeden Rusçaya ve Rusçadan Türkçeye tercümeler yapabilecek tercümanlar yetişmesi için ilk Türk dili sınıfı açılır ve “Şark dilleri öğretimi, Şark kitapları basmayı da icap ettirir”¹²⁸⁴. 18. asrın sonlarına doğru Kazan Türkleri İslam diniyle ilgili kitapların basımı için, içinde Arap harfleri kasalarının da bulunduğu bir basımevi açılması talebiyle hükümete başvururlar. 1801’de Kazan’da Arap harfleriyle ilk matbaa açılır. Bundan sonra özel matbaalar da açılır ve dinî kitaplar basılır. Basma kitaplar halk arasında rağbet görür. Bunun bir sebebi de Rusya’daki misyonerlik faaliyetleridir. “Bible Cemiyetlerinin” Hristiyanlığı yaymak amacıyla kitaplar basıp dağıtmaları nedeniyle Müslümanlar da Müslümanlıkla ilgili kitaplar basarlar. Bu kitapların sayısı çoğalınca “mollalar canlanmış ve halk arasında okur yazarların sayısı da artmaya başlamıştır”¹²⁸⁵.

Yine 18. yüzyıl sonlarına doğru Rus hükümetinin siyasetinin biraz yumuşaması sonucu Türkistan’a ticaret için giden Kazanlı tüccarlar, gençleri tahsil için Buhara’ya götürürler. Buhara medreselerinde eğitimini tamamlayan gençler memleketlerine dönerek medreseler açıp öğrenci yetiştirmeye başlarlar. 19. yüzyıl boyunca Kazan ve Ural bölgesinde bu medreseler çoğalır ve fikir hayatı canlanır.¹²⁸⁶ Bu medreselerde eğitim gören gençlerin sayısı da gün geçtikçe artar. Abdullah Battal Taymas konuyu şöyle değerlendirir:¹²⁸⁷

Doğrusunu söylemek icap ederse, bu medreseler sayesinde Kazan Türk cemiyeti tanınmıyacak derecede değişmiş ve canlanmıştı: İdil boyunda sönmekte olan İslâm “medeniyeti”, bu medreseler sayesinde dirilmiş, halkta okuma-yazma bilenler çoğalmaya başlamış ve “ulema” sınıfı, yani zamanına göre bir aydınlar zümresi vücuda gelmiştir.

Doğrudur ki, 19. asırda Kazan’da Rusların Avrupa tipindeki bir üniversitesi bulunduğu halde, Türklerin yalnız Buhara örneği medreseleri vardı. Rus talebesi, Garbın asrî, müsbet ilimlerini öğreniyorlar, bizimkiler ise, skolastik ve metafizik ile uğraşıyorlardı. Bu fark elbette bizim lehimize değildi. Ancak, bir yandan, o devirde, hemen-hemen bütün İslâm dünyasının fikir hayatı aşağı-yukarı aynı seviyede idi; öte yandan, hâkim milletin 19. asırdaki fikir hayatına nisbeten bizim bu geriliğimiz, maddî ve manevî sefalet içinde süründüğümüz 17. kısmen 18. asırdaki durumumuza nisbetle büyük bir ilerleyiş ve yükseliş sayılmalıdır. Bir de, bu Buhara örneği medreseler devri ileride bahis konusu olacak “Usul-ü cedid devri” denilen bir devir için de bir çeşit giriş olmuş ve bu devrin âdetâ bütün cemiyet adamları (eğitmciler, edipler, gazeteciler ve başkaları), bu medreselerden yetişen kimseler arasından çıkmışlardır.

¹²⁸⁴ Battal-Taymas, ss. 102-106.

¹²⁸⁵ Battal-Taymas, ss. 102-106.

¹²⁸⁶ Bk. Battal-Taymas, s. 113, 114.

¹²⁸⁷ Battal-Taymas, s. 115.

Bilindiği üzere İsmail Gaspıralı Bahçesaray'daki Zincirli medresesinde bir süre Rusça öğretmenliği yapmıştır.¹²⁸⁸ Daha sonra Yalta'da Dereköy mektebinde iki yıl öğretmenlik yapan İsmail Bey, tekrar Zincirli medresesine döner. Medresenin eski eğitim metodunu eleştirdiği için burada istifaya zorlanır, hatta ölümle tehdit edilir. Bunun üzerine 1871'de medreseden ayrılır.¹²⁸⁹ Dolayısıyla kendisi medrese eğitim sisteminin bizzat içinde bulunmuş ve buradaki eğitimi yakından müşahade etmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi *Rusya Müslümanları* adlı eserinde bütün din adamlarının, ulemanın, mektep hocalarının yetiştirdiği medreselerin Müslüman bilgisinin, ahlâkının ve hayır işlerinin tek kaynağı olduğunu belirten İsmail Gaspıralı medreselerde yapılacak küçük değişikliklerle eskiden olduğu gibi farklı bilimler öğretilebileceğini bunun sonucunda da bilginin önemini anlayan Tatarların Rus dilini öğrenmek isteyeceklerini yazarak medreseler konusuna dikkat çekmiştir.¹²⁹⁰

“Medrese Meselesi” yazısında medreselerle ilgili tespitlerini kaleme alır. Medreselerde dini ilimlerden başka ilim tahsil edilmediği gibi Arapça bilimlerden başka fen bilimi de okutulmamakta, eğitim öğretim on beş- yirmi sene gibi çok uzun yıllar sürmekte, bu süre zarfında öğrenciler de zorluklar yaşamaktadır. Öğrenciler yemek, su ve diğer ihtiyaçlarını kendileri karşılamaktadır. Bu nedenle günlerinin büyük kısmını bu işlerle meşgul olarak geçirmek zorunda kalırlar. Öğrencilerin kaldıkları odalar da çoğunlukla sağlığa uygun değildir. Büyük öğrenciler medresenin hocasından ders alırlarken yeni başlayan öğrenciler büyüklerinden ders alırlar. Medreselerin çoğunun maddi geliri olmadığı için öğrenciler yılın altı ayı ders görürler, kalan altı ayı da medresede kışın yiyeceğini, içeceğini toplamakla meşgul olur. Öğrencinin bir üst sınıfa geçmesi için sınav yapılmamakta, öğrenci medresede geçirdiği yıllara göre değerlendirilmekte; “Bu sûhte (medrese öğrencisi) filan filân fenlerden ve kitaplardan imtihan berdi” denilmeyip “filân kadar sene medresede yattı” diyerek ilim seviyesi belirlenmektedir.¹²⁹¹ İsmail Gaspıralı medreselerde ana dilde güzel yazı yazmanın öğretilmemesini ve bazı medreselerde Arapça dilbilgisinin Farsça ile açıklanmasını da

¹²⁸⁸ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 355.; Devlet, s. 29.

¹²⁸⁹ Devlet, s. 29, 30.

¹²⁹⁰ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 116-118.

¹²⁹¹ Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, 156, 157.

eleştirir.¹²⁹² Bundan dolayı iyi bir eğitim söz konusu olmadığı için yeterli din âliminin de yetişmediğini belirten İsmail Gaspıralı bu yüzden Müslümanların gerilediğini söyler.¹²⁹³

İsmail Gaspıralı medreselerde Arapçanın öğretilmesine karşı değildir. Aksine eskiden okutulan, Arapça yazılmış sosyal bilimlerden, fen bilimlerinden söz eden eserlerin okutulmasının yararlı olacağını düşünmektedir. “Eğer medreselerde fûnun ve edebiyat-ı Arabî lazımcınca tahsil edilse lisan-ı Arapta mevcut edebî, fennî ve siyâsî asar-ı mutebere (değerli eserler) gözden geçirilse ulemamızın hâli ve milletin fehm ve basireti ileride olur idi (milletin anlayışı ve sezgisi ileri seviyede olurdu)”¹²⁹⁴ sözleriyle bunu dile getirir. O, Arapça dilbilgisi öğretilirken kaybedilen zamanı eleştirmektedir. Bütün bunların çaresinin medreselerde bazı iyileştirmeler yapmak olduğunu söyleyen İsmail Gaspıralı her şeyden önce öğrencilerin durumu üzerinde durur. Ona göre eğitimin dokuz ay olması, öğrencilerin yiyecek hazırlama gibi işlerle meşguliyetlerden kurtulup günde sekiz-dokuz saat ders çalışmalarının sağlanması, medreselerin kapasitesinden fazla sayıda öğrencinin okula alınmaması, öğrencilerin sınıflara ayrılması; senede bir defa sınav yapılması, mollahık seviyesine yaklaşmış öğrencilerin müderrise yardım etmesi, müderrislerin sadece medrese hocalığı yapması, ana dilde okuma, yazma ve matematik derslerine biraz fazla yer verilmesi, haftada bir-iki gün sadece Arapça konuşulması, öğrencilerin ders, yemek ve dinlenme saatlerinin belirli olması gibi tedbirlerle medreseler daha iyi duruma geleceklerdir.¹²⁹⁵

İsmail Gaspıralı’ya göre ellerinden geldiğince halka faydalı olmaya çalışan, gayretli, bilgili kişiler medresede Arapça okutulan ilimlerden başka bilim bilmedikleri için milletin hakkını koruyamamakta, millete yeterince faydalı olamamaktadırlar. Bu kişiler devlet kanunlarını ve çeşitli bilimleri öğrenerek millete faydalı olabilirler. Bunun için medreselerde matematik, coğrafya, tarih, dil, Rus kanunları dersleri açılarak medreseler istenilen seviyeye ulaşmalıdırlar.¹²⁹⁶ Medreselerde eskiden olduğu gibi dini ilimlerin yanında fen bilimlerinin de okutulması gerektiğini kaleme aldığı “Medrese Meselesi” başlıklı yazısında da İslâm tarihine bakıldığı zaman Abbasi hilafeti sırasında

¹²⁹² Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 157.

¹²⁹³ Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 157.

¹²⁹⁴ Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 157.

¹²⁹⁵ Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 158, 159.

¹²⁹⁶ Gaspıralı, “Bize Ne Gerek?”, Eğitim Yazıları, s. 49.

Asya, Afrika ve Endülüs medreselerinde dini ilimlerin yanında “tarih, hendese (geometri), hikmet-i tabiiye (fizik), felsefe ve hatta ilm-i tıp”¹²⁹⁷ derslerinin okutulduğunu söyler. Bu medreselerde yetişen aydın düşünceli alimler Gazaliler, İbni Sinalar, İbni Rüşter, Farabiler gibi her alanda yetenekli ve olgun kişilerdir.¹²⁹⁸

İsmail Gaspıralı’nın medreseler ile ilgili düşüncelerini kapsamlı bir şekilde dört bölüm olarak yazdığı “Medrese-i İslâmiyeler Mazide-Hazırda-İstikbalde”¹²⁹⁹ başlıklı yazı dizisinde buluruz. “Medrese-i İslâmiyeler Mazide-Hazırda-İstikbalde” [1]’¹³⁰⁰de medreselerin ortaya çıkışı, bunların eskiden ve şimdi ne durumda oldukları hakkında bilgiler verir. Buna göre okul ve öğretim işi İslamiyet’le ortaya çıkmıştır. İslam’a göre ibadet ve öğretim herkese farz olduğu için Müslümanların olduğu her yerde bir cami ve bir okul bulunur. İslamiyet’in ilk zamanlarında *Kur’an*’dan başka kitap olmadığı ve o da her yerde bulunmadığı için öğretim, ibadet usulü ile dini kuralları anlatmaktan ibarettir. Emeviler döneminde Kufî yazma *Kur’anlar* çoğalır ve her okulda bir nüshası bulunur. İslam’ın sınırları genişleyip Arap olmayan topluluklar da Müslüman olunca onlar için Arapça sözlük, kelime bilgisi, cümle bilgisi bilimleri oluşturulur. Ayrıca İslam dininin kurallarıyla ilgili bilimler de ortaya çıkar ve “büyükçe mekteplerin yani medreselerin” kurulması gerekir. Bilim ve dersler ilerleyince kullanılan Kufî yazısının bilimin gelişmesine engel olduğu görülür ve bu yazıya nokta, hareke gibi işaretler eklenir. Bu durum okuma yazmanın kolaylaşmasını ve İslam kitaplarının çoğaltılarak İslam ilimlerinin değerinin artmasını ve ilerlemesini sağlamıştır. Abbasi hilafeti zamanında Müslümanlar eski Yunan ve Hint ilimlerini tanırlar ve medreselerdeki bilgi, öğretim düzeyi artar. Hicrî 3. yüzyılın (Milâdî 8. yüzyıl) başlarında bütün medreselerde “kelam, tefsir, fıkıh, akaid, mantık, felsefe, hikmet, kimya, hendese, tarih, edebiyat ve belagat ve bazı daha büyük medreselerde ulûm-ı tıp ve ulûm-ı hey’et” dersleri okutulmaktadır. Bu bilimlerin hiçbirine gerekli veya gereksiz denilmeyerek “âlim olacak kişi cümlesini tahsile mecbur” kalmaktadır.¹³⁰¹ Bu mükemmel eğitimin sonunda yetişen Arap, Fars,

¹²⁹⁷ Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 159.

¹²⁹⁸ Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 158, 159.

¹²⁹⁹ Bu yazı serisi 1895 yılında 3. bölümde yazı serisi tamamlanmadan bırakılmıştır. 1905 yılında bu üç tefrika ufak tefek farklılıklarla *Tercüman* gazetesinde yeniden yayımlanmış ve 4. bölüm eklenerek yazı serisi sona ermiştir. (Kitabı hazırlayanın notu.)

¹³⁰⁰ Gaspıralı, “Medrese-i İslâmiyeler [1]”, Eğitim Yazıları, s. 289.

¹³⁰¹ Gaspıralı, “Medrese-i İslâmiyeler” [1], Eğitim Yazıları, s. 291.

Türk bilginler, filozoflar eserleriyle İslam memleketlerinin yanında Avrupa'nın da bilgi ve kültür bakımından gelişmesini sağlamışlardır.

Medreselerde ilmî ve fennî tartışmalar serbesttir; cahil kesim ve yöneticiler buraya etki edemez. Medresede herkes “ilim ve ulemanın hükmüne” tâbi olur.¹³⁰² Medresede ilme ve kültüre saygıdan dolayı kimseye yasak yoktur, herkes fikrini açıkça söyler; “çünkü ihtilaf ile (görüş ayrılığı sebebiyle) pek çok hakikatler keşfolunduğu” bilinmektedir.¹³⁰³ Her durumdan ibret alırlar, her şeyi tenkit ederler, “her şeyi görmek, ölçmek, bilmek, mülahaza etmek isterler.”¹³⁰⁴ Böyle bir eğitimin sonucunda ileri görüşlü, gözleri açık, fikirleri keskin ve etkili olan Müslümanlar her alanda üstün konuma gelmişlerdir. Bir yandan Moğol istilasını diğer taraftan Endülüs hilâfetinin sonunu getiren bağınaz İspanyolların İslam kitaplarını yakıp, âlimleri öldürmeleri sonucu ilim ve maarif son bulur. Müslümanların kütüphaneleri yakılmış, âlimleri öldürülmüş, medreseler harap duruma getirilmiş, bütün bunlar “ulûm ve maarifi az zamanda söndürmüş”tür. Bütün bunlardan geride kalan az sayıda İslam eseri de Moğollardan sonra ortaya çıkan yarım mollaların “kerek imes”, “lazım değil”, “itikada zarar” gibi tutucu tavırlarıyla kaybolup gitmiştir.¹³⁰⁵

Medreselerin ve ilmin gerilemesi sonucunda da Müslümanlar fikir açısından ve içinde bulunduğu durum bakımından geriler. İsmail Bey “Medrese-i İslâmiyeler [2] Mazide-Hazırda-İstikbalde”¹³⁰⁶ yazısında medreselerin şimdiki durumlarını ele alır. Medreselerin zamanının geçtiği düşüncesine katılmayan İsmail Gaspıralı medreselerin uygun bir şekilde düzenlenerek “millete büyük hizmet edecekleri”¹³⁰⁷ne inanır.

İslam memleketlerindeki bütün medreseler din ilimlerinin okutulduğu okullar hâlinindedir. Zamanında bir padişahın, bir yöneticinin yaptırmış olduğu medrese binaları İslam şehirlerinin en büyük binalarıdır. Genellikle kendilerine ait vakıf malları, gelirleri bulunur; geliri olmayan medreselere Müslüman cemaatler bakmaktadır. Bütün medreselerde öğretim ücretsizdir, öğrenci kendi ihtiyaçlarını kendi karşılar. Medreselerin çoğu büyük bir dersane ve birçok odadan ibarettir. Her odada bir-iki, genellikle on-on

¹³⁰² Gaspıralı, “Medrese-i İslâmiyeler [1]”, Eğitim Yazıları, s. 291.

¹³⁰³ Gaspıralı, “Medrese-i İslâmiyeler [1]”, Eğitim Yazıları, s. 292.

¹³⁰⁴ Gaspıralı, “Medrese-i İslâmiyeler [1]”, Eğitim Yazıları, s. 292.

¹³⁰⁵ Gaspıralı, “Medrese-i İslâmiyeler [1]”, Eğitim Yazıları, s. 292.

¹³⁰⁶ Gaspıralı, “Medrese-i İslâmiyeler [2]”, Eğitim Yazıları, ss. 293-297.

¹³⁰⁷ Gaspıralı, “Medrese-i İslâmiyeler [2]”, Eğitim Yazıları, s. 293.

beş öğrenci bulunur. Bunlar yemeklerini kendileri yaparlar. Her gün yemek, çay ve kahve yapmak öğrencilerin bir hayli vakitlerini alır. Medreseye girip çıkmak düzgün bir kurala bağlanmamıştır. Büyük öğrenciler medreseden, yeni başlayan öğrenciler de büyüklerinden ders alırlar. Öğrendiklerinden sınav olmazlar. “On sene, yirmi sene ‘medresede yattım’, ‘medresede bekledim’, ‘falan kadar kitap ile uğraştım’ gibi ibareler” kazanılan bilimin derecesini gösterir. Bu süre zarfında öğrenilen ilimler Arapça dil bilgisi, dinî bilimler, temel matematik ve bazı medreselerde eski mantık ile felsefe dersleridir. Ders kitapları düzgün olmadığı için kısa sürede öğrenilecek bilgiyi öğrenmek de uzun sürmekte yine de bu süre zarfında bu bilimler yeterli düzeyde öğrenilememektedir. Öğrenci medresede istediği kadar kalabildiği için geliri iyi olan medreselere yerleşmiş öğrenci öğrenimini tamamlayıp gitmek istemez, çıkacağı zaman da yerine gelen öğrenciden büyük miktarda para alarak yerini bırakır. “Darü’l-ilm (bilim evi) darü’t-ticaret (ticaret evi, dükkân) sıfatına girmiş” olur.¹³⁰⁸

Medreseler fizikî yönden de oldukça kötü durumdadır. İlgisizlik, bakımsızlık yüzünden harap durumdadırlar. Odaları yeterince aydınlık ve havadar olmadığı gibi kışın soğuk, yazın rutubetli ve genellikle kirlidir. Medreselerin çoğunda hamam bulunmadığı için öğrenciler yıkanmakta zorluklar yaşamaktadır.

1881’de yazdığı *Rusya Müslümanları* eserindeki düşüncelerini tekrar hatırlatarak medreseler konusunda yapılması gerekenleri sıralar:¹³⁰⁹

1881’de yazdığım üzere umum medreseler taht-ı nezarete alınıp (göz önünde tutulup), talebe dinlendirilmeyip on ay tahsilde tutulmalıdır. Sarf ve nahv-i Arabî dersleri suhuletli (kolay) bir tarza konulmalıdır.; talebe sınıf sınıf edilip imtihansız aşağıdan yukarı derse geçirilmemelidir. Her medresede iki ve mümkün olur ise üç müderris bulundurulmalı ki bunların biri lisan ve edebiyat-ı Türkîden ve hesaptan ders vermeli...

Görüldüğü üzere İsmail Gaspıralı İslam medeniyetinin önemli eğitim kurumu olan medreselerin ıslah edilerek, eskiden olduğu gibi, her alanda iyi eğitim veren okullara dönüştürülmesini istemektedir. Buralarda yetişen iyi eğitilmiş mollalar sayesinde halkın cehaletten kurtulup ileri gideceğine inanmaktadır.

¹³⁰⁸ Gaspıralı, “Medrese-i İslâmiyeler [2]”, Eğitim Yazıları, s. 296.

¹³⁰⁹ Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 198, 199.

İsmail Gaspıralı yazılarında öğrencilere çeşitli meslekler kazandıracak meslek okullarının açılmasının önemine de dikkat çekmiştir. Dünyada rahat yaşamak için ziraat, ticaret ve sanayi alanlarında gelişmiş olmanın önemli olduğunu belirttiği “Açık Mektup” adlı yazısında da çocuklara meslek öğretmenin önemi üzerinde durarak düşüncelerini şöyle dile getirir:¹³¹⁰

Üstatlık talim (ustalık uygulamalı çalışma) ile olur, talim ise mektepte olur. Bir sana'ât mektebi açar iseniz talim edenler iki-üç senede mahir ve muteber üstatlar olup temirden, ağaçtan ve taştan her türlü şey yasamaya muvaffak olurlar (yapmayı başarırlar). Bahadır dilijanları (binek arabaları), ... Sanâ'at (zanaat, meslek) mektebi sizleri mamur (bayındır) ve rahat eder. Sebep olanlar büyük sevaplara nail olurlar. Hesap ve fikir buyurun. Eğer sözümüz maslahat olsa (uygun görülse) icrası cümlemin fehim ve ferasetine bağlanmıştır.

“Okumak Maslahatı” başlıklı yazısında Avrupa’da okulda okuma yazma öğretilmesinin yanında her öğrenciye bir beceri, bir meslek kazandırmak düşüncesiyle köy okullarında “sabancılık (çiftçilik), bostancılık, bahçecilik” ve şehirlerdeki okullarda da uygun olan mesleklerin öğretilmesi için çalışmalar yapıldığını belirtir.¹³¹¹ “Bahçesaray” başlıklı yazısında usûl-i cedit okulların Bahçesaray’da ortaya çıkıp yayıldığını, şimdi bu yapılanlardan daha fazlasını elde etmenin yollarını aramak gerektiğini belirtir. Okulda kendileri için gerekli olan dinî bilgileri öğrenmiş çocuklara “dünyalıkları için lâzım olan şeyler bildirilse” fena olmaz diyen Gaspıralı aynı şekilde bu okullardan mezun olan öğrencilere meslek okulu açarak onlara Rusça öğretiminin yanında marangozluk, terzilik, ayakkabıcılık gibi meslekler öğretilerek onların meslek sahibi olmalarının sağlanması üzerinde durur.¹³¹² “Umur-ı Tedrisiye” başlıklı yazısında “Bu zamanda mektepten murat yalnız birazcık okuv bildirmek (okuma öğretmek) olmayıp okuvdan maada (başka) bazı iş ya sanâ’at talimi (zanaat öğretmek) dahi matlap tutuluyor (arzu ediliyor)” diyerek meslek öğreniminin de eğitimin bir parçası olduğunu dile getirir. Yazısının devamında hayır sahiplerinin okullara yardımda bulunmasını, kurtuluşun eğitim yoluyla olacağını belirterek okullarda çeşitli mesleklerin öğretilmesi gerektiğinden

¹³¹⁰ Gaspıralı, “Açık Mektup”, Eğitim Yazıları, s. 115, 116.

¹³¹¹ Gaspıralı, “Okumak Maslahatı”, Eğitim Yazıları, s. 117.

¹³¹² Gaspıralı, “Bahçesaray”, Eğitim Yazıları, ss. 179-181.

söz eder. Sabahtan öğleye kadar okuma yazma öğretip, öğleden sonra çeşitli mesleklere yönelik eğitim yapılmasının bütün toplum için yararlı olacağını anlatır.¹³¹³

“Mekteb-i Sanayi” başlıklı yazısında Taşkent’te açılan meslek okulundan söz eder. Meslek okullarında okuma yazmanın yanında bazı fen bilimlerine giriş dersleri gösterildiğini, öğrencilere beceri ve zanaat öğretildiğini söyler. Burada eğitim görenlerin zamanın piyasasına, müşterilerin isteğine uygun mal üretmeyi, makineleri kullanmayı öğrendiklerini anlatır. Bu okullardan Müslümanların yararlanmamalarına dikkat çekerek bu konuda halkı uyarır.¹³¹⁴

İsmail Gaspıralı Müslüman öğrencilerin farklı alanlarda öğrenim görmelerini, farklı mesleklere sahip olmalarını istemektedir. “Mekteb-i Fenniye”¹³¹⁵ başlıklı yazısında Müslümanlar için fen bilimleri okulları açılmasının lüzumunu gerekçeleriyle birlikte ele alır. Yıllar önce Akmesit, Kazan, Orenburg, Taşkent ve Gori’de Müslümanlar için öğretmen yetiştirmek amacıyla açılmış olan erkek öğretmen okullarından mezun olanlar oradaki program gereği sadece öğretmen olmak için gerekli bilgileri öğrendiklerinden daha yüksek okullara gidip okuyamamaktadırlar. Çünkü Müslümanlar için açılmış bu okulların programları diğer okullarla uymamaktadır. Bu okullar hayatın gereklerine de uygun bulunmamaktadır. Bu nedenle öğretmen okullarından çıkmış gençler öğretmenlikten başka bir iş yapamamaktadırlar. Yeterli sayıda ilkokul olmaması nedeniyle de bu gençlerin çoğu işsiz kalmaktadır. Gaspıralı, Müslümanların bulunduğu yerlerde kabiliyetli ve işe yarayan tercüman ve memur bulmanın zor olduğuna dikkat çekerek Müslüman toplumundan yetişmiş öğretmenlerin yanında bilgili tercümanlara ve memurlara da ihtiyaç duyulduğunu söyler. Bu hizmetlere memur yetiştiren okullar yoktur ve “on hizmetin tokuzunda memur olan, İslâm dili bilmek”¹³¹⁶ gerekmektedir. Bu nedenle öğretmen okullarının Müslümanlara mahsus “mekteb-i fenniye”ye dönüştürülmelerinin devlet ve Müslüman toplum için çok yararlı olacağını söyler.

Sonuç olarak İsmail Gaspıralı okullar konusunda medreselerin kötüleşen durumuna dikkat çekerek onların yeni ve modern şartlara göre tekrar düzenlenerek eskiden olduğu gibi ilim merkezi olmalarını ister. Yine açılacak meslek okullarında

¹³¹³ Gaspıralı, “Mekteb-i Sanayi”, Eğitim Yazıları, s. 125, 126.

¹³¹⁴ Gaspıralı, “Mekteb-i Sanayiler”, Eğitim Yazıları, s. 216.

¹³¹⁵ Gaspıralı, “Mekteb-i Fenniye”, Eğitim Yazıları, ss. 71-73.

¹³¹⁶ Gaspıralı, “Mekteb-i Fenniye”, Eğitim Yazıları, s. 72.

Avrupa'daki bilgi ve teknolojinin öğrencilere öğretilerek modern bilimlerle donanmış meslek erbabının yetiştirilmesini talep eder. Ayrıca Müslüman toplumun ihtiyaçlarına uygun memurların ve öğretmenlerin yetiştirilmesine yönelik okullara duyulan ihtiyaca dikket çeker.

2.2.7. İsmail Gaspıralı'nın Usul-i Cedit Eğitim ile İlgili Düşünceleri

İsmail Gaspıralı'nın eğitim hakkında düşüncelerinden ve yaptıklarından söz ederken üzerinde en çok durulması gereken konu “Usul-i cedit” eğitimidir. Usul-i cedit yani yeni eğitim metodu “ana dilde eğitim, elifba öğretiminde ses metodu (usul-i savtiye), müfredatta yenilik, yeni ders kitaplarının düzenlenmesi, eğitimin amacı, eğitimin devlet eliyle yapılıyor oluşu vs. yenilikleri kapsayan yeni bir eğitim”¹³¹⁷ şeklindedir.

Usul-i ceditin Osmanlı Türklerinden alındığını belirten Yusuf Akçura, onun bir anlamda Batılılaşmak demek olduğunu söyler.¹³¹⁸

Tercüman'ın ibtidalarda en mühim mevzuu millete kendi dilinde ilim vermek, Avrupa ulûm ve maarifini, hüner ve sanayiini iktisâb ettirmektir. Bunun için milletin çocuklarını okutmak; çabuk, kolay ve ulûm-ı hâzıra ruhunda okutmak lâzımdır. Buradan bütün Şimâl Türklüğüne yayılan “Usûl-i cedîd” mektepleri doğdu. Usûl-i cedîd Osmanlı Türklerinden alınmıştır. Bu tabir, o zamanlar Osmanlı heyet-i içtimaiyesinde kullanılan tabirlerdendi. Usûl-i cedîd başta yalnız talim ve terbiyeye muhtas gibi görülürse de git gide taammüm ederek bütün tarz-ı hayata şâmil olur. Usûl-i cedid'in gerek Osmanlı Türkleri gerekse Şimal Türkleri arasında hakikî mânası Garp ulûmunu, Garp usûl-i talim ve terbiyesini, Garp usûl-i maişetini, Garp tarz-ı hayatını benimsemek, kısa bir ifade ile “Garplılaşmak” demektir.

İsmail Bey *Tercüman* gazetesindeki birçok yazısında ve bu yöntemi her yönüyle ele aldığı *Mektep ve Usul-i Cedit Nedir?*¹³¹⁹ isimli kitapçıkta konunun iyi anlaşılması ve benimsenmesi için bu yönteme neden ihtiyaç duyulduğunu, bu metodun ne olduğunu açıklar. Kitapçığın “Dinimizin ve Zamanımızın Hükmü Nedir?”¹³²⁰ başlıklı bölümünde konuyu hem dinî açıdan hem de modern zamanın ihtiyaçları açısından kısaca ele alır. Buna göre yaşanan çağda bütün milletler okuyup yazmanın, bilgi sahibi olmanın önemini anlamışlar, bu sayede ilerleyebildiklerini fark etmişlerdir. Okul ve eğitimleri en

¹³¹⁷ Türkyılmaz, s. 22.

¹³¹⁸ Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, s. 359.

¹³¹⁹ Gaspıralı, *Eğitim Yazıları*, ss. 457-468.

¹³²⁰ Gaspıralı, *Eğitim Yazıları*, ss. 457-460.

iyi olan halkların sözleri dinlenir. Bu halklar çalışıp kazanma ve ticaretle de ileri seviyededirler. İnsanların her işi bir ilme, bir hünere, bilime bağlı olduğu için bu ilmi tahsil etmek amacıyla okumayı, yazmayı bilmek gerekir. Bundan mahrum olanlar Avrupa’da insan sayılmamaktadır. Bu durumun Avrupa tarafından anlaşılması 100 yıl kadar önce olmuştur. Avrupa halkları ve hükümetleri okul açmak, kitap çıkarmak, herkesi okutmak konusunda büyük çaba harcamakta, büyük paralar sarf etmektedir. Fransız, İngiliz, Alman halklarının %98’i okuma yazma bildikleri için kitaplar, dergiler okuyup bilgi kazanarak anlayışlarını genişletir, düşüncelerini etkili kılıp işlerini ilerletirler. Bir süredir Rusya’da da bunlara dikkat edilmektedir. Avrupa tarafından 100 senedir önemi anlaşılan okuyup yazma, İslam dünyasının 1300 senelik bir gerçeğidir. Müslümanlar için bu, İlahi emirlerle belirlenmiş İlahi bir kuraldır. Bu nedenle beş-on hane de olsa Müslümanların yaşadığı yerlerde mutlaka bir okul ve hoca bulunması gerekir.¹³²¹ “Bize Ne Gerek?” başlıklı yazısında herkes okuma yazma ve dinini bilmeli diyen Gaspıralı eski usulde olan okulların bir yılda öğretilecek bilgiyi beş yılda öğretemediğini söyler. Eğitim öğretim konusunda başka halklarda kullanılan kanun ve düzenleri kendi okullarına uygun hâle getirip kullanarak bir yılda okuma yazma, ilmi hâl ve matematik öğreniminin mümkün olacağını, bunun örneklerinin bulunduğunu belirtir.¹³²²

Tercüman’daki “İslahat ve Terakki”¹³²³ başlıklı yazısında da konuyu aynı yaklaşımla ele aldığını görüyoruz. Medeniyet anlamında sürekli ilerleyen insanlığın bu ilerlemesine Müslümanların da katkıları bulunduğunu, ticaret, sanayi, ziraat, siyaset, devlet yönetimi gibi birçok işte insanoğluna Müslümanların hizmetlerinin çok olduğunu söyler. İlmin herkese farz olduğu, ilmi karşılık beklemeden Allah rızası ve insanlık için yaymak gerektiği düşüncelerinin Müslümanlar tarafından yayıldığını belirtir. Müslümanlar ilmi yaymak için çalışmışlar, yeni yöntemler icat etmişlerdir. Bu yöntemlerden biri de okuma yazmayı kolaylaştırmalarıdır. Bunun için Kûfi yazıya nokta ve hareke koymuşlar. Bunu günah kabul eden bazıları çıksa da “gücü (zor olanı) kolay ve yengil kılmak” sevap olduğu için alimlerin çoğu bunu kabul etmişlerdir. Bunları anlatıp

¹³²¹ Gaspıralı, “Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir?”, Eğitim Yazıları, s. 459.

¹³²² Gaspıralı, “Bize Ne Gerek?”, Eğitim Yazıları, s. 50.

¹³²³ Gaspıralı, “İslahat ve Terakki”, Eğitim Yazıları, ss. 131-135.

sözü yeni yöntem okul, eğitim ve alfabeye getirir. Yeni metot okuma yazma öğretiminin yaygınlaşması ilmin artmasını sağlamaktadır.¹³²⁴

Mektep ve Usul-i Cedid Nedir isimli kitapçıkta “Eski Usûl Tedris ve Mektep”¹³²⁵ başlıklı bölümünde de Müslümanların okullarının durumu hakkında bilgiler verir. Okulların sayısı az olduğu gibi usul ve düzenleri de olması gerektiği gibi değildir. Okuldan kasıt okuma, yazma, ibadet, zorunlu dinî bilgiler, matematik, fen bilimlerinin öğretilmesidir.¹³²⁶ İsmail Gaspıralı okullarda dinî eğitimin yanında iyi düzeyde okuma, yazma, fen bilimleri, sosyal bilimler derslerinin de öğretilmesi gerektiğini savunmuştur. Aynı düşüncüyü burada da dile getirir.¹³²⁷

Burada şunu da belirtmek gerekir ki Rusya Müslümanları arasında da Osmanlı’da olduğu gibi çocukların dini bilgileri ve *Kur’an* okumayı öğrenmesi amacına yönelik olarak Arap alfabesi öğretilmekteydi. Bu yöntemde amaç öğrencinin ana dilde okuma yazma öğrenmesi değildi. Bu nedenle öğrenci Kur’an okumayı öğreniyor ama kendi dilinde okuma ve yazmayı öğrenmiyordu. Avrupa’da ise önceleri okuma yazma, bilgi ruhban sınıfının elindedir. 17. yy.’da halkın okuma yazma öğrenmesi, eğitimin yaygınlaştırılması başlayan çalışmalarla gerçekleşebilmiştir. Dillerini Latince’nin etkisinden kurtaran Avrupa milletleri ana dilde okuma yazma öğretiminin kolay olduğunu ve bu yolla eğitimin yaygınlaşmasının mümkün olduğunu görmüştür. Sonuçta gerçekleştirilen eğitim faaliyetleri ile ilerlemeyi başarmışlardır.¹³²⁸

Gaspıralı’ya göre eski okulların kusuru okumanın ana dilde değil Arapça olması ve “ekser hâlde öz dilimizce (kendi dilimizde), yani Türkî kıraat”¹³²⁹ görülmemesidir. Yazı ve kurallı, güzel yazma dersleri de yoktur. Çocuklara dinin hükümleri, abdestin esasları, namazın ne demek olduğu da tam olarak anlatılmaz. İsmail Gaspıralı bu noktada öğretmenlerin hakkını teslim ederek onların zor şartlarda, fedakârca çalışarak ellerinden geleni yaptıklarını ama gelenek, görenek ve âdetler yüzünden öğrencilerin bu konuları tam öğrenemediklerini vurgular. Bir öğrenci dört-beş sene okula devam etmesine rağmen, bir yöntem, kural, düzen olmadığı için, beş sene sonunda Kur’an’ı okuyup bitirir ama

¹³²⁴ Gaspıralı, “İslahat ve Terakki”, Eğitim Yazıları, ss. 131-135.

¹³²⁵ Gaspıralı, “Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir?”, Eğitim Yazıları, s., 460.

¹³²⁶ Gaspıralı, “Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir?”, Eğitim Yazıları, s. 461.

¹³²⁷ Gaspıralı, “Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir?”, Eğitim Yazıları, s. 461.

¹³²⁸ Türkyılmaz, ss. 18-21.

¹³²⁹ Gaspıralı, “Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir?”, Eğitim Yazıları, s. 461.

kendisine başka bir Arapça kitap gösterilse onu okuyamaz; Türkçe bir kitap verilse yabancı dil zanneder. Yazıya gelince kendi adını bile yazamaz.¹³³⁰

“Usûl-i Tedris” başlıklı yazısında bütün medenî toplumların okullarında yeni başlayan bir öğrencinin altı ay içinde okuma yazma ve temel matematik bilgileri öğrenip diğer bazı bilgileri de elde ettiğinden söz eder. Avrupa, Rusya ve Osmanlı’da öğrencilerin bu durumda olduklarını, Rusya Müslümanlarında durumun böyle olmadığını belirtir. Usul-i cedit eğitimle altı ayda okuma yazma ve temel matematik öğretilebileceğini, bunun bir örneğini Bahçesaray’da açtığı okulda gösterdiğini ve Bahçesaray’ın ileri gelenlerinin bu usulle eğitim gören çocukları imtihan ettikten sonra onların başarılarını verdikleri “şehadetname” ile tasdik ettiklerini yazar.¹³³¹ “Hem Var Hem Yok; Nedir O?” başlıklı yazısında Müslümanların hemen hemen her mahallesinde bir okul olduğunu, sayı bakımından en ileri seviyede olan kavimlerle aynı olduğumuzu belirten İsmail Gaspıralı nitelik bakımından ise mekteplerin yok derecesinde bulunduğunu söyler.¹³³²

Avrupa’da ilkokul eğitimini bitiren bir çocuğun dinî inançlarını, kurallarına uygun okumayı yazmayı öğrendiğini; matematik, tarih, coğrafya, fizik, sağlık bilimlerinden biraz haberdar olduğunu; yazı yazmada pratik yaptığını belirtir. Türk çocuklarının ise üç dört sene okuduktan sonra ilk eğitimini tamamlamasına rağmen Kur’an’ı zor okuduğunu, İslâm kurallarının beş on maddesi dışındakileri öğrenmediğini, dilbilgisini, matematiği ve diğer bilimleri bilmediği gibi ve yazı yazmaktan da yoksun olduğunu anlatır.¹³³³

İsmail Gaspıralı *İvan ve Süleyman* hikâyesinde bu görüşlerini somutlaştırmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi *İvan ve Süleyman* hikâyesinde Petrooğlu Ivan ile Hasanoğlu Süleyman adında biri Ermeni, diğeri Müslüman iki çocuğun eğitimleri ve yaşamları karşılaştırılır. Hikâyede Rus okuluna giden İvan dört yıllık eğitimin sonucunda okuma yazma, hesap işlerini öğrenir, İncil’i anlar. Müslüman Mektebine giden Süleyman dört yıllık eğitiminde Kur’an okumayı öğrenir. Matematik ve yazı yazmayı bilmez, Kur’an’ın manasını öğretmedikleri için okuduğu Kur’an’ın bir satırını bile anlamaz. Buna rağmen artık Kur’an okumayı biliyor diye mektepten alınır.

¹³³⁰ Gaspıralı, “Mektep ve Usûl-i Cedit Nedir?”, Eğitim Yazıları, s. 461.

¹³³¹ Gaspıralı, “Usûl-i Tedris”, Eğitim Yazıları, s. 103, 104.

¹³³² Gaspıralı, “Hem Var Hem Yok; Nedir O?”, Eğitim Yazıları, s. 231.

¹³³³ Gaspıralı, “Hem Var Hem Yok; Nedir O?”, Eğitim Yazıları, s. 233, 234.

İslam’a göre her mahallede “bir cami bulundurmak gibi bir de mektep bulundurmak”¹³³⁴ gerektiğini “Hatta cami olmadığı yerlerde dahi mektep bulunduğu”¹³³⁵ bilgisini burada da tekrarladıktan sonra bu ilkokullarda çocukların başlama yaşının beş ve altı yaşından ta on-on iki yaşlarına kadar olduğunu söyler. Öğrenciler okula istedikleri zaman başlarlar. Yani okula başlamanın belli bir tarihi, bir dönemi yoktur. Böyle olunca farklı düzeyde öğrenciler bir arada eğitim görmek durumundadır. Okulların çoğunda sabahtan akşama kadar günde yedi-sekiz saat ders yapılmaktadır. Bir öğretmenin 10’dan 80’e kadar değişen sayılarda öğrencisi olur. İsmail Gaspıralı bu durumu şöyle değerlendirir:¹³³⁶

Bir muallim ve otuz şakirtten (öğrenciden) ibaret bir mektep farz edelim. Muallim gayretli, çalışkır (çalışkan) ve ilim bilir addedelim (kabul edelim). Bu mektebin otuz şakirdi türlü türlü vakitte mektebe girip elifba başladıklarından her birinin dersi (sabağı) başka ve bazen ikisi-üçü sabakdaş (ders arkadaşı) olur. Muallim efendi her gün şakirdi önüne alıp “yarım” saat okutacak olursa, otuzuna yine on beş saat vakit lazımdır. Her gün bu kadar ders olamaz.

Yalnız bir çaryek (çeyrek) saat yani on beş dakika okutacak olursa, nefes almayıp ve baş kötermeyip (kaldırmayıp) yedi saat yarım (yedi buçuk saat) okutmak lazımdır. Muallim efendi insanlığı münasebetiyle (insan olduğu için) buna da tahammül edemez, çıdayamaz (dayanamaz). Günde bir çaryek saat muallimden okumaya fırsat bulmayan sıbyan, derste terakki edemeyeceği (ilerleyemeyeceği) gün gibi aşikâr kaziyedir (açık bir husustur).

Çocuklar bu okullarda” üç, dört, beş sene” okurlar. Okulda şunları öğrenirler.¹³³⁷

Eski usûl mektepte mübtedi balaya ibtida (ilk önce) “elif ba” veriliyor (alfabe öğretiliyor) ve bütün huruf-i hece (hece harfleri) gösteriliyor. İki-üç ay bunun ile uğraşıldıktan sonra Arabî bazı dualar okutturuluyor. Daha sonra Heftyek-i Şerif (Kur’an) âyetlerine başlanır ya ki (veya) kıraat-i Farsî (Farsça okuma metinleri) gösterilir ve ahirisi (sonunda) iki-üç senede Kelam-ı Kadim (Kur’an) başlanıp bir-iki sene bunun kıraatine (okutulmasına) devam olunur. Birkaç seneye kadar şakirde kalem ve yazı gösterilmez; zarurât-i diniyeden (din itibarıyla öncelikle bilinmesi gerekli olan konulardan) haber verilmez.

Bir süre sonra ne öğrendiğine, ne kadar öğrendiğine bakılmadan okulu tamamladığı düşüncesiyle buradan alınan öğrenci ya bir işe başlar ya da Arapça öğrenimi

¹³³⁴ Gaspıralı, “Eski Usûl Mektepler”, Eğitim Yazıları, s. 477.

¹³³⁵ Gaspıralı, “Eski Usûl Mektepler”, Eğitim Yazıları, s. 477.

¹³³⁶ Gaspıralı, “Eski Usûl Mektepler”, Eğitim Yazıları, s. 477.

¹³³⁷ Gaspıralı, “Eski Usûl Mektepler”, Eğitim Yazıları, s. 478, 479.

için medreseye gider. İsmail Gaspıralı öğrencilerin bilgilerinin ölçülmeden öğrendiler düşüncesiyle okulu tamamlamış olmalarını şu sözlerle eleştirir:¹³³⁸

Gidenlerin yerine mekteplere yeni mübtediler girer. Bunlar da böyle okur, okur; çıkar gider. Ne dikkat vardır, ne imtihan. Sarf edilen emek ve gayreti çekecek (ölçecek) ne arşın vardır, ne de mizan (terazi).

Eski usul okullarda yeni başlayan öğrenciye, alfabeyi öğrenir öğrenmez ya Arapça ya da Farsça öğretilmesi de bu okullardaki önemli hatalardan biridir. Gaspıralı'nın ifadesiyle “Evlad-ı Türk (Türk çocukları) için bu pek ağır ve müşkül geleceği (zor olacağı) mülahaza olunmamıştır (düşünülmemiştir).”¹³³⁹

Ayrıca küçük yaştaki çocukların sabahtan akşama kadar ağır bir eğitime tâbi tutulması ve yerine göre eğitimde dayağa başvurulması da onun eleştirdiği önemli konulardandır.¹³⁴⁰

Usul-i cedit, eğitim-öğretimi her yönüyle ihtiva eden yeni bir yöntemdir. İsmail Gaspıralı *Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir?* adlı kitapçıkta usul-i cedidi şöyle anlatır:¹³⁴¹

Eski usule nisbeten “yeni”, “cedid” denilen usûl-i tedriciyenin (basamak basamak ilerleyen metodun) en mühim kaideleri bunlardır: Mektebe mübtedî sıbyan (ilk başlayan öğrenci) her vakit kabul edilmez; senede ve vakt-i malumede (bilinen vektte) iki defa kabul edilir. Bundan matlab (maksat) mektephanede her sıbyana ayrı ayrı birer ders gösterilmeyip cümle (bütün) mektebi üç ya da dört sınıf ederek her sınıfın sıbyanını (çocuğunu) bir derste sebakdaş (ders arkadaşı) edip okutmaktır. Böylece mektepte dört sınıf sıbyan olur ise her biri ile muallim efendi günde birer, saat yarım (bir buçuk saat) ders bakar; dört sınıfa altı saat kâfidir. Bu usûl ve tedbir sayesinde sınıfın kayısı şakirdi (hangi öğrencisi) okur ise ve yanlış olur ise muallim tarafından gösterildikte cümle sebakdaşları (bütün ders arkadaşları, sınıf) okumuş gibi olur; cümle sınıf hisse alır.

Yukarıdaki alıntı yazıdan da anlaşılacağı üzere yeni metot öğretimin önemli özelliklerinden birisi alfabenin hepsinin birden öğretilmeyip basamak basamak öğretilmesidir. Böyle derece derece alfabe öğretimine “usul-i tedriciye” denir. Gaspıralı yeni yöntem eğitimde okuma öğrenmeye başlayan öğrenciye her gün bir iki harf gösterilip okuma uygulaması yapılarak alfabenin sonuna kadar bu şekilde öğretildiğini açıklar. Bu yeni yöntemde okuma yazmaya Türkçe başlanır. Harfler öğrencilere öğretilirken harflerin

¹³³⁸ Gaspıralı, “Eski Usûl Mektepler”, Eğitim Yazıları, s. 477.

¹³³⁹ Gaspıralı, “Eski Usûl Mektepler”, Eğitim Yazıları, s. 478.

¹³⁴⁰ Gaspıralı, “Eski Usûl Mektepler”, Eğitim Yazıları, s., 479.

¹³⁴¹ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 464.

adları ve sesleri açıklanır ve hemen yazılır. Daha sonra bu öğrenilen harflerin başta, ortada, sonda yazılış şekilleri gösterilir. Sonrasında da bu harflerle bazı kelimeler oluşturulur ve bunları öğrenci okuyup yazar.¹³⁴²

“Dikkat Edilmeli” başlıklı yazısında yeni yöntem ile ders verenlerin bu yöntemi iyi öğrenmelerini, aksi takdirde usûl-i cedidin faydalarının görülemeyeceğini ifade eder. *Hoca-i Sıbyan* ’da usûl-i cedit ve “usûl-i savtiye (fonetik yöntemle basmak basamak ilerleme)”nin gösterildiğini, bunu uygulamayan okulların yöntemine “savtiye” veya “tedriciye”¹³⁴³ denilemeyeceğini söyler. Bu yöntemle eğitimin nasıl olduğunu açıklar.¹³⁴⁴

Hoca-i Sıbyan ile üç ayda mübtedî (yeni başlayan) çocuk Türkî okuy yazmak ile beraber, Kur'an-ı Şerif başlayabilir. Altı ayda Kur'an-ı Şerif'i zahmetsiz ve doğru okur ve ilm-i hesaptan, zihnen bir hayli şeyler öğrenir. Birinci sene ahirine (sonunda) ilmihâl başlar; kalem ile hesaba mübaşeret olunur (başlanır); mükemmel ezber yazı yazar ve hüsn-i hat, yani meşk talim eder (güzel yazı yazma uygulamaları başlar); iki senede mektep tahsili, yani iptidaiye (ilkokulun ilk kısmı) tamam olur; şöyle ki mübtedî girmiş bala, Türkçe ya ki Tatarca okur, yazar, Kelam-ı Şerif'i doğru tecvid üzere okur. İlmihâl, sarf-ı Türkî (Türkçe yapı bilgisi), ilm-i hesap ve hüsn-i hat bilip (güzel yazı yazmayı öğrenip), mektup yazmaya ve defter tutmaya muktedir olur. İki sene, hiç ziyade değil, mektep tahsilinden sonra ister büyük medreseye, ister şkolaya (Rus okuluna), ister sanâyi mahalline gider ya ki bir iş başına geçer, çalışır.

Burada dikkatimizi çeken en önemli nokta okuma yazma öğretiminin ana dilde yani Türkçe olmasıdır. Osmanlı’da “askerî okullarda başlayan eğitimde modernleşme sürecinde ana dilinin önemi fark edildiği için”¹³⁴⁵ okuma yazma öğretiminde usul-i savtiye olarak bilinen yeni öğretim yöntemi geliştirilir. Osmanlı’da “1858’den itibaren”¹³⁴⁶ uygulanan öğretim sisteminde ana dilde okuma yazma eğitimi Kur’an öğretiminden önceye alınır. “İsmail Gaspıralı da Rusya Türklerinin eğitim kurumları olan sıbyan mekteplerinde ana dilde okuma yazma eğitimi konusunda Osmanlı sahasındaki tecrübeden”¹³⁴⁷ yararlanmıştı. Gaspıralı için Osmanlı’dan sonra ortaya çıkan Çernyayevski’nin *Vétén Dili*¹³⁴⁸ adlı okuma yazma öğretim kitabı da örnek teşkil eder.¹³⁴⁹

¹³⁴² Gaspıralı, “Mekteb ve Usûl-i Cedit Nedir?”, Eğitim Yazıları, s. 464, 465.

¹³⁴³ Gaspıralı, “Yeni Usûl Mektepler”, Eğitim Yazıları, s. 235.

¹³⁴⁴ Gaspıralı, “Yeni Usûl Mektepler”, Eğitim Yazıları, s. 236.

¹³⁴⁵ Türkyılmaz, s. 47.

¹³⁴⁶ Türkyılmaz, s. 47.

¹³⁴⁷ Türkyılmaz, s. 47.

¹³⁴⁸ Vétén Dili hakkında bkz. Türkyılmaz, ss. 46-48.

¹³⁴⁹ Türkyılmaz, s. 23.

Vétén Dili usul-i tedriciyenin ilk örneği olması bakımından Osmanlı sahasındaki kitaplardan ayrılır.¹³⁵⁰

Usul-i savtiye (fonetik yöntem, sesli metot) bir hecedeki harfler gösterilirken her harfin sesinin, çıkış yerinin açıklanması yöntemidir. İsmail Gaspıralı bu yöntemde harflerin isimlerinin söylenmediğini, seslerinin verildiğini, böylece çocuğun bunları birleştirirken sesleri söyleyerek kolayca birleştirebildiğini anlatır:¹³⁵¹

Elif”in “e-a”, “b”nin de sâkin olarak “be” olduğu gösterilirse, sonra ikisi bir yere gelince çocuk (elif-be) diye okumaz. Çünkü elif ne demektir, bilmez o. Onun bildiği (e)dir. Sonra (be) de bilmez. Belki sâkin olarak “be” sedâsını yalnız bilir. Şu hâlde yan yana gelince (âb) der ...

Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir? kitapçığının “Beyan-ı Usûl-i Cedit” bölümünde okulların yönetim usulleri ve kurallarını maddeler halinde yazar. Bunları kısaca şöyle sıralayabiliriz:¹³⁵²

Bir öğretmen okula otuz-kırk çocuktan fazlasını kabul etmemelidir, okula yeni başlayan öğrenci senede iki defa kabul edilmelidir, her dönemde kabul edilen öğrenciler bir sınıfta okutulmalıdır, tek öğretmeni olan okulda üç ya dört sınıf öğrenci bulundurulmalıdır, üç sınıftan fazla olan okullarda her sınıfa farklı dersler verilerek takibi yapılır, dersler uzun olmamalı, bir saat ders verildikten sonra on dakika durmalı, öğle vakti yarım saat veya 45 dakika derse ara verilip öğretmen, bütün öğrencileri ile camiye gidip namaz kılmalıdır. Cuma günleri, bayramlarda birer hafta ve “devlet günleri”nde yani resmi tatil günlerinde ve yazın sıcak günlerinde dersler tatil edilip okul kapalı olmalıdır. Öğrenciler dövülmemeli, onlara kızılmamalı, sözle terbiye edilmeli. Her haftanın sonunda öğrenciye durumunu gösteren belge verilmeli, aferin yazılarak teşvik edilmelidir. Okulun pencerelerinin büyük ve içinin aydın olmasına dikkat edilmelidir. Eşyaları temiz ve kışın sıcak olmalıdır.

“Ders Vermek Usûlü, Kaideleri” başlığı ile derslerin nasıl işleneceğini anlatır:¹³⁵³

- 1) Bütün elifbayı birden gösterip bildirmek ağır olacağı için ilk önce üç-beş harf gösterip belletmek daha kolaydır.
- 2) Okuduğunu yazmak ve yazıp okumak elifbayı daha mükemmel belleyip unutmamaya sebep olduğundan birinci dersten itibaren öğrencileri yazıya başlatmalıdır.

¹³⁵⁰ Türkyılmaz, s. 47.

¹³⁵¹ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 528.

¹³⁵² Gaspıralı, Eğitim Yazıları, ss. 481-484.

¹³⁵³ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 484, 485.

3) “Buna göre elifbayı tedricî surette (basamak basamak) hisse hisse” okuyup yazıp çıkmalıdır. Elifbanın sonuna varana kadar öğrenci okuma ve yazma melekesi kazanır.

İşbu kaidelere göre Hoca-i Sıbyanımızda elifba birden değil tedricen gösterilmiştir. Bundan ötürü usûlümüze tedricî (derece derece gelişen) denilmiştir”.

4) Bir dersi bilmeden ikinci derse geçilmemeli. Hoca-i Sıbyan’da yazılmış bölümlere ve uyarılara göre davranılmalı.

5) Bir hecedeki harfler gösterilirken sadece isimlerini söylemekle yetinmemeli, mutlaka her harfin sesini, çıkış yerini açıklamalı. “Bunun için usulümüze hem (de) savtiye (davuşlu) (sesli) denilmiştir.

6) İslam dillerindeki hecelerde bulunan harflerin söz başında, ortasında, sonunda ve tek başına şekli biraz değişir. Yeni başlayan öğrencilere her harfin farklı yazım şekillerini öğretmek gerekir.

Aynı eserde okulların idaresi ile ilgili açıklamaların yer aldığı “İdare-i Mektep usûlü (Okul Yönetmenin Yöntemi)”, yazı yazmanın nasıl öğretileceğini tarif eden “Yazı Yazmak Usûlü”; bir metnin sınıfta öğrencilere nasıl okutturulacağını izah eden “Kıraat-ı Türkî usulü (Türkçe okutma usulü)”; *Kur’an*’ı seslerin fonetik özelliklerine göre okutmayı anlatan “Kıraat-i Arabî usulü (Arapça okutmak usulü); İslam dininin kurallarının öğretimi ile ilgili “İlmihâl dersleri”; rakamların ve dört işlemin öğretimi ile ilgili “Hesap dersleri”; Türkçe isim ve fiil çekiminin öğretiminden söz eden “Sarf-i Türkî dersi”; güzel yazı yazma derslerinin nasıl işleneceğine dair “Meşk usulü”; matematik derslerine yönelik “Zihnî hesap” ve “Zihnî hesap misalleri” bölümleri de bulunur.¹³⁵⁴

İsmail Gaspıralı bu kitapta ayrıca “Numunelik Mektep Planı” başlığı altında otuz öğrencilik bir sınıfın planını çizmiştir.¹³⁵⁵ “Numunelik ders cetveli”nde ise cumartesi ve pazar günleri için örnek ders programı hazırlamıştır.

Usul-i cedit ile eğitim yapmak isteyenlere “usûl-i savtiye-i tedriciye (basamak basamak öğretilen fonetik yöntem) ile mektep tertibinin (kuruluşunun) neden ibaret olduklarını” anlatmak amacıyla *Rehber-i Muallimîn ya ki Muallimlere Yoldaş* adlı eseri yazar.

İsmail Gaspıralı usul-i cedit ile eğitim için başka eserler de yazmıştır. Bu eserlerle ilgili şöyle bilgi verir:¹³⁵⁶

¹³⁵⁴ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, ss. 490-497.

¹³⁵⁵ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 498.

¹³⁵⁶ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 236.

Sıbyan mekteplerine mahsus tertip ettiğimiz eserler bunlardır: Hoca-i Sıbyan; usûl-i savtı ve tedrici elifba ki Türkî okup yazmak ve Arabî kıraat (Arapça okuma) ve zihnen hesap gösterir. Bunun ikinci kısmı Kıraat-i Türkî, kavaid-i sıhhiye ve malumât-ı nâfi'a (faydalı bilgiler) derslerine mahsustur.

Üstad-ı sıbyan; meşk defterleridir ki hattata hacet kaldırmayıp (ihtiyaç olmadan) Sülûs, âdi ve Ta'lik yazıları bildirir. Şeriatü'l-İslâm; mufasssal (ayrıntılı) ilmihâl ve akait risalesidir. Kavaid-i Lisan-ı Türkî, İlmi Hesabiye ve Atlaslı Coğrafya, mekteb-i ibtidai derslerini ikmal ederler (tamamlarlar). İşbu kitapların suret-i istimali (kullanma biçimi) her bir muallimin anlayacağı surette gösterilmiştir. Bunlar ile her bir muallim, mektebini usûl-i cedide-i müfideye getirir (yararlı yeni yönetime dönüştürür); özüne cemaate büyük faydalar eder.

Bu eserlerin içinde en çok dikkati çeken *Hoca-i Sıbyan*'dır¹³⁵⁷. Bu kitabın içeriği şöyledir:¹³⁵⁸

- 1) Kavaid-i idare-i mekteb-i sıbyan (çocuk okulunun yönetim kuralları)
- 2) Kavaid-i usûl-i tederrüs (pedagoji kuralları)
- 3) Talim-i kıraat ve hutut (yazı)-ı Türkî (Türkçe yazı yazma ve okuma dersleri)
- 4) Talim-i hesab-ı zihni ve hıfzdan yazı (zihinden hesap yapma ve bir yere bakmadan yazma)
- 5) Talim-i kıraat-i Arabî (Arapça okuma öğretme)
- 6) Hesab-ı âdi ve mukaddemat-ı ilmihâl (Dört işlem ve ilk dinî bilgiler)

Kitapta her gün için altı aylık derslerin ayrı ayrı düzenlendiğini, her bir dersin sonunda öğrencinin dersi kavramasını ve öğretimi pekiştirmek için soru-cevap ile sınav yapılmasının uygun olduğunu belirtir. Ayrıca dersi veren için kitabın kenarında öğretim şekli ve ders yönteminin açıklanmış olduğunu söyler. Böylece *Hoca-ı Sıbyan* ile anneler, babalar ve yardımcı öğretmenler ilk öğretimi kolayca verebilirler.¹³⁵⁹

Yeni metotla eğitim kısa sürede halk tarafından beğenilir ve hızla yayılır. İsmail Gaspıralı yeni metot eğitimin Bahçesaray'da nasıl başladığını “Maarif ve Tahsil Meselesi [1]” yazısında anlatır:¹³⁶⁰

Bundan yirmi sene mukaddem sıbyan (önce çocuk) mekteplerinin ıslahı ve ibtidai (ilk) elifba derslerinin gayet yengil ve suhuletli usûl-i savtiye ile (kolay fonetik alfabeyle) başlaması fikri Bahçesaray'dan zuhur edip (ortaya çıkıp) misal ve numune olarak Kaytazağa mahallesinin mektebi oldukça tamir edilip (iyice onarılıp) yeni nizam ve usûl üzere açılmış idi.

¹³⁵⁷ *Hoca-i Sıbyan* hakkında bk. Yılmaz Özkaya, “İsmail Gaspıralı'nın Hoca-i Sıbyan Kitabı Hakkında Bazı Düşünceler”, Ege Üniversitesi I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (Ege University Institute Of Turkish World Studies 1st International Turkish World Culture Assembly) 9-15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir.

¹³⁵⁸ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 106.

¹³⁵⁹ Gaspıralı, “Usûl-i Tedris”, Eğitim Yazıları, s. 106, 107.

¹³⁶⁰ Gaspıralı, “Maarif ve Tahsil Meselesi [1]”, Eğitim Yazıları, s. 284.

“Bahçesaray’da”¹³⁶¹ başlıklı yazısında kendisinin açtığı usul-i cedit okuldan söz eder. Burada altı ay sonunda öğrenciler halkın huzurunda imtihan edilirler. Gösterdikleri başarı takdirle karşılanır ve okula yeni öğrenciler verilir. Bir yılın sonunda yine halkın önünde yapılan sınavda öğrencilerin okuma, yazmayı bu kadar kısa sürede öğrenmeleri herkesi mutlu etmiş, gözlerini yaşartmıştır. Aslında halkın iyi eğitime isteği, ilgisi vardır. Halkın bu ilgisini “Mektep”¹³⁶² başlıklı yazısında da dile getirerek iki yıl önce açılmış olan yeni metotla eğitim veren okulun o yıl kontenjanının dolduğunu belirtir. Ayrıca iki yıl içinde çocuklarının Türkçe, Arapça okumayı, Türkçe güzel ve çabuk yazmayı, yazım kurallarına uygun kompozisyon yazmayı, sayıları ve dört işlemi öğrendiklerini gören halk, okulun binasını tamir ettirmiş, öğretmene de çocuk başına aylık bir ruble vermişlerdir. Bütün bunlar sonucunda Gaspıralı “ahali yahşıyı görse fehmeddiğini işaretler (anladığını gösterir)” der.¹³⁶³

Daha önce de belirttiğimiz gibi İsmail Gaspıralı’nın çalışmalarının karşısında iki engel vardır. Bunlardan birisi Müslüman toplumda dini yanlış anlayan tutucu, cahil kesim, ikincisi ise Müslümanları Ruslaştırmak, Hristiyan yapmak emelinde olan Rus hükümeti ve misyonerlerdir. Toplumdaki bazı kişiler usul-i cedit eğitime karşı çıkmışlardır. İsmail Gaspıralı bunlara cevaben yazılar kaleme alarak yeni yöntem eğitimin İslam dinine aykırı olmadığını açıklamıştır. Bu konuda savunduğu düşünceleri medreselerin ıslahı ve İslam dininin eğitime verdiği önemi anlattığı yazılarındaki düşüncelerle benzer olduğu için burada Gaspıralı’nın yazılarından kısaca örnekler vereceğiz.

“Geçen Zamanda Yok İdi” başlıklı yazısında Müslümanların babadan gördükleri usule çok bağlı olduklarını ama babadan gördükleri işleri yeni şartlara göre geliştirmeleri gerektiğini belirterek usul-i cedit eğitimin de bunlardan biri olduğunu belirtir. Dini konularda ve kurallarda değişikliğin kabul edilemez olduğunu kabul eden İsmail Gaspıralı günlük hayatla ilgili işlerde değişen zamana göre yenilikler yapılması gerektiğini anlatır.¹³⁶⁴

¹³⁶¹ Gaspıralı, “Bahçesaray’da”, Eğitim Yazıları, s. 66, 67.

¹³⁶² Gaspıralı, “Mektep”, Eğitim Yazıları, s. 86, 87.

¹³⁶³ Gaspıralı, “Mektep”, Eğitim Yazıları, s. 87.

¹³⁶⁴ Gaspıralı, “Geçen Zamanda Yok İdi”, Eğitim Yazıları, s. 118, 119.

... kesp ve ticaretimizin, sanayi ve maarifimizin revaç ve terakkisi için bu zaman-ı medeniyede (medenileşme zamanında) biz de bulunmayıp, sair hünerli halklardan olan âlet ve esbab-ı maişiyeleri kesbedip (geçimi sağlayan araç ve yöntemleri temin edip) bunlarda olan usûlleri, yolları öğrenip, bunlardan artka (arkaya) kalmamak ve rahat olmak için ne kadar tebdilat ve ıslahat icra eder isek hata değil sevaba bais olacaktır...

Bir başka yazısında yeni yöntem eğitime karşı olanlar tarafından çocuklara okuma yazma öğretmek için hazırlanmış olan *Kitabü'l-Mu'cem*¹³⁶⁵ adındaki eserin “ıslahat-ı tedrisiyeye (yeni yönteme ve eğitimdeki iyileştirmelere) karşı mutaassıpların (tutucuların) son bir hücumu”¹³⁶⁶ olduğunu söyler ve onların tutumlarını eleştirir.¹³⁶⁷

Tedrsite usûl-i cedit, suhuletli (kolay) tarzda okuv ve yazı gösterip, az zamanda, bilâ-zahmet (zahmetsiz) sıbyanı istifadelendirmektir (yararlandırmaktır). Eski usûl daha doğrusu usulsüzlük taraftarları, buna razı olamıyor. Bunların efkârınca (düşüncesine göre), şakirt (öğrenci) dört beş sene okumalı ve nihayet bir şey bilmemeli; mektebi hatmedenler (sona erdirenler) iki satır yazı yazmamalı... Bu, hamakat (ahmaklık) değildir de nedir? Bu, taassup değildir de nedir?

Öğretimde kolaylık sağlayan bu metot “Tunus’ta Mısır’da, umum memalik-i Osmaniye’de, Hindistan’da vesair hayli vilayetlerde ehl-i İslam ve uleması” tarafından kabul edilmiştir. Usul-i ceditin yeni bir şey olmadığını, İslâm’ın ilk zamanlarında deri üzerine yazılan Kur’an-ı Kerim’in harflerinde nokta ve hareke bulunmadığını söyleyen Gaspıralı bu zihniyete göre harflerde hareke kullanmanın ve bunları kâğıda yazmanın da doğru olmadığını belirterek onların düşüncelerinin yanlışlığını ortaya koyar. Geçmiş asırların âlimlerinin kültürün gelişmesini ve ilim öğrenilmesini kolaylaştırmak için çalıştıklarını; bu amaçla harflere hareke koyduklarını, Arap olmayan Müslüman toplumların dillerinde bulunan harfler gereği Abbasiler zamanında “je” ve “pe” harflerini icat ettiklerini, herkesin kitap okuması için kâğıt kullandıklarını anlatır.¹³⁶⁸

Sonuç olarak İsmail Gaspıralı usul-i cedit eğitimi eğitimdeki eksikleri gidermeye ve yanlışları düzeltmeye çalışmıştır. Eski yöntemde uzun süren okuma öğreniminin bu yöntemle kolaylaştığını ve öğrencilerin daha kısa sürede okuma öğrenmelerinin sağlandığını, yine eski usulde eksik kalan yazma öğrenimine bu yöntemde önem

¹³⁶⁵ Kitabü'l-Mu'cem: Kazan mollalarından Mahdum Arifullah'ın eski tarzda yazılmış alfabe kitabı. Ayrıca Arap alfabesinde noktalı harflere “mu'cem” denir. (Kitabı hazırlayanın notu.)

¹³⁶⁶ Gaspıralı, “Kitabü'l-Mu'cem”, Eğitim Yazıları, s. 209.

¹³⁶⁷ Gaspıralı, “Kitabü'l-Mu'cem”, Eğitim Yazıları, s. 210.

¹³⁶⁸ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 211, 212.

verildiğini, öğrencilerin okumanın yanında yazmayı da öğrendiklerini anlıyoruz. İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit eğitimden söz ederken eğitim öğretimle ilgili her konuyu ayrıntısıyla düşündüğünü ve planladığını görüyoruz. O, usul-i cedit eğitimi kendi kurduğu okulda uygulayarak ona karşı çıkanlara ve halka bu yöntemle kısa zamanda neler başarılabilirdiğini göstermiştir.

2.2.8. İsmail Gaspıralı'nın Öğretmenlerle İlgili Görüşleri

Eğitim meselesini her yönüyle ele alan İsmail Gaspıralı öğretmenlerin durumlarıyla da yakından ilgilenmiş, mevcut sorunları tespit edip çözüm önerileri sunmuştur.

“Muallimlere Mektup”¹³⁶⁹ yazısında toplumu cehaletten, içinde bulunduğu geri kalmış durumdan kurtaracak kişilerin öğretmenler olduğunu söyleyen İsmail Gaspıralı, öğretmenlere öğütlerini maddeler halinde sıralar:¹³⁷⁰

1. *Az mükafata karşı çok hizmet görmeye hazır bulunmalıdır.*
2. *Hizmeti, himmeti, takdir ve takdis edilmediği (değerleri bilinip kutsanmadığı) hâlde kırılmayıp, daha ziyade hizmet (gayret) ve himmet etmeye bel bağlamalıdır.*
3. *Nizam ve nizamâtın (kanunların) dairesinden çıkmayıp, daim açık açık göğüs gerip iş görmelidir.*
4. *Ders kitapların (kitaplarının) çeşitleri azdır. Muallim, bu noksanı şifahen ikmale (eksikliği sözlü olarak tamamlamaya) çalışmalıdır.*
5. *Muallim, daim mütalaa ile (okuyup incelemeyle) öz malûmâtını artırmak, öz fikir ve nazarını (görüşünü) açmak ile tedricen kesbettiğini (yavaş yavaş kazandığını), tedricen tefehhüm ve intişara memurdur (yavaş yavaş anlatma ve yayma ile görevlidir).*
6. *Muallim, özü derecesinde bir-iki muallim yetiştirmeye ve muallimsiz kalmış cemaatlere göndermeye borçludur. ..*

Gaspıralı'nın öğretmenlerin sosyal hakları üzerinde de durduğunu görüyoruz.

“Mektep Hocası”¹³⁷¹ başlıklı yazısında öğretmenlerin zor şartlar altında fedakârca çalıştıklarını anlatır. Buna göre öğretmenler çok sayıda öğrenciyi okutur ama bir yılda kazandığı para bir işçinin bir ayda kazandığı para kadardır. Öğretmen kimseden para istemez, işini Allah için yapar, kimseye kızmaz, kimseden övgü beklemez, kimseyi kıskanmaz, hizmetini iyi bir şekilde yapmaya bakar. Sadece ibadet etmek için işine ara

¹³⁶⁹ Gaspıralı, “Muallimlere Mektup”, Eğitim Yazıları, s. 398.

¹³⁷⁰ Gaspıralı, “Muallimlere Mektup”, Eğitim Yazıları, s. 399, 400.

¹³⁷¹ Gaspıralı, “Sa’y ve Terakki Yani İşlemek ve İlerilemek”, Eğitim Yazıları, s. 37.

verir. Onlar toplumdaki iyi insanlardır, “nam ve bahşış için değil; Allah ve hakikat için” “maarif ve terbiyeye hüsn-i hizmet” edenler yine onlardır. “Onların her biri sa’y ve gayret; sabır ve muhabbet-i milliye bahadırlarıdır.” Savaş meydanında değil, çocukların okutulması, ilmin yayılması alanında “en hakikat müritlerdir, en huluslu (gönlü temiz) dervişlerdir.

İsmail Gaspıralı’nın bu yazısında ele adlığı düşünceler onun *Yeni Müritlik* hikâyesinde karşımıza çıkar. Bir binbaşı ile sohbet eden bir derviş, müritliğin eskisi gibi eline kılıcı alıp düşmanla savaşmak olmadığını, artık cehaletle savaşmak için fedakâr müritlere ihtiyaç duyulduğunu anlatır ve yeni müritliğe vurgu yapar.¹³⁷²

Gece ve gündüz toktamayıp, bezmeyip cehl ve gaflet gibi uluğ ve gaddar düşmandan ahaliyi halas etmeye gayret etmeliler. Zamanımızda müritler gerek ve böyle müritler gerek!

Buna karşın toplumun okullara, öğretmenlere gerekli değeri vermediğini belirten Gaspıralı, “Kahveye, çaya ve tütüne günde on veya yirmi kapık harç edip yedi günde bir kere mektep ve okuv için beş kapık” vermenin ayıp ve günah olduğunu söyleyerek eğitimin ilerlemesi için öğretmenlerin ve okulların durumunun düzeltilmesi gerektiğine dikkat çeker.¹³⁷³

Biz üstatları baksak, aşap (yiyip) içeceklerini yeterlik ve rahat etsek, balalar da hem okuv yazı hem hesap, ilmihâl öğrenirler ve mektepler ve maarif meselesi terakki etmiş olur.

“Muallimler Cemiyeti”¹³⁷⁴ başlıklı yazısında da yaşlanan, hastalanan ve çalışamaz duruma gelen öğretmenlerin geçimlerini sağlamaları için onlara ve ailelerine gerekli paranın temin edilmesi amacıyla öğretmenlerin bir yardımlaşma derneği kurmalarını önerir.

İsmail Gaspıralı yazılarında Rus okullarında eğitim görüp öğretmen olan Türk gençlerinin durumunu da ele almıştır. Rus okullarında eğitim görüp öğretmen olan ve uçitel adı verilen bu gençlerin Türk okullarında, medreselerde ders vermelerini istemeyenler vardır. Akmesic Hayır Cemiyeti de son toplantıda yeni açılacak medresede

¹³⁷² Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 20, 21.

¹³⁷³ Gaspıralı, “Mektep Hocası”, Eğitim Yazıları, s. 38.

¹³⁷⁴ Gaspıralı, “Muallimler Cemiyeti”, Eğitim Yazıları, s. 326.

Rusça dersleri verecek öğretmenin bu uçitellerden olmaması kararını almıştır. Konuyla ilgili görüşlerini “Uçiteller Meselesi”¹³⁷⁵ başlıklı yazısında ele alan İsmail Gaspıralı bu konuda dikkatli davranmak gerektiğini düşünür. Bazı uçitellerin yaptıkları yanlışlardan dolayı bütün uçitelleri suçlamanın doğru olmadığını, onların arasından güzel çalışmalar yapan önemli kişilerin çıktığını yazar.¹³⁷⁶

Kırım’da uçiteller arasından Abdürreşit Mehdiyef, Seyid Celil Hattatof, Ressam Badaninski, Kafkaz’da edip (yazar) Mecid Bey Ganizade, Doktor [Neriman] Nerimanof, Kazan’da muharrir (gazeteci, yazar) [Ayaz] İshaki ve gayri ve gayriler görüldü ki bu sınıfa umumiyet ile leke sürülmek haksızlık olur.

İsmail Gaspıralı’ya göre uçiteller toplumun sorunlarıyla yeterince ilgilenmedikleri, millî işlere önem vermedikleri, bazı yabancı işlerle uğraştıkları, toplumun rağbetini kazanmadıkları için onlara kızmak yerine bu durumu düzeltecek tedbirlere başvurulmalı.¹³⁷⁷ Diğer taraftan uçitelere millî dillerini ve edebiyatlarını öğrenmelerini, bilgilerini arttırmalarını söyler. Millî edebiyattan mahrum kalmalarını en büyük zaafı olarak görür.¹³⁷⁸

Puşkin’den birçok şeyler ezberleyip Mir Alişir Nevai’nin ism-i âlisi[nin] (saygıdeğer adının) bile işitilmediğidir (bile sizin tarafınızdan işitilmemiş olmasıdır). Çalışınız, ilminizi ve millî malûmâtınızı arttırmaya...

Çalışkan bir uçitel halka hizmet noktasında çok şeyler yapabilir düşüncesinde olan İsmail Gaspıralı onların küçük itibar bankaları, tarım kredi kooperatifleri gibi izinle yapılan işlerin tüzüğünü öğrenip halka anlatabileceklerini söyler. Böylece halk da onların ilminden faydalanıp onları rehber ve öğretmen olarak el üstünde tutacaktır.

Gaspıralı yeni yöntemle eğitim verecek öğretmenlere ihtiyaç duyulduğunu, bu ihtiyacın uçitellerle karşılanabileceğini söyler. “Maarif ve Tahsil Meselesi [1]” başlıklı yazısında artık yeni yöntemle eğitimin her yerde kabul görmüş olduğunu ve “Çin hududuna ve Sibirya’nın buzlu kırlarına kadar”¹³⁷⁹ yayıldığını söyler. Halk, başlangıçta iki senede Türkçe okuma yazma, matematik, inanç ilmine giriş ve Kur’an okumaktan

¹³⁷⁵ Gaspıralı, “Uçiteller Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 372.

¹³⁷⁶ Gaspıralı, “Uçiteller Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 372.

¹³⁷⁷ Gaspıralı, “Uçiteller Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 373.

¹³⁷⁸ Gaspıralı, “Uçiteller Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 374.

¹³⁷⁹ Gaspıralı, “Maarif ve Tahsil Meselesi [1]”, Eğitim Yazıları, s. 285.

ibaret olan bu eğitimin daha da ilerletilmesini istemeye başlamıştır. Bunun için iyi yetişmiş öğretmenlere ihtiyaç vardır ve öğretmen okulu işini görecektir dershanelerin açılması düşünülmektedir. “Maarif ve Tahsil Meselesi [2]” başlıklı yazısında şimdilik bu okullarda görev yapan öğretmenlerin bilgilerini geliştirerek bu hizmeti yapmalarını ister. Bunun yanında Rus öğretmen okullarında yetişmiş olan Türk öğretmenlerin biraz Türkçe ve Arapça okuyup yazmayı öğrenerek Türk çocuklarını ana dillerinde okutmaya yeterli olacaklarını ifade eder. Üstelik bu öğretmenlerin mahalle mektebi veya Rus ilkokulu açabileceklerini belirterek “mektepe açıp hem Rusça okutacak olursa pek makbul olacağı gibi şkola (okul) açıp hem Müslümanca ders verecek olursa makul görülür” der.¹³⁸⁰

Gaspıralı medreselerde yetişen kalfaların da yeni yöntemle ders verebileceklerini düşünür. “Bizim Ziyahılar” başlıklı yazısında bir gazetede yayımlanan bir makalede bazı kalfaların ve mollaların usûl-i cedid ile okuttuklarını söyledikleri halde usul bilmedikleri ve okulların eskisi gibi verimsiz olduğu yazılmıştır. Yazıya göre usûl-i cedidin halk arasında yayılmasına Rus okulunda pedagoji görmüş Müslüman öğretmenler “büyük hizmet” edebileceklerse de bunlara halk iyi gözle bakmamakta ve güvenmemektedir. İsmail Gaspıralı pedagoji bilmeyenlerin iyi öğretmen olmayacağını kabul eder ve pedagoji görmüş öğretmenlerin “yeni usulü ve nizam ve terdibat-ı tedrisiye (ders vermedeki düzeni)”¹³⁸¹ halka göstererek büyük bir hizmette bulunabileceklerini söyler. Onlar bunu yapmadıkları için kalfalar ve toplum okulların durumunu düzeltmek için ellerinden geleni yapmaktadırlar. Müslüman halkın iddia edildiği kadar anlayışsız ve düşüncesiz olmadığını, iyiyi ve kötüyü ayırabildiğini söyleyen İsmail Gaspıralı aydın Müslümanların eğitim konusunda Müslüman halk için ne yaptıklarını sorgular.¹³⁸²

Mektep ve tedris işi dursun, kitap ve neşriyat işine bakalım. Kazan'ın kitap bazarında her türlü dualar, her türlü kitaplar, risaleler, elifbalar, kalendarlar (takvimler) basılıp satılmaktadır. Bunları tertip, telif ve neşredenler hep mollalar ve halfelerdir. “Ziyahı” Müslümanların yazdıkları ve neşrettikleri bir eser var mı? Milletin fehm ve malûmâtına hizmetleri, hediyeleri nedir?

¹³⁸⁰ Gaspıralı, “Maarif ve Tahsil Meselesi [2]”, Eğitim Yazıları, s. 288.

¹³⁸¹ Gaspıralı, “Bizim Ziyahılar”, Eğitim Yazıları, s. 220.

¹³⁸² Gaspıralı, “Bizim Ziyahılar”, Eğitim Yazıları, s. 221.

Rus okullarında okumuş, aydın gençler arasında toplumda ilmin, bilginin kültürün gelişmesi için az da olsa çalışanlar da vardır. Yeni usul alfabe yazan, usûl-i savtiyeyi yayan, genel okuma salonu açan, hayır cemiyeti kuran gençleri örnek verir. Müslüman halk bunları kabul etmiş, bunlara müteşekkir olmuştur. Bu da halkın “şikâyet olunduğu kadar fehmsiz ve mutaassıp”¹³⁸³ olmadığını göstermektedir.

Yazılarında kadın öğretmenlere de yer veren İsmail Gaspıralı “Muallime Meselesi”¹³⁸⁴ başlıklı yazısında Müslümanlar arasında önceden beri erkek okullarının yanında kız okullarının da var olageldiğini anlatır. Kız okullarında öğretmenlik yapmak isteyen hanımların öğretmenlik diploması alabilmeleri için İdare-i Şer’iyelerin gerekeni yapmasını ister.

Gaspıralı 1905’ten sonra Rus idaresi tarafından Müslüman mekteplerine yapılan baskıları dile getirerek Müslümanların siyasi haklarını bilmeleri ve korumaları konusunda bilgilendirici yazılar yazar. Bu yazılarında öğretmenlerin durumuna da değinir.

17 Mart 1909’da kaleme aldığı “Bir Mesele Daha”¹³⁸⁵ başlıklı yazıda bazı yerlerde zabitlerin gelip Müslümanların okullarını kapattığı, öğretmenlere ders ruhsatı ve diploma sorulduğu haberlerinin gazetelerde yer almaya başladığını belirten İsmail Gaspıralı bu okulların dini okullar olduklarını, Kırım’da, Kafkasya’da İdare-i Şer’iyelerin yönetiminde bulunduklarını, Kazan, Volga taraflarında ve Türkistan’da ise eğitim bakanlığının yönetiminde olduklarını belirtir. Bu durumda Kafkas İdare-i Şer’iyesi, Kırım’da olduğu gibi, bütün okullara bir program verip onları kendi defterine kaydetmeli ve denetimini kaza kadılarına vererek bu okulların sahibi olduğunu halka ve hükümete göstermelidir. Kazan, Ufa İdare-i Şer’iyesi de bütün okulları eğitim bakanlığından alıp onlara genel bir düzen ve program vermeli; bunlar kaza ahundları aracılığıyla idare edilmelidir. Her mahalle ve köyde cemaatten birer koruma kurulu oluşturulmalı; öğretmenlere resmî izin belgesi ve diploma verilmelidir.

“Mektep Meselesi”¹³⁸⁶ Kazan-Volga dairesinde Müslüman mekteplerinde öğretmen olarak görev yapacaklar Orenburg İdare-i Şer’iyesi tarafından imtihan edilerek diploma almaktadırlar. İdare-i Şer’iye, cami görevlisi olma belgesi bulunmayan kişilerin

¹³⁸³ Gaspıralı, “Bizim Ziyahılar”, Eğitim Yazıları, s. 222.

¹³⁸⁴ Gaspıralı, “Muallime Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 415.

¹³⁸⁵ Gaspıralı, “Bir Mesele Daha”, Eğitim Yazıları, s. 331.

¹³⁸⁶ Gaspıralı, “Mektep Meselesi”, Eğitim Yazıları, ss. 347-351.

öğretmenlik imtihanına kabul edilmeyeceklerini açıklar. İsmail Gaspıralı dinin hükmüne göre öğretmenliğin din hizmetlisi olmaya bağlı olmadığını, “Rusya dâhilinde olsun müderrislik, muallimlik, hattatlık müstakil birer cihet (makam)” olduğunu belirtir. Bu nedenle din görevlisi niteliği olmayana öğretmenlik diploması verilmemesinin öğretim işlerini yavaşlatıp sınırlandıracağını söyler. Bu gerekçelerle, alınan bu kararın iptal edilmesi gerektiğini açıklar.¹³⁸⁷

Yine aynı konuyla ilgili bir diğer çözüm önerisi olan ilkokullar müdürünün “Millî muallimlerin imtihanı uçitel şkolasında edilmesi (sınavının öğretmen okulunda yapılması)” konusunda Kazan imamlarının kendisine bir dilekçe vermesini, böylece daire müdüründen imtihanlar için izin alacağını söylemesidir. Bu fikre karşı çıkan Gaspıralı’ya göre cami ve mektep dinin ve milletin iki direğidir ve ikisi de İdare-i Şer’iye’nin yönetim ve gözetiminde bulunmalıdır. Hristiyanların kilise okullarının eğitim bakanlığına teslim edilmesinin kutsal meclisleri tarafından uygun görülmediğini örnek göstererek Müslüman okullarının öğretmenlerinin, öğretmen okulu sınavlarına tabi tutulmalarının da uygun görülemeyeceğini, bu konuda bir kanun da olmadığını belirtir.¹³⁸⁸

Görüldüğü gibi eğitimle ilgili her konuyu ayrıntısıyla düşünen İsmail Gaspıralı, öğretmenlerle ilgili de önemli meselelere dikkat çekmiş; toplumu eğitecek olan öğretmenlerin bir yandan iyi eğitim almış olmalarının, fedakârca çalışmalarının önemini vurgularken diğer yandan onların sosyal haklarının savunuculuğunu yapmıştır. Toplumun ihtiyacı olan öğretmen açığının kapatılabilmesi için, usûl-i cedit ile eğitim veren bazı kalfalar ve mollalar gibi, Rus okullarında okumuş gençlerin de toplumda ilmin, bilginin kültürün gelişmesi için çalışabileceklerini örnekleriyle anlatmıştır.

İsmail Gaspıralı Müslüman Türk halkının medeniyet seviyesini çok iyi analiz etmiş, din ve kültür değerlerine olan hassasiyetinin farkında olan ve bunlara göre davranmasını bilen bir düşünür; halkını bir çocuk gibi eğitmeyi bilen bir eğitimcidir. O, halkın medeniyet seviyesine, duygu, düşünce ve hassasiyetlerine göre davranılmasını, yapılmak istenilen iyi ve güzel şeylerin halka bu duyarlılıkla anlatılmasını öğütler.¹³⁸⁹

¹³⁸⁷ Gaspıralı, “Mektep Meselesi”, Eğitim Yazıları, 347, 348.

¹³⁸⁸ Gaspıralı, “Mektep Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 350.

¹³⁸⁹ Gaspıralı, “Hizmet mi Malûmât-furuşluk mu?”, Eğitim Yazıları, s. 345.

... “Şholastik” (skolastik), “klerikal”¹³⁹⁰, “ültramonten”¹³⁹¹ ve filan gibi ikraz edilmiş lügatler ile (ödünç alınmış sözlerle) oynamak caiz değildir. Çünkü bizim âlem, Katolik âlemi değildir. Vakit itibarıyla 20. asırda bulunduğumuz hâlde medeniyet ve maarif itibarıyla on beşincide bulunduğumuzu da unutmamalıdır.

İsmail Bey halkın medeniyet seviyesinin yükseltilmesi konusunda Osmanlı aydınlarının yolunun takip edilmesini, toplumda bölünmelere sebep olabilecek düşünce ve davranışlardan kaçınılması gerektiğini söyler.¹³⁹²

Üç-beş senelerden beri ortaya “Eskiciler”, “Ceditçiler”, “Şholastikler” (dar kafalılar, gericiler), “Dehrîler” (Materyalistler) isnatları ve iddiaları atıldı. Bu hâlde dost ağlar, ağyar güler! İkide birde ileri sürdüğümüz yirmi milyonun nısfı (yarısı) hâlâ bedevî, diğer nısfı da hâlâ her işte mübtedî (yeni başlamış, acemî) olduğunu bir saat olsun hatırdan çıkarmayıp ona göre söz söyleyip ona göre iş köçürmeliyiz.

Çok zor zamanlarda usul-i cedit öğretim, öğretimin ve okulların düzeltilmesi, düşünceleri genişletme, görüşleri açma, dil ve edebiyat işlerini yapanların hep sarıklı mollalar olduğunu belirtir ve “taasub mudur (tutuculuk, bağnazlık mıdır?), hizmet midir?” diye sorar.¹³⁹³ Diğer taraftan aydın düşünceli ulema ile beraber “maarif ve vatan hizmetine koşan” sarıklı olmayan aydınlardan söz eder ve “Eserleri, muhabbet-i milliye diniyeleri inkâr olunabilir mi?” diye sorar.¹³⁹⁴ Gerçek âlimlerin vatansever, gayretli aydınların isteklerine karşı “bir-iki milyon sarf etmiş” bilinen zengin kimseler, itibarlı Müslümanlar ve cemaatleri anarak bunlara “mutaasıplar mı, dehrîler mi (materyalistler mi)?” denileceğini sorar ve ekler:¹³⁹⁵

Hulasa-i kelim cem’ olalım (sözün kısası toplanalım), okuyalım, cem’ olalım okutalım.

Sonuç olarak Türklerin birlikte hareket ederek ileri gitmeleri, Avrupa medeniyeti seviyesine ulaşmaları uğruna ömrünü adayan İsmail Gaspıralı bu yolda önemli gördüğü eğitim konusunda çok mühim çalışmalar yapmış, düşüncelerini kısmen de olsa hayata geçirme imkânı bulmuştur. Rus hükümetinin Müslümanlara yönelik asimilasyon

¹³⁹⁰ Clérical: Kilise ve din adamlarının, hayatın her alanında etkili olması gerektiği düşüncesinden yana olan kimse.

¹³⁹¹ Ultramontaine: Papanın hüküm ve sözlerinin her alanda etkili olması gerektiğini savunan kimse.

¹³⁹² Gaspıralı, “Hizmet mi Malûmât-furuşluk mu?”, Eğitim Yazıları, s. 346.

¹³⁹³ Gaspıralı, “Hizmet mi Malûmât-furuşluk mu?”, Eğitim Yazıları, s. 346, 347.

¹³⁹⁴ Gaspıralı, “Hizmet mi Malûmât-furuşluk mu?”, Eğitim Yazıları, s. 347.

¹³⁹⁵ Gaspıralı, “Hizmet mi Malûmât-furuşluk mu?”, Eğitim Yazıları, s. 347.

politikaları karşısında Müslümanların Ruslara güvenmediklerini, bu yüzden daha da geriye gittiklerini gözlemleyen Gaspıralı eğitim sahasında önemli çalışmalar yaparak bu durumla mücadele etmiştir. Bir taraftan Müslüman halka eğitimin önemini, İslam dininin okumaya verdiği değeri anlatırken diğer taraftan Rusların Müslümanları asimile etmek amacıyla geliştirdikleri eğitim politikalarına karşı akılcı çözümler üretmiştir. Rusya Müslümanları arasında ilkokul eğitimi başta olmak üzere, meslek eğitimi, medreselerin ıslah edilmesi ve en önemlisi ana dilde eğitim konularında çalışmalar yapmıştır. O, eğitimle ilgili her konuyu gündemine almış, bu alanda sorunlara çözümler bulmak için çabalamıştır. Okulların fizikî durumlarının düzeltilmesi, öğrencilerin daha iyi şartlarda okuması, öğretmenlerin sosyal hakları, maddi bakımdan iyi durumda bulunmaları gibi akla gelebilecek her konuyla ilgilenmiştir. Özellikle usul-i cedit eğitimi uygulaması ve yaygınlaşmasını sağlaması sadece Rusya Müslümanları arasında değil bütün dünya Müslümanları arasında da büyük ilgiyle karşılanmıştır.

Osmanlı aydınlarının da onun çalışmalarını büyük takdirle takip ettiklerini anlıyoruz. İstanbul’da 1909 yılında verdiği “Tedrisat-ı Umumiye Hakkında Konferans”ta Ahmet Mithat Efendi kendisini övgü dolu sözlerle dinleyicilere takdim etmiştir. Konferansta eğitimin önemi, İslam dininin eğitime verdiği önem ve kendisinin uyguladığı usul-i cedit eğitim hakkında bilgiler veren İsmail Gaspıralı, usûl-i cedit eğitimin meyvelerini hayattayken görmesinden dolayı ne kadar bahtiyar bir insan olduğunu ifade eder:¹³⁹⁶

Üstad-ı ekrem Ahmet Midhat Efendi hazretleri şimdi buyurdıkları lütufta bir söz söylediler: “Büyük İsmail Gasprinski” buyurdular. Benim için bu sözü reddetmek vallahi vicdanıma pek ağır gelecektir. Fakat tasdikini de yapamayacağım. Ben o “büyük” sözüyle ibraz buyurulan teveccüh ve iltifatı başka bir kelime ile tebdil etmek isterim: Bahtiyar İsmail... Ben büyük değilim; fakat bahtiyarım.

...

Fakat ne cihetle bahtiyar olduğumu sorsanız size derim ki; benim bahtiyarlığım milletime, pek sevdiğim Müslüman kardaşlarıma hizmet etmekliğimdir. Her tarafı gezdim, hemen ekser âlem-i İslâmı dolaştım. Gezdiğim yerlerde birçok şeyler söyledim. İyi mi söyledim, faydalı mı söyledim, her ne söylediysem muhataplarım olan (hitap ettiğim) hamiyetli ve hakikat-perver (gerçeği seven) Müslümanlar kabul ettiler ve tatbik ile âlem-i İslâm (İslâm dünyası) faydasını gördü. Demek ki âlem-i İslâma - velev ki naçiz olsun (çok küçük bile olsa) - bir hizmetim, bir sa’yim (emeğim) geçti ve semeredâr oldu. İşte bunun için bahtiyarım. Milletimin doğru sözü kabulde ve icrâdaki istidâd-ı fevkalâdesi beni pek bahtiyar ediyor.

¹³⁹⁶ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 511, 512.

2.3. İsmail Gaspıralı'nın Gazeteciliği ve Gazete Anlayışı

İsmail Gaspıralı Rusya Türklerinin içinde bulunduğu geri kalmışlık ve cehaletten kurtulmaları için çareler ararken fikirlerini, yapmak istediklerini halka açıklama aracı olarak bir gazete çıkarmanın önemli olduğunu anlamış ve bu yolda çalışmalar yapmıştır.

Onun gazete tecrübesi İstanbul'da başlar. Paris'ten dönüşünde 1874'te memur olmak amacıyla İstanbul'a giden Gaspıralı burada bir yıl kalır ve bu sırada Moskova ve Petersburg'da bulunan bazı Rus gazetelerine de yazılar yazar.¹³⁹⁷

İstanbul'da kaldığı bir sene içinde çeşitli konularda gözlemlerde bulunan İsmail Gaspıralı'nın Osmanlı devletinin “idare-i dâhiliye usûllerini, beyne'd-düvvel vaziyetini” öğrendiğini ve “Osmanlı matbuatını muntazam mütalaa” ettiğini belirten Yusuf Akçura onun muharrirliğe İstanbul'da başladığını söyler.¹³⁹⁸

İsmail Bey'in ilk muharrirliği İstanbul'da başlar. Moskova ve Petersburg'un bazı Rus gazetelerine İstanbul'dan yazdığı Şarkkâri renklerle müzeyyen yarı hakikî yarı hayalî mektupları, o gazetelerde basılıp çıkar.

Zeki Velidi Togan da onun İstanbul'da bulunduğu sıralarda St. Petersburg ve Moskova'da çıkan bazı Rusça gazetelerde “Doğu hayatını tanımlayan, siyasî olmayan makaleler” yayımladığını belirtir.¹³⁹⁹

1875'te Kırım'a dönen İsmail Gaspıralı, Paris ve İstanbul'da edindiği bilgi ve birikimlerle Rusya Müslümanlarının gelişmesi, kalkınması, modernleşmesi için neler yapacağını planlamaya başlar. Halkın yaşamını yakından inceler, çeşitli gözlemlerde bulunur; köylerde, halkın arasında dolaşır onların her türlü problemini, Ruslarla ilişkilerini, dinî, iktisadî hayatını öğrenir.¹⁴⁰⁰ 1878 yılının Mart ayında Bahçesaray Belediye Meclisi üyeliğine seçilen İsmail Gaspıralı aynı yıl Kasım ayında belediye başkan yardımcısı olur. Ardından 1879 yılının Mart'ında Bahçesaray Belediye Başkanlığı'na seçilir. 1884 yılına kadar sürdürdüğü bu görevi “onun Çarlık bürokrasisinin

¹³⁹⁷ Kırımer, s. 24; Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 26.

¹³⁹⁸ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 356.

¹³⁹⁹ Togan, “Gaspıralı İsmail Bey”, s. 5.

¹⁴⁰⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 26.

olumsuz yanlarını bizzat müşâhede etmesini ve halkın gündelik düşüncelerini derinden anlamasını” sağlamıştır.¹⁴⁰¹

Daha önce de belirttiğimiz gibi İsmail Gaspıralı Türk ve Müslüman halkların Avrupa medeniyeti seviyesine ulaşması için çareler aramış ve bu konuda önemli işler başarmıştır. Bu işlerden biri de çıkardığı gazetedir. O, basın bir toplum için önemli bir güç olduğunu ve kendi halkının bu güce yeterince sahip olmadığından duyduğu üzüntüyü sonraki yıllarda *Tercüman*’daki “İfade-i Hal” makalesinde şöyle ifade eder:¹⁴⁰²

Bir insana nutk ve dil ne kadar gerek ise çok insanlara yani bir millet, bir kavme matbuât ve neşriyat ol derece gerektir; çünkü matbuât halkın, milletin dilidir. Matbuât, bir dil-i milliyedir ki sesi dünyanın bir tarafından bir tarafına kadar gider. Bir dildir ki sedası bin yıl sonra işitilir. Matbuât, bir kuvvettir ki denizlerin, çöllerin bir tarafından bir tarafına geçer; zamanları birbirine karıştırır. Zamanımızda bu acaip kuvvete malik olan ufak ve zor [büyük] milletler olduğu hâlde, bizde matbuât eseri yok denecek derecede olması, nice vakitlerden beri deli gönlümüze bir kaygı bir ağrı vermekte idi.

Bu düşüncelere sahip olan Gaspıralı 1879’dan itibaren süreli yayın çıkarmak için girişimlerde bulunmaya başlar.

20 Kasım 1879’da *Faydalı Eğlence* adında Tatarca bir dergi çıkarmak için İçişleri Bakanı L. S. Makov’a dilekçe ile müracaatta bulunur. Kırım Tatarları Rusça bilmemeleri nedeniyle Ruslarla ilişki kuramadıkları gibi Rus hükümetinin kararlarını da iyi anlayamamakta bunun sonucunda da Ruslardan daha da uzaklaşmakta, aynı zamanda sanayi, tarım ve diğer alanlarda gelişmelerini sağlayacak bilgilerden de mahrum kalmaktadırlar. Bu sorunları dile getiren İsmail Gaspıralı’nın, Kırım Tatarları Rusça öğrenene kadar onlara kendi dillerinde bilgiler aktaracak süreli bir yayına izin verilmesini istediğini görüyoruz:¹⁴⁰³

Rus dilini ve yazısını bilmediklerinden dolayı Kırım Tatarları Rusya’yı ve onun yaşantısını öğrenebilmekten ve ayrıca sanayi, tarım ve diğer sahalarda tekâmül etmelerini sağlayacak bilgilerden tamamen mahrum kalmaktadırlar. Bundan başka çoğu hallerde en önemli haberler ve bazen de hükümet kararları Tatar kitlelerine

¹⁴⁰¹ Viktor Y. Gankeviç, “Gasprinskiy’nin Bahçesaray Şehir Meclisi’ndeki Faaliyetleri”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No.:9, Ankara, 2004, s. 26. Ayrıca konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. V. Y. Gankeviç, “Gasprinskiy’nin Bahçesaray Şehir Meclisi’ndeki Faaliyetleri”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, s. 21-26.; Devlet, ss. 39-45.

¹⁴⁰² Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 97.

¹⁴⁰³ Gankeviç, “*Faydalı Eğlence*: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, s. 181, 182.

gereken sarahatte ulaşamamaktadır. Bu durum Tatarları gayr-i irâdî olarak yanılığa düşürmekte ve onların başlarına dert açmaktadır...

Bu hususta soydaşlarıma mümkün mertebe yararlı olabilmek ve onların birbirini tutmayan ve çoğu zaman manâsız haber ve bilgiler arasında yönlerini tayin etmeleri imkânını verebilmek için ve ayrıca da onlara geniş ülkemizi tanıtılabilmek amacıyla, Tatar dilinde haftalık bir derginin yayınlanmasını maksada muvafık gördüm ve bunu üstlenmeye karar verdim.

İsmail Gaspıralı dilekçesinin sonunda *Faydalı Eglence*'yi kendi toplumuna hükûmetin emirlerini anlatmak ve onlara “Rusça okuma-yazma öğrenmenin ve tahsilin önemini ve faydalarını izah etmek”¹⁴⁰⁴ için çıkarmak istediğini belirtir. Gaspıralı, kendi matbaasında ve kendi sorumluluğunda basılacak olan *Faydalı Eglence* gazetesinin¹⁴⁰⁵ formatının Ünsîzâde kardeşlerin neşrettiği *Ziya*¹⁴⁰⁶ gazetesinin ebadında olmasını teklif eder.¹⁴⁰⁷

İsmail Gaspıralı'nın gazete çıkarma düşüncesi Tavrida Gubernatoru Aleksandr Aleksandroviç Kavelin ve vekâleten müftülük makamında bulunan Seytyakup Efendi tarafından da desteklenir. Gubernator Kavelin, İsmail Gaspıralı'nın bu teşebbüsünü desteklediği için 7 Ocak 1880 tarihinde İçişleri Bakanlığına bir rapor yazarak bu gazetenin “büyük kitlesi Rusça bilmediği için hükûmet emirnamelerini ve çağdaş gelişimin gereklerini yanlış tefsir etmekte olan Tatar ahali nezdinde gayet faydalı sonuçlar doğurabileceğini”¹⁴⁰⁸ belirtir. Bütün bunlara rağmen gazete çıkarılması için gerekli izin verilmez.

İsmail Gaspıralı 1880'de Bahçesaray'da Tatarca *Zakon* isimli bir gazete ile Tatarca-Rusça *Tercüman* adında bir gazete yayımlamak için de müracaat eder.¹⁴⁰⁹

Bu yıllarda aynı zamanda *Tavrida* gazetesinde Rusya Müslümanlarının durumunu anlatan Rusça makaleler kaleme alır. Bu gazetede 1880 ve 1881'de önce “Küçük Molla” takma adıyla “Bahçesaray Mektupları” başlıklı makalelerini yayımlar. Daha sonra bu mektupları tekrar ele alarak 1881 yılında aynı gazetenin 43-47. sayılarında “Genç Molla” takma adını kullanarak “Rusya Müslümanları” başlığıyla yayımlar. Aynı makaleleri

¹⁴⁰⁴ Gankeviç, “Faydalı Eglence: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 182.

¹⁴⁰⁵ *Faydalı Eglence* için bu makalede hem dergi hem de gazete ifadeleri yer almaktadır.

¹⁴⁰⁶ *Ziya* daha sonraları *Ziya-yı Kafkaziyye*: Tiflis'te 1879-1884 yılları arasında Hacı Said Ünsizade ve kardeşi Celal Ünsizade tarafından çıkartılan haftalık gazete.

¹⁴⁰⁷ Gankeviç, “Faydalı Eglence: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 182.

¹⁴⁰⁸ Gankeviç, “Faydalı Eglence: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 183.

¹⁴⁰⁹ Gankeviç, “Faydalı Eglence: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 228.

1881’de “*Russkoe Musul’manstvo; Mıslı, zametki i nablyudeniya musul’manina* (Rusya Müslümanları: Bir Müslümanın fikirleri, notları, gözlemleri)”¹⁴¹⁰ adıyla Akmescit’te kitap olarak bastırır.¹⁴¹¹

Daha önce de belirtildiği gibi bu makalelerde Rusya Müslümanlarının sorunlarını dile getiren ve çözüm önerileri sunan İsmail Gaspıralı Rusya Müslümanlarının bilgiye ulaşmalarında Tatarca (Türkçe) basının önemi üzerinde de durur.¹⁴¹²

Bilgilerin elde edilmesinin aracı olarak Tatar dilinin önemine gelirsek: Müslüman erkek ve kadınlardan binde biri ancak Rusça okuyup anladıkları hâlde, onların %50-60’ı Tatarca’yı serbestçe okuyabilirler. Dolayısıyla, bu durumdan, bu Tatar okur-yazarlığından, Müslüman kitlelerine faydalı bilgileri, vatandaşlık bilincini ileten ve Müslümanlar arasında yaygın olan bu yazıdan, sosyal refah ve devlet yararı için faydalanmak pratik ve zorunlu olmaz mı? Tatarlar arasında basının gelişmesini kolaylaştırmak, teşvik etmek gerekmez mi?

Yazısının devamında Müslümanları “Rus nizamı, kavramları ve hayatıyla” tanıştırmamanın önemli olduğunu; “Tatar yazısı” ve “Tatar okur-yazarlığı”nın bu konuda büyük hizmet verebileceğini belirtir. İngiliz egemenliği altında bulunan Hindistan’da “yerli edebiyat ve süreli yayınlar”ın gelişmiş olduğunu örnek göstererek bunun İngilizlere hiçbir zararı olmadığını söyler. Yine Tiflis’te çıkan *Ziya-yı Kafkaz* gazetesini örnek vererek “Zarurî bilgiler ve hükûmet kararlarını Tatar dilinde açıklayarak haber veren bu yayının yerli halka çok büyük yararı”¹⁴¹³ olduğunu vurgular.

Görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı *Faydalı Eğlence* adlı yayının izni için verdiği dilekçede belirttiği konuları *Rusya Müslümanları* adlı eserinde de ısrarla tekrarlamıştır.

Süreli yayın için gerekli izni alamayan İsmail Gaspıralı 1881 yılında *Tonguç* adlı mecmuayı çıkarır. Tonguç kelime olarak “bir ailenin ilk çocuğu”¹⁴¹⁴ anlamına gelmektedir. İsmail Gaspıralı da mecmuanın ilk sözünde “İşbu bentler ilk kalemimiz olduğundan cem’ine Tonguç dedik”¹⁴¹⁵ ifadesiyle mecmuaya neden bu ismi verdiğini

¹⁴¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 11-13; s. 61 (dipnot).; Devlet, s. 36, 37.

¹⁴¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 11-13; s. 61 (dipnot).; Devlet, s. 36, 37.

¹⁴¹² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 118-120.

¹⁴¹³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 118-120.

¹⁴¹⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 13.; Zuhâl Yüksel, “Tonguç’un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 186.

¹⁴¹⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 13.; Zuhâl Yüksel, “Tonguç’un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, Tonguç’un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri, s. 186.

açıklar.¹⁴¹⁶ Yavuz Akpınar *Tonguç*'un biri “yanvar [ocak] 1881” tarihli taşbasma nüsha, diğeri “8 May [20 Mayıs] 1881/20 C. Ahir 1298” tarihli, Tiflis'te Ziya Matbaası'nda basılan nüsha olmak üzere iki nüshasının olduğunu belirtir.¹⁴¹⁷

İsmail Gaspıralı'nın *Tonguç*'ta yazdığı “Söz-i Evvel”de de *Tonguç*'un önce taşbasma olarak neşredilmek istendiği belirtilir. Ayrıca *Tonguç*'un bastırılmasıyla ilgili sansür heyetinden izin alma konusunda da birtakım sıkıntılar yaşanmıştır.¹⁴¹⁸ Zuhâl Yüksel, *Tonguç* hakkında şu bilgileri aktarır:¹⁴¹⁹

İsmail Bey'in hazırladığı Tonguç isimli yayın gazete kâğıdı büyüklüğünde olup dört sayfadan ibarettir. Arap harfleriyle neşredilen yayının birinci sayfasının ortasında bulunan “Tonguç” başlığının sağında “Şehr-i Bahçesaray” ve “fi 8 (20) mah-ı May sene-i milâdiyye 1881”; solunda ise “Sahib-i kalem İsmail ibn-i Mustafa Ğ.” ve “fi 20 şehr-i Cemâziyelâhir sene-i İslâmiyye 1297” yazmaktadır. Başlığın hemen altında ise parantez içinde “Mecmua” kelimesi yer almaktadır. Demek oluyor ki, Gaspıralı Tonguç'u “mecmua” olarak adlandırmaktaydı. Tonguç'un birinci sayfasında “Söz-i Evvel” ve “Ziya-yı Qafqasiya”, ikinci ve üçüncü sayfasında “Şöyle midir, Değil midir?”, isimli yazılar, üçüncü ve dördüncü sayfada “Almazistan Seyahatnamesiniñ Muqaddimesi” isimli bir hikâye, dördüncü sayfasında “Latifeler” başlığı altında halk edebiyatı ürünlerinden örnekler yer almaktadır. Dördüncü sayfanın sonunda Rusça “Tonguç makaleler derlemesi Bahçesaray Belediye Başkanı İsmail Bey Gaspıralı tarafından hazırlanmıştır” ibaresi yer almaktadır. Bu satırların altında Arap alfabesi ile “İzin olunmaqla Tiflis'de Ziya Matbaasında tab olunmuştur” cümleleri yer almaktadır. Tonguç'un en sonunda ise, Rusça “Sansüre göre uygundur. Tiflis, 17 Mayıs 1881, Ünsizâde yayınevinde [basılmıştır]” cümleleri yer almaktadır.

İsmail Gaspıralı ömrü boyunca uğrunda mücadele verdiği halkın cehaletten kurtulması için eğitimin yaygınlaştırılması, mektep ve medreselerin ıslahı, usul-i cedit eğitim, Türk halklarının ortak bir edebî dil kullanmaları ve birlik olmaları konularını *Tonguç*'ta da işlemiştir.¹⁴²⁰ Burada yine gazetenin bir toplum için önemi üzerinde durmuştur:¹⁴²¹

¹⁴¹⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 13.; Zuhâl Yüksel, “Tonguç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, *Tonguç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri*, s. 186.

¹⁴¹⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 13-15.

¹⁴¹⁸ Yüksel, “Tonguç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, *Tonguç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri*, s. 186, 187.

¹⁴¹⁹ Yüksel, “Tonguç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, *Tonguç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri*, s. 187, 188.

¹⁴²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz., Yüksel, “Tonguç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, ss. 188-195.

¹⁴²¹ Yüksel, “Tonguç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 190, 191.

Velâkin şurasından qorqarız ki Müslümanlarıñ ekseri ğazete ve faide-i qalemiyyeye çoq aşına olmadıqlarından nice vaqıtlar keçinceye qadar edebiyat işi lâzımınca ilerileyemez. ... Sair milletler edebiyat ve ğazetecilik ilerilemesine anıñcün ğayret ile çalışırlar ki edebiyat ve ğazete halqıñ sadası ve lisânıdır. Halnıñ tarifcesidir. Haqiqatıñ davacısıdır. Közi perdeli qulağı tıpalı olanlara büyük devadır.

Bu alıntı yazıda onun henüz gazetenin ne olduğunu çok iyi bilmeyen halka gazetenin bir toplum için ne kadar önemli olduğunu anlatmaya çalıştığını görüyoruz. Aynı yazıda ayrıca, ana dilde bir gazete çıkarmak isteyen İsmail Gaspıralı, “Rus lisanından maada ‘Polâq’, ‘Şvet’, ‘Ermeni’, ‘Yahudi’ lisânlarında dahi ğazete vardır.” sözleriyle bu halkların kendi dillerinde gazete çıkarmalarına dikkat çeker. Bu durum onun ana dilde gazete çıkarma isteğine emsal teşkil etmektedir.

Türk dünyasından haberlerin ve edebiyat örneklerinin yer aldığı *Tonguç*’un satışının bir ara yasaklanması üzerine İsmail Gaspıralı bir dilekçe vererek yasağın kalkmasını sağlar.¹⁴²² İsmail Bey 25 Noyabr [7 Kasım] 1883 tarihli *Tercüman* gazetesindeki “İfade-i Hâl” başlıklı yazısında *Tonguç*’u 500 adet bastırdığını, onun kısa zamanda Kırım ve diğer vilayetlerde dağıtıldığını yazmıştır.¹⁴²³

İsmail Gaspıralı’nın ikinci süreli yayını olan *Şafak* da “9 Avgust [21 Ağustos] 1881/25 Ramazan 1298” tarihinde “Tiflis’te Ziya-yı Kafkasiye Matbaası’nda” basılmıştır. “Sayfa numarası *Tonguç*’tan itibaren devam ettiği için *Şafak*’ın ilk sayfası 5’ten başlar; sonuncu sayfası da 12’dir.”¹⁴²⁴

İsmail Gaspıralı 25 Noyabr [7 Kasım] 1883 tarihli *Tercüman* gazetesindeki “İfade-i Hâl” makalesinde çıkardığı süreli yayınlar ile ilgili şu bilgileri verir:¹⁴²⁵

Ahalini bir yoklav [yoklama] ve tecrübe muradı ile Tonguç adında bir kâğıt tertip edip Tiflis’te 500 adet bastırıp az vakit içinde Kırım ve gayri vilayetlerde dağıtılmıştır.

Hayli adamlar bu kâğıdı hüsn-i kabul eyledikleri fikrimizi fiile getirmeye sebep olup bizi mecburiyet altına aldı. İkinci tecrübemiz olarak Şafak adında bir nomer gazet şekilli bir kâğıt daha yazıp gene Tiflis’te izzetli biraderimiz Ünsizade basmahanesinde bastırıp çıkardık. Şafak, 100 nomer basılmış idi. Bundan böyle maarifin ve hünerin faydalarını ahaliye ifade muradı ile de Mektep ve sonra Faydalı Eğlence namında gazetler çıkarmak istemişsek de mümkün olmadı.

¹⁴²² Yüksel, “Tonguç’un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 196.; Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 15.

¹⁴²³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 16, 17.

¹⁴²⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 16.

¹⁴²⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 16, 17.

İsmail Gaspıralı daha sonra büyük fedakârlıklarla kendi matbaasını kurar. Matbaasını kurarken soylu bir bey kızı olan eşi Zühre Hanım ve annesi Fatma Hanım sahip oldukları mücevherleri, değerli eşyaları satarak ona destek olmuşlardır. C. S. Kırımer, “Zühre Hanım İsmail Bey’e yalnız hayat ve saadet arkadaşı değil, iş ve emel yoldaşı da oldu. Tercümanın kurulmasında kendi mücevheratını satarak yardım ettiği gibi, bidayette gazetenin kâğıtlarının hazırlanmasında ve gazete abone adreslerinin yazılarak gönderilmesinde de çalışmıştır. Tercümanın ilk devirlerde, yani İsmail Bey’in her taraftan menfî hareketler karşısında kaldığı sıralarda ona cesaret veren ve onu candan teşvik eden Zühre Hanım olmuştu.”¹⁴²⁶ cümleleriyle Zühre Hanım’ın eşine verdiği desteği anlatır.

İsmail Bey, henüz gazete çıkarmak için gerekli izni alamadığı için, bir taraftan birbirini takip eden süreli yayınlar çıkarmaya devam eder, diğer taraftan da yayınlarını satmak için aboneler bulmaya çalışır. 1881’de Ninjinovgorod sergisine giderek buraya farklı memleketlerden gelmiş olan Türklere Petersburg’da bastırdığı ilanları ve *Tonguç*’un nüshalarını dağıtır ve “gelecek sene 51 adet böyle risale tabedeceğini vadile, beheri üç rubleden yüz kadar abone” toplar. Yine abone bulmak amacıyla 1882’de Kazan’da bir salon kiralayarak oradaki Tatar topluluğa edebiyat gecesi düzenleyen İsmail Gaspıralı burada beklediği ilgiyi görmez.¹⁴²⁷ “Kazan’da kendisinin gazete çıkarmak fikrini tasvip ve teşvik eden yegâne zat merhum Şahabettin Mercani”dir.¹⁴²⁸

Rus yönetimi İsmail Bey’in ayrı isimler altında birbirini takip eden süreli yayınlar çıkardığını anlayınca bunu yasaklar. İsmail Gaspıralı bu durumu şöyle dile getirir:¹⁴²⁹

Gazet şeklinde mecmualar neşrine tutunduk. On numer neşrinden son, mecmualarımız haftalık gazeteye oşadığından [benzediğinden] ve gazet çıkarmaya imtiyazımız ve ruhsatımız olmadığından Matbuât İdaresi tarafından mecmualar men’olundu. Tohtadık [durduk]. İndi ne işleyik? [Şimdi ne yapalım?]. Salname-i Türki kitabını tertip edip türlü başka kitaplar neşretmeye karar berdik; ama mecmua ya gazet neşretmek fikrinden çıkamayıp bir tarafı Rusça, bir tarafı Türkçe olarak bir gazet neşrine murat eyledik. Bu gibi gazetten azarak Türkçe bilen Uruslar ve azarak Rusça bilen İslâmlar istifade ederler idi. Münasebetçe gazetin namına Tercüman dedik.

¹⁴²⁶ Kırımer, s. 28, 51.

¹⁴²⁷ Edward James Lazzerini, “İsmail Bey Gaspirinsky’nin *Tercüman/Perevodçik*’i: Modernizmin Bir Sözcüsü”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s., 210.

¹⁴²⁸ Kırımer, s. 54, 55.

¹⁴²⁹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 17.

Görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesini çıkarma izni alıncaya kadar boş durmamış, bir yandan kendi matbaasını kurmuş, diğer yandan da birbirini takip eden nitelikte, “resmî izin almaksızın bir süreli yayın çıkarıyor suçlamalarından kaçınmak için”¹⁴³⁰ farklı isimlerle dergiler çıkarmıştır. On, on iki kadar olduğu belirtilen bu süreli yayınlardan bilinenler “*Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat ve Lâtail*”¹⁴³¹ dir. Cafer Seydahmet Kırımer, İsmail Gaspıralı ile ilgili eserinde konuyla ilgili olarak İsmail Gaspıralı’nın *Tercüman*’dan önce neşrettiği *Terakki* ve *Hakikat* adlı iki mecmuasından alıntı yapar.¹⁴³² Yavuz Akpınar C. S. Kırımer’in eserinde adı geçen bu yayınlara dikkati çeker ve *Türk Yurdu*’nda çıkan bir yazıya istinaden de İsmail Gaspıralı’nın diğer süreli yayınlarının “*Neşriyat-ı İsmailiye* genel adını taşımış”¹⁴³³ olabileceğini söyler.

İsmail Bey’in bu süreli yayınlarının Rus yönetimi tarafından fark edilip yasaklanması üzerine o, “kurmuş olduğu matbaanın boş durmasını önlemek ve okuyuculara söz verdiği neşriyatı gerçekleştirebilmek için”¹⁴³⁴ 1882’de Türkçe *Salnâme-i Türkî* ve *Mir’at-ı Cedit* adlı kitapçıkları¹⁴³⁵ yayımlar. Seksen dört sayfalık bir almanak olan *Salnâme-i Türkî*’de “Rus, Osmanlı ve Fransız almanakları ile coğrafya, fen ve istatistik kitaplarından” alıntılar yapılmıştır.¹⁴³⁶ İsmail Gaspıralı bu almanakta da her zaman üzerinde durduğu eğitimin önemi, usul-i cedit eğitim, mektep ve medreselerin durumu gibi konuları ve matbuatın önemini ele almıştır.¹⁴³⁷ *Mirat-ı Cedit* ise “hayvanlar âlemi, Rusya Müslümanları için Mekke (hac) yolu, çay yetiştirme, İstanbul’un kısa bir tarihçesi” gibi konuları içeren on dört sayfalık, resimli bir kitapçaktır.¹⁴³⁸

---

¹⁴³⁰ Lazzerini, “İsmail Bey Gaspirinsky’nin Tercüman/Perevodçik’i: Modernizmin Bir Sözcüsü”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 205.

¹⁴³¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 18; Lazzerini, “İsmail Bey Gaspirinsky’nin Tercüman/Perevodçik’i: Modernizmin Bir Sözcüsü”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 205.

¹⁴³² C. S. Kırımer, s. 119.

¹⁴³³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 18.

¹⁴³⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 19.

¹⁴³⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 19.; Devlet, s. 36, Lazzerini, “İsmail Bey Gaspirinsky’nin Tercüman/Perevodçik’i: Modernizmin Bir Sözcüsü”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 206, 207.

¹⁴³⁶ Mehmet Şahingöz, “İsmail Bey Gaspıralı ve Salnâme-i Türkî Risalesi”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 176, 177.

¹⁴³⁷ Ayrıntılı bilgi için bk., Şahingöz, “İsmail Bey Gaspıralı ve Salnâme-i Türkî Risalesi”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, ss. 175-180.

¹⁴³⁸ Devlet, s. 36.

Görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı gazete çıkarma düşüncesini henüz yerine getiremese de bu düşünceden vazgeçmediği için okuyucularını çıkaracağı gazeteye hazırlamaktadır. Bu yayınlarında onun daha sonra gazete yazılarında üzerinde önemle duracağı dil birliği, eğitimin önemi gibi konuları işlemeye başladığını görüyoruz.

Tercüman gazetesini çıkarmak için gerekli izni almak üzere birkaç defa Petersburg'a giden İsmail Gaspıralı 1882 yılında, Türkçe kısmının Rusçaya aynen tercüme edilmesi şartıyla, gazeteyi çıkarma iznini alır. 10 Nisan [22 Nisan] 1883'te bir muharririn "bahar güneşiyle dünya dirilip çiçeklendiği günlerde, uzun yıllardan beri karlı kefenlerle örtülüp ölü gibi uyuklayan şimal Türklerinin de ilk beyaz bahar çiçeği"¹⁴³⁹ olarak nitelendirdiği *Tercüman*'ın ilk sayısı çıkar. *Tercüman*'ın yayın hayatına başlaması Rusya'nın Kırım'a girişinin yüzüncü yıl kutlamalarını yaptığı 1883 yılına denk gelmiştir. C. S. Kırımer *Tercüman*'a yayın izninin verilmesinin bu yıla denk gelmesinin anlamlı olduğunu belirtir.¹⁴⁴⁰ Nadir Devlet Rus hükümetinin ana dilde bir neşriyata izin vermesinin "bu tarihî kutlama" nedeniyle ya da "yerli Müslümanların Rusya'ya sempati duymalarını sağlamak" amacıyla ilgili olabileceğini belirtir. Ayrıca İsmail Bey'in Bahçesaray belediye başkanı olması, Rus askerî okullarında okuması, Rus ileri gelenleri ile dostane ilişkiler sürdürmesi gibi nedenler de gazete çıkarma izni almasında etkili olmuş olabilir.¹⁴⁴¹ E. J. Lazzerini de *Tercüman*'a yayın izninin verilmesinin farklı sebepleri olabileceğini ancak "şimdiye kadar bu konuyla ilgili hiçbir iç yazışma veya resmî tartışma tutanakları"nın ortaya çıkarılmadığını belirterek; Rusların bölgedeki beklentilerinin gerçekleşmesi hususunda karşılaştıkları güçlükler, yerli halkın yaşam kalitesindeki gerileme ve Kırım Tatarlarının "Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik belirgin sempati ve bağlılık göstermeye devam etmeleri" gibi birkaç sebepten söz eder.¹⁴⁴²

Tercüman Rusça adıyla *Perevodçik*, "Rusça ve Türkçe olmak üzere başlangıçta iki sayfa" olarak, haftada bir defa neşredilir.¹⁴⁴³ Rusya Türklerinin en uzun süreli gazetesi olan *Tercüman* 1883'ten 1918'e kadar yayın hayatına devam etmiştir. 15 Eylül 1914'te

¹⁴³⁹ Kırımer, s. 73, 74.; Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, s. 359.

¹⁴⁴⁰ Kırımer, s. 73.

¹⁴⁴¹ Devlet, s. 73, 74.

¹⁴⁴² Lazzerini, "İsmail Bey Gaspirinsky'nin *Tercüman/Perevodçik*'i: Modernizmin Bir Sözcüsü", İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 208, 209.

¹⁴⁴³ Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 21, 22.

154 numaralı *Tercüman* gazetesinde İsmail Gaspıralı'nın son makalesi “Yeni Zaman” yayımlanmış, bu tarihten sonra Hasan Sabri Ayvazof gazetenin baş yazarı olmuştur.¹⁴⁴⁴

Tercüman ilk sayısından itibaren sansür kontrolü için Petersburg’a gönderildiğinden dolayı gazetede çıkan haberler tazeliğini yitirmektedir. Kırım’daki “Darülmualimîn nâzırı Kazaz” sansür görevlisi olarak atanınca bir buçuk yıla yakın bir süre devam eden bu durum sona erer.¹⁴⁴⁵ Yavuz Akpınar, Karaim Türklerinden ve *Tavriya* gazetesinin sorumlu müdürü olan Kazaz’ın Rus hükûmetine karşı sorumluluk yüklenerek İsmail Bey’e yardımcı olduğunu belirtir.¹⁴⁴⁶

İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesini neşretmek için birçok zorlukla başa çıkmak zorunda kalmıştır. Rus yönetimi ve sansürün yanında Rus misyonerlerinin ve yenilikleri kavrayamayan, yanlış yorumlayan bazı Müslüman kimselerin saldırılarına maruz kalır. C. S. Kırimer’in ifadesiyle “Çarlık, Rus misyonerleri, bizim kara güruh müteassıp ulema, halkımızın cahilliği, para yoksulluğu, yazıcı kıtlığı, candan yardımcılarının olmaması ve son devirlerdeki müfrit inkılapçı gençlik... bütün bunlar ayrı ayrı maksatlara, fakat hep aynı noktaya vuruyorlardı ki, o da İsmail Bey ve onun “Tercüman”ı ve faaliyeti idi.”¹⁴⁴⁷ Lazzerini de makalesinde Gaspıralı’nın gazete çıkardığı dönemde “Daha kısa bir süre öncesine kadar ‘Gazete nedir?’ sorusuna cevap verebilecek çok az sayıda Müslüman”¹⁴⁴⁸ olduğu bilgisini aktarır. C. S. Kırimer’in, Rusya Kırım’a girişinin yüzüncü yılını kutlarken Müslüman Türklerin bu duruma tepki gösterecek durumda bile olmadıklarını anlattığı şu satırlardan *Tercüman*’ın çıktığı dönemde Rusya Müslümanlarının içinde bulundukları durumu anlamak mümkündür.¹⁴⁴⁹

Rusya’daki bütün Türk ve Müslüman âlemi ve bilhassa, Kırımlılar ise Batıhanı, Altınordu, Kırım Hanlığını hatırlamak değil, geçirdikleri esirliğin zilletini, fecaatını bile duymuyorlardı. Milletin başında bulunanlar ve ulema, Rusluğun her darbesine karşı millete, ancak “Darüi islama”, “Aktoprağa” (Türkiye’ye) kaçmayı tavsiye ederlerdi. Rusluğun her hamlesi ile yüzlerce köy boşalıyor, milyonlarca servet çiğneniyor, binlerce zavallı köylü de, ya bindikleri yelkenlilerde soyuluyor, yahut da bu çürük teknelerle Karadenizin dalgalarında ecelsiz gömülüp gidiyorlardı.

¹⁴⁴⁴ Kırimer, s. 74.

¹⁴⁴⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 22.

¹⁴⁴⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 22, dipnot.

¹⁴⁴⁷ Kırimer, s. 51.

¹⁴⁴⁸ Lazzerini, “İsmail Bey Gaspıralı’nın *Tercüman/Perevodçik*’i: Modernizmin Bir Sözcüsü”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 202.

¹⁴⁴⁹ Kırimer, s., 73.

Bütün bu faciaların âmili olan Rus emperyalizmi milletimizin esirliğini ve mahvolmasını tes'it ederken (kutlarken) biz bu suretle ölüme sürükleniyor, ne tarihî bir isyan canlandırabiliyor ve ne de, hiç olmazsa, millî bir sayha yükseltebiliyorduk.

Yavuz Akpınar'ın, Ahmet Ağaoğlu'nun *Türk Yurdu*'nda çıkan İsmail Gaspıralı ile ilgili yazısından aktardığı şu satırlar da İsmail Bey'in gazete çıkarmaya başladığı dönemde hem halkın durumunu hem de kendisinin yaşadığı zorlukları ve bu konudaki azmini gözler önüne serer.¹⁴⁵⁰

O zaman Rusya Türkleri içinden ne okuyucu, ne yazıcı, ve ne de dizici vardı. İsmail Bey, ailesi ile hem muharrir, hem mürettip ve hem de müvezzilik vazifelerini ifa ediyordu. Gazeteyi okutturmak için İsmail Bey müteaddit kereler Kırım'dan Kafkasya, Türkistan, Buhara, Kazan ve Orenburg'a kadar sefer ederek kapı kapı dolaşmak mecburiyetinde idi! Bu dolaşmalar esnasında cahil, gafil, millet hislerinden mahrum, mücahitlerini takdir edemeyen muhit tarafından İsmail Bey'in maruz kaldığı maddî ve manevî tazyikâtı, izacâtı tasavvur ediniz! Fakat İsmail Bey, her şeye tahammül etti...

İsmail Bey hem Rus sansürüne hem de kendisini eleştiren kesimlere karşı daima dikkatli bir dil ve üslup kullanarak gazetesinin uzun ömürlü olmasını sağlamıştır. Kırimer'in de belirttiği gibi o, Rusya Müslümanlarının duygu ve düşüncelerini çok iyi anlamış ve onlara ulaşmayı başarmıştır.¹⁴⁵¹

Yalnız Kırımın değil bütün Rusya Türklerinin halk ve münevverlerinin haleti ruhiyelerini de İsmail Bey kadar kavramış bir münevverimiz gelmemiştir. Kafkasya, Türkistan, Kazan Türklerinin Usul-i cedidi ve Tercümanı kabul etmelerinde bu vukufun pek büyük tesiri olmuştur. İsmail Bey bir çok defalar, mühim Türk merkezlerine giderek zengin, fakir, okumuş, cahil birçok kimselerle dertleşerek, onların anlayacakları tarzda maksadını izah ederek, başladığı büyük işin her tarafa muvaffakiyeti yalnız halkımızın ruhunu anlamış olmasını değil aynı zamanda azmüsebatını da isbat eder.

Rus misyonerleri de İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman*'daki yazılarından onun Rusya Müslümanları arasında ortak bir edebi dil oluşturarak onlar arasındaki bağı güçlendirmek, onları tek bir kimlik altında toplamak ve Avrupa'nın ilim, fen ve teknolojisini öğrenerek ilerlemelerini sağlamak gibi niyetleri olduğunu anlamakta, bu düşüncelerinden dolayı ona sürekli saldırmaktadırlar. 1910 Haziran'ında Kazan'da toplanmış olan misyonerler kongresinde Prof. Maşanof Gaspıralı'nın *Tercüman*'da Ruslar hakkındaki ılımlı

¹⁴⁵⁰ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 27.

¹⁴⁵¹ Kırimer, s. 54. O dönemde Türklerin gazete faaliyetine karşı tutumları ile ilgili bk. Kırimer, ss. 54-58.

cümlelerinin gerçek amacını gizlemek, Rus toplumunu aldatmak için yazılmış olduğunu iddia eder. Misyoner İlminskiy, İsmail Gaspıralı'nın çalışmalarına her yönden saldırmaktadır. Kırım'ın ifadesiyle "İsmail beyin dil birliğine ehemmiyetle çalışmasından sinirlenen İlminskiy ise kendi tabirince 'Türk ırkından gelen bütün kabileleri birleştirmeye ve bilhassa Osmanlıca'yı neşre çalışmasına'"¹⁴⁵² hücum etmekte, "Kazan taraflarında Türk gazetelerinin fazla alınmaya başlamasını, Müslümanların Ufa müftülüğüne getirilecek zat meselesine fazla ehemmiyet vermelerini o hep 'Gaspıralı ve kumpanyasından'"¹⁴⁵³ görmekte ve hükümeti İsmail Gaspıralı'nın aleyhine kışkırtmaya çalışmaktadır.¹⁴⁵⁴

Misyoner İlminskiy, Ruhani Meclisi savcısı Pobedobçev'e yazdığı mektuplarda da İsmail Gaspıralı'nın faaliyetleri ve *Tercüman* gazetesi hakkında ağır ithamlarda bulunur. Bunlardan bir tanesinde "Bu gazete sansörden geçiyor, fakat hiçbir sansör yabancı ve düşman emeller taşıyan gazetecinin fikirlerini ve kalbini değiştiremez. Gazetenin Rusça kısmı Rus cemiyetine itimat telkin ediyor ve hattâ alâka uyandırıyor. Böylece İsmail Bey ve Tatar münevverleri Rusyadan asgari hukuk ve serbesti isteyerek göz boyacılığı yapıyorlar ve bir kısım Rusları kazanıyorlar"¹⁴⁵⁵ diye yazmıştır. İsmail Gaspıralı İlminskiy'nin Rusça yazdığı bu mektuplara ulaşmış, onlardan kendisi ve gazetesiyle ilgili olanlardan bazılarını Türkçeye çevirerek *Tercüman*'da yayımlamıştır.¹⁴⁵⁶

Misyoner Astraumof, Apostol Miroviyef gibi birçok misyoner Gaspıralı'nın ve *Tercüman* gazetesinin Rusya Müslümanlarını uyandırmak için çalıştığını ifade ederlerken bazı Rus gazeteleri de İsmail Bey'i "Türkiye'nin bir hafiyesi" olarak itham eder. Kısacası *Tercüman* gazetesi dolayısıyla İsmail Gaspıralı hem Rus misyonerlerinin ve Rus basınının saldırıları hem de Rus hükümetinin ağır sansürü ile baş etmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁵⁷ O, düşüncelerini, sözlerini çok dikkatli bir şekilde ifade etmiş, "Onun hiçbir

---

¹⁴⁵² Kırım, s. 60, 61.

¹⁴⁵³ Kırım, s. 60, 61.

¹⁴⁵⁴ Kırım, s. 60, 61.

¹⁴⁵⁵ Kırım, s. 60.

¹⁴⁵⁶ Nazım Muradov, "Gaspıralı İsmail Bey'in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi", Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi, s. 131.

¹⁴⁵⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kırım, ss. 59-62.

cümlesi doludizgin yazılmamıştır”.¹⁴⁵⁸ O, daima ihtiyatlı davranarak *Tercüman*’ı uzun yıllar neşredebilmiştir.¹⁴⁵⁹

Rusça ve Türkçe olarak yayımlanan *Tercüman*’ın ilk sayılarında Rusça bölümü önemliyken zamanla Türkçe bölümü genişlemiş ve daha önemli hâle gelmiştir.¹⁴⁶⁰ Daha önceki bölümlerde belirtildiği gibi İsmail Gaspıralı sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesini bütün Türklerin ortak edebî dili olarak uygun görür. Görüş ve düşüncelerini anlatma ve uygulama alanı bulduğu gazetesinde Yavuz Akpınar’ın ifadesiyle “sadeleştirilmiş bir Türkiye Türkçesi” kullanır:¹⁴⁶¹

İsmail Bey, daha Tercüman’ın ilk sayısından itibaren genelde sadeleştirilmiş bir Türkiye Türkçesi kullanır; kısa ve kolay anlaşılır cümlelerle yazmaya başlar. Anlaşılmayacağını düşündüğü kelimelerin hem Türkiye’de kullanılan şekillerini hem de Kırım, İdil-Ural veya Türkistan bölgelerinde kullanılan şekillerini birlikte vermeyi tercih eder. Daha sonraları bazı yazılarını hitap ettiği bölgenin Türkçesini göz önünde tutarak yazdığı da olmuştur.

İsmail Gaspıralı’nın bütün Türklerin ortak bir edebî dille anlaşması düşüncesini *Tercüman* gazetesi sayesinde gerçekleştirmeye başladığını da Ahmet Ağaoğlu’nun *Türk Yurdu*’nda çıkan “İsmail Bey Gasprinski” başlıklı yazısındaki şu cümlelerden anlıyoruz:¹⁴⁶²

Tercüman’ın lisanı Kazan’dan Kafkasya’ya, Kırım’dan Türkistan’a kadar anlaşılıyordu. Bu azîm bir maharetti. Bununla merhum, düsturunun birinci şikkını icra etmiş oluyordu. Türkler her yerde anlaşmaya başlamışlardı.

Daha önce de belirtildiği gibi İsmail Gaspıralı Rusya Müslümanlarının kalkınması, modern bir halka dönüşmesi için öncelikle halkın cehaletten kurtulması, Avrupa’nın ilim ve tekniğini öğrenmesi, yanlış din anlayışından kurtulması ve ortak bir edebî dille bütün Türkler arasında kültür bağının kurulması gibi konular üzerinde durur. Bunları da *Tercüman* gazetesinde sürekli işler. Yusuf Akçura *Tercüman*’ın ilk başlarda en önemli konusunun “millele kendi dilinde ilim vermek, Avrupa ulûm ve maarifini, hüner ve sanayiini iktisâb ettirmek”¹⁴⁶³ olduğunu söylerken C. S. Kırimer de “Rusya

¹⁴⁵⁸ Kırimer, s. 61, 62.

¹⁴⁵⁹ Kırimer, s. 61, 62.

¹⁴⁶⁰ Togan, “Gaspıralı İsmail Bey”, s. 5.

¹⁴⁶¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 18, 19.

¹⁴⁶² Ahmet Ağaoğlu, *Türk Yurdu*’dan Akt. Yavuz Akpınar, İsmail Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 28.

¹⁴⁶³ Akçura, *Türk Yılı* 1928, s. 359.

Türkleri hayatında başlayan bütün millî, medenî cereyanın her safhasında ilk teşvik, ilk iş”in İsmail Bey’den geldiğini belirtir.¹⁴⁶⁴

İsmail Gaspıralı için “Müslüman Türklerin hayatında çok derin tesiri muhakkak olan ‘din meselesi’, mühim bir mevzu teşkil eder.”¹⁴⁶⁵ O, *Tercüman* gazetesinde Müslümanların gelişmesini engelleyen yanlış din anlayışının ortadan kalkması ve toplumun bilgi seviyesinin yükselmesi amacına yönelik yayımlar yaparken Türkiye’de çıkan eserlerden yararlanır. Yavuz Akpınar bu konuyu şöyle değerlendirir:¹⁴⁶⁶

İsmail Bey ilk sayılarından itibaren gazetesinde, Türkiye’de yayımlanmış bazı eserlerden serbest bir şekilde yararlanarak veya adapte ederek sade bir dille özellikle İslâmiyetle ilgili iki eseri tefrika etmiştir: ...

Bu eserleri öncelikli olarak yayımlaması tesadüf değil, o dönemdeki Rusya Müslümanlarının ihtiyaçlarıyla doğrudan doğruya ilgilidir. ...

Bu konuda Türkiye kaynaklarını kullanması da tesadüfî değildir. Halifenin ülkesindeki İslâm anlayışını, zorunlu değişimi, reformları, onlara örnek olarak göstermek, bu işlerin İslâm’ın kalesi kabul edilen İstanbul’da da yapıldığını ve asla “kâfirlik” olmadığını anlatmak istiyordu.

İsmail Gaspıralı Türk toplumu için yapılan önemli, faydalı çalışmaları *Tercüman* gazetesindeki yazılarıyla duyurmuş, Kırimer’in ifadesiyle “Türkleri yükseltmeye, Türkçülüğü kuvvetlendirmeye çalışanlar, İslam dininin terakkiye mani olmadığını müdafaa edenler, usulücedit mekteplerinin açılmasına teberrüda bulunanlar, gazete ve kitap çıkaranlar “Tercüman”da daima takdir ve teşvik ile anılmışlardır”.¹⁴⁶⁷

Bütün Türk dünyasında yaşanan gelişmeler *Tercüman*’da özetle ele alınır. Bir yerde usul-i cedit okul açılması, tiyatro oynanması, bir kitabın basımı hatta öğrencilerin liseden mezun olmaları gibi her güzel gelişme yazılır. C. S. Kırimer, “Tercüman’ın bir tek numarasını okuyan bir Türk”ün Türk dünyasının her yeriyle ilgili haberleri okuyup bilgi sahibi olduğunu “Türklük hakkında bilgisi ve imanı”nın kuvvetlendiğini belirtir.¹⁴⁶⁸

1905 yılına kadar bütün Rusya Müslümanlarının tek gazetesi olan *Tercüman* gazetesinin aynı zamanda çok geniş bir coğrafyada okuyucu kitlesi vardır. “... ‘Tercüman’ Kırım’dan başlayarak Kafkasya, Kazan, Sibiry, Türkistan, hatta Çin

¹⁴⁶⁴ Kırimer, s. 47.

¹⁴⁶⁵ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 361.

¹⁴⁶⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 23.

¹⁴⁶⁷ Kırimer, s. 67.

¹⁴⁶⁸ Kırimer, s. 85. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kırimer, ss. 78-86.

Türkistanında ve Çin’de bile okunur, İran ve Mısır’da alınır, bir müddet, Abdülhamidin müsaadesiyle, Türkiye’de”¹⁴⁶⁹ satılır.¹⁴⁷⁰ Yusuf Akçura’nın ifadesiyle “İsmail Bey bütün Türk âlemini göz önünde tutarak, ona göre çalıştı. *Tercüman*’a göre Kazan Tatar’ı, Asya-yı Vüstâ Sartları, Tarancılar filan yoktur; bir din ile mütedeyyin, bir dil ile mütekellim “Türkler” vardır...”.¹⁴⁷¹ Kırimer, Cemalettin Velidof’un “*Tercüman*’ın tesiri Rusların “Noviya Vrembey”larından ve yahut, İngilizlerin “Tayms” gibi kocaman gazetelerinden binlerce defa daha büyük olmuştu.”¹⁴⁷² sözlerini aktararak *Tercüman* gazetesinin Türk dünyasına etkisine dikkat çeker.

Tercüman gazetesi Osmanlı’da da okunmaktadır. İsmail Gaspıralı İstanbul gazetelerini yakından takip eder, onların yazıları hakkındaki yorumlarını kendi gazetesinde kaleme alır, “*Tercüman*’ın her sayısında memalik-i Osmaniye ile ilgili haberlere”¹⁴⁷³ geniş yer verir. 1888’de “I. Abdülhamit hakkında yabancı gazetelerden aktarılan yanlış bir haber yüzünden”¹⁴⁷⁴ *Tercüman* gazetesinin Osmanlı Devleti’nde satışı yasaklanır. İsmail Gaspıralı 1894’te İstanbul’a gelerek gazetesi hakkındaki yasağı kaldırmayı başarır.¹⁴⁷⁵

Tercüman kısa zamanda Rusya Müslümanları için çok önemli bir gazete olmuştur. *Tercüman* gazetesinin Rusya Müslümanlarının “gayelerinin, düşüncelerinin tercümanı”¹⁴⁷⁶ olduğunu söyleyen Z. V. Togan onun bütün Rusya Türkleri tarafından “onların millî ideallerini genişçe yayan bir gazete olarak”¹⁴⁷⁷ kabul edildiğini belirtir. Yavuz Akpınar da *Tercüman*’ın kısa zamanda Rusya Müslümanlarının ortak kürsüsü olduğunu söyler.¹⁴⁷⁸

---

¹⁴⁶⁹ Kırimer, s. 74.

¹⁴⁷⁰ *Tercüman* gazetesinin 1888’de Osmanlı memleketine sokulması yasaklanmıştı. İsmail Gaspıralı 1894’te İstanbul’a giderek bu yasağın kaldırılmasını sağlamıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, ss. 44-47.

¹⁴⁷¹ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 363.

¹⁴⁷² Kırimer, s. 74, dipnot.

¹⁴⁷³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 24.

¹⁴⁷⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 25.

¹⁴⁷⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 25.

¹⁴⁷⁶ Togan, “Gaspıralı İsmail Bey”, s. 5,6.

¹⁴⁷⁷ Togan, “Gaspıralı İsmail Bey”, s. 5,6.

¹⁴⁷⁸ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 22, 23.

Tercüman ilk sayılarından itibaren sadece bir gazete olmamış kısa zamanda hitap ettiği Rusya Müslümanlarının ortak kürsüsü, bir fikir mahfeli olmuştur. Bugün biz Rusya Müslümanlarının modernleşme sürecini, bu sürecin fikir ve edebiyat hayatına ne şekilde yansıdığını Tercüman gazetesinden sağlıklı bir şekilde takip edebiliriz.

1905 İhtilalinden sonra meydana gelen özgürlük ortamında İsmail Gaspıralı düşüncelerini biraz daha açık ifade etmeye başlar. Artık *Tercüman*'ın üzerindeki sansür kalkar, "hükûmetten alınan izinle Rusça kısım"¹⁴⁷⁹ da kaldırılır. Tercüman için ikinci devrenin başladığını söyleyen İsmail Gaspıralı bu rahat ortamda düşüncelerini daha açık ortaya koymuş ama ihtiyatı da elden bırakmamıştır.¹⁴⁸⁰

1905 Meşrutiyet hareketinden sonra Rus baskısının hafiflemesi, önceki dönemlere nazaran ortaya çıkan hürriyet havası, Rusya Müslümanlarını da ümitlendirir ve harekete geçirir. İsmail Bey "Gerek Sözler" (Tercüman, 1905, Sayı:105) adlı yazısında bu değişikliğe işaret ederek "Tercüman'ın birinci devresi bitti, şimdi ikinci devresi başlıyor" diyerek, yine de ihtiyatı elden bırakmadan Müslümanların-Türklerin problemleri hakkında çok daha açık yazılar yazmaya başlar.

1905'ten sonra gazetenin adı *Tercüman-ı Ahvâl-i Zaman* olur. Önceleri haftada bir yayımlanan *Tercüman* 1904'te haftada iki, 1906'da haftada üç, 1912'den sonra da her gün yayımlanmıştır.¹⁴⁸¹ "İsmail Bey'in ülküsünü ifade eden *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* düsturu, 7 Oktyabr [20 Ekim] 1912 tarihinden itibaren *Tercüman*'ın başlık klişesinin altında"¹⁴⁸² yer alır.

Tercüman gazetesinin sayfa yapısı hakkında Lazzerini şu bilgileri verir:¹⁴⁸³

Temel mizanpaj bakımından tutarlılık esastı: Gasprinskiy tarafından kaleme alınan bir baş makale ve makaleler, Rusya içinden haberler, yutdışından haberler, bir tefrika (zaman zaman edebî/didaktik, başka zamanlar doğrudan doğruya bilgilendirici), resmî duyurular (bilhassa Müslümanlarla ilgili olanlar), Rus (ve daha sonraları Müslüman memleketlerdeki) süreli yayınlardan iktibaslar, kitap haberleri ve ilânlar.

İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesinin 10., 20. ve 25. yıl dönümlerinde, Bahçesaray'da büyük kutlama törenleri yapar. Yevm-i Dua olarak adlandırdığı bu

¹⁴⁷⁹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 29.

¹⁴⁸⁰ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 42.

¹⁴⁸¹ Lazzerini, "İsmail Bey Gaspirinsky'nin *Tercüman/Perevodçik*'i: Modernizmin Bir Sözcüsü", İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 212.

¹⁴⁸² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 29.

¹⁴⁸³ Lazzerini, "İsmail Bey Gaspirinsky'nin *Tercüman/Perevodçik*'i: Modernizmin Bir Sözcüsü", İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 212.

törenlere “Rus hükûmeti yetkililerini, Ortodoks kilisesi mensuplarını, Musevî Karaim Türklerini, Kırım’da yaşayan diğer halkların temsilcilerini” çağırması ve Rum Ortodoks kilisesi papazı Hristafor bu törende dua etmiştir. Onuncu yıl jübilesinde *On Senelik Yevm-i Dua* adlı bir özel ek “25 April [7 Mayıs] 1893 (Sayı: 13) tarihli Tercüman’la birlikte” dağıtılır.¹⁴⁸⁴

Tercüman gazetesi 1918’de “Bolşeviklerin Kırım Kurultay Hükûmetini savaşta mağlup edip feshetmeleri üzerine” kapatılır ve ardından müsadere edilir.¹⁴⁸⁵

Tercüman gazetesini, İsmail Gaspıralı’nın Türk dünyasının medeni uyanışı ve gelişimini sağlayan en önemli çalışması olarak değerlendirebiliriz. O, yapmak istediği çalışmaları gazetesinde açıklayarak temelini atmış ve daha sonra bunları hayata geçirmiştir. Müslüman Türk toplumunun nabzını tutmayı bilmiş, ihtiyatlı tutumuyla bütün toplumun değişimini sağlayan öncü çalışmalar yapmıştır. Bütün bu çalışmaları onun *Tercüman* gazetesinden takip etmek mümkündür. Bu anlamda *Tercüman* gazetesi bir dönemi aydınlatan değerli arşiv belgesi özelliği de taşır.

İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesinin dışında kadın ve çocuklar için de yayın faaliyetlerinde bulunur. Bunlardan çocuklar için resimli *Mektep* ilavesi 1898’de *Tercüman*’da düzenli olarak yayımlanır. 1906’da *Ha Ha Ha* adında, 5 sayı, bir mizah dergisi çıkarır. *Millet* adında bir gazete daha çıkarmak istemiş fakat bunu gerçekleştirememiştir.¹⁴⁸⁶ Rusya Müslümanlarının ilk kadın dergisi olan *Âlem-i Nisvan* 1906 yılında İsmail Gaspıralı’nın kızı Şefika Hanım’ın yönetiminde yayımlanmaya başlar. Sekiz sayfadan oluşan, on beş günde bir yayımlanan dergide tamamen kadın ve aile ile ilgili konulara yer verilir. “Dergi kendini ‘Fenun (bilim) ve edebiyattan, ilm-i sıhhat (tıp), terbiye ve idare-i beytiyeden (ev idaresinden) bahseden resimli haftalık Türkî mecmuadır’ diye”¹⁴⁸⁷ tanıtır. Derginin önemli bir yönü de resimli olmasıdır. Dergide Türk ve Batılı yazarlardan hikâye ve roman tefrikaları, sağlık ve sosyal içerikli yazılar, Rusya’da veya Rusya dışında yaşayan kadınlarla ilgili haberler, yorumlar yer aldığını

¹⁴⁸⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 31. Ayrıntılı bilgi için bk. Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 30-33.

¹⁴⁸⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 33, 34.

¹⁴⁸⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 35, 36.

¹⁴⁸⁷ Devlet, s. 94.

anlatan Nadir Devlet derginin Gaspıralı'nın kadın haklarına verdiği önemi gösterdiğine dikkati çeker.¹⁴⁸⁸

Kısacası Âlem-i Nisvan kadınlar tarafından kadınlar için yayınlanan bir dergiydi. Rusya Türkleri arasında bugün bile tartışılan kadın hakları konusunun 20. yüzyılın başında aktüel olduğunu göstermesi bakımından bu derginin ayrıca özel bir yeri bulunmaktadır. Gaspıralı'nın kadın haklarına verdiği önem işte bu 1910 yılına kadar yayınlanan dergide ifadesini bulmaktadır.

Rus hükûmetinin baskıları yüzünden *Tercüman*'ı “rahatlatmak gayesiyle, 1907'nin¹⁴⁸⁹ son günlerinde derginin yayınına son vermek zorunda kaldıklarını”¹⁴⁹⁰ söyleyen Şefika Gaspıralı konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapar.¹⁴⁹¹

...kadına hürriyet, erkek-kadın eşitliği, kadının her alanda eğitim ve çalışma hakkı gibi temel konularda ekilen tohumların filiz vermeye başlaması, teselli menbaıydı.

İsmail Gaspıralı bütün dünya Müslümanları arasında kültür birliği oluşturmak istemektedir. Mısır'da bir Müslüman kongresi toplamak amacıyla 1907'de Mısır'a gider, Abdullah Taymas'la birlikte *En-Nahza* adında bir gazete çıkarır.¹⁴⁹²

Sonuç olarak “matbuât; halkın, milletin dilidir”¹⁴⁹³, diyen İsmail Gaspıralı Rusya Müslümanlarının gelişmelerinde Türkçe basının gücünü ve önemini fark ederek halkının sesi olmayı başarmıştır.

2.4. İsmail Gaspıralı'nın Kendi Toplumunda Müslüman Kadının Durumuyla İlgili Düşünceleri

İsmail Gaspıralı Müslüman Türk toplumunun bütün fertleriyle gelişerek modern bir topluma dönüşmesini hedefleyen bir fikir adamıdır. O, içinde yaşadığı Müslüman dünyasında kadınların birçok sorunla karşı karşıya bulunduklarını görür ve bu sorunlar çözülmeden toplumda yapılacak reformların eksik kalacağını düşünür.

¹⁴⁸⁸ Devlet, s. 96, 97.

¹⁴⁸⁹ Yavuz Akpınar da Nadir Devlet gibi *Âlem-i Nisvan*'ın 1910'a kadar yayımlandığını belirtir. Bk. Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 36. Biz de bu tarihin doğru olduğunu kabul ediyoruz.

¹⁴⁹⁰ Şengül- Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1998, s. 45.

¹⁴⁹¹ Ş.- N. Hablemitoğlu, s. 45.

¹⁴⁹² Togan, “Gaspıralı İsmail Bey”, s. 7.

¹⁴⁹³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 16.

Bir yandan Rusya'nın Müslümanlar üzerinde uyguladığı politikalar diğer yandan İslam dininin yanlış yorumlanması o dönem Müslüman toplumunda kadınların başta eğitim olmak üzere birçok sorunla karşı karşıya kalmalarına yol açmıştır. Kadının toplumda erkekten daha aşağı konumda görülmesi, evlilik konusunda söz hakkının bulunmaması ve erkekten boşanma hakkına da sahip olmaması, Müslüman erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesi, kadının dışarıda çarşaf giymek zorunda olması gibi sorunlar kadının sosyal hayatta geri planda kalmasına ve zorluklar yaşamasına sebep olmuştur.

Ş.-N. Haplemitoğlu kadınların o zamanki sorunlarına bir örnek olarak 19. yüzyılın sonunda bile kadınların şu şartlarla boşanma hakkına sahip olmaları önerisinin kabul görmediği belirtilir:¹⁴⁹⁴

1) Koca karısını başından atarsa ve nafakasını vermezse, 2) Koca bir suçtan mahkûm edilir ve hapse düşerse, 3) Koca karısına şiddet uygularsa ya da karısı kocasına insafsızca davranırsa, 4) Koca bir kadına bakmazken, ikinci birini daha alırsa...

İsmail Gaspıralı *Kadınlar*¹⁴⁹⁵ risalesi ve dört seri olarak kaleme aldığı “Zulüm Kaydan (nereden) Geliyor”¹⁴⁹⁶ başlıklı makalelerinde toplumda kadının yerini ve önemini anlatır, Müslüman toplumunda kadınların sorunlarını ele alıp bunlara çözüm önerileri sunar.

Gaspıralı'nın kadınlarla ilgili üzerinde önemle durduğu konuların başında kadının eğitim hakkı gelir. *Kadınlar* risalesinde dünyanın yarısını kadınların oluşturduğuna dikkat çeken Gaspıralı insanlığın rahatı ve mutluluğu açısından kadınların çok önemli olduğunu söyler. Ona göre eğer kadınlar kötüyse dünyanın yarısı kötü demektir, eğer kadınlar cahilse de durum aynıdır. “Kadınlar” başlığının altında yer alan “Her haneye bir kadın nasıl lâzımdır, / Her kadına ilim şöylece lâzımdır.”¹⁴⁹⁷ cümleleri de onun kadına ve kadınların eğitimine verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İsmail Gaspıralı'nın eğitimle ilgili düşüncelerini ve faaliyetlerini ele aldığımız bölümde

¹⁴⁹⁴ Ş.-N. Haplemitoğlu, s. 36.

¹⁴⁹⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 287-305.

¹⁴⁹⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 306-320.

¹⁴⁹⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 287.

kadınların eğitimi hakkındaki düşüncelerine de yer verdiğimiz için burada bunları tekrarlamıyoruz.

İsmail Bey *Kadınlar* risalesine kadın okuyucularına hitap ederek devam eder. Bu da onun o dönemde özellikle okuma yazması olan kadınlarda bir bilinç uyandırmak istediğini düşündürür. Kadınlara, kendilerinin ne kadar değerli olduklarını ve bazı noktalarda da erkekten daha önemli yere sahip bulunduklarını anlatır.¹⁴⁹⁸

İnsanları doğuran, doğurduktan sonra asrayan (büyüten, besleyen) bir hayli asradıktan sonra dil bildiren (öğreten), dil bildirmek ile beraber terbiye veren, dinden, ilimden, kemalâttan (olgunluktan) haber veren sizlersiz.

Ona göre bütün insanları doğuran, besleyip büyüten, ona dilini öğreten, onu terbiye eden kadınların “her biri koca bir insandır ve insanlığa pek büyük hizmet eden insandır”¹⁴⁹⁹. Bir milletin kadınları bedenlen güçlü, namuslu, çalışkan ve bilgili olursa bütün millî yapı da aynı olur. Kadınlar toplumun sadece yarısı değil aynı zamanda temelidir. İnsan “on-on iki yaşlarına kadar kadın elinde, kadın nüfuzunda ve terbiyesinde” olur ve bu terbiyenin etkisi bir ömür sürer. Kısacası “insan ve insaniyet balalıkta yasalır (çocuklukta oluşur)”¹⁵⁰⁰ diyen İsmail Gaspıralı bu nedenle de çocuğun ilk terbiyesini veren kadının aynı zamanda toplumun temeli olduğunu belirtir.

İsmail Gaspıralı toplumda kadının ve erkeğin ayrı ayrı görev ve sorumlulukları olduğunu düşünür. “Kadınlar” makalesinin “Kadınların Baş Vazifeleri” alt başlığını taşıyan bölümünde kadınların; kadınlık, annelik ve eşlik olmak üzere başlıca üç görevi olduğunu, erkeklerin de kocalık, babalık ve eşlik görevleri bulunduğunu söyler.¹⁵⁰¹ İsmail Bey’in toplumda ve ailede görev ve sorumlulukları sadece kadına veya sadece erkeğe yüklemeyip her iki tarafa da sorumluluk verdiğini anlıyoruz. Buna göre o, erkeğin görevlerinin dışarıda, kadının görevlerinin ise evde olduğunu belirtir. Kadının “kocasının keyfine, rahatına, aşına (yemeğine), suyuna ve giyimine”¹⁵⁰² bakmakla yükümlü bulunduğunu anlatır. Ona göre erkek dışarıda çalışır, kadın onun getirdiğini evde kullanır. Bir kadın ev işlerini iyi idare etmenin yanında çocuğuna bakmayı, onu terbiye etmeyi de

¹⁴⁹⁸ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 288.

¹⁴⁹⁹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 288.

¹⁵⁰⁰ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 289.

¹⁵⁰¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 289.

¹⁵⁰² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 290.

bilmelidir. İsmail Bey’e göre evlenen erkek ve kadın bir vücut olmuştur, ailenin huzuru için ikisi de gayret gösterir.¹⁵⁰³

Kadınlığa girmiş yaki ana olmuş bir kadın, kocasının yoldaşdır, refikasıdır. Dünyada beraber çalışıp beraber yaşayacaklar. Beraber evlat yetiştirecekler. Bu hâlde kadın-koca bir vücut hâline girer: İkisi bir insan, ikisi bir bina, bir hane olmuş olur. İkisinin fayda ve zararı, kıvancı ve kaygısı birleşir. Çalışmak, yemek, yaşamak hep beraberdir. Er hane haricinde (ev dışında), kadın içeride “hanenin” bereketine, “evlâdın” saadetine ve “ömrün” mesudiyetine (mutluluğuna) gece ve gündüz hizmet ederler.

Risalenin “Büyük Kadınlar”¹⁵⁰⁴ alt başlığında ise yaptıkları büyük işlerle isimleri tarihe geçmiş kadınlardan söz eder. Babil’de hüküm sürmüş Semiramis, Mısır kraliçesi Kleopatra, Müslümanlığı ilk kabul eden kişi Hazreti Hatice gibi kadınların yanında Avrupa’da ve Rusya’da da çok sayıda önemli kadın yöneticilerin yaşamış olduklarını anlatır. Eski Yunan ve Roma dönemlerinde olduğu gibi Müslümanlar arasında da büyük şair ve yazar kadınlar olduğundan söz eder. İçinde bulundukları dönemde de bilim ve kültürde herkesten ileri seviyede olan Avrupa ve Rus toplumlarında edebiyat, bilim, gazetecilik, siyaset, tıp alanlarında çalışan ünlü kadınların olduğunu söyler. Avrupalı kadınların sanayi ve ticaret sahalarında da varlıklarını gösterdiklerini belirtir ve ekler.¹⁵⁰⁵

Her ne kadar Cenab-ı Hak kadınları hane bakmak (ev işleri yapmak), insan terbiye etmek ve refiklerinin (eşlerinin) hariçten çalışıp getirdiklerini içerde halletmek gibi mühim ve lâzım vazifeye mahsus etmiş ise de insanlıkları hasebiyle istidat (insan olmalarından dolayı yetenek), zekâ ve fitrat-ı insaniyeden (insan huyundan, mizacından) mahrum yaratılmadıkları ve icabı halde pek çok türlü işlere yaradıkları yukarda beyan ettiğimiz emsallerden anlaşılmaktadır.

İsmail Gaspıralı yazısının ileriki bölümlerinde kadınların kendilerine uygun işlerde çalışabileceklerini belirtir. “İşsizlik ve erinciklik (tembellik) bunlara da haramdır”¹⁵⁰⁶ der.

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere İsmail Gaspıralı kadının sadece evde oturup ev işlerini yapmak zorunda olduğunu düşünmemektedir. O, kadınların evin dışında

¹⁵⁰³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 290.

¹⁵⁰⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 291.

¹⁵⁰⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 294.

¹⁵⁰⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 298.

farklı alanlarda çalışabileceğine inanır. Ancak yaşadığı toplum buna hazır olmadığı için bu düşüncesini çok dikkatli bir dille anlatır.

Doğu ve Batı dünyasının kadınla ilgili tutumunu değerlendirdiği “Şark ve Garp Kadınları” alt başlığında dünyanın en eski medeniyetleri olan Çin, Hint ve eski İran medeniyetleri ile onlara göre daha genç olan Avrupa medeniyeti arasındaki “en büyük ve en garip fark”ın o toplumlardaki kadınların durumlarından kaynaklandığını yazar. Ona göre “Çin, Hint ve eski İran medeniyetleri ve âdetleri kadınları pek aşağı derecede kaldırıp (bırakıp), hemen hemen insanlıktan çıkarmışlardır”¹⁵⁰⁷. İsmail Gaspıralı kadınların aşırı derecede örtünmelerinin, eğitimden, hak ve özgürlüklerden yoksun bırakılmalarının İslam dininden değil bu eski Asya geleneklerinden meydana geldiğini belirtir.¹⁵⁰⁸

Avrupa’da, Şark kadınlarının ifrat derecede mesture (örtülü), hukuk ve hürriyetten bîbehre (haklar ve özgürlükten yoksun), ulûm (bilimler) ve terbiyeden mahrum kaldıklarını İslâmiyet’e isnat ederler (dayandırırılar). Ne ayançtır (utanç vericidir) ki Müslümanlar arasında dahi “bu hâller[i] mükteza-yı şer-i şerif” (şeriatin gereği) zannedenler çoktur!

Yazının devamında eskiden Avrupa’daki kadınların da Asya’daki kadınlar gibi erkeklerden aşağı seviyede tutulduklarını belirten İsmail Gaspıralı Avrupa’da son birkaç asırdır kadına “hürmet ve rağbet”in arttığını, kadınların eğitimde, sosyal hayatta ve iş hayatında yer almalarına izin verildiğini, mahkemelerde erkekle eşit kabul edildiğini yazar.¹⁵⁰⁹ İsmail Gaspıralı’nın bütün bunları aslında Avrupalı kadının durumunu kendi toplumuna örnek göstermek için anlattığını düşünebiliriz.

Bunun yanında İsmail Bey Avrupalı kadınlar konusunda ihtiyatlı davranmaktadır. Avrupa medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene adlı eserinde onun Avrupalı kadınların iki farklı yüzünü gösteren şu cümlesi oldukça önemlidir.¹⁵¹⁰

Londralı bir leydinin (hanımefendinin), Pariz (Paris) hanımının terbiye ve letafet ve nezaketine mi hayran olalım? Londra ve Pariz caddelerinde vücut ve ırzını müzayede etmekte (artırmaya koymuş) olan “defter mucibi” (vesikalı) yüz elli bin fahişe hanımlara mı dikkat edelim?

¹⁵⁰⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 294.

¹⁵⁰⁸ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 295.

¹⁵⁰⁹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 296, 297.

¹⁵¹⁰ Gaspıralı, “Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene”, Fikrî Eserleri, s. 170.

İslâm'dan önce Arabistan'da da kadınların Asya'da olduğu gibi kötü durumda olduklarını, İslâm dininin bu durumu değiştirdiğini ele aldığı “Kadınların Şer’î ve Nizamî Hukukları”¹⁵¹¹ alt başlığında dinin “kadın-kızın er kişiler gibi Cenab-ı Hakk’ın kulları olduğunu beyan ve ilân edip, insanlıkça her türlü hukuklarını (haklarını) tayin ve muhafaza”¹⁵¹² buyurduğunu söyler. İbadet, kadın ve erkek her ikisine de farz olduğu gibi sevap da her ikisi için aynıdır.¹⁵¹³ Görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı’ya göre İslam dini kadın ve erkeği eşit görür. İsmail Gaspıralı yazının devamında İslâm dininin kadınlara verdiği haklardan da söz eder. Buna göre evlilikte erkeklerin eşlerine karşı görev ve sorumlulukları vardır. Hiçbir “kadın-kız” zorla evlendirilemez, kocası “osal (aptal, akılsız) bir adam”¹⁵¹⁴ ise kadın onu terk edebilir. Kadın sahip olduğu malı istediği gibi tasarruf edebilir, babası, kocası, erkek kardeşi ona karışamaz. “Külli müslim ve müslimeye ilim farzdır”¹⁵¹⁵ kuralı gereği kadına olgun insan olma yolları açılmıştır. Erkeklerle verilen bazı cezaların kadınlara verilemeyeceğini, hamile kadının her türlü cezadan korunduğunu; zina konusunda da kadına ve erkeğe aynı cezanın uygulandığını söyler.¹⁵¹⁶ İsmail Gaspıralı’ya göre devlet kanunlarında Müslüman kadınlara hakları mükemmel olarak verilmiştir. Kanunen kocası kadını dövemez, onu durumuna göre bakmak, beslemek zorundadır. Kadın kendi malını istediği gibi kullanma hakkına sahiptir. Tıbben beden sağlığına dikkat edilerek, yaşadığı bölgeye göre, bir kızın 16 veya 13 yaşından önce evlenmesi yasaktır. Bir kadına zorla tecavüz eden ağır cezaya çarptırılır. Dolayısıyla şeriata ve kanunlara uygun olarak “kadın-kızın hâli ve rahatı”¹⁵¹⁷ temin edilmiştir.¹⁵¹⁸

İsmail Gaspıralı “Zulüm Kaydan (nereden) Geliyor?” başlıklı yazısında o günkü toplumda bir kadının erkek kendisini boşamadığı sürece ondan ayrılamaması konusunu ele almıştır. Ağır hapis cezasına çarptırılmış bir kocanın veya evlendikten sonra başka bir memlekete gidip orada ikinci bir evlilik yaparak ilk eşini bir daha aramayan bir erkeğin kadını ne kadar zor durumda bıraktığını anlatan İsmail Bey, bunu kadınlara yapılan bir

¹⁵¹¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 297.

¹⁵¹² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 297.

¹⁵¹³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 297.

¹⁵¹⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 298, 299.

¹⁵¹⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 298, 299.

¹⁵¹⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 298, 299.

¹⁵¹⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 299, 300.

¹⁵¹⁸ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 299, 300.

zulüm olarak görür. Çünkü eşi kendisini boşamayan ve yalnız kalan kadın o günkü koşullarda çalışmadığından yaşamını sürdürmek için evlenmek zorundadır. Bir erkeğin birden fazla kadınla evlenmesini de kadına yapılan zulümlerden biri olarak niteler. Erkeklerin bütün bu yaptıklarına şiddetle karşı çıkan İsmail Gaspıralı bunun şer'i düzenleme ile giderilebileceğini belirterek süregelen uygulamayı sert bir dille eleştirir.¹⁵¹⁹

Şer'an şerait-i kat'îye ile (dinî kanunlara göre kesin şartlarda) müsaade edilmiş hukuka istinaden (haklara dayanarak) edepsizin biri üç-dört kadını alıp cümlesini (hepsini) bir bölmeye kapap (kapayıp) suret-i hayvaniyede muamele ediyor (hayvanca davranıyor). Ne muhabbet (sevgi) kalıyor ne rabita-yı lâzime (ne gerekli bağ), ne edep kalıyor ne rahat-ı aile (aile huzuru)! Bîçare cahil "şer'en caiz" (şeriate uygun) deyü ve cümlemiz de "böyledir" deyü tahammül ederek hakkaniyet-i şer'iyeyi (şer'i adaleti), soğan kabuğuna değışemiz (değıştiriyoruz)! Yazık bizlere! Kadın-kızların hakları, insanlıkları ve göz yaşları ayak asrında (altında) kalıp cümlemizin huzurunda senelerce azap çekip turdukları nâmalûm ve mestur (bilinmeyen ve gizli) bir şey değıldir. Her birimize nice türlü vakıa-i zalimâneler (zalimce olaylar) malûmdur. Her vakıada özümüzü kenara çekip "şeriat böyle, çare yoktur" deyü her türlü zulüm ve fenalığı hâlen (bugünkü günde) şeriat-ı mukaddeseye (kutsal şeriate), kanun-ı adaletle isnat ediyoruz (adalet kanununa dayandırıyoruz). Hâlbuki Kuran-ı Şerif bir kelime ile tefsir edilmek lâzım gelse; bu kelime "adalet" olacaktır. Binaenaleyh (bundan dolayı), yüzlerce, binlerce azapta bulunan gözü yaşlı kadınlardan ötürü Huda-yı Teâla (yüce Tanrı) ve medeniyet huzurunda cümlemiz mesul olacağız; çünkü hâlimiz ve hareketlerimiz kanun-ı adaletle muhaliftir (adalet kanuna zıttır).

Alıntı yazıdan da anlaşıldığı gibi İsmail Gaspıralı dinin hükümleri böyledir ya da dinen yapılmasında sakınca yoktur düşüncesiyle kadınlara yapılan muameleleri zulüm olarak görmekte ve temelinde adalet olan bir dinin buna izin vermeyeceğini belirtmektedir. Yaşadığı döneme göre oldukça ileri düzeyde olan bu düşünceleri ile tam bir kadın hakları savunuculuğu yapmaktadır.

Kadınların örtünmeleri ile ilgili kural hakkında da dikkatli bir dil kullanan İsmail Gaspıralı kadınların "temin-i edep"¹⁵²⁰ ve "muhafaza-i namus"¹⁵²¹ bakımından şer'î hükümlere göre örtünmeleri gerektiğini; bu kuralın kadınların malî haklarına, şahsî ve insanî haklarına, bilim öğrenip gelişmelerine engel olmadığını belirtir.¹⁵²²

¹⁵¹⁹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 309.

¹⁵²⁰ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 299.

¹⁵²¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 299.

¹⁵²² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 299.

Yazısında veraset konusuna da değinen İsmail Bey bu konuda başka toplumlarda kadına İslâm toplumunda verilen haktan daha azının verildiğini anlatır. İslâm hukukuna göre mirastan kadınların erkeklerin aldığı yarısını aldığını, diğer milletlerde “hâlâ bugüne kadar, kadın-kıza yedide bir ya da on dörtte bir hisse” verildiğini söyler.¹⁵²³

İsmail Gaspıralı kadınlarla ilgili düşüncelerini yazmakla kalmamış, onların gelişmesi ve sosyal hayatın içinde daha fazla yer alması için çalışmalar da yapmıştır. Yazılarında, roman ve hikâyelerinde kızların eğitiminin önemini sık sık konu edinen İsmail Gaspıralı bu konuda somut adımlar da atmıştır. İsmail Gaspıralı’nın “Bahçesaray’da”¹⁵²⁴ başlıklı yazısından da anlaşıldığına göre kendisi 1883’te, Bahçesaray’da usul-i cedit eğitim veren küçük bir okul açar. 1884 yılında da Rusya’da kızlar için ilk usul-i cedit okulu açılır. Bu okulun öğretmeni de İsmail Gaspıralı’nın kız kardeşi Selime Pembe Hanımdır. “1906 yılına gelindiğinde Bahçesaray’daki kız okullarının sayısı 13’e”¹⁵²⁵ ulaşır.

Tercüman gazetesinin 10., 20. ve 25. yıllarında Bahçesaray’da yapılan jübileleri¹⁵²⁶ de İsmail Gaspıralı’nın kadınlarla ilgili çalışmaları bakımından önemli bir yere sahiptir. *Tercüman*’ın 10 Nisan 1893’te yapılan 10. yıl jübilesine Rus hükümeti yetkilileri, Ortodoks kilisesi mensupları, Musevi Karaim Türkleri ve Kırım’da yaşayan diğer halkların temsilcileri eşleriyle birlikte davet edilmişlerdir. Ş.-N. Hablemitoğlu bu toplantıyı Rusya’da Türk kadın hareketinin başlangıcı olarak kabul etmek gerektiğini belirtir.¹⁵²⁷

Ziyâfetin gecesi ve müteakip birkaç gün içinde erkek davetliler bizzat Gaspıralı İsmail Bey tarafından, bir kadın hareketi için öncü olarak seçilen eşleri de Zühre Gaspıralı tarafından bilgilendirilmiş ve yönlendirilmişti. İşte ilk gayriresmi kadın toplantısının gerçekleştirildiği 10 Nisan 1893 tarihini, Rusya’daki Türk kadın hareketinin başlangıç tarihi olarak kabul etmek gerekir.

¹⁵²³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 298.

¹⁵²⁴ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 66, 67.

¹⁵²⁵ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 75, 76.

¹⁵²⁶ *Tercüman* gazetesinin jübileleri ile ilgili bk. Gaspıralı, Fikrî Eserleri, ss. 30-33., Ş.-N. Hablemitoğlu, ss. 92-104.

¹⁵²⁷ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 5.

Tercüman'ın 10. yıl jübilesinde, davetlilerin eşleriyle katılmalarının dışında, kadın konusuyla ilgili önemli iki gelişme yaşanmıştır. Birincisi jübileye katılan Türk temsilcilerin İsmail Gaspıralı'nın annesine takdim ettikleri teşekkür mektubudur. Mektupta kendisine İsmail Gaspıralı gibi bir evlat yetiştirdiği, “tahsil-i ulûm ve seyahatleri”¹⁵²⁸ esnasında onun hasretine dayandığı ve ona dualarıyla destek olduğu için teşekkür edilmektedir.¹⁵²⁹ İkincisi ise İsmail Gaspıralı'nın eşi Zühre Hanım'ın “eşine bir sürpriz hediye olarak” kız çocukları için “bilâbedel elîşi ve sanayi dershanesi”¹⁵³⁰ açacağını bildirmesidir. Her iki olay da kadınların önemli işler başarabileceklerini o günkü Türk toplumuna göstermesi bakımından büyük önem taşır.

Tercüman'ın 20. yıl jübilesinde gelen davetliler için üç çadır hazırlanır. Bunlardan bir tanesi kadınlar içindir. İsmail Gaspıralı'nın eşi Zühre Hanım vefat ettiği için kızı Şefika Hanım kadın misafirlerle ilgilenir.¹⁵³¹ Davete katılan Fatih Kerimi yaptığı teşekkür konuşmasında İsmail Gaspıralı'nın kadınlara yönelik çalışmalarına da değinir.¹⁵³²

Vaktiyle millet anası olacak ve terbiyeli, maarifli oldukda bütün milletin saadet ve selâmetine, maarifsiz oldukda bütün milletin halâkat ve felâketine sebep olacak kızlarımızın talim ve terbiyesi hususuna sarf-ı fikir ve gayret ettiniz. ‘Kızları oktmak lâzım değil, yazı öğretmek ise asla caiz değil’ diye hata fikirde bulunan bir millet içerisine çıkıp da: ‘Yok öyle değil. Kızlarımızın terbiye ve talimi hem şer’an hem akla lâzımdır, her şeyden evvel buna ehemmiyet verilmeli, kızlarımız terbiye ve talim edilmezse milletin terakkisi mümkün değildir’ dediniz. Bu fikirlerinizin ulviyetini birdenbire anlayamadık ise de şimdi anlayanlarımız ve mucibiyle amel edenlerimiz günden gün artmaktadır.

20. yıl jübilesinden sonra Rusya’da 1905 İhtilâli olmuştur. İhtilâlin meydana getirdiği rahat ortamda Rusya Türkleri kongreler düzenlemiş, “çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına girmiş; matbaa ve yayınlanan kitap sayısı”¹⁵³³ artmış, eğitim ilerlemiş, Rusya Türklerinin siyasal bir çatı altında toplanması amacıyla “Rusya Müslümanları İttifakı kurulması için girişimler”¹⁵³⁴ yapılmıştır. Ancak 1907’de Çar hükümetinin tekrar baskı uygulaması üzerine İsmail Gaspıralı yine “jübile taktiği” uygular.¹⁵³⁵ 2 Mayıs

¹⁵²⁸ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 94.

¹⁵²⁹ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 94.

¹⁵³⁰ Ş.-N. Hablemitoğlu s. 94.

¹⁵³¹ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 96.

¹⁵³² Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 98.

¹⁵³³ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 100.

¹⁵³⁴ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 100.

¹⁵³⁵ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 99.

1908’de düzenlenen *Tercüman* gazetesinin 25. yıl jübilesine katılan büyük kalabalığın içinde kadınlar da bulunmaktadır.¹⁵³⁶ İsmail Gaspıralı Rusya’da Müslümanların bir araya gelip toplantı yapmalarının mümkün olmadığı siyasi ortamda ideallerini gerçekleştirmek üzere ilk adımları atacak bir yol bulmuştur. Onun ideallerinden birisi Müslüman Türk toplumunda kadının sosyal hayatta hak ettiği yeri alması, toplumun gelişmesi için yapılacak işlerde kadınların da üstlerine düşeni yapmasının önünün açılmasıydı. *Tercüman*’ın jübileleri İsmail Gaspıralı’nın bu düşüncelerini somut bir şekilde halka gösterme imkânı vermişti.

1906’da çıkan ve Rusya Müslümanlarının ilk kadın dergisi olan *Âlem-i Nisvan* da konumuz açısından oldukça önemlidir. İsmail Bey’in kızı Şefika Hanım’ın idaresinde çıkan dergide kadınların ev işleri, çocuk terbiyesi konularından onların hukuki haklarına, Türk dünyasında ve dünyada çeşitli alanlarda ün yapmış kadınların hayat hikâyelerinden fen bilimleri, tarih ve ahlâk bilgisi alanlarına kadar birçok bilgiye, hikâyeye, şiir, seyahat yazıları gibi edebî ürünlere yer verilir.¹⁵³⁷ Dergide ayrıca Rusya’nın farklı bölgelerinde yardıma muhtaç olanlara yardım çağrısında bulunuluyor, yine kadınların kurdukları hayır kurumlarının çalışmalarından söz ediliyor olması da kadınların çalışmalarını desteklemesi ve duyurması bakımından önemlidir. Dergide yer alan “tüm yazı ve haberlerin asla rastgele yayımlanmadığı; tümünün ‘bilgilendirme’, ‘aydınlatma’, ‘teşvik ve yönlendirme’ sonra da ‘örgütlendirme’ amacı doğrultusunda yazıldığı-yazdırıldığı”¹⁵³⁸ görülmektedir.¹⁵³⁹

Şefika Gaspıralı’nın Rus hükümetinin baskısı yüzünden dergiyi kapatmak zorunda kalmaları üzerine “kadına hürriyet, erkek-kadın eşitliği, kadının her alanda eğitim ve çalışma hakkı gibi temel konularda ekilen tohumların filiz vermeye başlaması”nı¹⁵⁴⁰ teselli kaynağı olarak görmesi derginin kadınlarla ilgili amaçlarını açıkça ortaya koyar.

Sonuç olarak İsmail Gaspıralı yazılarında başta kadının eğitimi olmak üzere onun ailede ve sosyal hayatta haklarının korunması, farklı alanlarda çalışabilmesi gerektiği

¹⁵³⁶ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 100.

¹⁵³⁷ Derginin bir nüshasının içeriği ile ilgili bk. Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 37.

¹⁵³⁸ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 37.

¹⁵³⁹ Konuyla ilgili bazı örnek yazı ve haber özetleri için bk. Ş.-N. Hablemitoğlu, ss. 37-45.

¹⁵⁴⁰ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 45.

konularını kaleme almıştır. Dinin hükümleri böyledir ya da dinen yapılmasında sakınca yoktur düşüncesiyle kadınlara yapılan muameleleri zulüm olarak görmüş ve temelinde adalet olan bir dinin buna izin vermeyeceğini belirtmiştir. Toplumun yanlış kabul ve uygulamalarını gözler önüne sererek bunların düzeltilmesi için öncü çalışmalar yapmıştır. O, yaşadığı döneme göre oldukça ileri düzeyde olan düşünceleri ve faaliyetleriyle tam bir kadın hakları savunucusudur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AHMET MİTHAT EFENDİ İLE İSMAİL GASPIRALI'NIN EDEBİYATÇI, EĞİTİMCİ VE FİKİR ADAMI YÖNLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Çalışmalarını ele aldığımız Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı Bey Türk dünyasının aynı dönemde, farklı coğrafyalarda yaşamış iki önemli şahsiyetidir. İkisi de edebiyatçı, gazeteci, eğitimci, mütefekkir kimlikleriyle, başta içinde yaşadıkları toplum olmak üzere, bütün Türk dünyasını Batı medeniyeti karşısında bulunduğu seviyeden daha ileri bir medeniyet seviyesine ulaştıracak çalışmalar yapmaya adanmış bir ömür sürmüşlerdir.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı Bey aynı dönemde, aynı ülküyle birbirine benzer çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bu benzerlikleri tespit etmeden önce Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'da yaşayan Ahmet Mithat Efendi ile Rus egemenliğinde bulunan Kırım Bahçesaray'da yaşayan İsmail Gaspıralı arasında bir iletişim olup olmadığı, birbirlerini ne kadar tanıdıkları üzerinde durmak istiyoruz.

İsmail Gaspıralı'nın çalışmalarını ele aldığımız bölümlerde belirttiğimiz gibi Rusya Türkleri Rus işgali ve ardından yaşadıkları korkunç baskılar sonucunda içlerine kapanmış, çevrelerinden soyutlanmış bir yaşam sürmeye başlamışlardır. Onların bu dönemde yöneldikleri ve etkisi altında kaldıkları en büyük merkez İstanbul olmuştur.

İstanbul hilafet merkezi olması nedeniyle Rusya Türkleri için önemli bir yere sahiptir. Hacca gitmek isteyen Rusya'daki Müslüman Türkler önce İstanbul'a uğrar. Haccın yanında ticaret, ziyaret vb. nedenlerle İstanbul'a gelen Rusya Türklerinden bazıları İstanbul izlenimlerini seyahatname şeklinde yazarak kendi topraklarında yaşayan Türklerin İstanbul ve Osmanlı hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır.¹⁵⁴¹ Yine Osmanlı topraklarına gelen bazı Rusya Türkleri yurtlarına dönerken “Osmanlı

---

¹⁵⁴¹ Erdal Şahin, “Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt: 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 354.; Hüseyin Bargon, **Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın İdil-Ural Bölgesi Tatar Edebiyatı'na Etkisi (1860-1917)** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2015, (Yenileşme Dönemi) s. 21.

Türkçesiyle yazılmış yazma veya basma birçok eseri beraberlerinde götürmüşlerdir”¹⁵⁴² O bölgede çoğaltılarak “geniş kitlelere” ulaştırılan bu eserler “20. yüzyılın başlarına kadar Tatar Türklerinin manevî hayatına önemli etki yapmıştır”¹⁵⁴³ Hacca giderken İstanbul’a gelen “İdil-Ural aydınlarının ileri gelenleri İstanbul’da üst seviyede kabul edilerek nişan ve hediyelerle taltif edilir”¹⁵⁴⁴, böylece İstanbul’la olan bağları güçlendirilir.¹⁵⁴⁵

Hüseyin Bargan “İdil-Ural Türkleri arasında 1870-1880 arasında yayımlanmış”¹⁵⁴⁶ roman ve hikâyelerin “*İntibah, Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat dışında*”¹⁵⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi’nin eserleri olduğunu belirtir. Ayşen Uslu Ahmet Mithat’ın Tatarca’ya tercüme edilen eserlerini tespit etmiştir.¹⁵⁴⁸

Fatih Kerimi, *Türk Yurdu*’nun Ahmet Mithat özel sayısında “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri” başlıklı makalesinde, onun Şimal Türkleri arasında en çok bilinen ve okunan yazar olduğunu söyler. Rusya Müslümanlarından her kesimin onun eserlerini okuduğunu ve yararlandığını belirtir. Özellikle Hristiyanlığa karşı İslam’ı savunmak amacıyla yazmış olduğu *Müdafaa* adındaki eserinden Rusyalı İslam alimlerinin çok istifade ettiğini, kendisine sevgi beslediklerini söyler.¹⁵⁴⁹

Kerimi makalesinin devamında Ahmet Mithat’ın eserlerinin Rusya Türklerinin okuma alışkanlığı kazanmasındaki ve düşünce dünyalarının gelişmesindeki rolünü anlatır.¹⁵⁵⁰

Ahmet Mithat Efendi’nin Osmanlı Türklerini okumaya alıştırmak için yazmış olduğu Musahabat-ı Leyliye ve Letaif-i Rivayatları Rusya Müslümanları için de aynı hizmeti pek güzel ifa etti. Genç şakirtler hatta bazı kadın kızlar o eserleri seve seve okudular ve şu sayede hikâyat ve roman mütalaasına alıştılar. Mithat Efendi’nin “İlhamat ve Taglilat”, “Nevm ve Halât-ı Nevm”, “Schopenhauer’ın Hayat ve Mesleği”, “Beşir

¹⁵⁴² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Bargan, ss.33-36.; Hüseyin Bargan, "Ahmet Mithat Efendi ve İdil-Ural Türkleri", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 13, Şub. 2002, s. 23, 24.

¹⁵⁴³ Şahin, “Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri”, *Osmanlı*, s. 355.; Ayrıca bk. Bargan, *Yenileşme Dönemi*, s. 21.

¹⁵⁴⁴ Bargan, *Yenileşme Dönemi*, s. 28.

¹⁵⁴⁵ Bargan, *Yenileşme Dönemi*, s. 28.

¹⁵⁴⁶ Bargan, *Yenileşme Dönemi*, s. 337.

¹⁵⁴⁷ Bargan, *Yenileşme Dönemi*, s. 337.

¹⁵⁴⁸ Ayşen Uslu, **Tatar Edebiyatında Modern Hikâye ve Roman (XIX. yy. Sonları XX. yy. Başları)** (Yayımlanmamış doktora tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir, 2004, s. 50.

¹⁵⁴⁹ Fatih Kerimi, “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri”, **Türk Yurdu**, 27 Kanunuevvel 1328, Yıl: 2, Sayı: 6, İstanbul Tanin Matbaası, s. 161.

¹⁵⁵⁰ Kerimi, *Türk Yurdu*, s. 162.

Fuat” gibi eserleri yine birçok Rusyalı Müslümanlar tarafından mütalaa olunup onların efkârında hayli büyük tebeddül husulüne sebep olmuştur.

Kerimi Ahmet Mithat Efendi’nin bütün eserlerinin herkes tarafından sevilerek okunduğunu, üzerinde Ahmet Mithat’ın ismi olan kitapların tamamının satıldığını söyler. Ona göre Rusya Müslümanlarının Ahmet Mithat’ın eserlerine bu kadar büyük ilgi göstermesinin sebebi eserlerinde ilmî ve medenî ilerlemeyi din ile bağdaştırmasıdır.¹⁵⁵¹

Mithat Efendi eserlerinin Rusyalı Müslümanlar arasında o derece makbule geçmesinin sebebi pek zahirdir. Rusyalı Müslümanlar her bir muhakeme ve tefekkürlerinde dini rehber tutuyorlar, ulûm ve fünûna da dinî nokta-i nazarından bakıyorlardı. Ahmet Mithat Efendi de eserlerinde daima meali-i İslamiyeyi ve hikmet-i diniyeyi öne sürer, ulûm ve fünûnu, temeddün ve terakkiyi daima din ile barıştırmaya çalışırdı. Şuna göre onun eserleri Rusyalı Müslümanların pek hoşlarına giderdi.

Rusya Müslümanları Ahmet Mithat’ı sadece eserlerinden tanımazlar. Türk dünyasından çeşitli sebeplerle İstanbul’a gelenlerin burada görüştükleri isimlerden birisi de Ahmet Mithat Efendi’dir. Ahmet Mithat 1884’te Karantina İdaresi üyesi olur. Bu vesileyle hacca gitmek için İstanbul’a gelen ve bu kurumdan izin almaları gereken İdil-Ural Türkleri ile görüşme imkânı bulur. Fatih Kerimi, Şimal Türklerinin Ahmet Mithat’la görüşüğünü, haberleştiğini şöyle anlatır:¹⁵⁵²

Şimal Türkleri Mithat Efendi’nin yalnız eserleri ile değil, kendisi ile de tanışmayı pek severlerdi. Her sene hacca giden dahili Rusya Müslümanlarının münevverü’l-efkâr uleması ve tüccarı İstabul’a geldikte Ahmet Mithat Efendi ile görüşüp teşerrüf etmeyi kendilerine bir vazife bilirler ve onun mülakatıyla iftihar ederlerdi. Mithat Efendi de onları gayet samimi surette kabul eder, onlara güzel nasihatler verir, onları ulûm ve maarife, terakki ve temeddüne teşvik ederdi. Rusya Müslümanları arasında merhum Mithat Efendi ile muhabere edenler kendilerince halli müşkül görülen meseleler hakkında izahat isteyip cevap alanlar da vardır.

Ahmet Mithat’ın Tatar hacılarıyla ve İstanbul’a okumaya gelen Tatar gençlerle görüşmesine İsmail Gaspıralı *Molla Abbas Fransevî’ye Tesadüf* adlı eserinde yer verir. Romanda anlatıcı, Reşit Efendi adıyla bilinen Vambery’yi ziyarete giderken yolda şöyle düşünür:¹⁵⁵³

¹⁵⁵¹ Kerimi, Türk Yurdu, s. 162.

¹⁵⁵² Kerimi, Türk Yurdu, s. 162, 163.

¹⁵⁵³ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 356.

Yolda düşünüyordum... Niçin Reşit Efendi'yi ziyaret etmek istiyorum?.. Ekser Tatar gençlerindeki, hatta ihtiyarlarındaki büyükler görmek, büyükler meclisinde bulunmak merakından başka bir muharrikim (beni harekete getiren bir şey) var mı? Lâkin bu merak hadd-i zatında (aslında) hiç de fena değil. Tatar hacılarının Darü'l-Hilâfet'ten (İstanbul'dan) gelip geçerken Şeyh Cemalettinler, Hoca Musalar, Ahmet Mithatlar ile konuşarak gözleri açıldı... İstanbul'a tahsile giden Tatar gençleri de gerek medreselerde yatsınlar, gerek mekâtib-i nizamiyeye (modern okullara) devam etsinler Cuma ve tatil günleri "meşahiri (tanınmış şahsiyetleri) arayıp bulmaya, onların musahebesi (sohbetleri) ile müşerref olmaya (şereflenmeye) uğraşırlardı. Gençlerin bu mütecemmiliğinden (donanmışlığından) yalnız kendileri değil, bütün halkımız istifade etmiştir.

Dolayısıyla İsmail Gaspıralı'nın Tatar hacılarının ve gençlerinin Ahmet Mithat'la görüştüklerinden haberdar olduğunu ve bu durumu kendi halkının aydınlanması için önemli ve faydalı gördüğünü anlıyoruz. Okumak için İstanbul'a gelen Tatar gençleri Ahmet Mithat'la görüşmenin yanında gidecekleri okul konusunda onun fikrine müracaat eder, ondan yardım isterler. Ahmet Mithat'ın Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektuptan Rusya Müslümanları müftüsü Alimcan Barudî'nin¹⁵⁵⁴ yakını olan dört kızın İstanbul'a okumak için geldiğini ve bu konuda kendisinden yardım istediklerini öğreniyoruz.¹⁵⁵⁵

*Seyyide-i muhtereme, kerîme-i maneviyem efendim hazretleri,
Bu arızamı hâkpâ-yı âlilerine takdîm edenler Kazan'dan gelmiş dört muhaddere-i İslâmiye'dir ki tahsîl-i ibtidâilerini vatanlarında yaparak istikmâl için İstanbul'a gelmişlerdir. Üstâd-ı muhterem Âlimcan Efendi hazretlerinin de taallukâtındandırlar. Ahvâl-i İslâm'a cümleden ziyâde vukûfunuz hasebiyle külfet-i itnâba hâcet yoktur ki Asya'yı ulyâdaki milyonlarca Müslümanların irşâdî vazîfe-i mukaddesesi biz Osmanlılara âiddir. Bu kadınlar İstanbul'da tekemmül eyledikten sonra memleketlerine dönerek benât-ı nev'lerini tadrîse vakf-ı ömr edeceklerdir. ...*

İstanbul'a okumak için gelip Ahmet Mithat'la görüşen gençlerden birisi de Fatih Kerimi'dir. Kerimi İstanbul'a geldiğinde Ahmet Mithat'la görüşerek gideceği okulla ilgili kendisine yol göstermesini istemiştir. Bu görüşmede Ahmet Mithat'ın ona "Okuduktan sonra burada kalmak fikrinde misiniz? Yoksa memleketinize gidip millettaşlarınıza hizmet etmek niyetinde misiniz?"¹⁵⁵⁶ diye sorduğunu ve "Eğer burada kalmak fikrinde iseniz benden size hiçbir müşavere yok, kendiniz bakınız, eğer memleketinize gitmek niyetinde iseniz bu dakikadan itibaren manevi oğlumsun, her türlü müşavere ve

¹⁵⁵⁴ Âlimcan Barudî: (1857-1921) Rusya Müslümanları müftüsü, eğitimci, gazeteci ve Nakşî şeyhi.

¹⁵⁵⁵ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 411, 412.

¹⁵⁵⁶ Kerimi, Türk Yurdu, s. 163.

muavenetine hazırım”¹⁵⁵⁷ dediğini anlatır. Fazıl Gökçek’in tespitine göre Ahmet Mithat’a yapılan ziyaretler içerisinde “sonuçları bakımından en mühimlerinden biri meşhur Tatar aydını Fatih Kerimi’ninkidir. Kerimi’nin öğrenim için İstanbul’a gelmesi ile başlayan tanışıklığın zamanla bir tür hoca-öğrenci dostluğuna dönüştüğü ve bu yakınlığın Ahmet Mithat Efendi’nin ölümüne kadar sürdüğü anlaşılmaktadır”.¹⁵⁵⁸ Mülkiye Mektebi’ni bitirdikten sonra memleketine dönen Fatih Kerimi Ahmet Mithat’la mektuplaşarak onunla irtibatına devam eder. Ahmet Mithat Efendi’nin Fatih Kerimi’ye yazdığı bazı mektuplara Rızaeddin bin Fahreddin 1913 yılında Orenburg’da yayımladığı *Ahmet Mithat Efendi* adlı kitapta yer vermiştir.¹⁵⁵⁹

Fatih Kerimi Ahmet Mithat Efendi’nin öldüğü yıl yani 1912’de Orenburg’da çıkan *Vakit* gazetesinin muhabiri olarak İstanbul’a gelir. Kerimi’nin Balkan Savaşı’nı izlemek için geldiği İstanbul’dan *Vakit* gazetesine gönderdiği yazılar “1913 yılında Orenburg’da *İstanbul Mektupları*¹⁵⁶⁰ adıyla kitap olarak da basılmıştır. Bu eserdeki Ahmet Mithat Efendi’ye ilişkin ifadeler, onun Hâce-i Evvel’i nasıl âdeti kutsal bir din ve millet büyüğü olarak gördüğünü ortaya koymaktadır”.¹⁵⁶¹ Ahmet Mithat Efendi ile Fatih Kerimi’nin birbirlerine yazdıkları yukarıda sözünü ettiğimiz mektuplar Ahmet Mithat’ın Rusya Müslümanlarıyla yakından ilgilendiğini gösterir.

12 teşrinisani 1306 (24 Kasım 1890) tarihli mektubunda Ahmet Mithat’ın “Memleketinizden bu taraflara gelen zevatla aralıkta bir kere mülakat olunduğundan oraların ahval-i ilmiye ve ameliyesine vukufumuz vardır.”¹⁵⁶² sözleri onlarla irtibatını gösterir. 28 Mart 1314 (9 Nisan 1898) tarihli mektubuna Fatih Kerimi’ye “Evvela aramızdaki hukuku unutmadığınıza, saniyen Rusya’daki ehl-i İslam’ın terakkiye nasıl çalıştığını tebşir eylediğinize sevindim.”¹⁵⁶³ sözleriyle başlar. Mektubun devamında

¹⁵⁵⁷ Kerimi, *Türk Yurdu*, s. 163.

¹⁵⁵⁸ Fazıl Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, *Küllerinden Doğan Anka*, s. 210.

¹⁵⁵⁹ Rızaeddin bin Fahreddin’in Ahmet Mithat hakkında yazdığı kitapta bulunan bu mektuplar Türkiye’de de yayımlanmıştır: Fazıl Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’den Fatih Kerimi’ye Mektuplar”, **İlmî Araştırmalar**, Sayı: 8, 1999, ss.315-323.; *Küllerinden Doğan Anka*, ss. 221-233. Rızaeddin bin Fahreddin’in Ahmet Mithat Efendi hakkında yazdığı kitap yakın zamanda Türkiye’de de basılmıştır: Rızaeddin Fahreddin, **Ahmet Midhat Efendi**, (Çev. Ömer Küçükmehtetoğlu), Ferfir Yayınları, İstanbul, 2018.

¹⁵⁶⁰ *İstanbul Mektupları* Türkiye’de de yayımlanmıştır: Fatih Kerimi, **İstanbul Mektupları** (Haz. Fazıl Gökçek), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2002, 367 s.

¹⁵⁶¹ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, *Küllerinden Doğan Anka*, s. 214.

¹⁵⁶² Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, *Küllerinden Doğan Anka*, s. 225.

¹⁵⁶³ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, *Küllerinden Doğan Anka*, s. 225.

Rusya Müslümanlarına tavsiyelerde bulunan Ahmet Mithat onlardan haberdar olmak istediğini belirtir:¹⁵⁶⁴

Evet, Rusya'daki Müslümanların ahvalini mütemadiyen öğrenmek pek merakımdır. Vakıa yine sizlerden birçok malumat almış isem de malumat-ı mezkûreyi yine ne kadar tevsî eyler isem o kadar müstefid olurum. Buna dair yazacağınız mektupları defaatle ve kemal-i lezzetle okumaktan üşenmem.

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat Efendi o dönem Rusya Türkleri arasında tanınmakta, sevilmektedir. Kendisi de onlara ilgi göstermekte, onlarla yakın ilişkiler kurmaktadır.

Ahmet Mithat Efendi'nin Rusya Türkleriyle ilişkisi bulunduğu gibi İsmail Gaspıralı'nın da Türkiye ile ilişkisi olduğunu biliyoruz. Gaspıralı gençlik yıllarından itibaren Osmanlı'daki gelişmeleri, sosyal ve siyasî olayları yakından takip etmiştir. Askerî lisede okurken 1867'de Girit'te başlayan Rum ayaklanması nedeniyle Girit'e gitme girişiminde bulunur. Bu girişimi onun daha gençlik yıllarında Osmanlı Devleti'nde yaşanan olayları yakından takip ettiğini ve onlara karşı duyarlı olduğunu gösterir. Bu olaydan sonra da Gaspıralı'nın yüzü daima Osmanlı'ya dönük olmuştur. Uzun zaman Osmanlı'ya tabi olan Kırım'da onun yetiştiği yıllarda da Osmanlı etkisi devam etmektedir. “Zaten Moskova'daki öğrenimi sırasında milliyet duygusu iyice belirmiş ve güçlenmiş olan İsmail Bey, milletine hizmet için Osmanlı ordusuna subay olarak girmeyi bir ideal”¹⁵⁶⁵ haline getirir. Bu ideali için “Fransızca öğrenmenin gerekli olduğunu, İstanbul'u tanıyan Kırımlılardan ve bu şehirdeki akrabalarından”¹⁵⁶⁶ öğrenen Gaspıralı “öğrenimini tamamlamak ve askerî lisede belirli ölçüde edindiği Fransızca'yı, iyice öğrenmek amacıyla 1871'de Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e”¹⁵⁶⁷ gider. Yavuz Akpınar, 1868 yılında askeri okuldan atıldıktan sonra, Bahçesaray'da Zincirli Medrese'de Rusça öğretmeni olarak görev yapan İsmail Gaspıralı'nın burada modern Rus eğitimi ile medresedeki eğitimi karşılaştırma imkânı bulduğunu ve bu tecrübenin sonunda medeniyetin kaynağı olan Avrupa'ya gittiğini söyler:¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶⁴ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, Küllerinden Doğan Anka, s. 225.

¹⁵⁶⁵ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 23, 24.

¹⁵⁶⁶ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 23, 24.

¹⁵⁶⁷ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 23, 24.

¹⁵⁶⁸ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 12, 13.

Askeri liseden atıldıktan sonra, 1868 yılında Bahçesaray'da Zincirli Medrese'de Rusça öğretmeni olarak görevlendirilmesi, ona modern Rus eğitimi ile medresedeki eğitimi karşılaştırma imkânı verir. Zincirli Medrese'deki bu tecrübesi, İsmail Bey'in Doğu-Batı, Müslüman-Hristiyan (Ortodoks-Rus) eğitim sistemlerini, bu iki dünya arasındaki farklılıkları ve sürtüşmeleri daha iyi anlamasına, aynı zamanda kendisini iyice sorgulamasına ve millî kimliği üzerinde daha da ciddi bir şekilde düşünmesine sebep olur.

Akpınar'a göre Zincirli Medresesi'nde bulunduğu dönem çok bakımdan bilgili ve güçlü durumda bulunan Hristiyan Rus dünyası ve Batı karşısında Müslüman-Türk dünyasının her açıdan zayıflığı, bilgisizliği İsmail Gaspıralı'nın dikkatini çekmiştir. 18 ve 19. yüzyıllarda "Avrupa medeniyetinden Rusçaya yapılan fikrî, edebî, ilmî tercüme; çeşitli açılardan Rusya ve Avrupa'yı karşılaştıran eserlerin ortaya çıkması; Rus soylularının, aydınlarının Avrupa'yla yakın ilişkileri vs."¹⁵⁶⁹ Rusların güçlü olmasını sağlayan asıl kaynağın Avrupa medeniyeti olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle İsmail Gaspıralı "Ortodoks Rus kültürünün ve onu daha fazla güçlendirmek isteyen Pan-Slavist düşüncelerin ilham kaynağının"¹⁵⁷⁰ Avrupa olduğunu anlamıştır.

İsmail Gaspıralı'nın Paris'te geçen yılları onun Avrupa'yı iyi ve kötü yönleriyle tanımasını sağlamıştır. Gaspıralı Paris dönüşünde bir yıl İstanbul'da kalır, istediği memuriyete başlayamasa da çeşitli konularda gözlemlerde bulunur ve ilk gazetecilik deneyimlerine burada başlar.¹⁵⁷¹

İsmail Bey bu bir sene içinde İstanbul'un resmi dairelerini çok dolaştı, amirler ve memurlarla iyice tanıştı, Osmanlı matbuatını muntazam mütalaa etti, Devlet-i Osmaniye'nin idare-i dâhiliye usullerini, beyne'd-düvel vaziyetini öğrendi. İsmail Bey'in ilk muharrirliği İstanbul'da başlar. ...

İsmail Gaspıralı'nın İstanbul'da bulunduğu bu dönem Ahmet Mithat'ın Rodos'ta sürgünde olduğu yıllardır. 1875'te Kırım'a dönen İsmail Gaspıralı, Paris ve İstanbul'da edindiği bilgi ve birikimlerle Rusya Türklerinin gelişmesi, kalkınması, modernleşmesi için neler yapacağını planlamaya başlar. Halkın yaşamını yakından inceler, çeşitli gözlemlerde bulunur; köylerde, halkın arasında dolaşıp onların her türlü problemini, Ruslarla ilişkilerini, dinî, iktisadî hayatını öğrenir. 1879'dan itibaren süreli yayın çıkarmak için girişimlerde bulunan Gaspıralı uzun süren mücadeleler sonunda 1883

¹⁵⁶⁹ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 12, 13.

¹⁵⁷⁰ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 12, 13.

¹⁵⁷¹ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 356.

yılında *Tercüman* gazetesini çıkarmaya başlar. Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi Osmanlı Devleti'nde de okunmaktadır. Gazetesinin Osmanlı Devleti'nde satışının yasaklanması üzerine İsmail Gaspıralı 1894'te İstanbul'a gelerek gazetesi hakkındaki yasağı kaldırtmıştır.¹⁵⁷² O, Osmanlı basın yayın hayatını yakından takip etmiş, yazarlar ve eserleri hakkındaki yorumlarını kendi gazetesi *Tercüman*'da sık sık dile getirmiştir. Altı seri süren "Maişet ve Edebiyat-ı Osmani"¹⁵⁷³, sekiz seri süren "Tenkit"¹⁵⁷⁴, "Matbuat-ı Osmaniye"¹⁵⁷⁵ bu yazılarından bazılarıdır.

Sadık Tural Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi üzerinden Osmanlı ile olan irtibatını şöyle anlatır.¹⁵⁷⁶

31 Ağustos 1311 Hicrî/ 1895 Miladî tarihli, İstanbul'da çıkan Mâlûmât Mecmuasının 12. sayısında, Tercüman gazetesinin on-on beş bin adedinin, İstanbul'da satıldığı yazılıdır. Beş veya üç bin olarak alsanız dahi, yurt dışından gelen bir gazete karşısında, Tercüman'a karşı bir sıcak ilgi bulunduğu ve geniş okuyucu kitlesinin varlığı derhal anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Gaspıralı İsmail Bey Tercüman Gazetesi'nde, İstanbul'un uyanmışlarını tanıyor, bu arada onlara âdetâ açık mektuplar yayınlıyordu. Pek tabî, Türk dünyasının meselelerini ele alırken, Osmanlı Devleti sınırlarındaki problemleri de açıkça ifade ediyordu.

Sevgi Kafalı da Osmanlı aydınlarıyla İsmail Gaspıralı'nın düşünce dünyasının birbirinden etkilendiğini söyler.¹⁵⁷⁷

10 Nisan 1883'ten itibaren İsmail Beğ Gaspıralı'nın, Rusya Türklüğü kadar, Batı Türklüğü yani Osmanlı Türklüğü üzerinde de münakaşasız tesiri başlamıştır. Tesir artık karşılıklı olmaya başlamıştır.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı'nın o dönemde kendi yaşadıkları coğrafya dışında birbirlerinin içinde bulundukları topraklarla ilişki içinde olduğunu görüyoruz. Aynı zamanda onların birbirlerinin çalışmalarından haberdar oldukları, birbirlerini tanıdıkları konusunda da elimizde kaynaklar bulunmaktadır. Ahmet Mithat Efendi Fatih Kerimi'ye yazdığı bir mektubunu bitirirken "İsmail Gasprinski Beyefendi hazretleriyle

¹⁵⁷² Gaspıralı, Fikrî eserleri, s. 25.

¹⁵⁷³ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat, ss. 203-223.

¹⁵⁷⁴ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat, ss. 231-246.

¹⁵⁷⁵ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat, ss. 226-231.

¹⁵⁷⁶ Sadık Tural, "Gaspıralı İsmail Bey'in Osmanlı Türkiye'sine Tesirleri", **Türk Kültürü Dergisi (Gaspıralı İsmail Bey Sayısı)**, Sayı: 337-338, Yıl: XXIX, Mayıs-Haziran 1991, (Türk Kültürü), s. 341, 342.

¹⁵⁷⁷ Sevgi Kafalı, "İsmail Beğ Gaspıralı'nın Fikir Dünyası ve Batı Türklüğü", **Türk Kültürü**, s. 298.

muhabere ediyor iseniz selamımı ve hakk-ı alilerindeki ihtiramat-ı faikamın tebliğini rica ederim. O büyük adamın din-i İslam’a ettiği hizmet dünyada namını hayr ile te’bid edeceği gibi ahirette dahi mükâfat-ı layikasını temin eylemektedir.”¹⁵⁷⁸ diyerek İsmail Gaspıralı’ya selam söylediğini ve onu övdüğünü görüyoruz.

Bunun dışında Ahmet Mithat bazı gazete yazılarında da Müslüman dünyasından ve İsmail Gaspıralı’dan söz etmiştir. *Tarik*’te yayımlanan “Muharririn Teşekkürat-ı Minnetdaranesi” başlıklı makalesinde Osmanlı’da meydana gelen terakkiyatın diğer Müslümanları etkilediğini ve oralardan gençlerin okumak için İstanbul’a geldiklerini anlatır.¹⁵⁷⁹

Bugün mekatib-i âliyemiz yoklama edilecek olursa hudud-ı siyasiyemiz haricindeki memalik-i İslamiye’den merkez-i hilafet-i mukaddeseye tahsil-i uluma gelmiş olan tullabı marifeti umduğumuzdan ziyade görerek gönlümüzde tatlı tatlı mefharat ihtisasatının temevvücünü hissederiz.

Bunları yazdıktan sonra sözü Fatih Kerimi’ye ve İsmail Gaspıralı’ya getirir.¹⁵⁸⁰

Hele bunlardan birkaçı memleketlerinden bu muharrir-i acize tavsiye olunarak gelmiş ve birisi buraca mekteb-i mülkiye-yi şahanenin sunuf-ı leyliyesinde bade’t-tahsil yine memlekete giderek Bahçesaray’da İsmail Gaspıralı’nın başladığı “Rusya’da tecdid-i tahsil-i maarif-i İslamiye” hizmet-i mühimmesine iştirak etmiştir ki bu misillü mebadiyi görmek bir Müslüman bir Osmanlı gözünü ne güzel sevinç nurlarıyla parlatacağı muhtac-ı mülahazadır.

Ahmet Mithat *Tarik*’te çıkan bir başka makalesinde İsmail Gaspıralı’nın yaşam tarzıyla bir Avrupalı olduğunu yazar. Makalesinde Asyalı ve Avrupalı kavramlarını ele alan Ahmet Mithat’a göre Asyalı veya Avrupalı olmak coğrafyaya bağlı olmayan bir düşünce ve yaşam biçimidir. Yazının devamında Asyalı olduğu halde yaşam biçimiyle Avrupalı sayılabilecek bazı kişilerden söz eden Ahmet Mithat bu kişilerden birisinin de İsmail Gaspıralı olduğunu söyler ve kendisi İstanbul’a sık sık geldiği için onu çok kişinin tanıdığından söz eder.¹⁵⁸¹

... Diğer bir misal dahi olmak üzere hatırınıza Bahçesaray’da Tercüman gazetesi müdürü, muharriri İsmail Gaspıralı Bey’i de getirelim ki sık sık İstanbul’a geldiği ve herkesle görüştüğü için pek çoklarınız tanımışsınızdır.

¹⁵⁷⁸ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, Küllerinden Doğan Anka, s. 225.

¹⁵⁷⁹ Ahmet Mithat, “Muharririn Teşekkürat-ı Minnetdaranesi”, *Tarik*, nr. 4619, 13 Teşrinisani 1898.

¹⁵⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Muharririn Teşekkürat-ı Minnetdaranesi”, *Tarik*.

¹⁵⁸¹ Ahmet Mithat, “Biz Nereliyiz? Asyalı mı Avrupalı mı?”, *Tarik*, nr. 4615, 8 Teşrinisani 1898.

Anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat Efendi İsmail Gaspıralı'yı kendisi hakkında yorumlar yapacak, çalışmalarını takdirle anlatacak kadar iyi tanımaktadır.

İsmail Gaspıralı da *Tercüman* gazetesinde bazı yazılarında Ahmet Mithat Efendi hakkında görüş ve düşüncelerini dile getirir. *Tercüman*'da Namık Kemal, Şemsettin Sami ve Ahmet Mithat Efendi hakkında kaleme aldığı bir makalesinde Ahmet Mithat Efendi'nin çalışmalarından övgüyle söz eder:¹⁵⁸²

Ahmet Midhat Efendi'ye gelince, hazırda Osmanlı'nın en güçlü publisistlerinden (gazetecilerinden, muharrirlerinden) olup Tercüman-ı Hakikat ve Osmanlı nam gazetelerin baş direği olduğu işaret olmalıdır. Eski ve taze Osmanlının, Ahmet Midhat gibi kalemi, bereketli edibi olmamıştır.

Kırk Anbar nam fünün mecmuaları ile (bilim dergileriyle) edebiyat meydanına çıkıp Ahmet Midhat Efendi'nin kalemi, sırasınca her türlü fen ve bilükten (bilim, teknoloji ve mâlûmâtta) bahsetmiştir. Balalar (çocuklar) mektebi için tertip ettikleri Hâce-i Evvel nam ders kitabı[n]da, kısıka olarak, ilm-i hesap, hendese-i ûlâ, kozmografya, cihanname, heyet, tarih ve kavaid-i maişet cem'olunmuştur (matematik, ilk geometri bilgileri, kozmografya, dünya coğrafyası, gök bilimi, tarih ve sosyal hayatın kuralları toplanmıştır). Telif, tercüme ve tertip ettikleri kitap, yetmiş kadar olup türlü fününlara, tiyatro, roman, tarih ve gayriye dair eserler kaleminden çıkmıştır. Misyonerlere reddiye ve bir de opera librettosu vardır.

Yukarıdaki alıntı yazıdan İsmail Gaspıralı'nın Ahmet Mithat'ın eserleri hakkında bilgi sahibi olduğunu hatta eserlerini okuduğunu anlıyoruz. Yazısının devamında Ahmet Mithat'ın edebiyata ve Osmanlı toplumuna büyük hizmetleri olduğunu söyler. Ahmet Mithat'ı Batılı yazarlara benzeterek onun çalışkanlığını över:¹⁵⁸³

Emil De Jiradan¹⁵⁸⁴ [Emile Augier?], Duma [Alexandre Dumas], Satdu [Victoria'na Sardou], Osmanlı toprağında Ahmet Midhat vücudunda birleşmiştir. Tez yazar, hem çok yazar ki Ahmet Midhat Efendi, yazı maşinasına (makinesine) benzer desek, ziyade mübalağa olmaz. ... Ahmet Midhat Efendi, başlı ayaklı kütüphanedir ve Çerkezistan gayretinin hakiki bir emsalidir.

Ahmet Mithat ile İsmail Gaspıralı'nın birbirinin faaliyetlerinden haberdar olduğunu gösteren delillerden birisi de Gaspıralı'nın yazdığı *İki Bahadır*¹⁵⁸⁵ isimli eserdir. Bu eserde Gaspıralı iki ayrı kahramanın başından geçen birtakım olayları hikâye

¹⁵⁸² Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 213, 214.

¹⁵⁸³ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 213, 214.

¹⁵⁸⁴ Émile de Girardin, 1806-1881 yılları arasında yaşamış Fransız gazeteci ve yazar.

¹⁵⁸⁵ Fazıl Gökçek "Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası" başlıklı makalesinde bu eser hakkında bilgi verir. Biz de bu makaleden yararlandık. Bk. Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası", Küllerinden Doğan Anka, ss. 215-220.

eder. “Bunlardan biri meşhur *Times* gazetesinin sahibi ve yayıncısı İngiliz gazeteci John Walter, diğeri ise Ahmet Mithat Efendi'dir”.¹⁵⁸⁶ İsmail Gaspıralı eserin başında Ahmet Mithat'ın adını vermeden sürgün edilerek Rodos'a getirilen bir mahkûmdan söz eder. “Bu, diğerk mahkûmlara benzemeyen adam ‘erbab-ı ulûm ve fûnundan ve ehl-i kalem bir zat’tır. Kısa zamanda buradaki ‘kanlı katiller arasında’ yıldızlar içinde güneş gibi parlayarak ‘hapisane cemiyetine’ önder olur, diğerk mahkûmların sevgi ve saygısını kazanır”.¹⁵⁸⁷ Bir gün bu tuhaf mahkûmun İstanbul’daki kardeşi onu ziyarete gelir ve onun hapishaneden kurtulması için kendisine yapılan bir teklifi iletir.¹⁵⁸⁸

— Ayt bakayım nasıl imiş?

— Bundan beş gün mukaddem ... devletin uluğ elçisi bendenizi mahsus davet ve çok iltifat edip “Sultan Hazretlerinden iltimas edeyim ve ağanızın af fermanını alıp Rodos’tan kaytarayım [getireyim], lâkin ağanız İstanbul’a kaydıtıkta bazı mesail-i siyasiyede benim rey ve nasihatıma göre yazı yazar, bizim devletin faydasına hizmet eder. Bu şart ile hapisten çıkarmayı boynuma alırım” dedi.

— Elçi hazretlerine sen ne cevap verdin?

— Özünden sorayım, dedim. “Var, görüş ve anlaş da gel” dedi.

— Bunun için mi geldin’?

— Evet, azizim. Sizi hapisten ve mezardan kurtarmaktan başka fikrim olabilir mi?

— Mahsus bu maslahat ile gelmiş isen zahmetin malaya’ni gidiyor [boşunadır], bu iş olamaz.

— Elçi hazretleri mutlak boynuna alıyorlar.

— Boynu kurusun. O boynuna alıyor ama ben boynuma almıyorum. Anladın mı karındaşım?... Utanma, ayıp etmem [ayıplamam]. Ağanı yahşıca bilmemişsin. Gözüümün nuru karındaşım, ölmez burun [ölmeden önce] mezara girmek başıma yazılmış, lâkin bu kara yazıdan kara yazılar da vardır... Şükürler olsun! Ben elçi değilim. Ben bir Osmanlıyım, hapisten kurtulmak için milletime hıyanet kabul etmem. Millet uğruna canım feda olmuş. Feda olmuş cana milleti mi feda edeyim? Bir kazadır olmuş. Başımın faydası için bir milletin harabına mı razı olayım? Hayır ve hayır! Ben ateşlere yanayım, milletim selâmet olsun. Ben yok olayım, milletim bar ve bakı olsun! Böyle maslahat ile bir daha bana gelme. Elçi hazretlerine selam söyle, nefis ve menfaat-ı şahsiyesi için millete hıyanet edecek gerekirse Rodos hapishanesinde kıldırmasın [aramasın]! Yoktur.

Ahmet Mithat Efendi Fatma Aliye’ye yazdığı bir mektubunda İsmail Gaspıralı’nın *İki Bahadır*’da anlattıklarının doğru olduğunu söyler:¹⁵⁸⁹

¹⁵⁸⁶ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, Küllerinden Doğan Anka, s. 215.

¹⁵⁸⁷ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, Küllerinden Doğan Anka, s. 216.

¹⁵⁸⁸ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, Küllerinden Doğan Anka, s. 217, 218.

¹⁵⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 109, 110.

Bundan üç dört sene evvel Kırım'da Bağçesaray'da Tercümân gazetesini sahibi İsmail Gasprinski Efendi tarafından neşr olunmakta bulunan ufak kitaplar meyanında "İki Bahadır" serlevhâsıyla ufak bir kitap neşr olunmuş ve bir nüshası bu acize dahi gönderilmiş idi. ... Diğer bahadır ise metbû'u olan padişah tarafından mebgûzen zindana atılmış olan bir adam imiş ki o padişahın düşmanı olan bir devlet sefiri bu mahbusu, mazlûmu kurtarmayı vaadeylemiş. Fakat kurtulduktan sonra kendi menâfi-i siyâsiyesine yardım etmek şartıyla! Mahbus dahi demiş ki: "Kendi padişahımın mebgûzu, mazlûmu olarak zindanda yatmak benim için padişahımın düşmanlarına yar ve muîn olarak saraylarda oturmaktan hayırlıdır" bu bahadır dahi işte Ahmed Midhat senâkârınız imiş kızım. Risâle hala çiftlikte mahfûzumdur. Bazı ehissâ, ehîbbâ görmüşlerdir de! Bulursam size gönderirim. Keyfiyet ise pek doğrudur. Muharrir yalnız bizim evsâfımızda bazı mübalağalarda bulunmuştur ki bundan başka yanlışı yoktur.

Ahmet Mithat'ın yukarıda geçen "Keyfiyet ise pek doğrudur. Muharrir yalnız bizim evsâfımızda bazı mübalağalarda bulunmuştur ki bundan başka yanlışı yoktur."¹⁵⁹⁰ ifadesi Gaspıralı'nın bu eserde anlattıklarının doğruluğunu tasdik ettiğini gösterir. Bu eseri ilginç kılan husus Ahmet Mithat'a, bir elçi tarafından zindandan kurtarılmasına bedel, yapılan ajanlık teklifine dair Ahmet Mithat'la ilgili kaynaklarda bugüne kadar bir bilgi bulunmamasına karşın İsmail Gaspıralı'nın bunu biliyor olmasıdır. Bu da bize onların arasındaki irtibatın bizim bildiğimizden daha fazla olduğunu gösterir. Amaçlarını gerçekleştirmek uğruna bir ömür ihtiyatlı yaşamış olan bu iki şahsiyet belki de yaşadıkları dönemin baskıcı rejimleri yüzünden bu irtibatı çok fazla göstermek istememiş olabilirler.

İsmail Gaspıralı *İki Bahadır*'ın devamında Ahmet Mithat'ın Rodos'ta Medrese-i Süleymaniye'yi halkın ve mahkûmların yardımlarıyla inşa ettiğini anlatır. Bu bilgiye Ahmet Mithat *Tercüman-ı Hakikat*'teki bir iki yazısında¹⁵⁹¹ değinmiştir. İsmail Gaspıralı hikâyesinin sonunda Ahmet Mithat hakkında övgü dolu şu satırları yazar:¹⁵⁹²

Bu medresenin sebeb-i küşadı ve başı olan arestant ve katorojnı bahadır değil mi? Dünyada ve cemiyet arasında işi gücü kalmamış, diri diri mezara atılmış halinde olan bir adam millet ve vatan için böyle faydalı iş fikredip icra eder de "bahadır" olmaz mı? Evet, olur. Ve bahadırların faydalısı böyle bahadırlardır. Huda-yı Taalâ eksik etmesin! Bu bahadır İstanbul'da Tercüman-ı Hakikat nam gazetesinin sahibi ve muharriri saadetlü Ahmet Midhat Efendi Hazretleridir. Bu zat-ı âli Osmanlıların birinci muharrirlerinden ve üdebasından olduğundan maada âlemin dahi birinci muharrirlerindendir. Bugün de Ahmet Mithat'ın kalemi gibi meyvedar ve çabük-kalem Azya kıtasında bulunmadığı gibi Avrupa'da dahi yoktur. Telif buyurduğu âsâr-ı muhtelif yüz kadar bardır.

¹⁵⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 109, 110.

¹⁵⁹¹ Ahmet Mithat, "Ahmet Mithat'a Mektup ve Cevabı"; Ahmet Mithat, "Cevap".

¹⁵⁹² Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası", s. 219, 220.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspralı İstanbul’da yüz yüze de görüşmüştür. İsmail Bey’in İstanbul’da 1909 yılında verdiği “Tedrisat-ı Umumiye Hakkında Konferans”ta Ahmet Mithat Efendi kendisini övgü dolu sözlerle dinleyicilere takdim etmiştir.¹⁵⁹³

— Efendilerim! Size bu akşam İsmail Bey Gasprinski Hazretlerini takdim ile müşerrefim (şeref duyarım). Tahsil-i ibtidai (ilköğretim) hakkında umumi bir idare-i efkâra (genel olarak bu fikirlerin elverişli kullanılmasına) dair bir güzel makale irad buyuracaklardır. ...

İsmail Bey Gasprinski... İçinizden pek çoğunuz bu büyük ismi işitmişsinizdir. ... İsmail Bey Gasprinski Hazretleri Bahçesaray ahalisindendir. Bundan yirmi sekiz otuz sene evvel memleketin ahvaline nazar etmiş (durumuna bakmış), bu ahaliyi mearic-i terakkiye sevk etmeyi (yükselme merdivenlerine yöneltmeyi) kendine emel, emel-i mahz (ülkü, tam bir ülkü) edinmiş. O zaman Kırım’ın Kazan’dan, Kazan’ın Orenburg’dan haberi yok iken, aksam-ı İslamiye meyanında (İslam toplulukları arasında) irtibat bulunmuyorken Tercüman ile Rusya saha-i vesiasındaki (Rusya’nın geniş sahasındaki) aksam-ı İslamiyeyi (Müslüman toplulukları) birbirine tanıtmış, bunların maarifçe ne kadar noksanı bulunduğunu tefhim etmiş (anlamış). Bir yandan gazetesi ve diğer taraftan kütüb ve resail (kitaplar ve risaleler) ile ilkaat ve irşadatta (telkin etmeye ve doğru yolu göstermeye) devam ile beraber memlekette tedrisat-ı iptidaiye usulünü (ilköğretim metodunu) yerleştirmiş. Kendisi İstanbul’a gelerek, Mısır’a giderek tedrisatın (eğitim-öğretimin) mahiyetini epeyce tetkik ettikten sonra onu süzerek, bir güzel analizden geçirerek kendi hemşerilerine takdim etmiş. Rus Müslümanları için bir lisan-ı umumî (genel, ortak dil) lazım olduğunu düşünmüş; zira, lisan bir kavmin hayatıdır. ...

... İşte bu zat (Gasprinski) bir taraftan kendi memleketine hizmetle beraber diğer cihetten de bütün dünyadaki Müslümanların terakki ve tealisini (ilerleme ve yükselmesini) nuhbe-i âmâl (en büyük ülkü) edinmiş. ...

Ahmet Mithat bu konuşmasıyla İsmail Gaspralı’nın çalışmalarını çok güzel analiz etmiş ve özetlemiştir. Bütün bunlar Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Gaspralı’nın birbirlerini tanıdıklarını, birbirlerinin çalışmalarından haberdar olduklarını hatta bu çalışmaları onlar hakkında bilgi verecek kadar yakından takip ettiklerini gösterir.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspralı’nın ortak özelliklerinden birisi de Türkçülük düşüncesine sahip olmalarıdır. Yusuf Akçura Ahmet Mithat’ın “Lisanında, üslubunda fiilen ve en çok Türkçülük eden”¹⁵⁹⁴ ilk Osmanlı yazarı olduğunu belirtir. Akçura’ya göre milliyet düşüncesinin en önemli unsurlarından birisinin demokrasi olduğunu, Ahmet Mithat Efendi’nin yazıları ve üslubundaki demokratiğinin herkesten ileri seviyede

¹⁵⁹³ Gaspralı, Eğitim Yazıları, ss. 505-510.

¹⁵⁹⁴ Akçuraoğlu, Türk Yılı 1928, s. 341, 342.

bulunduğunu söyler. Akçura'ya göre Ahmet Mithat Avrupa medeniyetini ve bu medeniyetin içinde son devirde en önemli yerlerden birini tutan milliyet düşüncesini Namık Kemal ve arkadaşlarından daha açık bir şekilde anlamıştır. Bu da onu Türkçülüğe yöneltir:¹⁵⁹⁵

Bu anlayış diğer bazı saiklerle beraber Midhat'ı halka, muhitimizin nankör tabiriyle “âvâma” daha doğrusu Türkçülüğe sevk etti. Bugünkü Avrupa medeniyetinin ruhu, ilim ve marifeti, sanayi ve edebiyatı enâmileştirmek (demokratise)dir. Ahmed Midhat Efendi işte asıl bu ruhu keşfetmişti ve bütün hayatını keşfettiği şu esasın tatbikine sarf etti.

Yusuf Akçura Ahmet Mithat'ın Abdülhamit'in saltanatının başlarında “milliyet-i Osmaniye”nin¹⁵⁹⁶ âdeta fikriyatçısı olduğunu, “o mevhûmenin nazariyesini kurmaya”¹⁵⁹⁷ çalıştığını söyler. Osmanlı'da yaşanan olaylar Ahmet Mithat'ın bu düşüncesini değiştirmiş ve “Abdülhamit devrinin ortalarında Efendi, siyaseten İslamcılık ve Türkçülük fikrine temayül”¹⁵⁹⁸ etmiştir. Akçura Ahmet Mithat'ın o dönemdeki eserlerinde böyle bir fikrin delillerini bulmanın kolay olmadığını da ekler.¹⁵⁹⁹ Akçura “1897 senesinde hemen her Cuma Ahmed Midhat Efendi'nin Beykoz'daki yalısına”¹⁶⁰⁰ giden Necip Asım Bey'in Türkçü arkadaşı Veled Çelebi'yi burada tanıdığını söyler. Ayrıca “İkinci Yunan Savaşı öncesinde, 1896 ve 1897 tarihlerine doğru isimleri işitilmeye başlayan üçüncü devir Türkçülerinin Midhat Efendi ile Türkiyat (Turcologie) mevzuları üzerine hayli müzakerelerde bulunup Efendi'nin irşadatından feyz aldıklarını”¹⁶⁰¹ da sözlerine ekler. Akçura 1908'de Ahmet Mithat'ı “pedagocya, lisan, tarih, ilahiyât, siyasiyât sahalarında tamamen Türkçü”¹⁶⁰² bulduğunu belirtir. Ahmet Mithat Efendi'nin vefatı üzerine *Türk Yurdu* dergisinde onun hakkında bir makale yazan Yusuf Akçura bu makalede Ahmet Mithat Efendi'nin Türkçülüğü üzerinde durur. Akçura'ya göre “Osmanlı Türklerinin yeni hayatında zuhur eden Yeni Edebiyat”¹⁶⁰³ bir kanaldan devam etmez. “Hegel”den yekdiğerine hiç benzemeyen iki türlü Hegelciler

¹⁵⁹⁵ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 341, 342.

¹⁵⁹⁶ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 342.

¹⁵⁹⁷ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 342.

¹⁵⁹⁸ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 342.

¹⁵⁹⁹ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 342.

¹⁶⁰⁰ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 374.

¹⁶⁰¹ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 374.

¹⁶⁰² Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 374.

¹⁶⁰³ Akçura, “Ahmet Mithat Efendi”, Türk Yurdu, s. 171.

türediği gibi Şinasi'den birbiriyle barışmayan 'Türkçüler'le 'Edebiyat-ı Cedîdeciler ve evladı ve ahfadı'¹⁶⁰⁴ meydana gelmiştir. Şinasi'yi "Türklük mezhebinin imamı"¹⁶⁰⁵ olarak niteleyen Akçura'ya göre Ahmet Mithat Efendi de bu yolun Kemal'idir.¹⁶⁰⁶

Biz atalarımızı hiç unutmayız. "Atalar Sözü"nü toplayan, parmak hesabıyla şiirler yazan, yabancı kelimeleri mukaddes dilimizden kovmaya uğraşan Şinasi yeni hayatta Türklük mezhebinin imamıdır. Ahmet Mithat Efendi ise bu mektebin Namık Kemal'idir. ...

Akçura Ahmet Mithat'ın Şinasi'den Batıcılık ruhunu aldığını, sadeliğe, düşünceye, görüntüden çok içeriğe, şekilden ziyade anlama önem vermeyi öğrendiğini söyler. Ahmet Mithat Avrupa medeniyetini ve milliyet fikrini çok iyi anlamıştır. Bu onu Türkçülüğe sevk etmiştir.¹⁶⁰⁷ "Ben Osmanlı Türk muharrirleri arasında Ahmet Mithat Efendi kadar Avrupa Medeniyetini ciddi temsil etmiş bir ikinci adam daha tanımıyorum." diyen Akçura ilim öğrenmenin Orta Çağ Avrupa'sında havasa has bir şey olduğu düşüncesinin Osmanlı'yı da etkilediğini, Ahmet Mithat Efendi'nin bu düşüncüyü kırdığını, eğitimi halkın arasına yaymak için çalıştığını belirtir.¹⁶⁰⁸

Avrupa medeniyetinin en sağlam bir temeli "talim-i umumi"dir. Bugünün Avrupa medeniyetini diğer medeniyetlerden temyiz eden en mühim bir seciye, ikinci bir tabirle Avrupa medeniyetinin ruhu, ilim ve marifeti, sanayi ve edebiyatı anamileştirmek (Démocratiser) etmektir. Ahmet Mithat Efendi işte asıl bu ruhu keşfetmiş idi. Ve bütün hayatını keşfettiği şu esasın tatbikine sarf etti.

Halkın medeniyet seviyesini yükseltmek için ona kendi diliyle, kendi seviyesine göre bilgiler vermek lazımdır. Türk halkını Avrupa medeniyetine ulaştırmak halkın durumunu çok iyi bilip onun seviyesine inmek gerekir. Halka bir şeyleri öğretmek için "... çocuk talim ve terbiye eder gibi"¹⁶⁰⁹ en kolay konulardan başlayıp yavaş yavaş daha karmaşık olanlara doğru ilerlemek lazımdır. Ahmet Mithat bunu başarmıştır.¹⁶¹⁰

¹⁶⁰⁴ Akçura, "Ahmet Mithat Efendi", Türk Yurdu, s. 171.

¹⁶⁰⁵ Akçura, "Ahmet Mithat Efendi", Türk Yurdu, s. 171.

¹⁶⁰⁶ Akçura, "Ahmet Mithat Efendi", Türk Yurdu, s. 171.

¹⁶⁰⁷ Akçura, "Ahmet Mithat Efendi", Türk Yurdu, s. 171.

¹⁶⁰⁸ Akçura, "Ahmet Mithat Efendi", Türk Yurdu, s. 172, 173.

¹⁶⁰⁹ Akçura, "Ahmet Mithat Efendi", Türk Yurdu, s. 172, 173.

¹⁶¹⁰ Akçura, "Ahmet Mithat Efendi", Türk Yurdu, s. 172, 173.

Bir bakışta pek malum, pek sade zannolunan bu hakikati Osmanlı Türklerinin teceddüit devrinde Mithat Efendi gibi gören, anlayan, hiç olmazsa tatbik eden bulunmadı.

Makalesinin sonunda Akçura Mithat Efendi'nin Türkçülüğünün “İkdam”ın ‘asar-ı eslaf kütüphanesini tesis ettiği zamanlardan, yani 15, 16 sene evvelinden itibaren iyiden iyiye”¹⁶¹¹ kesinleştiğini söyler. Necip Asım'ı, Veled Çelebi'yi Türkoloji'ye yönelten Ahmet Mithat'ın İnkılaptan sonra Türkçülüğü daha da açıkça görülmeye başlamıştır. 1908'de “Türk Derneği”nin kurucularından olmayı kabul etmiş, Rusyalı Türk öğrencilerin düzenlediği konferansta “Türk tarih ve etnografyasına dair pek kıymetli malumat”¹⁶¹² vermiştir. Akçura Ahmet Mithat'ın kendisini de *Türk Yurdu*'nda yazması için teşvik ettiğini söyler:¹⁶¹³

Kendileriyle müşerref olduğum zamanlar, daima “Türk Yurdu” için teşvik ve iltifat buyururlardı. Ben de daima “Türk Derneği”, “Türk Yurdu”, “Türk Ocağı” hasılı bütün Türklük cereyanı, kendilerinin asarından nebean ettiğini arz eylerim. Bugün burada yine tekrar ederim: Türkçülük Mithat Efendi'ye pek çok medyun-ı şükrandır. Mithat Efendi'nin vefatıyla Türklük ve Türkçülük muhterem ak sakallarından birini kaybediyor. Ulu Tanrı toprağını nur etsin!

Rızaeddin Fahreddin de Ahmet Mithat Hakkında yazdığı eserde Yusuf Akçura'nın görüşlerine yer vererek “Bu yüzden Ahmed Midhat Efendi'nin edebiyattaki mesleği Türklük ve Türk muhibbi olduğunu anlamaktayız.”¹⁶¹⁴ der.

Ahmet Mithat'ın İstanbul'da öğrenim gören Rusyalı İslam Talebesi Cemiyeti öncülüğünde, Feyziye Kıraathanesi'nde verdiği konferans da bu bakımdan önemlidir. Eşref Edip tarafından *Sırat-ı Müstakim* dergisinde “Türklüğe Ait Konferans”¹⁶¹⁵ başlığıyla kaleme aldığı bu konferansta Ahmet Mithat Efendi Türklerin tarihi, kökeni,

¹⁶¹¹ Akçura, “Ahmet Mithat Efendi”, *Türk Yurdu*, s. 178.

¹⁶¹² Akçura, “Ahmet Mithat Efendi”, *Türk Yurdu*, s. 178.

¹⁶¹³ Akçura, “Ahmet Mithat Efendi”, *Türk Yurdu*, s. 178.

¹⁶¹⁴ Rızaeddin Fahreddin, s. 51.

¹⁶¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Sabahattin Çağın, “Türklüğe Dair Bir Konferans”, **Edebiyat Üzerine İncelemeler Rıza Filizok'a Armağan** (Ed. Şerife Çağın-Seçil Dumantepe), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2019, (Filizok'a Armağan), ss. 133-138.; Muharrem Dayanç, “Ahmet Mithat Efendi'nin Türklüğe Dair İsimli Önemli Bir Konferansı”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt. 8, Sayı: 1, (Osmangazi), ss. 1-18.

coğrafyası hakkında bilgiler vermiştir.¹⁶¹⁶ Konferansta sözü Kırım'a ve İsmail Gaspıralı'ya getiren Ahmet Mithat şunları söyler:¹⁶¹⁷

Bu âdemlerin içerisinde bilhassa “İsmail Gaspırski” ismini kemâl-i tebcil ile yâdetmek vazife-i kadirşinâsidendir. [Alkışlar] Yirmi seneden mütecaviz bir zamandan beri hiçbir müşkilât bu âdemi men edemedi. Tercüman nâmıyla tesis eylediği gazete ile yazdı, usûl-i cedid üzere mektepler açtı.

Sabahattin Çağın konferans metninin yayımlandığı dergide konferans metninin Türk Derneği'nin kuruluşu haberinden sonra yer almasına ve metnin ikinci tefrikasının öncesinde de Türk Derneği Nizamnamesi'nin maddelerine yer verilmesine ayrıca dikkati çeker.¹⁶¹⁸

Ahmet Mithat Efendi gibi İsmail Gaspıralı da Türkçüdür. Onun *Rusya Müslümanları* adlı eserinin önemine dikkat çeken Akçura bu eserden Gaspıralı'nın açıkça Türkçü olduğunun anlaşıldığını belirtir:¹⁶¹⁹

Bu eserden vâzihan anlıyoruz ki İsmail Bey “milliyetçi”dir. İsmail Bey mensup olduğu milleti yalnız Kırımlılar olarak almıyor; “Türk-Tatar” namıyla yad olunan akvâmın heyet-i mecmuasını kendi milleti sayıyor. Bu cihetle İsmail Bey'i bu andan itibaren “bütün Türkçü” addetmekte hata yoktur.

Tuncer Gülensoy “İ. Gaspıralı'nın, yaşadığı devire göre, Türk dünyası için düşündüğü ilerici hareketleri, Anadolu'daki cedidcilik ve batıcılık hareketleriyle de yakından” ilgilidir der ve ekler:¹⁶²⁰

Günther Lerch “Gaspıralı, Türk devletin Genç Osmanlılar hareketinin teorisyenlerinden meşhur vatan şâiri Namık Kemal ile sıkı bir münasebet kurmuştu” diye yazarken ve Dr. Edward Lazzerini de “Osmanlı İmparatorluğundaki (Şemseddin Sami, Ahmet Mithat ve Mehmed Emin) meslekdaşları gibi Gaspıralı da lisân meselesi'nin çözümünü, öteki sosyal sahalardaki gelişmenin ön şartı olarak gördü” tezini ileri sürerken, bu gerçeği anlatmak istemişlerdir.

¹⁶¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Çağın, “Türklüğe Dair Bir Konferans”, Filizok'a Armağan, ss. 133-138.; Muharrem Dayanç, “Ahmet Mithat Efendi'nin Türklüğe Dair İsimli Önemli Bir Konferansı”, Osmangazi, ss. 1-18.

¹⁶¹⁷ Sırat-ı Müstakim, “Türklüğe Ait Konferans”tan aktaran Muharrem Dayanç, “Ahmet Mithat Efendi'nin Türklüğe Dair İsimli Önemli Bir Konferansı”, Osmangazi, s. 13.

¹⁶¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Çağın, “Türklüğe Dair Bir Konferans”, Filizok'a Armağan, s. 133.

¹⁶¹⁹ Akçuraoğlu, Türk Yılı 1928, s. 357.

¹⁶²⁰ Tuncer Gülensoy, “İsmail Gaspıralı ve Anadolu Türklüğü”, Türk Kültürü, s. 323.

Sevgi Kafalı Türkiye’deki milliyetçi isimlerle İsmail Gaspıralı arasında karşılıklı bir etkileşim olduğuna dikkat çeker:¹⁶²¹

Günün siyasi şartlarına rağmen önü alınamayan bir Türklük çalışması başlamıştır. İlmi, fikri ve edebî sahada Türk dünyası ile ilgili çalışmalara ağırlık verilmiştir, O dönemde bu çalışmaları yapanlar arasında Şemsettin Sami Beğ, Necip Asım, Veled Çelebi, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Türkçü Necip Beğ, Emrullah Efendi, Ahmet Mithat Efendi, millî şairimiz Mehmed Emin Yurdakul, İkdamcı Ahmet Cevdet önde gelen isimlerdendir. Bu şahsiyetlerin eserlerinde, yaşayış tarzlarında, çalışkanlıklarında Tercüman gazetesi, yani İsmail Beğ’in büyük tesiri olduğu gibi, onların da İsmail Beğ üzerinde tesiri barizdir. Zira artık, devamlı görüşmekte, birbirlerinin eserini sığağı sığağına okumakta ve yazışmaktadırlar.

Bunlardan da anlaşıldığı üzere İsmail Gaspıralı Türkiye’deki milliyetçi fikirlerden etkilendiği gibi onun fikirleri de Türk milliyetçilerini etkilemiştir. Sonuçta Ahmet Mithat Efendi gibi Türk milliyetçilerinin ve İsmail Gaspıralı’nın düşüncesi ortak dil ve edebiyatla eğitimi yaygınlaştırarak bütün Türklerin ileri medeniyet seviyesine ulaşmasını sağlamaktır.

Şunu da belirtmek gerekir ki İsmail Gaspıralı Türk birliği mefkuresini anlatmak için İslam dininin insanları birleştirici etkisini daima göz önünde bulundurmuştur. Hakan Kırımlı’nın da belirttiği gibi “Gaspıralı’daki Türk milleti kavramının ayrılmaz bir unsuru İslâm’dı”.¹⁶²² Gaspıralı *Rusya Müslümanları* adlı eserinde Müslümanların dinlerine ve millî kimliklerine çok sıkı bağlı olduğunu belirtir, din ile milli kimliği birlikte değerlendirir.¹⁶²³ Yusuf Akçura’nın belirttiği gibi “İsmail Bey’in İslâm’a nazarı, millî hayata derece-i nef’i noktasındandır”.¹⁶²⁴ Kısaca Yavuz Akpınar’ın belirttiği gibi o Rusya Müslümanları arasında din algısının olumlu yönde değişmesi konusunda da önemli bir yere sahiptir, “Bir başka deyişle o hem Türkçüdür, hem de İslamcıdır; din ve milliyeti birbirinden ayırmaz”.¹⁶²⁵

Ahmet Mithat Efendi ise genel olarak eserlerinde İslam düşüncesini ön plana çıkarmamıştır. Orhan Okay’ın belirttiği gibi “Romanlarının çoğunda idealize ettiği tipler ve bunların vak’a içindeki tavırları bittabi Türk, Osmanlı ve İslâm düşünce ve

¹⁶²¹ Sevgi Kafalı, “İsmail Beğ Gaspıralı’nın Fikir Dünyası ve Batı Türklüğü”, Türk Kültürü, s. 298.

¹⁶²² Kırımlı, s. 49.

¹⁶²³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 103.

¹⁶²⁴ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 363.

¹⁶²⁵ Akpınar, “İsmail Gaspıralı’nın Din ve Milliyet Anlayışı”, Türk Dünyası, s. 36.

davranışının temsilcisidirler.” Ama o “bu vak'a ve tipleri dinî-ideolojik bir hava içine” sokmaya lüzum görmemiştir. Bunun yanında Ahmet Mithat Efendi daha çok Hristiyanların saldırılarına karşı İslam'ı savunma amacıyla kitap yazmıştır. “Bunlar da neşir sırasıyla: *Müdafaa, İstibşar, Beşâir ve Nizû-ı İlm ü Din*'dir.”¹⁶²⁶

Bütün bunlara göre düşünceleri ve faaliyetleri değerlendirildiği zaman Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın hem Türkçü hem de İslamcı düşünceye sahip olduklarını ve millî, manevî değerlerine sahip çıkarak Türk milletini ayağa kaldırmak için çalıştıklarını söyleyebiliriz.

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi Türk dünyasında tanınmakta ve eserleri büyük bir ilgiyle okunmaktadır. Ayrıca Türk dünyasından İstanbul'a çeşitli veslelerle gelen Türkler Ahmet Mithat'la görüşmüş, onun fikirlerinden istifade etmişlerdir. Yine İstanbul'a okumaya gelen Türk gençleri onun görüş ve düşüncelerine müracaat etmiş, daha sonraki yıllarında da onunla irtibatlarını kesmemişlerdir. İsmail Gaspıralı da gençlik yıllarının başından itibaren Osmanlı topraklarında yaşanan sosyal ve siyasi olaylara ilgi duymuş, defalarca İstanbul'a gitmiş, oradaki önemli yazar ve düşünürlerle görüşmüş, yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiştir. Elbette bu şartlar dahilinde Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı birbirlerini tanıma imkânı bulmuş, birbirinin eserlerini, düşüncelerini, faaliyetlerini öğrenmişlerdir. Onlar yüzyüze görüşme imkânı da bulmuşlardır.

3.1. Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Gaspıralı'nın Dil ve Edebiyat Hakkında Görüş ve Düşüncelerinin Karşılaştırılması

3.1.1. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Romancılık Anlayışlarının Karşılaştırılması

Çalışmamızın Ahmet Mithat'ın romancılığını incelediğimiz bölümünde de belirttiğimiz gibi Batı edebiyatından yeni bir tür olarak edebiyatımıza giren romanın bizde ilk temsilcisi Ahmet Mithat Efendi'dir. Yapılan incelemelere göre Kırım Türkleri arasında da modern roman ve hikâye yazan ilk isim İsmail Gaspıralı'dır.

---

¹⁶²⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Okay, Batı Medeniyeti, s. 283.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın roman ve hikâye anlayışları, eserlerinde ele aldıkları konular arasında benzerlikler bulunmaktadır. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı romanların gerçek ya da gerçeğe uygun olması gerektiğini düşünür. Ahmet Mithat Efendi'ye göre romancı gerçek hayatta yaşanmış olayları konu edinir, ama bunları olduğu gibi yazmaz. Romancı bu gerçek olayları geniş hayal dünyası ile okuyucunun ilgisini çekecek şekilde kaleme alır:¹⁶²⁷

Bizce roman demek hayal demektir ama hakikat hududunun irae eylediği meydan dahilinde bir hayal! Onu tecavüz edince hayal kalmayacağı gibi hakikat de kalmaz.

Ahmet Mithat “*Hikâye Tasvir ve Tahriri*” isimli makalesinde de yazarın kaleme aldığı hikâye “eğer sahihü'l-vuku değilse” onu gerçek şekline sokabilmesi için “pek çok tetkikata, pek çok malumata” muhtaç olduğunu söyler.¹⁶²⁸

İsmail Gaspıralı da roman ve hikâyelerin gerçekliği konusunda Ahmet Mithat gibi düşünür.¹⁶²⁹

Bunların ekserisi tasavvurâtta (hayal ürünü şeyler) ise de suret-i maişete (yaşam biçimine) yakın olup mübalâğasız vakıalar (abartısız olaylar) ve hâller beyan olduğundan okuması hayli faydalıdır; ...

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı'ya göre gerçekler kurgu şeklinde değil de olduğu gibi yazılırsa buna roman değil tarih denir. Ahmet Mithat Romantizm Realizm tartışmaları bağlamında “[H]akiki midir? O halde roman olmayıp ‘tarih’ olması lazım gelecek.”¹⁶³⁰ diyerek bu düşüncesini dile getirir. Ona göre gerçeğin olduğu gibi yazılması roman değil bir tarihi olayı kayıt etmek demektir.¹⁶³¹

İsmail Gaspıralı da *Gün Doğdu* adlı eserinde, Ahmet Mithat'ın düşüncesine benzer şekilde, hikâyesindeki kişileri her yönüyle açıklayarak anlatmadığını, bazı olayları kısaca yazdığını söyleyerek “Çünkü tarih yazmıyorum her şey açık söylensin; ...”¹⁶³² açıklamasında bulunur. Buradan anlaşıldığı üzere İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat

¹⁶²⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Mesâil-i Muğlâka*, s. 57.

¹⁶²⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Hikâye Tasvir ve Tahriri”, *Edebiyat* 1, s. 33, 34.

¹⁶²⁹ Gaspıralı, “Edebiyat-ı Cedide”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 275.

¹⁶³⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s. 75.

¹⁶³¹ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s.35.

¹⁶³² Gaspıralı, “Gün Doğdu”, *Roman ve Hikâyeleri*, s. 407.

Efendi gibi tarihi olayları açıkça kayıt etmek ile konusunu gerçek hayattan almış bir hikâye yazmak arasında fark olduğunu düşünür.

Ahmet Mithat Efendi de İsmail Gaspıralı da romanların bir amaca hizmet etmek için yazılması gerektiğini düşünür. İkisinin de roman yazmaktaki amaçları halkın eğitim seviyesini yükseltmektir. Her ikisi için de roman, okuyucunun hem hoş vakit geçirmesini hem de bilgi seviyesinin yükselmesini sağlayan bir araçtır.

Ahmet Mithat "... romancı denilen adam makas-ı hikemiye ve medeniye ve diniyeden bir maksadın tervicini emel edinerek mahaza o emele hizmet için yazdığı hikâyede halkın meyil ve inhimaki ne cihete ise tasviratını o cihette yürütür ..." ¹⁶³³ diyerek romanların bir amacı olması gerektiğini belirtirken İsmail Gaspıralı "Roman ve bhusus (özellikle) 'tercüme' edilmiş roman, saat geçirmek, gönül eğlendirmekten ibaret olamaz. ..." ¹⁶³⁴ ifadeleriyle benzer bir görüşü ileri sürer. Ahmet Mithat "Roman yalnız bir vaka-yı latife ve garibenin hikâyesinden ibaret değildir. O vaka elbette fünundan birisine, sanayiden birkaçına, hikmetin bazı kavaidine, coğrafyanın bir faslını teşkil eden bir memlekete, tarihin bir fıkrasına taalluk eder ki onlara dair verilen izahat erbab-ı mütalaanın malumat ve vukufu dairesini tevsi eyler." ¹⁶³⁵ diyerek romanın okuyucunun bilgisini genişlettiğini söyler. Gaspıralı da "... edebiyatın roman kısmı üç büyük tarzda kaleme alınmaktadır. ... üçüncüsü 'fennî' (ilmî) ya ki 'tarihî' romanlardır ki; okunması yengil (kolay) ve heveslendirir surette vukuât-ı tarihiyeden (tarihî olaylardan) veya ki hakikat ve tasavvurât-ı fenniyyeden (bilimsel tasavvurlardan) haber verip tevsi-i malûmâta (bilginin genişletilmesine) hizmet eder." ¹⁶³⁶ diyerek benzer bir düşüncüyü dile getirir.

Ahmet Mithat Efendi'ye göre romanlar okuyucuya çeşitli olayları hikâye ederken aynı zamanda farklı konularda bilgiler vermiş olur ve böylece okuyucuyu geliştirir. ¹⁶³⁷ *Fenni Bir Roman yahut Amerika Doktorları*'nda şimdiye kadar yazdığı romanlarla okuyucularını nasıl "eğlendirerek müstefid etmiş" ¹⁶³⁸ ise bu hikâyede "elbette daha ziyade eğlendirerek daha ziyade müstefid edeceği"ni ¹⁶³⁹ söyler. *Haydut Montari*

¹⁶³³ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâr*, s. 44.

¹⁶³⁴ İsmail Gaspıralı, "Tenkit [-1-]", *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 231.

¹⁶³⁵ Ahmet Mithat Efendi, "Nedamet mi? Heyhat!", *Edebiyat* 1, s. 314.

¹⁶³⁶ Gaspıralı, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 231, 233.

¹⁶³⁷ Ahmet Mithat Efendi, "Nedamet mi? Heyhat!", *Edebiyat* 1, s. 314.

¹⁶³⁸ Ahmet Midhat Efendi, *Fenni Bir Roman*, s. 4.

¹⁶³⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Fenni Bir Roman*, s. 4.

romanlarda gördüğü kişilerden birisi olması “istidatlarına inbisat”¹⁶⁴⁹ verir. Hasna adındaki hizmetçi kız da o roman ve tiyatroları gizlice okur ama “cibilletinde zaten salah olmakla okuduğu romanlarda ahvali beğenilemeyecek olan a’za-yı vak’anın her birini ibret numunesi olarak telakki”¹⁶⁵⁰ eyler.

İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat’a benzer şekilde hikâye/roman okuyan kişilerin bu vesileyle hayatı daha iyi tanıdıklarını, okuduklarının onları eğittiğini düşünür. Gaspıralı *Meyve-i Zaman*’da “Eğer eserimiz, karangı olan maişet-i umumiyesini az mı çok mu zahir ve malûm edip okuyanların fikirlerine tazelik, özlerine azacık ibret olur ise ...”¹⁶⁵¹ ; “Hikâye demek, maişet-i hakikiye küzgüsü (gerçek hayat aynası) olduğu gibi bir de dersane-i irfandır.”¹⁶⁵²; “Edebiyat demek akıl, fikir, fehm, bilûk (anlayış ve bilgi) ve ibret hazinesidir.”¹⁶⁵³; “... Bunun için milel-i mütemeddinede (medenî milletlerde) hikâye ve roman büyük rağbet bulup, mekteb-i irfan ve mekteb-i edep makamına girmiştir (irfan okulu, terbiye okulu yerine geçmiştir).”¹⁶⁵⁴ cümleleriyle bu düşüncesini ortaya koyar.

Romani okuyucuyu eğitme aracı olarak gören Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı romanlarında çeşitli vesilelerle okuyucuya farklı konularda bilgiler verir, nasihatlerde bulunur. İkisi de bu bilgi ve nasihatleri bazen yazar anlatıcı olarak olayı kesip araya girerek bazen roman kişilerinden birinin anlatımıyla aktarır.

Ahmet Mithat *Yeniçeriler* romanında “devr-i Selim-i Salis ricalinden Mustafa Necip Efendi’nin kaleme almış olduğu Vak’a-i Selimiye nam tarihçenin mukaddimesinden”¹⁶⁵⁵ alıntı yaparak yeniçerilerin o dönemdeki durumları ile ilgili okuyucunun bilgi sahibi olmasını sağlar. *Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul’da Neler Olmuş* romanının konusu III. Selim devrinde, Kabakçı İsyanı sırasında geçmektedir. Romanda anlatıcı o dönemde yaşananları öğrenmek için Âsım tarihinin “mütalaa olunmasını”¹⁶⁵⁶ tavsiye eder. *Süleyman Musli* Hicretin altıncı asrı sonu ile yedinci asrı başında geçen ve Hasan Musli’nin Haçlı Seferleri sırasında gösterdiği kahramanlığı,

¹⁶⁴⁹ Ahmet Midhat Efendi, Karnaval, s. 55,56.

¹⁶⁵⁰ Ahmet Midhat Efendi, Karnaval, s. 55,56.

¹⁶⁵¹ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 12.

¹⁶⁵² Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 300.

¹⁶⁵³ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 290.

¹⁶⁵⁴ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 300.

¹⁶⁵⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Yeniçeriler”, Letaif-i Rivayat, s. 177.

¹⁶⁵⁶ Ahmet Midhat Efendi, Dünyaya İkinci Geliş, s. 20.

sevdığı kızı şövalyelerin elinden kurtarmasını, Hasan Sabbah'ın kurduğu Haşhaşiler ile mücadelesini anlatan tarihi bir macera romanıdır. Bu romanın “hemen her noktasının esası tarih üzerine mübteni”¹⁶⁵⁷ diyen yazar anlatıcı olayları aktarırken “Sahâyifü'l-Ahbâr tercümesi olan Müneccimbaşı Tarihi'nden”¹⁶⁵⁸ Haşhaşiler hakkında kısa bilgi verir. Yine “Tarihe müstenit bir roman”¹⁶⁵⁹ olan *Arnavutlar Solyotlar*'ın konusu 1770-1803 yıllarında, Tepedelenli Ali Paşa zamanında geçer. Müslüman Arnavut olan Rüstem ile Hristiyan Rum kızı Eftimi'nin aşkları ve birbirlerine kavuşmak için çektikleri zorluklar o dönemde Balkanlar'da yaşanan olaylarla birlikte aktarılır. *Rikalda yahut Amerika'da Vahşet Âlemi* romanında bugüne kadar yazdığı romanlarında okuyucularını birçok “seyahat-i fikriyyede refakatine”¹⁶⁶⁰ aldığı ifade ettikten sonra bu romanda da onlara “Amerika kıtasında vahşet-i kadîme ile medeniyet-i cedîdenin pençe pençeye gelmiş oldukları bir hâli temaşa”¹⁶⁶¹ ettirmek istediğini söyler. Ahmet Mithat *Paris'te Bir Türk* romanında Paris'i görmediği halde şehri başarıyla anlatmıştır. Paris'i görmeden yazdığı bu romanla ilgili olarak Ahmet Mithat Efendi *Avrupa'da Bir Cevalan* adlı kitabında Teodor Kasap'ın kendisine “Paris'teyken Elsine-i Şarkiye Mektebini”¹⁶⁶² ziyaret ettiği sırada *Paris'te Bir Türk* romanını öğrencilere tercüme ettiren bir öğretmenin, romanın yazarının “Paris'i iyi tanıyan Türklerden”¹⁶⁶³ olduğunu düşündüğünü aktarır. *Dürdane Hanım* romanında telefon, *Vâh* romanında fotomontaj tekniği hakkında bilgi verir. *Para!* hikâyesinde insanların çocuklarına “servet-i azime terkine”¹⁶⁶⁴ çalışmaları yerine iyi bir terbiye ve eğitimle “bir fazilet, bir kudret kazandırmaya”¹⁶⁶⁵ çalışmaları gerektiğini anlatır. *Mesail-i Muğlaka* romanının “Hatime”sinde evlerine Fransız mürebbiye almak isteyenleri uyarır.¹⁶⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi'nin roman yazmaktaki amacı okuyucunun bilgisini genişletmek, eğitim düzeyini yükseltmek olduğu için roman ve hikâyelerinde bununla ilgili sayısız örnek bulunur.

¹⁶⁵⁷ Ahmet Midhat Efendi, Süleyman Muslî, s. 139.

¹⁶⁵⁸ Ahmet Midhat Efendi, Süleyman Muslî, s. 91-96.

¹⁶⁵⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Arnavutlar Solyotlar*, s. 3.

¹⁶⁶⁰ Ahmet Midhat Efendi, *Rikalda*, s. 7.

¹⁶⁶¹ Ahmet Midhat Efendi, *Rikalda*, s. 7.

¹⁶⁶² Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevalan*, s. 90, 91.

¹⁶⁶³ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevalan*, s. 90, 91.

¹⁶⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi, “Para!”, *Letaif*, s. 562.

¹⁶⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Para!”, *Letaif*, s. 562.

¹⁶⁶⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 151.

İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat gibi çeşitli vesilelerle okuyucusuna bilgiler aktarır. *Frengistan Mektupları*’nda Molla Abbas, Jozefin ile tiyatrodan tanışmasını anlatırken tiyatronun ne demek olduğunu açıklar:¹⁶⁶⁷

Tiyatro nedir deseniz: Bu bir temaşa ve seyir hanesidir ki anda, olmuş şeyleri de söylerler, olmamış hâlleri de beyan ederler (açıklarlar).

Jozefin’le evlendikten sonra nikah şahitlerine çay ve tatlı ikramında Jozefin’e yardım eden Molla Abbas “Frenk âdetince erler kadınlara hayli sırada yardım ve hizmet etmek nezaketten imiş...”¹⁶⁶⁸ diye açıklama yapar. Yine aynı gün yolculuğa çıkmaları ile ilgili “Nikâh günü seyahate çıkmak kibar âdeti imiş...”¹⁶⁶⁹ der. Viyana’da Osmanlı konsolosluğuna gittiklerini anlatırken “Konsul demek bir devletin ikinci bir devletle ticaret vekili, ticaret memuru demektir”¹⁶⁷⁰ şeklinde bilgi verir. Yeri geldikçe “mösyö”nün ve “madam”ın ne demek olduğunu açıklar; “Mösyö demek; efendi, ağa, abızı demektir.”¹⁶⁷¹, “Madam deyü, Fransızlar, kocalı ya kocaya varmış kadına derler”.¹⁶⁷² *Meyve-i Zaman*’daki “Beylik Törelük” hikâyesinde anlatıcı Kafkasya’nın Rus işgalinden önceki ve sonraki durumu hakkında bilgi verir.¹⁶⁷³ “Acaip bir Derviş” hikâyesinde Derviş vaazında kardeşlik, eşitlik, ilim öğrenmenin önemi gibi konular hakkında öğüt verir.¹⁶⁷⁴ “Yeni Müritlek” hikâyesinde de Gaspıralı Derviş’e cehalet ve gafletin güçlü ve tehlikeli bir düşman olduğunu ve bununla savaşılmaması gerektiğini söyler.¹⁶⁷⁵ “Orenburg” hikâyesinde yazar anlatıcı şehir hakkında bilgiler verir.¹⁶⁷⁶ *Darürrahat Müslümanları*’nda okuyucu Molla Abbas tarafından bilgilendirilir. “Fransızca bilen kişi Avrupa’nın her ülkesinde anlaşabilir”¹⁶⁷⁷ diyen Molla Abbas İspanya’nın coğrafyası, tarihi ve Müslüman Endülüs Devleti’nin Avrupa medeniyetine etkisi hakkında uzun uzun bilgiler verir.¹⁶⁷⁸ *Mükaleme-i Selatin*’de Cemaleddin

¹⁶⁶⁷ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 86.

¹⁶⁶⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 117.

¹⁶⁶⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 117.

¹⁶⁷⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 104.

¹⁶⁷¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 117.

¹⁶⁷² Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 129.

¹⁶⁷³ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 12, 13.

¹⁶⁷⁴ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, ss. 16-18.

¹⁶⁷⁵ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 20, 21.

¹⁶⁷⁶ Akpınar, Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 24.

¹⁶⁷⁷ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 171.

¹⁶⁷⁸ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, ss. 172-182.

Afganî'nin okuduğu hutbede yer yer tarihi olaylar hakkında bilgi verilir.¹⁶⁷⁹ İsmail Gaspıralı da roman ve hikâyelerinde okuyucuya bilgi vermek amacıyla olduğu için onun eserlerinde de bu konuda çok sayıda örnek bulunur.

İsmail Gaspıralı'nın tercüme hakkındaki görüşleri ile Ahmet Mithat Efendi'nin tercüme ile ilgili tutumu üzerinde de durmak istiyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi İsmail Gaspıralı Osmanlı basın yayın hayatını yakından takip eder. *Tercüman* gazetesinde Osmanlı'da yayımlanan eserler hakkında görüşlerini belirten makaleler kaleme alır. Bunlar arasında tercüme eserlerle ilgili yazdığı makaleler dikkat çekicidir. İsmail Gaspıralı Batı'dan özellikle Fransa'dan tercüme edilen eserlerin çoğunu gereksiz ve faydasız bulmaktadır.¹⁶⁸⁰

Avrupa lisanlarından pek çok fen kitapları tercüme olunduğu gibi Osmanlılar özleri dahi bu cins hayli eserler telif ettikleri malûmdur (yazdıkları bilinmektedir). Ancak tercüme ve neşrolunmuş kitap ve risalelerin üçte iki kısmı tiyatro risaleleri ve romanlar (tasvir-i maişet hikâyesi) (sosyal hayatı anlatan hikâyeler) olup, bunların pek çoğusu tercüme olunmamış olsa dahi Osmanlıların hemen hiçbir ziyânı olmaz idi. Pol de Kok [Paul de Kock], Duma [Alexandre Dumas], Gaburyo [Gaboriau] ve bunların hemcinsi olan Fransız udebâlarının (yazarlarının) pek çok romanları ve korkunç korkunç melodramları tercüme ve neşrolunmuşlardır ve hayliden haylice mütalaâ olunmaktalar (okunup incelenmekte) ...

O, Türk milletinin duygu dünyasını yansıtmayan, yaşam tarzına uygun olmayan eserlerin yerine millî konuları işleyen eserler yazılması gerektiğini düşünür:¹⁶⁸¹

Parij maişeti romanlarından, maişet-i Osmanî istifade edebilir, efkâr istihraç edebilir (ibret alabilir) ...Evet edebilir idi; eğer müşterek hâllerden müşterek olmayan hâller, daha ziyâde olmamış olsa idi.

Gaspıralı Batı edebiyatındaki yazarları, eserlerinin okuyucuya faydalı bilgiler vermesi, okuyucuyu geliştirmesi bakımından birinci sınıf, ikinci sınıf olarak derecelendirir. Shakespeare, Goethe, Chateaubriand, Voltaire, Walter Scott, Spielhagen, Molière gibi birinci sınıf yazarların eserlerinin “cihanın her tarafına”, “asırların pek çoğuna” hizmet ettiğini, onların canlandırdığı karakterlerin “her yerde, her millet arasında” ibret olabileceğini; Paul de Kock, Gaboriau gibi “ikinci belki de üçüncü sınıf”

¹⁶⁷⁹ Akpınar, “İsmail Gaspıralı'nın Mükâleme-i Selatin Adlı Hikâyesi”, *Türk Dünyası*, s. 15-19.

¹⁶⁸⁰ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 204.

¹⁶⁸¹ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî”, *Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları*, s. 205.

yazarların tasvirlerinin “ancak bir mahalle, bir asra mahsus” olduğunu söyler.¹⁶⁸² Osmanlıların birinci sınıf eserlere henüz rağbet etmediklerini belirtir.¹⁶⁸³ Gaspıralı’ya göre Thackeray, Victor Hugo, Spielhagen, Graf Tolstoy, Flammarion, Jules Verne gibi büyük romancıların düşünceleri o kadar “parlak ve meydandadır”, duyguları ve tasvirleri o kadar “derin ve umumîdir” ki âdetler ve yaşam biçimleri nedeniyle birbirlerinden farklı olan insanların kalplerinin köşelerinde kapalı kalmış “umumî beşer vicdanına ve hissiyatına” kalemleriyle nüfuz ederler.¹⁶⁸⁴ Bu nedenle büyük romancıların romanlarının her dile tercüme edildiğini, yazdıklarından çeşitli milletlerin istifade edebildiğini; onların düşüncelerinden, keşfettikleri duygulardan ve açıkladıkları gerçeklerden bütün insanların “hisse ve ibret”¹⁶⁸⁵ alabileceklerini belirtir. Ona göre meşhur edebiyatçıların romanlarını tercüme etmek faydalıdır ama basit, sıradan romanların tercüme edilmesi gereksiz bir tutumdur.¹⁶⁸⁶ Dolayısıyla İsmail Gaspıralı tercüme eserlerin de okuyucuya bilgi, kültür, güzel ahlak vb. gibi önemli değerler kazandırmasını yani fayda sağlamasını ister. Büyük yazarların eserlerindeki duygu ve düşüncelerin bütün insanlığın vicdanına, duygularına nüfuz ettiğini, herkesin ondan bir ibret alabileceğini belirtir. Bunun yanında o, Türk okuyucusunun kültürüne, ahlakına uygun olmayan eserlerin tercüme edilmesini zararlı bulurken, okuyucuya herhangi bir olumlu etkisi olmayacak sıradan eserlerin tercüme edilmesini de boş bir oyalanma olarak görür.

Tercüme konusunda Ahmet Mithat’ın ilk bakışta İsmail Gaspıralı’dan farklı bir tutum içinde olduğu kanaatine kapılırsınız. Ama onun tercüme anlayışı incelendiğinde İsmail Gaspıralı’ya benzer yönlerinin olduğu fark edilir.

Ahmet Mithat Efendi, İsmail Gaspıralı’nın beğenmediği yazarlardan Paul de Kock’tan *Üç Yüzlü Karı*, *Kamere Âşık*; Alexandre Dumas Fils’ten *Kamelyalı Kadın*, *Antonin*, *Bir Kadının Hikâyesi*; Emile Gaboriau’dan *Orsival Cinayeti* adlı romanları tercüme etmiştir.¹⁶⁸⁷ “Roman İntihabı” başlıklı makalesinde Ahmet Mithat “Kezalik bazı müellifin-i cedide âsârı vardır ki her lisana tercümeleri için memalik ve emakinin

¹⁶⁸² Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, s. 205.

¹⁶⁸³ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, 205, 206.

¹⁶⁸⁴ Gaspıralı, “Tenkit [-1-]”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, s. 232, 233.

¹⁶⁸⁵ Gaspıralı, “Tenkit [-1-]”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, s. 232, 233.

¹⁶⁸⁶ Gaspıralı, “Tenkit [-1-]”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, s. 233.

¹⁶⁸⁷ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı”, Küllerinden Doğan Anka, s. 197, 198.

ihtilafında beis yoktur. Nasıl ki Victor Hugo ve Alexandre Dumas ve oğlu ve Octave Feuillet ve Emile Richebourg gibi müellifin-i muasırının bazı âsâr-ı müntehabesi müteaddit lisanlara tercüme edilmiştir.”¹⁶⁸⁸ derken İsmail Gaspıralı’nın sıradan kabul ettiği Alexandre Dumas’nın bazı eserlerinin tercümesinde beis görmediğini ifade etmiş olur.

Yukarıdaki İsmail Gaspıralı’nın tercüme ile ilgili açıklamalarından onun Müslümanların Avrupa yaşamından öğrendiklerinin onlara faydadan çok zarar vereceğini, bu nedenle büyük yazarların eserleri dışındaki eserlerin tercüme edilmemesini düşündüğünü de anlıyoruz. Buna karşılık Ahmet Mithat *Mesail-i Muğlaka* romanının ön sözünde “... bizim için öğrenmesi hem de ne kadar mükemmeli mümkün ise o kadar mükemmel olarak öğrenmesi nafi olan şey mutlaka Avrupa ahvalidir. Gerek ahvâl-i hasenesi gerek ahvâl-i seyyiesi! Zira kendi terakkiyât-ı mâddiyye ve maneviyyemiz emrinde istidlâl imtisal eylediğimiz şeyler hep Avrupa ahvâl-i maişet-i medeniyyesidir.”¹⁶⁸⁹ diyerek Avrupa’nın iyi ve kötü yönleriyle tanınması gerektiğini belirtir.

Buraya kadar İsmail Gaspıralı’nın halkın ahlak, bilgi, kültür seviyesini yükseltecek eserlerin tercüme edilmesi gerektiğini düşündüğünü; halka hiçbir fayda sağlamayacak, onun inancına, kültürüne uygun olmayan eserlerin tercüme edilmesine karşı olduğunu anlıyoruz. Ahmet Mithat Efendi’nin ise, Avrupa’nın iyi ve kötü taraflarıyla okuyucuya tanıtılması amacıyla, İsmail Gaspıralı’nın faydasız bulduğu eserlerin de tercüme edilmesine karşı olmadığını görüyoruz. Ancak Ahmet Mithat’ın tercüme anlayışını dile getirdiği “Roman İntihabı” başlıklı makalesinden onun Türk okuyucusuna Avrupa’yı, iyi ve kötü yönleriyle de olsa, kendi kontrolünde tanıtma çabasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu makalesinde Ahmet Mithat yabancı dilde yazılan romanların içeriğinde o romanın yazıldığı topluma ait unsurlar bulunması nedeniyle bunların Osmanlı toplumu için faydalı olamayacağını hatta zararlı olabileceğini söyler.¹⁶⁹⁰ Buna göre Ahmet Mithat da İsmail Gaspıralı da tercüme edilecek eserde

¹⁶⁸⁸ Ahmet Mithat, “Roman İntihabı”, *Edebiyat Yazıları 2*, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yay., İstanbul, 2008, s. 176.

¹⁶⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 5, 6.

¹⁶⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Roman İntihabı”, *Edebiyat Yazıları 2*, s. 175, 176.

Müslüman topluma uymayan ahlaki, kültürel unsurların bulunmasının o eseri faydalı olmaktan çıkaracağını düşünmektedir diyebiliriz.

Aynı makalede Ahmet Mithat, İsmail Gaspıralı gibi, tercüme edilecek eserin herkes için geçerli bir hikmete sahip olması gerektiğini söyler:¹⁶⁹¹

Evvel-be-evvel matlup olan şey eser-i mezkûrun tasvir eylemekte bulunduğu hikmetin umumi olmasıdır. Bir şey umumi olursa her zamanın, her halkın o şeye taalluku olacağından onu tercümede beis olmak şöyle dursun faide-i azime muhakkaktır.

Umumi olan şeylerin ilk sureti hikmettir. ...

Bunları dikkate aldığımız zaman Ahmet Mithat'ın İsmail Gaspıralı'nın eleştirdiği Paul de Kock, Alexandre Dumas Fils, Emile Gaboriau gibi yazarların eserlerinden çeviriler yapmasını nasıl açıklayabiliriz, sorusu akla gelmektedir.

Ahmet Mithat Efendi'nin tercüme yöntemi bize bu sorunun cevabını verir. Fazıl Gökçek'in Ahmet Mithat'ın çeviri anlayışı ile ilgili tespitlerine göre Ahmet Mithat Efendi "tercüme edilecek romanı seçerken mutlaka okuyucu ilgisini göz önünde bulundurur" ve "Fransa'da ilgi gören ve çok satan romanları" tercih eder.¹⁶⁹² Bunun yanında tercüme edeceği romanın "kendi okuyucu kitlesi için de ilgi çekici olacağını öngörmesi ve aynı zamanda ahlaki ve pedagojik bakımdan faydalı olacağına inanması da gerekir".¹⁶⁹³ Ahmet Mithat Efendi, yabancı eserleri harfiyen değil, kendi ifadesiyle "tadilen tercüme"¹⁶⁹⁴ eder. Yani "tercüme edeceği roman üzerinde, hitap ettiği okuyucu kitlesinin durumunu ve düzeyini göz önünde bulundurarak istediği gibi değişiklikler"¹⁶⁹⁵ yapar ya da tercümeğe uygun olmayan eserin benzerini yazar.¹⁶⁹⁶

Ahmet Mithat Efendi bu "tadilat"ı yaparken elbette çevirdiği eserdeki vakanın esasını değiştirmemekte, kişileri kendi adlarıyla korumakta ve eserde bulunmayan bir vakayı veya kişiyi esere ilave etmemektedir. Fakat Türk okuyucusu için gereksiz bulunduğu birtakım ayrıntıları ayıklamaktan da çekinmemektedir. Gerekli "tadilat" yapıldığı halde Türk okuyucusu için anlamlı veya başka deyişle "yararlı" ya da "eğlenceli" hâle gelmesi mümkün olmayan romanları ise tercüme etmek yerine

¹⁶⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, "Roman İntihabı", Edebiyat Yazıları 2, s. 176, 177.

¹⁶⁹² Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi'nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı", Küllerinden Doğan Anka, s. 199.

¹⁶⁹³ Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi'nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı", Küllerinden Doğan Anka, s. 199.

¹⁶⁹⁴ Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi'nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı", Küllerinden Doğan Anka, s. 199.

¹⁶⁹⁵ Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi'nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı", Küllerinden Doğan Anka, s. 199.

¹⁶⁹⁶ Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi'nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı", Küllerinden Doğan Anka, ss. 200-202.

kendisi bir “nazir”ini yazmayı yeğler. Monte Cristo Kontu’na öykünerek Hasan Mellah’ı veya Don Kişot’a öykünerek Çengi’yi yazması gibi.

Ahmet Mithat Efendi tercüme yaparken “Türk okuyucusunun mevcut bilgi düzeyi ile anlayamayacağı” Avrupa kültür ve medeniyetine dair ayrıntıları ya ayıklar ya da ayıklayamadığı, okuyucusunun öğrenmesini istediği bilgileri vermek amacıyla çeviriyi “açıklamalarla genişleterek” yapar.¹⁶⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi’ye göre tercüme edilen eser “Türk okuyucusu için anlaşılır bir hâl”¹⁶⁹⁸ getirilmelidir. Bu nedenle “farklı kültür ve medeniyet dünyasına ait” eserlere müdahale etmeden “bizim kültür ve medeniyet dünyamıza” taşınması doğru değildir.¹⁶⁹⁹ Türk dilinin korunması ve okuyucunun eserde anlatılan olayı daha iyi anlayabilmesi için metin elden geçirilmelidir.¹⁷⁰⁰ O, Fransızca bir ibareyi okuduktan sonra buradan anladığını kendi dilinde ifade eder. Bu nedenle onun tercümeleri kendi ifadesiyle “re’sen Osmanlıca yazılmış gibi”dir.¹⁷⁰¹

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı tercüme edilen romanların da öncelikle halka faydalı olması gerektiği üzerinde dururlar. İsmail Gaspıralı Müslüman Türk toplumuna fayda sağlamayacak, onun kültürünü, ahlaki yapısını bozacak romanların tercüme edilmesine karşı çıkar. Ahmet Mithat ise halkın ilgisini çekebilecek konuları içeren romanları kendi yöntemiyle müdahalelerde bulunarak Türk okuyucusuna uygun hale getirip tercüme etme taraftarıdır.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı’nın roman anlayışı ile dikkati çeken bir diğer nokta da Fransız yazar Emile Zola hakkında benzer düşüncelere sahip olmalarıdır.

Ahmet Mithat *Nedamet mi? Heyhat!* önsözünde “Emile Zola’nın yaptığı gibi münhasıran erbab-ı sefaletin sefaletini, zilletini, rezaletini doldurmak maksad-ı aslîyi nasıl tağyir eder ...”¹⁷⁰² derken “Romanlar ve Romancılık”¹⁷⁰³ adlı makalesinde de Emile Zola’yı içinde bulunduğu toplumun sadece kötü yönlerini gösterdiği için eleştirir. İsmail Gaspıralı da “Bilmiyorum Emile Zola eserlerinden tercüme olunmuş var mı? Bu edepsizce edibin *Nana*’sı, İstanbul’da makbul olacağı şüphesizdir. Ne açıklık, ne

¹⁶⁹⁷ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı”, Küllerinden Doğan Anka, ss. 200-202.

¹⁶⁹⁸ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı”, Küllerinden Doğan Anka, s. 205.

¹⁶⁹⁹ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı”, Küllerinden Doğan Anka, s. 205.

¹⁷⁰⁰ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı”, Küllerinden Doğan Anka, s. 205.

¹⁷⁰¹ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı”, Küllerinden Doğan Anka, s. 202.

¹⁷⁰² Ahmet Mithat Efendi, “Nedamet mi? Heyhat!”, Edebiyat 1, s.314.

¹⁷⁰³ Ahmet Mithat Efendi, “Romanlar ve Romancılık”, Edebiyat 1, s. 262, 263.

cesaret ile yazılmış ya efendiler! ...”¹⁷⁰⁴ diyerek benzer şekilde Emile Zola’yı eleştirmiştir.

İsmail Gaspıralı Avrupa’nın sıradan romanlarındaki konuların Müslümanlara uygun olmadığını düşünür. “Ecnebî romanlarının onda sekizinde rast gelmekte olduğumuz mayaların (içeriğin, özün) birine dikkat edelim”¹⁷⁰⁵ diyerek genel bir roman çerçevesi çizer. Buna göre zengin bir adam olan Mösyö Şarl on sekiz yaşında Jülyete ile ikinci evliliğini yapar. Kız iyi bir eğitim almış olsa da ev işleri ile ilgili bir bilgiye sahip değildir. “Piyano çalar, şarkı söyler; fakat, ‘süt’ ve ‘su’ nedir bilmez. Balolarda orçık gibi çevrilir (mil gibi döner). Eline kaşık alıp kazan ve ocak başında bir iş göremez...”¹⁷⁰⁶ Bir süre sonra Jülyete kocasının genç arkadaşı Mösyö Ferdinand ile aşk yaşar. Mösyö Şarl önceleri karısının kendisine ihanet edeceğine inanmak istemez, ona kendisini beğendirmek için “elli beşte iken otuzluk olmak”¹⁷⁰⁷ ister. Zamanla durumu fark eden Mösyö Şarl karısını rezil etmek istemediği için susar ve içine kapanır. Bir süre sonra Jülyete hata yaptığını anlar, Ferdinand’ı terk eder ve eşine döner. Her şey düzelmiş olsa da Mösyö Şarl acı çeker ama belli etmez, eşine ve arkadaşına karşı hiçbir şey olmamış gibi davranır. İsmail Gaspıralı böyle bir romanı okuyan Doğulu birisinin bir Batılı gibi düşünemeyeceğini ve bu gibi romanların Doğulu milletlere hiçbir yararı olmadığını belirtir:¹⁷⁰⁸

Avrupalı nazarında Mösyö Şarl’ın sabır ve merhametinde ‘büyüklik’ ve ‘insanlık’ görülür; ama böyle mi? Madem ki Jülyete’de muhabbet kalmadı; madem ki hıyanete kadar tenezzül etti, yola gelmedi; hürriyeti eline verip çekilmek daha tabii ve binaenaleyh (bundan dolayı) daha insaniyetli olmaz mıydı?

Bu yolda romanların ehl-i Şark’a verecek dersi, edecek hüsn-i tesiri (iyi etkisi) nedir: Hiç! Tabiatlara mülâyemet (yumuşak huyluluk), ahlâka süs, maişete imtisal (hayat örnek) olabilir mi: Hiç!

İsmail Gaspıralı’nın çerçevesini çizdiği bu roman Ahmet Mithat’ın *Karnaval* romanını akla getirir. Aslında Ahmet Mithat’ın Madam ve Mösyö Hamparsun ve roman kişilerinden Zekâî Bey üzerinden alafranga züppe tipinin eleştirisini¹⁷⁰⁹ yaptığı bu

¹⁷⁰⁴ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, s. 204.

¹⁷⁰⁵ Gaspıralı, “Tenkit [-2-]”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, s. 234.

¹⁷⁰⁶ Gaspıralı, “Tenkit [-2-]”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, s. 234.

¹⁷⁰⁷ Gaspıralı, “Tenkit [-2-]”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, s. 235.

¹⁷⁰⁸ Gaspıralı, “Tenkit [-3-]”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, s. 236.

¹⁷⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Gökçek, “Yerli Gayrimüslimlerin Alafrangalığı Meselesi”, Küllerinden Doğan Anka, ss. 171-174.

romanda zengin ve yaşlı bir adam olan Hamparsun Arslangözyan genç bir kadınla evlenir. Madam Hamparsun ile onların aile dostu olan Resmi adındaki Müslüman genç birbirine âşık olur. Madam Hamparsun eşine ihanet eder. Bu romanda Mösyö Hamparsun ihanet karşısında susmaz, karısını kıskanır ve evden kovar. Hatta karısını boşamak ister ama Katolik kilisesi buna izin vermediği için boşayamaz. Dolayısıyla *Karnaval* romanı Gaspıralı'nın çerçevesini çizdiği olay üzerine kurulu bir romandır. Romanda sadece ihanete uğrayan Mösyö Hamparsun Gaspıralı'nın kadın hakkında Doğulu bakış açısıyla “madem ki hıyanete kadar tenezzül etti, yola gelmedi; hürriyeti eline verip çekilmek”¹⁷¹⁰ gerektiği düşüncesine uygun davranmıştır. Yani ihanet eden kadın Doğulu anlayışla evden uzaklaştırılmıştır. Dolayısıyla Ahmet Mithat bu romanda İsmail Gaspıralı'nın eleştirdiği gibi sadece bir yasak aşktan söz etmemiştir ama yine de Türk toplumunun ahlak anlayışına uymayan bir konuyu işlemiştir. Bu da Ahmet Mithat Efendi'nin Türk toplumuna uymayan yanlış davranışları romanlarında işleyerek okuyucuya bu yolla ders verme amacında olduğunu gösterir.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı konu bakımından birbirine benzer eserler de yazmıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin *Henüz On Yedi Yaşında* ve *Mihnetkeşan* adlı eserleri ile İsmail Gaspıralı'nın *Meyve-i Zaman*'da yer alan “Orenburg” ve “Kırgız Kızı Mengligül” hikâyeleri arasındaki benzerlik oldukça dikkat çekicidir. Ahmet Mithat Efendi *Letaif-i Rivayat*'ın dördüncü cüzünde yer alan *Mihnetkeşan*'da geneleve düşmüş bir kadınla evlenen Dakik Bey'in hikâyesini anlatır. Yazar, burada düşmüş kadınların acınacak hallerine dikkat çeker. Hikâyenin sonunda Dakik Bey genelevde tanıdığı, oraya annesi tarafından bırakılmış kızla evlenir. Ahmet Mithat *Henüz On Yedi Yaşında* romanında da aynı konuyu ele alır. Arkadaşıyla Beyoğlu'na eğlenmeye giden Ahmet'in bir genelevde tanıdığı henüz on yedi yaşında olan Kalyopi ile kurduğu dostluk ve ondan bu âlem ile ilgili bilgiler alması üzerine kurgulanan romanda yazar, kadınların hürriyetlerinin bu şekilde ellerinden alınmasını, çoğunun buralara kendi isteği ile gelmediğini, yaşadıkları talihsiz olayların onları bu ortama sürüklediğini, buralarda bir nevi esir muamelesi gördüklerini, onlara kızmak yerine acımak gerektiğini anlatır. Romanda önemli bir nokta da Ahmet Efendi'nin Hulusi Efendi'ye böyle kötü şeylerin

---

¹⁷¹⁰ Gaspıralı, “Tenkit [-3-]”, Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, s. 236.

“Frenklikten”¹⁷¹¹ geldiğini, yerli Hristiyanlarda bile bu “bu âdet-i habise yokken şapkalar türediği zamandan beri”¹⁷¹² bunun da türemiş olduğunu, “Akvâm-ı şarkıyyeyi akvâm-ı garbiyye”nin¹⁷¹³ bozduğunu söylemesidir.

İsmail Gaspıralı da *Meyve-i Zaman* adlı eserindeki birbiriyle bağlantılı olan “Orenburg” hikâyesi ile “Kırgız Kızı Mengligül” hikâyelerinde düşmüş kadınların durumunu anlatır. *Orenburg* hikâyesinde önemli bir ticaret merkezi olan bu şehirde yaşayan Kırgızların yoksullukları ve Kırgız kızlarının bu nedenle fuhşa sürüklenmesi anlatılır. Anlatıcı Orenburg’da çok sayıda zengin Müslüman tüccar olduğuna dikkat çeker. “Karınları tok, keselerinde akça çok, bunca adamlar bu zavallıların hâline merhamet edip cümlesine bir yardım, bir tertip fikretmediler”¹⁷¹⁴ diyerek Kırgızlara yardım eli uzatmayan Müslüman tüccarlardan yakını. “Kırgız Kızı Mengligül” hikâyesinde ticaret için Orenburg’da bulunan Çerkez tüccar, Mengligül ve kız kardeşinin babalarının öldüğünü, kendilerinin de yoksulluktan dolayı kandırılarak fuhşa sürüklendiklerini öğrenir. Bunları öğrenen Çerkez tüccar, kızın masumiyetine acır ve onu bir delikanlıyla evlendirip düşmek üzere olduğu kötü durumdan kurtarır. Onun bu davranışı topluma örnek olur.¹⁷¹⁵ Orenburg hikâyesinde Çerkez tüccar “her ne kadar Rusya’da misafirhanelerde bu misillü teklifler âdetten olduğu”nu bilse de fahişeliği rezalet olarak nitelemektedir. Bunun Müslümanları da zehirlemeye başladığını öğrenince çok üzülür ve sinirlenir.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı toplumda düşmüş kadınların durumunu aynı bakış açısıyla ele almışlardır. Her ikisi de bu kadınların fakirlik vb. olumsuz şartlar yüzünden fuhşa sürüklendiğini, aslında onlara yardım ederek içinde bulundukları durumdan kurtulmalarını sağlamak gerektiğini anlatmışlardır. *Henüz On Yedi Yaşında* romanında Ahmet Mithat’ın roman kişisi Ahmet Efendi’ye bu tür kötülüklerin Batı’dan geldiğini söyletmesi, “Orenburg” hikâyesinde İsmail Gaspıralı’nın Çerkez Tüccar’a Rusya’da var olan bu rezaletin Müslümanları da zehirlemeye başladığını düşündürmesi aslında iki yazar arasındaki duygu ve düşüncelerin benzerliğinden kaynaklanır.

¹⁷¹¹ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz On Yedi Yaşında*, s s.121-123.

¹⁷¹² Ahmet Mithat Efendi, *Henüz On Yedi Yaşında*, s s.121-123.

¹⁷¹³ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz On Yedi Yaşında*, s s.121-123.

¹⁷¹⁴ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, *Türk Dünyası*, s. 24.

¹⁷¹⁵ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, *Türk Dünyası*, s. 29.

Dolayısıyla Ahmet Mithat da İsmail Gaspıralı da toplumu bozan fuhşun Müslüman topluma dışarıdan geldiğini düşünür. *Mihnetkeşan* 1871’de, *Meyve-i Zaman* ise 16 Eylül 1885-26 Kasım 1885 tarihleri arasında yayımlanmıştır. Buna göre İsmail Gaspıralı’nın Ahmet Mithat Efendi’den esinlendiğini düşünebiliriz.

Ahmet Mithat’ın *Felatun Bey ile Rakım Efendi* romanı başta olmak üzere birçok romanında gördüğümüz alafranga züppe tipi İsmail Gaspıralı’nın bir hikâyesinde karşımıza çıkar. *Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan* hikâyesindeki Cevat Bey’in özellikleri Ahmet Mithat’ın romanlarında karşılaştığımız alafranga züppe tipini hatırlatır.¹⁷¹⁶

Cevat Bey, pederi gibi fûnun ve terbiye-i ceddeden (bilimler ve yeni ahlâktan) bîbehre kaldığı hâlde (nasibini almadığı için), pederinin sebat ve istikametini ve şanını ziyade aşağı düşürmüştü idi. ... Cevat Bey hem beyzadelik ile mütekebbir (kibirli) hem kendini bilici ve “malûmâtî” zanneder idi. Çünkü pederi kâğıt oyunu (kumar) bilmez idi. Cevat öğrenmiş idi: Aktris (artist bayanlarla) ve oyuncu kızlar ile ünsiyet (yakınlık) edip şampanya içer idi. Nizamât-ı devletten (devletin yasalarından) beş-on madde görüp hıfza almış (ezberlemiş) idi! Bunlara göre kendini ehl-i hukuktan (hukukçu) zanneder idi.

Ahmet Mithat Fatih Kerimi’ye yazdığı bir mektupta Rusya Müslümanlarının bilmek ve hisse almak için yabancı dil öğrenmelerini, dünyanın çeşitli yerlerine giderek oralarada olup biteni anlamalarını söyler.¹⁷¹⁷

Bu zaman uyanıklık zamanıdır. Uyanmak ise alemin her tarafını görmek ve oralarda ne var ne yok olduğunu anlamak ile olur.

Ahmet Mithat’ın düşüncesinin İsmail Gaspıralı tarafından *Frengistan Mektupları*’nda işlendiğini görürüz. İsmail Gaspıralı’nın yazdığı *Frengistan Mektupları*’nın baş kişisi Taşkentli Molla Abbas yirmi iki yaşında “seyahat ve ilim ve bilig”¹⁷¹⁸ için Taşkent’ten yola çıkar. Yolda tanıştığı Josefin adında bir kadını seven Molla Abbas’ın Avrupa’ya ilgisi artar ve Paris’e gitmeye karar verir ve Fransızca öğrenmeye başlar. Paris yolculuğunda Molla Abbas Viyana’da bir süre kalır. Buradaki izlenimlerini de romanda anlatır. Molla Abbas Viyana’daki üniversitede Arapça, Farsça,

¹⁷¹⁶ Gaspıralı, *Roman ve Hikâyeleri*, s. 451, 452.

¹⁷¹⁷ Gökçek, “Ahmet Mithat Efendi’den Fatih Kerimi’ye Mektuplar”, *Küllerinden Doğan Anka*, s. 222, 223.

¹⁷¹⁸ Gaspıralı, *Roman ve Hikâyeleri*, s. 85.

Türkçe öğreten hocaların kendisi kadar Türkçe, kendisinden daha güzel Arapça ve Farsça bildiklerini söyler, üniversitenin kütüphanesinin zenginliğinden ve Müslüman halkların dilinde yazılmış binden fazla kitap olduğundan söz eder. Molla Abbas'ın bunca masraf ederek İslam dillerini ve ilimlerini neden öğrendiklerini sorması üzerine verilen cevap “Bilmek ve hisse almaktır”.¹⁷¹⁹

Gençlerin Avrupa'da eğitim görmelerini isteyen Ahmet Mithat Efendi bir yazısında “Bizdeki valideler henüz çocuklarını göz önünden ayıramazlar.”¹⁷²⁰ diyerek annelerin çocuklarına aşırı düşkün olmaları nedeniyle onların eğitimlerine engel olduklarını söyler. Ahmet Mithat'ın bu düşüncesi de yine İsmail Gaspıralı'nın *İvan ve Süleyman* hikâyesinde karşımıza çıkar. Hikâyede kendisine yurt dışında eğitim görme ve iş öğrenme fırsatı doğan Süleyman'ın annesi tarafından engellenmesini ele alır. Fırsatı değerlendirmesine izin verilmeyip yurt dışına gönderilmeyen Süleyman hem ilim öğrenip kendini geliştiremez hem de yoksul bir insan olarak hayatını sürdürür.

Kızların eğitimine de önem veren her iki yazarımızın romanlarında da eğitim görmüş hatta meslek sahibi olan kadınlar bulunur. Ahmet Mithat'ın 1870'te yayımladığı *Felsefe-i Zenân* bu bakımdan dikkate değer bir eserdir. Tanpınar'ın dediği gibi “Buradaki genç kız hayatta çalışan bir kızıdır. Hulâsa Çalıkuşu'ndaki Feride'den evvel biz Zekiye Hanım'ı görürüz.”¹⁷²¹ Konusu kızların eğitimi olan *Diplomalı Kız* romanının başkişisi Julyete elindeki diploma ile bir iş bulamasa da okulda gördüğü eğitim sayesinde iş sahibi biri olur. “Hatime” bölümünde anlatıcı, kızların eğitiminin erkeklerin eğitimi kadar önemli olduğunu ve kızların okuyarak meslek sahibi olabileceklerini söyler.¹⁷²² İsmail Gaspıralı'nın yazdığı *Darürrahat Müslümanları*'nda çok iyi eğitim almış, terbiyeli bir Müslüman kadın olan Feride Banu'nun doktor olması da yazarın bilinçli bir tercihidir.

Sonuç olarak Yavuz Akpınar'ın dediği gibi edebiyat anlayışı bakımından “[İsmail Gaspıralı'nın] görüşleri büyük ölçüde Tanzimatçıların, özellikle Ahmet Mithat Efendi'nin edebiyat anlayışıyla paralellik gösterir.”¹⁷²³ Ahmet Mithat Efendi de İsmail Gaspıralı da romanların bir amaca hizmet etmek için yazılması gerektiğini düşünür.

¹⁷¹⁹ Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri I Roman ve Hikâyeleri, s. 105.

¹⁷²⁰ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 55.

¹⁷²¹ Tanpınar, s. 456.

¹⁷²² Ahmet Mithat Efendi, “Diplomalı Kız”, Letaif, s. 662.

¹⁷²³ Gaspıralı, Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları, s. 11.

İkisinin de roman yazmaktaki amaçları okuyucunun bilgisini arttırmak, düşünce dünyasını geliştirmektir. Her ikisi için de roman, okuyucunun hem hoş vakit geçirmesini hem de bilgi seviyesinin yükselmesini sağlayan bir araçtır ve bu nedenle romanlarında çeşitli vesilelerle okuyucuya farklı konularda bilgiler verir, nasihatlerde bulunur. Her ikisi de romanlarında benzer konulara temas etmişlerdir. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın roman ve hikâye konusunda görüşlerinin birbirine çok benzediği, aynı düşünce ve amaçlarla eserlerini yazdıkları açık olarak görülmektedir. Bu benzerlikte hangi yazarımızın diğerini etkilediğini kesin delillere dayandırarak söylemek zordur. Ama Ahmet Mithat Efendi'nin roman ve hikâyeciliğe İsmail Bey'den önce başlamış olmasından dolayı onun İsmail Bey'in romancılık hakkındaki fikirlerinin şekillenmesinde etkili olduğu kanaatine varabiliriz.

3.1.2. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Dil Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın en büyük ideali Türk milletinin içinde bulunduğu cehaletten, geri kalmışlıktan kurtulup Avrupa medeniyeti seviyesine yükselmesini sağlamaktı. İkisi de toplumda okur yazar sayısını arttırmak istiyordu. Bu amaçla ikisinin de üzerinde durduğu konulardan birisi halkın kolayca okuyup yazabileceği, kolay anlayabileceği, kuralları belirlenmiş bir edebî yazı dilinin oluşturulması meselesi olmuştur.

O yıllarda Müslüman Türk toplumunda gerçekleştirilmek istenen modernleşmenin sağlanması için eğitimin yaygınlaştırılmasının şart olduğu düşüncesi fikir adamlarının üzerinde durduğu en önemli konulardan biridir. Bu amaçla okuma yazma öğretiminin ıslah edilmesi gerekmektedir. Arapça temeline dayanan ve sadece okumayı öğreten yöntem eğitimin ihtiyaçlarını karşılamamaktadır. Okuma ve yazmanın aynı anda ve kısa sürede öğretilmesinin çocuğun konuştuğu ana diliyle mümkün olduğu anlaşılır. Ama Türkçenin henüz kuralları belirlenmiş bir yazı dili yoktur. Bu nedenle Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesi, Türkçenin bir sözlüğünün yapılması, Türk dilinin gramer ve yazım kurallarının belirlenmesi sorunları gündeme gelir. Bu sorunlar hem Osmanlı hem Rusya Türkleri için geçerlidir.

Daha önce üzerinde durduğumuz bir hususu burada kısaca tekrarlamak istiyoruz. Rusya Müslümanlarına uygulanan asimilasyon politikası gereği Rusya idaresi altında yaşayan Müslümanlara Rus dilinin ve Hristiyanlığın öğretilmesi amaçlanmaktadır. Misyoner N. İlminskiy Rusya idaresi altında yaşayan her Türk boyunun kullandığı şivenin ana dil olarak kabul edilmesini ve eğitimin her boyun kendi şivesiyle yapılmasını ve Rus alfabesinin her Türk şivesine uygun işaretlerle kullanılmasını önerir. Böylece konuşma dilindeki farklılık yazıya da geçerek kalıcı olacak ve Türk boyları arasındaki dil farkı artacak ve anlaşmaları zorlaşacaktır. Rus hükümeti onun bu önerisi doğrultusunda çalışmalar yapar.

Çalışmamızın ilgili bölümünde de belirttiğimiz gibi başlangıçta Tanzimat edebiyatçılarının amacı halkın bilgi seviyesini yükseltmek olduğu için “bu edebiyatın en önemli vasfı sanatta fayda ve dilde sadeliktir”¹⁷²⁴. Tanzimat Dönemi’nin yazar ve düşünürleri Türkçenin fen ve edebiyat dili olarak kullanılmak üzere yenilenmesi ve “günlük ihtiyaçları kolayca belirtecek şekilde hayat ve tabiata uyması gereği”¹⁷²⁵ üzerinde durmuşlar ve yazı dilinin sadeleşmesi düşüncesini işleyen makaleler kaleme almışlardır. Tanzimat Dönemi’nin sade nesrinin “en dikkate değer temsilcisi”¹⁷²⁶ Ahmet Mithat Efendi de dil meselesi üzerinde en çok duran yazarlarımızdandır.

İsmail Gaspıralı da Müslüman Türk halklarının içinde bulunduğu cehaletten kurtulup, modern bir millete dönüşmeleri için eğitimin yaygınlaştırılması lüzumu üzerinde durmuş ve bunun okuma yazma öğretiminin kolaylaşması ile mümkün olabileceğini fark etmiştir. Bunun yanında İsmail Bey’e göre bütün Türkler tek bir millettir ve fikirde, işte birlik olmaları gerekir. Onun istediği bu birliğin sağlanması da okuma yazma eğitiminin kolaylaşması da kuralları belirlenmiş bir ortak edebî dille mümkün olabilirdi. Bu nedenle o, ilk yazılarından itibaren bütün Türklerin ortak bir edebî dil etrafında birleşmelerinin önemini vurgulamıştır.

İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat da ortak edebî dili olmayan bir milleti dilsiz insana benzetir. Ahmet Mithat’a göre Arapça, Farsça kelime ve tamlamalar yüzünden o gün kullanılan yazı dili küçük bir azınlığın dili durumuna gelmiş, bu durum “milleti âdeta

---

¹⁷²⁴ Levend, s. 84.

¹⁷²⁵ Levend, s. 113.

¹⁷²⁶ Levend, s. 86.

dilsiz bırakmıştır”.¹⁷²⁷ İsmail Gaspıralı da edebî dil olmadıkça yazı yazma, eğitim, bilim, ilim, ruhun ve aklın kaynaşması, var olmak imkânsızdır, diye düşünür ve “edebî ve umumî dili”¹⁷²⁸ olmayan milletin dilsiz insan gibi olduğunu söyler.

Ahmet Mithat Efendi de İsmail Gaspıralı da herkesin kolayca anlayacağı ortak bir yazı dilinin önemi üzerinde dururlar. Ahmet Mithat’a göre “Gele gele Osmanlı kitabeti o dereceyi bulmuştur ki kaleme alınan bir şeyi ne Arap ne Acem ve ne de Türk”¹⁷²⁹ anlamaktadır. Bu durumda Ahmet Mithat halkın kullandığı dilin yazıda kullanmasını önerir.¹⁷³⁰ Gaspıralı’ya göre Türk şiveleri arasındaki dil farkının kaldırılması için “umumi lisan-ı kitabet, lisan-ı edeb”¹⁷³¹ meydana getirmek gerekir.

İsmail Gaspıralı Türk dilinin farklı şivelerini konuşan büyük bir Türklük coğrafyasında kullanılacak ortak bir edebî yazı dilinden söz ederken Ahmet Mithat Efendi ise farklı etnik kökenden halkların bir arada yaşadığı Osmanlı coğrafyasında açık, anlaşılır, kuralları belli bir edebî yazı dilinin oluşturulmasından söz eder. Bu durumda İsmail Gaspıralı ve Ahmet Mithat’ın sözünü ettiği edebî dil aynı mıdır, sorusu akla gelir.

Birçok yazısında dilin sadeleşmesi üzerinde duran Ahmet Mithat’a göre o gün kullanılan dil Arapça ve Farsçadan “hariç olamadığı gibi dahilinde de”¹⁷³² sayılamamaktadır. “Türkistan’dan bir Türk, Necid’den bir Arap ve Şiraz’dan bir Acem getirsek, edebiyatımızdan en güzel bir parçayı bunlara karşı okusak”¹⁷³³ onların hiç birisinin bu parçayı anlayamayacağını söyleyen Ahmet Mithat, o parçayı Türklerin de anlayamadığını “yedi yüz binden ziyade İslam bulunan İstanbul şehrinde onu anlayabilecek yedi kişi elbette bulunur”¹⁷³⁴ sözleriyle ifade eder. Bunları anlattıktan sonra asıl sorunu dile getirip çözümünü söyler:¹⁷³⁵

Pekâlâ ne yapalım, lisansız mı kalalım? Hayır! Halkımızın kullandığı bir lisan yok mu? İşte onu millet lisanı yapalım.

¹⁷²⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 71.

¹⁷²⁸ Gaspıralı, “Can ya ki Dil Meselesi [-1-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 119.

¹⁷²⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 71.

¹⁷³⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Ehemmiyetli Bir Layihadır”.

¹⁷³¹ Gaspıralı, “Can ya ki Dil Meselesi [-1-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 121.

¹⁷³² İmzasız [Ahmet Mithat], “Ehemmiyetli Bir Layihadır”, Basiret.

¹⁷³³ İmzasız [Ahmet Mithat], “Ehemmiyetli Bir Layihadır”, Basiret.

¹⁷³⁴ İmzasız [Ahmet Mithat], “Ehemmiyetli Bir Layihadır”, Basiret.

¹⁷³⁵ İmzasız [Ahmet Mithat], “Ehemmiyetli Bir Layihadır”, Basiret.

Ahmet Mithat Efendi yazıda kullanılan dilin millî dil olmadığını, çoğunluk tarafından anlaşılmadığını, halkın anlayacağı dilin onun konuştuğu dil olduğunu söyleyerek aslında ana dil Türkçenin yazıda kullanılmasını istemektedir diyebiliriz. “*Hakayık’a Arıza*” başlıklı makalesinde de çocukluk yıllarında annelerinden öğrendikleri dili konuşarak birbirleriyle anlaşılan kimselerden bazılarının gazetede yazmaya başlayınca ana dillerinden uzaklaştıklarını söyler ve onlara “Biz hâlâ analarımızın öğrettiği lisanı hoşnuduz. Hem hakkımız da vardır. Çünkü ana lisanımız!!...”¹⁷³⁶ diye seslenir. Buradan anladığımıza göre Ahmet Mithat Efendi Türk halkının konuştuğu dili yazı dili yapmaktan söz eder ki bu da Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalardan arındırılmış, bir başka deyişle sadeleştirilmiş Osmanlı Türkçesidir.

İsmail Gaspıralı da ortak edebî dil olarak sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesinden söz eder. Yusuf Akçura konuyla ilgili olarak “İsmail Bey’in ‘edebî lisan’ veya ‘umûmî Türk dili’ tabiriyle ifade etmek istediği dil, çok sadeleştirilmiş İstanbul Türkçesidir”¹⁷³⁷ der. Ahmet B. Ercilasun “Onun muradı, sade İstanbul Türkçesini bütün Türk dünyasında edebi bir dil olarak yaymak, fakat bu edebi dile diğer Türk şivelerinden bazı kelimeler de ilave ederek bir yandan onu zenginleştirmek, bir yandan da diğer Türkler için munis hâle getirmek”¹⁷³⁸ olduğunu söyler. Yavuz Akpınar da İsmail Gaspıralı’nın “açıkça söylemese de kullandığı ve teklif ettiği ortak edebî dil, sadeleştirilmiş, umumîleştirilmiş Osmanlı Türkçesi’dir!”¹⁷³⁹ diyerek aynı görüşü ileri sürer. Ahmet Mithat Efendi de İsmail Gaspıralı’nın dil konusunda “İstanbul’un Osmanlıcası”ndan ayrılmadığını söyler.¹⁷⁴⁰

Bu muhtelif lisanları ıslah ve tevhide (düzeltmeye ve birleştirmeye) çok gayret etmiş ve fakat bununla beraber İstanbul’un Osmanlıcasından da ayrılamamış.

İsmail Gaspıralı da “İmlâ Bahsi” başlıklı makalesinde Türk şivelerinin edebiyat bakımından en ileri seviyede Osmanlı Türkçesinin bulunduğunu belirterek bu dilin sadeleşmesi gerektiğini söyler.¹⁷⁴¹

¹⁷³⁶ İmzasız [Ahmet Mithat], “Hakayık’a Arıza”, Basiret.

¹⁷³⁷ Akçuraoğlu, Türk Yılı 1928, s. 362.

¹⁷³⁸ Ercilasun, “Gaspıralı İsmail’in Dil Anlayışı”, Her Yıl Bir Büyük Türk, s. 25.

¹⁷³⁹ Akpınar, “Gaspıralı’nın Türk Diline Bakışı”, Türk Dünyası s. 408.

¹⁷⁴⁰ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 504.

¹⁷⁴¹ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 49.

İstanbul'un alışıp karıştığı telaffuzu bırakıp Kırım ya ki Azerbaycan telaffuzunu ve imlâsını kabule hacet yoktur; lâkin, Osmanlı dili Türk şivelerinin biridir ve büyüğüdür. Edebiyatça en ziyade ilerlediğidir (en ileri gidenidir).

İsmail Gaspıralı bu sözleriyle Osmanlı Türkçesinin Türk şiveleri içinde en gelişmiş olduğunu, diğer Türk şivelerinin imlâsını kabule gerek olmadığını belirtir. Gaspıralı birçok yazısında Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesi hakkında yazılar yazar, önerilerde bulunur. Osmanlı gazetelerini yakından takip ederek dil hakkında yazılan makalelere kendi gazetesinde yorumlar yapar. Bütün bunlar bile İsmail Gaspıralı'nın sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesini bütün Türklerin ortak edebî dili olarak düşündüğünü gösterir. Aksi halde diğer Türk şiveleri üzerinde durur ve onlardan ortak bir dil oluşturmaya çalışırdı. Bu durumda Ahmet Mithat Efendi sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesinin edebî dil olmasını isterken İsmail Gaspıralı da sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesinin bütün Türklerin ortak edebî dili olmasını istemektedir, diyebiliriz.

Bu durumda halkın anlamakta zorlandığı, okuma yazma öğrenimini dolayısıyla eğitim ve öğretimi de zorlaştıran Osmanlı Türkçesinin ıslahı meselesi Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı'nın ortak problemi olmuştur. Osmanlı Türkçesinin ıslah edilmesiyle ilgili ilk yazılarını 1872'de *Basiret* gazetesinde¹⁷⁴² yayımlayan Ahmet Mithat “Bir Varakacık”¹⁷⁴³, “Ehemmiyetli Bir Layihadır”¹⁷⁴⁴, “*Hakayık*’a Arıza”¹⁷⁴⁵ ve *Dağarcık*’ta 1872’de yazdığı “Osmanlıcanın Islahı”¹⁷⁴⁶ makalelerinde Osmanlı Türkçesinin halkın anlayacağı kadar sade olması gerektiği üzerinde durur ve bu makalelerde “ana dil”, “halkın dili” kavramlarını kullanır. Ahmet Mithat Efendi Osmanlı’da o gün kullanılan yazı dilini eleştirerek yeni bir yazı dili oluşturulmasını ister. Bu dil artık kullanılmayan eski Türkçe olamayacağı gibi Arapça ve Farsça da olamaz:¹⁷⁴⁷

Türkistan’da söylenmekte bulunan Türkçeyi gösterecekler öyle değil mi? Hayır o lisan bizim lisanımız değildir. Bundan altı, yedi asır mukaddem bizim lisanımız idi fakat şimdi değil. O Türkçe bizim lisanımız olmadığı gibi Arabî ve Farisî dahi lisanımız değildir.

¹⁷⁴² Argunşah, “Ahmet Mithat Efendi'nin Türkçenin Sadeleşmesiyle İlgili Görüşleri”.

¹⁷⁴³ İmzasız [Ahmet Mithat], “Bir Varakacık”, *Basiret*.

¹⁷⁴⁴ İmzasız [Ahmet Mithat], “Ehemmiyetli Bir Layihadır”, *Basiret*.

¹⁷⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi, “*Hakayık*’a Arıza”, *Basiret*.

¹⁷⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, *Antoloji*, s. 70-74.

¹⁷⁴⁷ İmzasız [Ahmet Mithat], “Ehemmiyetli Bir Layihadır”, *Basiret*.

“Osmanlıcanın Islahı”¹⁷⁴⁸ başlıklı makalesinde de benzer görüşleri dile getiren Ahmet Mithat Efendi Osmanlıların Orta Asya’dan getirdikleri dili koruyamadıklarını, Arapça ve Farsça ibarelerin Türkçeyi bozduğunu ve bugün yaşanan zorlukların ortaya çıktığını söyler. Ona göre “Osmanlılar Asya-yı vustâ’dan geldikleri zaman beraber getirmiş oldukları lisanı muhafaza etmiş olsaydılar da badehu terakkiyat-ı medeniye nisbetince lisanın dahi terakkiyatını yine türkçe dairesinde aramış olsaydılar şimdi kendilerine pek büyük teşekkürler ederdik.”¹⁷⁴⁹

İsmail Gaspıralı da yazılarında Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesi üzerinde ısrarla durmuştur. “Lisan-ı Türkî Şiveleri” makalesinde Ahmet Mithat’a benzer şekilde atalarımızın kendi dillerini geliştirmiş olmamalarına değinir:¹⁷⁵⁰

Vakti ile dile diller karıştırmayıp Osmanlılar, Süleyman Şah ile Baba Ertuğrul dilini ilerletmiş ola idiler, edebiyatça hemcinslerine (edebiyat bakımından kendi soydaşlarına) büyük hizmet etmiş olurlar idi. Sadelenmemiş hâlinde Osmanlı şive-i edebiyesi, meydan alamayacaktır (sadeleşmedikçe Osmanlı edebî şivesi, yaygınlaşamayacaktır).

Bir başka makalesinde İsmail Gaspıralı sadeleşmiş Osmanlı Türkçesinin Türklükle canlanarak büyük bir millet dili olacağını vurgular:¹⁷⁵¹

Mesele zaten açık bir meseledir: Osmanlı dili ve eğer müsaade edilirse “Osmanlının güzel şivesi”, gittikçe sadeleşip; Türklük ile canlanıp büyük bir millet dili olacaktır; yavaş yavaş oluyor.

Gaspıralı’ya göre Osmanlı Türkçesinin sadeleştirmek aslı “Türkî” olan bu dili oldukça “Türkleştirmek” demektir.¹⁷⁵² Bunun sebebi ise “edebiyattan milleti yani Türkleri”¹⁷⁵³ yararlandırmaktır.

Osmanlıca’yı sadeleştirmek ve Türkçeyi geliştirmek meselesinin edebî öneminden fazla siyasî önemi olduğunu düşünen Gaspıralı, Türkçenin sadece Osmanlı coğrafyasında yaşayan halklar tarafından konuşulan bir dil olmadığını, bütün dünyada yaşayan

¹⁷⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 70-74.

¹⁷⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 70, 71.

¹⁷⁵⁰ Gaspıralı, “Lisan-ı Türkî Şiveleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 30.

¹⁷⁵¹ Gaspıralı, “Bakû Gazeteleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 152.

¹⁷⁵² Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 43, 44.

¹⁷⁵³ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 43, 44.

Türklerin dili olduğunu her fırsatta ifade ederek, ortak Türkçe için Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesi gerektiğini söyler:¹⁷⁵⁴

Şive-i Osmaniye'yi sadeleştirmek, lisan-ı Türki'yi ilerletmek meselesinin ehemmiyet-i edebiyesinden maada (başka) daha büyük ehemmiyet-i siyasiyesi (siyasî önemi) vardır. Yazının yalnız güzelliği aranılmamalı, daha ziyade “umumî”liği matlab edilmelidir (istenilmelidir, arzu edilmelidir).

Buradan anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat Efendi de İsmail Gaspıralı da Osmanlı Türkçesinin sadeleşerek aslına dönmesini, gerçek bir Türkçe haline gelmesini istemektedir. İsmail Gaspıralı aynı zamanda sadeleşmiş Osmanlıca'yı bütün Türklerin ortak edebî dili görmektedir.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı dilin sadeleşmesinin eğitim açısından da önemli olduğunu düşünür. Ahmet Mithat Efendi Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin ayrıntılı öğretilmesinin öğrencilerin asıl öğrenmeleri gereken konuları öğrenmelerini geciktirdiğini, bu durumun aynı zamanda kafa karışıklığına yol açtığını, kelimelerin yapısı, kökeni vb. gibi bilgilerle oyalanmaktansa o kelimenin anlamını söyleyip daha sonra onun ifade ettiği kavramla ilgili bilgiler verilmesinin eğitim açısından daha iyi olacağını düşünmektedir. Bu konuda Fransızların dilde sadeleşme çalışmalarını örnek gösterir. Çocuklara eski Yunanca ve Latince kelimelerin aslını uzun uzun anlatmaktansa sadece o kelimenin anlamını öğrettiklerini, böylece dili sadeleştirip eğitimi kolaylaştırdıklarını anlatır.¹⁷⁵⁵ Ahmet Mithat “Osmanlı Lisani” başlıklı yazısında da eğitimin kolaylaştırılması için dilin sadeleşmesi gerektiğini ele alır. Ona göre Osmanlı milleti her türlü sanata ve bilime hiçbir zaman olmadığı kadar muhtaçtır. Ama lisanın tahsili on-on beş sene sürdüğü için bilim ve sanat tahsiline zaman kalmayacaktır. Bu nedenle “lisanımızı şimdiden hiç olmazsa mümkün mertebeye olsun tashihe”¹⁷⁵⁶ muhtaç olduğumuzu söyler.

İsmail Gaspıralı o gün kullanılan Osmanlı Türkçesinin içinde Arapça, Farsça hatta Yunanca, İtalyanca ve Fransızca'nın karışık olduğu bir dil olması nedeniyle bir kişinin dilini öğrenmek için bir ömür çalışmasının bile yetmeyeceğini belirtir:¹⁷⁵⁷

¹⁷⁵⁴ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 46.

¹⁷⁵⁵ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisani” Basiret.

¹⁷⁵⁶ İmzasız [Ahmet Mithat], “Osmanlı Lisani” Basiret.

¹⁷⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 71.

Ancak biz lisanımızda olan elfâz-ı arabîyeyi kullanabilmek için bütün Arap lisanını öğrenmeğe ve kezâlik diğer lisanları dahi birer birer tahsil etmeğe mecbur olacaksak, müddet-i ömrümüzü yalnız lisan tahsiline hasretsek bile yine muvaffak olamayacağımız derkârdır.

Sade ve herkes tarafından anlaşılır bir dile sahip olmayan bir milletin geleceğinin karanlık olduğunu söyleyen Gaspıralı, Alişir Nevaî'nin “neşr-i maarif (kültürü yaymak) ve tevs-i-i muamelât (muameleleri genişletmek) için en iptida (ilk önce) lâzım olan alet ve vasıta sade ve millî dildir”¹⁷⁵⁸ sözünü aktarır ve “Türk oğlu için sade Türkçe, cümle sair dillerden afdaldır (daha iyidir)”¹⁷⁵⁹ diyerek sade Türkçenin eğitim açısından önemine vurgu yapar. İsmail Gaspıralı yabancı dilden alınan kelimelerin kullanılmasının ve dilin sadeliğinin bozulmasının o dilin öğrenilmesini de zorlaştırdığını düşünür. Bu nedenle Osmanlıyı oluşturan çeşitli halkların yaşadıkları ülkenin resmî dilini öğrenmeleri için Osmanlıcanın sadeleştirilmesi gerektiğini söyler. Ona göre bu, edebî ve siyasî anlamda önemli bir konudur.¹⁷⁶⁰

Devlet-i Aliye (Osmanlı Devleti) muhtelif cins akvamdan (çeşitli soylardan gelen halklardan) ibarettir. Cümlesinin lisan-ı resmîsi (hepsinin resmî dili) Osmanlı olduğu hâlde (için) cümlesince (hepsi tarafından) bilinmesi farz derecededir. Bu farzın edası (yerine getirilmesi) lisanın sadeliğine tavakkuf eder (bağlıdır). Eğer Lazlara, Gürcülere, Kürtlere, Arnavutlara, Irak ve Şam Araplarına “Osmanlı lisanını” tahsil ettirmek (okutmak, öğretmek), bildirmek lâzım ise (Evet, lâzımdır) bu lisanın sadeleştirilmesi, edebiyat ve siyaset nazarlarından icap edeceği aşîkârdır.

İsmail Gaspıralı Rusya'da Türk halklarının ana dilleriyle eğitim görmelerinin gerçekleşmesi, bu yolda engellerin aşılması için de ortak edebî dile önem verir. O, başından itibaren Rusya Türklerinin ana dilde eğitim görmeleri için yazılar yazmış, çalışmalar yapmıştır. 1881'de yazdığı *Rusya Müslümanları* eserinde bile ana dilde eğitimden söz eder.¹⁷⁶¹ İsmail Gaspıralı'nın eğitimle ilgili görüşlerini ele aldığımız bölümde açıkladığımız gibi o, birçok yazısında eğitim dilinin Türkçe olması gerektiğini ısrarla söyler. Bununla birlikte ortak bir edebî dil oluşturulmadıkça Türkçe eğitimin de zor olacağını belirtir:¹⁷⁶²

¹⁷⁵⁸ Gaspıralı, “Dil Sadeliği”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 35, 36.

¹⁷⁵⁹ Gaspıralı, “Dil Sadeliği”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 35, 36.

¹⁷⁶⁰ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 50, 51.

¹⁷⁶¹ Gaspıralı, “Rusya Müslümanları”, *Fikrî Eserleri*, s. 109.

¹⁷⁶² Gaspıralı, “Refiklerime Açık Mektup”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 117.

Öz tilimizde tahsil-i idadî ve âli talep ediyoruz (kendi dilimizde orta ve yüksek tahsil istiyoruz), hâdd-i zâtında (aslında) buna hakkımız vardır; lâkin, bugün hem müsaade hem akça verilirse âciz kalırız. Çünkü, lisan-ı edebiyemiz barlı yoklu (varlığı yokluğu belli değil) ...

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesine yönelik önerilerde de bulunmuşlardır. Ahmet Mithat daha açık ve anlaşılır bir yazı dili oluşturmak için halkın konuştuğu dilin yazıda kullanılmasının yanında Arapça ve Farsça tamlamaların dilden kaldırılması gerektiğini düşünür.¹⁷⁶³ “Osmanlıcanın Islahı” makalesinde dilde sadeleşmenin nasıl yapılması gerektiğini anlatır:¹⁷⁶⁴

Biz diyoruz ki arabî sarf ve nahivden izafetlerle sıfatlar ve müzekkerler ve müennesler ve müfredler ve cemi'ler Osmanlı sarf ve nahvine sokulmasa, ... Bununla beraber bir kelimenin Türkçesi (ve fakat maruf olan Türkçesi) varsa onun yerine arapça ve farisîce bir söz kullanılmasa lisanımızın sadeliği bir kat daha artar. Sözümüzü daha açıkça söyleyelim: İşaretler edatımızı “filân-ı mezkûr” gibi Osmanlı lisanında kaidesi olmayan bir surette yazacağımıza “mezkûr filan” yazsak ve “â'mâl-i hayriye” diyeceğimize “hayırlı â'mâl” desek sıfat ve mevsuf beyninde on yerde mutabakat aramağa hiç mecbur olmazdık.

Anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat Efendi dilin sadeleşmesi için Osmanlıcanın Arapça dilbilgisi kurallarına ihtiyaç duyulmayacak duruma gelmesini, bir kelimenin yaygın olan Türkçesi varken onun yerine Arapçasının kullanılmamasını ister. Ahmet Mithat aynı zamanda Osmanlıcada kullanılan Arapça kelimeler nedeniyle Arap dilinin kurallarını öğrenmek gerekmediğini, bir dilde başka dillerden kelimeler bulunabileceğini ama bu kelimelerin o dilin kendi kurallarına göre kullanılmasının doğru olduğunu söyler.¹⁷⁶⁵ O, başka dilden aldığımız kelimeleri kendi dilimizin kurallarına göre kullanmamız gerektiğini düşünür.¹⁷⁶⁶

İsmail Gaspıralı da dilin mutlaka sadeleşmesini, bir sınıfın dili değil herkesin ortak dili olmasını istediğini belirtir ve bunun için şu kuralların uygulanmasını söyler:¹⁷⁶⁷

- 1) Türkçesi bulunduğça ecnebiden lügat almamalıdır;
- 2) Eskiden dilimize kabul olunmuş ve Türkleşmiş lügatleri (kelimeleri) Türk kavaidine tâbi etmelidir (Türkçe'nin kurallarına uydurmalı);

¹⁷⁶³ İmzasız [Ahmet Mithat], "Ehemmiyetli Bir Layihadır", Basiret.

¹⁷⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 72.

¹⁷⁶⁵ İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye İbrahim ve Abdurrahman Efendilere Mukabele”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁷⁶⁶ İmzasız [Ahmet Mithat], “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁷⁶⁷ Gaspıralı, “[Osmanlıca ve Sade Türkçe -2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 41.

3) *Türkçesi bulunmadığı hâlde Arabîden (Arapçadan) alıp kavaidine tâbi ederek Türkleştirmeli.*

Bir başka makalesinde Osmanlıcanın biraz daha sadeleştirilebileceğini savunarak “her dilin kendine mahsus bir yaraşığı” olduğunu ve işlenerek ortaya çıkacağını söyleyen İsmail Gaspıralı dili sadeleştirmek Ahmet Mithat’a benzer öneride bulunur:¹⁷⁶⁸

Biri, Türkçesi bulunduğu hâlde sair dilin lügatini kullanmamalı; Türkçesi bulunmayıp kabulüne mecbur bulunduğumuz veya ki umumca malûm lügatleri (herkesin bildiği kelimeleri) Türk kavaidine tabi etmeli (Türk kurallarına uydurmali): Meselâ; sabır, sabırlı, sabırsız, sabırlılar gibi, İkincisi: İbareyi (ifadeyi, anlatımı) sadeleştirmektir ki bir satır Türkçe ile anlaşılacak bir fikri ya cümleyi, çamsakızı gibi uzatmamalıdır.

Bu durumda her iki yazarımız da Osmanlıcanın sadeleştirilmesi için benzer önerileri ileri sürmüşlerdir. İkisi de dilin sadeleşmesi için Osmanlı Türkçesinin Arapça dilbilgisi kurallarına ihtiyaç duyulmayacak duruma gelmesini, bir kelimenin yaygın olan Türkçesi varken onun yerine Arapçasının kullanılmamasını, Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden alınan kelimelerin Türk dilinin kurallarına göre kullanılmasını ister.

Ahmet Mithat da İsmail Gaspıralı da Osmanlıcadaki Arapça ve Farsça kelimelerin dilden tamamen atılması gerektiğini düşünmez. Ahmet Mithat’a göre Osmanlıca’yı sadeleştirmek için Osmanlıcadaki Arapça ve Farsça kelimeleri çıkarmak dili “bütün bütün yok etmek” demektir.¹⁷⁶⁹

Türkistan’dan getirmiş olduğumuz asıl ana lisanımızı kaybetmiş bulunduğumuzdan, şimdiki halde lisanımızdan arabî ve farisî lügatlarını çıkarmış olursak, Osmanlı kamusunun hemen bütün bütün boşalacağı derkârdır.

İsmail Gaspıralı da dilde bulunan ve herkesin kullanıp anlayabildiği Arapça ve Farsça kelimelerin çıkarılmasını istemez. “Sade lisan” bizim indimizde (bize göre) herkesçe kullanılan ve yengil (kolay) anlaşılan lisandır” diyen Gaspıralı’ya göre Arapçadan, Farsçadan Türkçeye kabul edilmiş, herkesin kullandığı kelimeler Türkleşmiş kelimelerdir ve bunları kullanmak dili sadelikten çıkarmaz:¹⁷⁷⁰

¹⁷⁶⁸ Gaspıralı, “Mülâhaza”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 36.

¹⁷⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji., s. 70.

¹⁷⁷⁰ Gaspıralı, “[Osmanlıca ve Sade Türkçe -2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 41, 42.

Huda; tanrı, sabr; çıdam, vakit; çağ, zemin; yer gibi umuma malûm lûgatleri, lûgat-i Türkîden addetmek caizdir zannederiz (Türkçe kelime kabul etmek uygun olur sanırız). Sabr, çıdam kadar, vakit, çağ kadar Türkleşmiştir.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın dille ilgili konularda üzerinde durdukları ortak bir mesele de Türkçenin bir sözlüğünün yapılmasının gerekli olduğudur.

Ahmet Mithat dille ilgili yapılacak bütün çalışmalardan önce Osmanlıcanın bir sözlüğünün olması gerektiğini, bunun için Türkçe, Arapça, Farsçadan hangi kelime Osmanlıca olarak kullanılabiliriyorsa onların bir kitapçıkta toplanmasını önerir:¹⁷⁷¹

Öyleyse belagat-ı Osmaniye hakkında münazaa-i beyhudeyi uzatacağımıza bir “lûgat-i Osmaniye” vücuda getirelim! Üç lisandan daha doğrusu hangi lisandan olursa olsun “Osmanlıcadan!” diye hangi kelimeleri istimale mezun isek onları bir mecmuada tayin edelim.

Ahmet Mithat Efendi en az üç dilden meydana gelen Osmanlıcanın kullanımında kafa karışıklığı olduğunu düşünmekte, bu nedenle öncelikle bir sözlük oluşturularak mevcut kafa karışıklığının giderilmesini istemektedir:¹⁷⁷²

Bugünkü günde ise dediğimiz gibi bir “lûgat-i Osmaniye”den başlamak zannolunacağı kadar müşkül değildir. Bugünkü günde min-cihetin hiç vücudu olmayan ve min-cihetin üç dört lisanı şamil bulunan Osmanlıcaya sarf ve nahiv ve mantık ve maani ve bedii ve beyan uydurmaya ve bahusus bir başka lisanın şu ilimlerce mevcut olan kavaidini bu lisan-ı garibe tatbik edeceğim diye çalışmaya kıyasen evvela o lisanı tecdiden teşkil eylemek hiç şüphe yok ki daha kolay olur.

Ahmet Mithat'ın yukarıdaki alıntıda belirttiği gibi Osmanlı Türkçesi kendine has gramer kuralları olmayan; Arapça ve Farsçanın kurallarını kullanan karışık bir dildir. Bu nedenle herkesin kullandığı kelimelerden oluşan bir sözlük oluşturulmalıdır. Ondan sonra Türk diline uygun kuralları belirleyerek yeni bir yazı dili meydana getirmek kolaylaşacaktır. “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele” başlıklı yazısında da “Arz ederiz ki *Tercüman-ı Hakikat* evvela bir lûgat kitabı istiyor. Kavaid kitaplarını da sonra isteyecektir”¹⁷⁷³ sözüyle bu görüşünü teyit eder.

İsmail Gaspıralı da Türkçe sözlüğün önemi üzerinde durur. “İmlâ Bahsi” başlıklı yazısında dilin sadeleştirilmesi için “lisan-ı Türkî’yi mükemmel bilmek lâzımdır”¹⁷⁷⁴

¹⁷⁷¹ İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁷⁷² İmzasız [Ahmet Mithat], “Belagat-i Osmaniye”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁷⁷³ İmzasız [Ahmet Mithat], “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁷⁷⁴ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, ss. 48- 50.

diyen İsmail Gaspıralı önce Türkçe sözlük çalışmaları yapılması gerektiğini söyler. Gaspıralı “İmlâ Bahsi”, başlıklı yazısında diğer dillerin sözlüğünün gramer kitaplarının olduğunu söyler, Türkçenin bir sözlüğünün olmamasından şikâyet eder.¹⁷⁷⁵ Benzer şekilde “İstanbul Gazeteleri” başlıklı yazısında da Arapça, Farsça ve diğer dillerin sözlüklerinin olduğunu söyler ve Türkçenin bir sözlüğünün olmamasından yakınıır.¹⁷⁷⁶ Bir makalesinde İsmail Gaspıralı Türkçede nazik durumları ve manevî duyguları anlatmaya yeterli kelimeler bulunmadığı için Arapça ve Farsça tamlamalar olmadıkça “lisan da lisan olmuyor”¹⁷⁷⁷ diyenlere cevaben Türkçenin bir sözlüğü olmadığı için böyle kesin hükümler vrmenin doğru olmadığını söyleyerek itiraz eder ve “Türkçe’yi mükemmel bilen kimdir?”¹⁷⁷⁸ diye sorar. Dolayısıyla Türkçe hakkında konuşmak, Türkçe ile ilgili çalışmalar yapmak için öncelikle Türkçenin bir sözlüğünün yapılması gerektiği düşüncesinde Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı’nın hemfikir olduğunu görüyoruz.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı’nın üzerinde durduğu bir konu da Türk dilinin gramer kurallarının belirlenmemiş olması meselesidir. Sadece Arapçanın grameri için “kütüphaneler dolusu”¹⁷⁷⁹ kitap yazıldığını belirten Ahmet Mithat dilimizin bir gramerinin yapılamadığını söyler. Dilin şimdiki halinde bunlar ayıklansa bile Farsça ve Türkçe kurallar da eklenince “iki bin beş yüz sahifelik bir gramer”¹⁷⁸⁰ yapılması gerekecektir. “Tahsil ve tedris”¹⁷⁸¹ usulünün zor olduğunu ve bu durumun Osmanlıca’yı öğrenmenin zorluğundan kaynaklandığını belirten Ahmet Mithat Efendi “Talim-i Edebiyat’ ve Muahezat”¹⁷⁸², “Osmanlı Lisani”¹⁷⁸³ başlıklı yazılarında Arapçanın gramerinin ayrıntısıyla öğrenilmesinin Türkçeye bir faydası olmayacağını dile getirir. Dilin sadeleştirilmesinden sonra mantık, meanî, beyan, bedii gibi konuların Arapçadan öğrenilmesine gerek kalmayacağını belirten Ahmet Mithat Türkçeye özgü dilbilgisi kuralları yapılmasının da kolay olacağını söyler.¹⁷⁸⁴

¹⁷⁷⁵ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 49.

¹⁷⁷⁶ Gaspıralı, “İstanbul Gazeteleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 31.

¹⁷⁷⁷ Gaspıralı, “Lisan-ı Türkî Şiveleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 44, 45.

¹⁷⁷⁸ Gaspıralı, “Lisan-ı Türkî Şiveleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 44, 45.

¹⁷⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 72.

¹⁷⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, Antoloji, s. 72.

¹⁷⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlı Lisani”, Tercüman-I Hakikat.

¹⁷⁸² Ahmet Mithat Efendi, “Talim-i Edebiyat’ ve Muahezat”, Edebiyat Yazıları 1, s. 74, 75.

¹⁷⁸³ İmzasız [Ahmet Mithat]. “Osmanlı Lisani” Basiret.

¹⁷⁸⁴ İmzasız [Ahmet Mithat]. “Osmanlı Lisani” Basiret.

İsmail Gaspıralı da Osmanlıca'yı öğrenmek için Arapça ve Farsça kelime ve tamlamaların öğrenilmesi mecburiyetinin bu dili öğrenmeyi zorlaştırdığını düşünür. Osmanlıya tabi diğer halkların “lisan-ı hâkimeyi tahsilleri farzdır”¹⁷⁸⁵ ama bu farzı yerine getirmek için “uzun senelerce Arabistan çöllerinde ve İran gül bahçelerinde dolaşmak lâzım olursa iş bozulur”.¹⁷⁸⁶ “İstanbul Gazeteleri” makalesinde “Osmanlı gazetelerinden *Mürüvvet ve Tercüman-ı Hakikat* nüshalarında lisan ve edebiyat” konusunda bazı görüş ve tartışmaların olduğunu; genel yazım kuralları ve milli bir edebi dile ihtiyaç duyulduğundan söz edildiğini ve meselenin zamanının gelmiş olduğunu belirten Gaspıralı Türk dilinin kabul edilmiş kurallara bağlı olmadığını, herkesin gelişigüzel söyleyip yazdığını anlatır.¹⁷⁸⁷ Bir başka makalesinde Türk dilinin kurallarını anlatan kitapların olmamasından yakınır:¹⁷⁸⁸

Elde her türlü lüğatimiz var, lüğat-ı Türkî (Türkçe sözlük) yoktur. Elde her türlü (ta Bulgarcaya kadar) sarf ve nahvler (gramer kitapları) vardır, sarf ve nahv-i Türkî (Türk dilinin şekil ve cümle bilgisi) yoktur.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı Osmanlı imlasında düzenlemeler yapılması gerektiğini düşünür. Ahmet Mithat “Mebhas-ı İmla” başlıklı yazısında imlasız bir yazının anlamsız olduğunu söyler:¹⁷⁸⁹

İmlasız yazı hükümde manasız söze müsavidir. Yazı denilen şey imlâsı olur ise okunur. Söz denilen şey dahi manası olursa anlaşılır.

Osmanlı Türkçesinin imla kurallarının belirlenmesi hususunda Arapça ve Farsça kelimelerin yazımının belli kurallara bağlı olduğunu, kelimelerin doğru yazımı meselesinin sadece Türkçe sözcüklere münhasır kalacağını söyleyen Ahmet Mithat bu konuyu “Osmanlı milletin suret-i telaffuzuna müracaat ile halletmek”¹⁷⁹⁰ gerektiğini düşünür. Ama her bölgenin kendine mahsus bir söyleyişinin olmasının da bu konuda bir birliğin sağlanmasını zorlaştıracaklarını belirtir. “İslah-ı imla meselesini dahi biz bir

¹⁷⁸⁵ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 46.

¹⁷⁸⁶ Gaspıralı, “Lisan Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 46.

¹⁷⁸⁷ Gaspıralı, “Lisan-ı Türkî Şiveleri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 30.

¹⁷⁸⁸ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 50.

¹⁷⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Mebhas-ı İmla”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁷⁹⁰ Ahmet Mithat, “Mebhas-ı İmla”, Tercüman-ı Hakikat.

cemiyet-i ilmiyeden bekleyemeyiz”¹⁷⁹¹ diyen Ahmet Mithat bu meseleyi bir bilim kurulunun halletmesinin bile pek mümkün olmadığını düşünür. Ona göre “Bu müşkülâtı olsa olsa mütenevvi telaffuzlara vakıf olmakla beraber lisanımızın aslı olan Çağatay lisanına da vukufu şamil olan bir veyahut birkaç adam bertaraf edebilir”.¹⁷⁹² Buradan Türkçe kelimelerin yazımının belli kurallara bağlanmadığını ve yine Türkçe kelimelerin yazım kurallarının tespitinde yörelere göre farklı söyleyişten kaynaklanan zorluğun olduğunu anlıyoruz. Dolayısıyla bu meseleyi çözmek için sıradan bir bilim kuruluna değil Türkçenin farklı telaffuzlarını ve Çağatay dilini iyi bilen kişi ya da kişilerden oluşan bir kurula ihtiyaç vardır.

İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat’ın görüşüne yakın bir şekilde Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesi ve imlâsının belirlenmesi için Türkçeyi mükemmel bilmek gerektiğini düşünür. Ona göre oldukça zor bir iş olan Osmanlıcanın imlasını belirleme işini özel bir kurumun yapması gerekir.¹⁷⁹³

Bu hâlde bu şivenin ıslahından, muhafazasından ya ki sadeleştirilmesinden bahsedildiği sırada “lisan-ı Türki’yi” mükemmel bilmek lâzımdır. Bunu bilen pek azdır; belki yoktur.

Hâlbuki mesele pek büyüktür, mühimdir; hâllolunabilirse semeredar (verimli) olacaktır. Lisanı lüzumsuz lügat-ı ecnebiyeden (yabancı kelimelerden) kurtarmak ve imlâsını kararlaştırmak için encümen-i mahsus lâzımdır (özel bir kurum gereklidir) ki bu da meydanda yoktur.

İsmail Gaspıralı “İmlâ Meselesi” başlıklı makalesinde de dilin ıslah edilmesi, ortak bir edebî dilin oluşturulması için imlânın da düzenlenmesi ve ortak bir imlâ meydana getirilmesi gerektiğini söyler. O gün için Türk dili adıyla yüzlerce şive vardır ve imla da o kadar karışıktır. Oysa dilin ıslah edilebilmesi için imlânın ıslah edilmesi gerekmektedir. Ortak edebî dilin oluşması için de o dilin her yerde aynı yazılması lazımdır.¹⁷⁹⁴ Bir başka makalesinde de Gaspıralı her Türk’ün anlayabildiği “umumî millet sözleri”¹⁷⁹⁵ adını verdiği genel Türkçe kelimeleri kullanmak, umumîsi oldukça yöresel

¹⁷⁹¹ Ahmet Mithat, “Mebhas-ı İmlâ”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁷⁹² Ahmet Mithat, “Mebhas-ı İmlâ”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁷⁹³ Gaspıralı, “İmlâ Bahsi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 49.

¹⁷⁹⁴ Gaspıralı, “İmlâ Meselesi”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 165.

¹⁷⁹⁵ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 82, 83.

sözleri kullanmamak ve imlâyı birleştirmek suretiyle “umumî yani orta bir dilin meydana çıkarılması”nın¹⁷⁹⁶ mümkün olduğunu belirtir.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı ortak imlanın oluşturulması konusunda diğer milletlerin yöntemlerini uygulamayı önerir. Ahmet Mithat da güzel, açık, anlaşılır bir yazı dili oluşturmak için Avrupalıların ve Arapların yöntemini uygulamaktan söz eder. “Acaba lisanımız olan Osmanlı lisanı için bir miftah telif olunmak lazım gelse bizim için ne yolda hareket etmek iktiza eder?”¹⁷⁹⁷ diye soran Ahmet Mithat Avrupalıların yaptıkları gibi konuşulan dili esas alarak bu dilde fesahat ve belagati aramak gerektiğini söyler. “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade”¹⁷⁹⁸ başlıklı yazısında da “Arap kendi lisanının fesahatini ne yolda aramış ise biz dahi o yolda arayabiliriz” der.¹⁷⁹⁹ “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”¹⁸⁰⁰ başlıklı makalesinde Avrupa milletlerinin dillerinin kurallarını oluşturma şekillerine tâbi olmayı tavsiye eder.¹⁸⁰¹

İsmail Gaspıralı aynı konuyla ilgili olarak “Lisan Meselesi [-1-]”¹⁸⁰² makalesinde Türk şiveleri arasındaki fark konusunu ele alarak Rus, Alman, İtalyan, Arap gibi diğer milletlerin de farklı şivelere sahip olmalarına rağmen “lisan-ı edebî”¹⁸⁰³ dedikleri ortak bir yazı dili kullandıklarını ve bu meseleyi böyle hallettiklerini anlatır. Bir başka makalesinde Arapların, Rusların ve Almanların da Türkler gibi mahallî şiveleri olduğunu ama “umumî lisan-ı edebiyeleri”¹⁸⁰⁴ olduğu için edebiyatta, bilimde ve eğitimde ortak dil kullandıklarını yazar. Ona göre Türklerin de bunu gerçekleştirmesi gerekmektedir.¹⁸⁰⁵

Bunlardan anladığımıza göre Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı Türkçenin imlasının belirlenmesinin zor olduğunu kabul ederler. Bunun için mahallî şiveleri de iyi bilmek ve ortak kabulle bir düzenleme yapmak gerekmektedir. Bu konuda Avrupa’da yapılan çalışmalardan ikisinin de haberdar olduğunu yine yazılarındaki ifadelerden

¹⁷⁹⁶ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-2-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 82, 83.

¹⁷⁹⁷ Ahmet Mithat, “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁷⁹⁸ Ahmet Mithat, “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁷⁹⁹ Ahmet Mithat, “Hadikatü’l-Beyan’dan İstifade”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁸⁰⁰ İmzasız [Ahmet Mithat], “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁸⁰¹ İmzasız [Ahmet Mithat], “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁸⁰² Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-1-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s.74.

¹⁸⁰³ Gaspıralı, “Lisan Meselesi [-1-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s.74.

¹⁸⁰⁴ Gaspıralı, “Refiklerime Açık Mektup”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 115.

¹⁸⁰⁵ Gaspıralı, “Refiklerime Açık Mektup”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 115.

anlıyoruz. Aynı dilin farklı şivelerini kullanan Avrupa milletlerinin dillerindeki birliği kurmak için kullandıkları yöntemi uygulamayı teklif etmeleri de bunu gösterir.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı gazetelerin de dilinin sade olması gerektiğini düşünürler. Gazetelerin dilinin sade ve anlaşılır olması konusu üzerinde ısrarla duran Ahmet Mithat “*Hakayık*’a Arıza”¹⁸⁰⁶ başlıklı yazısında da *Hakayık* gazetesinde çıkan medeniyet ile ilgili yazıyı birkaç defa okumasına rağmen tam olarak anlamadığını, gazetenin başlığının altında “Umumun menafii için”¹⁸⁰⁷ ibaresi bulunmasına rağmen yazılanları “husus”un bile anlayamayacağını söyler.¹⁸⁰⁸ “Bir Varakacık”¹⁸⁰⁹ başlıklı yazısında İstanbul’da hanımların gazete okuduklarını anlatan yazar, gazetelerde yer alan haberlerin herkesi ilgilendiren türden olmadığını, kadınların gazetelerdeki ağır konulardan usanıp okumaktan vazgeçmelerinden endişe duyduğunu belirtir. Kadınlara ve gençlere yönelik bir gazete çıkarılmasını arzu ettiğini söyleyen Ahmet Mithat bu gazetenin “terbiyeden, ahlâktan, hane idaresinden velhasıl kadınlığın ve gençliğin müstefit olacağı hususattan”¹⁸¹⁰ bahsetmesini ve sade yazmasını diler.¹⁸¹¹

... hem de o kadar sade yazsa, o kadar sade yazsa ki bir yerde okunduğu zaman dinleyenler adeta laf söyleniyor zanneylese...

Bir başka makalesinde de Ahmet Mithat çocukluk yıllarında annelerinden öğrendikleri dili konuşarak birbirleriyle anlaşılan kimselerden bazılarının gazetede yazmaya başlayınca ana dillerinden uzaklaştıklarını belirtir.¹⁸¹²

İsmail Gaspıralı da gazetelerin sade dil konusunda dikkatli davranmasını ister. Gaspıralı gazeteler herkes için yazıldığından dolayı en çok onların sadeleşmiş olması gerektiğini söyler ve Osmanlı gazetelerinden aldığı cümleleri sade ifadelerle yazarak bunun mümkün olduğunu gösterir.¹⁸¹³ İsmail Gaspıralı Arapça, Farsça kelime ve tamlamalardan meydana gelen dili “lisan çorbası” olarak niteler. *İkdam* gazetesinde çıkan

¹⁸⁰⁶ İmzasız [Ahmet Mithat], “*Hakayık*’a Arıza”, Basiret.

¹⁸⁰⁷ İmzasız [Ahmet Mithat], “*Hakayık*’a Arıza”, Basiret.

¹⁸⁰⁸ İmzasız [Ahmet Mithat], “*Hakayık*’a Arıza”, Basiret.

¹⁸⁰⁹ İmzasız [Ahmet Mithat], “Bir Varakacık”, Basiret.

¹⁸¹⁰ İmzasız [Ahmet Mithat], “Bir Varakacık”, Basiret.

¹⁸¹¹ İmzasız [Ahmet Mithat], “Bir Varakacık”, Basiret.

¹⁸¹² İmzasız [Ahmet Mithat], “*Hakayık*’a Arıza”, Basiret.

¹⁸¹³ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 37, 38.

“Ta’m-ı Aşnayân-ı Fevaki”¹⁸¹⁴ başlıklı yazıda kullanılan dili eleştirerek bu şiveyi nereden çıkardınız, Şinasi bunu sona erdirmemiş miydi, diye sorar. “Lügat çorbası tertibi müsabakasına girmeyeceğinizi bilerek şaşırdım”¹⁸¹⁵ diye bu Farsça ve Arapça kelimelerle dolu olan ağır yazıyla adeta alay eder. “Osmanlıca ve Sade Türkçe [-2-] Ahiri”¹⁸¹⁶ başlıklı yazısında da “gazete ve havadis dili nasıl sade ise ‘edebiyat ve şiir dili’ dahi o derece sade olmalı ki ‘millî’ olsun”¹⁸¹⁷ diyen İsmail Gaspıralı Arapça, Farsça karıştırıp “güzel dil tertip etmenin”¹⁸¹⁸ belki hüner olduğunu ama milli dilin gerilemesine ve unutulmasına sebep olduğu için faydalı bir hüner olmadığını söyler.

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi dil konusuna oldukça geniş bir yelpazeden bakmaktadır. O, Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesinden söz ederek halkın öğrenmekte ve anlamakta güçlük çekmeyeceği, eğitimin kolaylaşmasını ve yaygınlaşmasını sağlayacak bir edebî dilin oluşturulması gerektiğine dikkat çeker. Bunun için de Osmanlı Türkçesinden Arapça ve Farsça kleime tamlamaların çıkarılmasını, böylece Osmanlı Türkçesinin o dillerin gramer kurallarından kurtulmasını, bir kelimenin Türkçesi varken onun yerine yabancı kelime kullanılmamasını, yabancı dilden alınan kelimelerin Türk dilinin kurallarına uygun kullanılmasını ister. Okumanın yanında yazmanın da kolay olması için dil ve imla kurallarında birlik sağlanmasını ve Türkçenin bir sözlüğünün yapılmasını gerekli görür. Kısacası Ahmet Mithat Efendi bütün kuralları belirlenmiş, herkesin kolayca okuyup yazabileceği bir edebî dilin meydana getirilmesi gerektiğini düşünür. İsmail Gaspıralı da dil konusunda Ahmet Mithat’a benzer düşünceler ileri sürmüştür. Ahmet Mithat Efendi’den farklı olarak o, bütün Türk halklarının birliğini sağlayacak ortak bir edebî dilden söz eder. İsmail Gaspıralı’nın gelişmiş ve edebiyat bakımından işlenmiş bir dil olan Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmiş halini ortak edebî dil olarak uygun gördüğü anlaşılmaktadır. Bir yandan Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilerek bütün Türkler için ortak edebî dil durumuna gelmesi için önerilerde bulunurken diğer yandan Ahmet Mithat gibi Türkçenin kuralları belirlenmiş bir yazı dilinin olmasının, bir sözlüğünün oluşturulmasının lüzumunu dile getirmiştir.

¹⁸¹⁴ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 48.

¹⁸¹⁵ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 48.

¹⁸¹⁶ Gaspıralı, “Osmanlıca ve Sade Türkçe [-2-] Ahiri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 39.

¹⁸¹⁷ Gaspıralı, “Osmanlıca ve Sade Türkçe [-2-] Ahiri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 39.

¹⁸¹⁸ Gaspıralı, “Osmanlıca ve Sade Türkçe [-2-] Ahiri”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 39.

3.2. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Eğitim ile İlgili Görüş ve Düşüncelerinin Karşılaştırılması

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı Bey yetiştikleri yıllardan itibaren içinde yaşadıkları toplumun cehaletini ve bu cehalet yüzünden Avrupa medeniyetinden geride kaldığını gözlemlemiş, bu durumdan rahatsızlık duyarak çözüm arayışına girmiş iki eğitimci yazardır.

Hem Ahmet Mithat Efendi'nin hem de İsmail Gaspıralı'nın düşünce ve faaliyetlerini ele aldığımız bütün bölümlerde onların eğitimin önemi, yaygınlaşması ve halkın eğitim seviyesinin yükselmesi gibi konuları gazete yazılarında, roman ve hikâyelerinde her vesileyle işlediklerini gördük. Burada onların yazılarında dikkatimizi çeken bazı benzerlikleri ve eğitim adına yaptıkları çalışmalardaki ortak yönleri ele almak istiyoruz. Ahmet Mithat'ın ve İsmail Gaspıralı'nın yaşamlarında onların düşünce dünyalarını şekillendiren olaylar vardır. Bu olayların her ikisinin de aynı zamanda eğitim hakkında düşüncelerini etkilediğini kabul edebiliriz.

Düzenli bir eğitim hayatı olmayan Ahmet Mithat Efendi kendi kendini yetiştiren bir insandır. Ahmet Mithat altı yedi yaşlarındayken Mısır Çarşısı'nda çıraklık yaptığı yıllarda bir dükkân komşusundan okuma yazmayı, Galata'daki bir Frenk'ten Fransızca'yı öğrenir. 1856'da babasının ölümü üzerine Vidin'de bulunan ağabeyinin yanına giden Ahmet burada mahalle mektebine devam eder. Bir yıl sonra İstanbul'a döner ve sıbyan mektebinde okur. 1861'de sıbyan mektebini bitirir. Mithat Paşa'nın maiyyetinde Niş'te bulunan ağabeyinin yanına giden Ahmet burada üç yıl rüştiye eğitimi alır. 1864 yılında Mithat Paşa'nın Tuna Vilayetine vali olması üzerine Rusçuk'ta göreve başlayan ağabeyi ile Rusçuk'a giden Ahmet de Tuna Vilâyeti Mektubî Kalemine memur olur. Ahmet Mithat Efendi, Mithat Paşa'nın himayesinde eğitimini ilerletir, Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenir. Tuna vilayetinde ağabeyiyle yaşadığı bir tartışmadan sonra evi terk eder ve Muhacirin Komisyonu reisi Şakir Bey'in evinde kalır. Bu evde kaldığı dönem Şakir Bey'in zengin kütüphanesinde okuma ve yazma işiyle meşgul olur. Mithat Paşa'nın Bağdat'a tayin olması üzerine onunla Bağdat'a gider ve bir süre orada kalır. Bağdat'ta yaşadığı olaylar ve tanıdığı kişiler onun hayatında önemli etkiler bırakmıştır. Burada tanıştığı ünlü fıkıh alimi Muhammed Feyzi ez-Zühafî, onun İslami bilgilerinin

genişlemesini sağlar. Ahmet Mithat'ın *Menfa*'da “ayaklı kütüphane”¹⁸¹⁹ olarak nitelendirdiği İranlı Muhammed Bâkır Can Muattar sayesinde tefsir, dinler tarihi, Doğu ve Batı felsefesi konularında birçok kişi ve kitabı tanır. Onun yönlendirmesiyle *Tevrat*'ı ve *İncil*'i okuyan Ahmet Mithat yine ondan, büyük müfessirlerin tefsirlerini içeren *Kur'an* tefsiri öğrenmiştir. Bağdat'ta Ahmet Mithat'a tesir eden bir diğer kişi Politika Müdürü Osman Hamdi Bey'dir. Avrupa'da iyi bir eğitim almış olan Osman Hamdi ona ilmini genişletmesi için kitap okumasını tavsiye eder ve onun için Avrupa'dan kitap getirir. Ahmet Mithat bu sayede Batı kültürünü yakından tanıma fırsatı bulur.¹⁸²⁰

Ahmet Mithat daha Tuna vilayetinde bulunduğu dönemde ilköğretimle ilgilenmeye başlamıştır. 1885 yılında *Tercüman-ı Hakikat*'te çıkan bir yazısında “Herkesin hizmet için tayin eylediği bir mebdei olduğu gibi bendenizin dahi muayyen bir mebdeim vardır. O ise edilecek hizmetin maarif-i iptidaiyeden başlamasıdır.”¹⁸²¹ diyen Ahmet Mithat kendisinin yirmi sene önce, Tuna vilayetinde bulunduğu dönemde “bu mebde'den bazı tetkikat ve tatbikata”¹⁸²² başladığını haber verir. Bu durumda onun Tuna vilayetindeyken ilköğretimle ilgili araştırmalar ve çalışmalar yaptığını anlıyoruz. Onun eğitimle ilgili düşünceleri Bağdat'ta şekillenmiştir. Orada bulunduğu sürece “ahval-i mülk ve devlete dair”¹⁸²³ ettikleri sohbetlerin onun düşüncelerinde değişiklik yaptığını, devletini, milletini tamamen başka bir nazarla görmeye başladığını anlatır. Ahmet Mithat Avrupa karşısında geri kalmış olan memleketinde ilerlemenin eğitimle mümkün olacağını düşünür. Bu amaçla Bağdat'ta bulunduğu dönemde eğitim yolunda adımlar atmaya başladığını söyler:¹⁸²⁴

... daha Bağdad'ta iken kendimce terakkiyât-ı milliye'nin tohumu olmak üzere usul-i tahsili tehvîn ve teshil etmek tariklerini aramağa başlayıp hattâ kendi hanemde kendi çoluk çocuğum için bir de ders açtım.

¹⁸¹⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 40.

¹⁸²⁰ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 42-44.

¹⁸²¹ Ahmet Mithat, “Cevap”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2218.

¹⁸²² Ahmet Mithat, “Cevap”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2218.

¹⁸²³ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 61.

¹⁸²⁴ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 63.

“Mekteb-i Sanayi şakirdanını tedris için kaleme alınan *Hace-i Evvel* risalesinin birinci ve ikinci”¹⁸²⁵ baskılarını 1870’te Bağdat’ta yapar. Yine aynı yıl bir çocuk kitabı olan *Kıssadan Hisse*’yi yayımlar.¹⁸²⁶

İsmail Gaspıralı medresede başlayan öğrenim hayatına Rus askerî okullarında devam eder. 1865-1867 yıllarında Moskova Askerî Okulu’na gider. Moskova’da aşırı Slavcı hareketin ileri gelenlerinden gazeteci ve Moskova Slav Hayırseverler Komitesi üyesi olan Mihail Nikiroviç Katkov ile arkadaş olur ve onun sayesinde “Rus milliyetçiliği, liberal ve aşırı politik akımlarını”¹⁸²⁷ tanır. Yaz tatilini Katkov’un evinde geçirir ve onun etkisiyle Herzen, Çernişevskiy, Belinski ve Pisarev gibi fikir adamlarının eserlerini okur.¹⁸²⁸ O, Moskova Askerî İdadisindeki öğrencilik yıllarında, Slavcılığın önemli bir merkezi olan Moskova’da özellikle Türk düşmanlığına bizzat şahit olmuş, pazar günleri evine gittiği Rus milliyetçisi gazeteci Katkov’un Moskova Gazetesi’nde Türk ve Müslümanlar aleyhine yazdığı yazılar, okul ve çevresindeki Türklere karşı düşmanca tutum onu derinden etkilemiştir.¹⁸²⁹ Askerî lisede okurken 1867’de Girit’te başlayan Rum ayaklanması nedeniyle, Türklere destek olmak amacıyla Girit’e gitme girişiminde bulunan İsmail Gaspıralı yakalanınca askeri okuldan ayrılmak zorunda kalır. 1868 yılında, henüz 17 yaşında “Bahçesaray’da Zincirli Medrese’de mecburî olarak”¹⁸³⁰ Rusça öğretmenliği yapmaya başlar. Burada tanıdığı polis müdürü olan Şostof’un “zengin aile kütüphanesinden, içlerinde yasaklanmış bazı sosyalist yazarların eserleri de olmak üzere Rusça kitaplar okuyarak, gazeteleri takip ederek”¹⁸³¹ kendisini geliştirir. İsmail Gaspıralı’nın hayatının önemli olaylarından birisi de Paris’te Fransızca öğrendiği, Avrupa’yı iyi ve kötü yönleriyle tanıdığı dönemdir.¹⁸³² Paris dönüşünde bir yıl İstanbul’da kalıp, çeşitli konularda gözlemlerde bulunması¹⁸³³ da onun hayatında önemli bir yere sahiptir.

¹⁸²⁵ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 46.

¹⁸²⁶ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 46.

¹⁸²⁷ Devlet, s. 28, 29.

¹⁸²⁸ Devlet, s. 28, 29.

¹⁸²⁹ Kırimer, s. 16, 17. Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 355, 356.

¹⁸³⁰ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 23.

¹⁸³¹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 23.

¹⁸³² Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 356.

¹⁸³³ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 356.

İsmail Gaspıralı ilk gençlik yıllarından itibaren Türk halkının ileri bir medeniyet seviyesine ulaşması için bir şeyler yapması gerektiği üzerinde düşünür. Öncelikle halkın içinde bulunduğu cehaletten kurtulması, eğitim seviyesinin yükseltilmesi üzerinde durur. Gaspıralı halkının acıklı durumu hakkında derin düşüncelere daldığını, çözüm yolları aradığını onun hayatından izler taşıyan¹⁸³⁴ *Gündoğdu ve Danyal Bey* hikâyelerinde konu edinmiştir. Burada İsmail Gaspıralı'nın düşüncesini Danyal Bey dile getirir; “Herhâlde men öz ömrüm boyunca fevaid-i milliye ve maarif yolunda gayret etmeliyim...”¹⁸³⁵

Buradan anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı yetişme yıllarından itibaren halkın cehaletten kurtarılması için çözüm olduğuna inandıkları eğitimle ilgili meseleler üzerinde derinlemesine düşünmüşler, girdikleri çevreler, tanıştıkları kişiler, okudukları eserler onların eğitim hakkındaki fikirlerini şekillendirmiştir.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı halkın kendisinin içinde bulunduğu cehaletin farkında olmadığını bu nedenle önce halkın bu konuda bilinçlendirilmesi gerektiğini düşünür. Ahmet Mithat Efendi'ye göre toplumun geri kalmışlıktan kurtulması, medeniyet bakımından ilerlemenin gerçekleşmesi için öncelikle topluma içinde bulunduğu durumu anlatmak gerekir. O, *Menfa*'da Namık Kemal'le siyasi konularda neden fikir birliğinde olamadığını açıkladığı yazısında bu düşüncesini dile getirir:¹⁸³⁶

Biz milletimizin teceddüdü lüzumunu halkımıza anlatmak için ne diyeceğiz? Bir kere şu halimizin fena olduğunu haber vereceğiz öyle değil mi? Muhâtabımız halimizin fena olduğunu ne ile anlayacak?

Ahmet Mithat gibi İsmail Gaspıralı da halkının cehalet içinde bulunduğunu ve bu yüzden diğer milletlerden geri kaldığının bilincinde olmadığını düşünür. 1881'de yayımladığı *Rusya Müslümanları* eserinde halkın içinde bulunduğu durumu anlatan Gaspıralı'ya göre onlar Rusya'nın çıkarlarına ilgi duymamakta, sevinçlerini, dertlerini

¹⁸³⁴ Konuyla ilgili bk. Akçuraoğlu, Türk Yılı 1928, s. 357. Togan, “Gaspıralı İsmail Bey”, Kardeş Edebiyatlar, s. 5.

¹⁸³⁵ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 34.

¹⁸³⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 71.

bilmemektedirler. Rusça bilmemeleri onları Rus düşüncesinden ve edebiyatından soyutlamaktadır.¹⁸³⁷

Rusya Müslümanları, sanki bütün beşeriyetten kopmuş gibi kendi eski kavramlarının ve hurafelerinin dar ve bunaltıcı ortamında manasız bir hayat sürmektedirler ve rızkları olan bir lokma ekmekten başka kaygıları, karınlarını doyurmaktan başka idealleri yoktur.

“Bugünkü Mesele” başlıklı yazısında da gençlerden, toplumu içinde bulundukları ve farkında bile olmadıkları geri kalmışlığa, cehalete karşı sürekli bilgilendirmelerini ister. “Çünkü avam yokluğundan haberdar olsa, yokluğu fehmler ise”¹⁸³⁸ varlık için gayret etmeye başlayacaktır.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı’ya göre halkın bilinçlenmesi de eğitimle sağlanabilir. Ahmet Mithat *Devir*’de Mithat Paşa’ya hitaben yazdığı mektupta başka memleketlerin medeniyet yolunda ilerlediğini ama kendi memleketinin geri kaldığını, bu nedenle ondan “maarif” istediklerini söyler.¹⁸³⁹

Biz maarif istiyoruz. Adam olmak, medeni olmak istiyoruz. ... Biz ilerleyemedik. Biz geride kaldık. Onların saadetini nazar-ı tahassürle bakıyoruz. Ah biz bu derecede kalacak adamlar mıyız?

İsmail Gaspıralı da Rusların Müslümanlara “bilgi ve ı ışık” vermesi gerektiğini söyler. Ona göre hâkim ve daha eğitimli kavim olan Ruslar, Müslümanlarla iyi ilişkiler içinde olmalıdır. O zaman Müslümanlar Rusya sayesinde çok yönlü başarıya, Rusya’ya ve onun eğitim seviyesine yaklaşabilirler.¹⁸⁴⁰

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı eğitimin toplumun her kesimine yaygınlaşması gerektiğini düşünür. Avrupalı pedagogların görüşlerini dikkate alarak çocuklar için okuma kitapları hazırlayan Ahmet Mithat kitaplarla ilgili yaptığı açıklamada, bunların “... her biri bir madde-i nafiadan bahseylemek ve çocuk tarafından nihâyet on beş günde ve hatta biraz daha muktedir olanlarca bir haftada okunup bitirilmek üzere”¹⁸⁴¹ yazılmış olduklarını söyler. Ahmet Mithat çocukluk çağını çoktan geçirmiş olanların da

¹⁸³⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 84.

¹⁸³⁸ Gaspıralı, “Dostlara Cevap”, Eğitim Yazıları, s. 70.

¹⁸³⁹ Us, Bir Jübile, s. 46, 47.

¹⁸⁴⁰ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 89- 91.

¹⁸⁴¹ Ahmet Mithat, “Kıraat Kitapları”, Tercüman-ı Hakikat.

kitaplardaki bilgilerden yararlanmasını sağlamak amacıyla bu okuma kitaplarını gazeteye koyduğunu belirtir.¹⁸⁴² Dolayısıyla o, çocuklar için hazırladığı kitaplarla büyükleri de bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Bir makalesinde genel olarak ilerleme esasında köy halkından başlarsa “memleket mamur ve millet zengin olur.”¹⁸⁴³ Diyen Ahmet Mithat Osmanlı’nın gelişmesi, ilerlemesi için yapılacak en esaslı işin ilköğretimin köylere kadar yaygınlaşması olduğunu söyler:¹⁸⁴⁴

... her milletin en faal ve mahsuldar ahalisi dahi ahali-i kurası olduğundan bunlar nimet ve lezzet-i maariften mahrum bırakılacak olur ise halka bihakkın tamim-i maarif edilmiş olmayacağı ve halkın cehalet-i umumiyesi ise âdeta her şeye her teşebbüsât-ı ıslahkârîde hükümet-i seniyyemizin gayret ve ikdamı hududunu tahdit eyleyecek bir mania suretinde kendisini meydana koyuvoreceği derkârdır.

İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat gibi ilmin, eğitimin halkın her kesimine ulaşmasını ister. Gençlere ilim öğrenmelerini ve ilmi yaymalarını öğütler. İnsanoğlunun ve çoğunluğun faydasını düşünüyorlarsa, nasihatlerinin etkili olmasını istiyorlarsa halktan, çoğunluktan ayrılmamalarını; halkın önünde, halktan ileri ama onlardan uzak ve ayrı olmamalarını ister.¹⁸⁴⁵ “Meclis (üçüncü)”¹⁸⁴⁶ başlıklı yazısında da bilginin, öğrenmenin önemi üzerinde durduktan sonra açılacak olan kıraathaneler vasıtasıyla her gün birçok kişinin çeşitli kitap, gazete, dergi okuyup bilgisini geliştirmesinin mümkün olduğunu anlatır.¹⁸⁴⁷ Bu durumda İnci Enginün’ün Ahmet Mithat Efendi için söylediği “Midhat Efendi kendisini kurtarmış kişilerle toplumun da yükseleceğine inanır”¹⁸⁴⁸ sözünü İsmail Gaspıralı için de söylemek yanlış olmaz.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı’nın eğitimle ilgili üzerinde durdukları konulardan birisi de kızların eğitimi meselesidir. Osmanlı’da kızların eğitimi konusunda belli bir program yoktur. Ahmet Mithat’ın yazdığı *Bahtiyarlık* romanının “Terbiye-i Nisvan”¹⁸⁴⁹ başlıklı bölümünde yazar anlatıcı kız çocukları için “bir talim ve terbiye programı bilküllüye mefkut bir surette olduğundan”¹⁸⁵⁰ kız babalarının kızlarının eğitim

¹⁸⁴² Ahmet Mithat, “Kıraat Kitapları”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁸⁴³ Ahmet Mithat, Avrupa’da Bir Cevlan, s.841.

¹⁸⁴⁴ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Mebde-i Maarif”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁸⁴⁵ İsmail Gaspıralı, “Dostlara Cevap”, Eğitim Yazıları, s. 69, 70.

¹⁸⁴⁶ Gaspıralı, “Meclis (üçüncü)”, Eğitim Yazıları, ss. 189-193.

¹⁸⁴⁷ Gaspıralı, “Meclis (üçüncü)”, Eğitim Yazıları, ss. 189-193.

¹⁸⁴⁸ Enginün, Araştırmalar, s. 52.

¹⁸⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 311.

¹⁸⁵⁰ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 311.

ve öğretimini nasıl yapacaklarını bilemeyerek her birinin farklı yollara başvurduklarını söyler. Buna göre kız çocuklarının bir kısmının sadece mahalle mektebine gittiğini ve Kur'an okumaktan başka bir şey öğrenemediğini; bazı ailelerin kızlarına kendi çabalarıyla klasik medrese eğitimi verdiğini, bu kızların diğerlerinden daha fazla bilgiye sahip ama geleneksel kalıplarda kalmış olduklarını; bir bölümünün de kızlarının eğitimini Avrupalı eğitimcilere bıraktıklarını, onların terbiyesi ile yetişen kızların da kendi kültürüne, kendi toplumuna yabancılaştığını anlatır.¹⁸⁵¹

İsmail Gaspıralı Türk halklarını bir bütün olarak gördüğü için eğitim konusunda da aynı davranışı sergiler. Onun görüş ve düşünceleri Kırım'la sınırlı kalmaz. "Tedris Meselesi" başlıklı yazısında Kırım ve Kazan taraflarında ve diğer Müslüman memleketlerinde "her mahallede cami olduğu gibi bir de sıbyan mektebi" olduğunu, kız ve erkek çocuklarının bu okullarda Kur'an okumayı dinî bilgileri bazen de yazı yazmayı öğrendiklerini anlatır.¹⁸⁵²

Ekser hâlde imam efendi er balaları okutur, imamın kadını ya diğer bir avret "hoca ana" olup kız balaları okutur. Bedevî (göçebe) Kırgız ve Türkmen İslamları arasında dahi usûl böyledir. Er ve kız balalar okurlar, çünkü Müslim ve Müslimeye ilim farzdır.

Buradan anladığımıza göre o dönemde Rusya Türkleri dinin bir emri olduğu için kız- erkek ayrımı olmaksızın çocuklarına camilerde dini bilgileri, *Kur'an* okumayı öğreten bir eğitim sistemine sahiptir. İsmail Gaspıralı Kafkasya taraflarında kız çocuklarının okutulmadığını, bu konuda Kafkas Müslümanlarının İran nüfuz ve usulüne uyduklarını anlatır. İslâm'dan önce İran'da kadınlar okutulmadıklarından İslâm'dan sonra da bu eski âdetlerini devam ettirmişlerdir. Bu düşünceyi şu sözlerle eleştirir.¹⁸⁵³

Cahil ve nâdaniyet fesada bais olmaz da ilim bais olur mu? Terbiyesizlik hoş olur da terbiye fena olur mu?

Bir başka yazısında Kazan, Volga ve Ural taraflarında kızlara biraz okuma yazma  ğretirlerken Kırım'da bir parça dini bilgi öğrettiklerini ama yazma  ğretilmediğini; Kafkasya ve Maveraünnehir taraflarında ise kızlara kitap yüzü bile gösterilmediğini

¹⁸⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, "Bahtiyarlık", Letaif, s. 311.

¹⁸⁵² Gaspıralı, "Tedris Meselesi", Eğitim Yazıları, s. 122.

¹⁸⁵³ Gaspıralı, "Tedris Meselesi", Eğitim Yazıları, s. 123.

söyler. Okuma yazma bilen kızların bunu kötüye kullanacağı düşüncesiyle onların eğitimden mahrum bırakılmalarını eleştirir.¹⁸⁵⁴

Anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı'nın içinde bulundukları şartlar eğitim meseleleri açısından birebir aynı değildir. Yine de aynı kültürün ve aynı dinin mensubu olan her iki toplumda kız çocuklarının erkek çocukları kadar iyi bir eğitim görmemesi sorunu mevcuttur. Bu soruna karşı Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı'nın yaklaşımları nasıldır, diye baktığımızda ikisinin de, küçük bazı farklarla, kız çocuklarının iyi bir eğitim alması gerektiği düşüncesini savunduğunu görürüz.

Ahmet Mithat önceleri kızlar anne olacakları için iyi eğitim almış olmaları lazımdır, diye düşünür. “Kadınlar erkeklerin ilk mürebbi ve muallimleridirler.”¹⁸⁵⁵ diyen Ahmet Mithat erkeklerin çocukluktan çıkıncaya kadar kadınların terbiyesinde bulunduklarını, bu nedenle toplumun tamamının modernleşmesinin kadınların eğitimine bağlı olduğunu söyler.¹⁸⁵⁶

Binaenaleyh darü'l-malliminde müstait hocalar yetiştirilmedikten sonra nasıl ki mekâtibin ıslahı çaresi bulunamamış ise terbiyehanelerden müstait valideler yetiştirilmeyince terbiye-i umumiyenin dahi asıl terakkiyat-ı asriyeye muvafık olacak bir surette ıslahı kabil olmaz.

Ahmet Mithat *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde çıkan “Muharrirlerimiz” başlıklı yazısında da “Terbiye-i milliyenin ilk hocaları”¹⁸⁵⁷ anneler olduğu için kadınların eğitimlerinin önemli olduğunu belirtir. Gazetede çıkan bu makalesinden on bir yıl sonra, 1899’da kaleme aldığı *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi* adlı kitapta Ahmet Mithat annelerin çocukların ilk eğitici olduğu düşüncesini farklı bir yaklaşımla ele alır.¹⁸⁵⁸

Kitaplarda gazetelerde terbiye-i etfale dair ne kadar güzel şeyler okumuşsunuzdur. Bunların en çoğunda etfalın ilk mektebi, ilk terbiyehanesi aguş-ı mader olduğu söylenir. Bu söz yanlış değildir. Fakat o vazife yalnız valideye münhasır olmakla kalmaz. Vakıa hızanet, yani çocuğa bakmak şer'an validelere tayin olunmuş bir vazifedir.

¹⁸⁵⁴ Gaspıralı, “Kızların Terbiye ve Tahsili”, Eğitim Yazıları, s. 205.

¹⁸⁵⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 312.

¹⁸⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 312.

¹⁸⁵⁷ Ahmet Mithat, “Muharrirlerimiz”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁸⁵⁸ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 29.

Ona göre anne olacak kız başlangıçta bir çocuktur ve onun iyi anne olması için çocukken iyi eğitim alması, iyi yetiştirilmesi gerekir. Dolayısıyla iyi çocuklar yetiştirmek için iyi anneler yetiştirmek gerektiği fikri bir kısır döngüye yol açar.¹⁸⁵⁹ Aslında Ahmet Mithat'ın bu düşüncesinin sebebi onun toplumda kadına sadece annelik görevi yüklenmesine ve kadının eğitiminin de buna bağlı görülmesine karşı olmasıdır. Çocuğa ilk birkaç yılında bir şeyler öğretecek kadar bilgiye sahip olması toplumun yarısını oluşturan kadın için yeterli görülmemelidir. Bu anlayış toplumun yarısının eğitiminin belli bir seviyeden ileriye gidememesi anlamına gelecektir.

Ahmet Mithat Fatma Aliye'ye yazdığı 1894 tarihli bir mektubunda bu konudan şöyle söz eder:¹⁸⁶⁰

Kadınların evlat için ilk muallime oldukları artık eskimiş, çürümüş bir hükm olduğunu da söylemeli. Neden kadınlar ilk muallime olmakla kalsınlar? Cemiyet-i medeniyenin yaridan çok a'zâsını onlar teşkil etmiyorlar mı?

İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat gibi çocukların iyi bir terbiye ile yetişmeleri için onların ilk öğretmeni olan annelerin eğitiminin önemli olduğunu düşünür. Ona göre bir erkek aldığı eğitimden kendisi istifade eder, bir kadın ise öğrendiklerini çocuklarına da öğretmek onların iyi yetişmelerini sağlar. “Dil ve tabiat, fikir ve hesap en ibtida (önce) anadan”¹⁸⁶¹ öğrenilir. İlk öğretmen annedir. Anneden alınan ders en tesirli derstir.¹⁸⁶² *Kadınlar* risalesinde annelerin eğitimli olmasının önemini konu edinen bir hikâye anlatır. Hikâyenin sonunda “Atanın ilmi özüne/ Ananın ilmi nesline”¹⁸⁶³ diyerek nesilleri yetiştiren kadınların ilim sahibi olmasının önemine vurgu yapar. İnsan “on-on iki yaşlarına kadar kadın elinde, kadın nüfuzunda ve terbiyesinde” olur ve bu terbiyenin etkisi bir ömür sürer. Kısacası “insan ve insaniyet balalıkta yasalır (çocuklukta oluşur)”¹⁸⁶⁴ diyen İsmail Gaspıralı bu nedenle de çocuğun ilk terbiyesini veren kadının aynı zamanda toplumun temeli olduğunu belirtir. Sonuçta İsmail Gaspıralı çocuğun ilk terbiyesini veren annelerin bu nedenden dolayı eğitimli olması gerektiğini düşünür. Onun bu düşüncesinde Ahmet Mithat Efendi'ye benzer bir kırılmaya rastlamadığımızı da söyleyelim. Bunun

¹⁸⁵⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Ana Baba*, s. 29.

¹⁸⁶⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s.223.

¹⁸⁶¹ Gaspıralı, “Tedris Meselesi”, *Eğitim Yazıları*, s. 123, 124.

¹⁸⁶² Gaspıralı, “Tedris Meselesi”, *Eğitim Yazıları*, s. 123, 124.

¹⁸⁶³ Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 303.

¹⁸⁶⁴ Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 289.

dışında Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı kadınların eğitimi hakkında birbirine benzer görüşlere sahiptir.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı toplumun yarısını kadınların oluşturduğunu, bu nedenle kadının cahil olmasının toplumun yarısının cehaleti anlamına geleceğini düşünür. Yukarıda Fatma Aliye'ye yazdığı mektuptan yaptığımız alıntıda Ahmet Mithat “Cemiyet-i medeniye'nin yaridan çok a'zâsını onlar teşkil etmiyorlar mı?”¹⁸⁶⁵ diyerek toplumun tamamının eğitimi söz konusu ise toplumun yarısını oluşturan kadınların eğitilmiş olması gerektiğine dikkat çeker. İsmail Gaspıralı da 1903'te yayımladığı *Kadınlar* risalesinde insanlığın yarısını kadınların oluşturduğunu söyler. “Vakıan (gerçekten de) bir şehrin, vilayetin, cemaatin yaki (veyahut) milletin kadınları cahile ise nısf-ı cemaat ve nısf-ı ümmet (toplumun ve ümmetin yarısı) cahil olması lâzım geliyor”¹⁸⁶⁶ diyerek Ahmet Mithat'a benzer bir görüşü dile getirir.

Ahmet Mithat kızların evlendiklerinde eşlerine uyum sağlayabilmeleri için eğitim görmeleri gerektiğini düşünürken İsmail Gaspıralı da onların iyi bir eş olabilmeleri için eğitim almaları gerektiğini düşünür. Ahmet Mithat bizim demokratik bir millet olduğumuzu, her kesimden insanın yüksek mevkilerde görev alabildiğini, bu nedenle onlara eş olacak kadınların da iyi eğitim almış olması gerektiğini söyler. Ayrıca toplumda erkeklerin eğitime önem verildiğini, iyi eğitim almış bir erkeğin de aynı şekilde iyi eğitim görmüş bir kızla evlenmek isteyeceğini belirterek kızların da eğitim görmeleri gerektiğini yazar.¹⁸⁶⁷ Ahmet Mithat evlenecekleri erkeğe uyum sağlamaları için kızların yabancı dil öğrenmelerini de ister.¹⁸⁶⁸ *Peder Olmak Sanatı*'nda kızların yabancı dil yanında müzik eğitimi almış olmasının da önemli olduğunu söyleyen Ahmet Mithat bunu da yine kızın evleneceği erkeğin böyle bir talebi olacağını düşündüğü için gerekli görür.¹⁸⁶⁹

İsmail Gaspıralı'ya göre de kadın annelik ve eş olma görevlerini yerine getirmek için iyi bir eğitim almalıdır.¹⁸⁷⁰

¹⁸⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s.223.

¹⁸⁶⁶ Gaspıralı, “Kadınlar”, Fikrî Eserleri, s. 288.

¹⁸⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 223.

¹⁸⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 28.

¹⁸⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 28, 29.

¹⁸⁷⁰ Gaspıralı, “Kadınlar”, Fikrî Eserleri, s. 291.

İşte bir kadın lâzımınca kadınlık-analık-refîkalık edebilirse dünyasını hoş geçirip, ahiretini dahi rahat eder. Ancak bu vazifeleri hoş eda etmek (yerine getirmek) için bir hayli tahsil ve terbiye lâzımdır. Kadınlar insan olduğundan ve insan evlâdı terbiye edeceklerinden dışı hayvan gibi bîsavat ve bîilim (cahil ve bilgisiz) kalsalar dünya ve ömür fena olur.

Ahmet Mithat bir kızın ev işleriyle ilgili bilgilere sahip olmasını, dikiş, nakış öğrenmesini önemli bir özellik olarak görür.¹⁸⁷¹ Kızların on yedi yaşından önce evlendirilmelerine karşı olan Ahmet Mithat onların bu yaşa kadar dikiş, nakış gibi becerileri tamamen öğrenmelerinin mümkün olamayacağını söyler. Ama bu becerilerden bazılarını iyi öğrenmesi bile bir kız için önemlidir.¹⁸⁷²

İsmail Gaspıralı ise kadının evle ilgili işleri iyi bilmesi gerektiğini düşünür:¹⁸⁷³

... kadın kişi de hane içinde bulunduğu erzak ve eşyayı hüsn-i istimal (Güzel kullanma) ve hoş kullanmak ilmini bilmelidir.

“Kızların Terbiye ve Tahsili”¹⁸⁷⁴ başlıklı makalesinde İsmail Gaspıralı kızlar için açılan yeni usul okullarda Türkçe ve Arapça okuma, yazma, dinî kurallar, temel düzeyde matematik derslerinin yanında bazı el işleri, nakış öğretildiğini yazar. Bunların erkekler için açılan yeni usul okullar gibi “her yerde makbul”¹⁸⁷⁵ karşılanacağını söyleyen İsmail Bey’in kızlara verilen eğitimi beğendiğini anlıyoruz. İsmail Gaspıralı’nın *Arslan Kız* adlı eserinin baş kişisi Gülcemal ve *Darürrahat Müslümanları* romanındaki Feride Banu okumuş Müslüman kızlardır. Her iki karakterin iyi eğitim görmüş olması; okuma yazma bilmeleri, bunun yanında yemek yapma gibi ev işleri konusunda da bilgili, becerikli olmaları, bir müzik aleti çalıp güzel şarkı söylemeleri ortak noktalarıdır.

Buradan Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı’nın kadının eğitimi konusunda onların okuma yazma ve dini bilgiler öğrenmelerinin yanında el işleri, nakış, yemek ve hatta bir müzik aleti çalmayı bilme gibi beceriler de kazanmalarını istediğini anlıyoruz. Her ikisinin ortak oldukları bir nokta da kadınların evlilikte kocalarına iyi bir eş olmaları için bu eğitimi almalarını istemeleridir. Ahmet Mithat Efendi bunlara ek olarak kızların yabancı dil bilmelerini de ister, ki bu, o dönem için geçerli olan Fransızcadır.

¹⁸⁷¹ Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 29.

¹⁸⁷² Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 29.

¹⁸⁷³ Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 289.

¹⁸⁷⁴ Gaspıralı, “Kızların Terbiye ve Tahsili”, *Eğitim Yazıları*, s. 207.

¹⁸⁷⁵ Gaspıralı, “Kızların Terbiye ve Tahsili”, *Eğitim Yazıları*, s. 207.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı her ne kadar kadının anne ve eş olma yönlerini öne çıkarıp bu nedenle kızların iyi eğitim almalarının önemli olduğunu söyleseler de onlar aynı zamanda kadını çalışan bir birey olarak sosyal hayatın içinde görmek isterler. Ahmet Mithat Efendi Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektubunda kızların da erkekler gibi okuyup öğretmen, doktor, avukat, hatta ressam, yazar olmaları gerektiğini belirtir.¹⁸⁷⁶ Ahmet Mithat'a göre "erkeklik nasıl bir âlem-i vâsi ise kadınlık dahi öyle bir âlem-i vâsi'dir. Bu âlem hem de el-yevm mevcuttur. Onu ıslah etmeli."¹⁸⁷⁷

Fatma Aliye'ye yazdığı bir başka mektubunda gün gelip kadınların erkeklerle birlikte matbuat aleminde çalışacağını söyler:¹⁸⁷⁸

Bir erkek ile bir kadının gönülleri birer cihet-i meşruaya merbut olduğu halde aralarında yalnız bir refakât-ı kalemiye bulunabileceğini şimdi bu asrın zihni belki de kabul edemese bile o asrın zihni kabul edecektir.

Ahmet Mithat'ın kadınların çalışması ile ilgili düşüncesinin izlerine 1870'te yayımladığı *Felsefe-i Zenân*'da rastlarız. Burada Zekiye öğretmendir. Konusu kızların eğitimi olan *Diplomalı Kız* romanının "Hatime" bölümünde anlatıcı, kızların eğitiminin erkeklerin eğitimi kadar önemli olduğunu ve kızların okuyarak meslek sahibi olabileceklerini söyler:¹⁸⁷⁹

... Kadınlardan dahi tabibeler, eczacılar, cerrahlar, kâbileler, muharrirler, feylosoflar, muallimeler, falanlar filânlar çoğalıp meydan aldıkları zaman o tekzib-i maddî vukua gelecektir.

İsmail Gaspıralı da toplumda kadınların kendilerine uygun işlerde çalışmasını ister. *Kadınlar* risalesinde yaptıkları büyük işlerle isimleri tarihe geçmiş kadınlardan söz eder. Babil'de hüküm sürmüş Semiramis, Mısır kraliçesi Kleopatra, Müslümanlığı ilk kabul eden kişi Hazreti Hatice gibi kadınların yanında Avrupa'da ve Rusya'da da çok sayıda önemli kadın yöneticilerin yaşamış olduklarını anlatır. Eski Yunan ve Roma dönemlerinde olduğu gibi Müslümanlar arasında da büyük şair ve yazar kadınlar olduğundan söz eder. İçinde bulundukları dönemde de bilimde ve kültürde herkesten ileri seviyede olan Avrupa ve Rus toplumlarında edebiyat, bilim, gazetecilik, siyaset, tıp

¹⁸⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s.222, 223.

¹⁸⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s.222, 223.

¹⁸⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 69.

¹⁸⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, "Diplomalı Kız", Letaif, s. 662.

alanlarında çalışan ünlü kadınların olduğunu söyler. Avrupalı kadınların sanayi ve ticaret sahalarında da varlıklarını gösterdiklerini belirtir ve ekler:¹⁸⁸⁰

Her ne kadar Cenab-ı Hak kadınları hane bakmak (ev işleri yapmak), insan terbiye etmek ve refiklerinin (eşlerinin) hariçten çalışıp getirdiklerini içerde halletmek gibi mühim ve lâzım vazifeye mahsus etmiş ise de insanlıkları hasebiyle istidat (insan olmalarından dolayı yetenek), zekâ ve fitrat-ı insaniyeden (insan huyundan, mizacından) mahrum yaratılmadıkları ve icabı halde pek çok türlü işlere yaradıkları yukarda beyan ettiğimiz emsallerden anlaşılmaktadır.

Yazısının devamında kadınların kendilerine uygun işlerde çalışabileceklerini hatta bunun farz olduğunu belirtir.¹⁸⁸¹ *Darürrahat Müslümanları*’ndaki Feride Banu’nun doktor olması eserin yazarı İsmail Gaspıralı’nın bilinçli bir tercihidir.

Bütün bunlardan yola çıkarak Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı kadınların eğitim görmelerini aynı zamanda onların çalışarak sosyal hayatın içinde olmalarını arzuladıkları için de istemektedir diyebiliriz.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı kadının eğitimi meselesine hikâye ve romanlarında da yer vermiştir. Ahmet Mithat’ın hikâye ve romanlarında kızların eğitimi ile ilgili durumlara çok sık rastlarız. Konusu Fransa’da geçen *Diplomalı Kız* aldığı eğitim sayesinde iş kurarak ailesini yoksul hayattan kurtaran bir genç kızın hikâyesidir. *Esaret*’te erkek ve kız esirler Fatin ve Fitnat birlikte eğitim görür, *Felatun Bey ile Rakım Efendi* romanında Rakım cariyesi Canan’ı eğitir. Bu eğitimin için de Fransızca ve piyano da vardır. *Çingene*’de Ziba adındaki çingene bir kızın iyi bir eğitimle tam bir hanımefendi olduğunu görürüz. *Felsefe-i Zenan* konusu eğitim olmamakla beraber iyi bir eğitim görmüş ve ilimle meşgul olmayı seven Fazıla Hanım evlat edindiği Akile ve Zekiye adındaki kızlara da iyi eğitim verir. Zekiye aldığı bu eğitim sayesinde bir paşanın çocuklarına özel ders verir, onlarla Halep’e gider. Dolayısıyla aldığı eğitim sayesinde çalışan ve seyahat etme imkânı bulan bir kız söz konusu edilir. *Yeryüzünde Bir Melek* romanının sonunda romanın baş kişilerinden Raziye’nin çocuklukta aldığı eğitimi anlatır.

Ahmet Mithat aldıkları eğitim sonucu alafranga olan kızları da romanlarında konu edinir. *Bahtiyarlık*’ta Nusret Hanım, *Karnaval*’da Şehnaz mürebbiyelerden aldığı

¹⁸⁸⁰ Gaspıralı, “Kadınlar”, Fikrî Eserleri, s. 294.

¹⁸⁸¹ Gaspıralı, “Kadınlar”, Fikrî Eserleri, s. 298.

eğitimle alafranga olur. *Jön Türk*'te iyi bir eğitim ve terbiye alan Ahdiye ile aldığı yanlış eğitim sonucu yanlış Batılılaşan Ceylan'ın karşılaştırılmasını görürüz.

İsmail Gaspıralı Ahmet Mithat'a göre az sayıda roman ve hikâye yazmış olması nedeniyle onda böyle bir zenginlik elbette bulunmaz. Yine de onun hikâye ve romanlarında eğitilmiş kızlar vardır. *Arslan Kız* adlı hikâyesinin baş kişisi Gülcemal ve *Darürrahat Müslümanları* romanındaki Feride Banu okumuş Müslüman kızlardır. Feride Banu aynı zamanda doktor olduğu için meslek sahibi bir Müslüman kız örneğidir.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı yazılarında okullarla ilgili düşüncelerini de dile getirmişlerdir. Ahmet Mithat Avrupa'da çocukların okula başlamadan önce "Validelik Mektepleri" yani anaokullarında resimler, oyuncaklar aracılığıyla nesneleri öğrendiğini ve eğitime başladıklarını anlatır. Bu sayede çok şeyi tanıyan çocuk okuma yazmaya başladığı zaman, onun zihninde okuduğu şeylerle ilgili bir bilgi bulunması nedeniyle, okuduklarını da kolay anlar.¹⁸⁸²

İsmail Gaspıralı'nın yazdığı *Frengistan Mektupları* romanında Molla Abbas Fransa'da çalışan annelerin çocuklarını bıraktıkları kreşleri anlatır. "Bahçe-i sıbyan"¹⁸⁸³ adını verdiği bu yerleri över. Ayrıca okullarda verilen eğitimi anlatır ve bu eğitimin ücretsiz olduğunu belirtir. Fransızların savaşta, ticarete, bilimde, hünerde, rahat bir hayat yaşamada "birinci millet" olmasının "mektep ve ilme muhabbet ve rağbetlerinden"¹⁸⁸⁴ olduğunu söyler. Ama Ahmet Mithat gibi anaokulundaki eğitim-öğretim hakkında bilgi vermez.

Ahmet Mithat çocukların okuma yazmaya başlama yaşları ile ilgili görüşlerini de yazmıştır. O, okuma yazma öğretiminin altı yaşından önce olmasına karşıdır. Çocuğun ömründen "dört sene ve dört ay ve dört gün"¹⁸⁸⁵ geçtikten sonra okula verilmesinin doğru olmadığını, "çocukların hiç olmazsa altı yaşını ikmal etmelerinden evvel"¹⁸⁸⁶ kesinlikle okula başlatılmamaları gerektiğini söyler.¹⁸⁸⁷ İsmail Gaspıralı'nın da "7, 8, 9 yaşlarındaki

¹⁸⁸² Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 53, 54.

¹⁸⁸³ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 124, 125.

¹⁸⁸⁴ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 124, 125.

¹⁸⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 39.

¹⁸⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 40.

¹⁸⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 45, 46.

çocuklar dinlenmeden okuyamazlar.”¹⁸⁸⁸ cümlesinden onun da çocukların okula başlamaları için altı yaşını tamamlamaları gerektiği düşüncesinde olduğunu anlıyoruz.

Ahmet Mithat çocuk terbiyesi konusunda okulların önemi üzerinde de durur. Eski zamanlardan beri okullar, dolayısıyla öğretmenler çocukların eğitimi konusunda babaların vekili olmuştur.¹⁸⁸⁹ Okulların eğitim öğretim için her bakımdan iyi bir donanımına sahip olması çocukların iyi eğitim alması ve medeniyetin ilerlemesi için önemlidir.¹⁸⁹⁰ O, okulların ıslah edilmesini istediğini belirterek “Mekâtib-i İptidaiyeyi de Mekâtib-i Rüştıyeyi de yeniden ıslah ederek etfali o mekteplerde peyda edilecek kudret ile sanayi ve ticaret mesleklerinde dahi kudret olabilecek”¹⁸⁹¹ duruma getirmek gerektiğini yazar. Okulların, anne ve babaların çocuklarına karşı “vezaif-i maneviyelerini”¹⁸⁹² yerine getiren vekiller oldukları için, manevi aile hükmünde olduğunu düşünen Ahmet Mithat yatılı okulların daha yararlı olduğunu söyler. Yüksek öğrenim düzeyine gelmiş öğrenciler hakkında da onların artık kendi ailelerine tâbi olmadıklarını ve onların eğitimle ilgili her türlü ihtiyacını devletin karşılaması gerektiğini belirtir.¹⁸⁹³

İsmail Gaspıralı okul konusunda çok sayıda makale yazmıştır. “Hem Var Hem Yok; Nedir O?”¹⁸⁹⁴ başlıklı yazısında Müslümanların hemen hemen her mahallesinde bir okul olduğunu, sayı bakımından en ileri seviyede olan kavimlerle aynı olduğumuzu belirten İsmail Gaspıralı nitelik bakımından ise mekteplerin yok derecesinde bulunduğunu söyler. Avrupa’da ilkokul eğitimini bitiren bir çocuğun dinî inançlarını, kurallarına uygun okumayı yazmayı öğrendiğini; matematik, tarih, coğrafya, fizik, sağlık bilimlerinden biraz haberdar olduğunu; yazı yazmada pratik yaptığını belirtir. Türk çocuklarının ise üç dört sene okuduktan sonra ilk eğitimini tamamlamasına rağmen Kur’an’ı zor okuduğunu, İslâm kurallarının beş on maddesi dışındakileri öğrenmediğini, dilbilgisini, matematiği ve diğer bilimleri bilmediği gibi ve yazı yazmaktan da yoksun

¹⁸⁸⁸ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 483.

¹⁸⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, 33.

¹⁸⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 33, 34.

¹⁸⁹¹ Ahmet Mithat, “Tamim-i Maarif Hakkında: İsabet-i Tahmin”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁸⁹² Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, 37.

¹⁸⁹³ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s.38.

¹⁸⁹⁴ Gaspıralı, “Hem Var Hem Yok; Nedir O?”, Eğitim Yazıları, s. 231.

olduğunu anlatır.¹⁸⁹⁵ İslam medeniyetinin önemli eğitim kurumu olan medreselerin ıslah edilerek, eskiden olduğu gibi, her alanda iyi eğitim veren okullara dönüştürülmesini ister. Bunun yanında yazılarında öğrencilere çeşitli meslekler kazandıracak meslek okullarının açılmasının önemine de dikkat çekmiştir. “Okumak Maslahatı”¹⁸⁹⁶ başlıklı yazısında Avrupa’da okulda okuma yazma öğretilmesinin yanında her öğrenciye bir beceri, bir meslek kazandırmak düşüncesiyle köy okullarında “sabancılık (çiftçilik), bostancılık, bahçecilik”¹⁸⁹⁷ ve şehirlerdeki okullarda da uygun olan mesleklerin öğretilmesi için çalışmalar yapıldığını belirtir. İsmail Gaspıralı Müslüman öğrencilerin farklı alanlarda öğrenim görmelerini, farklı mesleklere sahip olmalarını istemektedir. “Mekteb-i Fenniye”¹⁸⁹⁸ başlıklı yazısında Müslümanlar için fen bilimleri okulları açılmasının lüzumunu gerekçeleriyle birlikte ele alır. Ona göre âlimleri yetiştiren okullar ve üniversiteler mükemmel olursa ilmin ve âlimlerin ilerlemesini sağlarlar. İdare-i Ruhanîler ve müftülerin dikkati ve çalışmaları bu konuda olmalıdır.¹⁸⁹⁹

Ahmet Mithat Efendi Rum ve Ermenilerin okullarının gelişmişliğinden söz eder; “Rum ve Ermeni patrikhanelerinin ıslah ve tamim-i maarif emrindeki himmetleri köylere kadar çoktan vasıl olmuştur. Bizim için biraz daha tehhür eyleyecek olursa vaktin pek geçmiş sayılması da cümle-i muhtemelattandır”¹⁹⁰⁰ sözleriyle bu konuda geç kalınmaması için uyarıda bulunur. Yine onların başarılarına işaret ederek “kesp ü kârda bizi geride bırakan Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin mekteplerinde neler okuduğunu tahkik etmeyince bu mesleğe dair” görüş bildirmenin büyük hatalara sebep olacağını söyler.¹⁹⁰¹

İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat’a benzer bir şekilde Ermeni toplumunun, akıllı ve milletine düşkün ruhanî başkanlarının, din adamlarının çalışmaları sayesinde canlandığını, “ticarette, sanatta, devlet hizmetinde birinci adamlar” yetiştirdiğini söyleyerek bunlardan ibret alınmasını ister.¹⁹⁰² Gaspıralı *İvan ve Süleyman* hikâyesinde

¹⁸⁹⁵ Gaspıralı, “Hem Var Hem Yok; Nedir O?”, Eğitim Yazıları, s. 233, 234.

¹⁸⁹⁶ Gaspıralı, “Okumak Maslahatı”, Eğitim Yazıları, s. 117.

¹⁸⁹⁷ Gaspıralı, “Okumak Maslahatı”, Eğitim Yazıları, s. 117.

¹⁸⁹⁸ Gaspıralı, “Mekteb-i Fenniye”, Eğitim Yazıları, 71-73.

¹⁸⁹⁹ Gaspıralı, “Bahçesaray’da Mekteb-i Cedit”, Eğitim Yazıları, s. 99.

¹⁹⁰⁰ Ahmet Mithat, “Tamim-i Maarif Hakkında: İsabet-i Tahmin”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁹⁰¹ Ahmet Mithat, “Tamim-i Maarif Hakkında: İsabet-i Tahmin”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁹⁰² Gaspıralı, “Bahçesaray’da Mekteb-i Cedit”, Eğitim Yazıları, s. 100.

bu görüşlerini somutlaştırmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi *İvan ve Süleyman* hikâyesinde Petrooğlu Ivan ile Hasanoğlu Süleyman adında biri Ermeni, diğeri Müslüman iki çocuğun eğitimleri ve yaşamları karşılaştırılır. Hikâyede Rus okuluna giden İvan dört yıllık eğitimin sonucunda okuma yazma, hesap işlerini öğrenir, *İncil*'i anlar. Müslüman Mektebine giden Süleyman dört yıllık eğitiminde *Kur'an* okumayı öğrenir. Matematik ve yazı yazmayı bilmez, *Kur'an*'ın manasını öğretmedikleri için okuduğu *Kur'an*'ın bir satırını bile anlamaz. Buna rağmen artık Kur'an okumayı biliyor diye mektepten alınır.

Ahmet Mithat Efendi millî eğitimin daha ileri seviyeye ulaşması hususunda yapılması gereken işleri milletin sahiplenmesini ve yapmasını ister. *Basiret*'te çıkan bir yazısında milletin kendi okullarını yapmasını, hatta okul kitapları yazıp basmasını söyler.¹⁹⁰³

İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat gibi halkın okulları sahiplenmesini ister. Rusya'da özel okullara verilecek izinden yararlanmak için üç şeyin gerekli olduğunu yazar. Bunlardan birisi okul açılması için gerekli paranın toplanması meselesidir.¹⁹⁰⁴

Biri; cemaatin ve milletin tahsil ve maarife (öğrenim, bilgi ve kültüre) muhabbet ve hevesini artırmak.

İkinci; lazım olacak akçaların nasıl ve nereden geleceğini fikretmek ile bunun teshiline, tedarikine (bunun kolaylaştırılmasına ve sağlanmasına) çalışmak.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı öğretmenler hakkında da yazılar yazmıştır. Ahmet Mithat Efendi eğitimin yaygınlaşması için yeterli sayıda öğretmen yetiştirilmesi gerektiğine de dikkat çeker. *Tercüman-ı Hakikat*'ta çıkan “Bend-i Mahsus: Mebde-i Maarif” başlıklı yazısında köylerde okul açacak yeri bulmanın zor olmadığını, asıl zorluğun öğretmen bulmakta olduğunu belirten Ahmet Mithat bu nedenle “vilâyet veyahut liva merkezlerinde bir Darü'l-Muallimin-i İptidaiye”¹⁹⁰⁵ kurularak “usul-i cedide”¹⁹⁰⁶ yöntemiyle ders verecek öğretmen yetiştirmek gerektiğini söyler.¹⁹⁰⁷ Ayrıca Ahmet Mithat ilim ve fennin gelişmesi ve kollara ayrılması nedeniyle bütün derslerin tek

¹⁹⁰³ Us, Bir Jübile, s. 44.

¹⁹⁰⁴ Gaspıralı, “Tahsil ve Mektepler Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 358.

¹⁹⁰⁵ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Mebde-i Maarif”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁹⁰⁶ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Mebde-i Maarif”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁹⁰⁷ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Mebde-i Maarif”, Tercüman-ı Hakikat.

bir öğretmen tarafından öğretilmesinin mümkün olmadığını belirtir. Bu durum öğretmenin değerini düşürmez, her bir bilim dalı için ayrı öğretmene ihtiyaç duyulduğunu gösterir.¹⁹⁰⁸ Ahmet Mithat Efendi mürebbiye meselesi üzerinde de durur. Bu konuya romanlarında da yer vermiş olan Ahmet Mithat bir yandan mürebbiyelerin çocuk eğitiminde önemli olduğunu belirtirken diğer yandan mürebbiye seçimi konusunda aileleri uyarır. “Çocuk bir mürebbiyenin nezareti altında büyütülmez de birkaç sene terbiyesi ihmal olunursa bu müddet-i ihmal zarfında birtakım fenalıklar onun tab’ına girip o kadar kuvvetlenir ki...”¹⁹⁰⁹ diyen Ahmet Mithat çocukların iyi bir mürebbiyenin terbiyesi altında yetişmesinin önemli olduğunu belirtir.

Eğitim meselesini her yönüyle ele alan İsmail Gaspıralı da öğretmenlerin durumlarıyla yakından ilgilenmiş, mevcut sorunları tespit edip çözüm önerileri sunmuştur. “Muallimlere Mektup”¹⁹¹⁰ yazısında toplumu cehaletten, içinde bulunduğu geri kalmış durumdan kurtaracak kişilerin öğretmenler olduğunu anlatan İsmail Gaspıralı, öğretmenlere öğütler verir.¹⁹¹¹ Buna göre öğretmenler az bir karşılıkla çok iş yapmaya hazır olmalı, değeri bilinmese de kırılmadan çalışmaya devam etmeli, kanunlar dairesinde çalışmalı, ders kitabının az olduğu durumda bunu şifahen tamamlamalı, sürekli okuyarak kendini geliştirmeli, kendi gibi öğretmen yetiştirip öğretmensiz olan yerlere göndermeli, der. Kısacası İsmail Bey öğretmenlerden fedakârca çalışmalarını ister. Gerekli öğretmen ihtiyacını bile yine kendi yetiştirdikleri öğretmenlerle karşılamayı önerir. Aslında bunun sebebi onun usul-i cedit ile öğretim yapan okullarda eğitim verecek olan öğretmenlerin çoğalmasını istemesidir. Bir başka sebep de Rus okullarında yetişen ve uçitel adı verilen öğretmenlerin Müslüman bile olsalar halk tarafından şüpheyile karşılanması ve kabul edilmemesidir. İsmail Gaspıralı uçitellilerin durumu ile ilgili görüşlerini “Uçiteller Meselesi”¹⁹¹² başlıklı yazısında ele alır. İsmail Gaspıralı’ya göre uçiteller toplumun sorunlarıyla yeterince ilgilenmedikleri, millî işlere önem vermedikleri, bazı yabancı işlerle uğraştıkları, toplumun rağbetini kazanmadıkları için onlara kızmak yerine bu durumu düzeltecek tedbirlere başvurulmalı:¹⁹¹³

¹⁹⁰⁸ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Meslek-i Talim”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁹⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezâifi*, s. 57.

¹⁹¹⁰ Gaspıralı, “Muallimlere Mektup”, Eğitim Yazıları, s. 398.

¹⁹¹¹ Gaspıralı, “Muallimlere Mektup”, Eğitim Yazıları, s. 399, 400.

¹⁹¹² Gaspıralı, “Uçiteller Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 372.

¹⁹¹³ Gaspıralı, “Uçiteller Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 373.

Muallimlere, učitellere öpke edilmek ile (kızmakla) millî muallimler ve učiteller yetişmez. Bunları terbiye edecek, hazırlayacak dersaneleri tüzetmeli (düzeltmeli, hazırlamalı). Uçitel şkolalarında mükemmel surette ilim ve millî lisanımız tedris ettirilmeli (okutulmalı). Bu şkolaların programları (müfredatları) gimnaziya derecelerine köterilmeli (yükseltilmeli)...

Diğer taraftan učitellere millî dillerini ve edebiyatlarını öğrenmelerini, bilgilerini arttırmalarını söyler. Millî edebiyattan mahrum kalmalarını en büyük zaafı olarak görür.¹⁹¹⁴

Puşkin'den birçok şeyler ezberleyip Mir Alişir Nevaî'nin ism-i âlisi[nin] (saygıdeğer adının) bile işitilmediğidir (bile sizin tarafınızdan işitilmemiş olmasıdır). Çalışınız, ilminizi ve millî malûmâtınızı arttırmaya...

Dolayısıyla millî bir eğitim isteyen İsmail Gaspıralı Rus okullarında eğitim görmüş öğretmenlerin millî bilgiler kazanarak toplumla bütünleşebileceğini hatta yararlı işler yapabileceğini düşünür. Çalışkan bir uçitel halka hizmet noktasında çok şeyler yapabilir düşüncesinde olan İsmail Gaspıralı onların küçük itibar bankaları, tarım kredi kooperatifleri gibi izinle yapılan işlerin tüzüğünü öğrenip halka anlatabileceklerini söyler. Böylece halk da onların ilminden faydalanıp onları rehber ve öğretmen olarak el üstünde tutacaktır.¹⁹¹⁵ Bu düşüncesi İsmail Gaspıralı'nın öğretmenleri sadece çocukları değil aynı zamanda halkı da eğiten ve toplumu ileri götürecek lider kişiler olarak gördüğünü gösterir.

Ahmet Mithat öğretmenlerin maddi durumlarının iyileştirilmesini ister. Ona göre öğretmene hak ettiği değer verilmelidir. “Bir şeyin üstadı ne kadar büyük olursa onun dest-i terbiyesinde yetişen şakirdanın da mükemmeliyeti o nispette olacağını nazar-ı hikmete almış bulunan milletlerin birincilerinden birisi biz olduğumuzu” hatırlarsak o zaman “asr-ı mesude” yetişiriz.¹⁹¹⁶

Evet! Der-hatır etmeliyiz ki devr-i Fatih'te, devr-i Selim-i evvelde, devr-i Süleyman-ı Kanuni'de “Müderris” unvan-ı maarif nişanını haiz olan zevat-ı kirama yevmi yüzlerce akçe maaş verilerek o zamanın bir akçesi de şimdiki franklara karip bir kıymet gösterdiğini Cevdet Tarihi gibi asar-ı muteberede okumaktayız. İşbu müderrisin-i kiramın değerleri şu maaşlar ile mukayese olunmakla da kalmaz. Bizde bunların ne derecelerde muhterem oldukları her biri asırlarının padişahlarınınca

¹⁹¹⁴ Gaspıralı, “Učiteller Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 374.

¹⁹¹⁵ Gaspıralı, “Učiteller Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 374.

¹⁹¹⁶ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus: Meslek-i Talim”, Tercüman-ı Hakikat.

malum ve maruf ve hatta şeref-i musahabeleriyle de müşerref ve mümtaz olmalarıyla dahi mukayese olunur.

Gaspıralı da öğretmenlerin maddi sıkıntı yaşamalarını istemez. Toplumun okullara, öğretmenlere gerekli değeri vermediğini belirten Gaspıralı, “Kahveye, çaya ve tütüne günde on veya yirmi kapık harç edip yedi günde bir kere mektep ve okuv için beş kapık” vermenin ayıp ve günah olduğunu söyleyerek eğitimin ilerlemesi için öğretmenlerin ve okulların durumunun düzeltilmesi gerektiğine dikkat çeker.¹⁹¹⁷

Biz üstatları baksak, aşap (yiyip) içeceklerini yeterlik ve rahat etsek, balalar da hem okuv yazı hem hesap, ilmihâl öğrenirler ve mektepler ve maarif meselesi terakki etmiş olur.

İsmail Bey öğretmenlerin sosyal güvenceleri üzerinde durur. “Mektep Hocası”¹⁹¹⁸ başlıklı yazısında öğretmenlerin zor şartlar altında fedakârca çalıştıklarını anlatır. “Muallimler Cemiyeti”¹⁹¹⁹ başlıklı yazısında da yaşanan, hastalanan ve çalışamaz duruma gelen öğretmenlerin geçimlerini sağlamaları için onlara ve ailelerine gerekli paranın temin edilmesi amacıyla öğretmenlerin bir yardımlaşma derneği kurmalarını önerir. Yazılarında kadın öğretmenlere de yer veren İsmail Gaspıralı “Muallime Meselesi” başlıklı yazısında Müslümanlar arasında önceden beri erkek okullarının yanında kız okullarının da var olageldiğini anlatır. Kız okullarında öğretmenlik yapmak isteyen hanımların öğretmenlik diploması alabilmeleri için İdare-i Şer’iyelerin gerekeni yapmasını ister.¹⁹²⁰

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat yeni öğretim yöntemiyle ders verecek öğretmen yetiştirmek gerektiği, okullarda daha fazla öğretmene ihtiyaç duyulduğu, çağın şartlarına göre öğretmenlerin farklı bilim dallarında uzmanlaşmalarının lüzumu, öğretmene hak ettiği değerin verilmesi gibi konuları ele alır. Ayrıca Osmanlı’da mevcut olan mürebbiye meselesi üzerinde de durur. İsmail Gaspıralı ise toplumu cehaletten, içinde bulunduğu geri kalmış durumdan kurtaracak kişilerin öğretmenler olduğunu anlatarak onlara fedakârca çalışmaları konusunda öğütler verir, onların maddi durumlarının düzeltilmesi ve sosyal hakları ile ilgili yazılar yazar, kadın öğretmenlerin

¹⁹¹⁷ Gaspıralı, “Mektep Hocası”, Eğitim Yazıları, s. 38.

¹⁹¹⁸ Gaspıralı, “Mektep Hocası”, Eğitim Yazıları, s. 37.

¹⁹¹⁹ Gaspıralı, “Muallimler Cemiyeti”, Eğitim Yazıları, s. 326.

¹⁹²⁰ Gaspıralı, “Muallime Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 415.

durumunu ele alır. İsmail Bey mürebbiye meselesi kendi toplumunu ilgilendirmediği için onun üzerinde durmaz, Rus okullarında öğretmen olarak yetişen uçiteller hakkındaki sorunları ele alır.

Burada şunu da belirtmemiz gerekir ki Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın içinde yaşadıkları toplumun şartları birebir aynı değildir. İsmail Gaspıralı'nın yaşadığı toplum Rus baskısı nedeniyle içine kapanmış, zamanla daha da geriye gitmiş bir toplumdur. İsmail Gaspıralı *Rusya Müslümanları* adlı eserinde Rusya Türklerinin sosyal yapısını ve eğitim sistemini anlatır.

Müslüman mahallelerindeki cemaatin “minyatür bir devleti temsil”¹⁹²¹ ettiğini söyleyen İsmail Gaspıralı “bu devlet parçacıklarının”¹⁹²² sağlam bağlara sahip bulunduğunu, “İslam ruhunun daimî gücü ve tazeliğiyle korunan kendi kanunları, gelenekleri, sosyal kuralları, kurumları, ananeleri”¹⁹²³ olduğunu belirtir. “Her bir Müslüman cemaati, cemaat veya vakıflar tarafından yönetilen mektep ve camilere sahiptir”¹⁹²⁴ diyen Gaspıralı bu mekteplerin cemaate çok sıkı bağlı olduğunu ve “aile mektebine ilave olarak”¹⁹²⁵ hizmet ettiğini belirtir. “Bu aile mektebinde çocuk beşikten itibaren İslam ruhuna uygun terbiye içinde anne ve babanın karşı konulmaz etkisi altındadır.”¹⁹²⁶ Bir camiye sahip olan küçük cemaatlerin “Müslümanların tüm bilgi kaynaklarının toplandığı ve içinden kadılar, mollalar, ahundlar, öğretmenler ve genelde *âlimlerin* yetiştiği bir medresesi”¹⁹²⁷ vardır.¹⁹²⁸ Gaspıralı, bu yapıya sahip olan Müslümanların Rusların içinde yaşamalarına rağmen “Tatar-Müslüman çizgilerini” hiç kaybetmediklerini söyler. Bunlardan da anlaşıldığı üzere o dönemde Rusya’da yaşayan her Müslüman cemaatinin kurduğu okullarda ve medreselerde eğitim verilmektedir. Yaşadıkları şartlar yüzünden kapalı bir topluma dönüşmüş olan Türklerin bu eğitim sisteminin gelişen şartlara göre yenilenmediğini, bu yüzden medeni dünyanın gerisinde kaldığını anlıyoruz. Bu nedenle İsmail Gaspıralı Türklerin içinde bulundukları geri

¹⁹²¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 103, 104.

¹⁹²² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 103, 104.

¹⁹²³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 103, 104.

¹⁹²⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 103, 104.

¹⁹²⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 103, 104.

¹⁹²⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 103, 104.

¹⁹²⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 103, 104.

¹⁹²⁸ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 104.

kalmışlıktan kurtularak ileri bir medeniyet seviyesine ulaşmalarının eğitimle mümkün olacağını söylerken onun kastettiği eğitim modern dünyanın sahip olduğu ilim, fen ve teknolojiyi içine alan bir eğitimidir. İsmail Gaspıralı'nın eğitimle ilgili modern düşünceleri o toplum için yenidir. Bu yüzden İsmail Gaspıralı bazı kesimlerden tepkiler alır. Onun daha Zincirli Medrese'de öğretmenlik yaptığı günlerden bu tepkilere maruz kaldığını ve hayatı boyunca bunlarla mücadele ettiğini görüyoruz:¹⁹²⁹

Zincirli Medrese'deki öğretmenliği sırasında, görevi olmadığı hâlde öğrencilere Türkçe öğretmesi; eski öğretim metotlarını eleştirmesi; Rusça ders saatlerini çan çalarak belirtmesi gibi sebeplerden dolayı öğrencilerin ve medrese yöneticilerinin sert tepkileriyle karşılaştı. Hatta ölümle tehdit edildiğinden medreseden ayrılmak zorunda kaldı.

Bütün bunların sonucu olarak İsmail Gaspıralı eğitim konusundaki düşüncelerini anlatma ve uygulama safhasında bir taraftan Rus misyonerlerinin diğer taraftan kendi toplumunda dini çıkarları için kullanan bazı din adamları ile dini yanlış anlayan kimselerin tepkileri ve engellemeleriyle karşı karşıya kalmıştır. Hem Hristiyan misyonerlerin Müslümanlar aleyhindeki düşüncelerine cevap vermeye hem de dini yanlış anlayan Müslümanların düşüncelerinin yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır. İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesinde eğitimle ilgili kaleme aldığı ilk yazılarından itibaren İslam dininin ilme, bilgiye eğitim ve öğretime verdiği önemi vurgulamıştır. Gaspıralı 1883'te yazdığı "Maarif"¹⁹³⁰ başlıklı yazısında bilginin, ilmin ve öğrenmenin önemi üzerinde durduktan sonra kendi milletin bilim için neden çalışmadığını sorgular. Bazı cahil ve bağınaz insanların bilimden dine zarar gelir düşüncesinin yanlışlığını anlatır:¹⁹³¹

Bu hâl böyle iken bizim maarif için gayretimiz olmadığı nedendir? Acaba bazı nadanların ve mutaassıpların (cahillerin ve bağınazların) "maariften dine zarar gelir" gibi iltizam ettikleri (gerekli saydıkları) bâtil fikirlere mi itibar olunuyor? Coğrafya gibi, hendese gibi, mantık gibi isbat-ı hakikat eden fenlerden mazarat töhmet etmek (gerçeği kanıtlayan bilim dallarından zarar geleceği suçlamasında bulunmak), ateşten su buzlar, soğuktan su kaynar zannına benzer.

¹⁹²⁹ Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 23.

¹⁹³⁰ Gaspıralı, "Maarif", Eğitim Yazıları, s. 36.

¹⁹³¹ Gaspıralı, "Maarif", Eğitim Yazıları, s. 36.

“İslâm ve Medeniyet” başlıklı yazısında medeniyetin insanların dünyada rahat yaşamalarının sebebi olduğunu, bunun da insanların düşünce, anlayış, bilgi, beceri ve servetlerinin artması ve ilerlemeleri ile meydana geldiğini; medeniyetin esas unsuru olan eğitim, çalışmak, çabalamak, birlik, eşitlik, özgürlük, vatan sevgisi gibi özelliklerin İslâm dininin birinci derecede tavsiye ettiği hükümlerden olduğunu ifade eder. Ona göre Kur’an’da ilim ve eğitimle ilgili ayetlerin anlamlarının açıklamalarından bile başlıca bir kitap oluşturmak mümkündür. “Bilenler ile bilmeyenler müsavî (eşit) olur mu?”¹⁹³² anlamına gelen ayet, “Beşikten lahde (mezara) kadar tahsil-i ilme çalışın”¹⁹³³ ve “Dahi Çin’de (Kıtay’da) olsun ilmi talep ediniz”¹⁹³⁴ gibi hadisler ve Hz. Ebu Bekir’in her bir mü’min ve mü’mineye ilim farzdır”¹⁹³⁵ ve Hz. Ali’nin “İlim Müslüman[’ın yitik] malıdır, kayda bolsa barıp alır”¹⁹³⁶ sözleri İslâmiyet’in medeniyete uygun olduğunun delilleridir.¹⁹³⁷ Usul-i cedit eğitimi Buhara’da uygulatmak istemeyenlerin tutumları yüzünden Buhara’da yaşanan olumsuz olaylar yüzünden kaleme aldığı “Buhara-yı Şerif” makalesinde İsmail Bey, dini yanlış yorumlayarak yeniliklere karşı çıkan kimselerin İslam dinine ve Müslümanlara zarar verdiklerini belirterek onları sert bir dille eleştirir.¹⁹³⁸ O, bu konuda çok sayıda makale yazmış, hikâye ve romanlarında buna değinmiştir. İsmail Gaspıralı’nın İslam dininin eğitime, bilime verdiği önemi onun eğitimle ilgili düşüncelerini açıkladığımız bölümde de ayrı başlık altında ele almıştık.

Ahmet Mithat için durum biraz farklıdır. Osmanlı’da Tanzimat’tan önce başlayan eğitimde modernleşme çalışmaları Tanzimat döneminde de devam etmiş ve eğitim adına önemli gelişmeler yaşanmıştır. “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları” başlıklı makalesinde konuyla ilgili ayrıntılı bilgi veren Fatma Ürekli’nin belirttiği gibi Tanzimat Dönemi’nde her sahada olduğu gibi eğitim alanında da birçok önemli iş gerçekleştirilmiştir.¹⁹³⁹

¹⁹³² Gaspıralı, “İslâm ve Medeniyet”, Eğitim Yazıları, s. 45.

¹⁹³³ Gaspıralı, “İslâm ve Medeniyet”, Eğitim Yazıları, s. 45.

¹⁹³⁴ Gaspıralı, “İslâm ve Medeniyet”, Eğitim Yazıları, s. 45.

¹⁹³⁵ Gaspıralı, “İslâm ve Medeniyet”, Eğitim Yazıları, s. 45.

¹⁹³⁶ Gaspıralı, “İslâm ve Medeniyet”, Eğitim Yazıları, s. 45.

¹⁹³⁷ Gaspıralı, “İslâm ve Medeniyet”, Eğitim Yazıları, s. 45.

¹⁹³⁸ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 354, 355.

¹⁹³⁹ Fatma Ürekli, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, https://www.academia.edu/31646732/Tanzimat_D%C3%B6nemi_Osmanl%C4%B1_E%C4%9Fitim_Sistemi_ve_Kurumlar%C4%B1, (30. 05. 2022).

... her sahada olduğu gibi eğitim-öğretim sahasında da kanunlaştırma devri özelliği taşıyan Tanzimat döneminde, eğitim alanında teşkilatlanmaya başlanılmış ve birçok yeni okulların açılmasıyla birlikte, kurulan merkezî eğitim teşkilatının taşrada da şubeleri kurulmuştur. Yeni okulların açılması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, öğretmen ihtiyacının karşılanmaya çalışılması, modern eğitim-öğretim programlarının düzenlenmesi, Türkçeye önem verilmesi (mesela bu dönemde Mecmua-i Fünûn Türkçe olarak yayınlanmaktaydı) gibi hususlarda önemli mesafeler alındı. ... Türk eğitim tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak bilinen 1869 Maarif Nizamnamesi, bazı küçük değişikliklerle Cumhuriyet'e kadar yürürlükte kalmıştır.

Bütün bunlar göz önüne alındığında Ahmet Mithat makalelerinde İslam dininin eğitime verdiği önemi İsmail Gaspıralı gibi çok fazla konu edinmek zorunda kalmamıştır.¹⁹⁴⁰

Ahmet Mithat'ın İsmail Gaspıralı'dan farklı olarak çocuk eğitimi üzerinde durduğunu, bu alanda eserler yazdığını biliyoruz. Orhan Okay Ahmet Mithat'ın “çocuk mevzuuna bu kadar geniş olarak temas eden”¹⁹⁴¹ ilk yazarımız olduğunu belirtir. Ahmet Mithat anne babalara çocuk eğitimi ve terbiyesinin önemini ve “bu ehemmiyetle beraber şu işigalin onlar için mucip olacağı safa ve lezzeti”¹⁹⁴² anlatmayı istemektedir. Kendisini bu konuda çalışmaya mecbur gördüğünü, bir “kütüphanecik vücuda getirmek ve o kütüphane muhteviyatını zahirde maddeten dahi tecessüm ettirecek mini mini bir müzahanecik teşkil etmek”¹⁹⁴³ istediğini belirtir. O, anne babalara çocuk eğitimi ve terbiyesinin önemini anlatan eserler kaleme almak amacıyla Avrupa'da yazılmış ve pedagojiyle ilgili önemli kişilerin görüşlerini içeren kitaplar okumuştur.¹⁹⁴⁴ Yaptığı incelemeler, araştırmalar sonucunda *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi*'ni ve *Baba Olmak Sanatı* adlı kitapları yazmıştır.¹⁹⁴⁵

İsmail Gaspıralı ise kendi toplumunun yapısı gereği medreselerle ilgili çok sayıda yazı kaleme almıştır. Medreselerde dini ilimlerden başka ilim tahsil edilmediği gibi

¹⁹⁴⁰ Ahmet Mithat genel olarak eserlerinde İslam düşüncesini ön plana çıkarmamıştır. Orhan Okay'ın belirttiği gibi “Romanlarının çoğunda idealize ettiği tipler ve bunların vak'a içindeki tavırları bittabi Türk, Osmanlı ve İslâm düşünce ve davranışının temsilcisidirler.” Ama o “bu vak'a ve tipleri dinî-ideolojik bir hava içine” sokmaya lüzum görmemiştir. Ahmet Mithat Efendi daha çok Hristiyanların saldırılarına karşı İslâm'ı savunma amacıyla kitap yazmıştır. “Bunlar da neşir sırasıyla: *Müdafaa, İstibşar, Beşâir ve Nizû-ı İlm ü Din'dir.*” Ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, s. 283.

¹⁹⁴¹ Okay, *Batı Medeniyeti*, s. 280.

¹⁹⁴² Ahmet Mithat Efendi, *Ana Baba*, s. 21.

¹⁹⁴³ Ahmet Mithat Efendi, *Ana Baba*, s. 21.

¹⁹⁴⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Ana Baba*, s. 21.

¹⁹⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Ana Baba*, s. 72, 73.

Arapçanın kurallarından başka bilimsel bir şey öğretilmemekte, fen bilimi de okutulmamakta, eğitim öğretim on beş- yirmi sene gibi çok uzun yıllar sürmekte, bu süre zarfında öğrenciler de zorluklar yaşamaktadır. Öğrenciler yemek, su ve diğer ihtiyaçlarını kendileri karşılamaktadır. Bu nedenle günlerinin büyük kısmını bu işlerle meşgul olarak geçirmek zorunda kalırlar. Öğrencilerin kaldıkları odalar da çoğunlukla sağlığa uygun değildir. Büyük öğrenciler medresenin hocasından ders alırlarken yeni başlayan öğrenciler büyüklerinden ders alırlar. Medreselerin çoğunun maddi geliri olmadığı için öğrenciler yılın altı ayı ders görürler, kalan altı ayı da medresede kışın yiyeceğini, içeceğini toplamakla meşgul olur. Öğrencinin bir üst sınıfa geçmesi için sınav yapılmamakta, öğrenci medresede geçirdiği yıllara göre değerlendirilmekte; “Bu sûhte (medrese öğrencisi) filan filân fenlerden ve kitaplardan imtihan berdi” denilmeyip “filân kadar sene medresede yattı”¹⁹⁴⁶ diyerek ilim seviyesi belirlenmektedir. Gaspıralı medreselerde ana dilde yazı yazmanın öğretilmemesini ve bazı medreselerde Arapça dilbilgisinin Farsça ile açıklanmasını da eleştirir.¹⁹⁴⁷ Bütün bunlardan dolayı iyi bir eğitim söz konusu olmadığı için yeterli din âliminin de yetişmediğini belirten İsmail Gaspıralı bu yüzden Müslümanların gerilediğini söyler.¹⁹⁴⁸ İsmail Gaspıralı’ya göre ellerinden geldiğince halka faydalı olmaya çalışan, gayretli, bilgili kişiler medresede Arapça okutulan ilimlerden başka bilim bilmedikleri için milletin hakkını koruyamamakta, millete yeterince faydalı olamamaktadırlar. Bu kişiler devlet kanunlarını ve çeşitli bilimleri öğrenerek millete faydalı olabilirler. Bunun için medreselerde matematik, coğrafya, tarih, dil, Rus kanunları dersleri açılarak medreseler istenilen seviyeye ulaşmalıdırlar.¹⁹⁴⁹ Bütün bunlardan yola çıkarak Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı içinde bulundukları şartlara göre eğitimle ilgili birbirlerinden farklı konulara da ağırlık vermişlerdir diyebiliriz.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı’nın eğitim hakkında düşüncelerini ele alırken üzerinde durulması gereken önemli bir konu usul-i cedit eğitimidir. Her iki yazarımız da yeni bir yöntemle eğitim için çalışmalar yapmış ve bu yöntemi kendileri de uygulamışlardır. Burada şunu da hatırlatmak gerekir ki Osmanlı’da ve Rusya

¹⁹⁴⁶ Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, 156, 157.

¹⁹⁴⁷ Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 157.

¹⁹⁴⁸ Gaspıralı, “Medrese Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 157.

¹⁹⁴⁹ Gaspıralı, “Bize Ne Gerek?”, Eğitim Yazıları, s. 49.

Müslümanları arasında çocukların dini bilgileri ve *Kur'an* okumayı öğrenmesi amacına yönelik olarak Arap alfabesi kullanılmakta ve öğretilmekteydi. Bu yöntemde amaç öğrencinin ana dilde okuma yazma öğrenmesi değildi. Bu nedenle öğrenci *Kur'an* okumayı öğreniyor ama kendi dilinde okuma ve yazmayı ve fen, matematik vb. diğer bilgileri öğrenmiyordu.

Ahmet Mithat *Menfa*'da daha Bağdat'ta iken eğitim öğretimi iyileştirmek, kolaylaştırmak için adımlar atmaya başladığını, evinde çocukları için ders açtığını söyler.¹⁹⁵⁰ *Hâce-i Evvel*'i de “usul-i tahsili ıslah etmek” böylece eğitimin yaygınlaşmasını sağlamak amacıyla yazdığını belirtir.¹⁹⁵¹ Ahmet Mithat 1885 yılında *Tercüman-ı Hakikat*'te çıkan “Cevap” başlıklı makalesinde kendisinin halkına hizmet için ilköğretimin iyileştirilmesi konusuna eğildiğini anlıyoruz.¹⁹⁵² Makalenin devamında eğitimle ilgili yaptığı çalışmalardan o güne kadar edindiği tecrübelerin sonuçlarını yazar.¹⁹⁵³ Bu yazıdan Ahmet Mithat'ın daha Tuna'da bulunduğu yıllarda eğitimle ilgili araştırmalara ve uygulamalara başladığını, Bağdat'ta “mekteb-i sanayi şakirdanı sınıflarında dahi tatbikata”¹⁹⁵⁴ devam ettiğini, Rodos'ta da eğitimle ilgili tecrübelerini geliştirdiğini anlıyoruz. Bu tecrübelerle göre Ahmet Mithat Arap alfabesini öğrenmenin zor olmadığını söyler. O, çocuklara okuma ve yazmanın aynı anda öğretilmesi gerektiğinin üzerinde durur. Çocukların yazmayı kolay öğrenmeleri için, Osmanlı imlasının kuralları belirlenmelidir ki kendisinin bu kuralları belirlediğini söyler. Ayrıca Arapça ve Farsçanın Osmanlıcaya yetecek kadar öğrenilmesi okumayı öğrenme süresini kısaltacak ve Osmanlıca dilbilgisinin öğrenilmesini kolaylaştıracaktır.¹⁹⁵⁵ Burada dikkati çeken bir nokta vardır; Ahmet Mithat kendi bulduğu ve geliştirdiği yöntem için “usul-i cedit” adını kullanmaz, “bizim usulümüzce”¹⁹⁵⁶ diyerek eğitim ve öğretimi kolaylaştıracak yöntemden söz eder.

---

¹⁹⁵⁰ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 63.

¹⁹⁵¹ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 141.

¹⁹⁵² Ahmet Mithat, “Cevap”, *Tercüman-ı Hakikat*.

¹⁹⁵³ Ahmet Mithat, “Cevap”, *Tercüman-ı Hakikat*.

¹⁹⁵⁴ Ahmet Mithat, “Cevap”, *Tercüman-ı Hakikat*.

¹⁹⁵⁵ Ahmet Mithat, “Cevap”, *Tercüman-ı Hakikat*.

¹⁹⁵⁶ Ahmet Mithat, “Cevap”, *Tercüman-ı Hakikat*.

İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesindeki birçok yazısında ve bu yöntemi her yönüyle ele aldığı *Mektep ve Usul-i Cedid Nedir?*¹⁹⁵⁷ isimli kitapçıkta usul-i cedit yöntemden söz eder. Konunun iyi anlaşılması ve benimsenmesi için bu yönetime neden ihtiyaç duyulduğunu, bu metodun ne olduğunu açıklar. Kitapçığın “Dinimizin ve Zamanımızın Hükümü Nedir?”¹⁹⁵⁸ başlıklı bölümünde konuyu hem dinî açıdan hem de modern zamanın ihtiyaçları açısından kısaca ele alır. Buna göre yaşanan çağda bütün milletler okuyup yazmanın, bilgi sahibi olmanın önemini anlamışlar, bu sayede ilerleyebildiklerini fark etmişlerdir. Okul ve eğitimleri en iyi olan halkların sözleri dinlenir. Bu halklar çalışıp kazanma ve ticaretle de ileri seviyededirler. İnsanların her işi bir ilme, bir hünere, bilime bağlı olduğu için bu ilmi tahsil etmek amacıyla okumayı, yazmayı bilmek gerekir.¹⁹⁵⁹

Usul-i cedit eğitim okullarda uygulanan modern bir eğitim programıdır. Zamanla bu modern eğitim Batılılaşmak anlamında bütün toplum hayatına yayılmıştır. Osmanlı’da “askerî okullarda başlayan eğitimde modernleşme sürecinde ana dilinin önemi fark edildiği için”¹⁹⁶⁰ okuma yazma öğretiminde usul-i savtiye olarak bilinen yeni öğretim yöntemi geliştirilir, “1858’den itibaren” uygulanan öğretim sisteminde ana dilde okuma yazma öğretimi *Kur’an* öğretiminden önceye alınır. “İsmail Gaspıralı da Rusya Türklerinin eğitim kurumları olan sıbyan mekteplerinde ana dilde okuma yazma öğretimi konusunda Osmanlı sahasındaki tecrübeden”¹⁹⁶¹ yararlanmıştır. Gaspıralı için Osmanlı’dan sonra ortaya çıkan Çernyayevski’nin *Vétén Dili*¹⁹⁶² adlı okuma yazma öğretim kitabı da örnek teşkil eder.¹⁹⁶³ *Vétén Dili* usul-i tedriciye’nin ilk örneği olması bakımından Osmanlı sahasındaki kitaplardan ayrılır.¹⁹⁶⁴ Usul-i ceditin Osmanlı Türklerinden alındığını belirten Yusuf Akçura da onun bir anlamda Batılılaşmak demek olduğunu söyler.¹⁹⁶⁵

¹⁹⁵⁷ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 457-468.

¹⁹⁵⁸ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 457-460.

¹⁹⁵⁹ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 457-468.

¹⁹⁶⁰ Türkyılmaz, Usul-i Cedid Eğitim, s. 23.

¹⁹⁶¹ Türkyılmaz, Usul-i Cedid Eğitim, s. 23.

¹⁹⁶² *Vétén Dili* hakkında bkz. Türkyılmaz, Usul-i Cedid Eğitim, s. 46-48.

¹⁹⁶³ Türkyılmaz, Usul-i Cedid Eğitim, s. 23.

¹⁹⁶⁴ Türkyılmaz, Usul-i Cedid Eğitim, s. 47.

¹⁹⁶⁵ Akçura, Türk Yılı 1928, s. 359.

Ahmet Mithat 1888’de Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İptidaiye, Birinci Defter için yapılmış olan *Rehnüma-yı Muallimîn*’i yayımlar. O, Rodos’ta açılan ve “usul-i tedrisindeki suhulet-i fevkalade ile bihakkın şöhet”¹⁹⁶⁶ kazanmış bulunan Medrese-i Süleymaniye’de uygulanan öğretim metodunu o zamandan beri kullanarak geliştirmiş, en sonunda da bu metodu derlemeye karar vermiştir.¹⁹⁶⁷

İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat Efendi gibi usul-i cedit ile eğitim yapmak isteyenlere “usûl-i savtiye-i tedriciye (basamak basamak öğretilen fonetik yöntem) ile mektep tertibinin (kuruluşunun) neden ibaret olduklarını”¹⁹⁶⁸ anlatmak amacıyla *Rehber-i Muallimîn ya ki Muallimlere Yoldaş*¹⁹⁶⁹ ve *Mektep ve Usûl-i Cedit Nedir?*¹⁹⁷⁰ adlı eserler başta olmak üzere çeşitli kitaplar yazmıştır. Bunlarla ilgili şu bilgileri verir:¹⁹⁷¹

Sıbyan mekteplerine mahsus tertip ettiğimiz eserler bunlardır: Hoca-i Sıbyan; usûl-i savti ve tedrici elifba ki Türkî okup yazmak ve Arabî kıraat (Arapça okuma) ve zihnen hesap gösterir. Bunun ikinci kısmı Kıraat-i Türkî, kavaid-i sıhhiye ve malumât-ı nâfi’a (faydalı bilgiler) derslerine mahsustur.

Üstad-ı sıbyan; meşk defterleridir ki hattata hacet kaldırmayıp (ihtiyaç olmadan) Sülüs, âdi ve Ta’lik yazıları bildirir. Şeriatü’l-İslâm; mufassal (ayrıntılı) ilmihâl ve akait risalesidir. Kavaid-i Lisan-ı Türkî, İlmi Hesabiye ve Atlaslı Coğrafya, mektebi ibtidaî derslerini ikmal ederler (tamamlarlar). İşbu kitapların suret-i istimali (kullanma biçimi) her bir muallimin anlayacağı surette gösterilmiştir.

Rehber-i Mullimin ya ki Muallimlere Yoldaş adlı kitapçığın sonunda da ücretsiz verilmek üzere hazırlanmış kitap listesi bulunur. Bu eserlerin içinde en çok dikkati çeken *Hoca-i Sıbyan*’dır¹⁹⁷². Bu kitabın içeriğinde ilkokulun yönetim kuralları, pedagoji kuralları, Türkçe yazı yazma ve okuma dersleri, zihinden hesap yapma ve ezberden yazma, Arapça okuma öğretme, dört işlem ve ilk dinî bilgiler bulunur.¹⁹⁷³ Kitapta Ahmet Mithat’ın *Rehnüma-yı Muallimîn* adlı eserlerindeki yöntemine benzer bir şekilde her gün için altı aylık derslerin ayrı ayrı düzenlendiği, her bir dersin sonunda öğrencinin dersi kavramasını ve öğretimi pekiştirmek için soru-cevap ile sınav yapılmasının uygun olduğu

¹⁹⁶⁶ Ahmet Mithat, “Kıraat Kitapları”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁹⁶⁷ Ahmet Mithat, “Kıraat Kitapları”, Tercüman-ı Hakikat.

¹⁹⁶⁸ Gaspıralı, “Dikkat Edimeli”, Eğitim Yazıları, s. 236.

¹⁹⁶⁹ Gaspıralı, “Dikkat Edimeli”, Eğitim Yazıları, s. 236.

¹⁹⁷⁰ Gaspıralı, “Dikkat Edimeli”, Eğitim Yazıları, s. 236.

¹⁹⁷¹ Gaspıralı, “Dikkat Edimeli”, Eğitim Yazıları, s. 236.

¹⁹⁷² *Hoca-i Sıbyan* hakkında bk. Yılmaz Özkaya, “İsmail Gaspıralı’nın Hoca-i Sıbyan Kitabı Hakkında Bazı Düşünceler”, Ege Üniversitesi I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı.

¹⁹⁷³ Gaspıralı, “Usûl-i Tedris”, Eğitim Yazıları, s. 106.

belirtilir. Ayrıca dersi veren için kitabın kenarında öğretim şekli ve ders yönteminin açıklanmış olduğunu söyler. Böylece *Hoca-ı Sıbyan* ile anneler, babalar ve yardımcı öğretmenler ilk öğretimi kolayca verebilirler.¹⁹⁷⁴

Ahmet Mithat'ın kendi tecrübelerinden yola çıkarak yeni usul öğretim yöntemini öğretmenlere veya evde çocuklarını kendileri okutmak isteyen babalara bir rehber olarak hazırladığı kitaba göre harfler 12 haftalık bir programla öğretilecektir.¹⁹⁷⁵ 28 sayfa olan bu Birinci Defter'de "Medrese-i Süleymaniye" başlığı altında yazdıklarından Ahmet Mithat'ın Rodos'ta kullandığı öğretim yönteminin bir süredir bütün ülkede kullanılan bir yöntem olduğunu anlıyoruz. Ahmet Mithat bu yöntemi kendi tecrübeleriyle geliştirmiştir.¹⁹⁷⁶ *Tercüman-ı Hakikat*'te konuyla ilgili bir yazısında da bu öğretim yöntemini yirmi beş senedir tecrübe ettiğini söyler:¹⁹⁷⁷

İşbu usul-i tedris bizce yirmi beş seneden beri tecrübe olunmakta bulunduğu gibi ahabımızdan pek çok kimseler dahi kendi evlâdını bu usul ile tedrise başlayarak hem akşamları hanelerinde bu işi kendilerine en hayırlı ve mukaddes bir eğlence edinmişler ve hem de pek çok menafîini itirafta bulunmuşlardır.

Bu yönetime göre harflere "harf namı" verilmeyecek, "harf çizgisi"¹⁹⁷⁸ denilecektir. "Muallim efendi siyah tahta üzerine beyaz tebeşirle"¹⁹⁷⁹ yazacak, noktalı harflerin noktaları konulmadan isimleri verilecektir; örneğin "be çizgisi" gibi. Öğretmen bu harflerin isimlerini tekrarlayarak birkaç defa yazacak, nasıl yazıldıklarını tekrar tekrar gösterecek, sonra çocukların ellerindeki "siyah yazı taşlarına"¹⁹⁸⁰ harf çizgilerini yazmalarını isteyecektir. Öğretmenin çocukların harfleri yazarken nereden başlayıp nerede bitirdiklerine dikkat etmesinin önemli olduğunu belirten Ahmet Mithat harfleri güzel yazıp yazmamalarının üstünde durmamasını, çocukları "Maşallah! Ne güzel yazdın! Pek beğendim!"¹⁹⁸¹ gibi sözlerle teşvik etmesini ister. Öğretmen tarafından çocuklara ellerindeki "meşk mecmualarında"¹⁹⁸² birinci haftanın birinci dersi olan

¹⁹⁷⁴ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 106, 107.

¹⁹⁷⁵ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 2.

¹⁹⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 2.

¹⁹⁷⁷ Ahmet Mithat, "Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İptidaiyesinden İkinci Defter", *Tercüman-ı Hakikat*.

¹⁹⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 2.

¹⁹⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 3.

¹⁹⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 2.

¹⁹⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 2.

¹⁹⁸² Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 2.

çizgiler gösterilir ve çocukların yerlerine gidip bu alıştırmalara bakarak yazmaları istenir. Öğretmen öğrencilere anlattıklarını soracağını belirtip öğrencilerin her çizgiyi adını söyleyerek yazmasını ve tekrar tekrar alıştırma yapmasını tembihlemelidir.¹⁹⁸³ Ahmet Mithat’a göre çocuklar “acemi” oldukları için kendi kendilerine çalışmayı pek beceremeyeceklerdir. Bu nedenle çocuğa “müzakeresinde” yardım edilmelidir. “Asıl Medrese-i Süleymaniye usulünce büyücek sınıftan bir efendi böyle pek acemi olan çocukları müzakere ettirmekle de mükelleftir”.¹⁹⁸⁴ İlk dersten sonraki günlerde “yoklama” yapılacağı için üç çizgi öğretilir. Yoklama “çocuklar derse geldikleri zaman muallim efendinin evvela dünkü dersi sorması”dır.¹⁹⁸⁵ Öğretmen siyah tahtaya harf çizgilerini yazıp çocuklara tekrar tekrar bu çizgileri soracak, devamında öğretmen söyleyecek, çocuklar yazacak ve öğretmen her birinin yazdığını kontrol edecektir. Her gün birkaç öğrenciyi siyah tahta başına alan öğretmen onlara harf çizgilerini yazdırarak çizgilerin yazılışını doğru yapıp yapmadıklarına bakacaktır.¹⁹⁸⁶ Dersler bu şekilde her gün yoklama yapılarak ve üç harf çizgisi öğretilerek devam eder. Derslere cumartesi günü başlanmış olacağı için çarşambaya kadar beş ders verildikten sonra Perşembe yani haftanın altıncı günü için “Meşk Mecmuasında irad olunmuş olduğu veçhile imtihan icra olunarak yeniden ders verilmeyecektir”.¹⁹⁸⁷ İmtihanın nasıl yapılacağını da anlatan Ahmet Mithat ilk hafta öğrencilerin “aferinler”le teşvik edilmesini söyler.

İkinci hafta son harf çizgisinden başlanarak başa doğru gidilir. Öğrenciler hepsini yeni öğreniyormuş gibi tekrar anlatılır. İki haftada öğrencilerin hepsi on sekiz harf çizgisini öğrenir. Üçüncü haftada öğretmen önce çizgi ve noktanın ne demek olduğunu anlatıp bu noktalarla harfler meydana geldiğini söyleyecek ve bazı harflerin noktalı, bazı harflerin noktasız olduğunu anlatacaktır. Ahmet Mithat öğretmene soru-cevap yöntemini kullanmasını, böylece öğrencinin anlatılanları “daha dikkatli dinleyip daha kuvvetli bellemeye mecburiyet”¹⁹⁸⁸ hissedeceğini söyler. Dördüncü hafta öğretmen noktalı ve noktasız harfleri öğretir. O hafta iki sınav yapılacağını söyleyen Ahmet Mithat sınav

---

¹⁹⁸³ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 3.

¹⁹⁸⁴ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 4.

¹⁹⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 4.

¹⁹⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 4.

¹⁹⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 6.

¹⁹⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 9.

sorularını da verir.¹⁹⁸⁹ Bu haftadan sonra kalabalık sınıflarda başarılı öğrencilerin ayrılmasını, başarısız olanların başa döndürülmesini önerir. Daha sonraki haftalarda bu harflerin birbirleriyle birleşirken başta, ortada ve sonda nasıl yazıldıkları anlatılır. Sonuçta bu yöntemle öğrenci dört haftada harfleri tanır ve daha sonraki haftalarda onların başta, ortada, sonda yazılışlarını öğrenir.

Ahmet Mithat Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İptidaiye İkinci Defter için hazırladığı *Rehnüma-yı Muallimîn*’i bir yıl sonra yayımlar. Bu kitap “hareke, sükûn, harf-i med”¹⁹⁹⁰ konularını içerir. Hareke ve harf-i medler ile harflerin seslendirildiğinden bahsedilerek öğrencilere bunun bilgisinin nasıl verileceğini anlatır. Bunlar da 12 haftalık bir programla öğretilir. İkinciyle aynı yıl yayımlanan Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İptidaiye Üçüncü Defter için yapılmış *Rehnüma-yı Muallimîn* “huruf-ı kameriye ve şemsiye, tenvin, usul-i imla mebadisi”¹⁹⁹¹ konularını içerir. Ahmet Mithat kitaptaki “İhtar-ı Mahsus” başlığı altında “İşbu Üçüncü Defter’in nısfı kıraat-i Arabi tedrisi için lâzım gelen huruf-ı kameriye ve şemsiye ve elif, lâm ve tenvin vesaire mebahisini havi olup nısf-ı diğeri dahi usul-i imla mebadisini havidir.”¹⁹⁹² diyerek 12 haftalık dersin okuma ve yazma öğretimine yönelik olarak altışar haftalık iki kısma ayrıldığını belirtir.

Yedinci hafta bu kitabın ikinci bölümüne başlanır. İkinci bölüm “Usul-i İmla Mebadisi”¹⁹⁹³ başlığını taşır. Ahmet Mithat bu bölüme başlamadan önce öğretmenin çocuklara kısa bir konuşma yapmasını ve şunları söylemesini ister:¹⁹⁹⁴

Bir hayli zamandan beri Osmanlıca yazmayıp hep Arabî yazmak ile meşgul olmakta idik. İşte şimdi Osmanlıcamızı tekrar ele alıyoruz. Hem de bu defa usul-i imlaya başlıyoruz ki pek kolay bir ders olmakla beraber pek de faydalıdır. Zira imla bilmeyen çocuk kendiliğinden hiçbir şey yazamayacağı gibi okuduğu şeyleri de öyle pek kolay okuyamaz hem de anlayamaz.

Bu alıntıdan anlaşıldığı üzere Ahmet Mithat’ın uyguladığı yöntem ana dilde okuma yazma öğretimine yönelik bir yöntemdir. Öğretmen bu konuşmadan sonra dersi anlatmaya başlar. “Kelimeler için ahval-i seb’a”¹⁹⁹⁵ olduğunu söyleyerek ismin hâllerini

¹⁹⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, Birinci Defter, s. 13.

¹⁹⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, İkinci Defter, s. 1.

¹⁹⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 1.

¹⁹⁹² Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 2.

¹⁹⁹³ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 15.

¹⁹⁹⁴ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 15.

¹⁹⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 15.

anlatır. Burada dikkati çeken noktalardan birisi Ahmet Mithat'ın öğretmenlerden “‘seb’a’ demek ‘yedi’ demek olup ‘ahval-i seb’a’ dahi ‘yedi hâl demektir’”¹⁹⁹⁶ şeklinde Arapça kelimelerin yerine Türkçe karşılıklarının kullanılmasını istemesidir. Ahmet Mithat kitabın bu bölümünde, bazıları bugünkü adlandırmaları ile olmasa da, ismin hâlleri, isim tamlaması, kelime hâlinde ve ek hâlinde zamirler, yumuşama, ünlü uyumu, kaynaşma gibi ses olaylarını açıklar, isimleri ve fiilleri anlatır. Bunların öğrenciye nasıl anlatılacağını örnekleriyle birlikte gösterir. “Mühim İhtar”¹⁹⁹⁷ başlığı altında öğretmenlere burada amacın dilbilgisi öğretmek olmadığını söyler. Bu nedenle zaman kipleriyle ilgili açıklama yapılmamasını, sadece fiile gelecek ekin yazımının öğretilmesinin üzerinde durulmasını ister. Dolayısıyla Ahmet Mithat henüz okuma yazmayı öğrenme seviyesinde olan çocuğun zihnini dilbilgisi kurallarıyla meşgul etmek istememekte, doğru yazma beceresi kazanabilmesi için imla kurallarını öğrenmesini istemektedir diyebiliriz.

Kitapta dikkati çeken bir husus da Ahmet Mithat'ın yazım kurallarının uygulanmasında karşılaşılan problemlerde Türkçenin doğal yapısına yani ana dilin kullanımına göre davranılmasını söylemesidir. Örneğin sonu kaf ve kefle biten kelimelerin sonunda ses değişimi (yumuşama) olduğunu anlatırken bunun her kelime için geçerli olmadığını, Arapça kelimelerde bulunmadığını söyler. Öğrencinin bu konuda zorlanmaması için “‘Hangi kafların gayın, hangi keflerin gef olacağını ağzımız kendi kendisine söyleyiverir’”¹⁹⁹⁸ der. Yine geniş zaman kip ekini anlatırken bu ekin üç tane olduğunu ve hangisinin ne zaman kullanılması gerektiği konusunda bir kural bulunmadığını belirterek “... hakikat bir fiilin muzarisini bulmak için onu birkaç defa telaffuz ederek telaffuzların hangisi umumun telaffuzuna muvafık düştüğüne dikkat eylemekten başka bizim için çare yoktur.”¹⁹⁹⁹ açıklamasını yapar. Buradan Ahmet Mithat'ın okuma yazma öğretiminde öğrencinin kendi dilinin kurallarını kavramasını amaçladığını anlıyoruz. Kendi dilinin kurallarını kavrayan öğrenci kısa zamanda okuma yazmayı başaracaktır.

¹⁹⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 15.

¹⁹⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 30.

¹⁹⁹⁸ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 17.

¹⁹⁹⁹ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 32.

Ahmet Mithat bu kitapçıklara ek olarak “Bir de işbu Üçüncü Defter tedrise başlandığı zaman”²⁰⁰⁰ çocuklara kıraat dersi verileceği için *İlk Kıraat* adında okuma kitapları yapılmış olduğunu ve onların nasıl öğretileceğini açıklayan “başka bir de *Rehnüma-yı Muallimîn* kaleme alınmış”²⁰⁰¹ bulunduğunu söyler. Öğretmenlerin bu *Rehnüma* ile birlikte “*İlk Kıraat Rehnüması*”nı da okuyarak her hafta için kendi vazifelerini gördükten sonra tedrise”²⁰⁰² başlamalarını ister. Dolayısıyla Ahmet Mithat öğrencilerin okuma becerisini geliştirmek için okuma kitapları da hazırlamıştır.

İsmail Gaspıralı eğitim-öğretimi her yönüyle ihtiva eden yeni bir yöntem olan usul-i cedit hakkında *Mektep ve Usûl-i Cedit Nedir?*²⁰⁰³ ve *Rehber-i Mullimin yaki Muallimlere Yoldaş*²⁰⁰⁴ adındaki kitapçıklarda bilgiler verir.²⁰⁰⁵

Eski usule nisbeten “yeni”, “cedid” denilen usûl-i tedriciyenin (basamak basamak ilerleyen metodun) en mühim kaideleri bunlardır: Mektebe mübtedî sıbyan (ilk başlayan öğrenci) her vakit kabul edilmez; senede ve vakt-i malumede (bilinen vektte) iki defa kabul edilir....

Bu yeni yöntem öğretimin önemli özelliklerinden birisi alfabenin hepsinin birden öğretilmeyip basamak basamak öğretilmesidir. Okula yeni başlayan öğrencinin yılın belli bir zamanında okula kabul edilmesi de bir yeniliktir. Eski yöntemde öğrenci istediği zaman okula başlıyor, bu yüzden her öğrenciye ayrı ders göstermek gerekiyordu, bu da eğitim öğretimde bütünlüğü bozuyordu. Bu yeni yöntemde öğrencilerin yılın belli zamanında okula başlamasındaki amaç “mektephanede her sıbyana ayrı ayrı birer ders gösterilmeyip”²⁰⁰⁶ okulun üç ya da dört sınıftan oluşmasını sağlamak ve “her sınıfın sıbyanını (çocuğunu) bir derste sebakdaş (ders arkadaşı) edip okutmaktır.”²⁰⁰⁷

İsmail Gaspıralı *Rehber-i Mullimin yaki Muallimlere Yoldaş*’ta yeni öğretim metodunu her yönüyle açıklar. “Usûl-i idare, mektep kaideleri”ni²⁰⁰⁸ maddeler halinde verir. Buna göre bir öğretmen okula kırk öğrenciden fazlasını almayacak, alması

²⁰⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 2.

²⁰⁰¹ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 2.

²⁰⁰² Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 2.

²⁰⁰³ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 464.

²⁰⁰⁴ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 464.

²⁰⁰⁵ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 464.

²⁰⁰⁶ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 464.

²⁰⁰⁷ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 464.

²⁰⁰⁸ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 481.

gerekirse yardımcı öğretmen bulunacak. Okula kayıtlar yılda belirlenen iki dönemde yapılacak, bu dönemlerin dışında öğrenci alınmayacak; her dönem kabul edilen öğrenciler aynı sınıfta olup eğitime birlikte başlayacak. Bir öğretmenin olduğu okullarda üç veya dört sınıftan fazlası bulunmamalıdır. Birinci sınıf, okula başlayanların olduğu sınıftır; birinci sınıflar alfabeyi öğrenir, Türkçe okur ve ders arasında ezberden hesap yaparlar. İkinci sınıflar Türkçe ve Arapça okur, ezberden yazı yazarlar, “zihnen hesap meseleleri hallederler”²⁰⁰⁹, kalemle alıştırma yapmaya başlarlar. Üçüncü sınıflar Türkçe ve Arapça okur, ilmihal, ibadet usulü okurlar. Türkçe dil bilgisi ve hesap dersleri görürler. Türkçe okudukları metinleri sözlü olarak anlatır veya defterlerine yazmaya başlarlar. Sınıf sayısı dörtse dersler ona göre ayarlanır. 7, 8, 9 yaşlarındaki çocuklar dinlenmeden okuyamazlar. Sabahtan öğleye kadar üç saat ders yapıp öğlen yarım saat ya da kırk beş dakika ara verilir, öğleden sonra iki saat ders yapılır. Öğrenciyi yormamak için dersler karışık okutulur. Örneğin bir sınıf bir saat okuma, bir saat yazma dersi yapar. Bunların arasında yarım saat “zihnî hesap ile meşgul edilmeli”²⁰¹⁰, sonra bir saat ilmihal ve bir saat Türkçe dil bilgisi ve “ezber yazı ile vakit geçirmeli”²⁰¹¹. Cuma günleri ve bayramlarda, resmî tatil günlerinde birer hafta okul tatil edilir. “Senede on ay dikkatli ve günden gün (günden güne) terakkili ders bakıldığı hâlde (ilerleme gösteren şekilde ders yapıldığı için) yazın en hararetli ve sıcak olan ayı, mektep”²⁰¹² tatil edilir. Öğrenci derslere teşvik edilir. Her hafta öğrenciye “haftalık tezkire (öğrenim durumunu gösterir belge) verilir. Hafta boyunca dersleri takip ettiği, bildiği için belgeye “aferin”²⁰¹³ yazılmalıdır.

Kitapçıkta “Ders Vermek Usûlü, Kaideleri, “Huruf-ı İmla ve Harekenin Beyanı”, İdare-i Mekteb Usûlü”, “Yazı Yazmak Usûlü”, “Kıraat-ı Türkî Usûlü”, “Kıraat-ı Arabî Usûlü”, “İlmihal Dersleri”, “Hesap Dersleri”, “Sarf-ı Türkî Dersi”, “Meşk Usûlü” başlıkları altında bu derslerin nasıl verileceği anlatılır.²⁰¹⁴ İsmail Gaspıralı okulun ve sınıfların fizikî durumunun nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiler de verir. Bunun için bir

²⁰⁰⁹ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 482.

²⁰¹⁰ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 483.

²⁰¹¹ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 483.

²⁰¹² Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 482.

²⁰¹³ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, 481-s 483.

²⁰¹⁴ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 481-s 483.

“Numunelik Mektep Planı” bulunur.²⁰¹⁵ Ayrıca numunelik ders cetveli de hazırlanmıştır.²⁰¹⁶

İsmail Gaspıralı usul-i cedit eğitiminde okuma öğrenmeye başlayan öğrenciye alfabenin tamamının gösterilmediğini, her gün bir iki harf gösterilip okuma uygulaması yapılarak alfabenin sonuna kadar bu şekilde öğretildiğini açıklar.²⁰¹⁷ Buna göre yeni başlayanlara “Mesela; (elif, be, te, nun) gösterilir, adları ve davuşları beyan olunur (sesleri açıklanır) ve fi'l-hâl (hemen) yazılır”, sonra bu dört harfin diğer biçimleri görülür ve yazılır; “elif [başta ve sonda yazılışı], be [başta, ortada ve sonda yazılışı], te [başta, ortada ve sonda yazılışı] ve nun [başta, ortada ve sonda yazılışı]” gibi.²⁰¹⁸ Bunlar iyice öğrenildiğinde öğrenciler bunlar ile bazı kelimeleri okuyup yazarlar. “Mesela; (ab, baş ba baş at, ata, an, ana, na, nan, tan), (elif, ba - ba - elif- baba - at - ata - an – ana - na nan- tab)” gibi. “İşbu mahalde görüldüğü gibi ibtida okup (başta okuyup) yazmak Türkî dilindedir”.²⁰¹⁹

İkinci derste bir ya da iki harf daha eklenir ve bunlarla uygulama yapılır. “Mesela; (Ya, Dal) koşalım (ekleyelim); bu hâlde bunları sıbyana bildirdiğimiz hâlde (ab, aba, abad, abadan, anadan, atadan, abı, atı, anı, yan, yad, bay, nay, tay) vesair kelimeler okulup (okunup) yazılır”.²⁰²⁰ Bu şekilde her gün bir-iki harf gösterilip okuma yazma uygulaması yapılarak alfabenin sonuna kadar gidilir. “Elifba tamam olduğu gün sıbyan (çocuk) Türkçe cümle ibareleri (cümleleri) okup yazmayı bilmiş olur”.²⁰²¹

Harflerin çıkış yollarını bulmak için “harfi sâkin kılıp önüne hemze yani harekeli elif (e okunan elif) getirip telaffuz ettikte ses kangı (hangi) yerde biter ise mahreç ol yerdir.”²⁰²² açıklamasını yapar. Örneğin “b” harfinin mahrecini bilmek için “eb” denilince “sükût ettikten sonra hemzeyi” çıkarır; “b” sesi sâkin olarak elif ile hafif ötre arasında kalır; “ebu” gibi.²⁰²³ Eğer öğrenciye hareke gösterilirse hece göstermeye gerek olmaz,

²⁰¹⁵ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, ss.484- 497.

²⁰¹⁶ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 499.

²⁰¹⁷ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 465.

²⁰¹⁸ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 465.

²⁰¹⁹ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 465.

²⁰²⁰ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 465.

²⁰²¹ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 465.

²⁰²² Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 489.

²⁰²³ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 485.

“lâkin harekenin davuşlarını söylemeli”²⁰²⁴ ve anlatmalıdır. Bundan sonra Arapça cümleler gösterilir.²⁰²⁵

Önce Kur'an satırları gösterilmeyip yengilce kelimât ve emsal ile ameliyat edilir (kolay olan kelimeler ve benzerleriyle uygulama yaptırılır). Mesela; izzet, kemalât, hakikat, sadakat, sabr, nehr, kalem gibi sade ve yengil lügatler okulur (okutulur). Bade emsal ile (sonra örnekleriyle) üstün, esre, şedde, çift ötre ve hemze sesleri ve kaideleri kavratılır ve böylece hayli kuvvet ve meleke kesbedildikten son (kazandırıldıktan sonra) sıbyana kıraat (çocuğa okuma) satırları gösterilir.

“Otuz-kırk günde mektep umumen bu dereceye gelir. Sıbyan mektepten nefret etmez; derse heves ve muhabbetli olur (derse hevesli olur ve onu sever).”²⁰²⁶ diyen İsmail Gaspıralı Ahmet Mithat'ın tavsiye ettiği gibi çocuğa iyi davranılmasını ister. “Sıbyanı urmak (çocuğu dövmek) ve sövmek hiç lazım gelmez, çünkü her gün sıbyan dersini anlar, bilir ve bu sayede heveslenip, hoşlanıp mektebe gelir. Muallime muhabbet ve emniyet eder (güvenir)”²⁰²⁷ der. Bu yöntemle öğrenci okulu sevip kısa zamanda hem okuma ve yazma hem de dini bilgiler, matematik vb. öğrenir. Öğretmen de bu yöntemde birden fazla çocuğu okutmakta zorluk çekmez.²⁰²⁸

İbtida-yı dersten (dersin başlangıcından İtibaren Oku (okuyup) ve yazıp gelmiş şakirtler (öğrenciler) kıraat-ı Arabî'ye başladıkları ile (başlamalarıyla birlikte) ilmihâl ve hesap derslerine ve ba'de (sonra) meşk ve inşa derslerine mübaşeret ederler (başlarlar). Her gün bir miktar Türkî ve Arabî kıraat ederler; bir miktar yazı yazarlar; bir miktar ilmihâl ve hesap ile uğraşırlar. İşbu fenler sınıf sınıf bakıldığından şakirtler heveslenip, künleşip (birbirini kıskanıp) okurlar. Mektepte kırk bala (çocuk) var ise dört sebakdaş (dört sınıf) olduklarından dört bala gibi okurlar. Hocaya hiç zahmet olmaz.

Bu açıklamalardan İsmail Gaspıralı ve Ahmet Mithat Efendi'nin aynı amaçlarla uyguladıkları okuma yazma yöntemlerinin birebir aynı olmadığını anlıyoruz. Ahmet Mithat Efendi kendi yöntemini “usul-i tahsili teshil”²⁰²⁹ için geliştirdiği yöntem olarak anlatır. İsmail Gaspıralı ise uyguladığı yöntemi usul-i cedit olarak adlandırır.

²⁰²⁴ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 489.

²⁰²⁵ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 465.

²⁰²⁶ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 466.

²⁰²⁷ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 466.

²⁰²⁸ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 466.

²⁰²⁹ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 141.

İsmail Gaspıralı'nın açıklamasından onun “usul-i savtiye” yöntemini kullandığını görüyoruz. Usul-i savtiye (fonetik yöntem, sesli metot) bir hecedeki harfler gösterilirken her harfin sesinin, çıkış yerinin açıklanması yöntemidir. İsmail Gaspıralı bu yöntemde harflerin isimlerinin söylenmediğini, seslerinin verildiğini, böylece çocuğun bunları birleştirirken sesleri söyleyerek kolayca birleştirebildiğini anlatır.²⁰³⁰

Ahmet Mithat Efendi'nin uyguladığı yöntemde harf çizgilerinin adları söylenir, şekilleri kavratılır ve bunların yazımı öğretilir. Her gün üç harf çizgisi öğretilir ve yoklama denilen tekrarlı kontrollerle öğrenilenler pekiştirilir. 12 haftada öğrenciler harfleri tanır, başta, ortada, sonda yazmayı öğrenir. İkinci 12 haftalık süreçte Ahmet Mithat harflerin seslerini hareketlerle anlatır. Örneğin “b” harfine üstün işareti konulunca “be”, esre konulunca “bi”, ötre konulunca “bü” okunur şeklinde anlatılmasını ve “bilmeli ki dudaklarımızın birbirine değmesinden çıkan “b” sedası bu harfin kendi sedası olup o sedayı “e” gibi açık okumak şu üstün işaretinin” kullanılmasındandır, diyerek diğer hareke ve harfleri bu şekilde açıklar. İsmail Gaspıralı eğer öğrenciye hareke gösterilirse hece göstermeye gerek olmaz, “lâkin harekenin davuşlarını söylemeli”²⁰³¹ der. Sesleri verme yöntemi yukarıda açıkladığımız gibi Ahmet Mithat'ın yönteminden farklıdır. İsmail Gaspıralı bu yöntemde harflerin isimlerinin söylenmediğini, seslerinin verildiğini, böylece çocuğun bunları birleştirirken sesleri söyleyerek kolayca birleştirebildiğini anlatır.²⁰³² Ahmet Mithat harfleri isimleriyle öğretir.

Her ikisi de okuma yazma öğretiminde öncelikle ana dilin yani Türkçenin kurallarıyla öğretilmesi üzerinde durur. Sonra Arapça da öğretilmesi programda yer alır. Ahmet Mithat son uygulanacak 12 haftalık programın ilk altı haftasını Arapçayla ilgili olan “huruf-ı kameriye ve şemsiye, tenvin”²⁰³³ anlatımına son altı haftasını “usul-i imla mebadisi”²⁰³⁴ yani Türkçe imlaya ayırmıştır. Ahmet Mithat Efendi “Demirden leblebi zannolunan Arapçanın Osmanlıcaya lüzumu”²⁰³⁵ kadar öğretildiği takdirde Arapçanın “bir Osmanlı çocuğu için bir senelikten az ders olarak” okutulacağını, Farsçanın bundan daha

²⁰³⁰ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 528.

²⁰³¹ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 489.

²⁰³² Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 528.

²⁰³³ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 1.

²⁰³⁴ Ahmet Mithat Efendi, Üçüncü Defter, s. 1.

²⁰³⁵ Ahmet Mithat, “Cevap”, Tercüman-ı Hakikat.

kısa sürede öğrenileceğini belirtir.²⁰³⁶ diyerek gerektiği kadar Arapça öğretilmesini düşünür. İsmail Gaspıralı ise “Sarf-i Türkî okuyan şakirt, ba’de (öğrenci, sonra) sarf-i Arabî ya ki sarf-i Rusî veya kavaid-i Farsî (Farsça kurallar) gördükte (işlenirken) pek tiz (çabuk) fehm eder (anlar). Ana dilinde sarf görmeyen şakirt için gayri bir dilin kavaid-i sarfiyesini (isim ve fiil çekiminin kurallarını) anlamak pek ağır olacağı tabiidir.”²⁰³⁷ der. Buna göre İsmail Gaspıralı Ahmet Mithat’a ek olarak Rusça öğretilmesinden de söz eder. Ama ikisinin de ortak noktası önce Türkçe okuma yazmanın kurallarıyla öğrenilmesi gerektiğidir.

İsmail Gaspıralı her dersten sonra zihinden hesap yapılmasını, bunun öğrenciyi dinlendireceğini söyler. O, bütün dersleri içeren birkaç yıllık bir okul programı hazırlamıştır. Her iki uygulamada da dersler cumartesi günü başlar, cuma günleri hafta tatilidir. Ahmet Mithat perşembe günleri imtihan yapılarak öğrencilerin seviyesinin ölçülmesini söyler, İsmail Gaspıralı her hafta tezkire verilmesini söyler ama imtihandan söz etmez.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı yeni yöntemle eğitim öğretimi kendi açtıkları okullarda uygulayarak bu yöntemin başarısını ortaya koymuşlar ve halkın takdirini kazanmışlardır. “Bahçesaray’da”²⁰³⁸ başlıklı yazısında kendisinin açtığı usul-i cedit okuldan söz eden İsmail Gaspıralı burada altı ay sonunda öğrenciler halkın huzurunda imtihan edildiğini anlatır. Gösterdikleri başarı takdirle karşılanır ve okula yeni öğrenciler verilir. Bir yılın sonunda yine halkın önünde yapılan sınavda öğrencilerin okuma, yazmayı bu kadar kısa sürede öğrenmeleri herkesi mutlu etmiş, gözlerini yaşartmıştır. Aslında halkın iyi eğitime isteği, ilgisi vardır. Halkın bu ilgisini “Mektep”²⁰³⁹ başlıklı yazısında da dile getirerek iki yıl önce açılmış olan yeni metotla eğitim veren okulun o yıl kontenjanının dolduğunu belirtir. Yeni yöntem eğitimi Ahmet Mithat’ın Rodos’ta Medrese-Süleymaniye’de, İsmail Gaspıralı’nın da Bahçesaray’da, bizzat kendilerinin açtıkları okullarda uygulamış olduklarını görüyoruz. Ayrıca her ikisi de uyguladıkları yöntemle elde ettikleri sonuç bakımından halkın desteğini kazanmıştır. İki yıl içinde çocuklarının Türkçe, Arapça okumayı, Türkçe güzel ve çabuk yazmayı,

²⁰³⁶ Ahmet Mithat, “Cevap”, Tercüman-ı Hakikat.

²⁰³⁷ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 528.

²⁰³⁸ Gaspıralı, “Bahçesaray’da”, Eğitim Yazıları, s. 66, 67.

²⁰³⁹ Gaspıralı, “Mektep”, Eğitim Yazıları, s. 86, 87.

yazım kurallarına uygun kompozisyon yazmayı, sayıları ve dört işlemi öğrendiklerini gören halk, okulun binasını tamir ettirmiş, öğretmene de çocuk başına aylık bir ruble vermişlerdir.²⁰⁴⁰ Tıpkı Ahmet Mithat'ın, uyguladığı yöntemle çocuklarının iyi bir eğitim alacağına inanan halkın Medrese-i Süleymaniye'yi inşa etmesi gibi İsmail Gaspıralı'ya inanan halk da Bahçesaray'da okul binasını tamir etmiştir.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı eğitimin ana dille olmasını, çocukların önce kendi milletinin tarihini, edebiyatını, dinini öğrenmeleri gerektiğini düşünür. İkisi de millî bir eğitimden yanadır. Ahmet Mithat'a göre millî ve dini duygular çocuklara küçük yaşlarından itibaren itibaren verilmelidir.²⁰⁴¹ İsmail Gaspıralı da Rus yönetimine karşı millî bir eğitimi sürekli savunmak zorunda kalmıştır. “Yine Mektep Meselesi” başlıklı yazısında da Devlet Dumasında görüşülecek olan “umumî şkolalara (genel okullara) dair yeni nizam layihasından (yeni kanun tasarısından)” ne gibi sonuçlara ulaştığını yazar. Buna göre ilkokullarda genel bilgiler ve fen dersleri Rusça okutulacak, Müslümanların bilmeleri zarurî olan dinî bilgiler mahallî lisanları ile okutulacaktır. İsmail Gaspıralı buna itiraz ederek bütün derslerin Türkçe okutulmasını, dini bilgilerin mükemmel verilmesini, Rusçanın da dil olarak öğretilmesini ister.²⁰⁴² Sekiz yaşına gelen bir çocuk Rus şkolasına gitmeye mecbur tutulursa “öz mekteplerimizde ne vakit okuyacak?”²⁰⁴³ sorusunu sorar. İsmail Gaspıralı, büyük emeklerle kurulmuş ve yaygınlaşmış olan usûl-i cedit okullarının bu tasarıyla kapanmak zorunda kalmasından endişe duymaktadır.²⁰⁴⁴

Genel olarak değerlendirdiğimiz zaman Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın uyguladıkları okuma yazma yöntemi aynı değildir. Ahmet Mithat kendi geliştirdiği bir yöntemi okuma yazma öğretiminde kullanır. O, sadece okuma yazma öğretimini esas alır, İsmail Gaspıralı bütün bir okul programı üzerinde durur. Bu durumda İsmail Gaspıralı usul-i cedit öğretimi Ahmet Mithat'tan almıştır diyemeyiz, ama her ikisinin yönteminde birbirine benzer yönlerin olduğunu da kabul etmeliyiz. Ancak Yusuf Akçura'nın belirttiği gibi İsmail Gaspıralı'nın uyguladığı usul-i cedit yönteminin

²⁰⁴⁰ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 87.

²⁰⁴¹ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 313, 314.

²⁰⁴² Gaspıralı, “Yine Mektep Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 364, 365.

²⁰⁴³ Gaspıralı, “Yine Mektep Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 365.

²⁰⁴⁴ Gaspıralı, “Yine Mektep Meselesi”, Eğitim Yazıları, s. 365.

Osmanlı Türklerinden alınmış²⁰⁴⁵ olduğunu unutmamak gerekir. Şüphesiz bu etkide Ahmet Mithat Efendi'nin de önemli bir payı vardır.

Ahmet Mithat'ın Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektup da bu düşüncemizi doğrular niteliktedir. Ahmet Mithat bu mektupta kendisinin uyguladığı usul-i tedrisin Kırım'da da örnek alındığını ve uygulandığını söyler. Kırım'dan kendisine gönderilen bir mektupta “tekmil Tataristan mekâtib-i İslâmiyesi için” onun usûl-i tedrisinin kabul olunduğu, *Rehnümâ-yı Muallimin* ile çocuklar için yazdığı “*Üç Cins Mahlûk ve Terbiyeli Çocuk ve Dünya ve Abdest [ve] Namaz ve Sağlık ve Kıssadan Hisse* gibi âsârın tedrisi”nin yaygınlaştığı anlatılmaktadır.²⁰⁴⁶

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı en başından itibaren halkın eğitim seviyesinin yükselmesi için eğitimin yaygınlaşması gerektiğini düşünmüş bu yolda çalışmalar yapmıştır. Eğitimle ilgili hemen her meselenin üzerinde durmuşlar; eğitimin bütün topluma yaygınlaştırılması, kızların eğitim görmesinin önemi, çocuk terbiyesi, okulların ve öğretmenlerin durumunun iyileştirilmesi gibi konular onların gündeminde olmuştur. Eğitimin yaygınlaşması için okuma yazma öğretiminin kolaylaşması gerektiğini düşünen Ahmet Mithat yeni bir okuma yazma öğretim yöntemini kendi çevresinde uygulayarak geliştirmiş ve bu yöntemle eğitimin uygulamasını anlatan kitaplar yazmıştır. İsmail Gaspıralı da “usul-i cedit”le okuma yazma öğretim yöntemini hem kendi açtığı okulda uygulamış hem de onun yaygınlaşması için kitaplar yazmış, çalışmalar yapmıştır. Her ikisi de ana dilde yapılan millî bir eğitim istemektedir. Onlar ömürlerini Türk milletinin kalkınması için eğitim faaliyetine adanmış iki büyük eğitimci yazarımızdır.

3.3. Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Gaspıralı'nın Gazete ve Gazetecilik Hakkında Düşüncelerinin Karşılaştırılması

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı Türk dünyasının iki büyük gazetecisidir. Ahmet Mithat Efendi İstanbul'da, İsmail Gaspıralı Kırım Bahçesaray'da, aynı dönemde basın ve yayın faaliyetlerinde bulunmuştur.

Ahmet Mithat Efendi'nin *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi ve İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi o dönemin en önemli gazeteleri arasında yer alır. Ahmet Mithat Efendi

²⁰⁴⁵ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 359.

²⁰⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 268, 269.

de İsmail Gaspıralı da gazete çıkarmak için zorlu bir süreçten geçmiş, her şeye rağmen yılmadan çalışmalarına devam etmiş ve neticesini almışlardır.

Ahmet Mithat Efendi gazeteciliğe Mithat Paşa'nın maiyetinde Tuna Vilayeti'nde bulunduğu dönemde, *Tuna* gazetesinde başlamıştır.²⁰⁴⁷ O, muharrirliğe *Tuna* gazetesinde başladığını *Rikalda yahut Amerika'da Vahşet Âlemi* romanında da yazar.²⁰⁴⁸ 1869'da Mithat Paşa'nın Bağdat'a tayin olması üzerine Ahmet Mithat Efendi Bağdat'ta bir matbaa kurmakla görevlendirilir. Bağdat'a gittiğinde vilayet mektubî kalemi memurluğunun yanında vilayet matbaası ve *Zevrâ* gazetesinin müdürlüğü ve muharrirliğine tayin edilir.²⁰⁴⁹

İsmail Gaspıralı'nın gazetecilik tecrübesi İstanbul'da başlar. Paris'ten dönüşünde 1874'te memur olmak amacıyla İstanbul'a giden Gaspıralı burada bir yıl kalır ve bu sırada Moskova ve Petersburg'da bulunan bazı Rus gazetelerine de yazılar yazar.²⁰⁵⁰

Ahmet Mithat 1871'de Bağdat'tan İstanbul'a döner. Kendisinden önce İstanbul'a gelen Fevzi Paşa'nın delaletiyle *Ceride-i Askeriye*'ye başmuharrir olur.²⁰⁵¹ Bu arada Tahtakale'deki evinde kendi matbaasını kurar. Ahmet Mithat Efendi aynı yıl *Basiret* gazetesinde de yazmaya başlar.²⁰⁵² Ahmet Mithat, Mithat Paşa'nın sadareti döneminde *Ceride-i Askeriye*'deki baş muharrirlik görevinden istifa eder. 29 Ağustos 1872'de²⁰⁵³ *Devir* adında bir gazete çıkarır ama gazete daha ilk sayısında "Mithat Paşa Hazretlerine hitaben derç edilen bir makale"de "şiddetli lisan"²⁰⁵⁴ kullandığı gerekçesiyle kapatılır. *Devir* gazetesinin kapatılmasının ardından yeğeni Cevdet namına aldığı imtiyaz ile 26 Eylül 1872'de²⁰⁵⁵ *Bedir* gazetesini çıkarmaya başlar. Ancak bu gazete de on üçüncü sayısında aynı şekilde "şiddetli lisan" kullandığı gerekçesiyle kapatılır.²⁰⁵⁶ *Devir* ve *Bedir*'in kapatılmasından sonra, "halkı mebâhis-i fenniye ve hikemiye mütalaasına

²⁰⁴⁷ Us, Jübile, s. 16.

²⁰⁴⁸ Ahmet Midhat Efendi, *Rikalda* s. 5.

²⁰⁴⁹ Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", *Kitap-lık Dergisi*, s. 133.; Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 30-34.; Us, Jübile., s. 16.

²⁰⁵⁰ C. S. Kırimer, s. 24; İsmail Gaspıralı, *Roman ve Hikâyeleri*, s. 26.

²⁰⁵¹ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 50.; Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", *Kitap-lık Dergisi*, s. 134.; Us, Jübile, s. 17.

²⁰⁵² Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 52; Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", *Kitap-lık Dergisi*, s. 134; Us, Jübile, s. 17.

²⁰⁵³ Us, Jübile, s. 17.

²⁰⁵⁴ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s. 69.

²⁰⁵⁵ Us, Jübile, s. 17.

²⁰⁵⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*, s.71.

alıştırmak”²⁰⁵⁷ amacıyla, çeşitli bilim ve felsefe konularından söz eden *Dağarcık* isimli dergiyi çıkarmaya başlar.²⁰⁵⁸ *Dağarcık* onuncu sayısında kapatılır. 6 Nisan 1873’te Rodos’a sürgüne gönderilen Ahmet Mithat buradayken yeğeni Mehmet Cevdet’in adıyla *Kırkambar* dergisini çıkarır. Sultan V. Murat’ın tahta çıkınca affedilen Ahmet Mithat, 11 Haziran 1876’da İstanbul’a gelir. 10 Temmuz 1876’dan, kapatıldığı tarih olan 27 Şubat 1877’ye kadar *İttihad* gazetesini çıkarır.²⁰⁵⁹ 27 Haziran 1878’de *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini yayımlamaya başlar. Tercüman gazetesi otuz dört yıl kesintisiz yayımlanır.²⁰⁶⁰

İlk nüshası 27 Haziran 1878’de yayımlanan gazetenin sahibi Mehmed Cevdet olarak görülmekteyse de gazeteyi kurup yöneten Ahmed Midhat’tır. Otuz dört yıl kesintisiz yayımlanan gazete Ahmed Midhat’ın ölümünden (28 Aralık 1912) sonra da çıkmaya devam etmiştir. Tesbit edilebilen son sayısı 12 Kânunusâni 1340 (12 Ocak 1924) tarihli 15325. sayıdır.

İsmail Gaspıralı 1875’te İstanbul’dan Kırım’a döner. Gaspıralı 1879’dan itibaren süreli yayın çıkarmak için girişimlerde bulunmaya başlar. 20 Kasım 1879’da *Faydalı Eğlence* adında Tatarca bir dergi çıkarmak için İçişleri Bakanı L. S. Makov’a dilekçe ile müracaatta bulunur ama gerekli izni alamaz. İsmail Gaspıralı 1880’de Bahçesaray’da Tatarca *Zakon* isimli bir gazete ile Tatarca-Rusça *Tercüman* adında bir gazete yayımlamak için de müracaat eder.²⁰⁶¹ Süreli yayın için gerekli izni alamayan İsmail Gaspıralı 1881 yılında *Tonguç* adlı mecmuayı çıkarır. *Tonguç*’un biri taşbasma olmak üzere iki nüshası vardır, ikinci nüshası Tiflis’te Ziya Matbaası’nda basılmıştır.²⁰⁶² Türk dünyasından haberlerin ve edebiyat örneklerinin yer aldığı *Tonguç*’un satışının bir ara yasaklanması üzerine İsmail Gaspıralı bir dilekçe vererek yasağın kalkmasını sağlar.²⁰⁶³ İsmail Gaspıralı’nın ikinci süreli yayını olan *Şafak* da “9 Avgust [21 Ağustos] 1881/25 Ramazan 1298” tarihinde “Tiflis’te Ziya-yı Kafkasiye Matbaası’nda” basılmıştır. “Sayfa numarası *Tonguç*’tan itibaren devam ettiği için *Şafak*’ın ilk sayfası 5’ten başlar; sonuncu

²⁰⁵⁷ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s.78.

²⁰⁵⁸ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s.78.

²⁰⁵⁹ Durgun, Edebiyat, s.31.

²⁰⁶⁰ Tekin, “Tercümân-ı Hakikat”, TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 497.

²⁰⁶¹ Gankeviç, “Tercüman Gazetesinin Tarihine Dair Arşiv ve Müze Kayıtları”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 228.

²⁰⁶² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 13-15.

²⁰⁶³ Zuhâl Yüksel, “*Tonguç*’un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 196.; Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 15.

sayfası da 12'dir.²⁰⁶⁴ İsmail Gaspıralı daha sonra büyük fedakârlıklarla kendi matbaasını kurar.²⁰⁶⁵

İsmail Bey, henüz gazete çıkarmak için gerekli izni alamadığı için, o dönemde bir taraftan birbirini takip eden süreli yayınlar çıkarmaya devam eder, diğer taraftan da yayınlarını satmak için aboneler bulmaya çalışır. Rus yönetimi İsmail Bey'in ayrı isimler altında birbirini takip eden süreli yayınlar çıkardığını anlayınca bunu yasaklar.²⁰⁶⁶ İsmail Gaspıralı'nın on- on iki kadar olduğu belirtilen bu süreli yayınlarından bilinenler "*Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat ve Lâtail*"²⁰⁶⁷dir. Cafer Seydahmet Kırimer, eserinde İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman*'dan önce neşrettiği *Terakki* ve *Hakikat*²⁰⁶⁸ adlı iki mecmuasından alıntı yapar.²⁰⁶⁹ Yavuz Akpınar, Kırimer'in eserinde adı geçen bu yayınlara dikkati çeker ve *Türk Yurdu*'nda çıkan bir yazıya istinaden de İsmail Gaspıralı'nın diğer süreli yayınlarının "*Neşriyat-ı İsmailiye* genel adını taşımış"²⁰⁷⁰ olabileceğini söyler.

Tercüman gazetesini çıkarmak için gerekli izni almak üzere birkaç defa Petersburg'a giden İsmail Gaspıralı 1882 yılında, Türkçe kısmının Rusçaya aynen tercüme edilmesi şartıyla, gazeteyi çıkarma iznini alır. 10 Nisan [22 Nisan] 1883'te *Tercüman*'ın ilk sayısı çıkar. Rusya Türklerinin en uzun süreli gazetesi olan *Tercüman* 1883'ten 1918'e kadar yayın hayatına devam etmiştir.²⁰⁷¹ *Tercüman*'a yayın izninin verilmesinin sebepleri tam olarak bilinmemektedir. E. J. Lazzerini *Tercüman*'a yayın izninin verilmesinin farklı sebepleri olabileceğini ancak "şimdiye kadar bu konuyla ilgili hiçbir iç yazışma veya resmî tartışma tutanakları"²⁰⁷²nin ortaya çıkarılmadığını belirterek; Rusların bölgedeki beklentilerinin gerçekleşmesi hususunda karşılaştıkları güçlükler, yerli halkın yaşam kalitesindeki gerileme ve Kırım Tatarlarının "Osmanlı

²⁰⁶⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 16.

²⁰⁶⁵ Kırimer, s. 28, 51.

²⁰⁶⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 17.

²⁰⁶⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 18; Lazzerini, "İsmail Bey Gaspirinsky'nin *Tercüman/Perevodçik*'i: Modernizmin Bir Sözcüsü", İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 205.

²⁰⁶⁸ Kırimer, s. 119.

²⁰⁶⁹ Kırimer, s. 119.

²⁰⁷⁰ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 18.

²⁰⁷¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 18-20.

²⁰⁷² Lazzerini, "İsmail Bey Gaspirinsky'nin *Tercüman/Perevodçik*'i: Modernizmin Bir Sözcüsü", İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 208, 209.

İmparatorluğu'na yönelik belirgin sempati ve bağlılık göstermeye devam etmeleri"²⁰⁷³ gibi birkaç sebepten söz eder.

Buraya kadar değerlendirdiğimizde Ahmet Mithat Efendi'nin *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini yayımlamaya başlayıncaya kadar çeşitli süreli yayın faaliyetlerinde bulunduğunu ama bunların farklı sebeplerle kapatıldığını görüyoruz. İsmail Gaspıralı için de durum aynıdır. Rus hükümetinden gazete çıkarma izni alamayan Gaspıralı'nın Ahmet Mithat Efendi gibi süreli yayın faaliyetleri olmuş, bunlar da Rus sansürüne takılıp engellenmiştir. Ama her ikisi de yaşadıkları zorluklardan yılmamış, sonunda Türk dünyasının çok uzun soluklu gazetelerini yayımlamaya muvaffak olmuşlardır.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın önemli ortak özellikleri matbaalarını kendi şahsi imkânlarıyla, ağır ekonomik şartlar altında kurmuş olmaları ve başlangıçta ailelerinden aldıkları destekle matbuat faaliyetinde bulunmalarıdır. Ahmet Mithat da İsmail Gaspıralı da yayın faaliyetlerinin en başından itibaren devletin engellemeleriyle, sansürle karşılaşmış ve bu gerçeğe göre davranmışlardır.

Burada belirtmemiz gereken önemli bir husus Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın yaşadıkları toplumların gazeteyle ilgili farklı tutumlar içinde oldukları gerçeğidir. Osmanlı devletinde gazete faaliyetleri 1795'ten itibaren yabancılar tarafından başlamış, 1831 yılında da Sultan II. Mahmut'un emriyle ilk Türkçe gazete *Takvim-i Vekayi* çıkarılmıştır. Osmanlı'da 1860'lı yıllara gelindiğinde ülkede basılan gazete sayısı artmıştır.²⁰⁷⁴ Dolayısıyla Osmanlı toplumu o yıllarda gazeteyi tanımış ve benimsemiştir. İsmail Gaspıralı'nın yaşadığı toplum içine kapalı, yeniliklerden uzak bir toplumdur. Kırım'da gazete çıkmamaktadır. Diğer Türk halkları arasında gazete faaliyetleri²⁰⁷⁵ olmakla birlikte henüz yeterince yaygın değildir. Kısacası gazete halk arasında yerini tam olarak almamıştır. Gaspıralı *Tonguç*'ta gazetenin bir toplum için önemini açıklarken şöyle der:²⁰⁷⁶

²⁰⁷³ Lazzerini, "İsmail Bey Gaspirinsky'nin *Tercüman/Perevodçik*'i: Modernizmin Bir Sözcüsü", İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 208, 209.

²⁰⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Akbulut, "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)", Turkish Studies.; Çıkla, "Tanzimat'tan Günümüze Gazete-Edebiyat İlişkisi", Türkbilgi.; Tunç, "*Tercüman-ı Hakikat* Gazetesi ve Türk Edebiyatı (1878-1896)", ss. 2-6.

²⁰⁷⁵ Azerbaycan'da Melikzade Hasan Bey Zerdabi 1875-1877 yılları arasında *Ekinci* gazetesini; Tiflis'te Ünsizade Said ve Celal kardeşler 1877'de bir matbaa kurarak haftalık *Ziya-yı Kafkasya* gazetesini yayımlamıştır.

²⁰⁷⁶ Yüksel, "*Tonguç*'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri", İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 190, 191.

Velâkin şurasından qorqarız ki Müslümanlarıñ ekseri ğazete ve faide-i qalemiyyeye çoq aşına olmadıqlarından nice vaqıtlar keçinceye qadar edebiyat işi lâzımınca ilerileyemez. ...

Abone bulmak amacıyla 1882’de Kazan’da bir salon kiralayarak oradaki Tatar topluluğa edebiyat gecesi düzenleyen İsmail Gaspıralı burada beklediği ilgiyi görmez.²⁰⁷⁷ “Kazan’da kendisinin gazete çıkarmak fikrini tasvip ve teşvik eden yegâne zat merhum Şahabettin Mercani”dir.²⁰⁷⁸ Dolayısıyla İsmail Gaspıralı Ahmet Mithat’tan farklı olarak hem gazete çıkarmak için Rus hükümetinden gerekli izni almak hem de halkına gazetenin önemini anlatarak okunmasını sağlamak için mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı’nın bütün zorluklara rağmen gazete yayımlama konusunda bu kadar ısrarcı olmalarının sebebi nedir sorusunun cevabını kendilerinin kaleme aldığı çeşitli yazılarda bulabiliriz.

Ahmet Mithat Efendi gazetenin halka bir şeyi incelikleriyle anlatan, nasihat eden bir araç olduğunu düşünür. Bu yönüyle de gazetecilik onun yaratılışına uygun bir meslektir. *Menfa*’da bu düşüncesini şöyle dile getirir:²⁰⁷⁹

Rusçuk’ta Tuna gazetesi neşredildiği zaman ilk nüshasında gördüğüm mukaddeme bana gazetelerin mahiyetini anlatabildiği gibi Muhbir gazetesinin Dersaadet’te neşredilen nüshaları dahi bu bâbtaki vukufumu ikmâl eyledi. Artık gazetelerin halk için bir vâiz-i dakîka-şinâs olmaları zihnimde ol kadar yerleşti ve tab’ıma o mertebede hoş göründü ki bunları yalnız okumakla iktifa edemeyeceğimi anlayıp hattâ kendimin dahi bu silke dehâletimi arzuya başladım.

Ahmet Mithat Efendi halkın medeniyet yolunda ilerlemesi ve insanlıkta mükemmelliğe ulaşması için gazetelerin eğitici, yol gösterici olduğunu düşünür. Bir makalesinde gazeteciliğin “bir milletin terakkiyat-ı medeniye ve kemalât-ı insaniyesinin aliyyülâlâ rehberi”²⁰⁸⁰ olduğunu söyleyen Ahmet Mithat Efendi “*Hakayık’a Arıza*”²⁰⁸¹ başlıklı yazısında da “gazeteler medeniyet caddesinde önümüze düşerek bize delalet etmekte iseler de ...”²⁰⁸² derken bu düşüncesini dile getirir. Ahmet Mithat gazetelerin

²⁰⁷⁷ Lazzerini, “İsmail Bey Gaspıralı’nın *Tercüman/Perevodçik*’i: Modernizmin Bir Sözcüsü”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s., 210.

²⁰⁷⁸ Kırımer, s. 54, 55.

²⁰⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 57.

²⁰⁸⁰ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus-ı Dahili: Gazeteciliğin Rezaili”, *Tercüman-ı Hakikat*.

²⁰⁸¹ İmzasız [Ahmet Mithat], “*Hakayık’a Arıza*”, Basiret.

²⁰⁸² İmzasız [Ahmet Mithat], “*Hakayık’a Arıza*”, Basiret.

sadece haberleri nakleden bir “ihbar varakası”²⁰⁸³ olmadığını, hizmetinde bulunduğu medenî cemiyetin gelişmesi, ilerlemesi için gerekli şeyleri de tavsiye eden bir “ihtar varakası”²⁰⁸⁴ olduğunu söyler. Çalışmamızın Ahmet Mithat Efendi’yle ilgili bölümlerinde tekrar tekrar belirttiğimiz gibi o, Osmanlı toplumunun Avrupa medeniyeti karşısında geri kalmış olmasını kabullenemiyor, halkın içinde bulunduğu cehalet karanlığından kurtulup ileri medeniyet seviyesine ulaşmak amacıyla çalışma bilincine sahip olmasını istiyordu. Kendisi de halkına bu bilinci vermenin yollarını arıyordu. Yukarıdaki alıntı yazıdan Ahmet Mithat’ın gazeteyi halkın bilinçlenmesini sağlayacak araçlardan birisi olarak gördüğünü anlıyoruz. Bu nedenle o, “halk için bir vâiz-i dakîka-şinâs”²⁰⁸⁵ olan gazeteyi çıkarmak için bu kadar mücadele vermiştir.

İsmail Gaspıralı’nın da gazete çıkarma konusunda Ahmet Mithat’a benzer düşüncelerle hareket ettiğini görüyoruz. O, ilk çıkarmak istediği *Faydalı Eğlence* adında Tatarca dergi için Rus hükümetine verdiği dilekçede Kırım Tatarları Rusça öğrenene kadar onlara kendi dillerinde bilgiler aktaracak süreli bir yayına izin verilmesini ister:²⁰⁸⁶

Tatarlara ülkemizi, onun yaşantısını ve kanunlarını, onlar arasında kitlevî ölçüde Rusça okuma-yazma öğrenilene kadar, onlarca yaygın bir şekilde bilinen Tatar yazısı vasıtasıyla öğretmeyi gayet yararlı görmekteyim.

Buna göre Kırım Tatarları Rusça bilmemeleri nedeniyle Ruslarla ilişki kuramadıkları gibi Rus hükümetinin kanunlarını da iyi anlayamamakta bunun sonucunda da Ruslardan daha da uzaklaşmakta, aynı zamanda bilim, kültür, tarım ve sanayi alanlarında gelişmelerini sağlayacak bilgilerden de yoksun olmaktadır. İsmail Gaspıralı Tatarlara mahrum oldukları bilgileri vermek için onların dilinde bir dergi çıkarmak istediğini belirtir. İsmail Gaspıralı 25 Noyabr [7 Kasım] 1883 tarihli *Tercüman* gazetesindeki bir makalesinde çıkardığı süreli yayınlar ile ilgili bilgi verir. Bundan sonra bilgi ve becerinin yararlarını halka anlatmak için *Mektep* ve sonra *Faydalı Eğlence* adıyla gazetler çıkarmak istediğini ama bunun mümkün olmadığını belirtir.²⁰⁸⁷ İsmail Gaspıralı “Hizmet mi Malûmât-furuşluk mu?” başlıklı yazısında milletin içinde bulunduğu

²⁰⁸³ İmzasız [Ahmet Mithat], “*Hakayık’a Arıza*”, Basiret.

²⁰⁸⁴ İmzasız [Ahmet Mithat], “*Hakayık’a Arıza*”, Basiret.

²⁰⁸⁵ Ahmet Midhat Efendi, Menfa, s. 57.

²⁰⁸⁶ Gankeviç, “*Faydalı Eğlence: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı*”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, s. 181, 182.

²⁰⁸⁷ Gaspıralı, Fikrî eserleri, s. 16, 17.

medeniyet seviyesi karşısında gazete yazarlığının “yüksek derecede muallimlik”²⁰⁸⁸ olduğunu söyler. İsmail Gaspıralı *Rusya Müslümanları*’nda da Rusya Müslümanlarının bilgiye ulaşmaları için Tatarca (Türkçe) basının önemli olduğunu belirtir:²⁰⁸⁹

Bilgilerin elde edilmesinin aracı olarak Tatar dilinin önemine gelirsek: Müslüman erkek ve kadınlardan binde biri ancak Rusça okuyup anladıkları hâlde, onların %50-60’ı Tatarca’yı serbestçe okuyabilirler. Dolayısıyla, bu durumdan, bu Tatar okur-yazarlığından, Müslüman kitlelerine faydalı bilgileri, vatandaşlık bilincini ileten ve Müslümanlar arasında yaygın olan bu yazıdan, sosyal refah ve devlet yararı için faydalanmak pratik ve zorunlu olmaz mı? Tatarlar arasında basının gelişmesini kolaylaştırmak, teşvik etmek gerekmez mi?

Buradan anlaşıldığı gibi İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat Efendi gibi basını halkı bilgilendirmek için önemli bir araç olarak görmektedir, dolayısıyla o da aynı amaçla bir gazete çıkarmak için mücadele etmiştir.

Buna ilaveten İsmail Gaspıralı, Şinasi’ye²⁰⁹⁰ benzer bir şekilde, basının toplumun sesi olduğunu düşünür. Kendi halkının bu güce sahip olmamasından dolayı duyduğu üzüntüyü *Tercüman*’daki “İfade-i Hal” makalesinde şöyle ifade eder:²⁰⁹¹

Bir insana nutk ve dil ne kadar gerek ise çok insanlara yani bir millet, bir kavme matbuât ve neşriyat ol derece gerektir; çünkü matbuât halkın, milletin dilidir.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı için gazetenin dili özel bir öneme sahiptir. Ahmet Mithat halkın gazetelerden yararlanması için gazetelerin dilinin de halkın anlayacağı sadelikte olması gerektiğini düşünür. *Basiret*’te çıkan “Ehemmiyetli Bir Layihadır”²⁰⁹² başlıklı makalesinde Ahmet Mithat gazetelerde kullanılan dilin Arapça ve Farsça tamlamalarla, ağır dil kalıplarıyla dolu, anlaşılması zor bir dil olduğunu belirtir. Kadınlara, gençlere ve çocuklara yönelik, onların ilgisini çekecek konuları içeren ve onların kolay anlayabileceği sade bir dille kaleme alınmış yazıların bulunduğu gazete ve dergiler çıkarılması gerektiğini söyleyen Ahmet Mithat gazetelerin kullandığı dili

²⁰⁸⁸ Gaspıralı, “Hizmet mi Malûmât-furuşluk mu?”, Eğitim Yazıları, s. 344.

²⁰⁸⁹ Gaspıralı, Fikrî eserleri, s. 118, 119.

²⁰⁹⁰ *Tercüman-ı Ahval*’in ilk nüshasında yayımladığı beyannamede Şinasi “Madem ki bir heyet-i içtimâiyede yaşayan halk bunca vezâif-i kanuniye ile mükelleftir; elbette kalen ve kalem kendi vatanının menâfiine dair beyân-ı efkâr etmeyi cümle-i hukuk-ı müktesebesinden addeyleyler” sözleriyle gazetenin “sadece halk için değil, halkın ifade vasıtası” olduğunu ilan eder. (Şinasi’den aktaran Ahmet Hamdi Tanpınar, On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 214.)

²⁰⁹¹ *Gaspıralı*, Fikrî Eserleri, s. 97.

²⁰⁹² İmzasız [Ahmet Mithat], "Ehemmiyetli Bir Layihadır", *Basiret*.

eleştirerek “Bizim kendimize mahsus bir lisanımız yok mudur?”²⁰⁹³ diye sorar. Ahmet Mithat Efendi’ye göre gazetelere yazı yazanlar yazılarını konuşma diline yakın yazmalıdır.²⁰⁹⁴

Zira söylemekten, yazmaktan maksat meramı anlatmaktır. Meram ne kadar açık olarak anlatılırsa okuyanlar da o kadar memnun olarak ifade-i meram etmenin kudret-i tefhimine de o kadar meftun olurlar.

Basiret’te çıkan “Bir Varakacık” başlıklı yazısına göre gazeteciler yazılarını o kadar sade yazmalıdır ki okuyanlar birkonuşma dinliyor gibi hissetmelidir.²⁰⁹⁵ zannetmelidir. Özetle Ahmet Mithat’a göre okuyucunun yazılanları kolayca anlayabilmesi çok önemlidir. Bu nedenle gazetelere yazılan yazılar konuşma diline yakın sadelikte, açık ve anlaşılır olmalıdır.

İsmail Gaspıralı da başlangıcından itibaren gazetenin dilinin halkın anlayacağı sadelikte olmasına önem vermiştir. İsmail Gaspıralı gazeteler herkes için yazıldığından dolayı en çok onların sadeleşmiş olması gerektiğini söyler ve Osmanlı gazetelerinden aldığı cümleleri sade ifadelerle yazarak bunun mümkün olduğunu gösterir.²⁰⁹⁶ *İkdam* gazetesinde çıkan “Ta’m-ı Aşnayân-ı Fevaki”²⁰⁹⁷ başlıklı yazıda kullanılan dili eleştirerek bu şiveyi nereden çıkardınız, Şinasi bunu sona erdirmemiş miydi, diye sorar. “Lügat çorbası tertibi müsabakasına girmeyeceğinizi bilerek şaşırdım”²⁰⁹⁸ diye bu Farsça ve Arapça kelimelerle dolu olan ağır yazıyla adeta alay eder. Kendisinin yayımladığı *Tercüman* gazetesinin de “Kaşgar’dan Kulça’dan [Kulca veya Gulca], Sibiryâ’dan tâ Tebriz’e, Horasan’a, Dersaadet’e ve İzmir’e kadar”²⁰⁹⁹ yayılmasının onun mükemmelliğinden kaynaklanmadığını dilinin oldukça sade olmasından ve içerdiği konuların geniş halk yığınları tarafından anlaşılabilirlikte yazılmasından kaynaklandığını belirtir. Bunlardan yola çıkarak Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı gazetenin dilinin herkesin anlayacağı sadelikte olmasını istemiş ve yazılarını sade dille kaleme almışlardır diyebiliriz.

²⁰⁹³ İmzasız [Ahmet Mithat], "Ehemmiyetli Bir Layihadır", Basiret.

²⁰⁹⁴ Ahmet Mithat, “Gazetelere Yazı Yazanlar”, Tercüman-ı Hakikat.

²⁰⁹⁵ İmzasız [Ahmet Mithat], “Bir Varakacık”, Basiret.

²⁰⁹⁶ Gaspıralı, “Dil sadeliği [-1-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 37, 38.

²⁰⁹⁷ Gaspıralı, “Osmanlı Gazetelerinden”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 48.

²⁰⁹⁸ Gaspıralı, “Osmanlı Gazetelerinden”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 48.

²⁰⁹⁹ Gaspıralı, “Maişet-i Memalik-i İslâmiye”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 52.

Ahmet Mithat kadınlara, gençlere ve çocuklara yönelik, onların ilgisini çekecek konuları içeren ve onların kolay anlayabileceği sade bir dille kaleme alınmış yazıların bulunduğu gazete ve dergiler çıkarılması gerektiğini söyler.²¹⁰⁰ Onun bu isteği Kırım’da karşılığını bulmuş, İsmail Gaspıralı kadın ve çocuklar için de yayımlar yapmıştır. Bunlardan çocuklar için resimli *Mektep* ilavesi 1898’de *Tercüman*’da düzenli olarak yayımlanır.²¹⁰¹ Ayrıca Rusya Müslümanlarının ilk kadın dergisi olan *Âlem-i Nisvan* 1906 yılında İsmail Gaspıralı’nın kızı Şefika Hanım’ın yönetiminde yayımlanmaya başlar. Sekiz sayfadan oluşan, on beş günde bir yayımlanan dergide tamamen kadın ve aile ile ilgili konulara yer verilir. “Dergi kendini ‘Fünun (bilim) ve edebiyattan, ilm-i sıhhat (tıp), terbiye ve idare-i beytiyeden (ev idaresinden) bahseden resimli haftalık Türkî mecmuadır’ diye”²¹⁰² tanıtır. Derginin önemli bir yönü de resimli olmasıdır. Dergide Türk ve Batılı yazarlardan hikâye ve roman tefrikaları, sağlık ve sosyal içerikli yazılar, Rusya’da veya Rusya dışında yaşayan kadınlarla ilgili haberler, yorumlar yer aldığını anlatan Nadir Devlet derginin Gaspıralı’nın kadın haklarına verdiği önemi gösterdiğine dikkati çeker.²¹⁰³

Kısacası Âlem-i Nisvan kadınlar tarafından kadınlar için yayınlanan bir dergiydi. Rusya Türkleri arasında bugün bile tartışılan kadın hakları konusunun 20. yüzyılın başında aktüel olduğunu göstermesi bakımından bu derginin ayrıca özel bir yeri bulunmaktadır. Gaspıralı’nın kadın haklarına verdiği önem işte bu 1910 yılına kadar yayınlanan dergide ifadesini bulmaktadır.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı gazetelerinde yayımladıkları tefrikalarla da halkın okuma alışkanlığı kazanması, bilgi ve kültürünün artmasını sağlamaya çalışmışlardır. *Tercüman-ı Hakikat*’in 1 numaralı nüshasında imzasız olarak yayımladığı “Tefrika”²¹⁰⁴ başlıklı yazısında Avrupa’da gazetelerin bir bölümlerini tefrikaya ayırdıklarını, tefrikalarda önceleri bazı faydalı konular işlendiğini, sonraları faydalı konuların Avrupa’da on yaşındaki çocuklara varıncaya kadar herkesi içine aldığı için gazete tefrikalarındaki yazılara lüzum kalmadığını, gazetelerin tefrika kısımlarına edebi ürünlerden sayılan hikâyeler derç edilmekte olduğunu anlatır. Bizde de “hacminin

²¹⁰⁰ İmzasız [Ahmet Mithat], "Ehemmiyetli Bir Layihadır", Basiret.

²¹⁰¹ Gaspıralı, Fikrî eserleri, s. 35, 36.

²¹⁰² Devlet, s. 94.

²¹⁰³ Devlet, s. 96, 97.

²¹⁰⁴ İmzasız, “Tefrika”, Tercüman-ı Hakikat.

müsaadesine göre gazetelere birer tefrika hanesi” açılması ama bu tefrikaların sadece edebi eserlerden oluşmaması gerektiğini söyler.²¹⁰⁵ Elbette gazetede bilgi veren eserlerin yanında edebî eserlerin de tefrika edilecektir.²¹⁰⁶

Bununla beraber biz tefrikamıza roman dahi derç etmeyecek değiliz. Hatta elde yazılmış ve tercüme olunmuş birkaç roman dahi mevcuttur. Ancak diğer cihetten aldığımız birçok varakalarda dahi romandan sarf-ı nazarla yalnız mevadd-ı nafiadan derç olunması tavsiye olunuyor. Şu hâlde cümleyi memnun etmek için hepsinden derci tarikinden başka yol bulamamaktayız.

Tercüman-ı Hakikat’ta yayımlanan “Ahmet Mithat’a Mektup ve Cevabı” başlıklı yazıdan Ahmet Mithat’ın okuyucusu için tefrika eserlerden bir kütüphane oluşturmak istediğini anlıyoruz. Bu kütüphaneyle ilgili verdiği bilgidan onun her türden eser tefrika etmeyi düşündüğünü görüyoruz.²¹⁰⁷

... başladığım “Yeni Kütüphane” vakit ve hâle nispetle hakikaten büyücek bir iştir. Gazete ile beraber senede altmış yetmiş deste kitap çıkarabileceğim ki büyük bir cemiyet-i maarifin dahi şimdiki hâlde görebileceği hizmet bundan ziyadeye varamaz. İşbu Yeni Kütüphane’nin içinde eğlence için kitap okuyanları işgal edecek romanlardan bed’ ile istifade ve taammuk için müracaata lüzum göreceklere kanaat verecek me’haz kitaplarına varıncaya kadar gerek telif ve gerek tercüme yollu eserler bulunacaktır.

Ahmet Mithat Efendi her kesimden okuyucuyu memnun edecek, onların aynı zamanda bilgilerini derinleştirecek eserler tefrika etmeyi hedefler. O, halkına “büyük bir cemiyet-i maarifin”²¹⁰⁸ yapacağı hizmeti gazetesinde tefrika edeceği kitaplarla tek başına yapmayı amaçlamıştır.

Ahmet Mithat gibi İsmail Gaspıralı da halkın bilgisini genişletmek için tefrikanın önemli olduğunu düşünür. İsmail Gaspıralı roman ve hikâyelerini gazetesinde tefrika etmiş, sonra da kitap olarak basmıştır.²¹⁰⁹ Roman ve hikâyelerin dışında da halkı bilgilendirecek eserleri ilk sayısından itibaren gazetesinde tefrika etmiş, bu hususta Türkiye’de yayımlanmış eserlerden yararlanmıştır. Yavuz Akpınar bu konuyu şöyle değerlendirir:²¹¹⁰

²¹⁰⁵ İmzasız, “Tefrika”, *Tercüman-ı Hakikat*.

²¹⁰⁶ İmzasız, “Teşekkür ve İzah”, *Tercüman-ı Hakikat*.

²¹⁰⁷ Ahmet Mithat, “Ahmet Mithat’a Mektup ve Cevabı”, *Tercüman-ı Hakikat*.

²¹⁰⁸ Ahmet Mithat, “Ahmet Mithat’a Mektup ve Cevabı”, *Tercüman-ı Hakikat*.

²¹⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Gaspıralı, *Roman ve Hikâyeleri*, ss.64-72.

²¹¹⁰ İsmail Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 23.

İsmail Bey ilk sayılarından itibaren gazetesinde, Türkiye’de yayımlanmış bazı eserlerden serbest bir şekilde yararlanarak veya adapte ederek sade bir dille özellikle İslâmiyetle ilgili iki eseri tefrika etmiştir: ...

Bu konuda Türkiye kaynaklarını kullanması da tesadüfî değildir. Halifenin ülkesindeki İslâm anlayışını, zorunlu değişimi, reformları, onlara örnek olarak göstermek, bu işlerin İslâm’ın kalesi kabul edilen İstanbul’da da yapıldığını ve asla “kâfirlik” olmadığını anlatmak istiyordu.

Ahmet Mithat Efendi gazetecinin yazılarını halkın seviyesine göre kaleme alması gerektiğini düşünür. *Bedir*’de neşredilen “Gazetecilik” başlıklı yazısında gazeteciliğin büyük bir “mevki” olduğunu ve bu nedenle gazetecilerin mütevazı olmaları gerektiğini belirttikten sonra kendisinin yazılarını halkın “havsala-i tahammülüne”²¹¹¹ göre ele alacağını yazar. İsmail Gaspıralı da gazetecinin halkın seviyesine göre, onun bilgisini zamanla artıracak yazılar yazmasını ister. İsmail Gaspıralı’ya göre dört işlemi bilmeyen ve öğrenmeye lüzum görmeyenlere yerküre ile güneş arasındaki milyonlarca mesafeden söz etmenin öğretmenlik veya gazetecilik olmadığını, ancak bilgiçlik olduğunu söyler. Milletin öncelikle okumayı öğrenmesi gerekmektedir; ondan sonra bir şey üzerinde inceden inceye düşünmeyi kendisi de öğrenecektir.²¹¹²

Ahmet Mithat Efendi’ye göre gazeteler halka gerçekleri anlatmalı, gazeteci doğruları yazmalıdır. “Gazetecilik” başlıklı yazısında gazetecinin insanlık ve medeniyet âleminin bir parçası olduğunu belirterek onun sözlerinin doğruluğunun çok önemli olduğuna işaret eder:²¹¹³

Gazeteci olan kendi fikr-i mahsusunu dermeyan etmez. Söylediği lâkırdıyı âlem-i medeniyet ve insaniyet ahalisi namına söyler.

... Gazetecinin sözünü o fûnun-ı mevcude ile tatbik etmeli de eğerçi fûnun-ı mevcudenin sırf berahin-i katiadan ibaret bulunan düsturlarına muhalif bir söz olursa “bu herif gazeteci değildir” diye onu mahkûm etmeli. Kendisi için bu ceza kâfidir.

Ahmet Mithat Efendi’ye göre gazetecilerin birçoğu “hakayık-ı ahvale vukuf peyda edemediği için” gerçeklerin ortaya konulması eksik olur. Bazı gazeteciler ise basın özgürlüğünün “neşr-i hakayika gayr-i kâfi”²¹¹⁴ olduğunu düşündükleri için kendilerini bu konuda aciz görürler. Basın özgürlüğünü gerçekleri göstermek için yeterli görenlerden

²¹¹¹ İmzasız, “Gazetecilik”, *Bedir*.

²¹¹² Gaspıralı, “Hizmet mi Malûmât-furuşluk mu?”, *Eğitim Yazıları*, ss. 343-347.

²¹¹³ İmzasız, “Gazetecilik”, *Bedir*.

²¹¹⁴ İmzasız, “Mukaddime”, *Tercüman-ı Hakikat*.

bazıları da “işbu serbestîyi suistimal ederek mertebe-i serbazîye vasıl olunca”²¹¹⁵ bundan menedilirler. Ahmet Mithat’a göre gazeteler insanların özel hayatını etkileyecek yalan haber yapmamalıdır. *Servet* gazetesinde çıkan bir haberin doğruları tam olarak anlatmadığını, habere yalanların karıştığını belirttiği “Gazeteciliğin Rezaili” başlıklı yazısında bu tür yalanların “gazetecilik sanatının cihet-i rezaleti”²¹¹⁶ olduğunu söyler. Yazının sonunda gazetede ki haberin bu olaya katılan herkesi töhmet altında bıraktığını ve bunun ahlaka mugayir olduğunu belirterek “bir kimsenin maişet-i hususisine karışmaya gazetecinin hakkı”²¹¹⁷ olmadığını hatırlatır.

İsmail Gaspıralı gazete haberlerinin doğruluğundan çok, halka bir faydalı olmaları gerektiği üzerinde durur. 1885’te yazdığı “Matbuat ve Maişet-i Osmanî” makalesinde Osmanlı gazetelerinde çıkan bazı haberlerin olumlu gelişmelerden söz etmesi bakımından faydalı olduğunu belirtirken bazı haberlerin ise halka herhangi bir faydası olmadığını düşünerek bunları eleştirir. Eleştirdiği gazeteler arasında Ahmet Mithat’ın *Tercüman-ı Hakikat*’i de vardır:²¹¹⁸

İstanbul’un en muteber gazetelerinden Tercüman-ı Hakikat’te (numero: 1892) havadis sırasında “Babiâli tercüme odası hulefasından (memurlarından), Abdülkerim Sabit Beyefendi ile Manastır vilâyeti defterdarı saadetlü Mustafa Beyefendi’nin kerimeleri (kızı) ismetlü hanımın resm-i izdivaçları (düğün törenleri) pazartesi günü şaşıaalı bir surette icra olunduğu kemal-i memnuniyetle (gerçekleştirildiği tam bir memnuniyetle) işitilmiştir” haberini okuduk. Bunun Türkçe’ye tercümesi budur ki, Babiâli memurlarından birisi Manastır vilâyeti büyük memurlarından bir zatın kızını almış ve Tercüman-ı Hakikat bu haberi işitip memnun olmuş...

Paris ve Londra gazetelerinde “büyük adamların aksırdığı ve öksürdüğü” bile haber yapılmasına alışık olduklarını, bu nedenle nikâh haberine değil de haberin sonunda “memnun olduk”²¹¹⁹ denilmesine akıl erdiremediğini yazan Gaspıralı bunu “... Acaba *Tercüman-ı Hakikat* idaresini teşekkül eden hazerât (oluşturan kişiler) neden memnun olmuşlar? Delikanlı kıza malik olduğundan mı, kız delikanlıya malike olduğundan mı? ...”²¹²⁰ sözleriyle eleştirir. Buradan Ahmet Mithat Efendi’nin gazetecinin doğru haber

²¹¹⁵ İmzasız, “Mukaddime”, *Tercüman-ı Hakikat*.

²¹¹⁶ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus-ı Dahili: Gazeteciliğin Rezaili”, *Tercüman-ı Hakikat*.

²¹¹⁷ Ahmet Mithat, “Bend-i Mahsus-ı Dahili: Gazeteciliğin Rezaili”, *Tercüman-ı Hakikat*.

²¹¹⁸ Gaspıralı, “Matbuat ve Maişet-i Osmanî”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 217.

²¹¹⁹ Gaspıralı, “Matbuat ve Maişet-i Osmanî”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 216.

²¹²⁰ Gaspıralı, “Matbuat ve Maişet-i Osmanî”, *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 215.

yapması gerektiği üzerinde durduğunu, İsmail Gaspıralı'nın gazete haberlerinin doğru olmasının yanında halka bir fayda sağlaması gerektiğini düşündüğünü görüyoruz.

Yukarıdaki alıntılardan İsmail Gaspıralı'nın Ahmet Mithat Efendi'nin gazetesini çok dikkatli takip ettiği anlaşıyor. Ahmet Mithat Efendi'nin de Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesini takip ettiğini şu sözlerinden anlamak mümkündür:²¹²¹

Bundan yirmi sekiz otuz sene evvel memleketin ahvaline nazar etmiş (durumuna bakmış), bu ahaliyi mearic-i terakkiye sevk etmeyi (yükselme merdivenlerine yönelmeyi) kendine emel, emel-i mahz (ülkü, tam bir ülkü) edinmiş. O zaman Kırım'ın Kazan'dan, Kazan'ın Orenburg'dan haberi yok iken, aksam-ı İslamiye meyanında (İslam toplulukları arasında) irtibat bulunmuyorken Tercüman ile Rusya saha-i vesiasındaki (Rusya'nın geniş sahasındaki) aksam-ı İslamiyeyi (Müslüman toplulukları) birbirine tanıtmış, bunların maarifçe ne kadar noksanı bulunduğunu tefhim etmiş (anlamış). Bir yandan gazetesini ve diğer taraftan kütüp ve resail (kitaplar ve risaleler) ile ilkâat ve irşâdâtta (telkin etmeye ve doğru yolu göstermeye) devam ile memlekette, tedrisat-ı iptidaiye usulünü (ilköğretim metodunu) yerleştirmiş.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın gazetecilikle ilgili önemli ortak özelliklerinden birisi de yaşadıkları dönemde kendi memleketlerinde uygulanan sansür ve baskı politikasına karşı temkinli davranarak gazetelerini uzun süre yayımlamayı başarmış olmalarıdır. Osmanlı'da 1864 yılında çıkarılan Matbuat Nizamnamesi ve 1867'de yayımlanan Âli Kararname²¹²² ile devlet gazete kapatma yetkisine sahipti. Ahmet Mithat Efendi'nin çıkardığı *Devir* ve *Bedir* gazetelerinin şiddetli lisan kullandığı gerekçesiyle kapatılması, Ebuzziya Tevfik'le Rodos'a sürgüne gönderilmesi onu daha sonraki yıllarda daha dikkatli davranmaya yöneltmiştir. Hakkı Tarık Us Ahmet Mithat'ı anma toplantısında yaptığı konuşmada Ahmet Mithat'ın Nüzhet Ortanca'ya “Abdülhamid bir mekteb açtı mı onu çok senâ ediniz; tâ ki ona benzer eserler vücade getirmekte hevesi artmış olsun”²¹²³ dediğini aktarır. Hakkı Tarık'a göre bu ölçülü tutumuyla “hâce-i evvel'in bütün bir milletçe ve bütün bir millet ömrünce alkışlanacak bir vatan hizmeti başarmış olduğu”²¹²⁴ muhakkaktır. Ahmet Mithat Efendi'nin bu

²¹²¹ Gaspıralı, Eğitim Yazıları, s. 506.

²¹²² Ayrıntılı bilgi için bk. Özkorkut, “Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti'ndeki Görünümü”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, ss. 72-78.; Nalcıoğlu, “Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkeleri”, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ss. 259-263.

²¹²³ Us, Jübile, s. 26.

²¹²⁴ Us, Jübile, s. 26.

ihtiyatlı tutumu sayesinde *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi yayın hayatını otuz dört yıl sürdürebilmiştir.²¹²⁵

İsmail Gaspıralı *Tercüman*'ı yayımlarken birçok zorlukla karşı karşıyadır. C. S. Kırimer'in ifadesiyle "Çarlık, Rus misyonerleri, bizim kara güruh müteassıp ulema, halkımızın cahilliği, para yoksulluğu, yazıcı kıtlığı, candan yardımcılarının olmaması ve son devirlerdeki müfrit inkılapçı gençlik... bütün bunlar ayrı ayrı maksatlara, fakat hep aynı noktaya vuruyorlardı ki, o da İsmail Bey ve onun "Tercüman"ı ve faaliyeti idi."²¹²⁶ İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* ilk sayısından itibaren sansür kontrolü için Petersburg'a gönderilir. Gaspıralı sansürün yanında misyonerlerin saldırılarına karşı da dikkatli olmak zorundadır. Misyoner İlminskiy "Kazan taraflarında Türk gazetelerinin fazla alınmaya başlamasını, Müslümanların Ufa müftülüğüne getirilecek zat meselesine fazla ehemmiyet vermelerini o hep 'Gaspıralı ve kumpanyasından'"²¹²⁷ görmekte ve hükümeti İsmail Gaspıralı'nın aleyhine kışkırtmaya çalışmaktadır. Ruhani Meclisi savcısı Pobedobçev'e yazdığı mektuplarda da İsmail Gaspıralı'nın faaliyetleri ve *Tercüman* gazetesi hakkında ağır ithamlarda bulunur. Bunlardan bir tanesinde "Bu gazete sansörden geçiyor, fakat hiçbir sansör yabancı ve düşman emeller taşıyan gazetecinin fikirlerini ve kalbini değiştiremez. Gazetenin Rusça kısmı Rus cemiyetine itimat telkin ediyor ve hattâ alâka uyandırıyor. Böylece İsmail Bey ve Tatar münevverleri Rusyadan asgari hukuk ve serbesti isteyerek göz boyacılığı yapıyorlar ve bir kısım Rusları kazanıyorlar"²¹²⁸ diye yazmıştır. İsmail Gaspıralı İlminskiy'nin Rusça yazdığı bu mektuplara ulaşmış, onlardan kendisi ve gazetesiyle ilgili olanlardan bazılarını Türkçeye çevirerek *Tercüman*'da yayımlamıştır.²¹²⁹ Misyoner Astraumof, Apostol Miroviyef gibi birçok misyoner Gaspıralı'nın ve *Tercüman* gazetesinin Rusya Müslümanlarını uyandırmak için çalıştığını ifade ederlerken bazı Rus gazeteleri de İsmail Bey'i "Türkiye'nin bir hafiyesi"²¹³⁰ olarak itham eder. Kısacası *Tercüman* gazetesi dolayısıyla İsmail Gaspıralı hem Rus misyonerlerinin ve Rus basınının saldırıları hem de Rus hükümetinin ağır sansürü ile baş

²¹²⁵ Mehmet Tekin, "Tercümân-ı Hakikat", TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 497, 498.

²¹²⁶ C. S. Kırimer, s. 51.

²¹²⁷ Kırimer, s. 60, 61.

²¹²⁸ Kırimer, s. 60.

²¹²⁹ Muradov, "Gaspıralı İsmail Bey'in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi", Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi, s. 131.

²¹³⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kırimer, s. 59-62.

etmek zorunda kalmıştır.²¹³¹ O, düşüncelerini, sözlerini çok dikkatli bir şekilde ifade etmiş, “Onun hiçbir cümlesi doludizgin yazılmamıştır”.²¹³² O, her zaman dikkatli, temkinli davranarak *Tercüman*’ı uzun yıllar neşredebilmiştir.

İsmail Gaspıralı Osmanlıdaki basın, yayın, edebiyat, kültür ve bilim alanındaki gelişmeleri yakından takip etmiş ve bu konularla ilgili görüş ve düşüncelerini gazetesinde yazmıştır. Yavuz Akpınar “Onun bu tarz yazıları, aynı zamanda Türkiye’deki modern edebiyat ve bilim eserlerini Rusya Türklerine örnek gösterip, benzer eserlerin onlar arasında da yayılmasını teşvik etmek” amacıyla yazdığını belirtir.²¹³³ Akpınar *Tercüman* koleksiyonları üzerinde yaptığı araştırmalar sonucunda bu yazılar hakkında şu bilgiyi verir:²¹³⁴

Türkiye’nin edebiyat ve kültürel hayatı hakkındaki bu tarz yazılarının çoğu, Tercüman’ın Osmanlı ülkesinde yaygın olarak satılıp okunduğu 1895-1897 yılları arasında ve “İlave-i Tercüman”, “Zamime”, “Koşma” olarak adlandırılan Tercüman eklerinde yayımlanmıştır.

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı’nın gazetecilik anlayışlarında benzerlikler vardır. İkisi de halkın bilgi seviyesini yükseltmek, halka yol göstermek amacıyla gazete çıkarmış, gazetecinin halkın seviyesine göre, onun bilgisini zamanla artıracak yazılar yazmasını istemişlerdir. Ahmet Mithat da İsmail Gaspıralı da gazetenin dilinin herkesin anlayacağı sadelikte olmasına önem vermiş ve yazılarını sade dille kaleme almışlardır. İkisi de halkın bilgisini genişletmek için tefrikanın önemli olduğunu düşünür, roman ve hikâyelerini önce gazetelerinde tefrika eder, sonra da kitap olarak basarlar. Roman ve hikâyelerin dışında gazetelerinde halkın bilgi seviyesini yükseltecek eserler de tefrika ederler. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı birbirlerinin yayımladığı gazeteleri de yakından takip etmiş, gazeteleri ve gazetecilikleri hakkında yorumlar yazmışlardır. Buradan yola çıkarak onların gazetecilik anlayışları arasındaki benzerlikleri de dikkate aldığımızda ikisinin arasında gazetecilik konusunda bir etkileşim olduğunu kabul etmemiz gerekir. İsmail Gaspıralı’nın gazeteciliğe İstanbul’da başlaması, İstanbul basınına tetkik etmesinin yanında onu yakından takip

²¹³¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kırimer, s. 59-62.

²¹³² Kırimer, s. 61, 62.

²¹³³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 10.

²¹³⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 10.

etmesinden yola çıkarak İsmail Bey'in gazetecilik anlayışında Ahmet Mithat Efendi'nin önemli bir payı olduğu kanaatine de ulaşabiliriz.

3.4. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Kendi Toplumlarında Müslüman Kadının Durumuyla İlgili Düşüncelerinin Karşılaştırılması

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı toplumun bütün fertleriyle gelişerek modern bir yapıya dönüşmesini isteyen iki fikir adamımızdır. Bu anlamda her ikisi de toplumun yarsını oluşturan kadının sorunlarını görüp dile getirmiş ve bunlara çözüm önerilerinde bulunmuşlardır.

O dönem Müslüman toplumlarında İslam dininin yanlış yorumlanması kadınların başta eğitim olmak üzere birçok sorunla karşı karşıya kalmalarına yol açmıştır. Kadının toplumda erkekten daha aşağı konumda görülmesi, evlilik konusunda söz hakkının bulunmaması ve erkekten boşanma hakkına da sahip olmaması, Müslüman erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesi gibi sorunlar kadının sosyal hayatta geri planda kalmasına ve zorluklar yaşamasına sebep olmuştur.

Ahmet Mithat “Cemiyet-i medeniyenin yaridan çok a'zâsını”²¹³⁵ teşkil eden kadının sosyal hayattaki konumundan memnun değildir. O, “Erkeklik nasıl bir âlem-i vâsi ise kadınlık dahi öyle bir âlem-i vâsi'dir. Bu âlem hem de el-yevm mevcuddur. Onu ıslah”²¹³⁶ etmek gerekir diyerek kadının toplumdaki yerinin iyileştirilmesi gerektiğine dikkat çeker. İsmail Gaspıralı da *Kadınlar* risalesinde Ahmet Mithat'a benzer şekilde dünyanın yarısını kadınların oluşturduğunu söyler. Gaspıralı “âlemi insaniyetin (insanlığın) yarısı kadınlar olduğu halde maişet, rahat, saadet ve mesudiyet-i insaniye nazarından (insan mutluluğu açısından) kadınların ne kadar ehemmiyetli olduğu anlaşılıyor”²¹³⁷ diyerek kadınların önemine dikkat çeker. Ona göre eğer kadınlar kötüyse dünyanın yarısı kötü demektir, eğer kadınlar cahilse de durum aynıdır.²¹³⁸

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı çocuklara ilk tebriyelerini verenlerin anneler olduğunu düşünür. Ahmet Mithat *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde çıkan

²¹³⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s.223.

²¹³⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 223.

²¹³⁷ Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 287.

²¹³⁸ Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 287.

“Muharrirelerimiz” başlıklı yazısında da “Terbiye-i milliyenin ilk hocaları”²¹³⁹ anneler olduğunu söyler. İsmail Gaspıralı da insanın “on-on iki yaşlarına kadar kadın elinde, kadın nüfuzunda ve terbiyesinde”²¹⁴⁰ olduğunu ve bu terbiyenin etkisinin bir ömür sürdüğünü belirtir. Bu nedenle bütün insanları doğuran, besleyip büyüten, ona dilini öğreten, onu terbiye eden kadınların “her biri koca bir insandır ve insanlığa pek büyük hizmet eden insandır”²¹⁴¹. Özetle Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı çocukların ilk terbiyesini annelerin verdiğini düşünür. İsmail Gaspıralı bu terbiyenin etkisinin bir ömür sürdüğünü ve çocuğu yetiştiren annelerin toplumun temelini oluşturduğunu belirtir.

Burada belirtmemiz gereken husus Ahmet Mithat annelerin çocukların ilk öğretmeni olduğu düşüncesini kabul etmekle birlikte, toplumda kadının annelik dışında da görevleri olabileceğini anlatmak için, sonraları annelerin çocukların ilk öğretmeni olduğu düşüncesini eskimiş olarak niteler. Fatma Aliye’ye yazdığı 1894 tarihli bir mektubunda bu konudan şöyle söz eder:²¹⁴²

Kadınların evlat için ilk muallime oldukları artık eskimiş, çürümüş bir hükm olduğunu da söylemeli. Neden kadınlar ilk muallime olmakla kalsınlar? Cemiyet-i medeniyenin yaridan çok a’zâsını onlar teşkil etmiyorlar mı?

Dolayısıyla önceleri İsmail Gaspıralı gibi annelerin çocukların ilk öğretmeni olduğunu düşünen Ahmet Mithat sonraları kadının toplumda sadece bu görevle sınırlı olmasını kabul etmez.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı toplumun gerçek anlamda refaha, huzura kavuşması için cemiyetin yarısını oluşturan kadının durumunun iyileştirilmesi gerektiğini düşünür. Bu nedenle kızların eğitime önem verilmelidir. İki yazarımız da roman ve hikâyelerinde, gazete yazılarında kadının eğitiminin önemi, nasıl bir eğitim alması gerektiği, bu eğitimin kadına neden gerekli olduğu gibi hususların üzerinde durmuştur.

Ahmet Mithat Efendi “Bir kız her ne olacak olursa olmalı talim ve terbiyesini ikmal etmiş bulunmalı. ... Nisvan dahi cemiyet içinde yaşadıkları medeniyet-i insaniyenin azasından tanındıkça erkeklerin talim ve terbiyeye ne kadar ihtiyaçları var ise kadınların

²¹³⁹ Ahmet Mithat, “Muharrirelerimiz”, Tercüman-ı Hakikat.

²¹⁴⁰ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 289.

²¹⁴¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 288.

²¹⁴² Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s.223.

da o kadar ihtiyaçları vardır.”²¹⁴³ diyerek toplumun bir üyesi olan kadınların eğitim görmeleri gerektiğini söyler. İsmail Gaspıralı’nın yazdığı *Kadınlar* risalesinde başlığın altında yer alan “Her haneye bir kadın nasıl lâzımdır, / Her kadına ilim şöylece lâzımdır.”²¹⁴⁴ cümleleri de onun kadına ve kadınların eğitime verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Ahmet Mithat’a göre “Bir kız her ne olacak olursa olmalı talim ve terbiyesini ikmal etmiş”²¹⁴⁵ bulunmalıdır. İsmail Gaspıralı da “Atanın ilmi özüne/ Ananın ilmi nesline”²¹⁴⁶ diyerek nesilleri yetiştiren kadınların ilim sahibi olmasının önemine vurgu yapar.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı eşlerin aile içindeki görev ve sorumlulukları konusunda da fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu konudaki düşüncelerinde benzerliklerin yanında farklar da vardır. Ahmet Mithat’ın *Peder Olmak Sanatı*’nda ailede kadın ve erkeğin sorumluluklarından söz ederken asıl sorumluluğu erkeğe yüklediğini görüyoruz. Buna göre iyi bir baba olmak için gereken şartların çoğunu “bir iyi koca olmak”²¹⁴⁷ ibaresi içerir. “Yuvayı dişi ve erkek kuşların her ikisi fikir ve amel birliğiyle yaparlar. İnsanların dahi yuvalarını teşkil etmeleri için karı ile kocanın evvela fikren badehu amelen ittihatları lazım gelir.”²¹⁴⁸ Yuvada eşlerin fikir birliği içinde olmaları için “... erkek evvela fikren ve zekâveten faik olduğunu karısı nazarında ispat etmelidir.”²¹⁴⁹ Ama bu üstünlük “cidden ve mütehakkık olmalıdır.... Ahval-i maişete dair iktisabı lazım gelen malumat ile yine o malumat üzerine mübteni olan mütalaatta erkek bu tefevvuku ispat etmelidir.”²¹⁵⁰ Ahmet Mithat yuvanın sorumluluğunu tek başına kadına yüklemeyi. Hatta ona göre ailede erkek birçok yönden kadından üstün olmalıdır. Ama bu üstünlük erkeğin sorumluluklarını yerine getirmesi için gerekli özelliklere sahip olma anlamında gerçek bir üstünlüktür. Ahmet Mithat bu üstünlüğü erkeğin kadını kendi esareti altına alması

²¹⁴³ Ahmet Mithat Efendi, “Diplomalı Kız”, Letaif, s. 662.

²¹⁴⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 287.

²¹⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Diplomalı Kız”, Letaif, s. 662.

²¹⁴⁶ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 289.

²¹⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 60.

²¹⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 62.

²¹⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 63.

²¹⁵⁰ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 63.

anlamında kullanmaz. Hatta erkeğin üstünlüğünü ispatlamak için karısını beğenmeyip aşağılamaktan kaçınmasını söyler.²¹⁵¹

O faikiyet, cidden mütehakkık olmalıdır. Hatta bunu ispat için zevcesini istihfaf ve istihkara da lüzum yoktur. ...

Erkek ilmen ve zekâveten karısına tefevvukunu ispat için onun malumat ve mütalaatını takdir ile beraber o malumat ve mütalaatı kendi bızaa ve behresiyle tevsi ve teyit yolunda davranmalıdır.

Ahmet Mithat Efendi erkeğin “ahval-i maişete dair”²¹⁵² öğrenilmesi gereken şeyleri bilmesi gerektiğini düşünür. Yani erkek ev işlerini hem de “kilere, mutfağa, ... ahır ve kayıkhaneye ait umura kadar”²¹⁵³ karısından iyi bilmelidir ama bunu “bizzat kendisi icra etmek için değil, yine karısına icra ettirmek için”²¹⁵⁴ bilmelidir. Ona göre ev işleri ile ilgili kadın kocasından fazla bilgiye sahip olursa “hane içinde emir ve nehyin kadına intikal edeceği muhakkaktır. Bu hâlde erkek kendi hududunu bilerek hakkına razı olmalıdır.”²¹⁵⁵ Bir evde karı ve koca ikisi de evle ilgili işleri bilmiyorsa evin idaresi başkalarının eline geçer, o zaman “karı ve koca için bu hanede yaşamak ile bir otelde yaşamak arasında pek de fark kalmaz”²¹⁵⁶ diyen Ahmet Mithat bu işleri bilmeyen kişilerin evlenirken çok dikkatli davranmalarını ister. Çünkü evlilikte asıl maksat çocuk yetiştirmektir, “yuva olmazsa yavru yetişemez”.²¹⁵⁷ Buradan anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat karı ve kocanın yuvalarını gerçek anlamda sahiplenmelerini ister. Erkeğin evle ilgili işleri kadından daha fazla bilmesi gerektiğini söyleyerek toplumdaki yanlış bir algıyı yıkar. Toplumda erkek kadından üstün görülmektedir. Ahmet Mithat bu üstünlüğün sözle değil davranışla olması gerektiğini düşünür. Bu nedenle evde üstün olmak isteyen erkek ev işlerinde, eşine yol gösterici olarak, kadından daha bilgili, kadından daha maharetli olmalıdır. Aksi halde evde kadının üstünlüğünü kabul etmelidir. Yazının devamından ise aslında Ahmet Mithat’ın kadın ve erkek her ikisinin evleriyle ilgili işleri iyi bilmesini, yuvalarını sahiplenmesini istediğini görüyoruz. Bütün bunlar da iyi bir çocuk yetiştirmek için gereklidir. İdeal şartlara sahip mutlu bir yuvada çocuk iyi yetişir.

²¹⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 62.

²¹⁵² Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 63.

²¹⁵³ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 63.

²¹⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 63.

²¹⁵⁵ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 63.

²¹⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 63.

²¹⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 63.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Ahmet Mithat iyi bir yuvanın dolayısıyla çocuk terbiyesinin sorumluluğunu erkeğe yükler. Aşağıdaki satırlar bu gerçeği dile getirir.²¹⁵⁸

Kadın inanmalı ki onun erkeği yalnız kendi âşığı değildir. Hem âşığı, hem muhib ve hayır-hahı, hem mürşid ve muallimi velhasıl şehrah-ı maişette refik-i hayatı, enis-i canıdır. Kadın inanmalı ki o yuvayı şimdiki hâlde zevcesiyle ve müstakbelen evladı ile bahtiyar olmak için teşkil ediyor ve etmiştir.

İsmail Gaspıralı evli erkek ve kadının görev ve sorumluluklarını anlatırken, Ahmet Mithat'tan farklı olarak, toplumun değer yargılarına göre gelenekselci bir tutum sergiler. İsmail Gaspıralı toplumda kadının ve erkeğin ayrı ayrı görev ve sorumlulukları olduğunu düşünür. *Kadınlar* risalesinin “Kadınların Baş Vazifeleri”²¹⁵⁹ alt başlığını taşıyan bölümünde kadınların; kadınlık, annelik ve eşlik olmak üzere başlıca üç görevi olduğunu, erkeklerin de kocalık, babalık ve eşlik görevleri bulunduğunu söyler. Buradan İsmail Bey'in toplumda ve ailede görev ve sorumlulukları sadece kadına veya sadece erkeğe yüklemeyip her iki tarafa da sorumluluk verdiğini anlıyoruz. Gaspıralı erkeğin görevlerinin dışarıda, kadının görevlerinin ise evde olduğunu belirtir. Kadının “kocasının keyfine, rahatına, aşına (yemeğine), suyuna ve giyimine”²¹⁶⁰ bakmakla yükümlü bulunduğunu anlatır. Ona göre erkek dışarıda çalışır, kadın onun getirdiğini evde kullanır. Bir kadın ev işlerini iyi idare etmenin yanında çocuğuna bakmayı, onu terbiye etmeyi de bilmelidir. İsmail Bey'e göre evlenen erkek ve kadın bir vücut olmuştur, ailenin huzuru için ikisi de gayret gösterir.²¹⁶¹

Kadınlığa girmiş yaki ana olmuş bir kadın, kocasının yoldaşındır, refikasıdır. Dünyada beraber çalışıp beraber yaşayacaklar. Beraber evlat yetiştirecekler. Bu hâlde kadın-koca bir vücut hâline girer: İkisi bir insan, ikisi bir bina, bir hane olmuş olur. İkisinin fayda ve zararı, kıvancı ve kaygısı birleşir. Çalışmak, yemek, yaşamak hep beraberdir. Er hane haricinde (ev dışında), kadın içeride “hanenin” bereketine, “evlâdın” saadetine ve “ömrün” mesudiyetine (mutluluğuna) gece ve gündüz hizmet ederler.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı kadın ve erkek ilişkilerinde kadını kayıran bir tutum içindedirler. İsmail Gaspıralı geleneksel bir düşünceyle ev işlerinin kadına ait olduğunu söylese de bu söylemde kadının ikinci plana itilmesi söz konusu değildir; kadın

²¹⁵⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 65, 66.

²¹⁵⁹ Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 289.

²¹⁶⁰ Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 289.

²¹⁶¹ Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 290.

ve erkeğe eşit sorumluluk yüklenir: “kadın-koca bir vücut hâline girer”²¹⁶², “Beraber evlat yetiştirecekler.”²¹⁶³, erkek dışarıda, kadın içeride “evin huzuruna, ‘evlâdın’ saadetine ve ‘ömrün’ mesudiyetine (mutluluğuna) gece ve gündüz hizmet ederler.”²¹⁶⁴ cümleleri bunu gösterir. Ahmet Mithat ise erkeklerin üstün görüldüğü toplumda erkeğin gerçek anlamda üstün olmasının onun bilgi ve becerilerine bağlı olduğunu anlatarak kadınların sözcülüğünü yapmaktadır. Toplumun huzuru, refahı için bireylerin iyi yetişmiş olması önemlidir, bireylerin iyi yetişmesi için onun yetişeceği yuvanın ideal şartlarda olması gerekir. Kadın ve çocuklar için ideal bir yuva sağlamak erkeğin görev ve sorumluluğudur.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı’nın yaşadıkları toplumun hassasiyetlerine dikkat ederek onları yeni düşüncelere alıştırmaya çalıştıklarını biliyoruz. Bu nedenle onlar önce toplumun huzuru için iyi bireylerin yetişmesi gerektiğini ve çocuğa ilk eğitimini veren annenin bu nedenle iyi eğitilmiş olmasını söyleyip kadının eğitiminin önemi konusunda toplumu ikna ederler. Yine aynı şekilde çocuğun yetişeceği yuvada görev ve sorumlulukların kadın ve erkek tarafından beraber yerine getirilmesinden söz ederek kadını kocasının emri altında değil yanında bir yere koyarlar. Eğitimde tedrici yöntemi uygulayan bu iki eğitimci yazarımız toplumu bilinçlendirmede de aynı yöntemi uygular ve bütün bunların ardından kadının evinin dışında çalışabileceğinden söz ederler.

Ahmet Mithat “bir karının, kocasız olduğu hâlde dahi eli hüneriyle veyahut terbiye ve irfanı sermayesiyle saadet-i hâlini muhafaza”²¹⁶⁵ edebilmesini yani kadının geçimini sağlayacak bir mesleğinin olmasını ister. Ahmet Mithat bu düşüncesini *Felsefe-i Zenân*’da da işlemiştir. Fatma Aliye’ye yazdığı bir mektuptan onun kadının çalışması fikrine karşı olmadığını, hatta kadının çalışmasını istediğini anlıyoruz.²¹⁶⁶ Ahmet Mithat Fatma Aliye’ye yazdığı başka bir mektupta gün gelip kadınların erkeklerle birlikte matbuat aleminde çalışacağını söyler.²¹⁶⁷

Gaspıralı *Kadınlar* Risalesinin “Büyük Kadınlar”²¹⁶⁸ alt başlığında ise yaptıkları büyük işlerle isimleri tarihe geçmiş kadınlardan söz eder. Sonra da Allah kadınları her ne

²¹⁶² Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 290.

²¹⁶³ Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 290.

²¹⁶⁴ Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 290.

²¹⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, *Letaif*, s. 114.

²¹⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s.222, 223.

²¹⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 69.

²¹⁶⁸ İsmail Gaspıralı, “Kadınlar”, *Fikrî Eserleri*, s. 291.

kadar ev işleri yapmak, “insan terbiye etmek ve refiklerinin (eşlerinin) hariçten çalışıp getirdiklerini içerde halletmek”²¹⁶⁹ gibi önemli işleri yapmak için yaratmış olsa da insan olarak “zekâ ve fitrat-ı insaniyeden”²¹⁷⁰ mahrum yaratılmadıkları için “pek çok türlü işlere yaradıkları yukarda beyan ettiğimiz emsallerden anlaşılmaktadır.”²¹⁷¹ diyerek kadının farklı işlerde çalışabileceği fikrine hazırlık yapar. Risalenin ileriki bölümlerinde kadınların kendilerine uygun işlerde çalışabileceklerini hatta bunun farz olduğunu belirtir:²¹⁷²

Hâl ve tabiat-ı mahsuselerine (özel yaratılışlarına) elverişli cümle (bütün) helâl iş ve kesp mubahtır (çalışıp kazanma günah değildir). İşsizlik ve erinciklik (tembellik) bunlara da haramdır. Kocaya varmış kadın, kocası hanesinde, varmamış olan kadın kendi hanesinde çalışıp rızk kesbine borçludur (kazanmalıdır).

Buradan da anlaşıldığı gibi Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı toplumda kadının çalışması düşüncesine olumlu bakarlar.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı evlilik konusunda da kadınlarla ilgili yanlış uygulamaların karşısında dururlar. Ahmet Mithat kızların evlilik hakkında hiçbir şey bilmeden, çocuk yaşta evlendirilmelerini eleştirir. *Bahtiyarlık* romanında anlatıcı konuyla ilgili şunları söyler:²¹⁷³

Malûmdur ki bizde kızlar aglebiyet üzere zevciyet hakkında bir fikr-i metin peyda etmeksizin kocaya varırlar. Zaten on üç on dört nihayet on beş yaşında teehhül ederek bu zamanlar ise henüz çocuk sayılacaklarından hayatın en mühim bir hâli olan bu meselede bir fikr-i metin peydasına yaşları dahi müsait olmamıştır.

Ahmet Mithat *Peder Olmak Sanatı*’nda da kız çocuklarının on üç, on dört değil on altı, on yedi yaşında bile evlenmelerinin erken olduğunu söyler:²¹⁷⁴

Öyle on altı, on yedi yaşına varır varmaz teehhül hekim hem de iki manasınca hekim olan zevatın hiçbirisi tasvip edemez. Bu kadar tez teehhül yalnız hıfz-ı sıhhat nokta-i nazarından değil daha birçok nokta-i nazardan dahi bizce hoş görülemez.

²¹⁶⁹ İsmail Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 298.

²¹⁷⁰ İsmail Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 298.

²¹⁷¹ İsmail Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 298.

²¹⁷² İsmail Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 298.

²¹⁷³ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, *Letaif*, s. 317.

²¹⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Peder Olmak*, s. 56.

Buradan anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat kızların küçük yaşta evlenmelerini öncelikle onların sağlığı açısından doğru bulmaz. O ayrıca küçük yaşta evlenen kızlar evliliğin getireceği sorumlulukları bilmedikleri için zorluklar yaşayacaklarını da düşünür. İsmail Gaspıralı'ya göre tıbben beden sağlığına dikkat edilerek, yaşadığı bölgeye göre, bir kızın 16 veya 13 yaşından önce evlenmesi yasaktır. Bir kadına zorla tecavüz eden ağır cezaya çarptırılır. Dolayısıyla şeriata ve kanunlara uygun olarak “kadın-kızın hâli ve rahatı”²¹⁷⁵ temin edilmiştir.

Ahmet Mithat evlilikte kızın rızasının mutlaka alınması gerektiğini düşünür. *Mihnetkeşan*'da Mithat, evlenmek isteyen Dakik Bey'e "... Hem de sen onu sevdin. Ama bakayım o da seni sevdi mi, beğendi mi?"²¹⁷⁶ diye sorar. Devamında "Nihayet Dakik'i kabul edip etmeyeceğini, yani kabul etmesi gönlünün rızasıyla mı yoksa şimdiki fakr-ı hâlinin icbarıyla mı olduğunu münasip bir lisanla sordum."²¹⁷⁷ diye bilgi verir. Burada Ahmet Mithat'ın her ne koşulda olursa olsun kızın evlenmek için rızasının alınması gerektiği düşüncesine sahip olduğunu görüyoruz. *Hikmet-i Peder*'de Doktor ... Bey kızı Rana'yı kendisinden istedikleri zaman şeriatın bir gereği olarak bunun cevabını kızına sorar. İsmail Gaspıralı da İslâm dininin hükmüne göre "Zor ile hiçbir kadın-kız ere verilemez (evlendirilemez). Kendi rızası olmadıkça nikâh edilemez, edilirse dürüst olmaz."²¹⁷⁸ diye aynı konuya temas eder.

Ahmet Mithat eserlerinde çok eşlilik konusuna da yer vermiştir. O, "İslâm şeriatının bu husustaki hükmüne bağlıdır".²¹⁷⁹ *Esaret* adlı eseri dışında, "eserlerinde taaddüd-i zevcatı"²¹⁸⁰ savunmuş, bunu özellikle "Batı'daki metres münasebetlerine karşı bir silah olarak"²¹⁸¹ kullanmıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin yazdığı *Paris'te Bir Türk* romanında Nasuh çok eşliliği savunur:²¹⁸²

²¹⁷⁵ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 299, 300.

²¹⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, "Mihnetkeşan", Letaif, s. 113.

²¹⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, "Mihnetkeşan", Letaif, s. 113.

²¹⁷⁸ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 299, 300.

²¹⁷⁹ Okay, Batı Medeniyeti, s. 249.

²¹⁸⁰ Okay, Batı Medeniyeti, s. 249.

²¹⁸¹ Okay, Batı Medeniyeti, s. 249.

²¹⁸² Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 147, 148.

Efendim bahsin bu ciheti tabîi, siyâsî ve felsefî gibi birçok nokta-i nazarlardan görülür. ... Binaenaleyh size yalnız şunu arz edeyim ben bir karı ile müteehhil bulunduğum hâlde, karımın rızası ile bir karı daha alır isem şu taadüd-i izdivaçtan üçümüz dahi razı olur isek bunun kanun—ı tabiat nazarında ta'yib edilecek bir yeri kalır mı?

Romanda Nasuh çok evlilik için erken evliliği de bir sebep olarak gösterir. On yedi yaşında bir erkekle on dört yaşında bir kız evlenirse otuz yıl sonra kadın kırk dört, erkek kırk yedi yaşında olacaktır. Doğu'da kırk dört yaşına gelmiş bir kadın yaşlı sayılırken kırk yedi yaşındaki erkek henüz gençtir. Kadın artık kocasının ihtiyaçlarına cevap veremeyeceği için erkek kendisine Avrupa usulünce metres tutup mal varlığının bir kısmını “maîşet-i fuhşîyyanesi”²¹⁸³ uğrunda harcaması, çocuğu dünyaya gelse onun “evlâd-ı nâ-meşruâya mahsus olan yerlere”²¹⁸⁴ terk etmesi mi, yoksa karısına da saygı duyarak diğer kadını meşru yolla kendi evine alması, bir çocuk olursa onu diğer evlatları gibi “bağrına basması mı evlâdır?”²¹⁸⁵ diye sorar. Ahmet Mithat İslam şeriatına uygun olan çok evliliği onaylar ama bunun kadın için bir zulme dönüşmesine de karşıdır. Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektupta bir kadının kocasından haksızlık görmesi durumunda buna katlanmak zorunda olmadığını söyler:²¹⁸⁶

Fena kocaya ve onun getirdiği ortağa tahammül etsin de gebersin hükmünü hiçbir vicdan lâîyk göremez.

İsmail Gaspıralı bir erkeğin birden fazla kadınla evlenmesine şeriatın izin verdiğini kabul eder ama erkeğin buna istinaden kadına zulmetmesini eleştirir:²¹⁸⁷

Şer'an şerait-i kat'îye ile (dinî kanunlara göre kesin şartlarda) müsaade edilmiş hukuka istinaden (haklara dayanarak) edepsizin biri üç-dört kadını alıp cümlesini (hepsini) bir bölmeye kapap (kapayıp) suret-i hayvaniyede muamele ediyor (hayvanca davranıyor). Ne muhabbet (sevgi) kalıyor ne rabîta-yı lâzîme (ne gerekli bağ), ne edep kalıyor ne rahat-ı aile (aile huzuru)! Bîçare cahil “şer'en caiz” (şeriate uygun) deyü ve cümlemiz de “böyledir” deyü tahammül ederek hakkaniyet-i şer'îyeyi (şer'i adaleti), soğan kabuğuna değışemiz (değıştiriyoruz)! Yazık bizlere!

²¹⁸³ Ahmet Mithat Efendi, Paris'te Bir Türk, s. 149.

²¹⁸⁴ Ahmet Mithat Efendi, Paris'te Bir Türk, s. 149.

²¹⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, Paris'te Bir Türk, s. 149.

²¹⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 162.

²¹⁸⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 309.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı boşanma konusunda da kadınların haklarını koruyan düşünceler ileri sürerler. Ahmet Mithat kadınların kocaları tarafından boşanmalarının kolay olmasını eleştirir. *Mihnetkeşan*'da Dakik'le evlenen kızın iyi bir eş olacağından emin olmayan Mithat bu düşüncesinde yanıldığını söyler ve ekler:²¹⁸⁸

Lâkin kız, kadın çıktı. Ne yapsın, ne yapsın? Bîçare kadın çıkmasın da ne yapsın. Kocasıyla olan rabıta-ı zevciyetin ukdesi iki kelimecikle çözülebilecek kadar gevşek olduğu ve bu iki kelimenin tarik-i telâffuzundan başka itimat edecek bir şey olmadığı hâlde bir karı kocasını memnun etmeye çalışmaz da ne yapar?

Erkeğin istediği zaman karısını boşama hakkına sahip olmasına karşın kadının böyle bir hakkı olmadığı düşüncesine karşıdır.²¹⁸⁹

Erkek istediği zaman karısını bırakır da karı istediği zaman bırakamaz zannı yanlıştır. Karı da bırakır. Erkek de bırakamaz.

Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektupta evlilik, boşanma gibi konularda şeriatın hükümlerinden söz eder, nikahın bir sözleşme olduğunu ve kocanın buna uymadığı takdirde boşanmanın gerçekleşeceğini söyler.²¹⁹⁰ Özetle Ahmet Mithat boşanma konusunda da kadınların haksızlığa uğradığını; bir erkeğin kadını hiçbir hak vermeden, kolayca boşayamayacağını ve kadınların da haklı sebeplerle kocalarını boşayabileceklerini söyler.

İsmail Gaspıralı “Zulüm Kaydan (nereden) Geliyor?” başlıklı yazısında o günkü toplumda Müslüman bir kadının erkek kendisini boşamadığı sürece ondan ayrılamaması konusunu ele almıştır. Ağır hapis cezasına çarptırılmış bir kocanın veya evlendikten sonra başka bir memlekete gidip orada ikinci bir evlilik yaparak ilk eşini bir daha aramayan bir erkeğin kadını ne kadar zor durumda bıraktığını anlatan İsmail Bey, bunu kadınlara yapılan bir zulüm olarak görür. Çünkü eşi kendisini boşamayan ve yalnız kalan kadın o günkü koşullarda çalışmadığından dolayı yaşamını sürdürmek için evlenmek zorundadır. Kocasını boşamamış olduğu için evlenme şansı bulamayan kadın aç kalmaya mahkûm olur. Kadın “ben çaresiz kaldım, açtan (açlıktan) telef olacağım, beni halâs edin (kurtarın)”²¹⁹¹ diye kadıya başvurursa da kadı onu boşamaz, kaymakama başvurursa

²¹⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 114.

²¹⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 162.

²¹⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 327, 328.

²¹⁹¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 309.

“mollaya var”²¹⁹² denilir. Bu kadın açlık içinde çaresiz kalır. İsmail Gaspıralı, tıpkı Ahmet Mithat gibi, bu aç ve çaresiz kalan kadınların fuhşa sürüklendiğini söyler: “Bu bîçarelerden bazıları şaşıp abdırıp (acele edip) fahişehanelerde ‘rahat’ buluyorlar”.²¹⁹³ Erkeklerin bütün bu yaptıklarına şiddetle karşı çıkan İsmail Gaspıralı bunun şer’i düzenleme ile giderilebileceğini belirterek süregelen uygulamayı sert bir dille eleştirir:²¹⁹⁴

Kadın-kızların hakları, insanlıkları ve göz yaşları ayak asrında (altında) kalıp cümlemizin huzurunda senelerce azap çekip turdukları nâmalûm ve mestur (bilinmeyen ve gizli) bir şey değildir. Her birimize nice türlü vakıa-i zalimâne (zalimce olaylar) malûmdur. Her vakıada özümüzü kenara çekip “şeriat böyle, çare yoktur” deyü her türlü zulüm ve fenalığı hâlen (bugünkü günde) şeriat-ı mukaddese (kutsal şeriate), kanun-ı adalet isnat ediyoruz (adalet kanununa dayandırıyoruz). Hâlbuki Kuran-ı Şerif bir kelime ile tefsir edilmek lâzım gelse; bu kelime “adalet” olacaktır.

İsmail Gaspıralı dinin hükümleri böyledir ya da dinen yapılmasında sakınca yoktur düşüncesiyle kadınlara yapılan muameleleri zulüm olarak görmekte ve temelinde adalet olan bir dinin buna izin vermeyeceğini belirtmektedir. Yaşadığı döneme göre oldukça ileri düzeyde olan bu düşünceleri ile tam bir kadın hakları savunuculuğu yapmaktadır.

Bütün bunlara ek olarak Ahmet Mithat boşanmalardan kadını değil erkeği sorumlu tutar. İsmail Gaspıralı’nın yaşadığı toplumda kadının boşanma talebi olsa da bunun gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu nedenle o, boşanma konusunun farklı boyutlarını ele almıştır. Buna göre Ahmet Mithat erkeklerin sorumsuz ve yanlış davranışlarının boşanmalara ve kadınların zor durumlara düşmesine sebep olduğunu belirtir. *Hikmet-i Peder*’de Doktor ... Bey boşanmalarla ilgili bir defter tutmaktadır. Anlatıcıyla konuşmalarında boşanmaların yüzde sekseninin “pek gençken evlenmek belasından”²¹⁹⁵ kaynaklandığını söyler. On dokuz yirmi yaşında evlenen bir erkek on dört-on beş yaşlarında bir kız alır ve “onunla birkaç sene pek heveskârane, muhibbane”²¹⁹⁶ yaşarken kız bir çocuk doğurur. Hem bu erken annelik onun gençliğini yıpratır hem de kocası

²¹⁹² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 309.

²¹⁹³ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 309.

²¹⁹⁴ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 309.

²¹⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Hikmet- Peder*, s. 59.

²¹⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Hikmet- Peder*, s. 59.

“onunla muaşakaya muhabbete”²¹⁹⁷ doyar ve karısına ihanet etmeye başlar. Bu durum “en sade, en ziyansız bir beliyeye bir felaket”²¹⁹⁸ olarak eşlerin boşanmasına sebep olur. Boşanmanın yanında “bu yolda husule gelen dirliksizlikler daha birtakım fecayi’e dahi”²¹⁹⁹ yol açar. Doktor ... Bey bu şekilde erkeklerin sorumsuz davranışlarının sebep olduğu boşanmalara çok sayıda örnek verir. Doktor ... Bey benzer olayları anlattıktan sonra defterindeki kayıtlara göre boşanmaların “yüzde onuna bile kadın”²²⁰⁰ın sebep olmadığını söyler. Bunların çoğunun sebebi küçük yaşta ve aile kurmak amacıyla değil kendi zevki için evlenmek olduğunu ekler.²²⁰¹ Ahmet Mithat’ın bir mektubunda Fatma Aliye’ye Makbule Leman hakkında çıkan dedikodularla ilgili yaptığı yorumda da onu bu duruma düşüren kocasını sorumlu tutar.²²⁰²

Koca olan efendiler mâdem ki te’ehhül eylediler mâdem ki bir kadının ömrünü kendi hayâtlarına kattılar ona hüsn-i refâkat borcu altındadırlar. Kocasından hüsn-i refâkata nâil olan bir kadının başkalarına göz atması gâyet güçtür.

Aslında dikkatle değerlendirildiği zaman Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı erkeğin kadına karşı zulme varan haksız tutum ve davranışlarının kadınları toplumda zor duruma düşürdüğünü belirterek bu haksızlıkları şiddetle eleştirirler.

Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı kadınların örtünmesi konusunda benzer düşüncelere sahiptir. Ahmet Mithat İslam dininin hükmüne göre kadının örtünmesi gerektiğini kabul eder. Avrupa’da Oryantalistler Kongresi’ne katılan Ahmet Mithat orada tanıştığı Madam Gülnar ile gittiği balede “bacaklarına mayolar giymiş ve balet kıyafetine girmiş olan ve biraz uzaktan adeta çırpıplak gibi görünen”²²⁰³ kızların kıyafetini beğenmez. Madam Gülnar da, Müslüman kadının kapanmasını eleştirmesine rağmen, baledeki kızların bu derece açıklığından rahatsız olduğunu söyler. Bunun üzerine Ahmet Mithat bir kadın ve erkeğin birbirinin gözüne girmeye çalışmalarını yanlış bulduğunu anlatarak “Bu hâlde mestûriyetin bencesiyle mekşufiyyetin sizcesi arasında fark o kadar

²¹⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi, Hikmet- Peder, s. 59.

²¹⁹⁸ Ahmet Mithat Efendi, Hikmet- Peder, s. 59.

²¹⁹⁹ Ahmet Mithat Efendi, Hikmet- Peder, s. 59.

²²⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi, Hikmet- Peder, s. 64.

²²⁰¹ Ahmet Mithat Efendi, Hikmet- Peder, s. 64.

²²⁰² Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 237.

²²⁰³ Ahmet Mithat Efendi, Avrupa’da Bir Cevlan, s. 197.

azalır ki bu meselede âdeta ittifakımız hükmolunur.”²²⁰⁴ diyerek belli ölçülerde örtünün insanlığın ortak kabulü olduğunu söylemiş olur. Ahmet Mithat İslam’ın emri gereği kadının örtünmesini savunur ama bu konuda aşırıya gidilmesini eleştirir. Fatma Aliye Hanım’a yazdığı bir mektupta İranlılar hakkında “Onlar kadınlarını çuvala koyup kal’a gibi haremlere habs ederek öte tarafta yüzleri yolunmuş, düzgünlenmiş, rastık, sürme falan çekmiş püserlere ilan-ı aşk ederler imiş.”²²⁰⁵ diyerek onların kadınları dinin emri çerçevesinde değil geleneğin kalıplarına göre kapattıklarını anlatır. Ona göre Türkler tesettürü İranlılardan almışlardır.²²⁰⁶

Evet! Bize istitarı Acemler idhal etmişlerdir. Türkler İran içinden geçerek onların âdât-ı medeniyesini süzüp alarak geldikleri cihetle bu âdet-i medeniyeyi ilk onlardan almışlardır. Maa hâzâ bu da yalnız kibar sınıfına, şehirli halkına mahsustur.

Ahmet Mithat Türklerin İslam’ın tesettürle ilgili kuralının uygulamasını İranlılardan öğrenmelerinin yanında onların etkisiyle bu uygulamada aşırıya gidildiğini de düşünür.²²⁰⁷

El-hâsıl İslâmca tesettürden maksad el, ayak, yüz gibi izhârında be’is olmayan şeylerden olduğu halde bilahare Acemler ta’assuben kadınları çuvala kadar sokmuşlardır.

Ahmet Mithat’a göre İslam ölçülerinde kadının el, yüz ve ayaklarını örtmesi gerekmez. Kadının çuvala girmiş gibi kapatılmasının İranlıların taassubu olduğunu, İslam’ın emri olmadığını söyler. Ancak bu gerçeği halka anlatmanın zorluğundan da söz eder.²²⁰⁸ Bu da o dönemde bu konularda halkın ne kadar cahil olduğunu gösterir. Ahmet Mithat “tesettürü mutlak olarak müdafaa etmiştir.”²²⁰⁹ Ama bu, “erkeklerden kaçmak veya görünmemek”²²¹⁰ anlamında değildir.

İsmail Gaspıralı kadınların edeplerini ve namuslarını korumaları için şer’î hükümlere göre örtünmeleri gerektiğini ama bu kuralın kadınların malî haklarına, şahsî

²²⁰⁴ Ahmet Mithat Efendi, Avrupa’da Bir Cevlan, s. 198.

²²⁰⁵ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 68.

²²⁰⁶ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 257.

²²⁰⁷ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 256.

²²⁰⁸ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 256.

²²⁰⁹ Okay, Batı Medeniyeti, s. 214.

²²¹⁰ Okay, Batı Medeniyeti, s. 214.

ve insanî haklarına, bilim öğrenip gelişmelerine engel olmadığını belirtir.²²¹¹ Çin, Hint ve eski İran medeniyetleri ile onlara göre daha genç olan Avrupa medeniyeti arasındaki en farkın o toplumlardaki kadınların durumlarından kaynaklandığını yazar. Ona göre “Çin, Hint ve eski İran medeniyetleri ve âdetleri kadınları pek aşağı derecede kaldırıp (bırakıp), hemen hemen insanlıktan çıkarmışlardır”²²¹². İsmail Gaspıralı kadınların aşırı derecede örtünmelerinin, eğitimden, hak ve özgürlüklerden yoksun bırakılmalarının İslam dininden değil bu eski Asya geleneklerinden meydana geldiğini belirtir.²²¹³

Avrupa’da, Şark kadınlarının ifrat derecede mesture (örtülü), hukuk ve hürriyetten bîbehre (haklar ve özgürlükten yoksun), ulûm (bilimler) ve terbiyeden mahrum kaldıklarını İslâmiyet’e isnat ederler (dayandırırılar). Ne ayançtır (utanç vericidir) ki Müslümanlar arasında dahi “bu hâller[i] mükteza-yı şer-i şerif” (şeriatin gereği) zannedenler çoktur!

İsmail Gaspıralı İstanbul’daki Müslüman kadınların kara çarşaf giymelerini eleştirir. Bunu dinin emri olarak görmeyen Gaspıralı siyah çarşafın kadınlar arasında moda olduğunu düşünür. Yine de bu kıyafeti kadına yakıştırmaz:²²¹⁴

İstanbul’u bilmeyen bir seyyah, bugün taife-i nazikenin (kadınların) kıyafetine bakar ise cümlesini (hepsini) yas bağlamış zanneder. Hâlbuki yas bağlamak, mahallî âdetlerden değildir. Hem ye’s (kedere) sebep de yoktur; lâkin, ekser hanımlar karalara sarılmış, karalar ile örtülmüş, kara yaşmağa (peçeye) bürünmüş, baştan ayağa kadar kararmış geziyorlar... Ne hikmettir? Moda, yani bu ayların usulünden imiş. Aman aman, güzeller, ne için bu kadar moda ve taklidin esiri oluyorsunuz?...

Ahmet Mithat o günün toplumunda kadınların tiyatro gibi eğlence yerlerine kocalarıyla birlikte gidememelerini eleştirir:²²¹⁵

Vakıa bizde erkeğin hane haricindeki eğlencelerine kadın iştirak edemiyor. Seyirlere, tiyatrolara falanlara kadınlar dahi gidiyorlar ama onlar başka ve erkekler başka gidiyorlar. Kadın erkek buralara başka başka gidilmekte adab-ı İslamiye ile asla tevfiq kabul edemeyecek birçok uygunsuzluklar apaşikâre görülüp durmakla beraber kadın erkek beraber gitmek her neden dolayısıyla mugayir-i adab görünüyor.

²²¹¹ Gaspıralı, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 299.

²²¹² Gaspıralı, “Kadınlar”, Fikrî Eserleri, s. 294.

²²¹³ Gaspıralı, “Kadınlar”, Fikrî Eserleri, s. 295.

²²¹⁴ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî [-5-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 330, 331.

²²¹⁵ Ahmet Mithat Efendi, Peder Olmak, s. 69.

İsmail Gaspıralı da Ahmet Mithat’a benzer şekilde İstanbul’da hanımların tiyatroya gidememesini eleştirir:²²¹⁶

İstanbul'un bir acayip âdeti vardır ki hanımlar tiyatrodan istifade edemezler (yararlanamazlar). Ancak yaz vakti seyr ve temaşa mahallerinde gündüz icra olan (oylanan) tiyatrolara dahil olabiliyorlar. Evet, adab-ı İslâmiye iktizasınca (İslâm terbiyesi gereği) hanımların oturdukları yerler başınadır (özeldir); erler karışmaz. Velâkin, şehirde olan tiyatrolar akşamdan son icra olunduklarından hanımlar mahrum kalıyorlar... Ve doğrusunu söyler isek tiyatro bunlarsız hiç lâzımınca yakışmıyor!

Gaspıralı İstanbul’da aynı aileden kadın ve erkeğin birlikte sokağa çıkmasının yasak olduğunu anlatır. Bu yasak yüzünden gece sokağa eşiyile çıkamayan kadının yalnız çıkması da tehlikeli olacağından kadın tiyatrodan mahrum kalmaktadır.²²¹⁷ İsmail Gaspıralı İstanbul’da aynı aileden kadın ve erkeğin sokakta birlikte yürümesinin yasak olmasını da anlayamaz. Bu âdetin nereden geldiğini sorgular ve eleştirir.²²¹⁸

Haneden çıktıkta karıyı kocadan, ağayı karındaştan ayırmak usûlünü İstanbullular nerden öğrendikleri malûmumuz olmayıp özleri icat etmiş zannederiz. Çünkü Rusya ve Asya Türklerinde Arapta ve Hindîlerde “mesturiyet” (örtünme) bu usûle girmemiştir. Müslimler nereye varsalar familyasını ve ailesini alıp gidebilirler. Meselâ toy ve meclislere misafirliğe veya ki yaz vakti bağa-bahçeye beraberce gider, sefa ve zevk ederler. İstanbul’da böyle değil. Haneden çıktığı ile hanım Mağribe doğru yürür ise efendi mutlak Şarka doğru gitmeli.

Toplumun değer yargılarının kadın-erkek her iki kesim için de geçerli olduğunu savunan Ahmet Mithat toplumun erkeği eleştirmede bir konuda kadını eleştirmesini doğru bulmaz. Makbule Leman hakkında çıkan dedikodularla ilgili Fatma Aliye’ye şunları yazar:²²¹⁹

... Lâkin bir erkek için güyâ mübâh addolunan bir kadın için de mübâh addetmeye ne mâni’ vardır? Bir kadın iki kadeh rakı içmekle ne gâvur olur ne . . . olmuş sayılır.

Ona göre toplumda yanlış veya doğru olan bir şey kadın ve erkek her ikisi için de aynıdır. Fatma Aliye’ye bizde kadın ve erkeğin canlı cinsinin birer sınıfını oluşturduklarını, bunun da her ikisinin eşit görülmesinden kaynaklandığını söyler.²²²⁰

²²¹⁶ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî [-5-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 221, 222.

²²¹⁷ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî [-5-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 222.

²²¹⁸ Gaspıralı, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî [-5-]”, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, s. 222, 223.

²²¹⁹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 235.

²²²⁰ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 173.

İsmail Gaspıralı da kadın ve erkeğin toplumda eşit haklara sahip olduğunu savunur. İslâm'dan önce Arabistan'da da kadınların Asya'da olduğu gibi kötü durumda olduklarını, İslâm dininin bu durumu değiştirdiğini ele aldığı “Kadınların Şer’î ve Nizamî Hukukları”²²²¹ başlığı altında dinin kadınların da erkekler gibi Allah’ın yarattığı kulları olduğunu söyler. İnsan olarak onlar da erkeklerin sahip olduğu bütün haklara sahiptir. İbadet, kadın ve erkek her ikisine de farz olduğu gibi sevap da her ikisi için aynıdır.²²²²

Ahmet Mithat toplumda düşmüş kadınların durumunu da ele alır. Ona göre kârhanelerdeki kadınların çoğu kendi istekleri ile orada değildir. Ahmet Mithat düşmüş kadınların içler acısı durumlarını *Mihnetkeşan*’da Dakik’e anlattırır. Ona göre “kârhaneler”e düşmüş kadınlar melek kadar masum ve iffetli iken onların bazılarını kimi alçaklar yalan söyleyerek, evlenme sözüyle kandırmış, henüz bekarken onları kötü duruma düşürmüşlerdir. Bazı kadınlar evli oldukları halde kocasının zorbalığına, başkalarıyla vakit geçirmesine dayanamayarak ondan intikam almak için bu yola düşmüştür. Bazıları da fakirlik yüzünden “bu viran kalasica yerlere iltica etmiş”²²²³, kimileri çocukken bu kötü kişilerin ellerine düşmüş, bazılarının da “cehl ve nadanî başını bu belâ-yı takat-güdaza”²²²⁴ sokmuştur. *Mihnetkeşan*’da anlatıcı düşmüş kadınların acımacak durumda olduklarını ortaya koyduktan sonra onlara “acımaya hasbe’l-insaniye” hakkı olduğunu belirtirken ömrünü “böyle musibet-dideler arasında geçirenleri dahi mihnetkeşan zümresine ithal ederek onların hâline de”²²²⁵ acıdığını söyler. Ahmet Mithat kadınların yaptıkları hataların, yaşadıkları zorlukların sebebinin erkeklerin kadınlara karşı sorumsuz davranışları olduğunu ortaya koymuş ve bunu kadın bakış açısıyla vermeyi de başarmıştır. Ahmet Mithat için açlık sınırında yaşanan yoksulluk ve cehalet de düşmüş kadınlara acımak için bir sebeptir.²²²⁶

Belâ-yı fakr u zaruret insanı küfre icbar edebileceği hadis-i nebevi ile müstedildir. Artık bu hâle göre ateş-i fakr ile yanıp tutuşan bir zaifü'l-kalp karı ne yapsa mazur olamaz. Ya biçare bu terbiyeyi kundakta almış ise, ya iffet ile iffetin beynini tefrik edemeyecek derece cahil ise...

²²²¹ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 297.

²²²² Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 297.

²²²³ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 111, 112.

²²²⁴ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 111, 112.

²²²⁵ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 115.

²²²⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 112.

Kadınların bu durumlara düşmesini engellemek için çaresizliklerini, cahilliklerini görmeli, onların bu hale gelmelerine sebep olan şeyleri ortadan kaldırmalıdır. Erkekler kadının başını belaya sokmaktan kaçınmalı, kocalar karılarına onların kendilerine davranmalarını istedikleri gibi davranmalıdır. Fakirlik içinde olanların, özellikle kadınların bu durumuna bir çare bulmalı, kızların eğitime önem verilmelidir.²²²⁷ Ahmet Mithat kadınların içine düştükleri kötü durumdan dolayı onları suçlamaz. Kadınların cehalet, fakirlik, erkeklerin kadına saygı duymaması gibi sebepler yüzünden bu duruma düştüğünü söyler.

İsmail Gaspıralı, tıpkı Ahmet Mithat gibi, açlık sınırında kalan kadınların fuhşa sürüklendiğini “Bu bîçarelerden bazıları şaşıp abdırıp (acele edip) fahişehanelerde ‘rahat’buluyorlar”²²²⁸ sözleriyle dile getirir. İsmail Gaspıralı’nın *Meyve-i Zaman* adlı eserindeki birbiriyle bağlantılı olan *Orenburg* hikâyesi ile *Kırgız Kızı Mengligül* hikâyesi de düşmüş kadınların acınacak durumunu anlatır. *Orenburg* hikâyesinde bu şehirde yaşayan Kırgızların yoksullukları ve Kırgız kızlarının yoksulluk yüzünden fuhşa sürüklenmesi anlatılır. “Karınları tok, keselerinde akça çok, bunca adamlar bu zavallıların hâline merhamet edip cümlesine bir yardım, bir tertip fikretmediler”²²²⁹ diyerek Kırgızlara yardım eli uzatmayan Müslüman tüccarlardan yakınıır. *Kırgız Kızı Mengligül* hikâyesinde ticaret için Orenburg’da bulunan Çerkez tüccar, Mengligül ve kız kardeşinin babalarının öldüğünü, kendilerinin de yoksulluktan dolayı kandırılarak fuhşa sürüklendiklerini öğrenir. Bunları öğrenen Çerkez tüccar, kızın masumiyetine acır ve onu bir delikanlıyla evlendirip düşmek üzere olduğu kötü durumdan kurtarır. Onun bu davranışı topluma örnek olur.²²³⁰

Ahmet Mithat eserlerinde feminizm konusuna da değinir. Toplumun medeniyet yolunda ilerlemesi için kadının gelişmesi gerekir. Çünkü “Kadın yükseldikçe gayret-i merdanesi hasebiyle erkek dahi te’âliye gayret”²²³¹ edecektir. Kısacası “Cemiyet-i medeniyenin terakki hususunda en büyük kuvve-i müşevvikası kadınlardır”²²³² diyen

²²²⁷ Ahmet Mithat Efendi, “Mihnetkeşan”, Letaif, s. 113.

²²²⁸ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 309.

²²²⁹ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 24.

²²³⁰ Akpınar, “Meyve-i Zaman”, Türk Dünyası, s. 29.

²²³¹ Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, s. 228.

²²³² Ahmet Mithat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım, 2011, s. 131.

Ahmet Mithat’a göre kadın toplumun ilerlemesini sağlayan tetikleyici güçtür. Ahmet Mithat Avrupa’da kadınların erkeklerin sahip oldukları hakların çoğundan mahrum bırakıldıklarını, son zamanlarda yaşanan gelişmeler sonucu “şu iki sınıf arasında görülen bu kadar büyük farkı beğenemeyerek nisvanın hukukunu birazcık olsun artırmaya” çalışanların “feminist” olarak nitelendirildiğini anlatır.²²³³ İlerleyen dönemde Ahmet Mithat’ın feminizme daha dikkatli yaklaştığını görüyoruz. Bilindiği gibi Ahmet Mithat *Jön Türk* romanında feminist bir kız olan Ceylan üzerinden feminizmin eleştirisini yapmıştır. Ahmet Mithat “Osmanlı kadını olacak bir kızın okuyup yazmasını ve dinini ve milletin tarihini ...”²²³⁴ öğrenmesi gerektiğini söyler. Dolayısıyla Osmanlı kadını kendi milletine, dinine yabancı olmamak şartıyla Avrupalı eğitim almalıdır. Buradan Ahmet Mithat’ın kadın hakları konusunda da aynı sınırları çizdiği düşüncesine ulaşabiliriz. Fazıl Gökçek de *Felsefe-i Zenan*’daki Fazıla Hanım ile *Jön Türk*’teki Ceylan arasındaki farka dikkati çekerek bu farkın belki de “Ahmet Mithat Efendi’nin Türk toplumunda gerçekleşmesini istediği değişimin çerçevesini”²²³⁵ gösterdiğini söyler. Buna göre “Fazıla Hanım iyi bir eğitim almıştır, ama bu yerli ve millî bir eğitimidir...”²²³⁶ Ayşe Ceylan ise kendi kültüründen uzaklaşmış bir feministtir.

İsmail Gaspıralı da eskiden Avrupa’da kadınların Asya’daki kadınlar gibi erkeklerden aşağı seviyede tutulduklarını söyler. Avrupa’da son birkaç asırdır kadına “hürmet ve rağbet”²²³⁷ in arttığını, kadınların eğitimde, sosyal hayatta ve iş hayatında yer almalarına izin verildiğini, mahkemelerde erkekle eşit kabul edildiğini yazar.²²³⁸ Bunun yanında İsmail Bey Avrupalı kadınlar konusunda ihtiyatlı davranmaktadır. *Avrupa medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene* adlı eserinde onun Avrupalı kadınların iki farklı yüzünü gösteren şu cümlesi oldukça önemlidir.²²³⁹

Londralı bir leydinin (hanımefendinin), Pariz (Paris) hanımının terbiye ve letafet ve nezaketine mi hayran olalım? Londra ve Pariz caddelerinde vücut ve ırzını müzayede etmekte (artırmaya koymuş) olan “defter mucibi” (vesikalı) yüz elli bin fahişe hanımlara mı dikkat edelim?

²²³³ Ahmet Mithat Efendi, Ana Baba, s. 31.

²²³⁴ Ahmet Mithat Efendi, “Bahtiyarlık”, Letaif, s. 313, 314.

²²³⁵ Gökçek, Küllerinden Doğan Anka, s. 99 (dipnot).

²²³⁶ Gökçek, Küllerinden Doğan Anka, s. 99 (dipnot).

²²³⁷ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 296, 297.

²²³⁸ Gaspıralı, Fikrî Eserleri, s. 296, 297.

²²³⁹ Gaspıralı, “Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene”, Fikrî Eserleri, s. 170.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı kadının sosyal hayatta yer almasını istedikleri gibi bu yolda kendileri de somut adımlar atmışlardır. Ahmet Mithat Efendi gazetesinde kadınları yazmaları konusunda cesaretlendirmiş, onlar arasından yazarlar yetişmesini sağlamıştır.²²⁴⁰ İsmail Gaspıralı ise Müslüman Türk toplumunda kadının sosyal hayatta hak ettiği yeri alması, toplumun gelişmesi için yapılacak işlerde kadınların da üstlerine düşeni yapması konusunu *Tercüman*'ın jübilelerinde somut bir şekilde halka göstermişti. *Tercüman* gazetesinin 10., 20. ve 25. yıllarında Bahçesaray'da yapılan jübileleri²²⁴¹ de İsmail Gaspıralı'nın kadınlarla ilgili çalışmaları bakımından önemli bir yere sahiptir. *Tercüman*'ın 10 Nisan 1893'te yapılan 10. yıl jübilesine Rus hükümeti yetkilileri, Ortodoks kilisesi mensupları, Musevi Karaim Türkleri ve Kırım'da yaşayan diğer halkların temsilcileri eşleriyle birlikte davet edilmişlerdir. Şengül-Necip Hablemitoğlu bu toplantıyı Rusya'da Türk kadın hareketinin başlangıcı olarak kabul etmek gerektiğini belirtir.²²⁴² Bu jübilede jübileye katılan Türk temsilcileri tarafından İsmail Gaspıralı'nın annesine takdim edilen teşekkür mektubu ve İsmail Gaspıralı'nın eşi Zühre Hanım'ın kız çocukları için "bilâbedel elişi ve sanayi dershanesi"²²⁴³ açacağını bildirmesi kadınların önemli işler başarabileceklerini o günkü Türk toplumuna göstermesi bakımından büyük önem taşır. 1906'da çıkan ve Rusya Müslümanlarının ilk kadın dergisi olan *Âlem-i Nisvan* da kadınlarla ilgili eğitici, geliştirici birçok yazılar yayımlaması bakımından çok önemli bir yere sahiptir.²²⁴⁴ Dergide yer alan yazılar bilgilendirme amacıyla kaleme alınmıştır.

Sonuç olarak Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı kadınların insanlığın yarısını oluşturduğunu, kadının eğitim görmesinin, ilim sahibi olmasının önemli olduğunu düşünür. İkisi de kadınların kendilerine uygun işlerde çalışmalarını ister. Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı kız çocuklarının küçük yaşta ve kendi rızaları alınmadan evlendirilmelerine karşıdır. Ahmet Mithat'a göre kadın ve çocuklar için ideal bir yuva sağlamak erkeğin görev ve sorumluluğudur. İsmail Gaspıralı yuvanın huzuru için yerine getirilmesi gereken sorumluluklarda kadın ve erkeğin eşit olduğunu düşünür. İkisi de

²²⁴⁰ Konuyla ilgili bk. Tunç, *Tercüman-ı Hakikat* Gazetesi ve Türk Edebiyatı (1878-1896), s. 469-515.

²²⁴¹ *Tercüman* gazetesinin jübileleri ile ilgili bk. Gaspıralı, *Fikrî Eserleri*, s. 30-33., Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 92-104.

²²⁴² Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 5.

²²⁴³ Ş.-N. Hablemitoğlu, s. 94.

²²⁴⁴ Derginin bir nüshasının içeriği ile ilgili bk. Ş.-N. Hablemitoğlu, *age.*, s. 37.

boşanma konusunda İslam dininin hükümlerinin yanlış uygulanmasına ve kadınların erkekler tarafından haksızlığa uğratılmasına karşı çıkar. Ahmet Mithat erkeğin birden fazla kadınla evlenmesini İslam dininin izni çerçevesinde kabul eder, İsmail Gaspıralı İslam'ın bu görüşünü kabul etmekle birlikte yapılan uygulamaların kadına zulme dönüştüğünü görerek bu tutumu eleştirir. Onlar toplumda düşmüş kadınların durumunu aynı bakış açısıyla ele almışlardır. Her ikisi de bu kadınların fakirlik vb. olumsuz şartlar yüzünden fuhşa sürüklendiğini, aslında onlara yardım ederek içinde bulundukları durumdan kurtulmalarını sağlamak gerektiğini anlatmışlardır. Ahmet Mithat Efendi de İsmail Gaspıralı da kadının sosyal hayatta yer almasını, tiyatro gibi eğlence yerlerine gidebilmesini isterler. İkisi de kadın ve erkeğin toplumda eşit haklara sahip olduğunu savunur. Ahmet Mithat Efendi de İsmail Gaspıralı da kadının belli ölçülerde örtünmesini İslam dininin emri olduğunu kabul ederler. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı kadınlar adına Avrupa'daki gelişmeleri olumlu bularak kendi toplumlarına örnek gösterirler. Ama bunu yaparken sahip oldukları millî, manevî değerlerden de ayrılmazlar. İkisi de kadının sosyal hayatta yer alması için somut adımlar atmışlar, yazılarında dile getirdikleri düşünceleri kendi hayatlarında uygulamışlardır. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı toplumun temelini oluşturan kadına hak ettiği değerin verilmesiyle toplumun yükseleceğine inanan ve yazılarında kadın haklarını savunan iki değerli düşünürümüzdür.

SONUÇ

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Bey Gaspıralı 19. yy.'ın ikinci yarısında, Türk dünyasının farklı coğrafyalarında, Batı medeniyeti karşısında geri kalmış durumdaki Türk milletinin ilerlemesi, modern bir millete dönüşmesi amacıyla edebiyat, gazete, eğitim alanlarında birbirine benzer çalışmalar yapmış iki değerli Türk düşünürü, yazarı ve eğitimcisidir.

Biz “Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Gaspıralı’nın Edebiyatçı, Eğitimci ve Fikir Adamı Yönleriyle Karşılaştırılması” başlıklı çalışmamızın ilk iki bölümünde onların bu alanlardaki düşüncelerini ve faaliyetlerini ele aldık. Çalışmamızın üçüncü bölümünde iki yazarımızın birbirini tanıdıklarını ve birbirlerinin çalışmalarından haberdar olduklarını ortaya koyduktan sonra onların edebiyat, dil, eğitim, gazete, o günkü toplumda Müslüman kadının durumu hakkında düşünce ve faaliyetlerini karşılaştırarak ikisi arasındaki benzerlikleri tespit etmeye çalıştık.

Ahmet Mithat Efendi Türkiye’de ve İsmail Gaspıralı Kırım’da modern roman ve hikâyenin ilk temsilcisidir. Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı romanların gerçek ya da gerçeğe uygun olması gerektiğini düşünür ama gerçeğin olduğu gibi yazılması tarihi kayıt anlamına geleceği için gerçeğin hayalle yoğrulması gerektiğini belirtirler. İkisinin de roman/hikâye yazmaktaki amacı halkın eğitim seviyesini yükseltmek olduğu için roman ve hikâyelerinde çeşitli vesilelerle okuyucuya bilgiler verirler. Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı’nın aynı konuyu, aynı bakış açısıyla işledikleri romanları da vardır. Ahmet Mithat’ın *Mihnetkeşan* ve *Henüz On Yedi Yaşında* romanları ile İsmail Gaspıralı’nın *Orenburg* ve *Kırgız Kızı Mengligül* hikâyeleri toplumda düşmüş kadınların durumunu aynı bakış açısıyla konu edinir. Ahmet Mithat’ın *Felatun Bey ile Rakım Efendi* romanı başta olmak üzere birçok romanında gördüğümüz alafranga züppe tipi İsmail Gaspıralı’nın *Ahmet Bey Taşkesenli* ve *Bedros Ağa Karakaşyan* hikâyesinde karşımıza çıkar. Kızların eğitime de önem veren her iki yazarımızın romanlarında da okumuş ve hatta meslek sahibi olmuş kadınlar bulunur. İsmail Gaspıralı Müslüman Türk toplumuna fayda sağlamayacak, onun kültürünü, ahlaki yapısını bozacak romanların tercüme edilmesine karşı çıkar. Ahmet Mithat ise Gaspıralı’nın onaylamadığı ya da faydasız gördüğü Fransız yazarlarından da tercümeler yapmıştır. Ancak o, seçtiği eseri kendine

has tercüme yöntemiyle Türk okuyucusunun seviyesine, ahlak anlayışına uygun hale getirdiği için Ahmet Mithat ve İsmail Gaspıralı Türkçeye tercüme edilen eserler konusunda da aynı görüş ve düşünceye sahiptir sonucuna ulaşabiliriz.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın üzerinde durduğu konulardan birisi halkın kolayca okuyup yazabileceği, kuralları belirlenmiş bir edebi dilin oluşturulması meselesi olmuştur. Herkesin kolayca öğrenebileceği bir edebî dil aynı zamanda eğitimin kolaylaşması ve yaygınlaşması için de önemlidir. Bu nedenle her ikisi de birçok yazısında Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesi gerektiğini dile getirir. Ahmet Mithat Efendi kolay anlaşılır bir edebî dil olması bakımından sadeleştirilmiş Osmanlı Türkçesinden söz ederken İsmail Gaspıralı da bütün Türklerin ortak edebî dili olması bakımından sadeleştirilmiş Osmanlı Türkçesi üzerinde durur. Ayrıca Türkçenin bir sözlüğünün yapılması ve gramer kurallarının belirlenmesi de her ikisinin yazılarında yer alan ortak hususlardır. Kuralları belirlenmiş, herkesin kolayca okuyup yazabileceği bu ortak edebî dil bütün dünya Türklerinin anlaşmalarını ve aynı ülküde birleşmelerini de sağlayacağı için özel bir öneme sahiptir.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın eğitimle ilgili düşünce ve faaliyetleri bütünüyle değerlendirildiğinde her ikisinin de birbirine benzer çalışmalar ortaya koyduğu görülmüştür. Ahmet Mithat Efendi de İsmail Gaspıralı da Türk halkının medeni ilerlemesi için halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesini ve halkın belli bir bilince ulaşması gerektiğine inanarak eğitimle ilgili faaliyetlerde bulunmuşlardır. Her ikisi de eğitim-öğretimin bütün topluma yaygınlaştırılması, kızların eğitim görmesinin önemi, çocuk terbiyesi, okulların ve öğretmenlerin durumunun iyileştirilmesi konularında çalışmalar yapmıştır. Her ikisi de ana dilde yapılan millî bir eğitimin önemi üzerinde durmuştur. Eğitimin yaygınlaşması için okuma yazma öğretiminin kolaylaşması gerektiğini düşünen Ahmet Mithat bu amaçla Osmanlıda kullanılan yeni usul okuma yazma öğretimini bizzat uygulayarak geliştirmiş ve bu yöntemle eğitim-öğretimin nasıl yapılacağını anlatan kitaplar yazmıştır. İsmail Gaspıralı da usul-i cedit eğitimle okuma yazmayı kolaylaştıran ve modern eğitime uygun olan öğretim yöntemini hem kendi açtığı okulda uygulamış hem de onun yaygınlaşması için kitaplar yazmış, çalışmalar yapmıştır.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı gazetecilik faaliyetlerinde de bulunmuştur. İkisi de zor şartlar altında kendi matbaalarını kurmuş, süreli yayın

çıkarmak için zorlu süreçler yaşamış, karşılarına çıkan engellerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Yılmadan, kararlılıkla sürdürdükleri çalışmaları sonucunda Ahmet Mithat Efendi İstanbul'da *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini, İsmail Gaspıralı Kırım Bahçesaray'da *Tercüman* gazetesini çıkarmayı başarmıştır. Onların gazetecilik anlayışlarında da benzerlikler vardır. İkisi de halkın bilgi seviyesini yükseltmek, halka yol göstermek amacıyla gazete çıkarmış, gazetecinin halkın seviyesine göre, onun bilgisini zamanla arttıracak yazılar yazmasını istemişlerdir. Ahmet Mithat da İsmail Gaspıralı da gazete dilinin herkesin anlayacağı sadelikte olmasını istemiş ve yazılarını sade dille kaleme almışlardır. İkisi de halkın bilgisini genişletmek için tefrikanın önemli olduğunu düşünür, roman ve hikâyelerini önce gazetelerinde tefrika eder, sonra da kitap olarak basarlar. Roman ve hikâyelerin dışında gazetelerinde halkın bilgi seviyesini yükseltecek eserler tefrika ederler. İkisi de dönemin yasaklarına, sansürüne karşı ihtiyatlı davranarak gazetelerinin uzun soluklu olmasını sağlamışlardır.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı toplumun kadın-erkek bütün fertleriyle gelişerek modernleşebileceğini düşünür. İkisi de kadının o dönem karşı karşıya kaldığı benzer sorunlardan söz ederek bunlara yine benzer çözüm önerilerinde bulunmuşlardır. Her ikisi de toplumun yarısını oluşturan kadının iyi bir eğitim alması gerektiği üzerinde durmuştur. Kız çocuklarının kendi rızaları olmadan küçük yaşta evlendirilmelerinin yanlışlığı, aile içinde ve sosyal hayatta kadına gerekli değerin verilmesinin önemi, kadının erkekle eşit olduğu, kadının evinin dışında çalışabilmesi iki düşünürümüzün de üzerinde durduğu konular olmuştur. Ahmet Mithat da İsmail Gaspıralı da o günün şartlarında kadın haklarını oldukça ileri bir medeni görüşle savunmuş ve bu konuda kendi hayatlarında öncü çalışmalar yapmıştır.

O dönemde Ahmet Mithat Efendi Türkiye dışındaki Türkler arasında da tanınmakta ve eserleri beğeniyle okunmaktadır. Ayrıca Ahmet Mithat Karantina İdaresi üyesi ve başkâtibi olduğu dönemde hacca gitmek için İstanbul'a gelen ve bu kurumdan izin almaları gereken İdil-Ural Türkleri ile bizzat görüşür. Türk dünyasından İstanbul'a okumak için gelen gençlerle de ilgilenen Ahmet Mithat eğitimleri için onlara yol göstermiş, eğitimini tamamlayan gençlerin memleketlerine dönüp orada hizmet etmelerini istemiştir. Bu öğrencilerden birisi olan Fatih Kerimi memleketine döndükten sonra Ahmet Mithat'la mektuplaşarak irtibatını devam ettirir. Bu mektuplarda Ahmet

Mithat İsmail Gaspıralı'dan söz ederek onun çalışmalarından haberdar olduğunu göstermiştir. O, bazı gazete yazılarında da İsmail Bey'den övgüyle söz etmiştir. Ahmet Mithat Efendi İsmail Gaspıralı yüz yüze de görüşmüştür. İsmail Gaspıralı'nın İstanbul'da 1909 yılında verdiği "Tedrisat-ı Umumiye Hakkında Konferans"ta Ahmet Mithat Efendi onun bütün çalışmalarını çok güzel özetlemiş ve övgü dolu sözlerle Gaspıralı'yı dinleyicilere takdim etmiştir.²²⁴⁵

İsmail Gaspıralı da gençlik yıllarından itibaren Osmanlı'daki gelişmeleri, sosyal ve siyasî olayları yakından takip etmiştir. Askerî lisede okurken 1867'de Girit'te başlayan Rum ayaklanması nedeniyle Girit'e gitme girişiminde²²⁴⁶ bulunması bunun bir örneğidir. Bu olaydan sonra Rus askerî lisesinden ayrılmak zorunda kalan Gaspıralı Osmanlı ordusuna subay olarak girmek istediği için Fransızca öğrenmek üzere Paris'e gitmiştir.²²⁴⁷ Paris dönüşünde bir yıl İstanbul'da kalan İsmail Gaspıralı, burada çeşitli konularda gözlemlerde bulunur ve ilk gazetecilik deneyimlerine burada başlar.²²⁴⁸ İstanbul'da subay olarak orduya giremeyen Gaspıralı memleketine dönerek eğitim ve basın yayın faaliyetlerinde bulunur. *Tercüman* gazetesindeki yazılarından onun İstanbul gazetelerini, düşünce dünyasını yakından takip ettiğini görürüz. Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi Osmanlı Devleti'nde de okunmaktadır. *Tercüman* gazetesinin Osmanlı Devleti'nde satışının yasaklanması üzerine İsmail Gaspıralı 1894'te İstanbul'a gelerek gazetesi hakkındaki yasağı kaldırtmıştır.²²⁴⁹ İsmail Gaspıralı Ahmet Mithat Efendi'yi de iyi tanımaktadır. *İki Bahadır* adlı eserinde Ahmet Mithat'ın Rodos'ta sürgünde yaşadığı olayları ve kurduğu Medrese-i Süleymaniye adındaki okulu anlatarak onun vatanını, milletini seven kahraman bir insan olduğunu belirtir. Ahmet Mithat Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektubunda Gaspıralı'nın kendisi hakkında yazdığı eserden söz ederek orada anlatılanların doğru olduğunu tasdik eder. Bu eseri ilginç kılan husus Ahmet Mithat'a, yabancı bir sefir tarafından yapılan, zindandan kurtarılmasına bedel, ajanlık teklifine dair Ahmet Mithat'la ilgili kaynaklarda bugüne kadar bir bilgi bulunmamasına karşın İsmail

²²⁴⁵ İsmail Gaspıralı, Eğitim Yazıları, ss. 505-510.

²²⁴⁶ İsmail Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 22.; Ayrıca bk. Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 355.

²²⁴⁷ İsmail Gaspıralı, Roman ve Hikâyeleri, s. 23, 24.

²²⁴⁸ Akçuraoglu, Türk Yılı 1928, s. 356.

²²⁴⁹ Gaspıralı, Fikrî eserleri, s. 25.

Gaspıralı'nın onunla ilgili yazdığı eserde bundan söz etmesidir. İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesindeki makalelerinde de Ahmet Mithat'tan övgüyle söz eder.

Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Türkçü düşünceleri de dikkatimizi çeken bir konudur. Ahmet Mithat'ın romanlarındaki olumlu kişiler Türk, Osmanlı ve İslam düşüncesine uygun davranırlar. *Ahmet Metin* ve *Şirzat* romanı dışında onun romanlarında Türkçü bir tutuma rastlanmaz. O, romanlarında İslam düşüncesini de ön plana çıkarmamıştır. Bununla birlikte Hristiyanların İslam dinini karalamak için ortaya attıkları düşüncelere karşı İslam'ı savunan eserler yazmıştır. “Bunlar da neşir sırasıyla: *Müdafaa, İstibşar, Beşâir ve Nizû-ı İlm ü Din*'dir.”²²⁵⁰ Abdülhamit devrinin şartları gereği başlangıçta Türkçü bir tavır içinde olmasa da zamanla ülkede yaşanan siyasi gelişmeler onu bu fikre yöneltmiştir. O, 1908'de tesis edilen Türk Derneği'nin kurucularındandır.

İsmail Gaspıralı Rus hükümetinin baskısı ve sansür nedeniyle Türkçülük fikrini açıkça söylemese de başta *Rusya Müslümanları* eseri olmak üzere *Tercüman*'daki birçok makalesi onun Türkçülüğünü ortaya koyar. İsmail Gaspıralı'nın eserlerinde Türkçülük düşüncesinin yanında İslam dinine bağlı olduğunu da görürüz. İslam kurallarının gerçek anlamıyla uygulandığı ideal bir toplumu anlattığı *Darürrahat Müslümanları* adlı eseri buna bir örnek teşkil eder. Bu eserde Müslümanların ilimde, fen ve teknikte üstün olduğu devirlerin Batı'ya örnek teşkil ettiğini de anlatır. Buna benzer eserleri ve makalelerinde o, İslam diniyle ilgili olumlu görüşlerini dile getirir. Dolayısıyla İsmail Gaspıralı “hem Türkçüdür, hem de İslamcıdır; din ve milliyeti birbirinden ayırmaz”.²²⁵¹

Sonuç olarak Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı aynı dönemde, aynı ideallerle Türk dünyasının Avrupa medeniyeti seviyesine yükselmesini sağlayacak birbirine benzer edebî ve fikrî faaliyetlerde bulunmuştur. Onların birbirlerini tanıdıkları ve hatta görüştükleri bilinmektedir. İkisnin de düşünceleri ve faaliyetleri arasında ortak yönler dikkati çekecek kadar çoktur. Ancak yaşadıkları dönemin yönetimlerinin baskıcı tutumları nedeniyle aralarındaki irtibatı çok açık ortaya koyamadıkları da bir gerçektir. Elimizde bulunan kaynaklar birbirlerinden etkilendiklerinin izlerini verse de bu etkide tam olarak bir ismi öne çıkarmak oldukça zordur.

²²⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Okay, Batı Medeniyeti, s. 283.

²²⁵¹ Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı'nın Din ve Milliyet Anlayışı”, Her Yıl Bir Büyük Türk, s. 36.

KAYNAKLAR DİZİNİ

- Ahmet Midhat Efendi. **Acayib-i Âlem**, (Haz. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Altın Âşıkları**, (Haz. M. Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- Ahmet Midhat Efendi. **Arnavutlar Solyotlar**, (Haz. Nuri Sağlam), TDK Yayınları, Ankara, 2002.
- Ahmet Midhat Efendi. **Çengi**, (Haz. Erol Ülgen-Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş**, (Haz. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Dürdane Hanım**, (Haz. M. Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 59.
- Ahmet Midhat Efendi. **Esrâr-ı Cinâyât**, (Haz. Ali Şükrü Çolak), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Fenni Bir Roman yahut Amerika Doktorları**, (Haz. Nuri Sağlam-M. Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- Ahmet Midhat Efendi. **Gönüllü**, (Haz. Erol Ülgen), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Gürcü Kızı yahut İntikam**, (Haz. Kazım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- Ahmet Midhat Efendi. **Hasan Mellah yahut Sır İçinde Esrar**, (Haz. Ali Şükrü Çoruk), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Hayret**, (Haz. Nuri Sağlam), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Henüz On Yedi Yaşında**, (Haz. Nuri Sağlam), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Jön Türk**, (Haz. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- Ahmet Midhat Efendi. **Karnaval**, (Haz. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Menfa, Sürgün Anıları**, (Yay. Haz. Handan İnci), Kapı Yayınları, İstanbul, 2013.

- Ahmet Midhat Efendi. **Mesâil-i Muğlâka**, (Haz. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- Ahmet Midhat Efendi. **Paris'te Bir Türk**, (Haz. Erol Ülgen), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Rikalda yahud Amerika'da Vahşet Âlemi**, (Haz. M. Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- Ahmet Midhat Efendi. **Süleyman Muslî**, (Haz. M. Fatih Andı), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Midhat Efendi. **Yeryüzünde Bir Melek**, (Haz. Nuri Sağlam), TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Mithat Efendi. “‘Talim-i Edebiyat’ ve Muahezât”, **Edebiyat Yazıları 1**, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 74-78.
- Ahmet Mithat Efendi. “Meram Anlaşılmıyor”, **Edebiyat Yazıları 1**, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 227-235.
- Ahmet Mithat Efendi. “Mevadd-ı Fenniye: Saadetli Hacı İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, **Edebiyat Yazıları 1**, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 78-84.
- Ahmet Mithat Efendi. “Roman İntihabı”, **Edebiyat Yazıları 2**, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 17-179.
- Ahmet Mithat Efendi. “Ana-Kız”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Ahmet Mithat Efendi. “Bahtiyarlık”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Ahmet Mithat Efendi. “Bekârlık Sultanlık mı Dedin?”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Ahmet Mithat Efendi. “Bend-i Mahsus-ı Dahili: Gazeteciliğin Rezaili”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3032, 27 Temmuz 1888.
- Ahmet Mithat Efendi. “Bir Acibe-i Saydiye”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Ahmet Mithat Efendi. “Bir Fitnekâr”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Bir Gerçek Hikâye”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Bir Tövbekâr”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Cankurtaranlar”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Cinli Han”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Çiçek Demeti Karşısında Edebiyat-ı Cedîde ve Atika”, **Edebiyat Yazıları 1**, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 204-212.

Ahmet Mithat Efendi. “Çifte İntikam”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Çingene”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Diplomalı Kız”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Dolaptan Bir Temaşa”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Emanetçi Sıtkı”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Esaret”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Felsefe-i Zenan”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Firkat”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Gazetelere Yazı Yazanlar”, Tercüman-ı Hakikat, nr. 3500, 6 Şubat 1890.

Ahmet Mithat Efendi. “Gençlik”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Hikâye Tasvir ve Tahriri”, **Edebiyat Yazıları 1**, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 28-35.

Ahmet Mithat Efendi. “İki Hud’akâr”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Kısmetinde Olanın Kaşığında Çıkar”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Mihnetkeşan”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Muhabere”, **Edebiyat Yazıları 1**, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 177-179.

Ahmet Mithat Efendi. “Nasip”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Nedamet mi? Heyhat!”, **Edebiyat Yazıları 1**, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 309-319.

Ahmet Mithat Efendi. “Osmanlıcanın Islahı”, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi III**, (Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Zeynep Kerman), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2530, İstanbul, 1979, (Antoloji) ss. 70-74.

Ahmet Mithat Efendi. “Ölüm Allah’ın Emri”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Para!”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Romanlar ve Romancılık”, **Edebiyat Yazıları 1**, (Haz. H. Harika Durgun-Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 260-265.

Ahmet Mithat Efendi. “Suizan”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Teehhül”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. “Yeniçeriler”, **Letaif-i Rivayat**, (Haz. Fazıl Gökçek – Sabahattin Çağın), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Mithat Efendi. **Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar**, (Haz. Sabahattin Çağın), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

- Ahmet Mithat Efendi. **Ahmet Metin ve Şirzat yahut Roman İçinde Roman**, (Haz. Fazıl Gökçek- Özlem Nemutlu), TDK Yayınları, Ankara, 2013.
- Ahmet Mithat Efendi. **Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi**, (Haz. Gizem Akyol), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ahmet Mithat Efendi. **Avrupa’da Bir Cevelan**, (Haz. N. Arzu Pala), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- Ahmet Mithat Efendi. **Birinci Defter İçin Yapılmış Rehnüma-yı Muallimîn**, İstanbul, 1305.
- Ahmet Mithat Efendi. **Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhiyesi**, (Haz. Gizem Akyol), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ahmet Mithat Efendi. **Fatma Aliye Hanım veya Bir Muharrire-i Osmaniye’nin Neşeti**, (Haz. Ayşe Aşır), Dergâh Yay., İstanbul, 2016.
- Ahmet Mithat Efendi. **Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye’ye Mektuplar**, (Haz. F. Samime İnceoğlu-Zeynep Süslü Berktaş), Klasik Yayınları, İstanbul.
- Ahmet Mithat Efendi. **Haydut Montari**, (Haz. Erol Ülgen), TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- Ahmet Mithat Efendi. **Hikmet-i Peder**, (Haz. Gizem Akyol), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ahmet Mithat Efendi. **İkinci Defter İçin Yapılmış Rehnüma-yı Muallimîn**, Kırkambar Matbaası, İstanbul, 1306.
- Ahmet Mithat Efendi. **Müşahadat**, (Haz. Fazıl Gökçek), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ahmet Mithat Efendi. **Peder Olmak Sanatı**, (Haz. Gizem Akyol), Dergâh Yay., İstanbul, 2013.
- Ahmet Mithat Efendi. **Üçüncü Defter İçin Yapılmış Rehnüma-yı Muallimîn**, Kırkambar Matbaası, İstanbul, 1306.
- Ahmet Mithat. “Ahmet Mithat’a Mektup ve Cevabı”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 149, 11 Kanunuevvel 1878.
- Ahmet Mithat. “Bend-i Mahsus: Gazete”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3503, 10 Şubat 1890.
- Ahmet Mithat. “Bend-i Mahsus: İtalyan Mektebinde Osmanlı Çocukları”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3632, 21 Ağustos 1890.

Ahmet Mithat. “Bend-i Mahsus: Mebde-i Maarif”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3488, 23 Ocak 1890.

Ahmet Mithat. “Bend-i Mahsus: Meslek-i Talim”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3541, 26 Mart 1890.

Ahmet Mithat. “Bend-i Mahsus-ı Dahili: Gazeteciliğin Rezaili”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3032, 27 Temmuz 1888.

Ahmet Mithat. “Bend-i Mahsus-ı Lisanî, Filoloji ve Osmanlı Lisanı”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3315, 1 Temmuz 1889.

Ahmet Mithat. “Biz Nereliyiz? Asyalı mı Avrupalı mı?”, **Tarık**, nr. 4615, 8 Teşrinisani 1898.

Ahmet Mithat. “Cevap”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 2218, 16 Teşrinisani 1885.

Ahmet Mithat. “Cevap”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3111, 31 Teşrinievvel 1888.

Ahmet Mithat. “Hadikatü'l-Beyan'dan İstifade”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1315, 21 Zilhicce 1299/3 Kasım 1882.

Ahmet Mithat. “Kıraat Kitapları”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3147, 12 Kanunuevvel 1888.

Ahmet Mithat. “Lügat-ı Ebüzziya Mukaddimesi Hakkında (Bazı Mütalaat)”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 2998, 18 Haziran 1888.

Ahmet Mithat. “Mebhas-ı İmla”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 2987, 30 Mayıs 1888.

Ahmet Mithat. “Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İptidaiyesinden İkinci Defter”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3275, 11 Mayıs 1889.

Ahmet Mithat. “Muharrirlerimiz”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3007, 28 Haziran 1888.

Ahmet Mithat. “Muharririn Teşekkürat-ı Minnetdaranesi”, **Tarık**, nr. 4619, 13 Teşrinisani 1898.

Ahmet Mithat. “Mütalaamız”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3234, 23 Mart 1889.

Ahmet Mithat. “Tamim-i Maarif Hakkında: İsabet-i Tahmin”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3490, 25 Kanunusani 1890.

Ahmet Mithat. “Teceddüdad-ı Lisan-ı Osmanî ve Avrupa'nın Derece-i Vukufu”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 3559, 17 Nisan 1890.

Ahmet Mithat. “Zihni Efendi'nin Hizmeti”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 2564, 18 Kanunuevvel 1886.

Ahmet Mithat. Başlıksız, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 492, 24 Şubat 1880.

- Ahmet Mithat-Fatma Aliye, “Üss-i İmlâ Hakkında”, Tercüman-ı Hakikat, nr. 3279, 24 Aralık 1890, s. 7’den aktaran Mustafa Argunşah, “Ahmet Mithat ile Fatma Aliye Arasında Geçen Bir İmla Tartışması”, **Turkish Studies**, s. 117.
- Akbulut, Uğur. “Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)”, **Turkish Studies**, Cilt: 8, Sayı: 5, 2013, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4914>, (20. 01. 2022), ss. 31-57.
- Akçura, Yusuf. **Üç Tarz-ı Siyâset**, (Latin Harflerine Aktaran: Mustafa Yeni, Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Erol Kılınç), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- Akçura, Yusuf. **Yeni Türk Devleti’nin Öncüleri -1928 Yılı Yazıları**, (Yayına Haz. Nejat Sefercioğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Akçuraoglu, Yusuf. **Türk Yılı 1928**, (Haz. Aslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009.
- Akpınar, Yavuz. “Gaspıralı’nın Türk Diline Bakışı”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 12/1 (Güz/1), ss. 385-408.
- Akpınar, Yavuz. “İsmail Gaspıralı’nın Din ve Millîyet Anlayışı”, **Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)**, (Ed. Alev Sinar Uğurlu-Selçuk Kırılı), Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2014, ss. 28-37.
- Akpınar, Yavuz. “İsmail Gaspıralı’nın Mükâleme-i Selatin Adlı Hikâyesi”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 27, Bahar 2009, TDK Yay., Ankara, ss. 7-20.
- Akpınar, Yavuz. “Rusya Türklerinin Modern Hikâyeleri Açısından ‘Meyve-i Zaman’ ve İsmail Gaspıralı”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 23, Bahar 2007, TDK Yay., Ankara, ss. 7-37.
- Akün, Ömer Faruk. “Gülzar Hanım”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:14, İstanbul, 1996, ss. 243-248.
- Akyüz, Kenan. **Modern Türk Edebiyatı’nın Ana Çizgileri 1860-1923**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1975.
- Argunşah, Mustafa. “Ahmet Mithat Efendi’nin Türkçenin Sadeleşmesiyle İlgili Görüşleri”, **Turkish Studies**, Cilt:7, Sayı:4, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4215>, ss. 1-12. (2. 03. 2022).
- Argunşah, Mustafa. “Ahmet Mithat ile Fatma Aliye Arasında Geçen Bir İmla Tartışması”, **Turkish Studies**, Cilt: 11, Sayı: 4, 2016, ss. 109-123.

- Bargan, Hüseyin. “Ahmet Mithat Efendi ve İdil-Ural Türkleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, sayı. 13, Şub. 2002, ss. 21-42.
- Bargan, Hüseyin. **Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı’nın İdil-Ural Bölgesi Tatar Edebiyatı’na Etkisi (1860-1917)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, İstanbul, 2015.
- Barış, Tayfun. “Tanzimat Aydınlarının İsmail Bey Gaspıralı Üzerindeki Etkileri”, **Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)**, (Ed. Alev Sinar Uğurlu-Selçuk Kırılı), Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2014, ss. 271-273.
- Battal-Taymas, Abdullah. **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966.
- Beydilli, Kemal. “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, Ankara, 2020, s. 513, 514.
- Beydilli, Kemal. “Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, Ankara, 2020, s. 515, 516.
- Beydilli, Kemal. “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 43, İstanbul, 2013, ss. 430-433.
- Caferoğlu, Ahmet. “Ahmet Mithat Efendi ve Türkçemiz”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt:1, Sayı: 1-2-3-4, Şubat, 2012, ss. 2-8.
- Çağın, Sabahattin. “Türklüğe Dair Bir Konferans”, **Edebiyat Üzerine İncelemeler Rıza Filizok’a Armağan**, (Ed. Şerife Çağın-Seçil Dumantepe), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2019, ss. 133-138.
- Çıkla, Selçuk. “Tanzimat’tan Günümüze Gazete-Edebiyat İlişkisi”, **Türkbilig Türkoloji Araştırmaları**, Sayı: 18, 2009, ss. 34- 63.
- Dayanç, Muharrem. “Ahmet Mithat Efendi’nin Türklüğe Dair İsimli Önemli Bir Konferansı”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 8, Sayı. 1, ss. 1-18.
- Devlet, Nadir. **Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı**, Başlık Yayın, İstanbul, 2011.

- Durgun, H. Harika. “Ahmet Mithat Efendi’nin Gazete ve Gazeteciliğe Dair görüşleri”, **Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı**, (Ed. Nazım Muradov, Yılmaz Özkaya), Bengü Yayınları, Ankara, 2018, ss. 289-297.
- Durgun, H. Harika. **Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- Enginün, İnci. “Ahmet Mithat’ın Hâlâ Geçerli Öğüdü: Kızlarınızı Okutun”, **Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar**, (Haz. Nüket Esen-Erol Köroğlu), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, ss.192-201.
- Enginün, İnci. “Edebiyatımızda Endülüs”, **Araştırmalar ve Belgeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 32-41.
- Enginün, İnci. **Araştırmalar ve Belgeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.
- Enginün, İnci. **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923)**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ercilasun, Ahmet B. “Gaspıralı İsmail’in Dil Anlayışı”, **Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)**, (Ed. Alev Sinar Uğurlu-Selçuk Kırılı), Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2014, ss. 21-27.
- Esen, Nüket. **Beliyat-ı Mudhike ve Karı Koca Masalı ve Ahmet Mithat Kaynakçası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Firsov, N. **Eski Kazan Padişahlığının Yerli Ahalisi Rusya’da**, s. 208, 209’dan aktaran Battal- Taymas, s. 82, 83.
- Gankeviç, Viktor Y. “Faydalı Eğlence: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No.:9, Ankara, 2004, ss. 181-185.
- Gankeviç, Viktor Y. “Gasprinskiy’nin Bahçesaray Şehir Meclisi’ndeki Faaliyetleri”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No.:9, Ankara, 2004, ss. 21-27.
- Gankeviç, Viktor Y. “Tercüman Gazetesinin Tarihine Dair Arşiv ve Müze Kayıtları”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No.:9, Ankara, 2004, ss. 227-233.
- Gaspıralı, İsmail. **Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikâyeleri** (Neşre Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

- Gaspıralı, İsmail. **Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri** (Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, 2005.
- Gaspıralı, İsmail. **Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, (Neşe Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
- Gaspıralı, İsmail. **Seçilmiş Eserleri: 4 Eğitim Yazıları (Usûl-i Cedit Hakkındaki Yazıları, Eserleri)**, (Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
- Gökçek, Fazıl. “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Anlatım Teknikleri”, **Ahmet Midhat Efendi**, (Ed. Mustafa Miyasoğlu), Kùltür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2012, ss. 209-219.
- Gökçek, Fazıl. “Ahmet Mithat Efendi ve Türk Dünyası”, **Kùllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yay., İstanbul, 2012, ss. 207-221.
- Gökçek, Fazıl. “Ahmet Mithat Efendi’den Fatih Kerimi’ye Mektuplar”, **İlmî Araştırmalar**, S.8, 1999, ss.315-323.
- Gökçek, Fazıl. “Ahmet Mithat Efendi’den Fatih Kerimi’ye Mektuplar”, **Kùllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yay., İstanbul, 2012, ss. 221-233.
- Gökçek, Fazıl. “Ahmet Mithat Efendi’nin Bilinmeyen Bir Romanı”, **Yeni Türk Edebiyatı**, Sayı:9, Nisan, 2014, ss. 7-16.
- Gökçek, Fazıl. “Ahmet Mithat Efendi’nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı”, **Kùllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yay., İstanbul, 2012, ss. 196-207.
- Gökçek, Fazıl. “Ahmet Mithat Efendi’nin Hikâye ve Roman Anlayışı”, **Kùllerinden Doğan Anka, Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 43-60.
- Gökçek, Fazıl. “Don Kişot’tan Ahmet Mithat Efendi’ye”, **Kùllerinden Doğan Anka, Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 117-130.
- Gökçek, Fazıl. “Letaif-i Rivayat Hakkında”, **Kùllerinden Doğan Anka, Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 94-117.
- Gökçek, Fazıl. “Monte Cristo Kontu Romanının Ahmet Mithat Efendi’ye Etkisi”, **Kùllerinden Doğan Anka, Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 130-142.

Gökçek, Fazıl. “Romana ve Romancılığa Dair Tartışma”, **Küllerinden Doğan Anka, Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 61-78,
Gökçek, Fazıl. “Tanzimat Dönemi Türk Romanı İçin Bir Çerçeve Denemesi”, **Küllerinden Doğan Anka, Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 15-35.

Gökçek, Fazıl. “Yerli Gayrimüslimlerin Alafrangalığı Meselesi”, **Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, Dergâh Yay., İstanbul, 2012, ss. 171-174.
Gülensoy, Tuncer “İsmail Gaspıralı ve Anadolu Türklüğü”, **Türk Kültürü Dergisi (Gaspıralı İsmail Bey Sayısı)**, Sayı: 337-338, Yıl: XXIX, Mayıs-Haziran 1991, ss. 321-325.

Hablemitoğlu, Necip. **Gaspıralı İsmail**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2014.

Hablemitoğlu, Şengül- Necip. **Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)**, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1998.

<https://www.turkcebilgi.com/oktobristler#post>, (03. 06. 2022).

İmzasız [Ahmet Mithat]. “*Hakayık*’a Arıza”, **Basiret**, nr.645, 5 Rebiülahir 1289/12 Haziran 1872.

İmzasız [Ahmet Mithat]. “Belagat-i Osmaniye İbrahim ve Abdurrahman Efendilere Mukabele”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1115, 7 Mart 1882.

İmzasız [Ahmet Mithat]. “Belagat-i Osmaniye Mübahasesinden Hasıl Olan Menfaat”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1109, 27 Şubat 1882.

İmzasız [Ahmet Mithat]. “Belagat-i Osmaniye”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1110, 28 Şubat 1882.

İmzasız [Ahmet Mithat]. “Bir Varakacık”, **Basiret**, nr. 636, 23 Rebiülevvel 1289/ 31 Mayıs 1872.

İmzasız [Ahmet Mithat]. “Ehemmiyetli Bir Layihadır”, **Basiret**, nr. 639, 27 Rebiülevvel 1289/4 Haziran 1872.

İmzasız [Ahmet Mithat]. “İbrahim Efendi Hazretlerine Mukabele”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1120, 12 Mart 1882.

İmzasız [Ahmet Mithat]. “Osmanlı Lisanı” **Basiret**, nr. 641, 29 Rebiülevvel 1289/6 Haziran 1872.

İmzasız. “Gazetecilik”, **Bedir**, nr. 1, 26 Eylül 1872.

- İmzasız. “Mukaddime”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1, 27 Haziran 1878.
- İmzasız. “Tefrika”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 1, 27 Haziran 1878.
- İmzasız. “Teşekkür ve İzah”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 129, 26 Teşrinisani 1878.
- İmzasız. “Varakacılar ile Muhibirlerden İllallah!”, **Tercüman-ı Hakikat**, nr. 534, 25 Mart 1880.
- Kafalı, Sevgi. “İsmail Beğ Gaspıralı’nın Fikir Dünyası ve Batı Türklüğü”, **Türk Kültürü Dergisi (Gaspıralı İsmail Bey Sayısı)**, Sayı: 337-338, Yıl: XXIX, Mayıs-Haziran 1991, ss. 290-302.
- Kaplan, Mehmet. **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.
- Karaman, Hayreddin. Efgâni, “Cemâleddin”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 10, İstanbul, 1994, ss. 456-466.
- Kerimi, Fatih. “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri”, **Türk Yurdu**, 27 Kanunuevvel 1328, Yıl: 2, Sayı: 6, İstanbul Tanin Matbaası, s. 161-164.
- Kerimi, Fatih. **İstanbul Mektupları** (Haz. Fazıl Gökçek), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Kırimer, Cafer Seydahmet. **Gaspıralı İsmail Bey**, (Haz. Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- Kırımlı, Hakan. **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.
- Koç, Raşit. “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi Aydınlarının Türk Dilinin Eğitime ve Yapısına Bakışları”, **Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 33, 2007, ss. 15-17.
- Korkmaz, Ferhat. “Ahmet Mithat Efendi’nin Cellât Romanı ve Erken Modern Avrupa’da Şiddet (1500-1800)” **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 10/8 Spring 2015, p. 1643-1658, DOI: 10.7827/TurkishStudies.7983 (22. 10. 2021).
- Kudret, Cevdet. **Ahmet Mithat**, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1962.
- Kütükçü, Tamer. “Tanzimat Romanı, Kadın/ Aşk ve Yeryüzünde Bir Melek”, **Merhaba Ey Muharrir Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar**, (Haz. Nüket Esen-Erol Köroğlu), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2006, ss. 163-183.

- Lazzerini, Edward James. “İsmail Bey Gaspirinsky’nin Tercüman/Perevodçik’i: Modernizmin Bir Sözcüsü”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No.:9, Ankara, 2004, ss. 199-215.
- Levend, Agâh Sırrı. **Türk Dilinde Gelişme Sadeleşme Evreleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960.
- Maraş, İbrahim. “Kazan Bölgesinde Misyonerlik Faaliyetleri”, **Dinler Tarihi Araştırmaları-I**, Dinler Tarihi derneği Yayınları/1, Ankara, 1998, ss. 237-244.
- Moran, Berna. “Felâtun Bey ile Rakım Efendi”, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 47-59.
- Moran, Berna. “İddialı Bir Roman: Müşahadat”, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 59-72.
- Muradov, Nazım. “Gaspıralı İsmail Bey’in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi”, **International Journal of Humanities and Education**, 2/2, Aralık, 2016, ss. 133-136. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijhe/issue/31787/348391> (24.06.2022)
- Okay, M. Orhan. “İlk Öğretmenimiz: Hâce-i Evvel Ahmet Midhat Efendi”, **Ahmet Midhat Efendi** (Ed. Mustafa Miyasoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2012, ss. 30-46.
- Okay, Orhan. “Ahmet Midhat Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2014, Cilt:2, s.100.
- Okay, Orhan. “Kırkanbar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt: 25, s. 475, 476.
- Okay, Orhan. “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi”, **Kitap-lık Dergisi**, Sayı: 54, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 129-136.
- Okay, Orhan. “Türk Romanına Köy Mevzuunun Girişinde Unutulan Bir İsim: Ahmed Midhat Efendi”, **Sanat ve Edebiyat Yazıları**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 115-127.
- Okay, Orhan. **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.
- Okay, Orhan. **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

Özkaya, Yılmaz. “İsmail Gaspıralı’nın Hoca-i Sıbyan Kitabı Hakkında Bazı Düşünceler”, **Ege Üniversitesi I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı** (Ege University Institute Of Turkish World Studies 1st International Turkish World Culture Assembly) 9-15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir.

Parla, Jale. **Don Kişot’tan Bugüne Roman**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Rızaeddin, Fahreddin. **Ahmet Midhat Efendi**, (Çev. Ömer Küçükmehtemoğlu), Ferfir Yay., İstanbul, 2018.

Saray, Mehmet. **Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, TDK Yayınları, Ankara, 2008.

Savaş, Kudret. “Bir Eğitimci Olarak Ahmet Mithat Efendi’nin Eğitimle İlgili Görüşleri”, **Turkish Studies- Language and Literature Volume 14 Issue 3**, 2019, ss. 1521-1545. DOI:10.29228/TurkishStudies.36892, (21.05.2022).

Subaşı, Turgut. “Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yeniden Yapılanma: Maarif-İ Umumiye Nezareti’nin Kuruluşu”, **International Conference on New Horizons in Education, Guarda**, Portugal, June 5-7, 2011, s. 757, 758.

Şahbaz, Namık Kemal. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Islâh-ı Hurûf Sorunu ve Sorunun Elifba Kitaplarına Yansımaları Üzerine Bir Çözümleme”, **VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: 24-28 Eylül 2012**, TDK Yayınları, Ankara, 2020, ss. 1671-1694.

Şahin, Erdal. “Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt: 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 353-360.

Şahingöz, Mehmet. “İsmail Bey Gaspıralı ve Salnâme-i Türkî Risalesi”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No.:9, Ankara, 2004, ss. 115-181.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, (Haz. Abdullah Uçman), 24. baskı, Dergâh Yay., İstanbul, 2015.

Tekin, Mehmet. “Tercümân-ı Hakikat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt: 40, s. 497, 498.

Togan, Zeki Velidi. “Gaspıralı İsmail Bey”, (Çeviren: Yavuz Akpınar), **Kardeş Edebiyatlar**, 1994, Sayı: 26, ss. 4-7.

Tunç, Taner. **Tercüman-ı Hakikat Gazetesi ve Türk Edebiyatı (1878-1896)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020.

Tural, Sadık. “Gaspıralı İsmail Bey’in Osmanlı Türkiyesine Tesirleri”, **Türk Kültürü Dergisi (Gaspıralı İsmail Bey Sayısı)**, Sayı: 337-338, Yıl: XXIX, Mayıs-Haziran 1991, ss. 339- 347.

Türkyılmaz, Selçuk. “Usul-i Cedîd Eğitim ve Türkçe Okuma Yazma Öğretiminde İlk Kitaplar”, **Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)**, (Ed. Alev Sinar Uğurlu-Selçuk Kırılı), Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2014, ss. 245-256.

Türkyılmaz, Selçuk. **İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Millî Uyanış Usul-i Cedid Eğitim**, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2008.

Uçman, Abdullah. “Mecmûa-i Fünûn”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, Cilt: 28, s. 270, 271.

Uğurcan, Sema. “Ahmet Mithat Efendi ve Elinden Tuttukları”, **Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar**, (Haz. Nüket Esen-Erol Köroğlu), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 289-309.

Uğurcan, Sema. “Namık Kemal ve Ahmet Midhat Efendi Münasebetleri”, **Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 5, İstanbul, 1990, ss. 301-314.

Ulusoy Nalcıoğlu, Belkıs. “Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkeleri”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 7, Sayı:14, 2005, ss. 259-263.

Us, Hakkı Tarık. **Bir Jübilenin İntiba’ları: Ahmed Midhat’ı Anıyoruz!** (Haz. Hakkı Tarık Us), İstanbul, 1955.

Uslu, Ayşen. **Tatar Edebiyatında Modern Hikâye ve Roman (XIX. yy. Sonları XX. yy. Başları)**, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir, 2004.

Ünal Özkorkut, Nevin. “Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti’ndeki Görünümü”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 51, Sayı: 3, 2002, ss. 72-78.

Ürekli, Fatma. “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, https://www.academia.edu/31646732/Tanzimat_D%C3%B6nemi_Osmanl%C4%B1_E%C4%9Fitim_Sistemi_ve_Kurumlar%C4%B1, (30. 05. 20202).

Yazgıç, Kâmil. **Ahmet Mithat Efendi, Hayatı ve Hatıraları**, Tan Matbaası, İstanbul, 1940.

Yetiş, Kazım. “Ta’lîm-i Edebiyyât”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt: 39, s. 514, 515.

Yüksel, Zuhâl. “Tonguç’un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No.:9, Ankara, 2004, ss. 185-199.

TEŞEKKÜR

Doktora çalışmamda değerli yardımlarını benden esirgemeyen, çalışmamın her bölümünü okuyup görüş ve önerilerde bulunan, tezimin son aşamasına kadar beni destekleyen, yanında yüksek lisans yaptığım dönemden bugüne kadar kendisinden çok şey öğrendiğim hocam sayın Prof. Dr. Fazıl GÖKÇEK'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca benim bu konuda araştırma yapmamı destekleyen hocam sayın Prof. Dr. Yavuz AKPINAR'a teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmamda manevi desteğini gördüğüm eşim Prof. Dr. Ahmet ALÇİÇEK'e, kardeşlerim Esma ve Zerrin BAYRAKDARLAR'a teşekkür ederim. Bana küçük yaşta okuma sevgisi aşılayan babam Sami BAYRAKDARLAR ve annem Ayşe BAYRAKDARLAR'ın hayatım boyunca benimle olacak manevi hatıralarına teşekkürü borç bilirim.

ÖZGEÇMİŞ

İlk, orta ve lise öğrenimimi İzmir’de tamamladım. 1999 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldum. Yüksek lisans eğitimimi Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Yeni Türk Edeiyatı)’nda “Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Hikâyeciliği” başlıklı tezimle tamamladım. Hâlen Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullarda öğretmenlik görevimi sürdürmekteyim.

